

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΗΛΙΑΣ Χ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ

**«Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ»**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

Ημερομηνία αίτησης του Ηλία Χ. Νέσσερη: 19/5/2014

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 20/12/2005

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

**Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων**

Μέλη

**Π. Αντωνόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων**

**Χρ. Σταυράκος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων**

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 3 του ΔΜΠΜΣ, 3/4/2014

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

**Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας Παν/μίου
Ιωαννίνων**

**Π. Αντωνόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων**

**Χρ. Σταυράκος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων**

Αλ. Αλεξιάκης, καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

**Απ. Μαντάς, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας Παν/μίου
Ιωαννίνων**

Ηλ. Γιαρένης, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Παν/μίου

Χ. Δενδρινός, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Παν/μίου Λονδίνου

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 15/5/2014 Βαθμός «Άριστα μετ'επαίνου»

*«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της
Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων
του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).*

Στη μνήμη της μητέρας μου Θεοδούλας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στοῦ δρόμου τῆς ζωῆς τὴ μέση
σὲ σκοτεινὸ βρέθηκα δάσος
γιατὶ τὸ μονοπάτι τὸ σωστὸ εἶχα μπλέξει.
Ἄχ, πόσο δύσκολο καὶ δύσκολο νὰ περιγράψω
τὸ ἄγριο δύσβατο καὶ πυκνὸ δάσος
ποῦ μόνο νὰ τὸ σκέφτομαι ξαναγεννᾶ τὸ φόβο!
(Δάντης, Κόλαση, Πρόλογος)

ΕΧΟΥΝ ΓΡΑΦΕΙ ΠΟΛΛΑ γύρω ἀπὸ τον χαρακτήρα του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, που συμβατικά καλούμε Βυζάντιο, και του πολιτισμού που παρήγαγε στον υπερχιλιετή βίο του, αλλά και του ανθρώπου που ο Alexander Kazhdan ονόμασε *homo byzantinus*. Περισσότερο ἀπὸ ὅλα τα χαρακτηριστικά του το Βυζάντιο εἶναι ἰδιαίτερος συνδεδεμένο με την διάσωση και διαφύλαξη της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς ως *κτῆμα ἐς αἰεῖ*. Δεν ἐπρόκειτο ὁμως για ἕνα ιδεώδες που ο βυζαντινὸς ἄνθρωπος κληρονόμησε ἀπὸ τους πατέρες του, διατήρησε ἀποστειρωμένο και μιμήθηκε ἄγονα. Τουναντίον συνιστοῦσε μία «ζωντανή» εξέλιξη, η οποία συνοδεύοταν συχνά μάλιστα ἀπὸ την εμφάνιση λογοτεχνικῶν ρευμάτων και τάσεων που προέκριναν τον ἕνα συγγραφέα ἢ λογοτεχνικὸ εἶδος ἐναντι του ἄλλου, συνήθως υπαγορευμένων ἀπὸ τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της ἐκάστοτε περιόδου.¹ Χαρακτηριστικὴ εἶναι η περίπτωση της ἀναβίωσης του ρομαντικῶν μυθιστορημάτων της ὑστερης ἀρχαιότητας κατὰ τον δωδέκατο αἰώνα. Βασικοὶ πυλώνες της προαναφερθείσας διαδικασίας ἦταν η συνεχῆς ἀναδίφηση, ο σχολιασμός, η διδασκαλία και η ἀναπαραγωγή ἐπιλεγμένων ἀρχαίων κειμένων στους οἴκους και στους κύκλους των λογίων, στα σχολεία, στις βιβλιοθήκες και στα αντιγραφικὰ εργαστήρια, πρωτίστως της Κωνσταντινουπόλεως.

Η ἀνά χείρας διδακτορικὴ διατριβὴ ἀσχολεῖται με μία πτυχή της διαδικασίας αὐτῆς, και πιο συγκεκριμένα με τα εκπαιδευτικὰ δρώμενα στην πρωτεύουσα κατὰ τον δωδέκατο αἰώνα, εἶναι δε δομημένη σε τέσσερα μέρη.

¹ Βλ. για παράδειγμα A. R. DYCK, *Michael Psellus, The Essays on Euripides and George of Pisidia and on Heliodorus and Achilles Tatius*, [Byzantina Vindobonensia, Bd. XVI], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.

Στο πρώτο πραγματευόμαστε το ζήτημα της συστηματοποίησης της εκπαίδευσης, η οποία κατά την υπό εξέταση περίοδο βασίσθηκε σε προϋπάρχουσες δομές, καθώς και της λειτουργίας της λεγομένης «Πατριαρχικής Σχολής» υπό το φως των εκδεδομένων και ανεκδότων πηγών.

Στο δεύτερο μέρος ασχολούμαστε με το διδακτικό έργο των διδασκάλων και λογίων κατά την εποχή των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων (1185-1204), το οποίο λόγω της μεγάλης εκτάσεώς του υποδιαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο εξετάζουμε την προσωπικότητα και το έργο των «μειζόνων» διδασκάλων της Κομνηνείας περιόδου, όπως ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, ο Νικήτας Ηρακλείας και ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ενώ το δεύτερο έχει αφιερωθεί εξ ολοκλήρου στην κορυφαία ίσως πνευματική μορφή του δωδεκάτου αιώνας, τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, δίδοντας έμφαση στο διδακτικό του έργο και τις συγγραφικές του δραστηριότητες. Στο τρίτο κεφάλαιο καλύπτεται η δραστηριότητα των «ελασσόνων» διδασκάλων, όπως ο Νικόλαος Μουζάλων, ο Στέφανος Σκυλίτζης κ.ά. Οφείλουμε να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι η διάκριση των διδασκάλων της Κομνηνείας περιόδου σε «μείζονες» και «ελάσσονες», η οποία υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να αποφευχθεί η δημιουργία ενός τεραστίου και ανίσου κεφαλαίου, συντελέστηκε με κυριότερο κριτήριο την αξία του σωζομένου διδακτικού τους έργου, αλλά και το κύρος που απέλαυαν μεταξύ των ομοτέχνων τους στον κοινωνικό περίγυρο της εποχής. Σε υποκεφάλαια ασχολούμαστε επίσης με τις διδακτικές και αντιγραφικές δραστηριότητες του αιγιματικού μοναχού Ιωαννικίου, καθώς και με την δράση του Ιωάννη Τζέτζη ως ιδιωτικού διδασκάλου σε συνδυασμό με την λειτουργία ιδιωτικών σχολείων στην Κωνσταντινούπολη. Στο τέταρτο κεφάλαιο ο λόγος στρέφεται στους διδασκάλους της εποχής των Αγγέλων.

Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο κατά κύριο λόγο στο περιεχόμενο της παρεχόμενης διδασκαλίας, και πιο συγκεκριμένα στην διδασκαλία της γραμματικής, της ρητορικής και της φιλοσοφίας (*trivium*) από την μία πλευρά και των αντικειμένων της τετρακτύος (*quadrivium*), δηλ. της αριθμητικής, της γεωμετρίας, της αστρονομίας και της αρμονικής από την άλλη.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος εξετάζουμε την θέση των διδασκάλων μέσα στην κοινωνία της εποχής, τις σχέσεις που διατηρούσαν με τους ομοτέχνους αλλά και τους μαθητές τους και τις διδακτικές μεθόδους που εφήρμοζαν, λ.χ. την χρήση της σωματικής τιμωρίας προς σωφρονισμό των νεαρών μαθητών τους.

Στο παράρτημα εκδίδουμε ορισμένα ανέκδοτα έως τώρα σχέδη του μοναχού Ιωαννικίου και του Θεοδώρου Προδρόμου, τα οποία είναι ενδεικτικά της σχέσεως που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους, του τρόπου λειτουργίας του σχολείου όπου εδίδασκαν, αλλά και των διδακτικών τους μεθόδων.

Η παρούσα διατριβή αποτελεί προϊόν μακρόχρονης έρευνας και μελέτης, και μίας πορείας μέσα από ένα δύσβατο και πυκνό δάσος, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Ποιητή. Κι αυτό, διότι τα απρόοπτα και τα εμπόδια που ελλοχεύουν σε ένα ελληνικό πανεπιστήμιο, μεσούσης μάλιστα και της σοβαρής οικονομικής κρίσης, είναι πολλά: «... παντόθεν μυρίοι περισπασμοί, ώς μικροῦ καί τῶν τῆς ἡμίονου νῶτων κινδυνεύειν ἀπορριπτεῖσθαι καί τῆς ἐφεστρίδος ἀποκυλίεσθαι. Οὕτως ἐκκεκώφημαι τὰ ὦτα τοῖς ὄχλοις, οὕτω πολὺν ὑπέχω τὸν θόρυβον ἀντὶ τῆς φίλης ἡσυχίας, ἀντὶ τῆς ἡδίστης ἐν ἡρεμίᾳ διατριβῆς...».² Σε αυτή όμως τη δύσκολη πορεία πολύτιμος καθοδηγητής υπήρξε ο Διδάσκαλός μου καθηγητής Βυζαντινῆς Ιστορίας κ. Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης. Τον ευχαριστώ ολόθερμα και από καρδιάς για την παρότρυνση σε όλη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Επίσης, για την υπόδειξη του παρόντος θέματος και για τις εποικοδομητικότερες προτάσεις κατά τη διάρκεια μακροσκελών συζητήσεων στο διάστημα που διήρκεσε η μελέτη και η συγγραφή της διατριβής, οι οποίες με βοήθησαν να αποφεύγω τους σκοπέλους της έρευνας. Ακόμη για την υπόδειξη και την αφειδώλευτη προσφορά βιβλίων, άρθρων και του microfilm ενός κυπριακού χειρογράφου από την προσωπική του συλλογή. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω όμως το ανθρώπινο και αμέριστο ενδιαφέρον και την συνεχή συμπαράστασή του σε ευχάριστες και δύσκολες ομού στιγμές.

Πολλές θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή Βυζαντινῆς Ιστορίας κ. Παναγιώτη Αντωνόπουλο για τις πολύτιμες συμβουλές

² Γρηγ. Αντίοχος, *Επιστ. προς Γεώργιο Τορνίκη*, ed. SIDERAS, *BZ* 100 (2007), σ. 797.152-55.

του, την ηθική συμπαράσταση, την παντοδαπή υποστήριξη σε ακαδημαϊκά και πρακτικά ζητήματα όλα αυτά τα έτη, καθώς και για την βοήθειά του με την γλωσσική επιμέλεια της αγγλικής περιλήψεως. Επίσης, στο τρίτο μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής Αναπληρωτή Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας κ. Χρήστο Σταυράκο για την συνεχή ενθάρρυνση και την στήριξή του, αλλά και τις συμβουλές σε σφραγιστικά ζητήματα.

Στον μόνιμο Επίκουρο Καθηγητή της Ιστορίας του Ιονίου Πανεπ. κ. Ηλία Γιαρένη χρεωστώ ευχαριστίες για τις πολλές γόνιμες και δημιουργικές μας συζητήσεις, για τις βιβλιογραφικές και άλλες υποδείξεις και προτάσεις του, όπως και για το αδιάκοπο ενδιαφέρον του.

Θα ήθελα επιπλέον να αποτείνω τις θερμές μου ευχαριστίες στον Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη για τις βιβλιογραφικές του υποδείξεις, την συμπαράσταση και για την πρόθυμη εκ μέρους του παραχώρηση δυσεύρετου υλικού. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στον κ. Χαράλαμπο Δενδρινό, Επίκουρο Καθηγητή στη Βυζαντινή Φιλολογία και Ελληνική Παλαιογραφία και Διευθυντού του Department of History του Hellenic Institute του Royal Holloway του Πανεπιστημίου του Λονδίνου για τις εύστοχες και διεξοδικές υποδείξεις και παρατηρήσεις του, οι οποίες υπήρξαν πολύτιμες. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται και στον κ. Μαντά, επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

Για την βοήθειά τους ευχαριστώ επίσης τον Καθηγητή Μεσαιωνικής και Δημώδους Ελληνικής Φιλολογίας κ. Γιάννη Μαυρομάτη, και στον Ομότιμο Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας κ. Απόστολο Καρπόζηλο. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω την Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας κα Κατερίνη Λιάμπη για τις παροτρύνσεις και την βοήθειά της.

Αρκετές βιβλιογραφικές και άλλες υποδείξεις, συμβουλές, καθώς και τίτλοι της βιβλιογραφίας προέρχονται από τους Λέκτορες Βυζαντινής Φιλολογίας Δημήτριο Γεωργακόπουλο και Βυζαντινής Αρχαιολογίας Andrea Babuin. Ευχαριστούμε επίσης την Λέκτορα Βυζαντινής Φιλολογίας του Πανεπ. Πατρών Φεβρωνία Νούσια για την προμήθεια τίτλων από βιβλιοθήκες του εξωτερικού.

Το έργο μου διευκόλυναν τόσο με τις συμβουλές και τις υποδείξεις τους, όσο και με την αποστολή άρθρων και μελετών τους οι αφυπηρετήσαντες Καθηγητές του Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπ. της Βιέννης κ. W. Hörandner, O. Kresten και W. Seibt, καθώς και οι ερευνητές στο Institut für Byzanzforschung της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών Δρ. Christian Gastgeber, Andreas Rhoby και Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, αλλά και ο Καθηγητής στο Πανεπ. του Münster κ. Michael Grünbart. Ακόμη, τις ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω στους Δρες Filippo Ronconi, Daniele Bianconi και Michiel Op de Coul.

Κατά την συμμετοχή μου σε δύο Θερινά Σχολεία της EHESS και του ΑΠΘ στην Δράμα το 2010 και στις Σέρρες το 2011 επωφελήθηκα από γόνιμες συζητήσεις με την ερευνήτρια του CSIC Inmaculada Pérez Martín, την τέως διευθύντρια του Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Alice-Mary Talbot και την νυν Margaret Mullett, τον Καθ. Βυζαντινής Ιστορίας της Σορβόνης J.-Cl. Cheynet και τον Διευθυντή του Centre d'Études Byzantines, Néo-helléniques et Sud-est Européennes de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales Καθ. Paolo Odorico. Επίσης, ευχαριστώ για τις συμβουλές τους τον Research Associate for Byzantine Sigillography του D. Oaks Δρα John Nesbitt, τον Αναπληρ. Καθηγητή του Πανεπιστημίου Brown Στρατή Παπαϊωάννου και επίσης τον διευθυντή του Institute for the Preservation of Medical Traditions του Smithsonian Institution A. Touwaide.

Θα ήταν τεράστια παράλειψη να μην αναφέρω την αγαστή συνεργασία και το κλίμα αμοιβαίας βοήθειας και κατανόησης που υπήρχε κατά το διάστημα που εκπονούσα την διατριβή μου με αγαπητούς φίλους και συναδέλφους από το Πανεπ. Ιωαννίνων. Θα ήθελα να απευθύνω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου κυρίως στον Δρα Βυζαντινής Ιστορίας Δημήτρη Αγορίτσα για τις χρήσιμες προτάσεις του και την παντοδαπή του βοήθεια, αλλά και στον υποψήφιο διδάκτορα Βυζαντινής Ιστορίας Ηλία Πέτρου για την πάντοτε πρόθυμη βοήθειά του στην ανεύρεση υλικού. Επίσης, στον συνάδελφο υποψήφιο διδάκτορα Βυζαντινής Ιστορίας Παναγιώτη Φραγκιαδάκη, καθώς και της Βυζαντινής Φιλολογίας Νίκο Αγιώτη για την ευγενική παροχή τίτλων της βιβλιογραφίας. Ο Δρ. Παντελής Χαραλαμπάκης, πέραν της βοήθειας με την εξεύρεση τίτλων, είχε την καλοσύνη να μου μεταφράσει

ορισμένα επιστημονικά άρθρα από την ρωσική. Υλικό από το εξωτερικό μου απέστειλαν και η υποψ. διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας στην Σορβόννη Χρυσώ Ρίτσου, καθώς και η υποψ. διδάκτωρ στο Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπιστημίου της Βιέννης Παρασκευή Συκοπετρίτου. Ο Δρ. Νεωτέρας και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Ε.Κ.Π.Α. Δημήτρης Παπαδιαμάντης συνεισέφερε πάντοτε πρόθυμα την βοήθειά του, όποτε την ζήτησα, και γι' αυτό του είμαι ευγνώμων.

Η έρευνα για την παρούσα διατριβή εκπονήθηκε κατά κύριο λόγο στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπ. Ιωαννίνων. Όλοι ανεξαιρέτως οι εργαζόμενοι διευκόλυναν το έργο μου με προθυμία, ιδίως δε στο ζήτημα του διαδανεισμού βιβλίων από άλλες βιβλιοθήκες και την παραγγελία άρθρων από το εξωτερικό. Είχα την ευκαιρία να διεξαγάγω τμήμα της έρευνάς μου στην εξαιρετική βιβλιοθήκη του *Institut für Byzantinistik und Neogräzistik* του Πανεπιστημίου της Βιέννης στα πλαίσια του Προγράμματος Erasmus· επιπλέον ευχαριστώ θερμά την Καθηγήτρια κα Μαρία Στασινοπούλου, η οποία ως διευθύνουσα τότε του Ινστιτούτου συναίνεσε στο αίτημά μου να μελετήσω εκεί κατά τη διάρκεια βραχείας παραμονής μου το φθινόπωρο του 2008 και του 2010. Μέρος του υλικού συνελέγη και σε άλλες βιβλιοθήκες του εσωτερικού και του εξωτερικού: στα διάφορα Σπουδαστήρια του Ε.Κ.Π.Α., την Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, την Βιβλιοθήκη της Γαλλικής και της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, την Βιβλιοθήκη του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και την Βασιλική Βιβλιοθήκη της Δανίας στην Κοπεγχάγη.

Οφείλονται πολλές ευχαριστίες στους υπευθύνους του Τομέα Χειρογράφων της Real Biblioteca de El Escorial (Μαδρίτη), της Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι), της Biblioteca Apostolica Vaticana (Ρώμη), της Biblioteca Medicea Laurenziana (Φλωρεντία), της Biblioteca Marciana (Βενετία), της Biblioteca Ambrosiana (Μιλάνο), της Biblioteca Brancacciana (Νάπολη), της Bayerische Staatsbibliothek (Μόναχο), της Universitäts-Bibliothek zu Leipzig (Λειψία), καθώς και του Πατριαρχικού Ίδρυματος Πατερικῶν Μελετῶν (Θεσσαλονίκη), διότι ανταποκρίθηκαν πάντοτε γοργά στα αιτήματά μου για την αποστολή χειρογράφων τους σε microfilm ή σε ψηφιακή μορφή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω εγκαρδίως στον πατ. Θεολόγο Ιβηρίτη, βιβλιοθηκάριο της Ιεράς Μονής των Ιβήρων του Αγίου Όρους, διότι μου επέτρεψε προθύμως να μελετήσω επί τόπου τον κώδ. 90 και ιδίως τον πολύτιμο κώδ. 161, καθώς και τον Γέροντα Ναθαναήλ, τον Προηγούμενο πατ. Βασίλειο, τους πατ. Χριστοφόρο, Πρόδρομο και όλους ανεξαιρέτως τους Πατέρες της Μονής για την θερμή φιλοξενία κατά την εκεί διαμονή μου ως μέλος της ερευνητικής παλαιογραφικής αποστολής του Καθηγητή κ. Κωνσταντινίδη τα έτη 2007-2010, 2012-2013.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε χάρις στην χορήγηση υποτροφίας εσωτερικού από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, το οποίο ευχαριστούμε προσηκόντως. Χωρίς την οικονομική ενίσχυση που μας παρείχε η κάλυψη των αναγκών της έρευνάς μας δεν θα ήταν εφικτή.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και πιο συγκεκριμένα τον πατέρα μου Χρήστο για την υλική και ηθική του συμπαράσταση ειδικά μετά την απώλεια της μητέρας μου. Πάρα πολλά οφείλω στον αγαπητό μου αδελφό Σάββα για την ηθική του ενίσχυση, την πολύτιμη βοήθεια και τις χρησιμότερες συμβουλές στον τεχνολογικό και τεχνικό τομέα, αλλά και για τον χρόνο που αφιέρωσε για να συζητήσει μαζί μου ζητήματα σχετικά με την διδασκαλία των θετικών επιστημών κατά την Βυζαντινή εποχή. Ευχαριστώ θερμά επίσης τους γονείς της συζύγου μου Θεοφάνη και Λαμπρινή για την υποστήριξή τους. Τέλος, η σύζυγός μου Δήμητρα, *χαρίτων γέμον ἄλλος*,³ στάθηκε στο πλευρό μου τα τελευταία χρόνια με αφοσίωση, με βοήθησε ακούραστα με ορισμένες γλωσσικές υποδείξεις καθώς και με τεχνικά ζητήματα. Υπομένοντας δε στωικά ώρες ατελείωτες άκουσε μυριάδες ενδιαφέρουσες, και μη, λεπτομέρειες για τους βυζαντινούς διδασκάλους και λογίους του δωδεκάτου αιώνα.

³ Κων. Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, ed. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, στίχ. 1159.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	v-xi
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xv-xxi
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	xxiii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1-14
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ	17-53
ΜΕΡΟΣ Β΄	
Η ΑΝΩΤΕΡΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185) ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ (1185-1204)	57-221
Κεφ. I: Η διδασκαλία των «μειζόνων» διδασκάλων την εποχή των Κομνηνών	57-90
Κεφ. II: Οι διδακτικές δραστηριότητες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης	91-104
Κεφ. III: Η διδασκαλία των «ελασσόνων» διδασκάλων την εποχή των Κομνηνών	105-197
1: Οι «ελάσσονες» διδάσκαλοι	105-139
2: Η περίπτωση του αιγιματικού μοναχού Ιωαννικίου	139-157
3: Οι διδακτικές δραστηριότητες του Ιω. Τζέτζη και η λειτουργία ιδιωτικών σχολείων	158-197
Κεφ. IV: Οι διδακτικές δραστηριότητες την εποχή των Αγγέλων	199-221
ΜΕΡΟΣ Γ΄	
Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	
Κεφ. I: Η διδασκαλία του <i>trivium</i>	225-272
Κεφ. II: Η διδασκαλία του <i>quadrivium</i>	273-361
ΜΕΡΟΣ Δ΄	
Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΜΕΘΟΔΟΙ	365-390
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	391-396
ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ	397-403
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	405-421
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	423-490
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ	491-493
ΠΙΝΑΚΕΣ	
ΧΑΡΤΗΣ	

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αγγλ.	αγγλικός/-ή/-ό
αι.	αιώνας
αιτ.	αιτιατική
ανατύπ.	ανατύπωση
αρ./αριθ.	αριθμός
βλ.	βλέπε
γεν.	γενική
εκδ.	εκδότης
εν.	ενικός
επ.	επιστολή
ιδ.	ιδιαιτέρως
κ.ά.	και άλλοι
κ.ε.	και εξής
καθ.	καθηγητής/-ές
κείμε.	κείμενο
κεφ.	κεφάλαιο/-α
κώδ.	κώδικας/-ες
λ.χ.	λόγου χάρη
μτφρ.	μετάφραση/-φράσεις
ό.π.	όπου παραπάνω
ουσ.	ουσιαστικό
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πληθ.	πληθυντικός
πρβλ.	παράβαλε
ρήμ.	ρήμα/-τα
σ.	σελίδα
σσ.	σελίδες
στήλ.	στήλη/-ες
σχολ.	σχόλιο/-α/σχολιασμός
τόμ.	τόμος/-οι
υποσημ.	υποσημείωση/-ώσεις
φ.	φύλλο
φφ.	φύλλα
χφ.	χειρόγραφο
χφφ.	χειρόγραφα
ed(s).	editor(s)
vol(s).	volume(s)
univ.	university

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕΙΡΩΝ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ *

<i>A&A</i>	<i>Antike und Abendland</i>
<i>AB</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>AC</i>	<i>L'Antiquité Classique</i>
<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>AHES</i>	<i>Archive for History of the Exact Sciences</i>
<i>AFLPer(Class)</i>	<i>Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Perugia. 1, Studi Classici</i>
<i>ANGOLD, Church & Society</i>	<i>M. ANGOLD, Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261, Cambridge, 1995.</i>
<i>AT</i>	<i>Ἀρχεῖον Πόντου</i>
<i>APF</i>	<i>Archiv für Papyrusforschung</i>
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BHG</i>	<i>F. HALKIN, Bibliotheca Hagiographica Graeca, I-III, Bruxelles, 1957³.</i>
<i>BAGB</i>	<i>Bulletin de l'Association Guillaume Budé</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
<i>BNJ</i>	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
<i>BollGrott</i>	<i>Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata</i>
<i>BROWNING, "Patriarchal School",</i>	<i>R. BROWNING, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", Byz 32 (1962), [Hommage à Paul van den Ven], 167-201· 33 (1963), 11-40 [= IDEM, Studies, ch. X].</i>
<i>BSI</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BV</i>	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
<i>Byz</i>	<i>Byzantion</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>C&M</i>	<i>Classica et Mediaevalia</i>
<i>CAG</i>	<i>Commentaria in Aristotelem Graeca</i>
<i>CCAG</i>	<i>Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum</i>
<i>CCSG</i>	<i>Corpus Christianorum, Series Graeca</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CIMAGL</i>	<i>Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin</i>
<i>ClAnt</i>	<i>Classical Antiquity</i>
<i>CodMan</i>	<i>Codices Manuscripti</i>

* Οι βραχυγραφίες των τίτλων των περιοδικών της κλασικής φιλολογίας ακολουθούν το σύστημα του βιβλιογραφικού περιοδικού *L'année philologique* και του *JOB* για τα βυζαντινά.

- CONSTANTINIDES, *Higher Education* C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204 – ca.1310)*, [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia, 1982.
- CPh* *Classical Philology*
- CQ* *The Classical Quarterly*
- CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
- DARROUZÈS, *ΟΦΘΙΚΙΑ* J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΘΙΚΙΑ de l'église byzantine*, [Archives de l' Orient chrétien 10], Paris, 1970.
- DARROUZÈS, *Tornikès* J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours*, Éditions du CNRS, Paris, 1970.
- ΔΧΑΕ* *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*
- DOS *Dumbarton Oaks Studies*
- DOP* *Dumbarton Oaks Papers*
- ΕΕΒΣ* *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
- ΕΕΘΣΑΠΘ* *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
- ΕΕΦΣΑΠΘ* *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
- ΕΕΦΣΠΑ* *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
- GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia” C. GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia di Moscopulo e suoi precedenti fino a Teodoro Prodromo”, *Bolletino dei Classici [dell’] Accademia Nazionale dei Lincei*, N.S. III, 4 (1983), 3-35.
- GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae* A. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1984
- GAUTIER, “L’edit” P. GAUTIER, “L’edit d’Alexis Ier Comnène sur la réforme de clergé”, *REB* 31 (1973), 165-201.
- GAUTIER, *Michel Italikos* P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours*, [Archives de l’Orient chrétien 14], Paris, 1972.
- GAUTIER, *Theophylacte d’Achrida* P. GAUTIER, *Theophylacte d’Achrida, I: Discours, traités, poésies*, CFHB XVI/1, Thessalonique, 1980· *II: Lettres*, CFHB XVI/2, Thessalonique, 1986.
- G&R* *Greece and Rome*
- GRBS* *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos* W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinischen Studien, XI], Wien, 1974.
- HSPh* *Harvard Studies in Classical Philology*

- HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*= HUNGER H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. I-II, München, 1978, ελλην. μτφρ. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ *et al.*, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική λογοτεχνία τῶν Βυζαντινῶν*, Μ.Ι.Ε.Τ., τόμ. Α'-Γ', Αθήνα, 2001³.
- HX *Ηπειρωτικά Χρονικά*
- ICS *Illinois Classical Studies*
- IRAIK *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopol'e*
- JOB *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης* Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά κείμενα και Μελέται, 22], Θεσσαλονίκη, 1988.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, “Προδρομικοί θεσμοί” Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, “Προδρομικοί «θεσμοί» για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο”, εις: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (ed.), *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση (:) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, [Διεθνή Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 443-71.
- KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies* Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – Σ. ΦΡΑΝΚΛΙΝ, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΤΖΙΩΓΑ, *Μελέτες στη Βυζαντινή Λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, Αθήνα, 2007.
- KAZHDAN – WHARTON EPSTEIN, *Αλλαγές* Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΑΝΝ ΦΩΡΤΟΝ ΕΠΣΤΕΙΝ, *Change in the Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, [The Transformation of the Classical Heritage, 7], Berkeley, 1985 [ελλην. μτφρ. Α. ΠΑΠΠΙΑΣ, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997].
- ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* ΦΟΤΕΙΝΙ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, [CFHB, Series Berolinensis, XLI], Berlin-New York, 2001.
- LBG *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*
- LEMERLE, “Le gouvernement des philosophes”, Ρ. ΛΕΜΕΡΛΕ, “Le gouvernement des philosophes’: L’enseignement, les écoles, la culture”, εις: IDEM, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le Monde Byzantin], Paris, 1977, σσ. 195-248
- LEMERLE, *Ουμανισμός* Ρ. ΛΕΜΕΡΛΕ, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την*

- παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα,
 ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2001³.
- LOUKAKI, *Discours annuels* MARINA LOUKAKI (avec la coll. de CORINNA JOUANNO),
Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin, [Travaux et Memoires, Monographies, 18],
 CNRS, Paris, 2005.
- MAGDALINO, *Empire* P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, ελλην. μτφρ. ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008.
- MAGDALINO, "Reform edict" P. MAGDALINO, "The reform edict of 1107", εις: MARGARET MULLETT – D. SMYTHE (eds), *Alexios I Komnenos, I: Papers*, [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], 1996, αρ. 10, σσ. 199-218.
- MCr* *Museum Criticum*
- MEG* *Medioevo Greco*
- MH* *Museum Helveticum*
- MULLETT, *Theophylact* MARGARET MULLETT, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, vol. 2], Aldershot, 1997.
- NE* *Νέος Ελληνομνημίων*
- ODB* *The Oxford Dictionary of Byzantium*
- OCP* *Orientalia Christiana Periodica*
- OJA* *Oxford Journal of Archaeology*
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Οικονομικά* ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα, 1986.
- PG *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, ed. J.-P. MIGNE, vols. 1-161, Paris, 1857-66
- PL* *Patrologiae cursus completus. Series latina*, ed. J.-P. MIGNE, vols. 1-221, Paris, 1844-80
- PLP* *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*
- POLEMIS, "Praefatio" I. POLEMIS, "A Note on the *Praefatio* of Nikephoros Basilakes", *BZ* 94 (2001), 605-607.
- QUCC* *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*
- RCCM* *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*
- REB* *Revue des Études Byzantines*
- REG* *Revue des Études Grecques*
- REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes* W. E. REGEL – N. I. NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantarum*, Fasc. I/II: *Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, S. Petersburg, 1892-1917 [ανατύπ. Leipzig, 1982].
- REL* *Revue des Études Latines*

- RKG E. GAMILLSCHEG – D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, IA-C: *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*· II A-C: *Frankreich*· III A-C: *Rom mit der Vatikan*, [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Bde. III/1-3A-C], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981, 1987, 1997.
- RHT *Revue d'Histoire des Textes*
- RN *Revue Numismatique*
- RhM *Rheinisches Museum für Philologie*
- RPh *Revue de Philologie*
- RSBN *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
- RSBS *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*
- SNB *Studi Bizantini e Neoellenici*
- SC Sources Chrétiennes
- SicGymn *Siculorum Gymnasium*
- SIDERAS, *Unedierte Grabreden* A. SIDERAS, *25 ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι/unedierte byzantinischen Grabreden*, Θεσσαλονίκη, 1991.
- SIFC *Studi Italiani di Filologia Classica*
- SPECK, *Kaiserliche Universität* P. SPECK, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, [Byzantinisches Archiv, 14], München, 1974.
- TAPhA *Transactions of the American Philological Association*
- TAPhS *Transactions of the American Philosophical Society*
- TM *Travaux et Mémoires*
- VAN DER VALK, *Comm. ad Il.* M. VAN DER VALK, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vols. I-IV, Lugduni Batavorum, 1971-1979.
- ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus gr. 92*” I. ΒΑΣΣΗΣ, “Τῶν νέων φιλολόγων παλαισµατα. Ἡ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ κώδικα *Vaticanus Palatinus gr. 92*”, *Ἑλληνικά* 52 (2002), 37-68.
- VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber* M. VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, [ανατύπ. Olms Verlag, Hildesheim, 1966].
- VV *Vizantijskij Vremennik*
- WSt *Wiener Studien*
- WBS Wiener Byzantinische Studien
- WILSON, *Scholars* N. G. WILSON, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London, 1983, ελλην. µτφρ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1991.

WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis*
Opera Minora

ZRVI

ZPE

P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*,
[CFHB/Series Berolinensis, XXXII], Berlin – New York,
2000.

Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- ΠΙΝ. 1: Κώδ. *Laur. Plut.* 59,2, φ. 1r
- ΠΙΝ. 2: Κώδ. *Heidelberg. Pal. gr.* 252, φ. 26r
- ΠΙΝ. 3: Κώδ. *Laur. Plut.* 70,3, φ. 5v
- ΠΙΝ. 4: Κώδ. *Escor. Y-II-10* (265), φ. 485v
- ΠΙΝ. 5: Κώδ. *Laur. Plut.* 7,19, φ. 71v
- ΠΙΝ. 6: Κώδ. *Laur. Plut.* 31,10, φ. 20v
- ΠΙΝ. 7: Κώδ. *Laur. Plut.* 74,18, φ. 322r
- ΠΙΝ. 8: Κώδ. *Lipsiensis* 16, φ. 321r
- ΠΙΝ. 9: Κώδ. *Yalensis* 1121, φ. 15v
- ΠΙΝ. 10: Κώδ. *Vat. Pal. gr.* 92, φ. 223v
- ΠΙΝ. 11: Κώδ. *Par. gr.* 1741, φ. 299r
- ΠΙΝ. 12: Κώδ. *Ambros. gr.* 404 (*G 62 sup.*), φ. 66r
- ΠΙΝ. 13: Κώδ. *Laur. Plut.* 71,32, φ. 280r
- ΠΙΝ. 14: Κώδ. *Neapol. Branc. IV A 5*, φ. 239v

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΩΣ ΠΑΙΔΕΙΑ ΟΡΙΖΕΤΑΙ η πνευματική, νοητική, συναισθηματική και αισθητική καλλιέργεια του ανθρώπου.¹ Σύμφωνα με τον Πλάτωνα σκοπός της παιδείας είναι η αρετή, η οποία διαμορφώνει τους παιδευομένους σε άνδρες *άγαθούς* κατά το *ζῆν* και το *εὖ ζῆν*.² Είναι ευνόητο ότι στην αρχαία ελληνική διανόηση η έννοια της παιδείας χαίρει καθολικής αποδοχής ως κινητήρια δύναμη ευεργετική για την ψυχή του ατόμου και κατ' επέκτασιν για το κοινωνικό σύνολο.³ Επομένως, ο αρχαιοελληνικός όρος *παιδεία*, ο οποίος σχετίζεται με τον πνευματικό βίο και πολιτισμό που καλλιεργείται εντός της *πόλεως*, είναι ασφαλώς πολύ ευρύτερος από τον σύγχρονο όρο *εκπαίδευση* που υποδηλώνει το οργανωμένο από την πολιτεία σύστημα παροχής παιδείας στους πολίτες.⁴

¹ Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Παιδεία, εκπαίδευση και γλώσσα. Εκτιμήσεις και προτάσεις. Μελετήματα, διαλέξεις και άρθρα, 1984-1994*, [Γλωσσολογική Βιβλιοθήκη, 3], Αθήνα, 1994, σ. 1.

² Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, "Παιδεία καὶ Ἀρετή. Ἀνθρωπιστική ἔρμηνεία Πλάτ. Νόμ. Α 643 a 4 – 644 b 4", εις: *Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη, 1975, σσ. 1-10.

³ Η αποδοχή αυτή εκφράζεται εύγλωττα πολλακίς μέσα από γνωμικά και ρήσεις που είτε ανήκουν ή αποδίδονται σε διακεκριμένους διανοητές, βλ. π.χ. τον ψευδο-πλατωνικό *Όρο*: «*Παιδεία δύναμις θεραπευτική ψυχῆς*», ed. Io. BURNETT, *Platonis Opera*, tom. V.2: *Tetralogiam IX, Definitiones et Spuria continens*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Oxonii e typographeo Clarendoniano, 1913, 416.a.27 ακόμη την ρήση που παραδίδει στο *Ἀνθολογίό* του ο Ιωάννης Στοβαίος «<Πλάτων> *εἶπεν τὴν παιδείαν τοῖς ἀνθρώποις δεύτερον ἥλιον εἶναι*», edd. O. HENSE – C. WACHSMUTH, *Ioannis Stobaei anthologium*, vol. II, Berlin, 1884, 31.80 κ.ο.κ.

⁴ Την ευρύτητα του όρου παιδεία συλλαμβάνει και ο ορισμός του λεξικού του δωδεκάτου αιώνας *Etymologicum magnum*, όπου ορίζεται ότι: «*Τὸ παιδεία σημαίνει δὲ πολλά· σημαίνει τὴν παιδείουσι, καὶ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, καὶ τὴν ἀνατροφὴν, καὶ τὴν μίξιν...*», ed. Z. KALLIERGES, Βενετία, 1499, s.v. παιδεία, σ. 657.49-51 = *Ἐτυμολογικὸν τὸ Μέγα, ἤγουν ἡ Μεγάλῃ Γραμματικῇ / Etymologicum Magnum seu ...*, ed. Fr. SYLBURGIUS, editio nova correctior, Lipsiae, 1816, σ. 596. Στην αρχαία ελληνική απαντά ο όρος *παιδείουσι*, ο οποίος αντιστοιχεί στην σύγχρονη εκπαίδευση. Βλ. για παράδειγμα τον ορισμό που δίδεται στο λεξικό του 11ου αι. *Etymologicum Gudianum*: «*Παίδειουσι καὶ παιδεία διαφέρει. παιδεία μὲν γάρ ἐστι δύναμις θεραπευτικὴ ψυχῆς· παιδείουσι δὲ παιδείας καὶ ἀρετῆς παράδοσις· καὶ ἐκ παιδὸς ἀρετὴ ἐπ' ἀρετῆς ὀδηγηθεῖσα.*», ed. F. W. STURZ, *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*, Leipzig, 1818, [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1973], σ. 447.8-9.

Στο Βυζάντιο το εκπαιδευτικό σύστημα χωριζόταν σε τρεις βαθμίδες, στα *ιέρὰ* ή *πρῶτα* γράμματα, την *ἐγκύκλιο* και την ανώτερη εκπαίδευση.⁵ Στην πρώτη φοιτούσαν παιδιά και των δύο φύλων ηλικίας έξι έως οκτώ χρονών για ένα διάστημα τριών ή τεσσάρων περίπου ετών. Ωστόσο δεν προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι μπορούσε ορισμένες φορές ο εκπαιδευόμενος να είναι πολύ μεγαλύτερος, όπως για παράδειγμα κατά τον δωδέκατο αιώνα ο ιερέυς Μιχαήλ Πεπαγωμένος.⁶ Τα σχολεία αυτά της στοιχειώδους εκπαίδευσης, προσαρτημένα συνήθως σε εκκλησίες ή μονές,⁷ ήταν πολύ κοινά στην βυζαντινή επικράτεια και

⁵ Για μία γενική, αλλά πολύ κατατοπιστική παρουσίαση της ελληνικής παιδείας κατά την Βυζαντινή περίοδο βλ. τις μελέτες του Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Η Συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Πανηγυρικός λόγος στήν ἐορτή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, 30 Ἰανουαρίου 1995* [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Πανηγυρικοί Λόγοι, αρ. 48], Ἰωάννινα, 1995 και *Ἡ Παιδεία στό Βυζάντιο*, [Παν. Ἰωαννίνων, Φιλοσοφ. Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών/ Σειρά Μεταπτυχιακών Σεμιναρίων, 1], Ἰωάννινα, 2000.

⁶ Τις σχετικές πληροφορίες παρέχει το κτητορικό σημείωμα του κώδ. *Bratislavensis 394kt* (περγαμηνό τετραεγγέλο του 11ου-12ου αι. γνωστό ως *codex Mavrocordatianus*), φ. 281v: «Αὕτη ἡ βίβλος ἐγράφη μὲν ὅτε δεῖ καὶ ἐγράφη ἐξωνήθη δὲ παρὰ Μιχαήλ ἱερέως τοῦ Πεπαγωμένου ἐν ἔτει ,σχζα (1183) ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου πορφυρογεννήτου κῦρ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (scil. Ἀλεξίου Β') κατὰ μῆνα Αὐγουστον διδασκομένου αὐτοῦ τὰ ἱέρὰ γράμματα παρὰ Ἀντωνίου εὐτελοῦς μοναχοῦ καὶ ἱερέως τοῦ Τζίρου καὶ κατὰ Θεὸν πατρός αὐτοῦ.» [ΣΗΜ.: αποκαθιστούμε το σημείωμα σε διορθωμένη μορφή], edd. J.-M. OLIVIER – MARIE AUDE MONEGIER DU SORBIER, *Catalogue des manuscrites grecs de Tchecoslovaquie*, CNRS, Paris, 1983, σ. 12, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία για τον κώδικα.

⁷ Στον 11ο αι. ο Μιχαήλ Ψελλός εφοίτησε στο σχολείο στην μονή Τῶν Ναρσοῦ, το οποίο υπήρξε σχολείο *τῆς πρῶτης τῶν γραμμάτων παιδείσεως* σύμφωνα και με την μαρτυρία του μοναχοῦ ἱεροθέου (Τόμ. Β', αρ. 81) τον επόμενο αιώνα, βλ. P. GAUTIER, "Precisions historiques sur le monastere de Ta Narsou", *REB* 34 (1976), 101-110. Ένα άλλο σχολείο προσαρτημένο σε μονή ήταν κατά τον 11ο αι. και εκείνο της βασιλικῆς μονῆς Τῶν Νοσιῶν, βλ. F. BERNARD, "The Anonymous of Sola and the School of Nosiai", *JÖB* 61 (2011), 81-88. Τον 12ο αι. η μονή της Αγίας Ευφημίας φιλοξενούσε σχολείο της ἐγκυκλίου παιδείας, στο οποίο φοίτησε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ενώ σχολείο φαίνεται ότι λειτουργούσε και στην Μονή Αγ. Ἰωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, βλ. ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πίνακες Χρονολογημένων Πατριακῶν Κωδίκων*, ἐν Ἀθήναις, 1968, αρ. 16 (κώδ. 175), σ. 11. Βλ. και Ν. G. WILSON, "Books and Readers in Byzantium", εις: *Byzantine Books and Bookmen*, D.Oaks, Washington D.C., 1975, σσ. 1-15 [=IDEM, "Libri e lettori a Bisanzio", εις: G. CAVALLO (ed.), *Libri e lettori nel mondo bizantino. Guida storica e critica*, Bari, 1990, σσ. 37-61], ἐδῶ σ. 10. Επίσης, την ίδια περίοδο στην Μονή του Αγ. Ἰω. Χρυσοστόμου του Κουτζουβένδη στην Κύπρο λειτουργούσε σχολείο των *ιερῶν γραμμάτων*, όπου μπόρεσε να διδαχθεῖ ο Ἄγ. Νεόφυτος ο Ἐγκλειστος, βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, "Ἡ Παιδεία καὶ τὰ Γράμματα στή βυζαντινὴ Κύπρο", εις: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (ed.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Γ', σσ. 413-63, ἰδ. σ. 452.

διαθέσιμα ακόμη και σε δύσκολες σχετικά περιόδους.⁸ Οι μαθητές παραδίδονταν *ἐκ τρυφερῶν ὀνύχων*⁹ στον διδάσκαλο συχνά με συμβόλαιο, στο οποίο καθορίζονταν οι πρακτικές παράμετροι της μαθητείας (χρονικό διάστημα, ὅροι της πληρωμῆς, ακόμη και οι ὥρες ανάπαυσης των μαθητῶν κ.ά.),¹⁰ και διδάσκονταν γραφή σε πινακίδες¹¹ και ανάγνωση μέσα από το *Ψαλτήριον*, την *Ὀκτώηχο*, το *Ἱερολόγιον* και άλλα θρησκευτικά κείμενα. Μάλιστα, η πρακτική αυτή δεν άλλαξε ούτε επί Τουρκοκρατίας, ὅταν τα ίδια ἔργα εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται ως αναγνωστικά.¹² Ο διδάσκαλος ἐκαλείτο συνήθως *παιδευτῆς* ἢ *γραμματιστῆς*.

⁸ Για την διαθεσιμότητα των σχολείων στοιχειώδους ἢ πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης βλ. το σχετικό υποκεφ. του Ν. Μ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, *Byzantine Childhood Education and Its Social Role from the Sixth Century until the end of Iconoclasm*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Univ. of Chicago, 2000, σσ. 177-179. Ἀκόμη και στην λατινοκρατούμενη Κύπρο του β' μισοῦ του 13ου αἰ. υπήρχε σχολεῖο των πρώτων γραμμάτων, ὅπου φοίτησε ὁ Γεώργιος Κύπριος πριν μεταβεί στην Λευκωσία σε ἐλληνικό πρῶτα και λατινικό ἔπειτα σχολεῖο για την *ἐγκύκλιον* παιδεία, βλ. C. N. CONSTANTINIDES, "George of Cyprus as a Teacher", εἰς: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ – Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ (ἐκδ.) *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικῆς Συνεδρίου*, τόμ. Β': *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, Λευκωσία, 1986, σσ. 431-39, ἰδ. σ. 431.

⁹ Βλ. π.χ. *Τοῦ αὐτοῦ, ἦτοι τοῦ Ἐξαπτερυγοῦ κῆρ Θεοδώρου ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Χορηγητοπούλου κῆρ Στεφάνου*, ed. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, αρ. 13, σσ. 232.27-233.2: «Οὔτω μὲν οὖν ὁ παῖς ἐκ τρυφερῶν ὀνύχων πρὸς ἀρετὴν παγιώτατος. Ἐπεὶ δὲ ποτε καὶ ἀπήντησεν ἐς γραμματιστοῦ, ὡς τὴν γραμματικὴν διεξέρχεσθαι ...».

¹⁰ Ἐχουν σωθεῖ πολυάριθμα τέτοιου εἶδους ἐγγράφα ἀπὸ ὅλες τις περιόδους της Βυζαντινῆς ἱστορίας σε παπύρους και κώδικες. Για παράδειγμα ἀπὸ την εποχὴ του Ιουστινιανοῦ, βλ. PAOLA PRUNETI, "Frammento di *διδασκαλική*", εἰς: G. GIANGRANDE (ed.), *Museum Philologum Londiniense*, vol. II: *Special Papyrological Number*, Uithoorn (The Netherlands), 1977, σσ. 43-48, 318 (plate). Ἐπίσης, για δύο ἐγγράφα του 14ου αἰ. βλ. P. SCHREINER, "Zwei bilder aus dem byzantinischen Schulleben", *Βυζαντινά* 13.1 (1985) [Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο], 283-90 [= IDEM, *Byzantinische Kultur. Eine Aufsatzsammlung*, II: *Das Wissen*, herausgegeben von N. GAUL – SILVIA RONCHEY, Roma, 2009, IX].

¹¹ Ὀρισμένα ωραία παραδείγματα της διαδικασίας της ἐκμάθησης των πρώτων γραμμάτων παρέχουν ὁ Θεόδωρος Ἐξαπτερυγος στην μονωδία προς τον συγγενὴ του Στέφανο Χορηγητόπουλο, βλ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 232.27-233.24 και ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης στην μονωδία για τον ἀδελφὸ του Ιωάννη, βλ. A. HEISENBERG, "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion: I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes", *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang, 1922, 5*, σσ. 3-75 [= IDEM, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von HANS-GEORG BECK*, Variorum Reprints, London, 1973, ch. II.I], ἰδ. σσ. 22.3-23.27.

¹² ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1936, σσ. lxxxi, cxix. Βλ. ἐπίσης και ΑΘΗΝΑ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-

Παρ' όλη την αναμφισβήτητη χρησιμότητα του επαγγέλματός του, επρόκειτο συνήθως για άτομο ταπεινής καταγωγής, το οποίο αμοιβόταν πεινχρά και δεν απέλαυε ιδιαίτερου κύρους στην κοινωνία.¹³ Είναι δε χαρακτηριστικό, ότι, όταν περιστασιακά γίνεται λόγος γι' αυτόν στις πηγές της εποχής, δεν δίδονται το όνομά του ή άλλα στοιχεία, αναφέρεται μόνο επί τροχάδην. Για τον λόγο αυτό έχει αφήσει ελάχιστα ίχνη στον ρου της ιστορίας.

Ο *γραμματιστής* δεν πρέπει να συγχέεται με τον διδάσκαλο της *έγκυκλιού* παιδείας,¹⁴ ο οποίος κατονομάζεται στις πηγές ως *γραμματικός*. Στο σχολείο της μέσης βαθμίδος φοιτούσε μικρότερος αριθμός παιδιών που είχαν την θέληση ή την δυνατότητα να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Παρ' όλο που τα σχολεία αυτά δεν ήταν σπάνια, δεν ευρίσκοντο ωστόσο σε κάθε περιοχή και ενίοτε ο μαθητής έπρεπε να μεταβεί στην κώμη ή πόλη, όπου αυτά υπήρχαν.¹⁵ Η φοίτηση διαρκούσε περισσότερο, πέντε έως έξι έτη, και τα αντικείμενα που διδάσκονταν ήταν η γραμματική, η ποιητική, η ρητορική και η φιλοσοφία και τα αντικείμενα της *Τετρακτύος* (*Quadrivium*), δηλ. η αριθμητική, η γεωμετρία, η αρμονική και η

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Αθήνα, 1993, σσ. 21-22.

¹³ Βλ. R. BROWNING, "Teachers", εις: G. CAVALLLO (ed.), *The Byzantines*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997, κεφ. 4, σσ. 95-116, ιδ. σ. 95. Για τους *γραμματιστές* της ύστερης αρχαιότητας βλ. ειδικότερα την μελέτη του R. KASTER, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Univ. of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1997², ενώ για την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο βλ. την διδακτορική διατριβή του ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, *Byzantine Childhood Education*.

¹⁴ Βλ. H. J. ΜΕΓΤΕ, "Εγκύκλιος παιδεία", *Gymnasium* 67 (1960), 300-307 [= IDEM, *Kleine Schriften*, (Athenäums Monographien, Beiträge zur Klassischen Philologie, Bd. 184), Frankfurt am Main, 1988, σσ. 120-127].

¹⁵ Πέραν του παραδείγματος του Γεωργίου Κυπρίου, βλ. υποσημ. 8 παραπάνω, υπάρχει και η περίπτωση του νεαρού Ιωάννη, επονομαζόμενου Κλέπτου, που στα 1222 ο Ιωάννης Απόκαυκος απέστειλε στην Βόνιτσα, επειδή στη Ναύπακτο δεν υπήρχε «ψηφοδιδάσκαλος» (= διδασκάλος της αριθμητικής), βλ. N .A. ΒΕΗΣ, "Aus dem Nachlasse von N.A. Bees: α) Περιγραφή του κώδικος Ισαάκ Μεσοποταμίτου (=Petropol. Graec. CCL), β) Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos in Aetolien", *BNJ* 21 (1971-74), εκδ. 1976, 1-160 [με προλεγόμενα, προσθήκες και παρατηρήσεις της ΕΛΕΝΗΣ ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ], επιστ. 101, σ. 152. Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, [Ιστορικές Μονογραφίες, 6], Αθήνα, 1988, σ. 200.

αστρονομία. Οι απόφοιτοι των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης απορροφώντο πολύ συχνά στα κατώτερα στρώματα της κρατικής και εκκλησιαστικής γραφειοκρατίας, αλλά ο ενδιαφερόμενος για την άνοδο σε υψηλότερα αξιώματα και οφφίκια έπρεπε απαραίτητως να καταστεί μέτοχος ανώτερης εκπαίδευσης. Αυτό εσήμαινε ότι έπρεπε να εντρυφήσει στην μελέτη των παραπάνω αντικειμένων σε μεγαλύτερο εύρος και βάθος.

Η διδακτέα ύλη (*curriculum*) σε κάθε βαθμίδα, παρ' όλο που υπήρχαν γενικές, κατευθυντήριες γραμμές, δεν ήταν αυστηρώς προκαθορισμένη, αλλά υπήρχαν περιθώρια για ποικιλία ως ένα βαθμό αναλόγως με τις προτιμήσεις, αλλά και τις ικανότητες του εκάστοτε διδασκάλου. Επιθυμητό πρότυπο αποτελούσε κατ' αρχάς η όσο το δυνατόν πιο πιστή μίμηση της αττικής διαλέκτου και των προτύπων της (το γεγονός δε ότι μέχρι το 1942 δύο κείμενα του Θωμά Μαγίστρου θεωρούντο γνήσια έργα του Αιλίου Αριστείδου είναι απόδειξη της επιτυχίας της τάσης αυτής).¹⁶ Για την διδασκαλία της γραμματικής εχρησιμοποιούντο εγχειρίδια γραμματικών της ύστερης αρχαιότητας, όπως ο Θεοδόσιος και ο Διονύσιος Θραξ, και ειδικά αττικιστικά λεξικά, όπως του Ηρωδιανού. Με το πέρασμα του χρόνου την θέση τους πλάι στα έργα αυτά βρήκαν και συνθέσεις βυζαντινών διδασκάλων, όπως ο Γεώργιος Χοιροβοσκός, ο Γρηγόριος Πάρδος, ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Μανουήλ Μοσχόπουλος. Από τους ποιητές ξεχωριστή θέση κατείχε ο Όμηρος, τα έπη του οποίου ανέκαθεν αποτελούσαν βασικό διδακτικό εγχειρίδιο, ο Ησίοδος και ο Πίνδαρος, ακόμη οι τρεις σπουδαίοι τραγικοί της κλασικής Αθήνας και ο κατ' εξοχήν κωμικός, ο Αριστοφάνης, η διδασκαλία των οποίων συνοδεύταν από την απαραίτητη χρήση αρχαιοτέρων (*scholia vetera*) και νεωτέρων ερμηνευτικών σχολίων. Από τον χώρο της ρητορικής συνέχισαν να διδάσκονται οι Αττικοί Ρήτορες, εξ αυτών ιδίως ο Δημοσθένης, ο Λυσίας και ο Ισοκράτης, ενώ ιδιαίτερη απήχηση γνώρισε ο Αίλιος Αριστείδης. Σε ζητήματα ύφους επίσης σημαντική ήταν η επιρροή και άλλων πραγματειών, όπως εκείνες που συνέθεσαν ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Δημήτριος [Φαληρεύς:], ενώ για την θεωρία βασική ήταν η

¹⁶ F. W. LENZ, "On the Authorship of the Leptinean Declamations attributed to Aristeides", *AJPh* 63.2 (1942), 154-73.

Ῥητορική του Αριστοτέλους και του Μενάνδρου Ῥήτορος εν προκειμένω για τα επιδεικτικά είδη. Στο αντικείμενο της φιλοσοφίας, ο Πλάτων δεν σταμάτησε μεν να αναγιγνώσκεται και να διδάσκεται, αλλά την πρωτοκαθεδρία είχε η αριστοτελική Λογική, που είναι γνωστή ως το *Ὀργανον*, δηλ. οι *Κατηγορίες*, το *Περὶ Ἑρμηνείας*, τα *Ἀναλυτικά –Πρότερα* και *Ἔστερα –*, τα *Τοπικά* και οι *Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοί*.¹⁷ Στην διδασκαλία λαμβάνονταν υπ' ὄψιν και τα υπομνήματα Αλεξανδρινῶν ερμηνευτῶν, ὅπως ο Πορφύριος, η *Εἰσαγωγή* του οποίου στο *Ὀργανον* αποτελοῦσε το κατώφλι στην σπουδὴ της φιλοσοφίας, και ο Ιωάννης Φιλόππος. Στον χώρο των θετικῶν επιστημῶν αδιαλείπτως διδάσκονταν τα ἔργα του Ευκλείδη, του Νικομάχου Γερασηνού, του Αράτου και του Κλεομήδους, ἀκόμη και του Διοφάντου.

Παρατηροῦμε ὅτι η χρήση πολλῶν ἀπὸ τα αντικείμενα που διδάσκονταν κατὰ την Βυζαντινὴ περίοδο, ἀν ὄχι και ὅλων, εἶχε παγιωθεῖ στο εκπαιδευτικὸ σύστημα ἤδη ἀπὸ την Ἔστερη Αρχαιότητα, ὅταν το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικῆς διαδραμάτισε αποφασιστικὸ ρόλο στις λογοτεχνικὲς και διδακτικὲς τάσεις.¹⁸ Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι στην μακρὰ πορεία πολλῶν αἰῶνων ἐμφανίσθηκαν ὀρισμένες προτιμήσεις –η πολὺ μεγαλύτερη χειρόγραφη παράδοση της *Ἰλιάδος* ἐναντι της *Ὀδύσσειας*, καθὼς και η ὑπαρξὴ πολὺ περισσοτέρων σχολίων για το πρῶτο ἔπος εἶναι ἓνα πολὺ καλὸ παράδειγμα– και *κανόνες*, ὅπως στην περίπτωση των Αττικῶν Ῥητόρων και των τραγικῶν.¹⁹ Οι κανόνες αυτοὶ συνέβαλαν σημαντικὰ στην

¹⁷ SOFIA KOTZABASSI, “Aristotle’s Organon and Its Byzantine Commentators”, *Princeton University Library Chronicle* 64.1 (2002), 51-62.

¹⁸ Βλ. G. ANDERSON, *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, London – New York, 1993. BARBARA BORG (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*, [Millennium Studies / Millennium Studien, vol. 2], De Gruyter, Berlin – New York, 2004. T. WHITMARSH, *The Second Sophistic*, [Greece & Rome, New Surveys in the Classics, no. 35], Oxford University Press, 2005. Για τις επιρροές συγγραφέων της Δεύτερης Σοφιστικῆς σε Βυζαντινοὺς συγγραφείς βλ. ἐνδεικτικὰ τις ἀκόλουθες ἐργασίες: J. BOMPAIRE, “Photius et la Seconde Sophistique, d’après la Bibliothèque”, *TM* 8 (1981), [Hommage à M. Paul Lemerle], 79-86· P. CARELOS, “Die Autoren der Zweiten Sophistik und die Chronographie des Michael Psellos”, *JÖB* 41 (1991), 133-40· CORINNE JOUANNO, “Les Byzantines et la Second Sophistique: Étude sur Michel Psellos”, *REG* 122/1 (2009), 113-44.

¹⁹ Για την παγίωση στην προτίμηση συγκεκριμένων ἔργων του Σοφοκλή για παράδειγμα βλ. PATRICIA E. EASTERLING, “Sophocles and the Byzantine Student”, εἰς: CH. DENDRINOS *et al.* (eds.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of JULIAN CHRYSOSTOMIDES*, Ashgate, 2003, σσ. 319-334. Για τον Ευριπίδη βλ. RAFFAELLA CRIBIORE, “The

διαμόρφωση όχι μόνο των αναγνωστικών προτιμήσεων, αλλά και της διδακτέας ύλης, που στην περίπτωση των τραγικών ποιητών και του Αριστοφάνους επικεντρωνόταν στις λεγόμενες τριάδες (οι *Πέρσαι*, ο *Προμηθεύς Δεσμώτης* και *Οί Έπτά επί Θήβας του Αισχύλου*· ο *Αΐας*, η *Ήλέκτρα* και ο *Οιδίπους Τύραννος* του Σοφοκλέους και η *Έκάβη*, ο *Όρέστης* και οι *Φοίνισσαι* του Ευριπίδου· ο *Πλούτος*, οι *Νεφέλαι* και οι *Βάτραχοι* του κωμικού ποιητή). Επιπλέον, είναι εμφανές ότι στην περίπτωση της ρητορικής, είχαν διαμορφωθεί ήδη από πολύ νωρίς όχι μόνο οι κανόνες των ρητόρων, αλλά ακόμη και οι διδακτικές μέθοδοι, καθώς οι μαθητές εξασκούσαν με την χρήση προγυμνασμάτων (συνήθεστερα *χρεῖες* και *ήθοποιίες*), όπως αποδεικνύεται από παπυρικά ευρήματα.²⁰

Η παρακμή των δομών του Ρωμαϊκού κράτους κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και η συνακόλουθη διαίρεσή του σε Δυτικό και Ανατολικό τμήμα, αλλά και η

Grammarian's Choice: The Popularity of Euripides *Phoenissae* in Hellenistic and Roman Education”, εις: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001, σσ. 241-59. Βλ. και R. DAWE, *The collation and investigation of MSS of Aeschylus*, Cambridge Univ. Press, 1964, p. 152, note *. Για τον κανόνα των ρητόρων, βλ. A. E. DOUGLAS, “Cicero, Quintilian, and the canon of ten Attic orators”, *Mnemosyne* N.S. 9 (1956), 30-40. Πρβλ. I. WORTHINGTON, “The canon of the ten Attic orators”, εις: IDEM, *Persuasion. Greek rhetoric in action*, London 1994, 244-63. Βλ. ακόμη R. NICOLAI, *La storiografia nell'educazione antica*, Pisa, 1992, 250-339. Επιπλέον P. E. EASTERLING, “A taste for the classics”, εις: T. P. WISEMAN (ed.) *Classics in progress*, Oxford, 2002, σσ. 21-37 και G. UCCIARDELLO, “Hyperides in the Archimedes Palimpsest. Palaeography & Textual Transmission”, *BICS* 52 (2009), 229-252. Όσον αφορά στους ιστορικούς και την χρήση τους στην διδασκαλία της ρητορικής, βλ. J. BOMPAIRE, “Les historiens classiques dans les exercices préparatoires de rhétorique (progymnasmata)”, εις: *Recueil Plassart. Études sur l'antiquité grecque offertes à André Plassart par ses collègues de la Sorbonne*, Paris, 1976, σσ. 1-8 και G. GIBSON, “Learning greek history in the ancient classroom: The evidence of the treatises on progymnasmata”, *CP* 99 (2004), 103-129. Επίσης, J. CARLOS IGLESIAS-ZOIDO, “Thucydides in the School Rhetoric of the Imperial Period”, *GRBS* 52 (2012), 393-420.

²⁰ TERESA MORGAN, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge University Press, 1998 [reprinted, 2000]. Επίσης βλ. R. F. HOCK – E. N. O'NEIL (engl. trans. & ed.), *The Chreia and Ancient Rhetoric. Classroom Exercises*, Atlanta, 2002. Για προγυμνάσματα στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο βλ. και LAURA MIGUÉLEZ CAVERO, *Poems in Context. Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200-600 AD.*, [Sozomena. Studies in the Recovery of Ancient Texts, vol. 2], De Gruyter, Berlin – New York, 2008, σσ. 264-366. Για ρητορικές επιδείξεις σε παπύρους βλ. και *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXXVI, ed. with english transl. & notes by D. COLOMO & J. CHAPA, [Greco-Roman Memoirs, 97], Egypt Exploration Society, 2011, αρ. 5093, υπό D. COLOMO, σσ. 84-171. Για μελέτες πιο συγκεκριμένα βλ. G. RUSSO, “Una declamazione con notazioni didattiche (P.Lond. Lit. 138, coll. III 5 – IV 18)”, *APF* 59.2 (2013), 301-325.

επικράτηση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις που διαδραματίστηκαν σταδιακά, αλλά δεν ανέτρεψαν τις παραδοσιακές δομές στον τομέα της εκπαίδευσης. Η προσπάθεια του λογιωτάτου αυτοκράτορος Ιουλιανού, ο οποίος με το περίφημο διάταγμά του το έτος 362 απαγόρευσε στους χριστιανούς να διδάσκουν τα ελληνικά γράμματα, αποδείχθηκε πρόσκαιρη και όχι ικανή να εμποδίσει τη συμφιλίωση του Χριστιανικού και του ελληνικού πνεύματος. Η συνένωση των δύο αυτών στοιχείων εκδηλώνεται στην καλύτερή της μορφή στα έργα των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας του 4ου αιώνας, του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του Ιωάννου Χρυσοστόμου, και ιδίως στην «*Πρός τούς νέους, όπως αν έξ ελληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων*» ομιλία του πρώτου.²¹ Μάλιστα, τόσο η ομιλία αυτή όσο αρκετά από τα έργα των προαναφερθέντων Πατέρων απετέλεσαν με το πέρασ του χρόνου διδακτικά αντικείμενα και τα ίδια, ιδιαιτέρως οι δεκαέξι *ἀναγινωσκόμενοι* λόγοι του Γρηγορίου και ορισμένα από τα επιγράμματά του.²²

Στους πρώτους Βυζαντινούς αιώνες, αν και στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκαν σχολεία ανώτατης εκπαίδευσης, όπως το λεγόμενο *Πανδιδακτήριον* του λογίου αυτοκράτορος Θεοδοσίου Β΄ και συνέρρευσε πλήθος λογίων, όπως ο Θεμιστίος και ο Συνέσιος Κυρήνης (για ένα διάστημα),²³ ο παλμός της πνευματικής ζωής εξακολούθησε να κτυπά κυρίως στις ανατολικές επαρχίες του κράτους. Στην Αλεξάνδρεια, όπου υπήρχε η περίφημη Βιβλιοθήκη, στην Αντιόχεια, στη Βηρυττό, στη Γάζα, λειτουργούσαν φιλοσοφικές, ρητορικές και νομικές σχολές, στις οποίες

²¹ Εκδ. Ν. G. WILSON, *Saint Basil on the Value of Greek Literature*, Duckworth, London, 1975.

²² Οι λόγοι αυτοί του Γρηγορίου διαθέτουν ιδιαιτέρως εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση και σχολιάστηκαν κατ' εξακολούθησιν από αρκετούς Βυζαντινούς λογίους και προς διδακτική χρήση, όπως στην περίπτωση του Νικήτα Ηρακλείας, βλ. I. SAJDAK, *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, vol. I: *De codicibus scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. Accedit Appendix de pseudogregorianis et Gregorii encomiis*, [Meletemata Patristica, 1], Krakau, 1914. Για την διδακτική χρήση ορισμένων επιγραμμάτων του Γρηγορίου βλ. C. SIMELIDIS, *Selected Poems of Gregory of Nazianzus, I.2. 17; II.1.10, 19, 32: A Critical Edition with Introduction and Commentary*, [Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, Bd. 177], Göttingen, 2009.

²³ Βλ. H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, *Kaisertum und Bildungswesen in spatantiken Konstantinopel*, [Historia, Einzelschriften, 94], Stuttgart, 1995.

δίδασκαν διακεκριμένοι άνδρες –λ.χ. στην Αντιόχεια ο Λιβάνιος–, ενώ και στην Αθήνα εξακολουθούσε να λειτουργεί η περίφημη Ακαδημία.²⁴

Δύο πολύ σημαντικές εξελίξεις που είχαν ουσιώδη αντίκτυπο στην ελληνική παιδεία στην περίοδο από την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας (325) ως την λήξη της Εικονομαχίας (843) ήταν αφ' ενός η αλλαγή του υλικού γραφής, η μετάβαση δηλ. από τον πάπυρο στην περγαμηνή, και η δημιουργία ενός νέου τύπου βιβλίου, του κώδικος. Αφ' ετέρου η αραβική κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών εξάλειψε τα σπουδαία αστικά κέντρα της Ανατολής και το επίκεντρο των πνευματικών ζυμώσεων μεταφέρθηκε αμετάκλητα στην Κωνσταντινούπολη. Στις αρχές του 9ου αι. πραγματοποιήθηκε ταυτοχρόνως σχεδόν σε Ανατολή και Δύση μία άλλη επαναστατική εξέλιξη, η εισαγωγή και χρησιμοποίηση στην γραφή του μικρογράμματος αλφαβήτου (η οποία για την ελληνόφωνη Ανατολή πιστώνεται στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της Μονής των Στουδίου). Οι σταδιακές αυτές μεταβάσεις από τον πάπυρο στην περγαμηνή και από την κεφαλαιογράμματα στην μικρογράμματα γραφή λειτούργησαν ως καταλύτες στην διάσωση και διάδοση έργων της αρχαίας γραμματείας, καθώς αντιγράφονταν και μεταχαρακτηρίζονταν όσα κείμενα είχαν προσλάβει την σφραγίδα του κλασικού, και διδάσκονταν στα σχολεία, ή εθεωρούντο χρήσιμα. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται εν μέρει γιατί έργα σχετικώς κατώτερης λογοτεχνικής αξίας, όπως η *Άλεξάνδρα* του Λυκόφρονος έχουν διασωθεί, και όχι για παράδειγμα τα ποιήματα της Σαπφούς ή οι κωμωδίες του

²⁴ Βλ. την διεξοδική μελέτη του J. F. DUNEAU, *Les Écoles dans les provinces de l'empire Byzantin jusqu'à la conquête Arabe*, Thèse présentée pour le doctorat ès lettres d'Etat, Université de Paris-I, 1971. Βλ. τώρα ακόμη και τις εργασίες της RAFFAELLA CRIBIORE, *Writing, teachers & students in Graeco-Roman Egypt*, [American Studies in Papyrology, 36], Atlanta, 1996· EADEM, "Libanius's Letters of Evaluation of Students", εις: W. HÖRANDNER – M. GRÜNBART (eds.), *L'Épistolographie et la poésie épigrammatique. Actes de la 16e Table ronde du XXe Congrès international d'Études byzantines*, [Dossiers Byzantins, 4], Centre d'études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, Paris, 2003, σσ. 11-20· EADEM, "Higher Education in early Byzantine Egypt: Rhetoric, Latin and the Law", εις: R. BAGNALL (ed.), *Egypt in Byzantine World, 300-700*, Cambridge Univ. Press, 2007, σσ. 47-66· EADEM, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton Univ. Press, 2007· EADEM, "Education in the Papyri", εις: R. BAGNALL (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford Univ. Press, 2009, σσ. 320-37· EADEM, "The Use of Books in Late Antique Higher Education", εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall' Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 Maggio 2008*, vol. I, [Edizioni Università di Cassino, Collana Scientifica, 26], Cassino, 2010, σσ. 153-68.

Μενάνδρου, τα οποία γνωρίζουμε μόνο από παπύρους. Η απώλεια της μεγάλης Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας ασφαλώς διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο στην απώλεια κειμένων. Κατά τον 9ο αι. ο πατριάρχης Φώτιος γνώριζε πάντως αρκετά περισσότερα έργα από αυτά που έχουμε στην διάθεσή μας σήμερα, όπως προκύπτει από την *Βιβλιοθήκη* του. Στην διάρκεια της λεγομένης Μακεδονικής αναγέννησης – πέραν του Φωτίου, ο οποίος συνέθεσε και το περίφημο *Λεξικό*²⁵ έδρασαν διακεκριμένοι διδάσκαλοι, όπως ο Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός και ο γραμματικός Κομητάς, ο οποίος καυχόταν σε επίγραμμά του για τον μεταχαρακτηρισμό του Ομήρου που επεχείρησε. Επίσης, βιβλιόφιλοι λόγιοι, όπως ο Πατρεύς διάκονος και έπειτα επίσκοπος Καισαρείας Αρέθας, στις προσωπικές προσπάθειες του οποίου οφείλουμε την ύπαρξη πολλών σημαντικών κωδίκων, λ.χ. τον *Clarke 39*, τον αρχαιότερο κώδ. του Πλάτωνος. Το πνεύμα της αναγέννησης αυτής έφθασε στο απόγειό του με την λειτουργία του Σχολείου της Μαγναύρας και την τάση του εγκυκλοπαιδισμού που εκδηλώθηκε, όταν με την παρότρυνση του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού και κυρίως του υιού του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου πραγματοποιήθηκε μία συντονισμένη προσπάθεια διάσωσης, κωδικοποίησης και συμπίλησης έργων της αρχαίας γραμματείας ανάλογα με τα είδη τους (εθιμοτυπικά, διπλωματικά, στρατιωτικά, ομιλητικά, γεωπονικά, ιππιατρικά κ.ά.). Καλλιεργήθηκε επίσης εκτεταμένα και το είδος της λεξικολογίας, με πιο χαρακτηριστικό εκπρόσωπο το εγκυκλοπαιδικό λεξικό *Σουΐδα* (γύρω στα 1000).²⁶ Πολύτιμες πληροφορίες για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής περιέχονται στις επιστολές του Άνωνύμου Καθηγητή, ενώ αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι τα τελευταία έτη έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται πιο ευνοϊκές κρίσεις για το πνευματικό επίπεδο κατά την διάρκεια της πολυετούς βασιλείας του αυστηρού Βασιλείου Β΄, όταν δρουν σπουδαίοι ποιητές, όπως ο Ιωάννης Γεωμέτρης και ο Χριστόφορος Μυτιληναίος.²⁷

²⁵ Κ. ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, *Το Λεξικό του Φωτίου. Χρονολόγηση-χειρόγραφο παράδοση*, [Ελληνικά, Παράρτημα 17], Θεσσαλονίκη, 1967.

²⁶ Για την περίοδο της Μακεδονικής Αναγεννήσεως και του εγκυκλοπαιδισμού βλ. LEMERLE, *Ουμανισμός*, σσ. 129-276. Επίσης, WILSON, *Scholars*, σσ. 109-191.

²⁷ BARBARA CROSTINI, “The Emperor Basil II’s Cultural Life”, *Byz* 66 (1996), 55-80. Πρβλ. LYNDIA GARLAND, “Basil II as Humorist”, *Byz* 69 (1999), 321-43.

Ο 11ος αι. είναι η περίοδος της άνθησης των εκπαιδευτικών θεσμών, αφού στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν επιβεβαιωμένα έξι τουλάχιστον διαφορετικά σχολεία ανταγωνιζόμενα το ένα το άλλο.²⁸ Συνάμα με διάταγμα του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου στα 1043 διορίστηκε *νομοφύλαξ* ο μετέπειτα πατριάρχης Ιωάννης Ζιφιλίνος και *ύπατος τῶν φιλοσόφων* ο πολυμαθής Μιχαήλ Ψελλός.²⁹ Αν και ο Ψελλός δεσπόζει με την προσωπικότητα και την πολυσχιδή συγγραφική και διδακτική του δραστηριότητα,³⁰ την «τετράδα των σοφών» συμπληρώνουν ο διδάσκαλος και ποιητής Ιωάννης Μαυρόπους και ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ενώ την ίδια περίπου εποχή ο ομώνυμος ανηψιός του Ιωάννη Ζιφιλίνου πραγματοποίησε μία επιτομή του ιστορικού έργου του Δίωνος Κασσίου.³¹ Την ίδια εποχή εισήχθη στην διδακτική πράξη για την διδασκαλία των αρχαίων κειμένων η νεωτερική μέθοδος της σχεδολογίας.

Η αυγή του 12ου αιώνας σηματοδότησε μία εξαιρετική άνθηση στον χώρο των γραμμάτων, της λογίας παραγωγής αλλά και των τεχνών, ούτως ώστε συχνά

²⁸ LEMERLE, “Le gouvernement des philosophes”, σσ. 195-248. Βλ. και ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Δ. ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 151-249.

²⁹ Όπως προκύπτει από τα νεώτερα πορίσματα της έρευνας το διάταγμα του Μονομάχου – πίσω από το οποίο ευρίσκονται προσωποκεντρικά κίνητρα, δηλ. η υποστήριξη του Ιω. Ζιφιλίνου, και όχι θεσμικά– δεν αφορούσε στην ίδρυση Νομικής Σχολής στα πρότυπα εκείνων του 6ου αι., βλ. ΣΠ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, “Η Νεαρά Κωνσταντίνου του Μονομάχου ἐπὶ τῆ ἀναδείξει καὶ προβολῆ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), 243-63, όπου τα σχετικά επιχειρήματα και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁰ Ο Ρ. ΜΟΟΡΕ στο *magnum opus* του *Iter Psellianum. A detailed listing of manuscript sources for all works attributed to Michael Psellos, including a comprehensive bibliography*, [Subsidia Mediaevalia, 26], Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 2005, σ. 9, καταχωρίζει ούτε λίγο ούτε πολύ 1176 έργα του Ψελλού! Πρόκειται για περισσότερες από 500 επιστολές, λόγους, θεολογικές και φιλοσοφικές πραγματείες, έργα ποιητικά, γραμματικά και ρητορικά, καθώς και πονήματα γεωγραφικά, ιατρικά, νομικά, αλλά ακόμη και ένα γεωργικό και ένα στρατιωτικό. Επίσης, μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται φυσικά και η *Χρονογραφία* του.

³¹ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, “Κωνσταντίνος Λειχούδης, Ιωάννης Μαυρόπους, Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ζιφιλίνος: «ή τετράς τῶν σοφῶν». Η άνοδος και η πτώση της γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα”, εις: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (εκδ.), *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση (:) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, [Διεθνή Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 409-23. Για την προσωπικότητα και το διδακτικό έργο του Μαυρόποδος βλ. ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, [Δωδώνη/Παράρτημα ἀριθ. 18], Ἰωάννινα, 1982.

γίνεται λόγος για μία Κομνηνεία «αναγέννηση».³² Πράγματι η εν λόγω εποχή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ουδόλως υπερβολικά, ως ο κατ' εξοχήν χρυσούς αιώνας της Παιδείας στο Βυζάντιο. Ωστόσο, είναι ευνόητο ότι δεν ήταν αυτοφυής η άνθηση που παρατηρείται την περίοδο αυτή, από την ανάρρηση δηλαδή του Αλεξίου Α' Κομνηνού στον θρόνο (1081) ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα της παρεκκλίνουσας από τον αρχικό στόχο Δ' Σταυροφορίας (1204). Αντιθέτως, ευθαρρύνθηκε και συνεπικουρήθη από δύο βασικούς παράγοντες. Αφ' ενός από την εξασφάλιση ενός κλίματος σταθερότητας με την επιτυχή αντιμετώπιση των εξωτερικών κυρίως, αλλά και εσωτερικών εχθρών του κράτους· με τον τρόπο αυτό και σε συνδυασμό με το στιβαρό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Αλεξίου Α' Κομνηνού στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής, καθώς και της στρατιωτικής οργάνωσης επήλθε μία σημαντική δημοσιονομική και δημογραφική ανάκαμψη.³³ Αφ' ετέρου από τις προεργασίες που είχαν συντελεστεί για

³² Στην περίπτωση του Βυζαντίου ο όρος «Αναγέννηση» δεν ανταποκρίνεται πλήρως στις προδιαγραφές που χαρακτηρίζουν την ιταλική Αναγέννηση, αλλά πρόκειται για αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το αρχαίο παρελθόν με εφαλτήριο ασφαλώς τη συστηματικότερη μελέτη και προσέγγιση της κλασικής γραμματείας. Για τον λόγο αυτό ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, ειδικά για τον 11ο και 12ο αι., οπότε σημειώθηκαν κάποιες σημαντικές πολιτιστικές καινοτομίες, εισηγήθηκε τον όρο “prerenaisance”, βλ. ODB s.v. Renaissance, vol. III, σ. 1784. Για την τέχνη βλ. D.T. RICE, *The Twelfth Century renaissance in Byzantine art: an inaugural lecture delivered in the University of Hull on 28 October 1964*, Hull University Press, 1965. [=IDEM, *Byzantine Art and its Influences*, Variorum Reprints, London, 1973, ch. VIII]. Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι την ίδια εποχή λαμβάνει ταυτόχρονα χώρα μία ανάλογη πρόωμη «Αναγέννηση» και στην Δύση, από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά CH. HASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1927· W. NITZE, “The so-called Twelfth Century Renaissance”, *Speculum* 23 (1948), 464-71· U. T. HOLMES, “The Idea of a Twelfth-Century Renaissance”, *Speculum* 26 (1951), 643-51· R. BENSON – G. CONSTABLE with CAROL D. LANHAM (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Harvard Univ. Press, 1982 [reprinted by Univ. of Toronto Press and the Medieval Academy of America, 1991]· D. E. LUSCOMBE & G. R. EVANS, “The twelfth-century renaissance”, εις: J. H. BURNS (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought, c. 350 – c. 1450*, Cambridge Univ. Press, Cambridge – New York, 1988, σσ. 306-38· J. LE GOFF, “What Did the Twelfth-century Renaissance Mean?”, εις: P. LINEHAN – J. L. NELSON (eds.), *The Medieval World*, Routledge, London – New York, 2001, σσ. 635-47· C. BACKMAN, *The Worlds of Medieval Europe*, Oxford Univ. Press, 2003, ιδ. κεφ. 11: “The Renaissances of the Twelfth Century”, σσ. 231-261.

³³ Μία πολύ καλή εξιστόρηση των γεγονότων προσφέρει το βιβλίο του Μ. ΑΓΟΛΔ, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political history*, London, 1997², ελλην. μτφρ. Ε. ΚΑΡΓΙΑΝΙΩΤΗ, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα, 1997. Βλ. και την πιο

την οργάνωση και συστηματικοποίηση της εκπαίδευσης κατά τους προηγούμενους αιώνες και κυρίως τον ενδέκατο.³⁴ Φυσικά, δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί ότι ουσιαστικές μεταβολές επήλθαν στα εκπαιδευτικά δρώμενα με την απόλυση της *Νεαράς* του Αλεξίου Α΄ το 1107.³⁵

Κατά τον εικοστό αιώνα και ιδιαιτέρως κατά το δεύτερο μισό, πραγματοποιήθηκε μεγάλη πρόοδος αναφορικά με την μελέτη των εκπαιδευτικών θεσμών της εποχής των Κομνηνών και των Αγγέλων. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε κατ' αρχάς η εμφάνιση τα τελευταία χρόνια νέων κριτικών εκδόσεων των έργων πολλών διδασκάλων και λογίων της εποχής, όπως των επιστολών του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Μιχαήλ Χωνιάτη, ρητορικών λόγων από τον περίφημο κώδ. *Escur. Y-II-10 (265)*. Παράλληλα, έχουν εμφανισθεί νέοι κατάλογοι χειρογράφων ή εξειδικευμένες μελέτες, όπου περιγράφονται ένα ή περισσότερα χειρόγραφα σύμφωνα με τις τελευταίες επιταγές της παλαιογραφίας και της κωδικολογίας, που επέτρεψε τον εντοπισμό σε αρκετές περιπτώσεις λανθανόντων έργων των διδασκάλων αυτών. Η έκδοση επίσης νεώτερου, συχνά αγνώστου, σφραγιστικού υλικού, αλλά ενίοτε η επαναχρονολόγησή του από έμπειρους ερευνητές και η ορθή του ανάγνωση, διευκολύνει την αντιμετώπιση προβλημάτων προσωπογραφικής φύσεως. Συνδυαστικά, ξεκινώντας από το κλασικό άρθρο του Robert Browning για την «Πατριαρχική Σχολή», έχουν πραγματοποιηθεί επί μέρους μελέτες για την αντιγραφική δραστηριότητα, την ύπαρξη πλούσιων βιβλιοθηκών, πτυχές του βίου και του έργου σπουδαίων διδασκάλων, την λειτουργία των σχολείων³⁶ και για γενικότερα ή ειδικότερα ζητήματα που αφορούν σε θεσμούς.³⁷

πρόσφατη συμβολή του ιδίου, “Belle époque or crisis”, εις: J. SHEPARD (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500 – 1492*, Cambridge Univ. Press, 2008, σσ. 583-626. Διεξοδικότερα αναλύονται οι μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Α΄ εις: MARGARET MULLETT – D. SMYTHE (eds.), *Alexios I Komnenos, I: Papers*, [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], 1996.

³⁴ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, “Προδρομικοί θεσμοί”.

³⁵ Για την ανάλυση της *Νεαράς* του 1107 βλ. MAGDALINO, “Reform edict”.

³⁶ Μεγάλο μέρος της προγενέστερης έρευνας παρουσιάζει στην εισαγωγή του βιβλίου του ο Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σσ. 55-71. Για όλη την νεώτερη βιβλιογραφία για τον κάθε διδάσκαλο και λόγιο του δωδεκάτου αιώνας παραπέμπουμε τον αναγνώστη στο οικείο λήμμα του Β΄ Τόμου της διατριβής μας.

³⁷ Βλ. για παράδειγμα Μ. JEFFREYS, “The Comnenian Prokypsis”, *Parergon* N.S. 5 (1987), 38-53.

Παρατηρούμε όμως ότι εδώ και πολλά έτη αποτελεί *desideratum* της έρευνας μία συνθετική μελέτη, η οποία θα εξετάζει συνολικά και με εξαντλητικό τρόπο τα ζητήματα παιδείας στο σύνολό τους κατά τον δωδέκατο αιώνα. Επιπλέον, δεν έχουν επιλυθεί όλα τα χρονολογικά, προσωπογραφικά και εργογραφικά ζητήματα που αφορούν στους διδασκάλους αυτούς, ενώ μέρος του έργου τους λανθάνει ακόμη σε ελληνικά χειρόγραφα βιβλιοθηκών του εσωτερικού και του εξωτερικού. Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα δίτομος διατριβή, στην οποία λαμβάνονται αφ' ενός υπ' όψιν όλα τα νεώτερα δεδομένα της έρευνας στους παραπάνω τομείς και αφ' ετέρου εξετάζεται ενδελεχώς πλήθος εκδομένων και ανεκδότων πηγών. Πιο συγκεκριμένα με την παρούσα διατριβή έρχονται για πρώτη φορά στο φως παντελώς άγνωστα έργα της εποχής (όπως τα σχέδια των κωδίκων *Laur. Plut. 71,32, Paris. Suppl. 1284* και *Neapol. Branc. IV A 5*, οι θεολογικού περιεχομένου πραγματείες του Νικολάου Μουζάλωνος, τα σχόλια των Μιχαήλ Εφεσίου και Ευστρατίου Νικαίας στην *Αριθμητική* του Νικομάχου Γερασηνού, τα σχόλια του Νικήτα Νικομηδείας στο Β' βιβλίο των *Προτέρων Αναλυτικών* του Αριστοτέλους και πολλά άλλα). Ας σημειωθεί επίσης ότι η πολύ προσεκτική συνεξέταση των πηγών ώθησε σε ορισμένες περιπτώσεις στην αποκατάσταση συγκεκριμένων παρερμηνειών, όπως ότι κατά τον δωδέκατο αιώνα παραμελήθηκε η διδασκαλία των θετικών επιστημών. Ο δεύτερος τόμος αποτελεί εξαντλητικό κατάλογο 224 λογίων και διδασκάλων του 12ου αιώνα με τα εργογραφικά και βιβλιογραφικά τους στοιχεία.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ» ΚΑΙ
ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

*In the twelfth century the Patriarchal School stands at the centre of Byzantine culture. ... That these prelates (scil. the former teachers of the Patriarchal School and later bishops) often coped brilliantly with their new and daunting responsibilities is a testimony not only to their own strength of character, but also to the educational tradition of the Patriarchal School.**

Η ΘΕΣΗ ΟΤΙ Ο ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ διακρίθηκε για την άνθηση των ελληνικών γραμμάτων, και ιδίως της ρητορικής, περισσότερο ίσως από κάθε άλλη περίοδο του υπερχιλιετούς βίου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δεν θα συνιστούσε επ' ουδενί υπερβολή, παρ' όλο που είναι ένας κοινός και συχνά επαναλαμβανόμενος τόπος.¹ Όπως έχει παρατηρηθεί, δεν σημειώθηκαν ριζικές και ρηξικέλευθες αλλαγές ούτε στο πρόγραμμα της διδακτέας ύλης (*curriculum*), αν και είχε ήδη εισαχθεί από τον ενδέκατο αιώνα η χρήση ενός νεωτερικού τρόπου διδασκαλίας των αρχαίων συγγραφέων, η *σχεδογραφία*,² ούτε και στο σύστημα της οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης, το οποίο εν πολλοίς στηρίχθηκε σε δομές που αναδύθηκαν επίσης κατά τον προηγούμενο αιώνα.³ Το σύστημα αυτό, το οποίο έφθασε στο απόγειο της ακμής του κατά τον δωδέκατο αιώνα, είναι κατ' εξοχήν γνωστό με τον περιεκτικό και έως ένα βαθμό παραπλανητικό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συμβατικό όρο που έχει επικρατήσει στην έρευνα ως «Πατριαρχική Σχολή».

* Το παράθεμα προέρχεται από το άρθρο του BROWNING, "Patriarchal School", σ. 168.

¹ Βλ. για παράδειγμα ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ, "ΤΥΜΒΩΡΥΧΟΙ ΚΑΙ ΣΚΥΛΕΥΤΕΣ ΝΕΚΡΩΝ. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα", *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-66, εδώ σ. 143.

² Βλ. ΚΑΖΗΔΑΝ – WHARTON EPSTEIN, *Αλλαγές* σ. 192. Για την εισαγωγή της μεθόδου της *σχεδογραφίας* βλ. ενδεικτικά ΑΘ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, "Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία", εις: ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ *et al.* (eds.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005*, [Βιβλιοαμφιάστης, 3], Αθήνα, 2008, σσ. 1-13, ιδ. σσ. 10-12. Για μία αναλυτική πραγμάτευση της μεθόδου αυτής βλ. παρακάτω, Μέρος Γ', σσ. 229-34.

³ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, "Προδρομικοί θεσμοί".

Στον μελετητή της ιστορίας της βυζαντινής παιδείας και διανόησης, και όχι μόνον, είναι ασφαλώς οικεία η συζήτηση που σχετίζεται με το ζήτημα του χαρακτήρος της «Πατριαρχικής Σχολής» σε θεσμικό και οργανωτικό κυρίως επίπεδο, αλλά ακόμη και αυτής της υπάρξεώς της. Πριν όμως προχωρήσουμε σε μία σύντομη ιστοριογραφική επισκόπηση του θέματος, κρίνουμε σκόπιμο να υπογραμμίσουμε μία σημαντική αντίφαση *καθ' έαυτήν*. Παρ' όλο δηλ. που ο δωδέκατος αιώνας, όπως προαναφέραμε, αποδείχθηκε ο πλέον γόνιμος για την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών θεσμών και την συστηματοποίηση της εκπαίδευσης, εντούτοις τα στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας για την διαδικασία αυτή είναι λιγότερα, αλλά ταυτοχρόνως και λιγότερο συγκεκριμένα απ' ό,τι θα χρειαζόταν για να συνθέσουμε μία πλήρη εικόνα.⁴

Αν επιχειρούσαμε να αναζητήσουμε τα αίτια στα οποία οφείλεται η αχλύς που περιβάλλει την «Πατριαρχική Σχολή», από την μία πλευρά θα αναφέραμε πρωτίστως το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των έργων των διδασκάλων του δωδεκάτου αιώνας, από τα οποία δυνάμεθα να αντλήσουμε πληροφορίες για την δομή και οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, παρέμεινε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα ανέκδοτο.⁵ Επίσης δεν είναι λίγα και τα έργα που παραμένουν

⁴ Είναι συνάμα και αισθητώς λιγότερα από αυτά που είναι διαθέσιμα για τα εκπαιδευτικά πράγματα στην δυτική Ευρώπη την ίδια περίοδο. Είναι ζηλευτός, για παράδειγμα, ο τεράστιος πλούτος των διαθέσιμων πληροφοριών από τις οποίες αντλεί στην εξαιρετική μονογραφία του ο R. BLACK, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge Univ. Press, 2001. Βλ. και την βιβλιοκρισία του R. DELPH, *The Sixteenth Century Journal* 34.1 (2003), 123-26.

⁵ Βλ. για παράδειγμα τις παρατηρήσεις του HERBERT HUNGER, ο οποίος μισόν αιώνα πριν παρατήρησε ότι η μελέτη του θεσμού έπρεπε να διεξαχθεί μέσα από τα ανέκδοτα κυρίως τότε έργα των διδασκάλων, βλ. *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinische Kultur*, Verlag Styria, Wien-Graz-Köln, 1965, σ. 353. Δεν είναι τυχαίο ότι ο R. BROWNING στην συστηματική του μελέτη της «Πατριαρχικής Σχολής» κατά τον 12ο αι. παρήγαγε και την πρώτη ως τότε ενημερωμένη και εξαντλητική, κατά το δυνατόν, εργογραφία των διδασκάλων, βλ. "Patriarchal School".

ακόμη ανέκδοτα,⁶ ή αποσπασματικώς⁷ ή πλημμελώς εκδεδομένα,⁸ γεγονός που αποτελεί ενίοτε την γενεσιουργό αιτία συγχύσεων και παρανοήσεων.⁹ Μόνο κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνας, και ειδικά στις τελευταίες δύο δεκαετίες, και

⁶ Για παράδειγμα ανέκδοτοι παραμένουν ακόμη ορισμένοι λόγοι και επιστολές του Γρηγορίου Αντιόχου, και κυρίως οι *διδασκαλίες* του Μιχαήλ του τοῦ Θεσσαλονίκης, του Λέοντος Βαλιανίτου και του Ιωάννου Κασταμονίτου (η έκδοση των *διδασκαλιών* του δευτέρου έχει προεξαγγεληθεί σχετικά πρόσφατα από τις καθ. Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ και Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ, και του τρίτου πρό πολλού από τον καθ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟ). Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στον Τόμο Β΄.

⁷ Από το μοναδικό σωζόμενο έργο του Νικολάου Καταφλώρον αποσπάσματα έχει εκδώσει σε τέσσερα διαφορετικά δημοσιεύματά της από το 2001 και εξής η καθ. Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ, ενώ τμήμα από μία *διδασκαλία* του Κωνσταντίνου Στιλβή είχε δημοσιεύσει προ εικοσαετίας σχεδόν ο καθ. Α. LABATE, ο οποίος είχε τότε αναγγείλει την κριτική έκδοση του έργου, χωρίς ωστόσο να έχει εμφανισθεί έως τώρα, απ' όσον γνωρίζουμε. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στον Τόμο Β΄.

⁸ Τέτοια είναι ακριβώς η έκδοση αρκετών ρητορικών έργων του 12ου αι. από τους REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes*, το πρώτο μέρος της οποίας (Fasc. I) έχει συμπληρώσει ήδη περισσότερον από έναν αιώνα ζωής. Τις αδυναμίες της έκδοσης αυτής παρατήρησε επισταμένα ο P. WIRTH στην διδακτορική του διατριβή *Untersuchungen zur byzantinischen Rhetorik des 12. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike*, München, 1960. Βλ. ειδικά τα κεφ. “Textgestaltung des Fontes Rerum Byzantinorum”, σσ. 35-53 (όπου παραθέτει διορθώσεις στο κείμενο των λόγων του Ευσταθίου που περιέχονται στις σσ. 1-129 της προηγούμενης έκδ. REGEL – NOVOSADSKIJ) και “Ein Specimen der Revisionsbedürftigkeit der übrigen Teile der Regelschen Edition”, σσ. 54-56 (για τις διορθώσεις στο κείμενο της μονωδίας του Βασιλάκη στον αδελφό του Κωνσταντίνο, σσ. 228-244 στην έκδ. REGEL – NOVOSADSKIJ). Φυσικά, λανθασμένες αναγνώσεις των χφφ. σε ορισμένα σημεία παρεισφρύουν ενίοτε και στις σύγχρονες κριτικές εκδόσεις, με συνέπεια την διαμόρφωση ακόμη και θεωριών που δεν ευσταθούν. Για παράδειγμα, σε άρθρο του για τον «Πρόλογο» του Νικ. Βασιλάκη ο καθ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, “*Praefatio*”, απέδειξε ότι μία ολόκληρη συζήτηση που είχε προκύψει γύρω από ένα ενδιαφέρον ζήτημα είχε στηριχθεί στην παρανόηση μιας αντωνυμίας από τον εκδ. του κειμένου Α. GARZYA. Αλλά είναι ευνόητο ασφαλώς ότι αυτό το παράδειγμα δεν μειώνει καθόλου την αναγκαιότητα της ύπαρξης νέων κριτικών εκδόσεων.

⁹ Σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα στην υποσημ. 8, μπορούμε να αναφέρουμε ένα ακόμη παράδειγμα. Τόσο ο ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ παλαιότερα, όσο και ο HERBERT HUNGER στην μονογραφία του *Reich der neuen Mitte*, ό.π., σ. 354 και παραπομπή 200, αλλά και στον κατάλογό του των ελληνικών χειρογράφων της *Osterreichische Nationalbibliothek*, τόμ. Α΄, σ. 412 ανέγνωσαν τον τίτλο του προοιμίου του Γεωργίου Τορνίκη που παραδίδει ο κώδ. *Vindob. Phil. gr. 321*, φφ. 55ν-58ν ως εξής: *Προοίμιον διδασκαλίας, ὅτε προεβλήθη εἰς τὸν (sic) ὀκτώηχον*. Στην έκδοσή του ο πατ. J. DARROUZES, *Tornikès*, σ. 88 ανέγνωσε το ορθόν: ... *εἰς τὸ Εὐαγγέλιον*. Θα μπορούσε ίσως κανείς να είχε οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι ο τίτλος του κατόχου του διδασκαλικού οφφικίου τοῦ *Ψαλτῆρος* απαντούσε και στην εναλλακτική αυτή μορφή, η διόρθωση όμως της παρανόησης και πολύ περισσότερο η ύπαρξη του προοιμίου της διδασκαλίας του Τορνίκη *ὅτε προεβλήθη διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος* στον ίδιο κώδ., φφ. 19ν-21ν, επιτρέπουν την διάλυση των οποιωνδήποτε αμφιβολιών.

στην αυγή του παρόντος έχουν τεθεί αρκετά εκ των έργων αυτών στην διάθεση των ερευνητών σε κριτικές εκδόσεις, συνοδευόμενες από μετάφραση και σχόλια, πληρούσες τις τελευταίες επιταγές της φιλολογικής επιστήμης.¹⁰ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι υπάρχουν πολυάριθμα έργα περισσότερο ή λιγότερο γνωστών διδασκάλων του δωδεκάτου αιώνας, ως επί το πλείστον *σχέδη* που λανθάνουν ή δεν έχουν μελετηθεί στην πλειονότητά τους, η μελέτη των οποίων μπορεί, ωστόσο, να φωτίσει σημαντικές παραμέτρους του εκπαιδευτικού συστήματος.¹¹ Συνάμα, μπορεί να επισημανθεί και η περίπτωση της απώλειας ενός ικανού αριθμού έργων των διδασκάλων αυτών κατά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204 ή και αργότερα.¹² Από την άλλη πλευρά, η σπάνις των διαθέσιμων ή αξιοποιήσιμων

¹⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά εδώ την έκδοση των λόγων του Ευσταθίου από τον WIRTH, *Opera Minora*, καθώς και των λόγων των Γεωργίου Τορνίκη, Ιωάννου Φραγκοπούλου, Μανουήλ Σαραντηνού και Κωνσταντίνου Στιλβή προς τιμήν του Πατριάρχου Γεωργίου Β΄ Ξιφιλίνου (1191-98) από την LOUKAKI, *Discours annuels*.

¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* ελάνθαναν 212 σχέδη, τα περισσότερα αν όχι όλα, διδασκάλων του 12ου αι., διότι ο H. STEVENSON SR. στην εξαιρετικά λιτή και σύντομη περιγραφή του χφ. που πραγματοποίησε περ. εκατόν τριάντα έτη πριν ανέφερε ως περιεχόμενο του κώδ. μόνο την συλλογή σχεδών του Μανουήλ Μοσχοπούλου, βλ. *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae, Romae e typographeo Vaticano*, 1885, σ. 46. Βλ. όμως ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus gr. 92*”. Παρομοίως, ο H. STEVENSON SR. αποδίδει την σχεδολογική συλλογή στον κώδικα *Vat. gr. Pii PP. II 54* στον Μοσχόπουλο χωρίς περαιτέρω εξηγήσεις, βλ. *Codices Manuscripti Graeci Reginae Suecorum et Pii PP. II Bibliothecae Vaticanae, Romae e typographeo Vaticano*, 1888, σ. 171. Προέβημεν όμως σε μελέτη του χφ., κατά την οποία αριθμήσαμε 266 σχέδη, πάρα πολλά εκ των οποίων ανήκουν επίσης στον 12ο αι. Εντελώς άγνωστα σχέδη διδασκάλων της ίδιας περιόδου, 24 τον αριθμό, ανακαλύψαμε και στον κώδ. *Laur. Plut. 71,32*.

¹² Παραδείγματος χάριν, για απολεσθέντα έργα του Ευσταθίου βλ. το σχετικό λήμμα στον Τόμο Β΄. Αρκεί να αναφέρουμε ότι αρκετά από τα έργα των διδασκάλων αυτών σώζονται άπαξ πολλές φορές σε ένα και μοναδικό χφ., όπως είναι ο περίφημος κώδ. *Escur. gr. Y-II-10 (265)*, ακόμη ο *Vindobon. Phil. gr. 321*, αλλά και ο *Oxon. Barocci 131*. Είναι επιπλέον ενισχυτικό του παραπάνω επιχειρήματος ότι η απώλεια (ή καταστροφή) στον κώδ. *Y-II-10* των τελευταίων φφ. μετά το φ. 537 μας στέρησε την ύπαρξη ορισμένων ακόμη έργων, τα οποία είχε καταγράψει ωστόσο τον 16ο αι. ο γνωστός εκ Κρήτης γραφέας Νικόλαος Τουρριανός (ισπαν. Nicolas de la Torre, 1535/40-1608/10) στον πίνακα του χφ. που συνέταξε στο φ. Χν: «φ. 541 κ.ε.: *Διδασκαλία του Βαλιανίτου κυρ.* (sic legit Miller) *Λέοντος έτι όντος διδασκάλου προς τον πατριάρχην κύρ. Βασίλειον* (scil. Β΄ Καματηρόν, 1183-86), *και εις την έορτήν της ανάληψεως* · φ. 542 κ.ε.: *Έτέρα διδασκαλία του αυτού γεγονότος ψαλτήρος παρά του πατριάρχου κυρ.* (sic) *Βασιλείου* · φ. 546 κ.ε.: *Του βασιλικού γραμματικού κυρ.* (sic) *Ιωάννου του Κιννάμου εις τον αυτοκράτορα κύρ.* (sic) *τόν Άγγελον* · φ. 555 κ.ε.: *Τινές έπιστολαί*», βλ. E. MILLER, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliotheque de l'Escurial*, Paris, 1848, [ανατύπ. A. M. Hakkert,

πληροφοριών οφείλεται ενδεχομένως και σε άλλους παράγοντες. Ένας από τους κυριότερους ίσως είναι η τάση των συγγραφέων της περιόδου να αποκρύπτουν επιμελώς τον κεντρικό πυρήνα, τις πραγματικές διαστάσεις ενός γεγονότος, πίσω από το εντέχνως επιτηδευμένο και δύσληπτο ύφος των ρητορικών τους λόγων, κατάφορτων από εξεζητημένο αττικίζον λεξιλόγιο, ρητορικά σχήματα και καλλολογικά στοιχεία.¹³ Ο βυζαντινός ρήτορας ενδιαφερόταν συνήθως περισσότερο να εστιάσει στο ύφος, στην λογοτεχνική δηλ. και αισθητική διάσταση του λόγου, και όχι τόσο πολύ στην ουσία του ή να αναφερθεί εναργώς σε πραγματικές λεπτομέρειες. Επομένως, τα ρητορικά έργα του 12ου αι., όπως άλλωστε τα περισσότερα βυζαντινά, θα μπορούσαν εύκολα να προσομοιαστούν με πίνακες ζωγραφικής, που κατά την αντίληψη του Σωκράτη στον *Φαῖδρο* παριστούν μία εικόνα, αλλά αν ερωτηθούν δεν μπορούν να αποκαλύψουν τίποτε περισσότερο.¹⁴ Το γεγονός αυτό όμως έχει ως αποτέλεσμα ότι σε πολλές περιπτώσεις

Amsterdam, 1966], σ. 218. Έχουν σωθεί άλλες επτά *διδασκαλίες* του Βαλιανίτη στο ίδιο χφ. (φφ. 48v-55r, 139r-147r, 182v-196v· για λεπτομέρειες βλ. Τόμ. Β', αρ. 41, σσ. 98), ωστόσο δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί κανείς σε ποιόν λόγο –μάλλον του 12ου αι., καθώς ο κώδ. διασώζει επί το πλείστον υλικό αυτής της περιόδου– ανήκαν οι απολεσθείσες επιστολές. Για τον Τουρριανό βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, σσ. 358-59, και κυρίως RKG I 319 = II 438 = III 520. Δείγμα γραφής του, από τον κώδ. *Escur. gr. Σ-I-8* (68), f. 189v, υπάρχει επίσης και στο διαδίκτυο, στην ιστοσελίδα του προγράμματος *Album de copistas de manuscritos griegos en España* του Πανεπιστημίου Complutense της Μαδρίτης: (<http://pendientedemigracion.ucm.es/info/copistas/copista.html?num=100>, ημερ. προσπέλασης 16/1/2014).

¹³ Το αυτό τονίζει και ο BROWNING, “Patriarchal School”, σ. 170. Βλ. για παράδειγμα την συζήτηση σχετικά με το αν ο Μιχαήλ ο του Θεσσαλονίκης με την φράση «... και ως λίθους εκ του άκρογωνιαίου λίθου συλλεξάμενος του Χριστού...» εννοεί ότι υπηρέτησε στο σχολείο της εκκλησίας του αγ. Πέτρου ή στο σχολείο της εκκλησίας του Χριστού (Χαλκίτη), την οποία ανακεφαλαιώνει ο ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 198.

¹⁴ Πλάτ. *Φαῖδρ.*, 275de: «Δεινόν γάρ που, ὦ Φαῖδρε, τοῦτ' ἔχει γραφή, καὶ ὡς ἀληθῶς ὁμοίου ζωγραφία. καὶ γὰρ τὰ ἐκείνης ἔκγονα ἔστηκε μὲν ὡς ζῶντα, ἐὰν δ' ἀνέρη τι, σεμνῶς πάνυ σιγαῖ. ταῦτόν δὲ καὶ οἱ λόγοι· δόξαις μὲν ἂν ὡς τι φρονούντας αὐτοὺς λέγειν, ἐὰν δὲ τι ἔρη τῶν λεγομένων βουλόμενος μαθεῖν, ἔν τι σημαίνει μόνον ταῦτόν ἀεί. ὅταν δὲ ἅπαξ γραφῇ, κυλινδεῖται μὲν πανταχοῦ πᾶς λόγος ὁμοίως παρὰ τοῖς ἐπαίουσιν, ὡς δ' αὐτῶς παρ' οἷς οὐδὲν προσήκει, καὶ οὐκ ἐπίσταται λέγειν οἷς δεῖ γε καὶ μὴ. πλημμελούμενος δὲ καὶ οὐκ ἐν δίκῃ λαιδωρηθεὶς τοῦ πατρὸς ἀεί δεῖται βοηθοῦ· αὐτὸς γὰρ οὔτ' ἀμύνασθαι οὔτε βοηθῆσαι δυνατὸς αὐτῶ.»., ed. I. BURNETT, *Platonis Opera*, tom. II: *tetralogias III-IV continens*, Oxonii, 1901, σ. 290. Για την σύγκριση μεταξύ του προφορικού και του γραπτού λόγου που επιχειρεί ο Πλάτων στον *Φαῖδρο*, βλ. C. MOORE, “The Myth of Theuth in the *Phaedrus*”, εις: Catherine Collobert et al. (eds.), *Plato and Myth. Studies on the Use and Status of Platonic Myths*, [Mnemosyne Supplements, 337], Brill, Leiden-Boston, 2012, σσ. 279-303.

στηριζόμενοι στα ίδια τα κείμενα δεν δυνάμεθα, παρά ελάχιστα, να σχηματίσουμε εικόνα του βίου του συντάκτη ή του αποδέκτη του έργου –και δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να μην γνωρίζουμε ορισμένες φορές ούτε καν το όνομα του αποδέκτη ενός λόγου ή επιστολής!– ούτε την ακριβή ιστορία διαφόρων θεσμών, όπως στην προκειμένη περίπτωση η «Πατριαρχική Σχολή».¹⁵

Πέραν τούτου, μία άλλη διάσταση που δεν πρέπει ασφαλώς να παραβλέπει ο σύγχρονος αναγνώστης των κειμένων αυτών είναι ότι ο βυζαντινός λόγιος απευθυνόταν σε ένα κοινό, το οποίο γνώριζε εκ του σύνεγγυς τα γεγονότα και τους θεσμούς· επομένως ο συγγραφέας δεν ήταν αναγκαίο να δαπανήσει χρόνο περιγράφοντας πράγματα ήδη γνωστά, ίσως και ειπωμένα από προκατόχους του στην ίδια ή άλλη διδακτική έδρα.¹⁶

Γύρω από το ακανθώδες ερώτημα αν είναι ορθόν ή θεμιτό να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη «Πατριαρχικής Σχολής», η οποία στον δωδέκατο αιώνα αποτελούσε την κορωνίδα και επιστέγασμα του εκπαιδευτικού οικοδομήματος, έχει χυθεί πολλή μελάνη. Κρίνεται λοιπόν σκόπιμο σε αυτό το σημείο να ανακεφαλαιώσουμε τα κεντρικά πορίσματα της προγενέστερης έρευνας.¹⁷ Από την μία πλευρά παλαιότεροι ερευνητές, όπως οι Fr. Fuchs, Louis Brehier και ο πατ. Francis Dvornik στην συνέχεια, υπήρξαν εισηγητές και υποστηρικτές, με ορισμένες διαφοροποιήσεις, της θεωρίας της αδιάλειπτης ύπαρξης και λειτουργίας των ιδρυμάτων της ανωτάτης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο από την πρώιμη κίολας περίοδο (από την θεοδοσιανή δυναστεία συγκεκριμένα) που υποτίθεται ότι πρωτοεμφανίσθηκαν. Δηλ., παράλληλα με το «αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο», το Πανδιδακτήριον που

¹⁵ Έχει επισημανθεί πολύ εύστοχα ότι, παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε δύο μονωδίες για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης από τον παλαιό συμμαθητή και φίλο του Ευθύμιο Μαλάκη και τον μαθητή του Μιχαήλ Χωνιάτη, δεν γνωρίζουμε εντούτοις παρά ελάχιστα στέρεα στοιχεία για τον βίο και την σταδιοδρομία του, και τα περισσότερα πρέπει να ανασυσταθούν από άλλες πηγές, χωρίς να λείπουν και αρκετές εικασίες, βλ. KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 115. Το αυτό ισχύει δυστυχώς για όλους του διδασκάλους του 12ου αι. σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.

¹⁶ Την πτυχή αυτή της ρητορικής των Βυζαντινών επισημαίνει ο HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σ. 132.

¹⁷ Μια διεξοδική ανάλυση και συζήτηση της προηγούμενης βιβλιογραφίας μπορεί να εύρει ο αναγνώστης στο βιβλίο του ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Κασταμονίτης*, σσ. 163-209.

παρείχε την κοσμική εκπαίδευση σε ανώτατο επίπεδο, λειτουργούσε η «πατριαρχική σχολή», που ήταν ο πάροχος της ανωτάτης θεολογικής εκπαίδευσης.¹⁸ Την παραπάνω θεωρία απεδέχθη ο φιλέλληνας Βρετανός φιλόλογος R. Browning, ο πρώτος που παρήγαγε μία ολοκληρωμένη και συστηματική έρευνα για τον θεσμό της «Πατριαρχικής Σχολής» συγκεκριμένα κατά τον δωδέκατο αιώνα. Επιπλέον, καταπιάστηκε με την ενδελεχή μελέτη της λειτουργίας, του χαρακτήρα και της στελέχωσής της, όπως και με την καταγραφή των διδακτικών αντικειμένων.¹⁹ Τα ίδια πορίσματα απεδέχθησαν και επόμενοι διαπρεπείς ερευνητές, όπως ο Nigel G. Wilson²⁰ και ο Costas N. Constantinides. Ο τελευταίος μελέτησε μάλιστα επισταμένως την επανεμφάνιση του θεσμού κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο.²¹ Το ίδιο σχήμα επεξεργάστηκε λεπτομερώς για τον δωδέκατο αιώνα ο Βασίλειος Κατσαρός στην μονογραφία του για τον διδάσκαλο Ιωάννη Κασταμονίτη.²²

Από την άλλη πλευρά, η θεωρία αυτή εδέχθη κριτικές, πρωτίστως από τον Paul Lemerle, ο οποίος αμφισβήτησε σθεναρά την ύπαρξη «Πατριαρχικής Σχολής», εμμένοντας στο σχήμα ότι η ανώτατη παιδεία ευρισκόταν συνεχώς υπό την αυτοκρατορική επίβλεψη και έλεγχο με απώτερο σκοπό την εκπαίδευση των ατόμων

¹⁸ F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv, 8], Stuttgart, 1926 [ανατύπ. Amsterdam, 1964]. L. BREHIER, “Notes sur l’histoire de l’enseignement supérieur à Constantinople”, *Byz* 3 (1926), 73-94· 4 (1927/28), 13-28 και IDEM, “L’enseignement classique et l’enseignement religieux à Byzance”, *Revue d’histoire et de philosophie religieuses* 21 (1941), 34-69. FR. DVORNIK, “Photius et la réorganisation de l’academie patriarcale”, *AB* 68 (1950), [Mélanges Paul Peeters, II], 108-25.

¹⁹ BROWNING, “Patriarchal School”.

²⁰ N. G. WILSON, “The Church and Classical Studies in Byzantium”, *A&A* 16 (1970), 68-77.

²¹ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 50-65. Ο Β. BYDEN, “«Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!»: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, εις: J. O. ROSENQUIST (ed.), *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December 1999*, [Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, 13], 2004, σσ. 133-57, ιδ. 142 κ.ε., θεωρεί ότι η εξέταση του θεσμού την εποχή αυτή χρήζει επανεξετάσεως, χωρίς όμως να κάνει οποιαδήποτε αναφορά στους λόγους που τον οδήγησαν στο συμπέρασμα αυτό.

²² ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*· IDEM, “Προδρομικοί θεσμοί”.

που θα στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό.²³ Προχωρώντας στην κατεύθυνση που χάραξε ο Γάλλος βυζαντινολόγος, δημιουργήθηκε μία γερμανική σχολή σκέψης προεξάρχοντος του H.-G. Beck,²⁴ και ακολουθούντων του μαθητή του P. Speck²⁵ και του P. Wirth,²⁶ οι οποίοι αμφισβήτησαν εξ ολοκλήρου την ύπαρξη ενός οργανωμένου μηχανισμού παροχής ανωτάτης εκπαίδευσης. Ο Speck έφθασε ως το σημείο μάλιστα να κάνει λόγο αποκλειστικά και μόνο για ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο Ιταλός μελετητής Ugo Criscuolo υπήρξε εκφραστής μίας πιο περιορισμένης οπτικής. Δηλώνοντας ότι πολλές πτυχές του θέματος είναι ακόμη σκοτεινές, επέλεξε να μην ασχοληθεί με το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο του οργανισμού της «Πατριαρχικής Σχολής». Αντιθέτως, μέσω της στενής εξέτασης της σταδιοδρομίας δύο εξεχόντων διδασκάλων της περιόδου, του Μιχαήλ Ιταλικού και του Νικηφόρου Βασιλάκη, απεδέχθη ότι υπήρχε ένας κεντρικός πυρήνας ανωτάτης θεολογικής εκπαίδευσης στην Αγία Σοφία, από τον οποίο ήταν ίσως εξαρτημένα και τα υπόλοιπα σχολεία της πρωτεύουσας.²⁷

Τα τελευταία έτη έχει εκφραστεί μία, τρόπον τινά, μέση οδός από τον Michael Angold,²⁸ την Ελευθερία Παπαγιάννη²⁹ και τον Paul Magdalino. Τονίζεται, ειδικά από τον τελευταίο, ότι ο όρος «Πατριαρχική Σχολή» είναι εύχρηστος μόνο εφ' όσον πρόκειται για την διερεύνηση σε ποιά έκταση οι παλαιότερες εκπαιδευτικές δομές είχαν συνδεθεί με την Εκκλησία κατά τον δωδέκατο αιώνα, κι επίσης με την διαφύλαξη και διάδοση του ορθού δόγματος στον λαό της πρωτεύουσας. Είναι

²³ LEMERLE, “Le gouvernement des philosophes”, σ. 227 κ.ε.

²⁴ H.-G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, [Die Kirche in Ihrer Geschichte, Bd. 1, Lieferung D 1], Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980, σσ. 158-164, ελλην. μτφρ. Λ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Ίστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία*, [Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Φιλολογίας, 3], Ἱστορικὲς Ἐκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, τόμ. Β', Ἀθήνα, 2004, σσ. 38-53.

²⁵ SPECK, *Kaiserliche Universität*, ιδ. σσ. 67-73.

²⁶ P. WIRTH, “Die Jugendbildung des Eustathios von Thessalonike. Zur Entmythologisierung der «Patriarchal Akademie» von Konstantinopel”, *OCP* 34 (1968), 148-50. [= IDEM, *Eustathiana*, σσ. 7-9].

²⁷ U. CRISCUOLO, “Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: Sul problema della cosiddetta Accademia Patriarcale”, *Sicilorum Gymnasium* N.S. 28 (1975), 373-90.

²⁸ M. ANGOLD, “The Imperial Administration and the Patriarchal Clergy in Twelfth Century”, *BF* 19 (1993), 17-24. ANGOLD, *Church & Society*, ιδ. σ. 46 κ.ε.

²⁹ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Οικονομικά*, σσ. 78-107.

όμως άκρως παραπλανητική η χρήση του όρου αναφορικά με την ύπαρξη ενός επισήμου, ανωτάτου και αυστηρώς θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού οργανισμού υπό την απόλυτη εποπτεία της Εκκλησίας.³⁰

Το κλειδί για την κατανόηση της περίπλοκης φύσεως του ζητήματος ευρίσκεται στην προσεκτική αξιολόγηση της *Νεαράς* που απέλυσε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός το 1107.³¹ Μπορούμε να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα του Magdalino, του τελευταίου μελετητή του κειμένου αυτού, ως εξής: η *Νεαρά* συνιστά ένα πολύ αξιόλογο νομοθετικό κείμενο, με το οποίο ο Αλέξιος Α΄ στον απόηχο ακόμη της καταδίκης του Ιωάννη Ιταλού, συνεργαζόμενος με τον πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό ή και ανταγωνιζόμενος τις προσπάθειές του, οραματιζόταν την αναμόρφωση του κλήρου της πρωτεύουσας και στόχευε στην δική του προβολή ως προστάτου του ορθού δόγματος. Για τον λόγο αυτό σύστησε ένα σώμα διδασκάλων, στο οποίο θα προήγοντο οι ικανότεροι και όσοι ήσαν αμέμπτου ηθικής από τον όμιλο των διακόνων της Αγίας Σοφίας: «Οί δέ διδάσκαλοι κατ' έπιλογήν νύν τε γινέσθωσαν καί εις τὸ ἐξῆς ἐκκρινέσθωσαν, οί τὸν διδασκαλικὸν δηλονότι λόγον ἀκέραιον καί τὸν βίον ἔχοντες ἐνεπίληπτον. Εἰ γάρ ὁ ἄξιος παρορᾶται καί ὁ ἀνάξιος προβιβάζεται, κρῖμα προξενεῖ τοῦτω τῷ προκρίνοντι μὲν τὸν ἀνάξιον, παρορῶντι δὲ τὸν ἄξιον, καί ζημίαν ψυχικὴν ἀφόρητον οἷς ὁ μὴ ἄξιος διδάσκαλος ἐφίσταται. Διδάσκαλον γὰρ ἡ βασιλεία μου τὸν ἄξιον, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ὀνομάζει τε καί τυποῖ, τὸν κρείττονα δηλονότι τῶν ἄλλων, οὐ μὴν τὸν μὴ τοιοῦτον».³² Οι διάκονοι αυτοί διακρίνονταν αναλόγως με την παλαιότητα και την σειρά προτεραιότητας σε *ἐμβάθμους* και *περισσοὺς*, με την διαφορά ότι οι πρώτοι, εκτός του ότι ευρίσκονταν πιο κοντά σε μία προαγωγή στον γραφειοκρατικό μηχανισμό της Εκκλησίας, ελάμβαναν και ένα ορισμένο

³⁰ MAGDALINO, *Empire*, σσ. 323-412.

³¹ GAUTIER, "L'edit".

³² GAUTIER, "L'edit", σ. 195.255-262. Μία εξαιρετική ανάλυση του θεσμικού και μισθολογικού καθεστώτος των *ἐμβάθμων* και *περισσῶν* διακόνων του κλήρου της Αγίας Σοφίας κατά τον 12ο αι. παρέχει μέσα από την συνεξέταση όλων των πηγών και την ανάλυση γνωστών περιπτώσεων (όπως ο υποβιβασμός και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης από την περίοπτη ομάδα των *ἐμβάθμων* σε εκείνη των *περισσῶν*), η ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικά*, σσ. 75-92.

μισθό, ενώ οι τελευταίοι εποφθαλμιούσαν την προαγωγή τους στην τάξη των *έμβάθμων* για τους παραπάνω λόγους.³³ Ο Magdalino κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Αλέξιος δεν σχεδίαζε την οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης αλλά ότι πίσω από την απόλυση της *Νεαράς* του 1107 υποκρύπτονται πολιτικά αίτια. Επεχείρησε δηλ. να τονίσει τον ρόλο του ως προστάτου του ορθού δόγματος και να προβάλει αυτή την εικόνα όχι μόνο στο εξωτερικό αλλά και στο εσωτερικό του κράτους του συστήνοντας το σώμα των διδασκάλων ως ένα μέσο για τον έλεγχο της κοινής γνώμης και της επιβολής της δικής του “γραμμής”. Παραμένει γεγονός όμως ότι στις επόμενες δεκαετίες του δωδεκάτου αιώνα ο ρόλος, τα καθήκοντα και η θεσμική προέλευση των διδασκάλων που στελέχωναν την ανώτατη εκπαίδευση πήγαζαν εμφανώς από το πνεύμα της *Νεαράς* αυτής.³⁴

Σημαντικό είναι το ζήτημα που προκύπτει, όπως έχει επισημανθεί,³⁵ αν οι διδάσκαλοι για τους οποίους γίνεται λόγος στο κείμενο του διατάγματος συνδέονται ή ταυτίζονται με τους διδασκάλους του *Ψαλτηρός*, του *Άποστόλου* και του *Εύαγγελίου*, ο οποίος διατήρησε και τον τίτλο του *οίκουμενικού διδασκάλου*, κατάλοιπο του παρελθόντος. Είναι γεγονός ότι ορισμένοι από τους τίτλους των διδασκάλων ή και ορισμένα από τα ίδια τα οφίκια προϋπήρχαν της *Νεαράς* του Αλεξίου. Γνωρίζουμε ακριβώς δύο *οίκουμενικούς διδασκάλους* από πολύ παλαιότερες εποχές, δηλ. τον Στέφανο τον Αλεξανδρέα ή Αθηναίο, ο οποίος ήκμασε επί αυτοκράτορος Ηρακλείου στο πρώτο μισό του 7ου αιώνας,³⁶ και τον

³³ MAGDALINO, “Reform edict”.

³⁴ MAGDALINO, “Reform edict”, σσ. 217-18.

³⁵ MAGDALINO, “Reform edict”, σ. 208.

³⁶ Βλ. LEMERLE, *Ουμανισμός*, σσ. 77, 81, 189. ODB, III, s.v. Stephen of Alexandria, υπό Α. Κ(AZH DAN), σ. 1953. Για το πρόσωπο και το έργο του Στεφάνου είναι σημαντικές οι ακόλουθες μελέτες της WANDA WOLSKA-CONUS: “Stephanos d’Athènes et Stephanos d’Alexandrie: Essai d’identification et de biographie”, *REB* 47 (1989), 5-89· “Les commentaires de Stephanos d’Athènes au Prognostikon et aux Aphorismes d’Hippocrate: de Galien à la pratique scolaire alexandrine”, *REB* 50 (1992), 5-86· “Sources des commentaires de Stéphanos d’Athènes et de Théophile le Prôtospathaire aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 54 (1996), 5-66· “Un «Pseudo-Galien» dans le commentaire de Stephanos d’Athènes aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 56 (1998), 5-78· “Palladios –«le Pseudo-Galien» (Νεώτερος ἔξηγητής)– dans le commentaire de Stéphanos d’Athènes aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 58 (2000), 5-68.

Γεώργιο Χοιροβοσκό, ο οποίος τοποθετείται στον 9ο αιώνα.³⁷ Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις επρόκειτο για προσηγορικούς τίτλους παρά για πλήρως θεσμοθετημένα διδακτικά οφφίκια. Είναι πιθανόν ότι *οίκουμενικός διδάσκαλος*, σύμφωνα με τον Browning, διετέλεσε και κάποιος Ευστάθιος, ο οποίος έλαβε μέρος στη σύνοδο του 1094 για την καταδίκη του Λέοντος Χαλκηδόνας.³⁸ Επιπλέον, σχετικά με το διδασκαλίκιο του *Ψαλτῆρος* μπορούμε να επισημάνουμε και μία αναξιοποίητη έως τώρα πληροφορία, πιο συγκεκριμένα αυτή του κώδ. *Oxon. Magdalen College 4*, ο οποίος αντεγράφη την 10η Δεκεμβρίου του έτους 1063 από ένα διάκονο Λέοντα για λογαριασμό του Μιχαήλ, *κουβουκλεισίου του ναού του μεγάλου και μαΐστορος του ἱεροῦ ψαλτῆρος*.³⁹

³⁷ Για τις χρονολογίες που ήκμασε ο Χοιροβοσκός υπήρχε σύγχυση με συνέπεια να τοποθετείται ακόμη και στον 6ο ή 7ο αι., τα χρονολογικά πλαίσια της ακμής του όμως προσδιόρισαν σχετικώς ακριβέστερα οι W. BÜHLER – CHR. THEODORIDIS, “Johannes von Damaskos *terminus post quem* für Choïroboskos”, *BZ* 69 (1976), 397-401. Για το πλούσιο διδακτικό και συγγραφικό έργο του βλ. P. LEMERLE, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, [Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 113e année, N. 4], Paris, 1969, σσ. 576-587, ιδ. σ. 582 και IDEM, *Ουμανισμός*, σσ. 76-77, 227, 334, 424. Ακόμη, ODB, I, s.v. Choïroboskos, George, υπό R. B(ROWNING), σ. 425 και τέλος PMBZ, αρ. 2200, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁸ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 69, σσ. 187-188.

³⁹ Ο περγαμηνός κώδ. που αριθμεί 299 φύλλα, και περιέχει κατά σειράν: α) την ψυχωφελή ιστορία (*historia animae utilis*) του Βαρλαάμ και Ἰωάσαφ, β) τον βίο και τα θαύματα του Μεγ. Βασιλείου από τον Αμφιλόχιο Ικονίου, γ) μία διήγηση περί των αγίων εικόνων, δ) το μαρτύριο των αγίων Γαλακτίωνος και Ἐπιστήμης, ε) μία συλλογή επιτιμίων από τους Αποστολικούς κανόνες και έργα των Πατέρων και στ) μία συλλογή ερωταποκρίσεων του αγ. Αναστασίου του Σιναΐτη. Ο κολοφών στο τέλος του πρώτου έργου στο φ. 235ν έχει ως εξής: *Τῶ συντελεσθῆ τῶν ὄλων δόξα θε(ε)ῶ. Ἐτελιώθ(η) (ἡ δέλτ(ος) αὔτη διὰ χειρὸς) Λε(ον)τ(ίου) ἐλα(χι)στου διακό(νου) μην(ι) Δε(κεμβρίω) ι' ἡμέρ(α) δ' ὥρ(α) β' ἰνδ(ικτιῶνος) β' ἔτους 5φροβ'. Μνήσθ(ου) Χ(ριστ)ῆ Μιχ(αήλ) σὸν οἰκέτ(ην) κουβου(κλείσιον) τοῦ ναοῦ τοῦ μ(ε)γ(άλου) καὶ μαΐστο(ρος) τοῦ ἱεροῦ ψαλτ(ῆ)ρ(ος)* [ΣΗΜ.: Η μεταγραφή του κολοφώνος δίδεται βάσει του VOLK, *infra*, σ. 391, ο οποίος μελέτησε όλον τον κώδ. σε μικροφίλμ και όχι του COXE, *infra*, η ανάγνωση του οποίου βρίθει λαθών είναι π.χ. αξιοσημείωτο ότι σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αναγιγνώσκει *κουβικουλάριον* pro *κουβουκλείσιον* και *ψάλτρου* pro *ψαλτῆρος*]. Για τον κώδ. βλ. H. O. COXE, *Catalogus codicum manuscritorum qui in collegiis aulisque oxoniensibus hodie adservantur*, pars II, Oxonii, 1852, II. *Codices manuscriti Collegii B. Mariae Magdalenae*, σ. 2. Επίσης, βλ. C. VAN DER HORST – H. DELEHAYE, *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae*, [Subsidia Hagiographica, 13], Bruxellis, 1913, αρ. 473, σ. 378. Η πληρέστερη όμως περιγραφή του κώδ. εδόθη προσφάτως από τον R. VOLK, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, VI.1: *Historia animae utilis de Barlaam et Iosaph (Spuria)*, [Patristische Texte und Studien, Bd. 61], De Gruyter, Berlin-New York, 2009, σσ. 390-92 (siglum N). Ακόμη, για τον γραφέα Λέοντα βλ. VOGEL – GARDTHAUSEN, *Schreiber*, σ. 323 (λανθασμένα υπό το όνομα του

Έχει, λοιπόν, εκφρασθεί η θέση ότι οι διδάσκαλοι που απαντούν στο κείμενο της *Νεαράς* δεν έχουν σχέση με την “τριάδα” των διδασκάλων, διότι, όπως έχει πολλάκις επισημανθεί, στο κείμενό της δεν εντοπίζονται σαφείς αναφορές στους τελευταίους.⁴⁰ Εντούτοις, η θεσμοθέτηση των τριών διδασκαλικών οφφικών συνδέεται με την δραστηριότητα του Αλεξίου Α΄, όπως προκύπτει από σχετικές και σαφείς αναφορές.⁴¹ Φαίνεται μάλιστα, δεδομένης και της μεγάλης άνθησης των

κουβουκλεισίου Μιχαήλ) και κυρίως *RGK*, I, αρ. 235 για τα χαρακτηριστικά στοιχεία και δείγμα της γραφής του. Αξίζει να σημειωθεί ότι η γραφή του εν λόγω κώδ. φέρει πάρα πολλά κοινά και ομοειδή χαρακτηριστικά με τον κώδ. *Madison (NJ), Drew Univ., Rose Memorial Library MS 6, ευαγγελιστάριο* το οποίο επίσης χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 11ου αι., όπως και άλλα χφφ. που παρήχθησαν την ίδια περίοδο, βλ. NADEZHDA KAVRUS-HOFFMANN, “Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part VII: Madison, NJ, Drew University, Rose Memorial Library”, *Manuscripta* 57.1 (2013), 57-111, εδώ σ. 78, η οποία παραθέτει και ορισμένα άλλα ακόμη παραδείγματα. Όσο για τον κτήτορα του κώδ. Μιχαήλ, *κουβουκλείσιο* της Αγίας Σοφίας, μπορεί ίσως να ταυτισθεί με τον *κουβουκλείσιο* και *ύποδιάκονο* Μιχαήλ, τον οποίο γνωρίζουμε από σφραγίδα που χρονολογείται στα μέσα περ. του 11ου αι., βλ. V. LAURENT, *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin*, τόμ. V.2: *L'Église*, Paris 1965, αρ. 1110, σσ. 46-47, πρβλ. και την βιβλιοκρισία του W. SEIBT, *BSI35* (1974), 73-84, εδώ σ. 81 (ο οποίος διορθώνει την χρονολογία του LAURENT από τον 12ο στα μέσα του 11ου αι.). Σαφώς δυσκολότερη είναι η ταύτιση με τον Μιχαήλ *διάκονο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, κουβουκλείσιο καὶ βασιλικὸ κληρικὸ*, διότι οι δύο σωζόμενες σφραγίδες του χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αι., βλ. E. MCGEER – J. NESBITT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. V: *The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain readings*, D.Oaks, Washington D.C., 2005, αρ. 42.29, σσ. 97-98 = LAURENT, *Corpus*, V.2, αρ. 1125, σ. 57. Δεν είναι εφικτό να διατυπώσουμε γνώμη αν αυτός ο Μιχαήλ μπορεί να ταυτιστεί με τον *ύποδιάκονο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ βασιλικὸ κληρικὸ Μιχαήλ* που εμφανίζεται ως μάρτυς σε έγγραφο του έτους 1089, βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β΄: *Ἐγγραφα Δημοσίων Λειτουργιών*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1980, έγγρ. υπ’ αρ. 53.207β, σ. 75. Για το αξίωμα του *κουβουκλεισίου* βλ. Α. Κ(ΑΖΗΔΑΝ), *ODB*, II, s.v. kouboukleisios, σ. 1155 και DARROUZES, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, σσ. 39-44.

⁴⁰ Pace GAUTIER, “L’edit”, σ. 172. Πρβλ. και *ODB*, I, s.v. Didaskalos, υπό R. J. M(ACRIDES), σ. 619.

⁴¹ Η μαρτυρία που επεσήμαναν ο CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 50 και η ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου*, σ. 161, εντοπίζεται στην *Notice G* των εκκλησιαστικών οφφικών με ορισμένες προσθήκες σε δύο κώδ., τον *Vaticanus gr. 1455* και τον *Mosquensis 53 (Vlad. 149)*, για τους οποίους βλ. DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, σσ. 202-204. Αναπαράγουμε εδώ τα σχετικά τμήματα. *Notice G*, 26: «Ἐδόθησαν ὕστερον καὶ τὰ διδασκαλικά τρία ὀφφίκια παρὰ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ...», ed. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, σ. 549· Appendix Vaticana: «Ἐἰσι τὰ διδασκαλικά τρία ταῦτα κατὰ πολὺ εἰς αὔξην ὄντα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἐκείνου...», ed. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, σ. 549 = I. ČIČUROV, “Novye rukopisnye svedenija o vizantijskom obrazovanii (= Νέες χειρόγραφες μαρτυρίες για την βυζαντινή εκπαίδευση)”, *VV* 31 (1971), 238-42, ιδ. σ. 242·

διδασκαλικών αξιωμάτων την περίοδο αυτή, ότι το διάταγμα του αυτοκράτορος απετέλεσε την αρχή μίας εξέλιξης κατά τη διάρκεια του 12ου αι. που έφερε την ομάδα των τριών διδασκάλων στην κορωνίδα της ιεραρχίας.⁴² Η εξέλιξη αυτή επιπλέον, όπως μπορούμε να την σκιαγραφήσουμε μέσα από την σταδιοδρομία γνωστών διδασκάλων που ανήλθαν στα σχετικά οφφίκια, ανταποκρίνεται στο πλαίσιο που οραματίστηκε ο Αλέξιος Α΄ με το διάταγμά του.⁴³

Το ζήτημα που προκύπτει είναι αν το έργο των διδασκάλων αυτών ήταν όντως προορισμένο για την αίθουσα της διδασκαλίας ως θεολογικό σεμινάριο απευθυνόμενο σε μαθητές, όπως είναι η παραδοσιακή θεώρηση των πραγμάτων, ή αν ήταν συνυφασμένο με τον ρόλο του κήρυκος από τον άμβωνα μιας εκκλησίας απευθυνόμενο στο σώμα των πιστών και γενικώς στον λαό.⁴⁴ Όπως φαίνεται εν πρώτοις από την ίδια την ονομασία εκάστου οφφικίου, οι τρεις διδάσκαλοι ήσαν κατά κύριο λόγο επιφορτισμένοι με την εξήγηση και την διδασκαλία των Γραφών.⁴⁵ Αυτό καθίσταται σαφές και από την σχετική μαρτυρία εκκλησιαστικού *τακτικού* (Notice G), όπου δηλώνεται ότι «*ὁ διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου, ἐρμηνεύων τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου (τῶν ἀποστολικῶν ἐπιστολῶν legit ĆICUROV), ἐρμηνεύων τὰ Ἀποστόλου (τούς ἀποστόλους legit ĆICUROV), ὁ*

Appendix Mosquensis: «*Εἰσὶ παρὰ ταῦτα καὶ τὰ τρία διδασκαλικά ὀφφίκια· ὁ διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος, ἅτινα προσετέθησαν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ Νεαρᾶς τοῦ βασιλέως κῆρ Ἀλεξίου...*», ed. DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, σ. 550 = ĆICUROV, “Novye rukopisnye svedeniija”, σ. 241. Βλ. και ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 178.

⁴² Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 50. Τα σχετικά επιχειρήματα έχουν αναπτύξει εκτενέστερα η ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου*, σσ. 160-62 και κυρίως ο MAGDALINO, “Reform edict”, σσ. 207-214.

⁴³ Βλ. MAGDALINO, “Reform edict”, σσ. 207-214, 218.

⁴⁴ Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης στο *προοίμιον* που εξεφώνησε κατά την πρόβλησή του σε *οἰκουμεικὸ διδάσκαλο* (Ιαν. 1156) αναφερόμενος στο πρότερο ἔργο του ως *διδάσκαλος του Ἀποστόλου* –χρησιμοποιώντας ρήσεις του ίδιου του απ. Παύλου– χαρακτηριστικά λέγει: «*Ἔργον γοῦν εὐαγγελιστοῦ ποιῶ κατὰ Παῦλον καὶ τὴν διακονίαν πληροφορῶ τὸ ἐντελές αὐτῆ καὶ πλήρες ἀποδιδούς...*».

⁴⁵ Βλ. BROWNING, “The Patriarchal School”, σσ. 15-17, 39. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 50-51. CRISCUOLO, “Chiesa ed insegnamento”, σ. 376.

διδάσκαλος τοῦ ψαλτῆρος, ἐρμηνεύων τὸ ψαλτήριον». ⁴⁶ Φαίνεται ὅμως ὅτι, παρά τον τίτλο του, ο τελευταῖος δεν ασχολούνταν αποκλειστικῶς και μόνο με το *Ψαλτήριον*, ἀλλὰ συνεκδοχικῶς με ὅλη την *Παλαιὰ Διαθήκη* αφήνοντας την *Καινή* στην σφαῖρα της αρμοδιότητος των δύο ἄλλων διδασκάλων. ⁴⁷

Επιπλέον, και οι ἴδιοι οι διδάσκαλοι που κατείχαν τα οφφίκια δίδουν ενίοτε ορισμένες πληροφορίες ἀπὸ τις οποίες προκύπτουν εναργῶς τα ἐρμηνευτικά τους καθήκοντα. Ο Criscuolo ἔχει ἤδη ἐπιστήσει την προσοχή σε δύο ἀναφορές ἀπὸ ἔργα του Νικηφόρου Βασιλάκη, ⁴⁸ ο οποίος στο ἐγκώμιό του για τον πατριάρχη Νικόλαο Δ΄ Μουζάλωνα ἀνακαλεῖ στην μνήμη του ἀκροατηρίου την ἄλλοτε κλήση του ἐγκωμιαζομένου ἀπὸ ἓνα ἄλλο ομώνυμο πατριάρχη, τον Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό, και την προχείρισή του σε διδάσκαλο με καθήκον την ἐξήγηση των Γραφῶν: «*Εἶδέ σε ὁ μέγας ἐκεῖνος ἐπὶ τούτῳ ποιμῆν* (scil. ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ Γραμματικός), *ὕφ' ᾧ τὰ τῆς Νέας Σιών τηνικαῦτα διετάττετο, καί, ... χειρίζει σοι τὰς ἱεράς βίβλους καὶ ἱεροφάντην αὐταῖς ἐφιστᾷ περιδέξιον, ὡς μὲν διαλευκαίνειν ὅσον τοῦ γράμματος μέλαν, ὅσον δ' ὑπαναπτύσσειν ὅσον μυστηριῶδες καὶ γρίφον*», ⁴⁹ ἐνῶ στον *Πρόλογο* των ἔργων του περιγράφει την δραστηριότητά του ὡς διδασκάλου τοῦ *Ἀποστόλου* ὡς ἐξῆς: «*διῆειν ποτε τὴν Παύλου ποιμαντικὴν καὶ ὑπεζωγράφουν τῶ λόγῳ τῶν πρὸς Τιμόθεον ἐκεῖνο τὸ 'νῆφε ἐν πᾶσιν' ἱεροφαντῶν...*». ⁵⁰ Παρομοίως, ο Μιχαήλ Ἰταλικός, ο οποίος ἀνῆλθε διαδοχικὰ στα οφφίκια του διδασκάλου τοῦ *Ψαλτῆρος* («*Μετὰ τῆς κιθάρας Δαυὶδ ἠχήσαμεν, τὰς χορδὰς ἐκείνου μουσικώτατα περιψήλαντες ... καὶ τὸ συνημμένον πολλάκις ἐψάλλομεν*») ⁵¹ και τοῦ *Ἀποστόλου* («*Ἐπειτα διεδέξατο ἡμᾶς ἡ πυρίνη γλῶττα τοῦ Παύλου καὶ συνεῖχε καὶ πρὸς θειοτέρας*

⁴⁶ Notice G, Appendix Vaticana, ed. DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, σ. 549 = ČIČUROV, "Novye rukopisnye svedenija", σ. 242.

⁴⁷ DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 9. Πρβλ. και CRISCUOLO, "Chiesa ed insegnamento", σ. 379.

⁴⁸ CRISCUOLO, "Chiesa ed insegnamento", σσ. 381-82.

⁴⁹ GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, σ. 79.10-15.

⁵⁰ GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, σ. 6.25-26. Παρατηρούμε ὅτι και στις δύο περιπτώσεις ο Βασιλάκης για να περιγράψει τα ἐξηγητικά καθήκοντα του διδασκάλου χρησιμοποιεῖ τον ἴδιο ὄρο (*ἱεροφάντην*– *ἱεροφαντῶν*), ο οποίος σημαίνει ἐξηγῶ, διδάσκω τα ἱερά κλπ. βλ. LAMPE, s.vv. *ἱεροφαντέω*, *ἱεροφάντης*, *ἱεροφαντία*, σσ. 671-72. Για το χωρίο αὐτὸ βλ. και το ἄρθρο POLEMIS, "Praefatio".

⁵¹ GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 124.8-13.

φωνάς συνεγύμναζε· καὶ ἡ μὲν ἤστραπτε καὶ τοὺς θεοὺς ἐκείνους ἀπεσπινθήριζε κεραυνούς, ἐγὼ δέ, εἴ τι τῶν πρησθήρων ἐκείνων συλλαβεῖν ἠδυνάμην, πρὸς ὑμᾶς ἔπεμπον καὶ ἦν οἶον πορθμεὺς τῶν ἐμπύρων τῶν ἀποστόλου καὶ ρημάτων καὶ νοημάτων»),⁵² στην εναρκτήρια διδασκαλία του, την οποία εξεφώνησε όταν ανήλθε στο ανώτατο οφφίκιο του διδασκάλου τοῦ *Εὐαγγελίου* (27 Δεκ. 1142), είναι άκρως κατατοπιστικός σχετικά με τις εξηγητικές αρμοδιότητές του: «*Εἶπω τὸ πᾶν; Γλώσσαις μὲν ἐλαλοῦμεν τὸ πρῶτον ἀγγελικαῖς, τουτέστι τοῦ Παύλου, νῦν δὲ Θεοῦ γλωῦσαν, φωνάς Θεοῦ ἐρμηνεύομεν*».⁵³

Υπήρχε, λοιπόν, θεολογικού περιεχομένου διδασκαλία στον δωδέκατο αἰώνα; Ὅπως είναι γνωστό από τον ενδέκατο ἤδη αἰώνα, ο Μιχαήλ Ψελλός αποδεδειγμένα πραγματοποιούσε διαλέξεις θεολογικού περιεχομένου στους μαθητές του, που είχαν την μορφή της ερμηνείας «σκοτεινών» βιβλικών και πατερικών χωρίων, ὅπως εκείνη που τιτλοφορείται: «*Εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν τὸ ‘πᾶν ἀμάρτημα ὃ ἐὰν ποιήσῃ ἄνθρωπος ἐκτὸς τοῦ σώματός ἐστι’*» (*Πρὸς Κορ. Α΄, 6, 18*).⁵⁴ Φαίνεται ὅτι υπάρχει μία συνέχεια αὐτοῦ τοῦ είδους της θεολογικής διδασκαλίας και στον δωδέκατο αἰώνα. Αρκεί να υπενθυμίσουμε εδώ την σχετική διατύπωση του Βασιλάκη που αναφέραμε παραπάνω, ὅτι δηλ. καθήκον του Μουζάλωνος ἦταν να διαλευκαίνει και να εξηγεί

⁵² GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 124.13-18.

⁵³ GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 124.18-20. Η αραίωση της τελευταίας λέξης δική μας για λόγους έμφασης.

⁵⁴ Τα θεολογικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού ευρίσκονται συγκεντρωμένα στην δίτομη κριτική έκδοση των P. GAUTIER, *Michaelis Pselli theologica minora*, vol. I, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum], Teubner, Leipzig, 1989 και L. G. WESTERINK – J. M. DUFFY, vol. II, München - Leipzig, 1992. Τα μισά σχεδόν εξ αυτών, ἤτοι περ. 85 εκ των 159 συνολικά, απευθύνονται προς τους μαθητές του, ὅπως προκύπτει από τους τίτλους (π.χ. *Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς μαθητὰς περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου*, edd. WESTERINK – DUFFY, αρ. 37) ἢ/και εσωτερικά στοιχεία (ὅπως συνηγορεῖ η χρήση συγκεκριμένων φράσεων και τύπων ρημάτων και προσωπικών αντωνυμιών σε β' πληθ. πρόσωπο, π.χ. *διδάσκειν ὑμᾶς...*, *εἶτα ζητεῖτε τί ποτέ ἐστι...*, *πρὸς ὑμᾶς εἰπεῖν βούλομαι...*, *ὑμεῖς ἠρωτήκατε...*, *ἀλλ' ἴν' ὑμεῖς, ὧν τοῖς βιβλίοις μὴ ἐντυγχάνετε...*, *Τοιοῦτόν ἐστι, ὃ φίλτατοι παῖδες...* κ.ά.). Για το αποστολικό χωρίο βλ. GAUTIER, op. 5, σσ. 19-22. Βλ. και Α. KALDELLIS, "The Date of Psellos's Theological Lectures and Higher Religious Education in Constantinople", *BSI* 63 (2005), 143-51, ο οποίος χρονολογεί τις διαλέξεις στο διάστημα των ετών 1047-54.

τα δυσερμήνευτα βιβλικά χωρία,⁵⁵ ενώ παρατηρούμε παρομοίως ότι και στο χωρίο από τον *Πρόλογό* του ο Βασιλάκης γράφει πώς ως *διδάσκαλος του Ἀποστόλου* είχε ασχοληθεί με την ερμηνεία του χωρίου «*νηφε ἐν πᾶσιν*» (*Πρὸς Τιμ. Β΄*, 4,5.1). Ἐνα πρόσθετο παράδειγμα είναι εκείνο που αναφέρει ο Κατσαρός, ο οποίος έχει επισημάνει τον διδακτικό χαρακτήρα των ανέκδοτων *διδασκαλιῶν* του Ιωάννη Κασταμονίτη,⁵⁶ ενώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι τον ίδιο χαρακτήρα φαίνεται ότι έχουν και εκείνες του Λέοντος Βαλιανίτου και του Κωνσταντίνου Ψαλτοπούλου, που επίσης παραμένουν ανέκδοτες.⁵⁷

Πέρα από τις *διδασκαλίες* υπάρχουν εξάλλου και άλλα έργα λογίων της περιόδου αυτής, τα οποία υποδεικνύουν μία προσέγγιση του αντικειμένου που πιθανότατα πήγασε από διδακτική ενασχόληση με αυτό. Ἐχει δηλ. διασωθεί ερμηνευτική σειρά ανωνύμου στον Ευαγγελιστή Ιωάννη στον κώδ. *Vat. Reg. gr. 3*, του 11ου αι., με σαφή διδακτικό χαρακτήρα.⁵⁸ Πολύ πιο γνωστά είναι τα ερμηνευτικά έργα του Θεοφυλάκτου Αχρίδος στους ελάσσονες Προφήτες, τα Ευαγγέλια και τις Επιστολές των Αποστόλων και οι ερμηνευτικές σειρές του Νικήτα Ηρακλείας στον Ιώβ, τους Ψαλμούς, τους τέσσερεις Ευαγγελιστές και τις Επιστολές του Παύλου.⁵⁹ Από την ερμηνευτική δραστηριότητα του Κωνσταντίνου Στιλβή

⁵⁵ Ἐχει πράγματι από την δραστηριότητά του αυτή διασωθεί μία ερμηνευτική σειρά (*catena*) στον προφήτη Ησαΐα, βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 150, ἔργο II.1, σ. 376.

⁵⁶ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 213-19, ενώ για το περιεχόμενό τους βλ. σσ. 219-27. Μάλιστα, υπογραμμίζει ως χαρακτηριστική της αναφοράς σε μαθητικό ακροατήριο την προσφώνηση *φίλε χορέ*, που απαντά σε μία διδασκαλία, βλ. σ. 216. Στον δωδέκατο αιώνα είναι πολυπληθείς οι παρόμοιες αναφορές και μπορούν να εντοπισθούν κατά κύριο λόγο στον χώρο της σχεδογραφίας, βλ. π.χ. κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 193ν: «*Σὺ μὲν ὦ φίλε χορέ τὸν λόγων αἰμοῦσαι...*» ή στον κώδ. *Laur. Conn. Sopp. 2*, φ. 201r: «*Ἐγὼ μὲν τὴν σήμερον τὸ σύνηθες ἡμῶν νῦν πρῶτος ἐστίαμα ἐτοιμάσων νέων χορέ...*».

⁵⁷ Τόμ. Β΄, αρ. 41 (Βαλιανίτης), ἔργα I.1-8, σ. 98 και αρ. 223 (Ψαλτόπουλος), ἔργο II.1, σ. 593.

⁵⁸ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 218. Για τον κώδ. βλ. H. STEVENSON SR., *Codices Manuscripti Graeci Reginae Svecorum et Pii PP. II Bibliothecae Vaticanae*, Romae, 1888, σ. 3 και G. KARO – J. LIETZMANN, *Catenarum Graecarum Catalogus*, Göttingen, 1902, σ. 577.

⁵⁹ Για τις *ἐρμηνείες* του Θεοφυλάκτου βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 76, ἔργα V.1-34, σσ. 214-16 και για τις *σειρές* του Νικήτα βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 154, ἔργα VII.1-7, σσ. 388-89. Παρ' ὅλο που τα περισσότερα, αν όχι όλα τα έργα του Θεοφυλάκτου χρονολογούνται στην περίοδο που ήταν ἤδη αρχιεπίσκοπος Αχρίδος και συνετάχθησαν για λογαριασμό της Μαρίας της «Αλανίας», βλ. παρακάτω Μέρος Β΄, κεφ. Α΄, σσ. 63-65, είναι πιθανόν ότι ίσως στηρίχθηκαν σε προϋπάρχον υλικό που χρησιμοποιούσε

σώζεται ένα τμήμα μόνον ερμηνείας στον προφήτη Αββακούμ.⁶⁰ Συνδυαστικά, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο ελάχιστος γνωστός διδάσκαλος και σχεδογράφος Νικήτας Σκουταριώτης συνέθεσε σχόλια στον Ευαγγελιστή Λουκά,⁶¹ περικοπή του οποίου ερμηνεύει επίσης και ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε μία μάλλον παραγνωρισμένη, αλλά αξιόλογη πραγματεία του.⁶² Επίσης, σχόλια στους Ψαλμούς, τα οποία όμως δεν διασώζονται, είναι γνωστό ότι συνέθεσε και ο Ιωάννης Μεσαρίτης, προφανώς υπό την ιδιότητα του *διδασκάλου του Ψαλτήρος*.⁶³ Ενδιαφέροντως υπάρχει και ένα ανώνυμο σχέδος, πιθανώς από τον δωδέκατο αιώνα, στον γνωστό κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 214r-v, όπου σχολιάζεται αρχαιοπρεπώς μέρος του 11ου ψαλμού.⁶⁴

Ο Paul Magdalino από την άλλη πλευρά έχει πολύ εύστοχα τονίσει το έντονα επιδεικτικό ύφος των *προοιμίων* και *διδασκαλιών* που εκφωνήθηκαν τον δωδέκατο αιώνα, προσομοιάζοντάς τις με ρητορικούς λόγους προς τιμήν του αυτοκράτορος, ώστε ο χαρακτήρας τους να είναι περισσότερο ενδεικτικός μιας *εν θεάτρω*

στις διδακτικές του παραδόσεις. Όσο για τον Νικήτα, είναι γνωστό ότι ένα από τα έργα του, η *σειρά* στον Ευαγγελιστή Λουκά, συνετέθη και αντεγράφη όσο διάστημα ήταν *διδάσκαλος του Εύαγγελίου* (1116-1117), ενώ ο BROWNING, “Patriarchal School”, σ. 17, υποθέτει ευλογοφανώς ότι και τα υπόλοιπα θεολογικά έργα του πρέπει να ανάγονται στην ίδια περίοδο. Αντιθέτως, ο Ευθύμιος Ζυγαβηνός (Τόμ. Β΄, αρ. 71), παρ’ ότι συνέθεσε ερμηνείες σε πολλά βιβλικά έργα, θεωρείται ότι υπήρξε ένας εξαιρετικής μορφώσεως μοναχός και θεολόγος και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ασχολήθηκε με την διδασκαλία, βλ. TH. M. CONLEY, “Grammar and Rhetoric in Euthymius Zigabenus’ Commentary on Psalms 1-50”, *JCS* 12 (1987), 265-75.

⁶⁰ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 194, έργο IV.1, σ. 504.

⁶¹ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 187, έργο III.1, σσ. 489-90. Σε περίπτωση που το έργο μπορέσει να αποδοθεί πέραν αμφιβολίας στον Σκουταριώτη, αυτό θα εσήμαινε ενδεχομένως ότι αυτός συνέθεσε το έργο υπό την ιδιότητα του *διδασκάλου του Αποστόλου*.

⁶² Πρόκειται για ερμηνεία του χωρίου «*καὶ αὐτὸς προσελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἡλιοῦ*» (Λουκ. 1,17.1-3). Για την θεολογική διδασκαλία του Προδρόμου, ο οποίος απ’ όσον είναι γνωστό πάντως, δεν ανήλθε ποτέ στην τριάδα των διδασκάλων, βλ. Μέρος Β΄, σσ. 88-89.

⁶³ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 139, έργο I.1, σ. 354.

⁶⁴ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 15, έργο I.93, σ. 70. Ο ανώνυμος σχεδογράφος μάλιστα σχολιάζει τον Ψαλμό χρησιμοποιώντας και ένα ησιόδειο στίχο (*Έργα και Ημέραι* 78, ed. M. L. WEST, *Hesiod, Works & Days*, Oxford at the Clarendon Press, 1978, σ. 98): «... *ψεύδεσθ’ αἰμυλίους τε / λόγους καὶ ἐπίκλοπον ἦθος καθ’ ἠσιόδον μελησμών τὸν ἐξ ἄσκηρος*...»(φ. 214v, στίχ. 12-13), αν και δεν είναι ασφαλές να διατυπωθεί αν είχε ενώπιόν του το ίδιο το κείμενο του ποιητή, ή άντλησε από τα σχόλια στον Ησιόδο ή την ανθολογία του Στοβαίου, όπου έχει απαντιστεί ο στίχος.

εκτελέσεως (*performance*) παρά θεολογικής διδασκαλίας ή κηρύγματος. Επιπλέον, σταχυολόγησε πληροφορίες από τα έργα αυτά που αποδεικνύουν ότι οι διδάσκαλοι ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον να μεταδίδουν στο κοινό *ἀπό τοῦ ὀκρίβαντος* και πληροφορίες που αφορούσαν σε επιτυχίες του αυτοκράτορος στο πεδίο της μάχης ή άλλες ειδήσεις, απορρίπτοντας συλλήβδην τον ρόλο των κατόχων των τριών οφφικίων ως διδασκάλων θεολογίας.⁶⁵

Η ρίζα της αντίφασης αυτής αναφορικά με τον ρόλο των διδασκάλων ευρίσκεται, όπως υποστηρίζουμε, στην γενικευμένη, ίσως δε και παραπλανητική, απόδοση στην χειρόγραφη παράδοση του όρου *διδασκαλία* σε ορισμένες από τις ομιλίες που εξεφώνησαν οι τρεις διδάσκαλοι. Με μία πιο προσεκτική εξέταση μπορεί ωστόσο να διαλυθεί η σύγχυση, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι τα παραπάνω έργα μπορούν εν τέλει να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες.⁶⁶ Υπάρχουν δηλ. από την μία πλευρά τα έργα εκείνα που απετέλεσαν εναρκτήριες ομιλίες άμα τη ανόδω σε κάποιο διδακτικό οφφίκιο *παρουσία* του αυτοκράτορος, του πατριάρχου και άλλων αξιωματούχων, μία πρακτική που εξακολουθεί να υπάρχει ασφαλώς και στον σύγχρονο κόσμο⁶⁷ εναλλακτικά, και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο διδάσκαλος ανέλαβε το έργο να μεταδώσει στον πληθυσμό της

⁶⁵ Βλ. MAGDALINO, “Reform edict”, σσ. 213-14, όπου αναφέρει την *διδασκαλία* του *οἰκουμενικοῦ διδασκάλου Σχιζηνουῦ ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ γεννήσει τοῦ πορφυρογεννήτου κῆρ Ἀλεξίου τοῦ υἱοῦ τοῦ αυτοκράτορος κῆρ Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ* (Τόμ. Β', αρ. 201, σ. 513), καθώς και χωρία από έργα του Μιχαήλ Ιταλικού και του Γρηγορίου Αντιόχου. Ὅσον αφορά συγκεκριμένα στην σημασία της λέξεως *ὀκρίβας* και τον τρόπο που χρησιμοποιείται βλ. MAGDALINO, *ό.π.*, σ. 213 υποσημ. 38.

⁶⁶ Απ' όσον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ο μόνος ως τώρα ερευνητής που έχει προβεί στην διάκριση των «διδασκαλιών» σε δύο βασικές κατηγορίες είναι ο U. CRISCUOLO, “Un' inedita didascalia di Manuele Karanteno o Saranteno”, *Boll. Badia gr. Grottaferrata* N.S. 30 (1976), 139-50, ιδ. σσ. 139-140, χωρίς ωστόσο να αναλύει διεξοδικά την κατηγοριοποίηση αυτή με επιχειρήματα και παραδείγματα.

⁶⁷ Βλ. για παράδειγμα FR. WAQUET, “Academic Hommage and Intellectual Genealogy: Inaugural Lectures at the Collège de France (1949-2003)”, *History of Universities* 21.2 (2006), 202-27. Πρβλ. επίσης και την πολύ γνωστή εναρκτήρια ομιλία του Cyril Mango όταν ανέλαβε την έδρα Κοραή στο King's College του Λονδίνου, “Byzantine literature as a distorting mirror”, αυτοτελώς Oxford Univ. Press, 1975 [ανατύπ. εις: IDEM, *Byzantium and Its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and Its Culture*, Variorum Reprints, London, 1984, αρ. II].

πρωτεύουσας μία, συνήθως, χαρμόσυνη είδηση. Για τον λόγο αυτό η γλώσσα, ο χαρακτήρας, το ύφος και οι στόχοι είναι ευνοήτως προσαρμοσμένοι στην επιστημότητα της περιστάσεως, και παρ' όλο που δεν απουσιάζουν τα βιβλικά χωρία από την ροή του λόγου, προφανώς η ερμηνεία τους δεν είναι το βασικό ζητούμενο. Ουσιαστικά δεν πρόκειται επομένως για *διδασκαλίες per se*, αλλά για *προοίμια διδασκαλιών*, τα οποία λειτουργούν προεξαγγελτικά ως προς την μετέπειτα διδακτική δραστηριότητα των διδασκάλων ή τρέπονται σε εγκώμιο του πατριάρχου, ο οποίος φρόντισε να καταλάβουν την θέση. Οι τίτλοι πολλών εκ των έργων αυτών είναι διαφωτιστικοί και λειτουργούν προς επίρρωση της παραπάνω θέσης. Ο εισβατήριος λόγος που εξεφώνησε με την ανάληψη του διδακτικού του οφφικίου ο Μιχαήλ ο τοῦ Θεσσαλονίκης τιτλοφορείται: «*Τοῦ αὐτοῦ προοίμιον ὅτε ἐγένετο οἰκουμενικός διδάσκαλος*». ⁶⁸ Παρομοίως, σε τρεις περιπτώσεις έργων του Γεωργίου Τορνίκη έχουμε τους τίτλους: «*Προοίμιον ὅτε προεβλήθη διδάσκαλος τοῦ ψαλτῆρος...*», «*Προοίμιον διδασκαλίας ὅτε προεβλήθη εἰς τὸ Εὐαγγέλιον*» και «*Προοίμιον διδασκαλίας λεχθέν ὅτε προσετάχθη παρὰ τοῦ πατριάρχου διδάξαι ...*». ⁶⁹ Στην πρώτη αυτή κατηγορία, λοιπόν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, μπορούν να συναριθμηθούν και τα ἀντίστοιχα ἔργα τοῦ Μιχαήλ Ἰταλικού, τοῦ Κωνσταντίνου Στιλβή και τοῦ Μανουήλ Σαραντηνού, παρ' ὅλο που φέρουν τὸν τίτλο *διδασκαλία*, βλ. π.χ. τοῦ πρώτου «*Διδασκαλία ἣν ἔπνευσεν ὅτε ἐσφραγίσθη διδάσκαλος τῶν εὐαγγελίων...*». ⁷⁰

Απὸ τὴν ἄλλη πλευρά, υπάρχουν και οἱ *διδασκαλίες* που εἶχαν εμφανῶς θεολογικό, ερμηνευτικό περιεχόμενο, ὅπως αὐτές τοῦ Ἰωάννη Κασταμονίτη, και ἀπευθύνονταν σε ἓνα ἀκροατήριον που ἦταν κατὰ βάση μαθητικό. Ἀσφαλῶς, δεδομένου τοῦ υψηλοτάτου μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν λογίων τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος που πληρούσαν τὰ ἀνώτατα διδακτικά οφφίκια εἶναι εὐνόητο ὅτι και οἱ *διδασκαλίες* αὐτές, παρ' ὅλο που στον πυρήνα τους εὐρίσκεται ἡ ερμηνευτική

⁶⁸ J. LEFORT, "Prooimion de Michel neveu de l'archevêque de Thessalonique", *TM4* (1970), 375-93.

⁶⁹ DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 73-106.

⁷⁰ GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 116-128.

προσέγγιση των Γραφών, έχουν συχνά επιτηδευμένη γλώσσα και ύφος, και διακρίνονται για τις πολλές επιρροές τους από τον χώρο της ρητορικής, ενώ χρησιμοποιούνται και μοτίβα ή δάνεια από τον χώρο της θύραθεν γραμματείας.⁷¹ Στην δεύτερη κατηγορία, μαζί με τις *διδασκαλίες* του Κασταμονίτη, εντάσσονται και εκείνες του Βαλιανίτη, του Ψαλτοπούλου και του Μιχαήλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης, οι οποίες παραμένουν ωστόσο ανέκδοτες στο σύνολό τους. Η κριτική έκδοση των σωζομένων *διδασκαλιών* αποτελεί *desideratum* της έρευνας, αφού θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μία πληρέστερη εικόνα γύρω από το ζήτημα αυτό.

Αναμφισβήτητα, μία άλλη πτυχή που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, καθώς φαίνεται, δεν ήταν αδιανόητο για κάποιον από τους τρεις διδασκάλους να επεκτείνει την διδασκαλία του πέραν της *καθ' ἡμᾶς γνώσεως*, ώστε να καλύψει και αντικείμενα από την σφαίρα της *ἔξωθεν* ή κοσμικής, όπως διαπιστώνουμε για παράδειγμα από την περίπτωση του Μιχαήλ Ιταλικού.⁷² Εξάλλου, το πλέον σύνηθες ήταν ότι η επιτυχημένη σταδιοδρομία ενός λογίου ως διδασκάλου γραμματικής, ρητορικής και φιλοσοφίας, συχνά μακρόχρονη και επίπονη, θα μπορούσε να τον οδηγήσει στα ύπατα διδασκαλικά αξιώματα και μία επισκοπική ή την πατριαρχική καθέδρα.

Η θύραθεν παιδεία στα ανώτατα κλιμάκια αποτελούσε κατά κύριο λόγο αρμοδιότητα τόσο του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* όσο και του *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*, για όσο διάστημα τουλάχιστον η τελευταία θέση δεν παρέμενε κενή. Το οφίκιο του *μαΐστορος* δεν αναφέρεται από την *Νεαρά*, ωστόσο φαίνεται ότι και αυτό προϋπήρχε του διατάγματος.⁷³ Στην δίκη του Ιωάννη Ιταλού το 1082 υπέγραψε τα πρακτικά με την ιδιότητα αυτή, μεταξύ άλλων αξιωματούχων,

⁷¹ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 227-42.

⁷² Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ', κεφ. Β', σ. 279.

⁷³ Δεν προσετέθη λοιπόν κατά τα μέσα του 12ου αι. [*pace* R. B(ROWNING), A. K(AZH DAN), ODB III, s.v. Patriarchal School, σ. 1599] αφού μαρτυρείται ήδη από τα τέλη του 11ου αι. Βλ. όμως και ODB, II, s.v. Maistor ton Rhetoron, υπό A. K(AZH DAN), σ. 1269. Η μαρτυρία από το δεύτερο μισό ήδη του 11ου αι. ενός *μαΐστορος τῶν ῥητόρων*, αλληλογράφου του Μιχαήλ Ψελλού, πρέπει να αντιμετωπισθεί με την δέουσα προσοχή και να μην ληφθεί κατ' αρχήν ως αξιόπιστη, βλ. πιο αναλυτικά Τόμ. Β', αρ. 224, σσ. 593-95, όπου διεξοδική πραγμάτευση του θέματος.

κάποιος άγνωστος κατά τα άλλα Ιωάννης.⁷⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1088, ως *μαΐστορα* ευρίσκουμε τον Θεοφύλακτο Ἡφαιστο, μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Αχρίδος.⁷⁵ Επίσης, προκύπτει ότι λίγο μετά το 1107 *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* διετέλεσε και ο Νικόλαος Μουζάλων, όπως θα αποδείξουμε επισταμένως σε επόμενο κεφάλαιο.⁷⁶ Ο κάτοχος του οφφικίου ήταν, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα παραδείγματα, διάκονος της Αγίας Σοφίας, διοριζόταν όμως απευθείας από τον αυτοκράτορα και ο ρόλος του έχει συνδυαστεί με συγκεκριμένα καθήκοντα. Ἦταν δηλ. επιφορτισμένος να εκφωνεί λόγους προς τιμήν του αυτοκράτορος και του πατριάρχου σε ορισμένες ημερομηνίες, δηλ. τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και κυρίως τα Θεοφάνεια σε επίσημες τελετές που ελάμβαναν χώρα στα ανάκτορα για τον αυτοκράτορα ή το Σάββατο του Λαζάρου στο πατριαρχείο για τον πατριάρχη, όπως ήταν το *ἀρχαῖον ἔθος*.⁷⁷ Μάλιστα, από τα διαθέσιμα παραδείγματα είμαστε σε θέση να εξακριβώσουμε ότι συχνά τον *μαΐστορά* τους ακολουθούσαν στην εκφώνηση λόγων και ορισμένοι από τους *ἐγκρίτους* μαθητές του. Ως *μαΐστωρ* λοιπόν, ο Θεοφύλακτος εξεφώνησε λόγο προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό την εορτή των Φώτων του έτους 1088, διότι ενέπιπτε στα καθήκοντά του σύμφωνα με το καθιερωμένο έθιμο, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει: «*Ἀνάγει μὲν μοι τὸν λόγον, ᾧ αὐτοκράτορ, εἰς τὰ βασιλεία καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ ἔθους ὁ τῶ ὄντι βασιλικώτατος, ὅς τοῖς ἐκάστοτε σοφισταῖς ἀναπετάνυσσι τὰ ἀνάκτορα, πλήν κἂν εἰ μὴ τοῦτ' ἦν, αὐτοκέλευστος ἂν σοι τὴν εὐφημίαν προσήγαγον*».⁷⁸ Ο λόγος, φυσικά, στο πλαίσιο που

⁷⁴ Βλ. J. GOUILLARD, “Le procès officiel de Jean l’Italien. Les actes et leurs sous-entendus”, *TM9* (1985), 133-74, ιδ. σ. 145, στίχ. 154-55.

⁷⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄, κεφ. Α΄, σ. 62.

⁷⁶ Βλ. Μέρος Β΄, κεφ. Γ΄, σσ. 108-10.

⁷⁷ Βλ. τις δύο σημαντικές συμβολές της ΜΑΡΙΝΑΣ ΛΟΥΚΑΚΗ, “Ο ιδανικός πατριάρχης μέσα από τα ρητορικά κείμενα του 12ου αιώνα”, εις: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ (ed.), *Byzantium in the 12th century. Canon Law, State and Society*, [Δίπτυχα – Παράφυλλα, 3], Athens, 1991, σσ. 301-19 και “Le Samedi de Lazare et les éloges annuels du Patriarche de Constantinople”, εις: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ & ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (eds.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 327-346.

⁷⁸ Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κϋριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ed. GAUTIER, *Theophylacte d’Achrída*, I, ἐδῶ σ. 215.1-4. IDEM, “Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l’autocrator Alexis Ier Comnène (6

υποβάλλουν οι ρητορικές συμβάσεις περί εγκωμίου, δεν ξεφεύγει από τα εσκαμμένα, και δη από τα περιθώρια και τις υποδείξεις που ορίζει ο Μένανδρος Ρήτωρ για τους επιδεικτικούς λόγους υψηλού ύφους, εν προκειμένω δε για τους βασιλικούς λόγους.⁷⁹ Παρά ταύτα, δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο λόγος διεπόμενος από τις συνήθεις ρητορικές συμβάσεις, τις οποίες ο Θεοφύλακτος γνωρίζει καλά, δεν παρέχει αληθινές ιστορικές πληροφορίες αναφορικά με τις πράξεις του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Κλείνει τον λόγο του με μία επιτηδευμένη και έξυπνη μεταφορά: ο ίδιος ο ρήτωρ έστησε τον *στημόνα του πέπλου της βασιλικής ευφημίας*, εν ολίγοις έθεσε τις απαραίτητες βάσεις, και τώρα εναπόκειται στους παίδες, δηλαδή στους μαθητές του ίδιου του *μαΐστορος*, να στολίσουν τον πέπλο αυτό ώστε να γίνει *ποικιλώτερος*, προφανώς με τις δικές τους ομιλίες που θα ακολουθούσαν.⁸⁰ Η ίδια πρακτική να εκφωνούνται λόγοι και από τους μαθητές του *μαΐστορος* είναι διακριτή και από τον λόγο του Νικηφόρου Βασιλάκη στον πατριάρχη Νικόλαο Μουζάλωνα,⁸¹ αλλά και του Ιωάννη Φραγγοπούλου για τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο.⁸² Στην περίπτωση που το οφίκιο τύχαινε για

janvier 1088)”, *REB* 20 (1962), 93-130. Πρβλ. MARIA TZIATZI-PAPAGIANNI, “Zur panegyrischen Rede des Theophylaktos von Achrida auf Kaiser Alexios I. Komnenos”, *JÖB* 54 (2004), 191-206.

⁷⁹ Λ.χ. ο Θεοφύλακτος δηλώνει στο προοίμιο, ως αναμένεται σε παρόμοια περίπτωση, ότι θα ήταν *ανεπιτήδειος* ή *ανέραστος του κάλλους των έργων* αν σιωπούσε μπροστά στα κατορθώματα του αυτοκράτορα, ενώ έχει την δυνατότητα να μιλήσει (ώστε να τα περιγράψει και επαινέσει), GAUTIER, *Theophylacte d’Achrida*, I, εδώ σ. 215.4-6. Για τον Μένανδρο Ρήτορα βλ. την έκδοση των D. A. RUSSELL – N. G. WILSON, *Menander Rhetor, edited with english translation and commentary*, Oxford at the Clarendon Press, 1981, συγκεκριμένα σ. 77 κ.ε.

⁸⁰ P. GAUTIER, *Theophylacte d’Achrida*, I, εδώ σ. 243.10-13. Η παρομοίωση ενός προσώπου, πράγματος ή έννοιας με πεποικιλμένο ύφασμα αποτελεί φυσικά κοινό τόπο, λ.χ. ο περίφημος ρήτορας του κινήματος της Β΄ Σοφιστικής Αίλιος Αριστείδης στον Συμρναϊκό Πολιτικό του συγκρίνει ακριβώς την πόλη της Σμύρνης με διακοσμημένους χιτώνες («*ὥσπερ οἱ κατάπαστοι χιτῶνες*»), ed. W. DINDORF, *Aristides*, τόμ. I, p. 375. R. WEBB, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate, 2009, σ. 174.

⁸¹ *Λόγος έκδοθεις τινι τῶν ρήτορευόντων εἰς τὸν πατριάρχην κῆρ Νικόλαον τὸν Μουζάλωνα τὸν πάλαι μὲν παραιτησάμενον τὴν Κύπρον, ὕστερον δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλως πατριαρχεύσαντα*, ed. MAISANO, *Gli encomi*, σσ. 135-147· ed. GARZYA, *Nicéphori Basilacae Orationes et epistolae*, σσ. 75-83.

⁸² *Λόγος τοῦ γραμματικοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Φραγγοπούλου ἀναγνωσθεις συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ μετὰ τὸν τοῦ ρήτορος καὶ μαΐστορος αὐτοῦ λόγον*, ed. LOUKAKI, *Discours annuels*, no. III, σσ. 136-151.

οποιοδήποτε λόγο να είναι κενό μπορούσε να καλείται κάποιο μέλος της αυτοκρατορικής γραμματείας να εκφωνήσει λόγο⁸³ ή μπορούσε να μετακληθεί ειδικά για την περίπτωση και κάποιος άλλος διδάσκαλος, όπως προκύπτει από την μαρτυρία του Γεωργίου Τορνίκη.⁸⁴ Στα καθήκοντα του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* ενέπιπτε συχνά να συμμετέχει σε επίσημη τελετή για την οποία είχε συνθέσει ειδικό για την περίπτωση έργο,⁸⁵ ή εκφωνήσει περιστασιακούς λόγους επί τη ευκαιρία επισήμου γεγονότος, όπως η γέννηση ενός πορφυρογεννήτου βασιλόπαιδος,⁸⁶ η άφιξη μίας νέας αυτοκρατορικής συζύγου,⁸⁷ μία στρατιωτική επιτυχία του αυτοκράτορος ή τέλος και ο θάνατός του.⁸⁸ Αν μάλιστα ο τελευταίος επρόκειτο να αναχωρήσει για μία εκστρατεία δεν αποκλείονταν ο λόγος του *μαΐστορος* να

⁸³ *Τοῦ αὐτοῦ· Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον· ἐγράφη δὲ παρ' αὐτοῦ λογοθετικοῦ ὄντος γραμματικοῦ καὶ ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Φώτων διὰ τὸ μὴ εἶναι ῥήτορα. τότε δὲ καὶ εἰς Παλαιστίνην ἀπήρχετο ὁ τῶν Ἀλαμανῶν ῥήξ Φρεδερίχος*, ed. VAN DIETEN, σσ. 85-101.

⁸⁴ *Προοίμιον διδασκαλίας λεχθέν ὅτε προσετάχθη παρὰ τοῦ πατριάρχου διδάξαι, ἀποδημούντος τοῦ τότε ῥήτορος καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου*, ed. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 100-106.

⁸⁵ Τέτοια είναι η περίπτωση της *ἐκφράσεως* της Αγίας Σοφίας που συνέθεσε και εξεφώνησε για τον ετήσιο εορτασμό των εγκαινίων του ναού (23 Δεκεμβρίου) ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης: *Ἐκφρασις τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, λεχθεῖσα ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἐγκαινίων τῆς αὐτῆς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας παρὰ τοῦ σοφωτάτου διακόνου καὶ διδασκάλου τῶν εὐαγγελίων κυροῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ καὶ μαΐστορος τῶν ῥητόρων γεγονότος*, ed. C. MANGO – J. PARKER, “A twelfth-century description of St. Sophia“, *DOP* 14 (1960), 233-45. [=C. MANGO, *Studies on Constantinople*, Var. Reprints, Aldershot, 1993, ch. XVII]. Για την τελετή των εγκαινίων, η οποία περιγράφεται από το *Τυπικό της Αγίας Σοφίας* και το *Συναξάριον της Κωνσταντινουπόλεως* βλ. MANGO – PARKER, *ό.π.*, σ. 233 και υποσημ. 33.

⁸⁶ Ο λόγος για την γέννηση του Αλεξίου Β΄ Κομνηνού (14 Σεπτεμβρίου 1169) εξεφωνήθη πάντως από τον *οἰκουμενικό διδάσκαλο* Σχιζηνό, edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinorum*, αρ. XXII, σσ. 362-369.

⁸⁷ Παρ' ὅλο που ο Ευστάθιος κατά το 1179, όταν εξεφώνησε τον λόγο, δεν ήταν *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων*, ο λόγος του με τίτλο *Λόγος ἑοικῶς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεῖς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*, edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinorum*, αρ. V, σσ. 80-92· ed. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, αρ. Ζ, σσ. 250-260 είναι προφανῶς ενδεικτικός αυτής της πρακτικής.

⁸⁸ Βλ. πάλι τον λόγο του Ευσταθίου: *Τοῦ αὐτοῦ τὸ γραφέν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κῦριν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, ed. T. L. F. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt, 1832.

εκφωνηθεί ενωρίτερα από τα ειωθότα.⁸⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι ενίοτε ο *οίκουμενικός διδάσκαλος* μπορούσε να κατέχει ταυτοχρόνως και το οφφίκιο του *μαΐστορος τῶν ρητόρων*, όπως είναι γνωστό από την περίπτωση του Νικολάου Καταφλῶρον, αλλά και του Μιχαήλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης.⁹⁰

Επιπλέον, όπως συνάγεται από την εξέταση των σωζομένων επισήμων αυτοκρατορικών και πατριαρχικών εγγράφων της περιόδου, ο *μαΐστωρ*, αλλά και οι τρεις διδάσκαλοι, συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους αξιωματούχους, οι οποίοι πολύ συχνά συμμετείχαν στην διευρέυση και εκδίκαση αμφισβητούμενων θεολογικών ή νομοκανονικών θέσεων, προεδρεύοντας ίσως του ιδίου του αυτοκράτορος ή του πατριάρχου.⁹¹

Κατά τον ενδέκατο αι. είναι γνωστό ότι λειτουργούσαν έξι σχολεία στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία ευρίσκονταν προσαρτημένα σε ναούς της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που συνέλεξαν ο Robert Browning και ο Paul Lemerle, είναι γνωστό ότι, πλην της Αγίας Σοφίας όπου διεξάγονταν μαθήματα,⁹² τα ενεργά σχολεία ήσαν της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, της Θεοτόκου Διακονίσσης, του Αγ. Πέτρου πλησίον της Αγ. Σοφίας, του Αγ. Θεοδώρου των Σφωρακίου και των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων.⁹³ Τον δωδέκατο αι. φαίνεται ότι τα περισσότερα, αν όχι όλα τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν ακόμη. Μάλιστα, για το σχολείο του Αγ.

⁸⁹ *Λόγος τοῦ λογιωτάτου μαΐστορος τῶν ρητόρων κῦρ Γεωργίου τοῦ Τορνίκη εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ἀναγνωσθεὶς πρὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων, καθ' ἣν εἴωθεν ἀναγινώσκειν ὁ ρήτωρ διὰ τὸ τὸν βασιλέα σταλήσεσθαι πρὸς ἐκστρατείαν ἀπόδημον*, edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinorum*, αρ. XV, σσ. 254-280.

⁹⁰ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 99, σσ. 279-81 και αρ. 148, σσ. 372-74 αντιστοίχως.

⁹¹ Βλ. για παράδειγμα τα πρακτικά των συζητήσεων του 1166 για την έριδα «Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν», όπου έλαβε μέρος ένας μη κατονομαζόμενος *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* και ένας άγνωστος επίσης *διδάσκαλος*, ed. Σ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, “Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν». *Έριδες και σύνοδοι κατά τὸν 13' αἰῶνα*”, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 11 (1967), 13-212, εδώ κείμε. αρ. 4, σσ. 151, 153. GRUMEL – DARROUZES, *Regestes*, αρ. 1058a, σσ. 512-13

⁹² BROWNING, “Patriarchal School”, σσ. 170-71. Ενδεχομένως οι τρεις ανώτεροι διδάσκαλοι χρησιμοποιούσαν το *διδασκαλεῖον*, βλ. R. CORMACK – E. J. W. HAWKINS, “The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: the rooms above the Southwest vestibule and Ramp”, *DOP* 31 (1977), 175-251, ιδ. σ. 249, όπου και η σχετική συζήτηση.

⁹³ BROWNING, “Patriarchal School”, σσ. 170-78. LEMERLE, “Le gouvernement des philosophes”, σσ. 227-35. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 186.

Πέτρου πλησίον της Αγ. Σοφίας κατά τον 12ο αι. διαθέτουμε και μία πληροφορία από ανέκδοτο ακόμη σχέδος στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, με το οποίο ο ανώνυμος σχεδोगράφος υποδέχεται στο σχολείο τον υιό κάποιου φίλου του.⁹⁴ Την ίδια εποχή, μαζί με τα προαναφερθέντα σχολεία, λειτουργούσε ακόμη σχολείο και στον ναό του Χριστού Χαλκίτου, όπου edίδαξε για ορισμένο χρονικό διάστημα ο Κωνσταντίνος Στιλβής.⁹⁵ Επίσης, φαίνεται ότι το σχολείο των Αγ. Αποστόλων, σύμφωνα με την πρόταση του R. Browning, λειτούργησε κατά τα τελευταία έτη του 12ου αι., όταν και πραγματοποίησε την γνωστή περιγραφή του ο Νικόλαος Μεσαρίτης.⁹⁶ Η ύπαρξη του σχεδोगράφου Στεφάνου του Άγιοπαντίτου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ταυτοχρόνως πλάι στο σχολείο των Αγ. Αποστόλων λειτούργησε για πρώτη, και μοναδική ίσως, φορά σχολείο και στον πολύ κοντινό ναό των Αγ. Πάντων, τον

⁹⁴ Τόμ. Β', αρ. 15, έργο I.80, σ. 70. Το παραθέτουμε σε διπλωματική μεταγραφή:

Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 166r: «*Οὐχ οὕτω χείρωνι ήδονή προσεγένετο τῷ φθιώτη | ὅτε
πληεύς τεκνώσας, τῷ, νυόν [supra lineam: νύμφην], άχιλέα πρῶτ(οις) [supra lineam:
πρῶτον] | ήγαγεν εἰς αὐτόν. ὡς ἂν διδάσκοι τὸ εὐτυχήσαι τήν | θέτιν. εὐφυή νεανίαν, καί
δι' άνδρείαν σχεδόν περ | ρήσσήνορ' ὄντα [supra lineam: ρηγνύοντα τ(ήν) ήνορα
ήγ(ουν)/ήτ(οι) τ(ήν) δύναμ(ίν)], τὸ [supra lineam: ἴδιον] τῶν ποιητῶν, ὡς εἰς τιν' ἐγῶ |
πολλήν καί ἄφατον ήδονήν, διὰ τήν παρουσίαν τοῦ | φίλου ήνεκμαί σου, ποι, ᾧ παιδίον.
οἰκειοῦμαι | γάρ σε καί τῆ τοῦ πέτρου σαγήνη ενίημ' [supra lineam: ἐκβάλλω] ής
έσμέν οἱ | ένταῦθα συνειλεγμένοι [supra lineam : συνθηροισμ(έν)οι]. ἐγῶ δέ καί ευτυχῶ έν
τῷ | σ' ὀρῶν τόν σόν φυτοσπόρον, ὄν ἀεί ποθῶ δέρκεσθ(αι). | φίλων τ' ἔχω εἰκόν' εἰδῶν
[supra lineam : θεωριῶν]. ἀλλ' αὔξου τὰ εἰς λόγους | καί τὰ εἰς πόνους ἔρνος [supra lineam:
κλάδ(ος)] ἀρχῆς ἀγαθῆς, καί εὐδοκίμει | έν μέσω νέων, νύσσου [supra lineam: διεγείρου],
καί ρίζης. γίνου μοι καί ὡς | δένδρον ἀειθαλές. καί τήν σχολήν κ(α)τασκίασον. | μή
γάρ ζήλου τὰ έν λειμῶνι. μηδέ τήν ἀκαρπίαν | αὐτός ἀπέτιλα [supra lineam: ἀείφυλλα],
βῆναι [supra lineam: πορευθῆναι], ἂν ὑψόσε [supra lineam: εἰς ὕψος] βούλη σαυτόν. πάλ(ην)
| σκέψαι καί τόν λόγον ᾧ νέε τοῦτον παραγενόμενον, | εἰστίασα βλάστη [supra lineam:
ᾧ], σ' έμοι ποθουμένης ιερᾶς κεφαλῆς. | ὡς ἀπόπειραν ισχύος τῆς σῆς λάβω.»*

⁹⁵ Διδασκαλία τοῦ μακαρίτου μοναχοῦ Κυρίλλου τοῦ χρηματίσαντος Κυζίκου, ὅτε διάκονος ᾦν διδάσκαλος ἦν εἰς τόν Χαλκίτην περι τῶν άγιῶν τ τοῦ Μανδυλίου καί τοῦ Κεράμου, ed. B. FLUSIN, "Didascalie de Constantine Stilbès sur le mandylion et la sainte tuile (BHG 796m)", *REB* 55 (1997), 53-79.

⁹⁶ BROWNING, "Patriarchal School", σ. 177. Για τον ναό βλ. τώρα και K. DARK – F. ÖZGÜMÜŞ, "New Evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istanbul", *Oxford Journal of Archaeology* 21/4 (2002), 393-413.

άλλοτε αφιερωμένο από τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό στην μνήμη της συζύγου του Θεοφανούς.⁹⁷

Ένα άλλο σχολείο που λειτούργησε κατά τον 12ο αι. και ήκμασε ιδιαίτερος είναι το σχολείο του Ορφανοτροφείου, αφού αρκετοί διδάσκαλοι που υπηρετούσαν σε αυτό άφησαν τα ίχνη τους με την σχεδογραφική τους κυρίως δραστηριότητα.⁹⁸ Το σχολείο ιδρύθηκε από τον Αλέξιο Κομνηνό και η κόρη του Άννα αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο του 15ου βιβλίου της *Αλεξιάδος* στις ενέργειες του πατέρα της. Ο Αλέξιος γυρνώντας από την τελευταία του εκστρατεία στην Μικρά Ασία το 1116 κατά των Τούρκων, γράφει η συγγραφέας, όταν και έσωσε πλήθος αμάχων πληθυσμών, μεταξύ των οποίων και πολλά ορφανά παιδιά, μερικά τα εμπιστεύθηκε στη φροντίδα κάποιων εναρέτων ηγουμένων διαφόρων μονών της Πόλης ή των εναπομεινάντων συγγενών τους με την προϋπόθεση οι κηδεμόνες να φροντίσουν για την εκπαίδευσή τους και να μεγαλώσουν τα ορφανά ως ελευθέρους πολίτες, όχι ως δούλους. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι κατά το β΄ μισό του 12ου αιώνα ο Ιω. Τζέτζης κάνει λόγο για 2 ορφανά παιδιά που είχε υπό την προστασία του, τα οποία είχαν όμως το *status* του δούλου-υπηρέτη. Ο Τζέτζης είχε σκοπό να κερδίσει από την εργασία τους, αν και λόγω του νεαρού της ηλικίας τους μάλλον *όρφανοτροφοῦσε* παρά επωφελείτο ο ίδιος, όπως χαρακτηριστικά γράφει σε επιστολή του προς τον μητροπολίτη Δρίστρας.⁹⁹ Ορισμένα άλλα ορφανά παιδιά ο Αλέξιος τα εμπιστεύθηκε στο Ορφανοτροφείο που είχε ιδρύσει και όπου είχε φροντίσει να εγκαταστήσει και εκπαιδευτήριο για να λάβουν την *εγκύκλιο παιδεία*. Το Ορφανοτροφείο εγκαταστάθηκε στην Ακρόπολη της παλαιάς πόλεως του Βυζαντίου. Συγκεκριμένα βρισκόταν κοντά στην πύλη του Ευγενίου, στην έκταση δίπλα στον ναό του Αποστόλου Παύλου. Εκεί, μάλιστα, δημιουργήθηκαν κατοικίες για τις κοινωνικά παθογενείς πληθυσμιακές ομάδες της Κωνσταντινουπόλεως, όπου

⁹⁷ Για τον Στέφανο Άγιοπαντίτη βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 193, σ. 502. Για τον ναό των Αγ. Πάντων βλ. G. DOWNEY, “The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople”, *DOP*9 (1956), 301-305.

⁹⁸ Για τα νεώτερα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. K. DARK & A. HARRIS, “The Orphanage of Byzantine Constantinople: An Archaeological Identification”, *BSI*66 (2008), 189-201.

⁹⁹ P. A. M. LEONE, *Ioannes Tzetzae Epistulae*, Teubner, Leipzig, 1972, επ. 80, σσ. 119-20. Πρβλ. Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ (εισαγ. – νεοελλην. απόδοση – σχόλ.), *Ιωάννης Τζέτζης, Έπιστολαί*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 2001, σσ. 211-14.

μεταφέρθηκαν τελικά όλοι οι αναξιοπαθούντες. Έτσι σχηματίστηκε μία δεύτερη πόλη μέσα στην πόλη εξασφαλίζοντας στον Αλέξιο φήμη για την οικοδομική του δραστηριότητα αντάξια εκείνης του Αλεξάνδρου.¹⁰⁰ Προτού αναφερθούμε διεξοδικότερα σε άλλα ζητήματα που αφορούν τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου κρίνουμε απαραίτητο να ασχοληθούμε με τις προαναφερθείσες πληροφορίες της Άννας Κομνηνής και να επιχειρήσουμε μία σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του ως την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού. Η αλήθεια είναι ότι ο εν λόγω αυτοκράτορας ουδεμία σχέση είχε με την ίδρυση του καθιδρύματος. Τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* του 10ου αιώνας διασώζουν την παράδοση ότι το Ορφανοτροφείο ιδρύθηκε επί αυτοκράτορος Κωνσταντίου τον 4ο αιώνα από τον άγιο Ζωτικό, γι' αυτό και παρέμεινε έκτοτε γνωστό ως το Ορφανοτροφείο του Ζωτικού. Η προσφώνηση αυτή επισήμως απαντά τελευταία φορά σε διάταγμα του Ηρακλείου του έτους 638. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα το αυτοκρατορικό ζεύγος του Ιουστίνου Β' και της ευσεβούς συζύγου του Σοφίας είχε ιδρύσει εντός της εκτάσεώς του έναν περικαλλή ναό αφιερωμένο στη μνήμη των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου.¹⁰¹ Πολύ νωρίς, βέβαια, το Ορφανοτροφείο άρχισε να προσφωνείται στις πηγές ως το του Παύλου –εξέπεσε η αναφορά δηλαδή στο όνομα του αποστόλου Πέτρου, το οποίο όπως είδαμε δεν αναφέρει ούτε η Άννα Κομνηνή. Παρ'όλο δε που σε μερικές από τις σφραγίδες του ναού συνυπάρχουν οι προτομές και των δύο αποστόλων μέχρι και τον 12ο αιώνα, επικράτησε εν τέλει ως και οι διδάσκαλοι της προσκείμενης σχολής να είναι γνωστοί με την επωνυμία *ὁ Ἁγιοπαυλίτης*, με πιο χαρακτηριστικό το παράδειγμα *τοῦ ἁγιοπαυλίτου κυροῦ μαΐστορος Βασιλείου τοῦ Κερκύρων* [του Πεδιαδίτου δηλ.].¹⁰²

¹⁰⁰ *Alexias*, (ed. REINSCH–KAMBYLIS), XV, 7, 4.31-8.9.

¹⁰¹ T. S. MILLER, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Washington D.C., 2003, σσ. 52-55 (στο εξής, MILLER, *Orphans*). SOPHIA MERGIALI-FALANGAS, “L'école Saint-Paul de l'orphalinat à Constantinople: Bref aperçu sur son statut et son histoire”, *REB* 49 (1991), 237-46, ειδ. σ. 238, υποσημ. 2. Πρβλ. και το *ad hoc* άρθρο του J.W. NESBITT, “St. Zotikos and the Early History of the Office of Orphanotrophos”, εις: ΆΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ– ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ– Ε. ΧΡΥΣΟΣ (eds.), *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ], Αθήνα, 2003, σσ. 417-22.

¹⁰² Το παράδειγμα προέρχεται από τον τίτλο σχεδίου του Πεδιαδίτη, το οποίο περιέχεται στον περίφημο κώδικα *Vat. Pal. gr. 92*, fol. 209, βλ. Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ– Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Βασιλείου Πεδιαδίτου Ἀνέκδοτα ἔργα. α'. Συνοδική ἀπόφασις καὶ λόγοι, β'. Σχέδη”, *ΕΕΒΣ* 49 (1994/98), 1-62, ἐδῶ αρ. 11, σσ. 55-56.

Στην πραγματικότητα ο Αλέξιος, τελών πάντα υπό την καθοδήγηση του αγίου Κυρίλλου του Φιλεώτη σε ζητήματα φιλανθρωπίας και ευσεβείας,¹⁰³ επανίδρυσε και αποκατέστησε τις εγκαταστάσεις του Ορφανοτροφείου, οι οποίες είχαν πληγεί ανεπανόρθωτα από τον καταστροφικό σεισμό του 1034, γεγονός που καταγράφει ο χρονογράφος Κεδρηνός.¹⁰⁴ Συνάμα, την πληροφορία ότι τότε ο αυτοκράτορας ίδρυσε ένα σχολείο της εγκυκλίου παιδείας για τα ορφανά παιδιά το οποίο επιδαψίλευσε με γενναίες οικονομικές παροχές (σίτηση των μαθητών και των διδασκάλων) διασώζουν πέρα από την Άννα Κομνηνή και ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Εφραίμ ο Αίνιος στο έμμετρο χρονικό του, όπως και ο ψευδο-Σκουταριώτης.¹⁰⁵ Ο τελευταίος μάλιστα φαίνεται να πιστεύει ότι το καθίδρυμα ιδρύθηκε με αποκλειστικό σκοπό την περίθαλψη των παιδων-αιχμαλώτων πολέμου, ίσως επειδή στηρίζεται υπερβολικά στην Άννα Κομνηνή. Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να ανασκευασθεί από την αφήγηση της τελευταίας είναι το χρονικό σημείο της αποκατάστασης του ιδρύματος, αφού βάσει των πληροφοριών του Ζωναρά θα πρέπει μάλλον να αναχθεί στο διάστημα από το 1094 ως το 1100, παρά μετά είκοσι έτη, το 1116.¹⁰⁶ Ο Magdalino σε πρόσφατο άρθρο του θεωρεί την

¹⁰³ ANGOLD, *Church & Society*, σ. 284.

¹⁰⁴ *Compendium historiarum*, ed. I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1839, 2.504.3-6.

¹⁰⁵ *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum Libri XVIII*, ed. T. BÜTTNER-WOBST, CSHB, Bonn, 1897, vol. 3, σ. 744.16-745.7: «Οὗτος ὁ βασιλεὺς, τοῦ ὀρφανοτροφείου ἐσχολακότος, ἀλλὰ μὴν καὶ ἄλλων γηρωκομείων πολλῶν, τὰς πάντων κτήσεις τῷ ὀρφανοτροφείῳ προσείμας καὶ αὐτὸς ἐτέρας προσαφορίας ἀνεκαίνισέ τε αὐτὸ καὶ ἀνενέωσε πολλοῖς ἀναλώμασι καὶ πληθὸς γηρωκομουμένων αὐτῷ ἐγκατέστησεν. ἀλλὰ μὴν καὶ μοναζόντων καὶ μοναζουσῶν ἐν αὐτῷ ἐδείματο καταγωγία· πρὸς δὲ τοῖς καὶ διδασκαλεῖον γραμματικῶν, ἵν' ἐν αὐτῷ διδάσκοντο παῖδες ὀρφανοὶ ἢ γονέων ἀπόρων, διδασκάλους ἐντάξας αὐτῷ καὶ παιδαγωγούς καὶ σιτήσεις ἀποτάξας τοῖς διδάσκουσι τε καὶ τοῖς μανθάνουσι.» Βλ. και Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ (εισαγ. – νεοελλην. απόδοση – σχολ.), *Ἰωάννης Ζωναράς, Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 1999, τόμ. Γ', σσ. 264-65. *Ephraem Aenii Historia Chronica*, ed. OD. LAMPSIDES, CFHB XXVII, Αθήνα, 1990, στίχ. 3649-3656. (Ψευδο-Σκουταριώτης), *Ἀωννύμου Σύνοψις Χρονική*, ed. Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ζ', σ. 177.15-178.12.

¹⁰⁶ Ο Ζωναράς δηλ. τοποθετεί το γεγονός της ανακαίνισης του Ορφανοτροφείου μετά την συντριβή των Κουμάνων που υποστήριξαν τον ψευδο-Διογένη και λίγο πριν λάβει χώρα η συνωμοσία του Μιχαήλ Ανεμά. Για τα γεγονότα της περιόδου, βλ. Μ. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political history*, London, 1997² [ελλην. μτφρ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΡΦΙΑΝΙΩΤΗ, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα, 1997].

αναχρονιστική αυτή παρέκβαση της Άννας Κομνηνής σκόπιμη.¹⁰⁷ Η φιλόδοξη *πορφυρογέννητη* ήθελε προφανώς να στηλιτεύσει κάποια θριαμβευτική είσοδο του αδελφού της Ιωάννη από εκστρατεία του κατά των Σελτζούκων, σε αντίθεση με τον ευσεβέστερο πατέρα της, τον προστάτη των δεινοπαθόντων και μαικήνα των λογίων, ο οποίος μετά την είσοδό του στην πρωτεύουσα προέβη σε μία θεάρεστη πράξη.

Όσον αφορά στην ταυτότητα των μαθητών που φιλοξενούνταν στο Ορφανοτροφείο και μαθήτευαν στο εκπαιδευτήριο, αυτοί προέρχονταν από όλα τα γένη, γι' αυτό και μπορούσε κανείς να δει, σύμφωνα με την αφήγηση της *Άλεξιάδος*, Λατίνους ή Σκύθες, ακόμη και αγραμμάτους Έλληνες να μαθαίνουν τα σωστά ελληνικά ή Ρωμαίους να μελετούν τα συγγράμματα των Ελλήνων. Ίσως η διάκριση ανάμεσα στους δύο τελευταίους όρους, Έλληνα και Ρωμαίος, να αφορά στην καταγωγή των ορφανών και στην κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Ο Timothy Miller στην πολύ πρόσφατη μονογραφία του για την φροντίδα των ορφανών στο Βυζάντιο πιστεύει ότι παρ' όλο που η πλειοψηφία των μαθητών προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (όπως ο περίφημος "Βαγώας" του γνωστού λόγου του Νικηφόρου Βασιλάκη),¹⁰⁸ καθώς άρχισε να αυξάνεται το κύρος του ιδρύματος, λόγω του υψηλού ποιοτικού επιπέδου της παιδείας που προσέφερε και της συνακόλουθης κοινωνικής ανόδου των μαθητών του, ίσως να άρχισαν να γίνονται δεκτά και ορφανά παιδιά από οικογένειες που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.¹⁰⁹ Βέβαια, ελλείψει περισσότερων πληροφοριών η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, όπως και μία άλλη ευλογοφανής εικασία του ίδιου ερευνητή. Ο Miller, δηλαδή, στηριζόμενος σε πληροφορίες από επαρχιακά ορφανοτροφεία έφθασε στο συμπέρασμα ότι, καθώς τα εκπαιδευτήρια των ιδρυμάτων αυτών προετοίμαζαν τα ορφανά παιδιά για μία εκκλησιαστική σταδιοδρομία πολύ γρήγορα άρχισαν να μην γίνονται δεκτά ορφανά

¹⁰⁷ P. MAGDALINO, "The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid Twelfth Century in the *Alexiad*", εις: THALIA GOUMA-PETERSON (ed.), *Anna Komnene and Her Times*, New York – London, 2000, σσ. 15-43, ειδ. 34-35.

¹⁰⁸ *Adversus Bagoam Declamatio Forensis*, ed. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, σσ. 92-110. Βλ. και το σχετικό άρθρο του P. MAGDALINO, "The *Bagoas* of Nikephoros Basilakes: A Normal Reaction?", εις: L. MAYALI – MARIA M. MART (eds.), *Of Strangers and Foreigners (Late Antiquity – Middle Ages)*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1993, σσ. 47-63.

¹⁰⁹ MILLER, *ό.π.*, σ. 245.

κορίτσια, εκτός και αν το ορφανοτροφείο ήταν μέρος κάποιου γυναικείου μοναστικού ιδρύματος.¹¹⁰ Έτσι, όμως στηρίζεται σε *εξ αλλοτρίων* πληροφορίες για να υποστηρίξει ότι και στο περίφημο ορφανοτροφείο της πρωτεύουσας σταμάτησαν νωρίς να γίνονται δεκτές νεαρές κοπέλες. Μία πειστική αντένδειξη στη θεωρία αυτή, όμως, την οποία δείχνει να παραβλέπει ο Αμερικανός ερευνητής είναι ότι στο ίδρυμα παραχωρήθηκε χώρος και στις μοναχές από την Ιβηρία, οι οποίες είχαν αναλάβει και καθήκοντα διακονισσών, και οι οποίες θα μπορούσαν πιθανώς να αναλάβουν και την φροντίδα ορφανών κορασίδων.¹¹¹

Όσον αφορά τώρα στα πρόσωπα και στον τρόπο λειτουργίας των σχολείων αυτών, φαίνεται από τις διαθέσιμες μαρτυρίες ότι οι διδάσκαλοι καλούνταν συνήθως *γραμματικοί*,¹¹² ενώ επικεφαλής ή σε ρόλο διευθύνοντος ευρισκόταν ο *μαΐστωρ*,¹¹³ με βοηθό του στην διδασκαλία και την διεύθυνση του σχολείου τον *πρώξιμο*.¹¹⁴

¹¹⁰ MILLER, *ό.π.*, σ. 245.

¹¹¹ *Alexias*, (edd. REINSCH-KAMBYLIS), XV, 7, 8.94-96.

¹¹² SPECK, *Die Kaiserliche Universität*, σσ. 62-63. Με την ιδιότητα αυτή μπορούμε να αναφέρουμε ένα Πέτρο, *γραμματικό τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπράτων*, βλ. Τόμ. Β', αρ. 173, σ. 430, ενώ είναι σχεδόν βέβαιον ότι ως *γραμματικοί* σταδιοδρόμησαν ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο μοναχός Ιωαννίκιος, βλ. Τόμ. Β', αρ. 177 και 90 αντιστοίχως. Επίσης, *γραμματικοί* υπήρξαν και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Ιωάννης Τζέτζης, ίσως και ορισμένα άλλα, λιγότερο γνωστά πρόσωπα, όπως μπορούμε να εικάσουμε ευλογοφανώς από την διδακτική τους δραστηριότητα, λ.χ. ο Νικήτας Περιβλεπτηνός, βλ. Τόμ. Β', αρ. 172, σσ. 427-30. Ο όρος *γραμματικός* στις πηγές της περιόδου μπορεί να υποδηλώνει και τον γραμματέα της αυτοκρατορικής υπαλληλίας (τότε όμως συνοδεύεται συνήθως από το επίθετο *βασιλικός*, βλ. π.χ. την περίπτωση του Ιωάννη Κιννάμου και του Νικήτα Χωνιάτη, Τόμ. Β', αρ. 103 και 222, σσ. 285 και 580 αντιστοίχως) ή τον γραμματέα στην υπηρεσία κάποιου αξιωματούχου (όπως ακριβώς ο Λέων *ὁ τοῦ Μεγίστου*, ο γραμματέας του *μεγάλου ἐταιρειάρχου* Γεωργίου Παλαιόγου, βλ. Τόμ. Β', αρ. 123, σσ. 321-23). Σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται να παραλείπεται κάθε επιθετικός προσδιορισμός και ένα άτομο να προσαγορεύεται απλώς *γραμματικός*, όπως στην περίπτωση του Μιχαήλ Γλυκά, οπότε πρέπει με άλλο τρόπο να προσδιοριστεί επακριβώς η ιδιότητά του, βλ. Ο. KRESTEN, "Zum Sturz des Theodoros Styppreites", *JÖB* 27 (1978), 49-103, ιδ. σ. 69, ο οποίος αποσαφήνισε ότι ο Γλυκάς ανήκε στην αυτοκρατορική υπαλληλία.

¹¹³ Σε προγενέστερες περιόδους ο όρος *μαΐστωρ* υποδήλωνε απλώς τον διδάσκαλο, είναι όμως σαφές ότι στον 11ο και 12ο αι. προσδιορίζει τον ιεραρχικά ανώτερο και διευθύνοντα ενός σχολείου, βλ. SPECK, *Die Kaiserliche Universität*, σσ. 62-63 και υποσημ. 31.

¹¹⁴ Στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο ο όρος *πρώξιμος* (ή *πρόξιμος* εκ του λατινικού *proximus*) εδήλωνε αρχικά τον δεύτερο αξιωματικό στην σειρά ή στην ιεραρχία σε τομέα της αυτοκρατορικής υπαλληλίας, βλ. SOPHOCLES, s.v. *πρόξιμος* 2, σ. 934· ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, τόμ. ΙΒ', s.v. *πρόξιμος* 2, σ. 6149 και GLARE, *Oxford Latin Dictionary*, s.v. *proximus* 11b-c, σ. 1509.

Εναλλακτικά ο *μαΐστωρ* μπορούσε να καλείται *πρόεδρος*, και ο *πρώξιμος* αντιστοίχως *ύφεδρος*, όπως προκύπτει από την περίπτωση του Στεφάνου Σκυλίτζη, ο οποίος στις αρχές του 12ου αι. μόλις: «... τῶν περὶ σχεδογραφίαν ἀπελύθη καμάτων, ὁμοῦ δὲ ψήφῳ βασιλικῇ τὸν διδασκαλικὸν διέπειν ἔλαχεν θρόνον τῆς τοῦ μεγίστου Παύλου διατριβῆς, ὑφεδρος μὲν τῶ τέως (τὴν γὰρ προεδρίαν ὁ γεραίτερος ἐκόσμηι τῶν αὐτοῦ ἀδελφῶν), οὐ πολλοῖς δ' ἐν μέσῳ ἐνιαυτοῖς καὶ αὐτὴν ἀνεζωσμένος τὴν προεδρίαν».¹¹⁵ Το παραπάνω χωρίο είναι, όπως έχει επισημανθεί,¹¹⁶ διαφωτιστικό για την ορολογία που εχρησιμοποιεῖτο την περίοδο αυτή, τόσο για τους διδασκάλους που διηύθυναν ένα σχολεῖο (*ύφεδρος ≠ προεδρίαν ἀνεζωσμένος*),¹¹⁷ όσο και για το ίδιο το σχολεῖο (στην προκειμένη περίπτωση *τῆς τοῦ μεγίστου Παύλου διατριβῆς*, δηλ. του Αγ. Παύλου του Ὁρφανοτροφείου),¹¹⁸ το οποίο παραδοσιακά καλούνταν *σχολή*,

Επανεμφανίστηκε στην βυζαντινὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 9ο αι. και εντεύθεν ὡς στρατιωτικὸ ἀξίωμα, ἐνῶ στὸν 11ο και 12ο σαφῶς υποδήλωνε τὸν δεῦτερο στὴν ἱεραρχία τῆς διοίκησης τοῦ σχολείου, βλ. ODB, III, s.v. proximos, ὑπὸ Α. Κ(AZH DAN), σ. 1751, ἔχοντας προφανῶς ἀνακτήσει τὸ περιεχόμενο τοῦ δευτέρου στὴν ἱεραρχία (τὴν σχολικὴ ἐν προκειμένῳ).

¹¹⁵ Ἡ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὴν *μονωδία* τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου γιὰ τὸν παλαιὸ τοῦ διδάσκαλο (1145), ed. OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, τόμ. Α', σ. 267.84-86. Αὐτὸ τὸ γεγονός προκάλεσε μάλιστα τὴν μὴνι πολλῶν ἄλλων ενδιαφερομένων γιὰ τὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς, λόγω τοῦ νεαροῦ τῆς ηλικίας τοῦ Στεφάνου, βλ. OP DE COUL, σ. 267.86-92. Γιὰ τὴν *μονωδία* βλ. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden*, σσ. 160-63. SPECK, *Die Kaiserliche Universität*, σ. 68.

¹¹⁶ LEMERLE, *Cinq études*, σ. 234.

¹¹⁷ Εἶναι προφανῆς ἡ ἐρμηνεία τῶν ὀρων αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, βλ. LSJ⁹, s.v. *πρόεδρος* και *ύφεδρία*, σσ. 1476 και 1907. Στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ Σούδα τοῦ 10ου αι. γιὰ τὸν ὄρο *ύφεδρία* (ed. ADLER) εὐρίσκουμε τὴν ἐξῆς ἐρμηνεία: *ἡ κατωτέρω καθέδρα*. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι, ἀπ' ὅσον μπορέσαμε νὰ ἐρευνήσουμε, οἱ ὄροι *προεδρία* και *ύφεδρία* σε σχέση με ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα ἀπαντοῦν μόνον στὸν *Κατὰ Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικὸν λόγον Α'* τοῦ αγ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στὸ γνωστὸ *ἔδικτον* τοῦ αυτοκράτορος γιὰ τὴν παιδεία (362 μ.Χ.) γράφει ὅτι ὁ τελευταῖος «*διδασκαλεῖα μὲν ἰδρύσασθαι ἔτοιμος ἦν, βήματά τε καὶ προεδρίας καὶ ύφεδρίας, ἑλληνικῶν τε δογμάτων ...*», ed. J. BERNARDI, *Grégoire de Nazianze, Discours 4-5 Contre Julien*, [Sources Chrétiennes, 309], Paris, 1983, σ. 266, 111.1-3, ἐνωώντας δηλ. σχολεῖα ὑψηλότερης και κατώτερης βαθμίδος.

¹¹⁸ Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη ὅτι *διατριβή* ἐκαλεῖτο τὸ σχολεῖο, ἢ ὁ χώρος ἐν γένει ὅπου διεξαγόταν ἡ διδασκαλία, βλ. LSJ⁹, s.v. *διατριβή* (ἐρμην. 2c), σ. 416. Στὸν 10ο αι. ὁ ὄρος ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὴν ἴδια σημασία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ λεγομένου Ἀνωνύμου Καθηγητοῦ, βλ. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σ. 224 και σημ. 223 στὴ σ. 423.

διδασκαλείον ή *παιδευτήριον*,¹¹⁹ αλλά και για το διδασκαλικό οφφίκιο (*διδασκαλικός θρόνος*).¹²⁰

Γνωρίζουμε έναν αριθμό από τους διδασκάλους των σχολείων της πρωτεύουσας. Από τους *πρωξίμους* θα αναφέρουμε από το πρώτο, μάλλον, μισό του ενδεκάτου αιώνας κάποιον Ευστάθιο του σχολείου της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων,¹²¹ και τον Στυλιανό του σχολείου του Αγ. Θεοδώρου τῶν Σφωρακίου.¹²² Κατά τα τέλη του ενδεκάτου προς τις αρχές του δωδεκάτου αιώνας στα ίδια σχολεία *πρωξίμοι* διετέλεσαν αντιστοίχως ο Νικήτας ὁ τοῦ Σερρῶν, στην συνέχεια επίσκοπος Ἡρακλείας,¹²³ και ο Ευστράτιος μετέπειτα επίσκοπος Νικαίας.¹²⁴ Από τους *μαΐστορες* μας είναι γνωστοί πάλιν ο Νικήτας Ἡρακλείας, ο οποίος προήχθη από *πρωξίμος* στο σχολείο της Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων,¹²⁵ ο Στέφανος Σκυλίτζης, του σχολείου του αγ. (Πέτρου και) Παύλου του Ορφανοτροφείου,¹²⁶ ο Χριστόδουλος Ἁγιοευπλίτης του σχολείου

¹¹⁹ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο *παιδευτήριον τῶν γραμματικῶν*, ed. REINSCH – KAMBYLIS, XIV 7.9,11, σ. 484, βλ. και παραπάνω, σ. 42 κ.ε., ενώ χρησιμοποιεί τον όρο *σχολή* με την έννοια του ρεύματος: «... ἐπειδὴν ἀπήλλαγμαί τῆς παιδαριώδους τούτων σχολῆς (scil. τῆς σχεδογραφίας)...», XIV 7.9,28, σ. 485. Στο ίδιο σχολείο αναφέρεται και ο Ιωάννης Ζωναράς καλώντας το *διδασκαλείον γραμματικῶν*, ed. BÜTTNER-WOBST, XVII 24,4, σ. 745. Ο Γλυκάς χρησιμοποιεί τον όρο *τὸ τῶν παιδῶν διδασκαλείον*, ed. BEKKER, σσ. 621,21-622,1.

¹²⁰ Ο LEMERLE, *Cinq études*, σ. 234, συστήνει την προσοχή στην φράση *διδασκαλικὸν θρόνον* με την επισήμανση ότι δεν είναι ταυτοχρόνως ενδεικτική και ενός υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Απ' ό,τι φαίνεται, πρόκειται μάλλον για μία επιβίωση αρχαιοτέρας πάλι ορολογίας, καθώς η ίδια διατύπωση απαντά και σε προγενέστερες εποχές (βίος αγ. Αθανασίου Αθωνίτου), βλ. SPECK, *Die Kaiserliche Universität*, σ. 37. Και στην ίδια όμως περίοδο απαντά ο όρος, αφού ο Νικήτας Χωνιάτης αναφερόμενος στον Μιχαήλ τὸν τοῦ Θεσσαλονίκης γράφει ότι την εποχή που καθηρέθη για κακοδοξία (1156) κοσμούσε τὸν ῥητορικὸν θρόνον, ed. VAN DIETEN, σ. 211,92-93. Μια εναλλακτική διατύπωση του ίδιου όρου θα μπορούσε να είναι η γνωστή από άλλες βυζαντινές πηγές καθέδρα, βλ. MARKOPOULOS, *Anonymi professoris epistulae*, επ. 96, σ. 85,26.

¹²¹ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 68, σ. 187, όπου όλες οι σχετικές πληροφορίες.

¹²² Βλ. Τόμ. Β', αρ. 197, σσ. 509-10.

¹²³ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 154, σσ. 385-92.

¹²⁴ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 70, σσ. 188-96.

¹²⁵ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 154, σσ. 385-92.

¹²⁶ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 190, σσ. 496-97.

των Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων,¹²⁷ του ιδίου επίσης σχολείου ο Γεώργιος Ἁγιοτεσσαρακοντίτης ή άλλως *ὁ τοῦ Μύρων*,¹²⁸ ο Λέων τῆς σχολῆς τῶν Κηρύκων, δηλ. των αγ. Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου –τον οποίο, ὅπως θα υποστηρίξουμε με επιχειρήματα σε επόμενο κεφάλαιο, ταυτίζουμε με τον Λέοντα Ρόδου–,¹²⁹ ο Βασίλειος Πεδιαδίτης του ιδίου σχολείου,¹³⁰ ο Στέφανος Νερετηνός, *μαΐστωρ* αδιευκρινίστου στην πηγή μας σχολείου,¹³¹ ο Στέφανος, *μαΐστωρ* του σχολείου τῶν Ἁγίων Πάντων,¹³² και τέλος ο διάκονος Ιωάννης ὁ τοῦ Κοντοθεοδώρου *τῆς πρώτης σχολῆς τῶν γραμματικῶν*.¹³³

Εἶναι γνωστό, ὅπως ἔχει τονίσει ο Robert Browning και ἔχει κατ' εξακολούθησιν επαναληφθεῖ, ὅτι ἓνα βυζαντινό σχολεῖο χρειαζόταν ἓναν διδάσκαλο, τους μαθητές, ἴσως και κάποια βιβλία.¹³⁴ Το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται ἀσφαλῶς ὅτι τα σχολεῖα στην πρωτεύουσα του δωδεκάτου αἰῶνος λειτουργούσαν ἐπί τη βάσει των ἀπολύτως ἀναγκαίων. Εἴμαστε σε θέση να ἀνιχνεύσουμε ὀρισμένες ἀπό τις ἀρχές λειτουργίας τους. Εἶναι γνωστό ἀπό ἀνέκδοτο σχέδος του Θεοδώρου Προδρόμου ὅτι ὀρισμένοι λόγοι, στην προκειμένη περίπτωση μία ἀσθένεια, μπορούσαν να ὀδηγήσουν στην προσωρινή ἀντικατάσταση του διδασκάλου ἀπό κάποιον ἄλλον ἐπιφορτισμένο να φέρει σε πέρας τις διδακτικές ὑποχρεώσεις του πρώτου.¹³⁵ Μάλιστα μπορούμε να διατυπώσουμε, με την δέουσα ἐπιφύλαξη, την ἀποψη ὅτι ο διδάσκαλος που ἐκλήθη να τον ἀντικαταστήσει στο ἀντικείμενο της σχεδογραφίας για το διάστημα που χρειαστηκε να ἀπέχει των καθηκόντων του ἦταν ο γνωστός σχεδογράφος μοναχός Ιωαννίκιος. Με την ἐπάνοδο του Προδρόμου στα

¹²⁷ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 4, σσ. 30-31.

¹²⁸ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 52, σσ. 124-26.

¹²⁹ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 124 & 125, σσ. 323-24, 342-26.

¹³⁰ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 171, σσ. 422-27.

¹³¹ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 152, σσ. 382-83.

¹³² Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 193, σ. 502.

¹³³ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 86, σ. 254.

¹³⁴ R. BROWNING, "Teachers", εἰς: G. CAVALLO (ed.), *The Byzantines*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997, κεφ. 4, σσ. 95-116, ἰδ. σ. 95.

¹³⁵ Κώδ. *Vat. Palat. gr.* 92, ff. 228v-229r.

καθήκοντά του ο Ιωαννίκιος βρέθηκε στην θέση να πλέξει το εγκώμιο του συναδέλφου του, ώστε να πείσει τους μαθητές που έπρεπε να επιστρέψουν κοντά του για τις ικανότητές του στη σχεδογραφία και να τους παροτρύνει να μην άχθονται λόγω της διακοπής της μαθητείας πλησίον του.¹³⁶ Υπάρχει ένας ακόμη αριθμός σχεδών τα οποία αποκαλύπτουν ότι διδάσκαλοι των διαφόρων σχολείων εδήλωναν ότι εβασανίζοντο από την μία ή την άλλη ασθένεια, γεγονός που δυσχέραινε την εκτέλεση των καθηκόντων τους, αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσον σε κάθε περίπτωση ακολουθείτο η ίδια διαδικασία που περιγράψαμε προηγουμένως.

Από την άλλη, η φοίτηση των μαθητών στα σχολεία κατά τον δωδέκατο αιώνα δεν ήταν συνεχής και απρόσκοπτη, γεγονός που αποτελεί μία σταθερή μάλλον και διαχρονική πραγματικότητα του σχολικού βίου. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός σχεδών, παραινετικών στην φύση και το περιεχόμενο, τα οποία αναμειγνύοντας τις συμβουλές πατρικού χαρακτήρα εναντίον της οκνηρίας και άλλων παρομοίων *κακιών* με απειλές σωματικής τιμωρίας, αποδεικνύουν ότι στην πρωτεύουσα οι σειρήνες των διαφόρων θεαμάτων και του Ιπποδρόμου εξακολουθούσαν να προσελκύουν τους μαθητές απομακρύνοντάς τους από τα έδρανα της τάξης.¹³⁷

Είναι γνωστό ότι τα διάφορα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως σχετίζονταν περισσότερο ή διακρίνονταν έστω για ορισμένα συγκεκριμένα διδακτικά αντικείμενα περισσότερο από άλλα. Ήδη ο Robert Browning και ο Paul Lemerle έχουν κάνει ορισμένους συσχετισμούς σχολείων με τα διδακτικά αντικείμενα. Φαίνεται ότι στα περισσότερα σχολεία, αν και δεν είμαστε σε θέση να το διατυπώσουμε με απόλυτη ακρίβεια και πέραν πάσης αμφιβολίας, διδάσκονταν ιδιαίτερος οι αρχαίοι συγγραφείς και ορισμένοι από τους Πατέρες της Εκκλησίας με την χρήση της μεθόδου της σχεδογραφίας στα πρώτα στάδια, ήδη από τον ενδέκατο αιώνα. Όντως υπάρχει πλήθος μαρτυριών που συσχετίζει τα σχολεία της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, του Αγ. Θεοδώρου τῶν Σφωρακίου, των

¹³⁶ Η περίπτωση αναλύεται διεξοδικά στο Μέρος Δ', σσ. 374-76.

¹³⁷ Βλ. παρακάτω σ. 389.

Αγ. Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου με την σχεδोगραφία. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένοι διδάσκαλοι όπως ο Ιωαννίκιος, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Βασίλειος Πεδιαδίτης και ο αινιγματικός Περιβλεπτηνός –όλοι διδάσκαλοι στο σχολείο του Ορφανοτροφείου– των οποίων η εκτεταμένη παραγωγή σχεδών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εξειδικεύονταν στην χρήση της μεθόδου αυτής.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το θέμα της διεξαγωγής των διαγωνισμών γραμματικής προς το τέλος του σχολικού έτους στις αρχές του θέρους, τους οποίους παρακολουθούσε ενίοτε και ο ίδιος ο αυτοκράτωρ¹³⁸ ή και ο πατριάρχης. Είναι συνάμα γνωστό ότι υπήρχε έντονη άμιλλα μεταξύ ορισμένων σχολείων κατά τον ενδέκατο αιώνα, η οποία συνεχίστηκε πιθανώς και κατά τον επόμενο.¹³⁹ Το μήλον της έριδος ήταν η διάκριση των μαθητών τους στις εξετάσεις, καθώς αυτό θα συνεπάγετο πέραν της αύξησης της φήμης τους και κάποια χρηματική ή υλική δωρεά από τον αυτοκράτορα.

Η περίπτωση των εξετάσεων στην σχεδोगραφία και της ταυτόχρονης ενίοτε παρουσίας του αυτοκράτορος και του πατριάρχου μας φέρνει στο ζήτημα της διάκρισης των αρμοδιοτήτων τους. Είναι γνωστό ότι ορισμένοι από τους υψηλόβαθμους διδασκάλους στο εκπαιδευτικό σύστημα, όπως ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων* (βάσει της μαρτυρίας του Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου, όταν και προεβλήθη στο οφφίκιο αυτό),¹⁴⁰ αλλά και ο *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* διορίζονταν απευθείας από τον αυτοκράτορα και χρηματοδοτούνταν από το αυτοκρατορικό ταμείο. Το ίδιο συνέβαινε και με την τριάδα επίσης των διδασκάλων τοῦ

¹³⁸ Βλ. επ' αυτού λ.χ. την μονωδία του Θεοδώρου Εξαπτερύγου στον Στέφανο Χορηγητόπουλο για την αναφορά ότι οι παιδιά εξετάζονταν στην σχεδोगραφία ενώπιον του αυτοκράτορος, ed. SIDERAS, *25 Unedierte Grabreden*, σ. 237. Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 54.

¹³⁹ F. BERNARD, *The Beats of the Pen. Social Contexts of Reading and Writing Poetry in Eleventh-Century Constantinople*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Ghent, 2010, σσ. 201-232.

¹⁴⁰ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Η οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών και τα σχετικά με αυτούς κείμενα*, αδημ. διδ. διατριβή, Ρέθυμνο, 2001, σ. 194. Για την περίπτωση της χρηματοδότησης διδασκάλων και σχολών από τον ηγεμόνα στη Δύση κατά τον Μεσαίωνα βλ. ΤΗ.ΚΟΥΑΜΕ, "Rex fundator. Royal interventions in university colleges: Paris, Oxford, Cambridge (fourteenth-fifteenth centuries)", *History of Universities* 25.1 (2010), 1-25.

Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου και τοῦ Εὐαγγελίου. Υπάρχει η ρητή μαρτυρία του Μιχαήλ Ιταλικού, επιβεβαιωτική ως προς το τελευταίο σκέλος, ο οποίος κατά την τρίτη δεκαετία του δωδεκάτου αιώνας και ενώ κατείχε το οφφίκιο του διδασκάλου *τοῦ Εὐαγγελίου*, ζήτησε την μεσολάβηση του παλαιού του μαθητού και στην χρονική εκείνη στιγμή *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Βαφεωπώλου για την επίσπευση της καταβολῆς των μισθῶν των διδασκάλων από το αυτοκρατορικό ταμείο¹⁴¹ και του ασκεί πιέσεις, ώστε να φροντίσει για την μισθοδοσία των διδασκάλων, οι μισθοὶ των οποίων είχαν καθυστερήσει να δοθούν, προξενώντας τους έτσι εξαιρετική ταλαιπωρία.¹⁴² Επίσης, στα τέλη του δωδεκάτου αιώνας ο Στιλβῆς κάνει αναφορά στην χρηματοδότηση των διδασκάλων από τον αυτοκράτορα, ο οποίος παρείχε τον *τῶν ἀγγέλων ἄρτον*.¹⁴³ Φαίνεται όμως ότι οι πλέον διακεκριμένοι διδάσκαλοι διορίζονταν και στα λοιπά σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως απευθείας από τον αυτοκράτορα, όπως στην περίπτωση του Στεφάνου Σκυλίτζη, ο οποίος διορίστηκε *βασιλικῆ ψήφω*.¹⁴⁴

¹⁴¹ Για την ακρίβεια ο Ιταλικός γράφει ότι θεωρούσε τον Βαφεώπωλο μαθητή του, διότι φαίνεται ότι αρχικά ο τελευταίος επρόκειτο να μαθητεύσει κοντά του, αν και δεν το επέτρεψαν στην συνέχεια οι περιστάσεις: «... ἐπειδὴν σέ ἐμόν μαθητήν ὀνομάσαιμι. Ἡ γὰρ ἐξ ἀρχῆς πρόθεσις ἐμόν μαθητήν σε πεποιήκε· κἂν ὁ ἐφεξῆς οὐ παρέστηκε τοῦτο χρόνος...», ed. GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 226.2-4. Ο Βαφεώπωλος μαθήτευσε τελικά κοντά σε κάποιον άλλο μαθητή και φίλο του Ιταλικού, ο οποίος στην συνέχεια ανήλθε στο αξίωμα του *ἐπὶ τῶν γονάτων*, οπότε σύμφωνα τον Ιταλικό έγινε έτσι (κατά μία πιο ευρεία έννοια πάντως) και δικός του μαθητής: «... ἀλλ' ἔγωγε ἐξ ἄλλου τρόπου μαθητήν σε ποιούμαι. Ὁ γάρτοι σοφώτατος ἐπὶ τῶν γονάτων ἐμός ἐστι καὶ φίλος καὶ μαθητής, οὗ σὺ δηλαδὴ ἀκροατῆς γέγονας.», ed. GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 226.11-12. Ο ὅρος *ἀκροατῆς* δηλώνει προφανῶς ἐδῶ τον μαθητή, βλ. LSJ, s.v., σ. 56.

¹⁴² Χρησιμοποιεῖ, μάλιστα, ενδιαφερόντως ο Ιταλικός τον ὄρο *νομισματίτζια*, δηλ. μικρότερης αξίας και ασφαλῶς ὄχι χρυσά νομίσματα, νιώθοντας συνάμα την ανάγκη να απολογηθεῖ γιατί χρησιμοποίησε δημῶδη ὄρο: «δεῖ γὰρ με ταπεινούμενον καταβαίνειν καὶ εἰς τὰς τῶν λέξεων τριοδίτιδας.» Για τον ὄρο *τριοδίτις*, που ἔχει στην προκειμένη περίπτωση την σημασία του δημῶδους, βλ. LSJ, s.v., σ. 1820. Στο εν λόγω χωρίο υποκρύπτεται δε μία απαρατήρητη από τον εκδότη ἀπήχηση από τον *Δίωνα* του Συνεσίου Κυρήνης, που χρησιμοποιεῖ παρομοίως μία αντίστοιχη φράση: «... καὶ ταῦτα ἐν λέξει τριοδίτιδας.», ed. J. LAMOUREAUX – transl. & com. N. AUJOUAT, *Synesios de Cyrene*, tom. IV: *Opuscules I*, Paris, 2004, § 10.8, σ. 167.

¹⁴³ BROWNING, “Patriarchal School”, σ. 176.

¹⁴⁴ Βλ. τα ὅσα γράφει σχετικῶς στην μονωδία του ο Θεόδωρος Πρόδρομος.

Από την έκδοση της *Νεαράς* του 1107 από τον Αλέξιο Α΄ και στο εξής, είχε τροποποιηθεί η κατάσταση με την εκχώρηση συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων και στον πατριάρχη, ο οποίος είχε λάβει το δικαίωμα να προτείνει, και όχι να διορίζει, άτομα ικανά από την τάξη των διακόνων της Αγίας Σοφίας για να καλύψουν τα σπουδαιότερα διδασκαλικά οφφίκια. Αυτό μπορεί ίσως να επιβεβαιωθεί αφ' ενός από το γεγονός της χρίσεως των διδασκάλων από τον ίδιο τον πατριάρχη, γεγονός που αναφέρει τόσο ο Θεόδωρος Πρόδρομος για τον Στέφανο Σκυλίτζη, όσο και ο Ιταλικός για τον εαυτό του.¹⁴⁵ Έπειτα, θα μπορούσε να αναφερθεί το γεγονός ότι ο πατριάρχης αναλάμβανε ίσως και τον ρόλο του ελεγκτή του επιπέδου και κυρίως του περιεχομένου της διδασκαλίας της τριάδος των διδασκάλων. Αυτό αποδεικνύεται εναργώς από την παρέμβαση του πατριάρχη στο έργο του τότε *διδασκάλου του Άποστόλου* Νικηφόρου Βασιλάκη αναφορικά με την χρήση του παλαιότερου εξηγητικού έργου του Θεοφυλάκτου Αχρίδος έναντι των σημειώσεων που είχε συντάξει ο ίδιος ο Βασιλάκης.¹⁴⁶ Συνδυαστικά, αξίζει να επισημανθεί και η περίπτωση του Λέοντος, μετέπειτα επισκόπου Ρόδου, και διδασκάλου στην σχολή του Αγ. Παύλου του Ορφανοτροφείου, ο οποίος αιτήθηκε την παρέμβαση του πατριάρχη και του ορφανοτρόφου Αλεξίου Αριστηνού –του τελευταίου ως καθ' ύλην αρμοδίου για την λειτουργία του συμπλέγματος όλου του Ορφανοτροφείου– ώστε να απαλλαγεί των διδακτικών του καθηκόντων.¹⁴⁷ Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι ο πατριάρχης είχε έναν αυξημένο ρόλο και στην απομάκρυνση των διδασκάλων από τις θέσεις τους, αν και δεν διευκρινίζεται στην παρούσα περίπτωση αν είχε την δυνατότητα να δράσει αυτοβούλως ή το πιθανότερο να διαδραματίσει διαμεσολαβητικό ρόλο.

¹⁴⁵ Βλ. T. S. MILLER, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic Univers. of America Press, Washington D.C., 2003, ιδ. σσ. 232 κ.ε.

¹⁴⁶ POLEMIS, “*Praefatio*”.

¹⁴⁷ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 125, έργα I.1,4-5, σσ. 324-25.

ΜΕΡΟΣ Β'

Η ΑΝΩΤΕΡΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185) ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ (1185-1204)

ΚΕΦ. Ι: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ «ΜΕΙΖΟΝΩΝ» ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Ο 11ος ΑΙΩΝΑΣ υπήρξε η εποχή της ακμής σπουδαίων λογίων, όπως ο Ιωάννης Γεωμέτρης, ο Χριστόφορος Μυτιληναίος, ο Ιωάννης Ξιφιλίνος και ο Ιωάννης Μαυρόπουλος. Κορυφαίος όμως όλων ήταν αναμφίβολα ο Μιχαήλ Ψελλός, ένας από τους πιο πολυσχιδείς και πολυγραφότατους Βυζαντινούς συγγραφείς και διδασκάλους.¹ Το γεγονός λοιπόν ότι η αμέσως μετά τον Ψελλό γενεά ανέδειξε άνδρες υψηλού μορφωτικού επιπέδου και λογιόσύνης δεν κρίνεται τυχαίο. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ο Θεοφύλακτος Ἡφαιστος (βλ. τόμ. Β΄, αρ. 76), ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Καταγόταν από την άγνωστη σε εμάς οικογένεια των Ηφαιστών και κατά πάσα πιθανότητα γεννήθηκε περί τα μέσα του 11ου αι. στην Χαλκίδα της Εύβοιας, όπου ευλόγως θα διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα.² Στην συνέχεια, όπως αρκετοί άλλοι νέοι κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, ακολούθησε τον δρόμο προς την πρωτεύουσα, για να συνεχίσει τις σπουδές του σε

¹ Βλ. τις εκδόσεις στην σειρά των Ελλήνων συγγραφέων του οίκου Teubner: J. M. DUFFY, *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, vol. I: *opuscula logica, physica, allegorica, alia*, Stuttgart-Leipzig, 1992· D.J. O'MEARA, *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, vol. II: *Opuscula psychologica, theologica, daemonologica*, Stuttgart-Leipzig, 1989· P. GAUTIER, *Michaelis Pselli Theologica*, vol. I, Stuttgart-Leipzig, 1989· L. G. WESTERINK - J. M. DUFFY, *Michaelis Pselli Theologica*, vol. II, München, 2002· L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart-Leipzig, 1992. Προσφάτως εξεδόθη επίσης και ο πολυαναμενόμενος σχολιασμός του *υπάτου τῶν φιλοσόφων* στα *Φυσικά* του Αριστοτέλους, βλ. L. BENAKIS, *Michael Psellos. Kommentar zur Physik des Aristoteles, editio princeps. Einleitung, Text, Indices*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/Commentaria in Aristotelem Byzantina, 5], Ακαδημία Αθηνών/Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Αθήνα, 2008. Ένα εξαντλητικό κατάλογο των έργων του Ψελλού πραγματοποίησε στο *magnum opus* του ο P. MOORE, *Iter Psellianum. A detailed listing of manuscript sources for all works attributed to Michael Psellos, including a comprehensive bibliography*, [Subsidia Mediaevalia, 26], Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 2005.

² Για το πρόσωπο και την δράση του Θεοφυλάκτου βλ. την εισαγωγή στην έξοχη κριτική έκδοση του πατρός GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σσ. 11-37. Βλ. και R. ΚΑΤΙΣΙΟ, "Βιογραφικά περί Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος", *ΕΕΒΣ* 30 (1960/61), 364-85, ιδ. σ. 365. Για μία χρονολόγηση της γέννησης του Θεοφυλάκτου πριν το 1050 βλ. Γ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, "Επισημάνσεις σε μία επιστολή (=Gautier 4) του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας", στο: Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Μ. ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Γ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ (eds.), *ΘΕΜΕΛΙΟΣ. Τιμητικός τόμος Γεωργίου Ν. Δημητροκάλλη*, Κομοτηνή, 2003, σσ. 118-26, ιδ. σ. 125.

ανώτερο επίπεδο.³ Η άποψη ότι ο Θεοφύλακτος, προτού μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, φοίτησε στην Αθήνα, λόγω της εγγύτητος προς την Χαλκίδα, αλλά και της φήμης που είχε η πόλη παλαιόθεν ως εκπαιδευτικό κέντρο, αποτελεί απλώς εικασία την οποία δικαίως ο R. Κατιčić θεωρεί αβάσιμη και απορρίπτει.⁴ Αφού διδάχθηκε τα λεγόμενα *ιερὰ γράμματα*, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη όπου έλαβε την *ἐγκύκλιο* και την ανώτερη εν συνεχεία παιδεία φοιτώντας σε ιδιωτικό, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, σχολείο (*οἶκος*).⁵ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Θεοφύλακτος πραγματοποίησε και τις πρώτες σπουδές του στο ιδιωτικό αυτό σχολείο, αλλά κάτι τέτοιο δεν θεωρείται πιθανό, δεδομένου ότι μάλλον αντιβαίνει στην καθιερωμένη πρακτική των Βυζαντινών να διδάσκονται τα παιδιά τα πρώτα γράμματα στη γενέτειρά τους, προτού μετακινηθούν στην πρωτεύουσα για τις επόμενες δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης.⁶

Δυστυχώς, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για να ανασυνθέσουμε την περίοδο αυτή της μαθητείας του Θεοφυλάκτου είναι πενιχρές και προέρχονται από την φειδωλή στο θέμα αυτό γραφίδα του ίδιου. Επομένως, δεν γνωρίζουμε σε ποιό ακριβώς σχολείο ή σχολεία φοίτησε, αν και φαίνεται ότι μαθήτευσε κοντά στον Μιχαήλ Ψελλό. Οφείλουμε να αναφέρουμε πως η Margaret Mullett επισημαίνει ορθώς ότι ο Θεοφύλακτος δεν κατονομάζει σε κανένα σημείο του σωζόμενου και ως τώρα γνωστού έργου του⁷ τον

³ Σύμφωνα με τον λόγο του *Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἀτακτῆσαντας*: «*Ἐγὼ μὲν, ὧ̅ συνετόν μοι ἀκροατήριον, Ἑλλάδος ὧν ἐκείνης τῆς εὐδαίμονος βλάστημα, ἐνταῦθα μετεφυτεύθην κατὰ πρόφασιν τῆς παιδείσεως*», ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σσ. 129-143, ἐδῶ σ. 131.10-12.

⁴ R. ΚΑΤΙČIĆ, *ό.π.*, σ. 365.

⁵ Το χωρίο του Θεοφυλάκτου έχει ως ἐξῆς: «*Τετυχηκῶς τῆς ἀναγωγῆς ἀξίας τῶν ἐλπίδων τῆ θεία χάριτι, ἐμάνθανον τοῦτον δὴ τὸν μέγαν οἶκον καὶ παντὶ πληρούμενον συστήματι καὶ συγκρίματι ...*», βλ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σ. 23. D. OBOLENSKY, *Six Byzantine Portraits*, Oxford Univ. Press, 1988, σ. 36 [ελλην. μτφρ. ΠΟΠΗ ΠΟΥΓΓΙΟΥΡΟΥ –ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, *Ἐξι Βυζαντινὲς Προσωπογραφίες*, Αθήνα, 1998, σ. 56].

⁶ Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ (κείμενο-εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια) – Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ (πρόλογος), *Θεοφύλακτος Αχρίδος. Οι δεκαπέντε μάρτυρες της Τιβεριούπολης*, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 89. Λογικά δεν πρέπει να υπήρχε πρόβλημα με την διαθεσιμότητα των παιδαγωγῶν σε αυτό το επίπεδο στην Χαλκίδα, για άλλα σχετικά παραδείγματα βλ. την Εισαγωγή.

⁷ Ο P. GAUTIER ἐπὶ τη βάσει ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων καὶ στοιχείων στὶς σωζόμενες ἐπιστολές του Θεοφυλάκτου κατάφερε να αποδείξει ὅτι ἔχουν ἀπωλεσθεῖ 12 ἄλλες ἐπιστολές ἀπευθυνόμενες σε ἐκκλησιαστικούς καὶ κοσμικούς ἀρχόντες, ἀλλὰ καὶ σε μέλη του αυτοκρατορικοῦ κύκλου, βλ.

σπουδαίο λόγιο ως διδάσκαλό του.⁸ Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς τον Γρηγόριο Καματηρό, *λογαριασθή τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ*, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί ίσως στα 1093, κάνει μόνον την εξής αναφορά: «... καὶ τῷ τρισμακαρίτῃ ὑπερτίμῳ τῷ Ψελλῷ καὶ ἀπαραμίλλῳ τὴν γλῶτταν ὀφείλω μὲν ὡς εἰκὸς οὐκ εὐαποδότους χάριτας· πολλὰ γὰρ οἶδα τῆς μούσης τοῦ ἀνδρός ἀπονάμενος ...».⁹ Θα μπορούσαμε να εικάσουμε λοιπόν ότι ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αχρίδος θεωρούσε τον Ψελλό διδάσκαλό του υπό μία μεταφορική και πιο ελεύθερη έννοια και ότι η οφειλή του πρώτου προς τον δεύτερο δεν συνεπάγεται κάτι περισσότερο από αυτό.

Ωστόσο είναι απολύτως λογικό να εικάσουμε ότι πρόθεση ενός φιλομαθούς νεαρού, όπως ο Θεοφύλακτος, όταν αφίχθη στην Κωνσταντινούπολη την εποχή που μεσουρανούσε το άστρο του Ψελλού θα ήταν να μαθητεύσει κοντά στον πιο περιζήτητο διδάσκαλο της εποχής του. Βάσει των συμφραζομένων συνάγονται και τα ακόλουθα συμπεράσματα: η μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο Θεοφύλακτος για τον Μιχαήλ Ψελλό δεν είναι απλά ενδεικτική του θαυμασμού προς έναν σπουδαίο λόγιο που με το ύφος του απετέλεσε σπουδαία επιρροή στο έργο του, αλλά υποδεικνύει και μία περισσότερο στενή σχέση ενός μαθητή με τον διδάσκαλό του. Ένα δεύτερο πιο ουσιαστικό στοιχείο που συνηγορεί υπέρ αυτής της απόψεως είναι ο συστατικός χαρακτήρας της επιστολής του Θεοφύλακτου προς τον επιφανή κρατικό αξιωματούχο, η οποία μαρτυρεί ότι ο πρώτος μεσολάβησε υπέρ του εγγονού του μακαρίτου Ψελλού ζητώντας από τον Καματηρό να του εξασφαλίσει κάποια εργασία. Η συγκεκριμένη ενέργεια φανερώνει κατά πάσα πιθανότητα όχι μόνο το ανθρώπινο ενδιαφέρον αλλά και την ανάγκη του παλαιού μαθητή να ανταποδώσει μέρος των οφειλομένων προς τον εκλιπόντα διδάσκαλό του («... ἀλλ' αὐτός καὶ θανόντι φίλῳ τὴν ὀφειλομένην χάριν ἐν τοῖς ὑπολειφθεῖσιν αὐτῷ καταθήσομαι ... τῷ τρισμακαρίτῃ ὑπερτίμῳ

GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, σσ. 599-602. Υπάρχουν, όμως, όπως φαίνεται, και άγνωστα μέχρι τούδε έργα του λογίου ανδρός, βλ. παρακάτω σ. 65 κ.ε..

⁸ MULLETT, *Theophylact*, βλ. ιδ. αρ. 84, σσ. 370-371.

⁹ Επ. 27: Τῷ Καματηροπούλῳ, ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II: *Lettres*, σ. 219.4-6. Για το πρόσωπο του Γρηγορίου Καματηρού, αποδέκτη πολλών άλλων επιστολών του Θεοφύλακτου, βλ. ενταύθα, σσ. 73-79 και MULLETT, *Theophylact of Ochrid*, σ. 350.

τῷ Ψελλῷ καὶ ἀπαραμίλλῳ τὴν γλώτταν ὀφείλω μὲν ὡς εἰκὸς οὐκ εὐαποδότους χάριτας· πολλὰ γὰρ οἶδα τῆς μούσης τοῦ ἀνδρὸς ἀπονάμενος».¹⁰

Σχετικά με τα αντικείμενα που διδάχθηκε ενδεχομένως κοντά στον Ψελλό δεν υπάρχει καμία σαφής αναφορά, ωστόσο το διδακτικό υλικό του Ψελλού, μεγάλο μέρος του οποίου έχει διασωθεί, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ποιό ήταν το περιεχόμενό τους. Επομένως ο Θεοφύλακτος παρακολούθησε βάσει του καθιερωμένου για αιώνες προγράμματος διδασκαλίας μαθήματα γραμματικής, ποιητικής, ρητορικής, διαλεκτικής, θεολογίας και φιλοσοφίας, αλλά και διαλέξεις θετικών επιστημών, στις οποίες μάλιστα ο Ψελλός επεδείκνυε μία ξεχωριστή τάση. Επιπροσθέτως, η ποιότητα των γραπτών του, τα οποία διακρίνονται για την οργανική ενσωμάτωση ποικίλων κλασικών και χριστιανικών χωρίων,¹¹ καθώς και οι γνώσεις που επιδεικνύει σε θεολογικά, φιλοσοφικά ή ιατρικά ζητήματα, μαρτυρούν την καλή κατάρτιση που απέκτησε.

Με το πέρας των σπουδών του ο Θεοφύλακτος ασχολήθηκε με την διδασκαλία. Από τις υπάρχουσες πηγές δεν καθίσταται σαφές σε ποιό ή σε ποιά ακριβώς σχολεία της πρωτεύουσας δίδαξε. Σώζονται ορισμένα έργα του τα οποία μπορούν να αναχθούν στην συγκεκριμένη φάση της διδασκαλικής του σταδιοδρομίας. Αρχικά, αναφέρουμε το σχέδος του κώδικος *Vaticanus Palatinus graecus 92*, το οποίο παραδίδεται στα φύλλα 213v-214r και αφορά σε επεισόδιο από τον βίο του οσίου Αβραμίου.¹² Μάλιστα, το σχέδος λόγω του αγιολογικού περιεχομένου του και της σχετικά απλής μορφής του φαίνεται ότι δεν προοριζόταν για προχωρημένους μαθητές. Στον κώδικα το κείμενο παραδίδεται μόνο με τον τίτλο: *Τοῦ Βουλγαρίας*. Η ταύτιση του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας με τον Θεοφύλακτο είναι πάρα πολύ

¹⁰ GAUTIER, *ό.π.*, σ. 219.2-6. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι στο έργο του Θεοφυλάκτου εμφανίζεται η έννοια του ηθικού χρέους του μαθητή προς τον διδάσκαλό του (*τὸ ὀφειλόμενον*), το οποίο μπορεί να εκπληρωθεί με την ανάληψη και πραγματοποίηση μίας υπηρεσίας (*διακονία*) από τον πρώτο, βλ. σχετικά την επιστολή προς τον μαθητή του Νικήτα, ανηψιό του Χαλκηδόνα, ed. GAUTIER, σσ. 440-443. Βλ. και MULLETT, *Theophylact*, σ. 326.

¹¹ Με μία πρώτη ματιά στους *indices locorum* των δύο τόμων των έργων του Θεοφυλάκτου μπορεί να εντοπίσει κανείς παράλληλα χωρία ή επιρροές από τις συνήθεις αυθεντίες, την Βίβλο, τον Όμηρο, τον Αριστοτέλη, τους τραγικούς και τον Αριστοφάνη, τον Πίνδαρο, τον Ησίοδο κ.ά., αλλά και τον Αρχίλοχο, τον Σιμωνίδη, τον Εμπεδοκλή και τον Πλάτωνα.

¹² ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus gr. 92*”, αρ. 169, σ. 60.

πιθανή,¹³ αν και δεν υπήρξε ο μόνος εκ των αρχιεπισκόπων Αχρίδος του 12ου αιώνας, ο οποίος κατείχε κάποιο διδασκαλικό οφφίκιο πριν την ανάρρησή του στον θρόνο.¹⁴ Ωστόσο, λόγω της μεγάλης διάδοσης που γνώριζαν τα υπόλοιπα έργα του, φαίνεται εύλογο να υποθέσουμε ότι ως *ὁ Βουλγαρίας* αναγνωριζόταν κατ' εξοχήν ο Θεοφύλακτος.¹⁵

Σε ορισμένους κώδικες αποδίδεται σε αυτόν και ένα ερμηνευτικό λεξικό ονομάτων, το οποίο ανθολόγησε από διάφορα βιβλία: *Ἑρμηνεῖαι ὀνομάτων ἐν διαφόροις βιβλίοις κειμένων παρὰ τοῦ Βουλγαρίας ἐκείνου κυροῦ Θεοφυλάκτου συντεθεῖσαι*.¹⁶ Αν τελικά η απόδοση στον Θεοφύλακτο είναι ορθή, είναι λογική η υπόθεση ότι η συμπίληση ενός τέτοιου λεξικού αποσκοπούσε προφανώς στην χρήση του από τους μαθητές. Ἄλλωστε από τον αριθμό των λεξικών αυτού του είδους που απαντούν σε πολυάριθμα βυζαντινά χειρόγραφα, φαίνεται πως επρόκειτο για μία καθιερωμένη διδακτική μέθοδο. Ο Νικήτας Ηρακλείας, για παράδειγμα, συνέταξε ένα τέτοιου είδους σύντομο έργο για τα ονόματα των *Δώδεκα θεῶν*, ενώ το πιο περίφημο ίσως παρόμοιο λεξικό ήταν η *Συλλογὴ ὀνομάτων Ἀττικῶν* που συνέταξε ο Μανουήλ Μοσχόπουλος (ή συνετάχθη βάσει των έργων του Μοσχοπούλου).¹⁷

¹³ Την πιθανότητα της ταύτισης επισημαίνει πρώτος ο GALLAVOTTI, "Nota sulla schedographia", σ. 28.

¹⁴ Ο άλλος ήταν ο Λέων Μουγγός *ἐξ Ἰουδαίων*, ο οποίος προτού ανέλθει στον αρχιεπισκοπικό θρόνο υπήρξε *διδάσκαλος τῶν ἔθνων*, αλλά δεν σώζεται κανένα έργο του και αποτελεί μία ελάχιστη γνωστή προσωπικότητα (τόμ. Β', αρ. 149).

¹⁵ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, για παράδειγμα, αναφέρεται δις στον Θεοφύλακτο σε επιστολές προς τον μαθητή του Γεώργιο Βαρδάνη και τον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο μόνο με τον προσδιορισμό *ὁ Βουλγαρίας*, βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, επ. 117, σ. 196.38 και επ. 146, σ. 239.30.

¹⁶ Το έργο παραδίδεται από τους εξής κώδ.: α) *Paris. Suppl. gr. 676* (14ου αι.), ff. 83r-84v, β) *Vat. gr. 435* (13ου αι.), φφ. 180v-181r, γ) *Vat. gr. 900* (14ου αι.), φφ. 1r-2r, και δ) αποσπασματικά στον *Vat. gr. 889* (15ου αι.), φ. 167v. Το λεξικό, όμως, παραδίδεται και από τον κώδ. *Coislin 345*, φφ. 175v-178v που χρονολογείται στον 10ο αι., γεγονός που περιπλέκει τα πράγματα. Το ζήτημα επομένως χρήζει μεγαλύτερης διερεύνησης, ώστε να αποσαφηνισθεί η σχέση του Θεοφυλάκτου με το κείμενο αυτό. Πρβλ. D. SERRUYS, "Deux lexiques attribués à Théophylacte de Bulgarie", *RPh* 32 (1908), 143-147.

¹⁷ Για το έργο αυτό του Νικήτα Ηρακλείας βλ. παρακάτω σ. 75 υποσημ. 64. Για το λεξικό του Μοσχοπούλου βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 105, 106-107.

Το επόμενο βήμα στην σταδιοδρομία του Θεοφυλάκτου, ο οποίος είχε εισέλθει στον κλήρο της Αγίας Σοφίας ως διάκονος, ήταν η αναγόρευσή του σε *μαΐστορα τῶν ῥητόρων*. Δεν μπορεί να εξακριβωθεί συγκεκριμένα πότε συντελέστηκε το γεγονός αυτό· *terminus ante quem* για την ανάληψη αυτού του οφφικίου αποτελεί πάντως το έτος 1088, οπότε ο Θεοφύλακτος εκφώνησε λόγο στην εορτή των Φώτων ενώπιον του αυτοκράτορος. Πέραν τούτου, αναφορά στο εν λόγω οφφίκιο γίνεται και στον τίτλο ενός αγιολογικού έργου που συνέγραψε ως αρχιεπίσκοπος Αχρίδος πια και φέρει τον μακροσκελή τίτλο: *Βίος καὶ πολιτεία, ὁμολογία τε καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων, συγγραφείς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου καὶ ἀοιδίμου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, κυρίου Θεοφυλάκτου, καὶ μαΐστορος τῶν ῥητόρων χρηματίσαντος ἐν Κωνσταντίνου πόλει*.¹⁸ Επιπλέον, ρητή αναφορά στο συγκεκριμένο αξίωμα κάνει ο ίδιος σε επιστολή του (που χρονολογείται στο έτος 1092) προς τον γυναικάδελφο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού *σεβαστό* Ιωάννη Δούκα, τον οποίο ευχαριστεί για την προστασία του και ζητά για ακόμη μία φορά τη βοήθειά του: «*Τίς δ' ἄν μοι χορῶν ῥητόρων συνεκρότησεν, ἵνα τούτων κορυφαῖος γενόμενος ...*».¹⁹ Φαίνεται πάντως πως ο Θεοφύλακτος διαδέχθηκε στη θέση του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* κάποιον Ιωάννη (τόμ. Β', αρ. 87) που κατείχε την έδρα το 1082 και για το πρόσωπο του οποίου δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.²⁰

Μεταξύ των μαθητῶν του ο πιο διακεκριμένος ήταν ο Κωνσταντίνος Δούκας, ο υἱός του βασιλέως Μιχαήλ Ζ' Δούκα και της Μαρίας της «Αλανίας». Ο *λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον* χρονολογείται περίπου στα 1085 και

¹⁸ PG 126, στήλ. 1193-1240.

¹⁹ Επ. 8: Τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολῆ τῷ σεβαστῷ Ἰωάννῃ τῷ γυναικαδέλφῳ τοῦ βασιλέως, ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, σ. 153.5-6.

²⁰ Η ύπαρξή του είναι γνωστή μόνον καθώς μνημονεύεται στα πρακτικά της συνόδου που συνεκλήθη εναντίον του Ιωάννη Ιταλού, βλ. J. GOUILLARD, "Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus", *TM9* (1985), 133-74, ιδ. σ. 145, στίχ. 154-55.

εντάσσεται στην μεγάλη παράδοση των λεγομένων *κατόπτρων ηγεμόνων*.²¹ Ουσιαστικά ο Θεοφύλακτος χρησιμοποιώντας ένα περίπλοκο πλέγμα παραδειγμάτων από την ελληνική αρχαιότητα και την χριστιανική παράδοση –δείγμα της καταρτίσεώς του– παρέχει συμβουλές και προτροπές προς τον νεαρό πρίγκιπα, πώς να διάγει τον βίον που αρμόζει σε ένα δίκαιο και ενάρετο ηγεμόνα.²² Εκείνο που δυστυχώς δεν καθίσταται σαφές είναι ποιά ακριβώς αντικείμενα σκόπευε να διδάξει στον νεαρό του μαθητή.

Η ανάθεση πάντως της μόρφωσης και της ανατροφής του Κωνσταντίνου Δούκα στον Θεοφύλακτο είναι ευεξήγητη: είναι γνωστό πως οι σχέσεις που διατηρούσε ο λόγιος με την πρώην αυτοκράτειρα ήταν σχέσεις πατρωνείας και προσωπικής προστασίας.²³ Η Μαρία της «Αλανίας» του ανέθεσε μάλιστα και την σύνταξη ενός ερμηνευτικού υπομνήματος στα Ευαγγέλια του Μάρκου και του Λουκά, καθώς και στους δώδεκα ελάσσονες προφήτες.²⁴ Το έργο του Θεοφυλάκτου στο μεγαλύτερο μέρος του συνετάχθη μετά την ανάρρησή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αχρίδος,

²¹ GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σσ. 177-211. Βλ. και B. LEIB, "La Παιδεία βασιλική de Theophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XIe siècle", *REB* 11 (1953), [*Mélanges Martin Jugie*], 196-204.

²² Δεν είναι τυχαίο ότι ο Θεοφύλακτος στο προοίμιο, αφού πρώτα εξεδήλωσε την υπερηφάνειά του ως *βασιλέως καθηγητής*, δεν παρέλειψε να κάνει σαφείς και τις προθέσεις του: «*Οὐ γὰρ κολακεύσω τὸν ἐμὸν αὐτοκράτορα, οὐδὲ θρύψω σου τὰ ὦτα λόγοις ἀπαλοῖς ...*», ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, edw σ. 179.16-17.

²³ Με το ζήτημα της πατρωνείας ασχολήθηκε εκτενώς η MARGARET MULLETT, "Aristocracy and Patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople", εις: M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine aristocracy IX to XIII Centuries*, [BAR International Series 221], 1984, αρ. 10, σσ. 173-201. Για τον Θεοφύλακτο πιο συγκεκριμένα βλ. την εργασία της "Patronage in action: the problems of an eleventh-century bishop", εις: R. MORRIS (ed.), *Church and People in Byzantium, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Manchester, 1986*, Birmingham, 1990, σσ. 125-47, ιδ. σ. 139.

²⁴ PG 126, στήλ. 524. Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ (κείμενο-εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια) – Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ (πρόλογος), *Θεοφύλακτος Αχρίδος. Οι δεκαπέντε μάρτυρες της Τιβεριούπολης*, Θεσσαλονίκη, 2008, σσ. 102-103. MARIA CONCETTA CACCAMO, "Il Commentario ai Profeti minori di Teofilatto di Achrida", εις: *Byzantina Mediolanensia. Atti di V Congresso Nazionale di Studi Bizantini. Milano, 19-22 ottobre 1994*, a cura di F. CONCA, Soveria Manelli, Messina, 1996, σσ. 71-77. Είναι πολύ πιθανό, με βάση την ερμηνεία που δίνει ο ΠΟΛΕΜΗΣ σε μεταγενέστερη μαρτυρία του Νικηφόρου Βασιλάκη, ότι και η εξήγηση που συνέθεσε ο Θεοφύλακτος στις επιστολές του αποστόλου Παύλου, και ίσως και για όλα τα ερμηνευτικά του έργα προοριζόταν για την Μαρία της «Αλανίας», βλ. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Praefatio".

η οποία χρονολογήθηκε με ακρίβεια από τον Gautier μεταξύ των ετών 1088 και 1092. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του χαλκέντερου φιλόλογου παρέμεινε εκεί ίσως ως το έτος 1125/26.²⁵ Αναμφίβολα, περισσότερο δε από τις ερμηνείες στους ελάσσονες προφήτες,²⁶ τα πιο αγαπητά και ευρέως διαδεδομένα ήταν τα εξηγητικά του έργα στους τέσσερις ευαγγελιστές και στις επιστολές του αποστόλου Παύλου, όπως μαρτυρεί και η πολύ μεγάλη χειρόγραφη παράδοσή τους. Αρκεί να σημειωθεί ότι και ο Μιχαήλ Χωνιάτης έχοντας προφανώς σε υψηλή εκτίμηση το έργο του Θεοφυλάκτου, αντέγραψε ο ίδιος τις εξηγήσεις του στις επιστολές του αποστόλου Παύλου.²⁷ Είναι πολύ πιθανό επίσης ότι ο Θεοφύλακτος είχε συνθέσει εξηγητικό έργο και για τους *Ψαλμούς* καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο μεγάλο ερμηνευτικά φάσμα των Ιερών Γραφών, αν και φαίνεται ότι το έργο αυτό δεν έχει διασωθεί.²⁸

²⁵ P. GAUTIER, “L’épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques”, *REB* 21 (1963), 159-78.

²⁶ Με τη χειρόγραφη παράδοση των έργων στους ελάσσονες προφήτες ασχολείται τελευταία ο M. CASSIN, “Théophylacte et Théodoret sur les douze prophètes”, *Scriptorium* 62 (2008), 252-77. Το προοίμιο της εξηγήσεως στον προφήτη Ωσηέ εξεδόθη κριτικά προσφάτως από τον ίδιο σε συνεργασία με την MATHILDE AUSSÉDAT, “Le Prologue du *Commentaire sur les Petits Prophètes* de Théophylacte d’Achrida”, *REB* 68 (2010), 61-93.

²⁷ ΦΩΤΕΙΝΗ Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών*, [Ακαδημία Αθηνών/Πονήματα, Συμβολές στην έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα, 1999, σ. 196. Δυστυχώς ο αυτόγραφος αυτός *βομβύκινος* κώδικας του Χωνιάτη, χωρίς την ύπαρξη κάποιας άλλης πληροφορίας πέραν αυτής ότι είναι *μαυροτόμαρος*, δεν είναι εύκολο να εντοπισθεί στον κυκκewνα των κωδίκων που παραδίδουν τα έργα.

²⁸ Η εξήγησις των *Ψαλμών* που παραδίδεται ανωνύμως από τον κώδ. *Paris. gr. 147*, φφ. 2r-239v και αποδίδεται στον Θεοφύλακτο από τον H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris, 1886, σ. 18, στην πραγματικότητα δεν είναι παρά η γνωστή εξήγηση του Ευθυμίου Ζυγαβηνού στο Ψαλτήριο, ed. PG 128, cols. 42A-1325D· πρβλ. CASSIN, “Théophylacte et Théodoret”, σ. 252 υποσημ. 2. Στον Θεοφύλακτο αποδόθηκε από τον OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, II, Paris, 1888, σσ. 271-273 και το έργο που παραδίδεται ανωνύμως από τον κώδ. *Paris. gr. 2500*, φφ. 299v-319v και έχει τον ακόλουθο τίτλο: *[Ε]ρμηνεία ψαλμ(ων) εκ του θεοπάτορος Δα(υί)δ*. Πιθανότατα, το γεγονός ότι παραδίδεται αμέσως μετά από άλλο ένα έργο του Θεοφυλάκτου, δηλαδή ορισμένα αποσπάσματα από την εξήγησή του στα Ευαγγέλια του Ματθαίου και του Λουκά, οδήγησε τον OMONT στην λανθασμένη αυτή απόδοση. Είναι σαφές όμως, κατόπιν επισταμένου ελέγχου του κειμένου, ότι πρόκειται για μία συναγωγή ερμηνευτικών χωρίων από έργα του Αθανασίου Αλεξανδρείας, Ιωάννη Χρυσοστόμου, Επιφανίου Σαλαμίνας κ.ά. τα οποία δίδονται ανεπίγραφα.

Τα ερμηνευτικά έργα του Θεοφυλάκτου συνετέθησαν κατά το διάστημα που διατελούσε αρχιεπίσκοπος Αχρίδος.²⁹ Η άποψη ότι η σύνθεση μερικών εξ αυτών των έργων (και δη των εξηγήσεων των απολεσθέντων σήμερα Ψαλμών, των τεσσάρων Ευαγγελίων και των Επιστολών του Παύλου) βασίσθηκε στο υλικό και τις διδακτικές του παραδόσεις είναι εύλογη. Υπάρχει το ανάλογο παράδειγμα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος στην διάρκεια της ποιμαντορίας του ως αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης συγκρότησε το ερμηνευτικό του έργο στα ομηρικά έπη βασιζόμενος στον πυρήνα του υλικού που χρησιμοποιούσε κατά την διδασκαλική του περίοδο. Ασφαλώς, πολλά ερμηνευτικά έργα σε βιβλικά κείμενα συνετάχθησαν στην βυζαντινή περίοδο για σκοπούς όχι πάντοτε εκπαιδευτικούς, όπως το ερμηνευτικό υπόμνημα του Ανδρέα Καισαρείας στην Αποκάλυψη.³⁰ Είναι επίσης σαφές ότι τόσο στις αρχές του 12ου αιώνας όσο και κατά τους επόμενα έτη, τα σχόλια στα προαναφερθέντα έργα του Θεοφυλάκτου εχρησιμοποιούντο για διδακτικούς σκοπούς.³¹

Πέραν τούτων σώζονται και ορισμένα άγνωστα, θεολογικού περιεχομένου έργα του Θεοφυλάκτου. Πιο συγκεκριμένα στον κώδ. *Rom. Angelicus 43*, φ. 192r, απαντά απόσπασμα που φέρει τον τίτλο: *Τοῦ Βουλγαρίας κυροῦ Θεοφυλάκτου περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος*, και στην συνέχεια, στα φφ. 192r-199v, ακολουθεί ανεπίγραφη πραγματεία του ίδιου περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Η πραγματεία παραδίδεται και από τον κώδ. *Rom. Angelicus 30*, φφ. 281v-286r, όπου

²⁹ Από την ίδια εποχή σώζεται και ο αυτόγραφος κώδ. του Θεοφυλάκτου *Par. Coislin. 21* με το ακόλουθο βιβλιογραφικό σημείωμα: *ἔγγραφο δὲ καὶ ἐρμηνεύθ(η) ἢ τοιαύτη βίβλος διὰ χειρὸς (ἐμοῦ ?) Θεοφυλάκτου τοῦ Βουλγαρίας* που είναι ευαγγελιστάριο, βλ. R. DEVREESSE, *Catalogue des Manuscrits Grecques*, II: *Le Fonds Coislin*, Paris, 1945, σσ. 17-18. Βλ. όμως και την κριτική του J. DARROUZÈS, “Les catalogues récents de manuscrits grecs”, *REB* 7 (1949), 56-68, ιδ. σσ. 59-60.

³⁰ PG 106, στήλ. 216-457. Η κριτική έκδοση πραγματοποιήθηκε από τον JOSEF SCHMID, *Studien zur Geschichte des griechischen Apokalypse-Textes*, 1. Teil: *Der Apokalypse-Kommentar des Andreas von Kaisareia*, Text, [Münchener theologische Studien, 1. Ergänzungsband], München, 1955.

³¹ Υπέρ της θέσης ότι τα εν λόγω έργα του Θεοφυλάκτου χρησιμοποιούνταν για διδακτικούς σκοπούς στους μετέπειτα αιώνες συνηγορεί, συν τοις άλλοις, και η ύπαρξη συνοδευτικών σχολίων σε ορισμένους κώδικες, όπως για παράδειγμα ο κώδ. *Vatic. gr. 2180*, του 14ου αι., φφ. 10r-294v, βλ. S. LILLA, *Codices Vaticani Graeci. Codices 2162-2254 (Codices Columnenses)*, In *Bibliotheca Vaticana*, 1985, σσ. 65-70.

τιτλοφορείται: *Τοῦ Βουλγαρίας κυροῦ Θεοφυλάκτου*.³² Είναι γνωστό εξάλλου ότι ο Θεοφύλακτος επέδειξε ενεργό ενδιαφέρον για τα τρέχοντα θεολογικά ζητήματα της εποχής του και συγκεκριμένα για την αυξανόμενη αντιπαράθεση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την Καθολική Εκκλησία. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και μία πραγματεία που συνέταξε περί αζύμων.³³ Όπως φαίνεται από το έργο αυτό, ο Θεοφύλακτος αποδείχθηκε μετριοπαθής στις απόψεις του και τήρησε ανεκτική στάση απέναντι στην λατινική εκκλησία.³⁴

Συνομήλικος του Θεοφυλάκτου υπήρξε ο αλληλογράφος του, ο διδάσκαλος Νικήτας (Τόμ. Β', αρ. 154), ανηψιός του επισκόπου Σερρών Στεφάνου (εξ ού και η διατύπωση *ὁ τοῦ Σερρῶν*, με την οποία ήταν ευρέως γνωστός)³⁵ και μετέπειτα

³² Τόσο η εν λόγω πραγματεία, όσο και το προαναφερθέν απόσπασμα δεν ταυτίζονται με κανένα από τα γνωστά και εκδεδομένα από τον GAUTIER έργα του, θα μας απασχολήσουν περαιτέρω δε σε ειδικότερη επί τούτου έρευνα μελλοντικά. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τα έργα και τους 2 κώδικες βλ. τόμ. Β', σ. 210.

³³ Την πραγματεία εξέδωσε ο P. GAUTIER, "Un second traité contre les Latins attribué à Théophylacte de Bulgarie", *Θεολογία* 48 (1977), 546-69.

³⁴ Α. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ (με τη συνεργασία του J. MEYENDORFF), *Ἡ Χριστιανική Ἀνατολή καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, ἑλλην. μτφρ. ΣΤ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα, 2003, σ. 368.

³⁵ Αυτό γίνεται σαφές και από σημείωμα του Νικήτα που αντιγράφηκε αυτούσιο στον κώδ. *Laurent. Plut. 57,26* (των τελών του 12ου - αρχών 13ου αι.), ο οποίος, συν τοίς ἄλλοις, παραδίδει και πολλά έργα του. Βλ. A. M. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vols. II & III, Florentiae, 1768-1770, [ανατύπ. ως: *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Medicae Laurentianae, vol. secundum & tertium, accedunt Supplementa tria, ab E. ROSTAGNO & N. FESTA necnon Additamentum ex inventariis Bibl. Laurentianae depromptum accuravit FRIDOLF KUDLIEN*, Leipzig, 1961], II, στήλ. 375. Για τον κώδ. αυτό βλ. τώρα D. BALDI, "Il palinsesto Laur. Plut. 57.26. Studio codicologico e paleografico. Con una postilla su alcuni codici Laurenziani di origine Salentina", *Byz 77* (2007), 466-500. Για την νοτιο-ιταλική προέλευση του κώδ. βλ. D. ARNESANO – ELISABETTA SCIARRA, "Libri e testi di scuola in Terra d'Otranto", εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall' Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 Maggio 2008*, vol. II, [Edizioni Università di Cassino, Collana Scientifica, 26], Cassino, 2010, σσ. 425-73, ιδ. σσ. 463-64. Το ίδιο σημείωμα υπάρχει και στον κώδ. *Bodleian. Barocci 68*, του 15ου αι., βλ. H. O. COXE, *Bodleian Library Quarto Catalogues, I: Greek Manuscripts*, reprinted with corrections from the edition of 1853, Bodleian Library, Oxford, 1969, σ. 104. Το σχετικό μέρος έχει ως εξής: «Δόξα σοι, Χριστέ, δι' οὗ καὶ διήνυσσα τὸ φιλοτέχνημα πολυωφελέστατον, ὁ σὸς ἰκέτης, νίκης ἐπώνυμος, Χαλκοπρατείων πρῶξιμος, ἀνεψιὸς τῶν Σερρῶν τοῦ ποιμένος, ὅσπερ τὸν ἐπώνυμον διὰ οἶκτον ἐδέξατο στέφανον» (με τις αραιωμένες φράσεις σημειώνονται οι προφανείς

επίσκοπος Ηρακλείας. Παρ' όλο που ο Νικήτας είναι μία σημαντική προσωπικότητα στον χώρο της παιδείας στις αρχές του 12ου αι., πολλά στοιχεία σχετικά με την προσωπικότητα και την σταδιοδρομία του δεν είναι δυνατό να διασαφηνισθούν. Κατά πάσα πιθανότητα γεννήθηκε στα 1050 ή ίσως 1060. Υπήρξε *πρώξιμος* του σχολείου της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και στο διάστημα μετά το έτος 1088/9 φαίνεται πως διορίστηκε *διδάσκαλος του Εύαγγελίου*.³⁶

Στα 1117, έχοντας διατελέσει διάκονος και *σκευοφύλαξ*³⁷ της Αγίας Σοφίας, προεβλήθη στον επισκοπικό θρόνο της Ηρακλείας Ποντικής.³⁸ Ως επίσκοπος Ηρακλείας είναι γνωστή η στάση που τήρησε στην σύνοδο του 1117 εναντίον του Ευστρατίου Νικαίας, οι ιδέες του οποίου καταδικάστηκαν τελικά ως αιρετικές. Στην Σύνοδο αυτή τόλμησε να αντιταχθεί φανερά εναντίον των θέσεων του αυτοκράτορος Αλεξίου Κομνηνού έχοντας την υποστήριξη της πλειονότητας των συμμετεχόντων ιεραρχών.³⁹

αναφορές που κάνει ο Νικήτας στον εαυτό του και στον θείο του Στέφανο αντιστοίχως). Ο τελευταίος είναι γνωστός και από ένα έγγραφο που υπογράφει του έτους 1071, βλ. *Actes de Iviron*, vol. II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, edd. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSAANTHOU, avec la collaboration de V. KRAVARI et H. METREVELL, [Archives de l'Athos, XVI], CNRS Éditions, Paris, 1998, no. 40, σσ. 118-129. Για την σφραγίδα του βλ. V. LAURENT, *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin*, tome V,1: *L'Église de Constantinople, A: La Hiérarchie*, Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines, Paris, 1963, αρ. 777, σσ. 596-76.

³⁶ Τότε χρονολογείται επιστολή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Νικήτα επιγραφόμενη: *Τῷ διδασκάλῳ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, κυρῷ Νικήτᾳ, τῷ τοῦ Σερρῶν*, η οποία χρησιμεύει ως *terminus ante quem* για την άνοδό του στο διδακτικό αυτό οφφίκιο, βλ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, επ. 7, σσ. 150-151.

³⁷ Πρόκειται για ένα υψηλό αξίωμα, που ανήκει μάλιστα στην πρώτη πεντάδα των εκκλησιαστικών οφφικίων, βλ. DARROUZÈS, *ΟΦΦΙΚΙΑ*, σσ. 314-18. Πρβλ. και Ι. ΠΗΛΙΗΣ, *Τίτλοι, όφφίκια και άξιώματα έν τῇ Βυζαντινῇ Αύτοκρατορία και τῇ Χριστιανικῇ Όρθοδόξῳ Έκκλησία*, σσ. 61-63.

³⁸ BROWNING, "Patriarchal School", σσ. 15-17. Βλ. και J. DARROUZÈS, "Notes de littérature et de critique, I. Nicetas d'Héraclée ó τοῦ Σερρῶν", *REB* 18 (1960), 179-84, σ. 182. Πρβλ. Α. Κ(ΑΖΗΔΑΝ), s.v. Nicetas of Heraclea, ODB, vol. III, p. 1481. Τα βασικά βιογραφικά στοιχεία του Νικήτα συνοψίζει, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα τελευταία πορίσματα της έρευνας, η ΤΗ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, "The Orthographical Kanons of Niketas of Heraclea", *JÖB* 53 (2003), 171-85, ιδίως σσ. 171-72.

³⁹ Το κείμενο του Νικήτα εκδόθηκε από τους Ρ. JOANNOU, "Le sort des évêques hérétiques reconcilés: un discours inédit de Nicetas de Serres contre Eustrate de Nicée", *Byz* 28 (1958), 1-30, κείμ. στις σσ. 8-

Ο Νικήτας υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας και φαίνεται πως τα περισσότερα από τα έργα του, αν όχι όλα ίσως, έχουν ευτυχώς διασωθεί. Με μία ματιά στο σύνολο αυτών των έργων, τα μισά σχεδόν εκ των οποίων προορίζονταν για διδακτικούς σκοπούς, είναι εμφανές ότι ο Νικήτας ενδιαφερόταν ιδιαίτερω για την διδασκαλία της ορθογραφίας και της γραμματικής. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρουμε αρχικά ένα ποίημα, στο οποίο απαριθμούνται τα ονόματα των δώδεκα ολυμπίων θεών. Είναι αξιοσημείωτο ότι το έργο αυτό παραδίδεται σε τρεις διαφορετικές εκδοχές, προφανώς αποτελέσματα επανεπεξεργασίας από τον συγγραφέα. Η πρώτη και εκτενέστερη είναι αποδοσμένη σε μέτρο που ακολουθεί πιστά εκείνο των λειτουργικών κανόνων της εκκλησίας.⁴⁰ Επίσης, από την γραφίδα του Νικήτα προέρχεται και ένα ανάλογο πόνημα που δίδει τα ονόματα ποταμών, πελάγων, ορών, πόλεων, εθνών και λίθων σε έμμετρη πάλι μορφή (ακολουθεί την διάταξη *εξαποστειλαρίων και στιχηρών*).⁴¹

Με τον ίδιο τρόπο συνέταξε τις δύο έμμετρες πραγματείες του, που είναι γνωστές ως ορθογραφικοί κανόνες, διότι αφορούν σε θέματα γραμματικής και ορθογραφίας και έχουν την δομή κανόνων, των εκκλησιαστικών δηλ. λειτουργικών ασμάτων. Οι δύο κανόνες αριθμούν συνολικά περί τους 2000 στίχους, έκαστος δε αποτελείται από οκτώ ωδές (δηλ. α'-θ', καθώς πρέπει εδώ να ληφθεί υπ' όψιν ότι συνήθως, αν και όχι πάντοτε, η β' ωδή λόγω του θρηνητικού χαρακτήρα της δεν συμπεριλαμβανόταν),⁴² η κάθε μία εκ των οποίων συνίστατο από ποικίλο αριθμό τροπαρίων.⁴³ Καθίσταται επίσης σαφές,

30 και J. DARROUZÈS, *Documents inédits d' ecclésiologie byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien, 10], Paris, 1966, κείμεν. στις σσ. 276-308. ANGOLD, *Church & Society*, σσ. 74-75.

⁴⁰ Βλ. B. ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis (ὁ τοῦ Σερρών)", *Byz* 69 (1999), 119-44, ιδ. αρ. 1.1.1. σ. 121. Για τα μέτρα και τον ρυθμό του εκκλησιαστικού λειτουργικού μέλους βλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τόμ. Δεύτερος, ἔκδοσις Τρίτη, Ἀθῆναι, 1965, σσ. 228-238.

⁴¹ ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis", αρ. 1.1.2. σ. 122.

⁴² Για το ζήτημα της έκπτωσης της β' ωδής, βλ. Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 28], Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 126-128. Με το ίδιο θέμα έχει ασχοληθεί εκτενέστερα στην διδακτορική της διατριβή η ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς β' ωδῆς*, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 2005.

⁴³ ANTONOPOULOU, "The Orthographical Kanons", σ. 175.

όπως τονίζει επισταμένα η Antonopoulou, ότι οι δύο κανόνες είχαν μία εσωτερική ενότητα, λειτουργούν ο ένας συμπληρωματικά στον άλλο και σχηματίζουν εν ολίγοις μία ενιαία οντότητα.⁴⁴ Πιο συγκεκριμένα, πραγματεύονται επί μέρους ζητήματα που αφορούν στον τονισμό (λ.χ. των οξυτόνων), την ποσότητα των διχρόνων (*Περί τῶν διὰ τοῦ ἰα θηλυκῶν ὀνομάτων*), την κλίση ορισμένων ουσιαστικών σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (*Περί τῶν συστελλομένων ἐν τῇ γενικῇ* ή για τα ουσιαστικά που λήγουν εις -ων),⁴⁵ τον ιωτακισμό κλπ., ενώ ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στο θέμα των *αντιστοιχίων*.⁴⁶

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Νικήτας επέλεξε να συντάξει αυτά τα διδακτικά ποιήματα στον τύπο λειτουργικών κανόνων. Έχει επανειλημμένως τονισθεί ότι προέβη στην συγκεκριμένη επιλογή, διότι ήθελε να καταστήσει το ενδεχομένως άχαρο και βαρετό για τους μικρούς μαθητές υλικό περισσότερο ελκυστικό υιοθετώντας πιο ζωηρό τόνο με αστεϊσμούς.⁴⁷ Εξάλλου, είναι σαφές ότι οι Βυζαντινοί από αρκετά νεαρή ηλικία ήταν

⁴⁴ ANTONOPOULOU, “The Orthographical Kanons”, σ. 175. Στην χειρόγραφη παράδοση ωστόσο η διάταξη είναι ασαφής και τα διάφορα μέρη παρουσιάζονται σε πολλές περιπτώσεις ατάκτως διευθετημένα, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β΄, σ. 390. Το ζήτημα αυτό καλείται να επιλύσει η ANTONOPOULOU, η οποία ετοιμάζει μία νέα συγκεντρωτική κριτική έκδοση των κανόνων.

⁴⁵ J. FR. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus Regiis*, vol. III, Paris, 1831, [ανατύπ., Hildesheim, 1962], σσ. 323-27.

⁴⁶ Για τα *αντίστοιχα*, ομόηχες δηλ. λέξεις η γραφή των οποίων συχνά αποτελούσε πρόβλημα για τους μαθητές, βλ. M. TREU, “Antistoichien”, *BZ* 5 (1896), 337-38. Πρβλ. E. FOLLIERI, “Ἀντίστοιχα”, *Δίπτυχα* 4 (1986/87), [= *Ψιδή, ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò*], 217-28.

⁴⁷ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος*, Α.1, σ. 117. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β΄, σ. 390. Βλ. και M. LAUXTERMANN, “Byzantine Didactic Poetry and the Question of Poeticity”, εις: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS – M. HINTERBERGER (eds.), «*Deux remède*». *Poésie et Poétique à Byzance. Actes du IVe colloque international philologique, Paris, 23-24-25 février 2006*, [Dossiers Byzantins, 9], Centre des études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2009, σσ. 37-46, ιδ. σσ. 45-46. Ο Μιχαήλ Ψελλός κατά τον ενδέκατο αιώνα σε αλληγορική ερμηνεία του για τον μύθο του Ταντάλου διατυπώνει στους μαθητές του την θέση ότι «... δεῖ τὸν φιλόσοφον ... φιλόμυθον εἶναι ποτε καὶ σπουδάζειν περὶ τὰ παίγνια· παιδιὰ δὲ τῶ φιλοσόφῳ μῦθος καὶ λέξις ἐπιτερπήσ καὶ ἱστορία ἢ διαχέουσα τὴν ψυχὴν ἢ συστέλλουσα. Παίξωμεν οὖν καὶ ἡμεῖς...», βλ. FOTEINI KOLOVOU, “Der Mythos im *imitatio*-Konzept des Michael Psellos”, εις: A. RHOBY – ELIZABETH SCHIFFER (hrsg.), *Imitatio, Aemulatio, Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.-25. Oktober 2008)*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-

εξοικειωμένοι με ποικίλα εκκλησιαστικά αναγνώσματα και επομένως δεν θα αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην χρήση αυτών των εμμέτρων πραγματειών. Ας σημειώσουμε, όμως, ότι από την πλευρά του συγγραφέα υπήρχε μία ακόμη σκοπιμότητα. Επιλέγοντας μία γνώριμη μορφή, αυτή των λειτουργικών ύμνων, και χρησιμοποιώντας το κατάλληλο μέτρο (κυρίως ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο) είχε ως στόχο την εύκολη εκμάθηση των κανόνων από τους μαθητές. Αυτή η πρακτική δεν ήταν νεωτερική. Ο Μιχαήλ Ψελλός υπήρξε ενδεχομένως ο συντάκτης συντόμων μνημονικών στίχων που αφορούσαν στην *Λογική* του Αριστοτέλους.⁴⁸ Επιπλέον, στον Θεόδωρο Πρόδρομο σε πάρα πολλά χειρόγραφα αποδίδονται τρία μνημονικά ποιήματα στον ίδιο τύπο των λειτουργικών κανόνων (οι πραγματείες αυτές ασχολούνται με τα ακόλουθα θέματα: i. *Περί τῶν ἑπτὰ φωνηέντων, ποῦ δασύνονται καὶ ποῦ ψιλοῦνται*, ii. *Περί πνευμάτων* και iii. *Περί ἀντιστοιχῶν*).⁴⁹ Και στην λατινική Δύση, όμως, κατά την ίδια περίοδο εφαρμοζόταν αυτή η τακτική, της χρήσεως δηλ. μνημονικών στίχων, η οποία γνώριζε αναμφισβήτητα μεγάλη διάδοση κατά τον μεσαίωνα.⁵⁰

historische Klasse, Denkschriften 402. Bd./Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. XXI], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010, σσ. 165-173, ἐδῶ σ. 171.

⁴⁸ DUFFY, *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, σ. xxxvii. Βλ. και B. BYDEN, "Strangle Them with These Meshes of Syllogisms: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century", εἰς: J. O. ROSENQUIST (ed.), *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December 1999*, [Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 13], Istanbul, 2004 σσ. 133-157, ἰδ. σσ. 149-152.

⁴⁹ Ἐνα τέτοιο χφ. εἶναι ο Ἰβηριτικός κῶδ. 90, του 16ου αἰ., βλ. Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἐρὰ Μονὴ Ἰβήρων, Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, Τόμ. Α' (1-100), Ἁγιον Ὀρος, 1998, σσ. 176-179. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, [Wiener byzantinischen Studien, XI], Wien, 1974, αρ. 183-7, σσ. 61-62.

⁵⁰ Τον 12ο αἰ. ο Γάλλος ποιητής και διδάσκαλος Alexander του Villedieu συνέταξε μνημονικούς στίχους στα λατινικά για την εκμάθηση της γραμματικής και του συντακτικού, βλ. D. REICHLING, *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei*, [Monumenta Germaniae Paedagogica, XII], Berlin, 1893. Βλ. και S. A. HURLBUT, "A Forerunner of Alexander de Villa-Dei", *Speculum* 8/2 (1933), 258-263. Πρβλ. R. BLACK, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge University Press, 2001, σσ. 52, 290-92 όπου και περισσότερα παραδείγματα από τα ἔργα ἄλλων συγγραφέων.

Βέβαια, για να επανέλθουμε επί του προκειμένου, στην περίπτωση των ποιημάτων του Νικήτα η ευρεία και ιδιαιτέρως εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοσή τους είναι ο καλύτερος και ασφαλέστερος μάρτυρας για το πόσο εκτιμήθηκαν, αλλά και χρησιμοποιήθηκαν τα έργα αυτά από συγχρόνους και μεταγενεστέρους διδασκάλους.⁵¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Νικήτα αποδίδονται και οκτώ *θεοτοκία* σε δωδεκάσύλλαβους στίχους, τα οποία συνοδεύονται από *επιμερισμούς* και παραδίδονται από τον κώδ. *Vindobon. Theol. gr. 203* (μέσα 14ου αι.), φφ. 80r-95v.⁵² Είναι εμφανές μάλιστα από το είδος των *επιμερισμών*, οι οποίοι πραγματεύονται ορθογραφικά ζητήματα, ότι τα *θεοτοκία* αυτά εξυπηρετούσαν διδακτικούς σκοπούς. Προσθέτουμε όμως ότι η απόδοσή τους στον Νικήτα είναι εσφαλμένη, αλλά ως ένα βαθμό κατανοητή λόγω της φήμης του ως συντάκτη ποιημάτων στην μορφή λειτουργικών ύμνων με γραμματικό περιεχόμενο. Δεν πρέπει λοιπόν να λογίζονται μεταξύ των έργων του, καθώς στην πραγματικότητα αποτελούν έργο του Ιωάννη Πεδιασίμου ή του Δημητρίου Σταφιδάκη.⁵³

⁵¹ Η ANTONOPOULOU, “The Orthographical Kanons”, σσ. 184-85 απαριθμεί 28 χφφ. που παραδίδουν τους ορθογραφικούς κανόνες, συνήθως και τους δύο μαζί, αν και ορισμένα περιέχουν μόνον τον έναν.

⁵² ROOSEN, “The Works of Nicetas Heracleensis”, αρ. 1.2.2, σ. 128. Για το χφ., το οποίο περιέχει πλούσιο διδακτικό υλικό –μεταξύ άλλων και τους ορθογραφικούς κανόνες του Νικήτα– βλ. H. HUNGER und W. LACKNER (unter Mitarbeit von CHR. HANNICK), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/3: Codices Theologici 201-337*, [Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N.F., 4. Reihe, Bd. I], Wien, 1992, σσ. 10-11. Στον κώδ. πάντως τα *θεοτοκία* παραδίδονται ανωνύμως και ο HUNGER σημειώνει ότι η απόδοσή τους στον Νικήτα, άγνωστο με ποιά κριτήρια, ανήκει στον P. LAMBECK που συνέταξε παλαιότερο κατάλογο των βιενναίων κωδ. Για τα τροπάρια που ανήκουν στο είδος των *θεοτοκίων* βλ. ΓΡ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, *Η δεκαπεντασύλλαβος ύμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἓν Κοῖρυς*, [Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται, 1], Ἀθῆναι, 1977, σσ. 68-71.

⁵³ Τα *θεοτοκία* αυτά παραδίδονται και από άλλους κώδικες ανωνύμως. Στον κώδ. *Μουσ. Μπενάκη 75 (T.A 152)*, του 15ου αι., φφ. 58r-60r, τρία ἐξ αυτών παραδίδονται, μεταξύ άλλων *θεοτοκίων*, με σχόλια επίσης, ως έργα του Δημητρίου Σταφιδάκη, βλ. Ε. ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ & Μ. ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*, Ἀθήνα, 1991, σ. 136. Για τον Σταφιδάκη, ελάσσονος σημασίας λόγιο και διδάσκαλο της Παλαιολόγειας περιόδου, που είναι γνωστός ως συντάκτης μίας μονωδίας στον Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο και δύο επιστολών, βλ. A(LICE)-M(ARY) TALBOT, s.v. Staphidakes, ODB, III, σ. 1942. Όμως στον κώδ. *Neapol. gr. 105 (III C*

Εξίσου χρηστικά και ενδιαφέροντα είναι και άλλα τρία ποιήματα του ιδίου σχετικά με την διδασκαλία της γραμματικής και του συντακτικού. Το ένα εξ αυτών εξεδόθη υπό τον τίτλο *Άνωνύμου στίχοι περί γραμματικῆς* από τον Γάλλο φιλόλογο Jean Francois Boissonade από τον κώδικα *Paris. gr. 2559*, αλλά αναγνωρίστηκε και αποδόθηκε ορθώς στον Νικήτα από τον Α. Τοβάρ, αφού το έργο παραδίδεται υπό τον σαφή τίτλο του *Ἡρακλείας* από τον κώδ. *M 229* του Πανεπιστημίου της Σαλαμάνκα.⁵⁴ Το ποίημα αποτελείται από 1087 στίχ. σε μέτρο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο. Στο σύντομο πρόλογο ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι απευθύνεται *πρὸς παῖδα σεμνὸν εὐγενῆ* (μάλλον τον Κωνσταντίνο Δούκα, πορφυρογέννητο γιο του Μιχαήλ Ζ' και της Μαρίας της «Αλανίας»)⁵⁵ και επεξηγεί την διδακτική του μέθοδο:

καὶ σεμνὸν αὐτῷ παιδιᾶς δώσω τρόπον,
ὡς ἂν τὸ σεμνόν, κᾶν δοκῆ παίζειν, ἔχη,
καμοὶ δὲ διδάσκοντι παιγνίου τρόπῳ.⁵⁶

37), του 15ου επίσης αι., φφ. 226r-229r παραδίδονται και τα οκτώ *θεοτοκία* υπό τον τίτλο: *τὰ ὀκτὼ θεοτοκία τὰ ἐν τῇ ὀκτοῆχῳ· ἃ μετεποίησεν ὁ Πεδιάσιμος ἐκεῖνος διὰ στίχων ιαμβικῶν*, βλ. G. PIERLEONI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Neapolitanis Neapolitanae*, vol. I, Roma, 1962, σ. 305. Ίσως το γεγονός ότι από τον κώδ. αυτό παραδίδονται όλα τα *θεοτοκία* είναι ενδεικτικό της ορθότητας της απόδοσής τους στον Ιωάννη Πεδιάσιμο, για την προσωπικότητα και την διδακτική δραστηριότητα του οποίου βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 117-24.

⁵⁴ J. FR. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus Regiis*, vol. II, Paris, 1830, [ανατύπ., Hildesheim, 1962], σσ. 340-393. Για την απόδοση στον Νικήτα βλ. Α. ΤΟΒΑΡ, “Nicetas of Heracleia and Byzantine Grammatical Doctrine”, εις: *Classical Studies Presented to Ben E. Parry*, [Illinois Studies in Language and Litterature, 58], Urbana, 1969, σσ. 223-35, όπου και λεπτομερέστατη ανάλυση του ποιήματος. Για μία περιγραφή του κώδ. *Salam. M 229 (olim 1-2-10)*, βλ. Α. ΤΟΒΑΡ, *Catalogus codicum graecorum Universitatis Salamantinae. I. Collectio Universitatis Antiqua*, Ediciones Universidad, Salamanca, 1963, σσ. 43-45.

⁵⁵ Δυστυχώς ο Νικήτας δεν αναφέρεται ονομαστικά ή με περισσότερες λεπτομέρειες στον ευγενή αυτόν νέο. Φαίνεται ευλογοφανής η υπόθεση του ΤΟΒΑΡ, “Nicetas of Heracleia”, σσ. 233-34, ότι πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Δούκα· αυτό βρίσκει σύμφωνο και τον ROOSEN, “The Works of Nicetas Heracleensis”, σ. 127. Πέραν τούτου πάντως, όπως τονίζει ο ΤΟΒΑΡ, σ. 234, από τον τόνο του κειμένου σε ορισμένα σημεία –όπως λ.χ. στον στίχ. 716: *Μὴ συνοικήσης γυναικί, φαμέν, στρωμυλοτάτη*– είναι εναργές ότι ο διδάσκαλος απευθύνεται σε νεαρό σχετικά μεγαλύτερης ηλικίας, απ’ ό,τι ο Θεοφύλακτος στην *Παιδεία Βασιλική*. Τέτοιου είδους συμβουλές που αναφέρονται στην φλυαρία ή την φαυλότητα των γυναικών κλπ. είναι πολύ συχνές και στην σχεδोगραφία, βλ. π.χ. το ανεπίγραφο σχέδος του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 126v-127r.

⁵⁶ BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, II, σ. 340, στίχ. 2-4.

Το έργο πραγματεύεται την ορθή σύνταξη τεσσάρων μερών του λόγου, δηλ. ονόματος (μόνον των πλαγίων πτώσεων όμως, καθώς ο διδάσκαλος δεν θεωρεί απαραίτητο να υπεισέλθει σε άλλα ζητήματα που προφανώς θεωρεί δυσκολότερα, βλ. στ. 23-24: *Τὸ δ' ὄνομα διδάξω σε πρῶτον ὡς δεῖ συντάσσειν, / οὐχὶ πρὸς πάντα τὰ λοιπά μέρη, πρὸς δὲ τὰς πτώσεις*), ρήματος, προθέσεως και επιρρήματος με τρόπο που έχει ως σκοπό την κατανόηση και την εύκολη απομνημόνευση. Παρομοίως, ένα άλλο ποίημα 140 πολιτικών στίχων του Νικήτα, ανέκδοτο έως τώρα, ασχολείται επίσης με συντακτικά ζητήματα.⁵⁷ Το τρίτο ποίημα, 123 πολιτικών στίχων, το οποίο εξεδόθη από τα κατάλοιπα του Σπυρίδωνος Λάμπρου ως έργο του Ιωάννη Τζέτζη,⁵⁸ έχει συνταχθεί με τις ίδιες όπως και τα άλλα ποιήματα συνιστώσες και επικεντρώνεται στο θέμα των αυθυποτάκτων ρημάτων.⁵⁹ Τέλος, πέρα από τα ποιήματα αυτά, που πραγματεύονται όπως είδαμε γραμματικά και συντακτικά ζητήματα, υπάρχει και μία συναφής πραγματεία περί του ποιητικού μέτρου που αποδίδεται στον Νικήτα. Αν και δεν είναι σίγουρο ότι ανήκει σε αυτόν, είναι πολύ πιθανό δεδομένων των ενδιαφερόντων του.⁶⁰

⁵⁷ Το έργο παραδίδεται από τους κώδ. *Laurent. Plut. 57,24*, φφ. 153r-154r και *Laurent. Plut. 57,26*, ff. 88v-91r, βλ. BALDI, "Il palinsesto Laur. Plut. 57.26", σσ. 472-73.

⁵⁸ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, "Ιωάννου τοῦ Τζέτζου περί ρημάτων αυθυποτάκτων στίχοι πολιτικοί", *NE* 16 (1922), 191-97. Για την ορθή απόδοση του έργου στον Νικήτα, βλ. C. WENDEL, s.v. "Tzetzes", *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, VII A 2 (1948), αρ. 49, στήλ. 2005-2006.

⁵⁹ Για τα *αυθυπότακτα* ρήματα βλ. τον ορισμό του ψευδο-Ηρωδιανού, ed. J. FR. BOISSONADE, *Herodiani Partitiones e codd. Parisinis*, Londini, 1819, [ανατύπ. 1963], σ. 278.14-279.6: *Αυθυπότακτα δὲ εἰσιν, ἧγουν αὐτὰ καθ' αὐτὰ ὑποτάσσονται, χωρὶς ὑποτακτικοῦ μορίου, ὧν τὸ ῥῆμα βαρύνεται, λάβω, ἢ μετοχή ὀξύνεται, ὁ λαβῶν, καὶ τὸ ἀπαρέμφατον περισπᾶται, λαβεῖν. Τούτων γὰρ τὰ δεύτερα καὶ τρίτα πρόσωπα τῶν ἐνικῶν διὰ τοῦ η γράφονται, καὶ τὰ πρῶτα τῶν πληθυντικῶν διὰ τοῦ ὦ μεγάλου γράφονται, καὶ τὰ κυρίως ὑποτακτικά· εὔρω, εὔρων, εὔρεῖν, εὔρης, εὔρη, εὔρωμεν.* Για το έργο του ψευδο-Ηρωδιανού, βλ. A. DYCK, "Notes on the *Epimerismoi* Attributed to Herodian", *Hermes* 109/2 (1981), 225-235. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολύ συχνά στο λεξικό Σούδα ο όρος *αυθυπότακτον* συνοδεύει επεξηγηματικά κάποιο λήμμα (43 περιπτώσεις), ενώ το θέμα των ρημάτων αυτών θίγει και ο Ευστάθιος στις *Παρεκβολές* του στα ομηρικά έπη.

⁶⁰ W. J. W. KOSTER, *Tractatus Graeci de re metrica inediti*, Paris, 1922, σσ. 101-113, κείμ. στις σσ. 103-113. ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis", αρ. 1.1.5, σ. 128. Βλ. και HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σ. 433.

Σε στενή συνάφεια με τους προαναφερθέντες ορθογραφικούς κανόνες και τα γραμματικά ποιήματα βρίσκονται τα τρία σωζόμενα σχέδια του Νικήτα. Καθίσταται σαφές, όπως υπογραμμίζει ο J. Schneider, ότι προορίζονταν για να χρησιμοποιούνται παραπληρωματικά προς την τεχνική της σχεδογραφίας.⁶¹ Τα σχέδια αυτά, λοιπόν, παραδίδονται από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* υπό τον τίτλο του *Ἡρακλείας*.⁶² Ανήκουν στην περίοδο κατά την οποία υπηρέτησε ως διδάσκαλος στην σχολή των Χαλκοπρατείων, όπου διδασκόταν η σχεδογραφία από τον 11ο ήδη αιώνα. Το πρώτο εκ των σχεδών απαντά στα φφ. 134r-v, παραδίδεται όμως και από τον κυπριακό κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 386v-387r, υπό τον τίτλο: του *Ἡρακλείας*.⁶³ Πρόκειται για ένα μικρό σχετικά (10 στίχ. στον πρώτο κώδ. και 11 στον δεύτερο αντιστοίχως) και εύληπτο σχέδος, που αποτελεί εγκώμιο στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Ουσιαστικά, λόγω του μεγέθους και του μικρού βαθμού δυσκολίας του, απευθύνεται μάλλον σε αρχάριους μαθητές. Αντιθέτως, είναι πολύ πιθανό ότι τα άλλα δύο σχέδια προορίζονταν για πιο προχωρημένους μαθητές. Το δεύτερο σχέδος που βρίσκεται στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 188v-189v, συνιστά έναν λόγο στα Θεοφάνεια· έχει πολύ μεγαλύτερη έκταση, δυσκολότερο λεξιλόγιο και συνοδεύεται από διάστιχες ερμηνευτικές γλώσσες.⁶⁴ Το ίδιο ισχύει και για το τρίτο σχέδος στα φφ. 202r-203v, το

⁶¹ J. SCHNEIDER, “La poésie didactique à Byzance: Nicetas d’Héraclée”, *Bull. Ass. G. Budé* 58/4 (1999), 388-423, ιδ. σσ. 416-17. TOVAR, “Nicetas of Heracleia”, σ. 229. Στο ποίημα *περί συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν* ο Νικήτας μάλιστα αναφερόμενος στο θέμα της συντάξεως με δοτική των ρημάτων που δηλώνουν ηδονή χρησιμοποιεί το παράδειγμα: *Ἐνασμενίζω, φιληδῶ τῇ τῶν σχεδῶν μελέτῃ*, ed. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, II, σ. 349, στίχ. 178.

⁶² ΒΑΣΣΗΣ, “Τῶν νέων φιλολόγων παλαίσματα”, αρ. 36, 134, 152. Βλ. και GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia”, σ. 25. Ὅτι ο προσδιορισμός του *Ἡρακλείας* αναφέρεται στον Νικήτα θεωρείται πέραν πάσης αμφιβολίας, βλ. ROOSEN, “The Works of Nicetas Heracleensis”, σ. 127 και TOVAR, “Nicetas of Heracleia”, σ. 223 υποσημ. 3.

⁶³ Για την περιγραφή του κώδικος, που γράφτηκε από τον γνωστό γραφέα Ρωμανὸ Ἀναγνώστη και χρονολογείται στα 1320 περ., βλ. C. N. CONSTANTINIDES – R. BROWNING, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, [DOS XXX & Cyprus Research Centre, Texts and Studies XVIII], Washington D.C. – Nicosia, 1993, αρ. 35, σσ. 171-173, πίν. 52, 53.

⁶⁴ Υπάρχουν, μάλιστα, κάποιοι γραμματικοί τύποι που, απ’ όσο τουλάχιστον μπορέσαμε να ερευνήσουμε, είναι εξαιρετικά σπάνιοι: στον προτελευταίο στίχο του φ. 189r υπάρχει ο όρος *κτεάτων* (γεν. πληθ. του ουσ. *τό κτέαρ* = το κτήμα, η ιδιοκτησία), που απαντά μόνον στην AG 1.10 στίχ. 4. Επίσης, στον πρώτο στίχ. του επομένου φύλλου 189v υπάρχει ο τύπος *ρίμμόν* (αιτ. εν. του ουσ. *ὁ ρίμμος* = *ἡ ρίμμις* σύμφωνα και με την διάστιχη γλώσσα). Πάντως εκ του ρήμ.

οποίο είναι παράφραση αποσπάσματος από το *Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Τεσσαράκοντα μάρτυρας* του Γρηγορίου Νύσσης.

Πέραν της διδασκαλίας της γραμματικής, της ορθογραφίας και του συντακτικού ο Νικήτας ασχολήθηκε και με την διδασκαλία της ρητορικής. Ένα πολύ σημαντικό έργο του, που προέκυψε από την διδακτική του δραστηριότητα, ήταν τα σχόλια που συνέταξε σε 16 λόγους του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.⁶⁵ Είναι σαφές ότι, επειδή από πολύ νωρίς ακόμη λόγω της απήχησής τους οι λόγοι του Γρηγορίου είχαν αποκτήσει την σφραγίδα του κλασικού, θεωρούνταν υπόδειγμα ύφους και είχαν συνακόλουθα βρει την θέση τους στην σχολική διδακτέα ύλη μέχρι σχεδόν και τον 19ο αι.⁶⁶ Τα

ρίπτω το παραγόμενο ουσ. είναι φυσικά τὸ *ῥίμμα*. Ο εδῶ ευρισκόμενος τύπος *ῥιμμός* φαίνεται να αποτελεί *ἀπαξ* λεγόμενον. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στο φ. 189r απαντά ο όρος *δηῶ*, που αποτελεί ονομασία της Δήμητρας· εδῶ, σύμφωνα και με την διάστιχη γλώσσα, έχει την σημασία της γης (πρβλ. και τα σχόλιο στο II.19 τῶν *Ἀλιευτικῶν* του Οππιανού (από την Ανάβαρζο της Κιλικίας), ed. U. CATS BUSSEMAKER, *Scholia in Theocritum. Scholia et Paraphrases in Nicandrum et Oppianum*, Parisiis, 1878, σ. 302 : «*Δηῶ· γῆ· σωματοποιεῖ τὴν γῆν ὡς θεάν. Δηῶ ὁ (ἡ) θεὸς παρὰ τὸ δαίω τὸ καίω, δηῶ δ' ἡ γῆ παρὰ τὸ δαίω τὸ μερίζω ...*»). Αξίζει να υπογραμμισθεῖ εδῶ ότι το επίθετο αυτό συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που ο Νικήτας δίδει για την Δήμητρα στο σχετικό έργο του περί των ονομάτων των δώδεκα θεῶν, βλ. F. CREUZER, “*Nicetae Serrariensis, Metropolitae, Deorum Dearumque epitheta, ex cod. Palatin. eruta et collata cum codd. Dresdensi et Monacensi, subjectâ singulis epithetis annotatione*”, εις: F. CREUZER, *Meletemata e disciplina antiquitatis. Opuscula mythologica, philosopha, historica et grammatica, ex codicibus graecis maxime Palatinis*, Lipsiae, 1817, σ. 25.

⁶⁵ Όπως τονίζει ο ROOSEN, “*The Works of Nicetas Heracleensis*”, αρ. 1.5.1.1., σ. 131, οι συγκεκριμένοι αυτοί λόγοι ονομάζονταν *ἀναγιγνωσκόμενοι*, διότι αναγιγνώσκονταν στην εκκλησία ενώπιον ακροατηρίου, κριτήριο που θα πρέπει να ελήφθη υπ’ όψιν από τον Νικήτα για την επιλογή τους προς διδακτική χρήση. Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι σχηματίστηκε και ένα σχετικά απλό ερμηνευτικό λεξικό των δυσκόλων λέξεων και φράσεων από τις ομιλίες του Γρηγορίου, προφανώς προς χρήση στην διδασκαλία, το οποίο παραδίδεται από τον κώδ. *Oxon. Barocci 50* του 10ου αι., ed. I. SAJJDAK, “*Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni*”, εις: *Symbola Grammatica in honorem Rozwadowski*, Krakau, 1927, σσ. 153-177 [ανατύπ. εις: K. LATTE, *Lexika Graeca Minora*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965, σσ. 166-190].

⁶⁶ N. G. WILSON, “*The Church and Classical Studies in Byzantium*”, *A&A* 16 (1970), 68-77, ιδ. σ. 70. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 152. Φυσικά, οι λόγοι του Γρηγορίου συνέχισαν να απολαύουν ιδιαίτερης εκτίμησης και να διδάσκονται και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολή*

σχόλια του Νικήτα, λοιπόν, στους 16 αυτούς λόγους παραδίδονται σε περισσότερα από διακόσια χειρόγραφα και αυτό είναι ενδεικτικό της πολύ μεγάλης διάδοσής τους. Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοσή τους,⁶⁷ δεν έχουν εκδοθεί στο σύνολό τους και έτσι δεν είναι εύκολο να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για την έκτασή τους, ποιές είναι οι πηγές τους κλπ. Από τα λίγα εκδεδομένα έως τώρα αποσπάσματα προκύπτουν τα εξής: φαίνεται ότι τα σχόλια είχαν ερμηνευτικό χαρακτήρα σε θέματα κυρίως θεολογικού περιεχομένου· δεν απουσίαζαν ακόμη και πραγματολογικά σχόλια, όπου ο Νικήτας καταγίνεται με την παρουσίαση και επεξήγηση ιστορικών και μυθολογικών θεμάτων, αρχαίων εθίμων κ.λ.π.⁶⁸ Εν ολίγοις, πρόκειται για ένα σημαντικό έργο, η αξία του οποίου είχε ήδη αναγνωριστεί από τους συγχρόνους του. Ενδεικτικό είναι ότι από τα τέλη του 11ου αι. μεταφράστηκε στην γεωργιανή,⁶⁹ ενώ εντοπίσαμε ότι ο Μιχαήλ Γλυκάς στο δεύτερο μισό του 12ου αι. πραγματευόμενος ένα θεολογικό ζήτημα κατόπιν ερωτήσεως του μοναχού Μαξίμου του Σμενιώτη το είχε συμβουλευθεί και αναφέρεται σε αυτό.⁷⁰ Επίσης, ένα ακόμη στοιχείο επ' αυτού το οποίο πρέπει να τονισθεί είναι ότι αρκετοί από τους κώδικες που παραδίδουν τα σχόλια του

στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας, Αθήνα, 1993, σσ. 111-118. Μαζί με τους λόγους του Ναζιανζηνού συνέχισαν επομένως να αντιγράφονται και τα σχόλια του Νικήτα.

⁶⁷ Βλ. την βάση δεδομένων *Pinakes* του Institut de Recherche d' Histoire des Textes: http://pinakes.irht.cnrs.fr/rech_oeuvre/resultOeuvre/filter_auteur/4774/filter_oeuvre/8791 (ημερομηνία προσπέλασης: 13/09/2010).

⁶⁸ R. CONSTANTINESCU, *Nicetae Heracleensis commentariorum XVI orationum Gregorii Nazianzeni fragmenta rem litterariam, historiam atque doctrinam antiquitatis spectantia*, Praesidium generale archivorum rei publicae, Bucarest, 1977, το κείμεν. στις σσ. 170-197 (*non inveni*, χρησιμοποιήθηκε το κείμενο μέσω του *Thesaurus Linguae Graecae*, CD-ROM Edition). Έτσι, παρουσιάζονται π.χ. πάρα πολλά μυθολογικά πρόσωπα, όπως η Χίμαιρα, ο Βελλερεφόντης ή ο Ηρακλής, αλλά και ιστορικά όπως ο Ζέρξης. Επίσης αφιερώνεται κάποια έκταση στην παρουσίαση των επτά θαυμάτων του αρχαίου κόσμου, σε ορισμένα έθιμα των Λακεδαιμονίων, στους τέσσερις σημαντικούς αγώνες της αρχαιότητας (δηλ. τα Πύθια, τα Ίσθμια, τα Νέμεα και τους Ολυμπιακούς), ενώ ακόμη παρατίθενται στοιχεία για την Δωδωναία δρυ, την Κασταλία πηγή κ.ά.

⁶⁹ BROWNING, "The Patriarchal School", σ. 17. ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis", αρ. 1.5.1.1., σ. 131.

⁷⁰ Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς κεφάλαια*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1906, ἐπ. 4, σσ. 11-60, ἰδ. σ. 22, στίχ. 1-4. Φυσικά, αυτό σημαίνει ότι ο Νικήτας στην εξήγησή του δεν παραμελεί πιθανώς να σχολιάσει και τις θεολογικές διαστάσεις των λόγων του Ναζιανζηνού, βλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, "Νικήτα Ἡρακλείας Ἑρμηνεία εἰς τὸν λόγον περὶ φιλοπτωχείας τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ", *Θεολογία* 21 (1950), 354-84.

Νικήτα ανάγονται χρονολογικά κοντά στην εποχή της σύνθεσής τους, δηλ. στον 12ο και 13ο αι. Αντιλαμβάνεται κανείς λοιπόν ότι η έκδοση των σχολίων συνιστά ένα τιτάνιο εκδοτικό άθλο και παραμένει ένα *desideratum* της έρευνας που θα φωτίσει την ιστορία της διδασκαλίας της ρητορικής στα Βυζαντινά χρόνια.

Η πατρότητα μίας *εξηγήσεως* σε μέρος του ιαμβικού κανόνος του Ιωάννη του Δαμασκηνού που αποδίδεται στον Νικήτα είναι προβληματική. Είναι βέβαια γνωστό ότι οι ιαμβικοί κανόνες των μελωδών της Εκκλησίας αδελφών Ιωάννου Δαμασκηνού και Κοσμά Μαΐουμά χρησιμοποιήθηκαν για διδακτικούς σκοπούς, οπότε δεν θα ήταν περίεργο να έχει συνθέσει μία τέτοια *εξήγηση* και ο Νικήτας.⁷¹ Ένας από τους πιο έγκυρους μελετητές των εξηγήσεων στους ιαμβικούς κανόνες, ο αείμνηστος καθ. Κομίνης, είναι της απόψεως ότι η απόδοση της πατρότητας στον Νικήτα Ηρακλείας οφείλεται σε παρανοήσεις νεωτέρων μελετητών και στην σύγχυσή του με τον πραγματικό συντάκτη του έργου Νικήτα του Μαρωνείας, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης.⁷²

Ένα άλλο σημαντικό κεφάλαιο στις διδακτικές δραστηριότητες του Νικήτα Ηρακλείας είναι η διδασκαλία της ποίησης, όπως προκύπτει από βάσιμες ενδείξεις. Από το χέρι του, πιθανότατα, αντιγράφηκε ο περίφημος κώδ. *Marc. gr. 476* κτήμα και του καρδινάλιου Βησσαρίωνος και πολύ σημαντικός για την παράδοση δύο κειμένων: της *Άλεξάνδρας*, του στρυφνού και σκοτεινού αυτού, όπως έχει δικαίως χαρακτηριστεί, ποιήματος του Λυκόφρονος του Χαλκιδέως, και των *Φαινομένων* του Αράτου.⁷³ Τόσο η *Άλεξάνδρα* όσο και τα *Φαινόμενα* συνοδεύονται από διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια, ενώ στον σχετικά μικρής εκτάσεως περγαμινό κώδικα (62 φφ.) παραδίδεται ακόμη η παράφραση του έργου του

⁷¹ F. A. DEMETRACOPOULOS, "The Exegeses of the Canons in the Twelfth Century as School Texts", *Δίπτυχα* 1 (1979), 143-58, ιδ. σ. 153.

⁷² Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου, και τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ρώμη-Αθήνα, 1960, σσ. 105-108. Για την ημιτελή εξήγηση του Νικήτα του Μαρωνείας και την συνέχιση του έργου από τον Ιωάννη Ζωναρά, μάλλον μετά το 1145, βλ. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Το αγιολογικό και ομιλητικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά. Εισαγωγική μελέτη – κριτική έκδοση*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 60], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2013, σσ. 36-37.

⁷³ Για την λεπτομερέστατη περιγραφή του κώδ., βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. II: *Codices 300-625*, Instituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1985, σσ. 267-69.

Λυκόφρονος που επιμελήθηκε ο ίδιος ο Νικήτας και μία ανώνυμη παράφραση. Το βιβλιογραφικό σημείωμα σε ώα του φ. 31r έχει ως εξής: *κανταῦθα συνήθροισα λεξικουῦ λέξεις / Νικήτας οὐλάχιστος τῶν διακόνων*. Ἦδη από τα 1879 ο Scheer, ο έγκριτος Γερμανός κλασικός φιλόλογος που ασχολήθηκε εκτεταμένα με την *Ἀλεξάνδρα*, προχώρησε στην ταύτιση αυτού του Νικήτα με τον Νικήτα Ηρακλείας, τονίζοντας την στενή συνάφεια της *Ἀλεξάνδρας* με τη σύντομη πραγματεία των γεωγραφικών ονομάτων που συνέταξε ο τελευταίος.⁷⁴ Τα επιχειρήματα του Scheer, που δεν στερούνται λογικής βάσεως αλλά φαίνονται πειστικά, απεδέχθη μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας κατά τα επόμενα χρόνια, αν και δεν λείπουν και οι περιπτώσεις ερευνητών που εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους κατά της θεωρίας ότι ο κώδικας είναι αυτόγραφος του Νικήτα Ηρακλείας.⁷⁵

Αναφορικά με τα σχόλια στο ποίημα του Λυκόφρονος, σύμφωνα με τις έρευνες του Scheer και του τελευταίου εκδότη Ιταλού φιλόλογου Leone, διαπιστώνεται ότι πολλά εξ αυτών είναι αρχαιότερα, τα οποία έχουν ενταχθεί στο σώμα του κώδ. από τον βιβλιογράφο Νικήτα (siglum A^b), ενώ άλλα φαίνεται ότι συνετάχθησαν από τον ίδιο (siglum A).⁷⁶ Τα σχόλια του Νικήτα είναι ετυμολογικά-γραμματικά (λ.χ. στον στίχ. 57 εξηγείται η ομηρική λέξη *δάμαρ* με την λέξη *όμευνέτις*, στον στίχ. 88 συμπληρώνεται ότι η λέξη *ύγρόφοιτος* γράφεται και *ύψίφοιτος* κλπ), αλλά είναι κυρίως πραγματολογικά (λ.χ. στον στίχ. 46 δίδονται περισσότερες πληροφορίες για τον θάνατο της Σκύλλας από το χέρι του Ηρακλέους, στον στίχ. 50 για την αρπαγή της

⁷⁴ E. SCHEER, “Die Ueberlieferung der Alexandra des Lykophron”, *RhM* 34 (1879), 272-291, ιδ. σσ. 281-82.

⁷⁵ Ο ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus*, II, σ. 268 θεωρεί ότι ο Scheer «... quem Nicetam ab episcopo Serrarum haud diversum esse argumentis gravibus comprobavit». Την ταύτιση είχαν αποδεχθεί και οι M. VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, [ανατύπ. Hildesheim, 1966], σ. 337. Επίσης, ο N. G. WILSON αν και συστήνει επιφυλάξεις στο θέμα της ταυτίσεως, εν τέλει την αποδέχεται, βλ. “A Chapter in the History of Scholia”, *CQ* N.S. 17 (1967), 244-256· IDEM, “The Church and Classical Studies in Byzantium”, *A&A* 16 (1970), 68-77, ιδ. σ. 76 υποσημ. 25· IDEM, *Scholars*, σ. 181. Αντιθέτως, την ταύτιση απορρίπτουν οι εκδότες της παραφράσεως της *Ἀλεξάνδρας* P.A.M. LEONE, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, Università di Lecce, 2002, σ. v και των *Φαινομένων* και των σχολίων τους J. MARTIN, *Scholia in Ararum vetera*, Teubner, Stuttgartiae, 1974, σ. vi, λόγω πρωιμότερης χρονολόγησης του κώδ. στον 10ο-11ο αι.

⁷⁶ LEONE, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, σσ. v-vii.

Δηιάνειρας από τον κένταυρο Νέσσο –στα σχόλια γράφεται Νέσος– και τον θάνατο του ήρωος κλπ). Φυσικά, όπως έχει ήδη τονισθεί από τον Scheer, πολλά από τα σχόλια αυτά αφορούν σε γεωγραφικούς όρους και ονόματα. Η παράφραση του Νικήτα, η οποία προφανώς λειτουργούσε συμπληρωματικά με τα σχόλια για να καταστεί το δυσνόητο κείμενο πιο κατανοητό από τους μαθητές, ακολουθεί σε πολλά σημεία την αρχαιότερη παράφραση που παραδίδει ο κώδ.. Τα σχόλια στον Άρατο φαίνεται ότι και αυτά είναι παρόμοια με σχόλια παλαιότερα, λατινικά μάλιστα, που χρονολογούνται στον 7ο-8ο αι.⁷⁷ Επομένως, αν η θέση ότι το χφ. γράφτηκε από το χέρι του Νικήτα είναι ορθή, τότε ο κώδ. *Marc. gr. 476* φέρει στο φως τον τρόπο με τον οποίον ένας διδάσκαλος στα τέλη του 11ου αι. προς τις αρχές του 12ου διαχειρίζεται το διδακτικό του υλικό. Είναι δε ενδεχόμενο ότι μία σύγκριση των σχολίων στους λόγους του Γρηγορίου Ναζιανζηνού με τα σχόλια στην *Άλεξάνδρα* του Λυκόφρονος, θα μπορούσε να επιφέρει μία οριστική λύση στο δίλημμα αν τα τελευταία αποτελούν έργο του Νικήτα Ηρακλείας.

Ο επιφανής Βρετανός παλαιογράφος Nigel Wilson, πέραν της ταύτισης του βιβλιογράφου διακόνου Νικήτα με τον διδάσκαλο Νικήτα, θέτει και μία άλλη διάσταση στο ζήτημα. Τονίζει δηλ. ότι η γραφή του κώδ. *Marc. gr. 476* παρουσιάζει πάρα πολλές ομοιότητες με την γραφή του κώδ. *Marc. gr. 474*, ο οποίος χρονολογείται από τον Μιονί λίγο αργότερα, στον 12ο αι., και παραδίδει επτά κωμωδίες του Αριστοφάνη (και δη κατά σειράν τον *Πλουῦτο*, τις *Νεφέλες*, τους *Βατράχους*, τους *Ίππῆς*, τις *Ὅρνιθες*, την *Εἰρήνη* και τις *Σφήκες*) με προλεγόμενα, την υπόθεση εκάστου έργου και παρασελίδια σχόλια.⁷⁸ Βάσει αυτής της παρατηρήσεως τίθεται το ζήτημα ότι ο πολύ σημαντικός για την παράδοση του κειμένου και των σχολίων του Αριστοφάνη κωδ. *Marc. gr. 474* εγράφη πιθανώς από τον Νικήτα ή παρήχθη τουλάχιστον στο ίδιο περιβάλλον.⁷⁹ Το γεγονός της ύπαρξης και των επτά κωμωδιών (από τις έντεκα μέχρι σήμερα διασωθείσες συνολικά) σε έναν κώδικα είναι δηλωτικό της σημασίας που

⁷⁷ WILSON, “A Chapter in the History of Scholia”, σ. 246.

⁷⁸ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus*, II, σσ. 264-65.

⁷⁹ N. G. WILSON, “The Church and Classical Studies in Byzantium”, σ. 76· IDEM, *Scholars*, σ. 181.

απέδιδε ο Νικήτας στην διδασκαλία της ποίησης, καθώς τρεις μόνον από αυτές (ο *Πλούτος*, οι *Νεφέλαι* και οι *Βάτραχοι*) ανήκαν στην βυζαντινή διδακτέα ύλη.⁸⁰

Ο Νικήτας οφείλει μεγάλο μέρος της φήμης του ως συγγραφέας και σε μία πλειάδα θεολογικών έργων που συνέγραψε υπό την ιδιότητα του επισκόπου Ηρακλείας. Πρόκειται για σειρές (*catenae*) από ερμηνευτικά χωρία Πατέρων της Εκκλησίας σε βιβλία της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, δηλ. στους Ψαλμούς, στον Ιώβ και σε ορισμένους προφήτες, σε τρία από τα τέσσερα τουλάχιστον Ευαγγέλια, καθώς και στις επιστολές του Παύλου.⁸¹ Όπως και στην περίπτωση του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο Νικήτας συνέταξε τις σειρές κατά το διάστημα που βρισκόταν στον επισκοπικό θρόνο χρησιμοποιώντας το υλικό των παραδόσεων του.⁸² Από την ίδια περίοδο χρονολογείται προφανώς και μία σειρά αποκρίσεων προς κάποιον επίσκοπο Κωνσταντίνο, που δίνει λύσεις σε ερωτήματα κανονικής φύσεως.⁸³ Θεολογικό περιεχόμενο έχει και μία πραγματεία περί της Αγίας Τριάδος και του Αγίου Πνεύματος που αποδίδεται επίσης στον Νικήτα. Το τελευταίο αυτό έργο στην ουσία αποτελεί μία ανθολόγηση σχετικών με το υπό εξέταση ζήτημα χωρίων από Πατέρες της Εκκλησίας, γεγονός που συνάδει κατ' αρχάς με την ιδιότητα του λογίου ως συντάκτη ερμηνευτικών σειρών και παραδίδεται από τον κώδ. *Laurent. Plut. 60,11*, του 15ου αι., φφ. 8r-85r.⁸⁴ Η απόδοση πραγματοποιήθηκε από τον αρχιμ. Ανδρόνικο Δημητρακόπουλο επί τη βάση της ύπαρξης χωρίων στην πραγματεία από τα σχόλια

⁸⁰ N. G. WILSON, *Aristophanea. Studies on the Text of Aristophanes*, Oxford Univ. Press, 2007, σσ. 5-6. Για την θέση του Αριστοφάνη στο Βυζάντιο γενικά βλ. και W. J. KOSTER, "Aristophane dans la tradition byzantine", *REG* 76 (1963), 381-96.

⁸¹ Περισσότερες πληροφορίες για την φύση και την χρονολόγηση των έργων, αλλά και τα προβλήματα της πατρότητάς τους που έχουν επισημανθεί, δίνει ο ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis", αρ. 1.7.1.1-1.7.2.2, σσ. 135-138. Εξ αυτών όλων η μόνη σύγχρονη έκδοση είναι της σειράς στον ευαγγελιστή Λουκά, βλ. Χ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, *Συναγωγή Πατέρων εις τό κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371)*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 9], ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 1973.

⁸² ROOSEN, "The Works of Nicetas Heracleensis", σ. 142.

⁸³ A. PAVLOV, "Канонические отвѣты никиты, митрополита ираклийскаго (XI-XII вѣка), въ ихъ первоначальномъ видѣ и въ позднѣйшей переработкѣ матеея вла-старя (Κανονικαὶ ἀποκρίσεις Νικήτα μητροπολίτου Ἡρακλείας (ι᾿-ιβ' ἑκατ.) κατὰ τε τὸ πρωτότυπον καὶ τὴν μεταγραφὴν Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως)", *VV* 2 (1895), 160-76.

⁸⁴ A. M. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, II, στήλ. 600.

του Νικήτα στον Γρηγ. Ναζιανζηνό,⁸⁵ άρα είναι ουσιαστικά επισφαλής. Αν η απόδοση είναι ορθή αυτό σημαίνει ότι ο Νικήτας με την ιδιότητα του διδασκάλου ακόμη έλαβε και ο ίδιος μέρος στον εκκλησιαστικό διάλογο μεταξύ των δύο Εκκλησιών κατά το 1112. Ωστόσο το τελευταίο γεγονός καθώς και η πατρότητα του έργου μένουν να αποδειχθούν.

Ο Νικήτας Ηρακλείας λοιπόν με την διδακτική του δραστηριότητα άσκησε σημαντική επιρροή στους συγχρόνους του και τα έργα του άφησαν το στίγμα τους και σε μεταγενέστερες περιόδους. Ο Νικήτας όμως ήταν μόνον ένας από μία πλειάδα σημαντικών διδασκάλων και ανθρώπων του πνεύματος που ήκμασαν στην εποχή των Κομνηνών. Ένας εξ αυτών και λίγο μεταγενέστερός του υπήρξε ο Θεόδωρος Πρόδρομος, αναμφισβήτητα ένας από τους πλέον παραγωγικούς λογίους της εποχής. Ήταν Κωνσταντινουπολίτης την καταγωγή και γόνος σχετικά ευκατάστατης, αν και όχι αριστοκρατικής οικογένειας. Στα έργα του διατυπώνει διαρκώς παράπονα για την κακοτυχία του και την δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει, φαίνεται όμως πως τα σχόλια αυτά πρέπει να λαμβάνονται με κάποιες επιφυλάξεις, καθώς από πληροφορίες που ο ίδιος ενίοτε παρέχει αποδεικνύεται ότι η οικογένειά του διέθετε κάποια όχι ευτελή περιουσιακά στοιχεία.⁸⁶ Κατά πάσα πιθανότητα ο Θεόδωρος γεννήθηκε στην πρωτεύουσα στην ανατολή του δωδεκάτου αιώνας, γύρω στα 1100 μ.Χ. Πρόδρομος ήταν το οικογενειακό του όνομα, καθώς έτσι ονομαζόταν και ο

⁸⁵ Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ αρχιμ., *Ορθόδοξος Έλλάς, ήτοι περί τών Έλλήνων τών γραψάντων κατά Λατίνων και περί τών συγγραμμάτων αύτων*, Λειψία, 1872 [ανατύπ., Αθήνα, 1968], σ. 9.

⁸⁶ ΚΑΖΗΔΑΝ –FRANKLIN, *Studies*, σ. 105. Φαίνεται εν ολίγοις ότι ο Πρόδρομος υιοθετεί και χρησιμοποιεί, με κάποια δόση υπερβολής, τον λογοτεχνικό τόπο του δυστυχούντος και επαίτη λογίου. Φυσικά το μοτίβο αυτό, κοινός τόπος στους κύκλους των λογίων κατά τον 12ο αι. αλλά και αργότερα (μπορεί κανείς ευκόλως να θυμηθεί την περίπτωση του Γλυκά ή στην Παλαιολόγεια περίοδο του Θεοδώρου Υρτακηνού), χρησιμοποιήθηκε κατ' εξοχήν από τον Πτωχοπρόδρομο. Η σύγχρονη έρευνα, όμως, δεν δέχεται πλέον την ταύτιση του Θεοδώρου Προδρόμου με τον Πτωχοπρόδρομο, επί τη βάση χρονολογικών και άλλων επιχειρημάτων. Τα επιχειρήματα αυτά συνόψισε με τον πλέον σαφή τρόπο εσχάτως ο ο εκδότης των δημοδών και αιτητικών αυτών ποιημάτων Η. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, "Του Πτοχοπροδromου", εις: Μ. HINTERBERGER – ELISABETH SCHIFFER (eds.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur. Gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv 20], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 56-76.

πατέρας του.⁸⁷ Για την οικογένειά του, δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες, πέραν του ότι είχε έναν θείο «*Χριστόν ὀνομασμένον γῆς Ῥωσικῆς πρόεδρον*». Ονομαζόταν δηλ. Μανουήλ και δεν ήταν άλλος, όπως απέδειξε πειστικά ο Simon Franklin, από τον Μανουήλ του Σμολένσκ, η ακμή του οποίου τοποθετείται στο δεύτερο τρίτο του 12ου αι. (1137-1167) και ο οποίος υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής των βυζαντινών συμφερόντων και της ελληνικής παράδοσης στην μακρυνή Ρωσία.⁸⁸

Για την ανατροφή του νεαρού Θεοδώρου φρόντισαν ο παππούς, ο προαναφερθείς θείος του και ο πατέρας του, που όπως αναφέρει, δεν ήταν άμοιρος παιδείας.⁸⁹ Επομένως, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι προαναφερθέντες ανέλαβαν την διδασκαλία των πρώτων του γραμμάτων. Για τις περαιτέρω σπουδές του μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες από τον ίδιο. Στο ποίημά του που απευθύνεται στην Άννα Κομνηνή, την κόρη του Αλεξίου Α' και ιστορικό, λέγει ότι μετέλθε διαδοχικά τα στάδια της γραμματικής, της ρητορικής και τέλος της φιλοσοφίας με επιτυχία:

«... καὶ δὴ γραμματικῆς μὲν ἀπείριτον οἶδμα θαλάσσης
 εὐπλοος ἐξεπέρησα, φορὸν δέ με πνεῦμα κατέπνει,
 ῥητροσύνης μετέπειτα τὸν εὐριπον ἐξεπλοήθην,
 εὐριπον ἀτρεκέως, τῆ γὰρ καὶ τῆ μεταπίπτει,

⁸⁷ Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο ίδιος: «Ἀπὸ Προδρόμου Πρόδρομος, οἰκέτης ἀπ' οἰκέτου ...», ed. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, αρ. IV, στίχ. 1, σ. 201. Επίσης, αναφέρει ότι και ο παππούς του ήταν Προδρομώνυμος, έφερε δηλ. το όνομα Πρόδρομος («πάππου γὰρ εὐμοίρηκα Προδρομωνύμου»), ed. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, LIX, στίχ. 187, σ. 480.

⁸⁸ S. FRANKLIN, "Who was the Uncle of Theodore Prodromos ?", *BSI* 45 (1984), 40-45. Για την σφραγίδα του Μανουήλ, η οποία φέρει στην έμπροσθεν όψη την παράσταση της Θεοτόκου Ἐπισκέψεως και στην όπισθεν την επιγραφή: *Θεοτόκε, βοήθει Μανουήλ, ἐπισκόπω Σμολινίσκου*, βλ. VIKTORIA BULGAKOVA, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die Funde auf dem Territorium Altrußlands*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 6], Wiesbaden, 2004, αρ. 3.2.3.13, σσ. 272-73. Στην διαμάχη του 1147 που προέκυψε κατά την εκλογή του γηγενούς Νήφωνος ως μητροπολίτου Κιέβου χωρίς την έγκριση και ευλογία του πατριαρχείου, ο Μανουήλ τήρησε σθεναρή στάση, ώσπου αποκαταστάθηκε η νομιμότητα περ. δέκα έτη μετά. Για την υπόθεση αυτή βλ. V. GRUMEL, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. II et III: Les registes de 715 à 1206*, Paris, 1947, [deuxième édition revue et corrigée par JEAN DARROUZÈS, Paris, 1989], αρ. 1027, σ. 486 και αρ. 1040, σσ. 497-98.

⁸⁹ HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 23-24 και αρ. XXXVIII, στίχ. 15-21, σ. 378.

ἀστατέων καὶ ἀνδιχ' αἰίστροφον οἶμον ἐλαύνει·
ὠκεανὸς δέ μ' ἔδεκτο μετήλυδα φιλοσοφίας,
μειζόν ὠκεανοῖο μέρος μέγα περὶ τοῦ γαίην ᾠ». ⁹⁰

Παρομοίως, σε χωρίο ενός άλλου έργου του, του *Περὶ τοὺς διὰ πενίας βλασφημοῦντας τὴν πρόνοιαν* που ἔχει έντονο πολεμικό ύφος, αναφέρεται πιο αναλυτικά στο αντικείμενο των σπουδών του. Αφού πέρασε το στάδιο της γραμματικής, δεν εμυήθη στην ρητορική από τα έργα του Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη *καὶ τῶν κατ' αὐτόν*, το ύφος των οποίων χαρακτηρίζει ψυχρό, αλλά από τα έργα του Αιλίου Αριστείδη και του Πλάτωνος. Φυσικά εμυήθη στην αριστοτελική φιλοσοφία, αλλά, όπως γράφει, δεν ήταν άμοιρος και της πλατωνικής. Για τους διδασκάλους του, κοντά στους οποίους φοίτησε, στο συγκεκριμένο έργο αναφέρει μόνον ότι ήσαν οι άριστοι. ⁹¹

Έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε ότι ένας εκ των διδασκάλων αυτών, ήταν ο Στέφανος Σκυλίτζης (βλ. Τόμ. Β', αρ. 190). Η σχέση του Προδρόμου με τον Σκυλίτζη, όπως την περιγράφει ο ίδιος, υπερέβαινε τα στενά όρια της σχέσεως μεταξύ διδασκάλου και μαθητή, καθώς χαρακτηρίζει τον εαυτό του περισσότερο ως έναν ευγνώμονα υιό. ⁹² Υπό αυτό το πρίσμα μπορούν να ιδωθούν οι δύο επιστολές που του απέστειλε ο Πρόδρομος αλλά και η *μονωδία* την οποία συνέταξε μετά τον θάνατό του. ⁹³ Επίσης, από χωρίο επιστολής που απέστειλε ο Μιχαήλ Ιταλικός, ως επίσκοπος Φιλιππουπόλεως, στον Πρόδρομο, προκύπτει ότι όχι μόνον διατηρούσαν φιλικούς δεσμούς, αλλά ότι, όπως και στην περίπτωση του Σκυλίτζη, η στενή αυτή σχέση πήγαζε από την μαθητεία του Προδρόμου κοντά στον Ιταλικό. ⁹⁴

⁹⁰ HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, αρ. XXXVIII, στίχ. 50-56, σ. 379.

⁹¹ PG 133, στήλ. 1291-1302, ιδ. στήλ. 1297.

⁹² M.D.J. OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours. Édition, traduction, commentaire*, Thèse pour obtenir le grade de Docteur de l'Université Paris IV en Études Grecques, 2 τόμ., Paris, 2007, τόμ. Α', επ. 5, στίχ. 27, σ. 95.

⁹³ OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, τόμ. Α', επ. 5 και 6, σσ. 94-100 και 101-103 αντιστοίχως. Την *μονωδία* εξέδωσε ο L. PETIT, "Monodie de Théodore Prodrome sur Étienne Skylitzès métropolitain de Trébizonde", *IRAİK* 8 (1902), 1-14· OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, τόμ. Α', σσ. 264-286.

⁹⁴ R. BROWNING, "Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos", *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 279-97 [=IDEM, *Studies*, ch.

Ο Πρόδρομος ακολουθώντας τα μονοπάτια των διδασκάλων του επεδίωξε την ίδια σταδιοδρομία. Δυστυχώς, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ισχνές και δεν μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα για την πορεία του. Είναι βέβαιον ότι για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα υπηρέτησε ως διδάσκαλος στο σχολείο του Ορφανοτροφείου, όπου είχε άλλωστε φοιτήσει. Σε απροσδιόριστο χρονικό σημείο ανήλθε στο οφφίκιο του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων*, αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν διήλθε όλα τα προηγούμενα στάδια.⁹⁵ Δεν υπάρχει ρητή αναφορά στον Πρόδρομο ως *μαΐστορα τῶν ῥητόρων*, αλλά το γεγονός ότι δίδασκε το αντικείμενο της ρητορικής αποτελεί ένδειξη. Ο λόγος που εκφώνησε προς τιμήν του πατριάρχου Ιωάννου Θ' Αγαπητού (1111-1134)⁹⁶ θα μπορούσε να ληφθεί υπ' όψιν διότι είναι γνωστό ότι ενέπιπτε στις αρμοδιότητες του *μαΐστορος* να εκφωνεί τιμητικούς λόγους προς τιμήν του πατριάρχη το Σάββατο του Λαζάρου κυρίως ή σε κάποια άλλη ευκαιρία.⁹⁷ Το νεαρόν της ηλικίας του και το αιτητικό ύφος που διαπνέει την ομιλία, όπως τονίζει ο εκδότης της, μπορούν όμως να ερμηνευθούν ως εξής: ο Πρόδρομος, με την ιδιότητα του μαθητού του *μαΐστορος* έλαβε τον λόγο κατόπιν αυτού, επιζητώντας την εύνοια του πατριάρχη και τον συνακόλουθο διορισμό του σε κάποιο διδακτικό οφφίκιο.⁹⁸

Παράλληλα με τα διδακτικά του καθήκοντα ο Πρόδρομος είχε αναλάβει και τον ρόλο του αυλικού ποιητή, τον οποίο άσκησε κυρίως κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννου Β' Κομνηνού (1118-1143). Μετά την άνοδο του Μανουήλ Α' Κομνηνού στον θρόνο, έπαυσε να απολαύει της ευνοίας του νέου αυτοκράτορος και φαίνεται πως ετέθη στο περιθώριο. Ο Μανουήλ αναζήτησε νέους υμνητές των κατορθωμάτων του στα πρόσωπα ανδρών που δεν ανήκαν στον στενό κύκλο των αυλικών και

VI], ιδ. σ. 286, στίχ. 138-39, όπου μάλιστα ο Μιχαήλ Ιταλικός αναφέρει πως ανέθρεψε τον Πρόδρομο, όπως ακριβώς ο Φοίνικας τον Αχιλλέα.

⁹⁵ BROWNING, "The Patriarchal School", σ. 23. Βλ. επίσης HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 23-28. Πρβλ. M. D'AMBROSI, *Teodoro Prodromo. I tetrastici giambici ed esametrici sugli episodi principali della vita di Gregorio Nazianzeno*, introduzione, edizione critica, traduzione e commento, [Testi e Studi Bizantino-Neellenici, 17], Roma 2008, σσ. 24-26.

⁹⁶ Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, "Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου λόγος εἰς τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ' τὸν Ἀγαπητόν", *ΕΕΒΣ*41 (1974), 223-42.

⁹⁷ Βλ. παραπάνω σ. 37.

⁹⁸ ΜΑΝΑΦΗΣ, "Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου λόγος", σ. 224.

συνεργατών του πατέρα του, όπως ο αποκαλούμενος συμβατικά αποκαλούμενος *Μαγγάνειος Πρόδρομος* και αργότερα ο Ευστάθιος.⁹⁹ Μετά τον παραγκωνισμό του ο Πρόδρομος, η υγεία του οποίου ήταν ήδη κλονισμένη καθώς επλήγη από ευλογία,¹⁰⁰ απεσύρθη στον ναό των Αγίων Αποστόλων. Απεβίωσε έχοντας καρεί μοναχός με το όνομα Νικόλαος κατά μία εκδοχή περί το 1156-1158¹⁰¹ και σύμφωνα με μία άλλη, λιγότερο πιθανή, γύρω στα 1170.¹⁰²

Το συγγραφικό έργο του Θεοδώρου Προδρόμου είναι ογκωδέστατο και καλύπτει όλα σχεδόν τα είδη της λόγιας παραγωγής. Συνέθεσε επιγράμματα σε μέτρο ιαμβικό και ηρωϊκό, για την εξύμνηση των στρατιωτικών κατορθωμάτων του αυτοκράτορος και της ανώτερης αριστοκρατίας. Επίσης ευκαιριακούς λόγους, έργα ρητορικά, σατιρικά, όπως το *Κατά μακρογενεΐου γέροντος, δοκούντος εΐναι διά τούτο σοφοῦ ἢ το Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καί πολιτικῶν*,¹⁰³

⁹⁹ V. STANKOVIĆ, “A generation gap or political enmity? Emperor Manuel Komnenos, byzantine intellectuals and the struggle for domination in twelfth-century Byzantium”, *ZRVI*44 (2007), 209-227.

¹⁰⁰ J. LASKARATOS – C. TSIAMIS, “Two cases of smallpox in Byzantium”, *International Journal of Dermatology* 41 (2002), 792-95.

¹⁰¹ HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 31-32.

¹⁰² KAZHDAN –FRANKLIN, *Studies*, σσ. 92-93. D’AMBROSI, *Teodoro Prodromo. I tetrastici giambici*, σσ. 26-27. Η αναφορά του Προδρόμου ως *ἀοιδίμου* στην εξήγηση του ιαμβικού κανόνος της Πεντηκοστής που συνέθεσε ο Ευστάθιος δεν μπορεί να χρησιμεύσει στην χρονολόγηση του θανάτου του, καθώς τεκμαίρεται ότι το έργο συνεγράφη μετά την νορμανδική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης το 1185, βλ. SILVIA RONCHEY, “Sulla datazione dell’ *Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica”, *Athenaeum* N.S. 74 (1986), 103-10. Μονωδίες για τον θάνατο του Προδρόμου συνέθεσαν τόσο ο μαθητής και στενός μιμητής του Νικήτας Ευγενειανός, βλ. A. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, [Wiener Byz. Studien, 19], Wien, 1994, αρ. 35, σσ. 171-172, όσο και ο μοναχός Πέτρος (Τόμ. Β’, αρ. 174), μία κατά τα άλλα αιγιματική προσωπικότητα (μαθητής ίσως και αυτός του Προδρόμου ;), βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Εἷς καὶ μόνος Πρόδρομος*, Οδησός, 1899.

¹⁰³ Νέα κριτική έκδοση των σατιρικών έργων του Προδρόμου προετοιμάζει ο T. MIGLIORINI στην διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Gli scritti satirici in greco letterario di Teodoro Prodromo: introduzione, edizione, traduzione e commento*. Έχει εσχάτως υποστηριχθεί από τον Przemysław Marciniak ότι ακριβώς επειδή το έργο *Βίων πρᾶσις* συμπεριλαμβάνει ως δρώντα πρόσωπα όλους εκείνους τους αρχαίους συγγραφείς που αποτελούσαν την βάση του βυζαντινού εκπαιδευτικού συστήματος (δηλ. τον Όμηρο, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη, τον Δημοσθένη, συν τον Ρωμαίο νομικό Πομπώνιο) συνετάχθη για διδακτικούς σκοπούς, βλ. P. MARCINIAC, “Theodore Prodromos’ Bion praxis: a reappraisal”, *GRBS* 53.1 (2013), 219-39.

πολεμικά, εξηγητικές πραγματείες, περί τις τριάντα επιστολές απευθυνόμενες σε άτομα του κύκλου του, διδασκάλους και προστάτες του, όπως ο *νομοφύλαξ* και *ορφανοτρόφος* Αλέξιος Αριστηνός, ένα μυθιστόρημα με τον τίτλο *‘Ροδάνθη και Δοσικλής* κ.ά.

Ανάμεσα στα έργα αυτά εξέχουσα θέση κατέχουν εκείνα που συνέγραψε για διδακτικούς σκοπούς. Αρχικά, θα αναφερθούμε στα σχέδη που προέρχονται από την γραφίδα του Προδρόμου, ο οποίος υπήρξε πολυγραφότατος και ικανός σχεδογράφος, όπως προκύπτει και από αναφορά του μαθητή του Νικήτα Ευγενειανού: «*λόγχη γνωρίζει τούς Σπαρτιάτες, τόν Ἡρακλέα ἢ λεοντῆ, τόν Ἀχιλλέα τὰ ὄπλα, σχέδη τόν φέριστον Πρόδρομον*». ¹⁰⁴ Αναμφισβήτητα, το πιο γνωστό από τα σχέδη του είναι εκείνο που επιγράφεται *Τὰ σχέδη τοῦ μυός*, ¹⁰⁵ το οποίο ευρίσκεται σε στενή λεκτική, νοηματική και ειδολογική συνάφεια με την σατιρική *Κατομνομαχία* του ίδιου. ¹⁰⁶ Στον Πρόδρομο ανήκουν, πέραν του προαναφερθέντος σχεδους, είκοσι ακόμη, τα οποία φέρουν επιγραφή ή είναι ανεπίγραφα, αλλά μπορούν πειστικώς να αποδοθούν σε αυτόν. Ορισμένα έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο, αναφέρονται λ.χ. στα θαύματα του Αγίου Νικολάου,

¹⁰⁴ Έχουν διασωθεί 26 σχέδη του, βλ. παρακάτω υποσημ. 108. Το χωρίο προέρχεται από την μονωδία του Ευγενειανού για τον Πρόδρομο, ed. L. PETIT, “Monodie de Nicéas Eugénianos sur Théodore Prodrome”, *VV9* (1902), σ. 462.9-10.

¹⁰⁵ Η τελευταία κριτική έκδοση έγινε από τον Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟ, “Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου τὰ Σχέδη τοῦ Μυός”, *Παρνασσός* 21 (1979), 377-99 [ανατύπ. εις: Μ. ΡΑΡΑΤΗΜΟΡΟΥΛΟΣ, *Varia Philologica et Papyrologica*, Jannina, 1990, σσ. 217-239.

¹⁰⁶ Ed. H. HUNGER, *Θεοδώρου Προδρόμου Κατομνομαχία, Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg des Theodoros Prodromos, Einleitung, Text und Übersetzung*, [Byz. Vindobonensia, 3], Wien, 1968. Βλ. και τις παρατηρήσεις της ΝΙΚΗΣ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, “Παρατηρήσεις στην Κατομνομαχία”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, περ. Β', 8 (1999), 139-56. Το έργο, που αποτελεί παρωδία της ψευδο-Ομήρειας *Βατραχομνομαχίας*, συνεγράφη από τον Πρόδρομο πιθανότατα για διδακτικούς σκοπούς. Εξάλλου και η ίδια η *Βατραχομνομαχία*, κατά την παράδοση που διασώζει ο Ηρόδοτος, είχε υποθετικά γραφεί από τον Όμηρο για την εκπαίδευση των παιδών του Χίου, βλ. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *ό.π.*, σ. 142. Επίσης, είναι σαφές ότι χρησιμοποιείτο κατά την Βυζαντινή περίοδο στην διδασκαλία, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι απαντά στον κώδ. *Neapol. Bibl. Nationalis, Brancaccianus IV A 5*, φφ. 240r-246v με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια, βλ. E. MIONI, *Catalogi di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, 2 τόμ., Istituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1964, ιδ. τόμ. Α', σ. 218.

στην Γέννηση, στον Άγιο Δανιήλ κλπ., αλλά δεν λείπουν και τα κοσμικού περιεχομένου σχέδια, όπως αυτό που αναφέρεται στο γεγονός του θανάτου του σεβαστοκράτορος Ανδρονίκου Παλαιολόγου,¹⁰⁷ σε έναν ορφανοτρόφο που δεν κατονομάζεται ρητώς (αλλά είναι πολύ εύλογη η εικασία ότι πρόκειται για τον Αλέξιο Αριστηνό), ενώ δύο αποτελούν εγκώμια του συναδέλφου του Προδρόμου μοναχού και γραμματικού Ιωαννικίου.¹⁰⁸ Ο Ιωαννίκιος, μάλιστα, ανταποδίδει τους επαίνους του πρώτου πλέκοντας το εγκώμιο του Προδρόμου σε δικό του σχέδος.¹⁰⁹ Στα σχέδια αυτά πρέπει να συναριθμηθεί τώρα και εκείνο που επιγράφεται *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου*, άρχεται ως εξής: «Αιάσω παῖδες τὸν λόγον...» και παραδίδεται μεταξύ άλλων ανεπιγράφων σχεδών από τον κώδ. *Neapol. Bibl. Nationalis, Brancaccianus IV A 5*, φφ. 238r-239v.¹¹⁰

Πέραν του περιεχομένου, είναι σαφές από το στρυφνόν του ύφους, τον αυξημένο βαθμό δυσκολίας και το περίπλοκον της μορφής, στην οποία παραδίδονται τα περισσότερα εκ των σχεδών αυτών, ότι προορίζονταν σαφώς για τους πιο προχωρημένους μαθητές που έπρεπε να προβούν σε αποκατάσταση του κειμένου. Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί ότι εμφανίζεται και εξαιρετικό γλωσσικό ενδιαφέρον, καθώς σε πολλά από τα σχέδια παρουσιάζονται ενίοτε σπάνιες λέξεις ή γραμματικοί τύποι της αρχαίας ελληνικής. Σε ένα εκ των σχεδών του Προδρόμου όμως –πλάι σε τέτοιου είδους τύπους– εμφανίζονται πολλοί δημώδεις λεκτικοί τύποι αλλά και αναφορές σε φαγητά, τρόφιμα, ζώα, με τρόπο που φέρει πολλές και ζωηρές ομοιότητες με τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα. Το γεγονός αυτό, αν και μάλλον έχει περιορισμένη αξία ως επιχείρημα για την απόδοση των πτωχοπροδρομικών ποιημάτων στο Θεόδωρο Πρόδρομο, έχει εντούτοις μεγαλύτερη σημασία σε θέματα

¹⁰⁷ Δεν είναι το μοναδικό σχέδος που ουσιαστικά αποτελεί μονωδία. Είναι γνωστό και το σχέδος του Νικήτα Ευγενειανού για τον παλαιό μαθητή του Στέφανο Κομνηνό, βλ. παρακάτω, σ. 127.

¹⁰⁸ Κατάλογο των σχεδών του Προδρόμου έχει καταρτίσει ο I. VASSIS, “*Graeca sunt, non leguntur*. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos”, *BZ* 86/87 (1993/94), [Herbert Hunger zum 80. Geburtstag], 1-19. Βλ. τώρα και Τόμ. Β΄, αρ. 177, έργα υπ’ αριθ. VIII.1-27, σσ. 444-47.

¹⁰⁹ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 217r-v.

¹¹⁰ Βλ. ΜΙΟΝΙ, *ό.π.*, σ. 218.

που αφορούν στους γλωσσικούς και υφολογικούς πειραματισμούς στους οποίους προβαίνει ένας λογιότατος διδάσκαλος, ίσως και σε μία προσπάθεια να κάνει το σχέδος περισσότερο αρεστό στους μαθητές του.¹¹¹

Με την διδασκαλία των γραμματικών και συντακτικών φαινομένων και κανόνων σχετίζονται και ορισμένα κείμενα που αποδίδονται σε πολλά χφφ στον Πρόδρομο.¹¹² Το πιο χαρακτηριστικό ήταν αυτό που συνέταξε για λογαριασμό της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης, το οποίο, παρά το γεγονός ότι παρηγγέλθη από ένα μάλλον ξενικής προελεύσεως μέλος της ανωτάτης αριστοκρατίας, αντλεί από το υλικό που είχε στην διάθεσή του ο Πρόδρομος και τις διδακτικές του παραδόσεις.¹¹³

Από την άλλη πλευρά, η εξήγηση του Προδρόμου στους ιαμβικούς κανόνες των υμνογράφων Κοσμά του Μελωδού και Ιωάννη Δαμασκηνό στις Δεσποτικές εορτές, παρ' όλο που συνετέθη κατά προτροπήν του ορφανοτρόφου Αλεξίου Αριστηνού, εξυπηρέτησε κατά πάσα πιθανότητα διδακτικούς σκοπούς. Η πραγματεία αυτή, η οποία έχει ελλειπέστατα και πλημμελέστατα εκδοθεί ήδη από τον προπερασμένο αιώνα, δίδει περισσότερη έμφαση στην θεολογική ερμηνεία βάσει των Γραφών και των πατερικών χωρίων.¹¹⁴ Επομένως, φαίνεται ότι εχρησιμοποιήθη έχοντας κατά νουν την

¹¹¹ Το σχέδος εξέδωσε σε διπλωματική και αποκατεστημένη έπειτα μορφή ο Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας”, *Ελληνικά* 45 (1995), 277-302, ιδ. αρ. 4, σσ. 297-302. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον κώδ. της Νεάπολης που αναφέραμε παραπάνω παραδίδεται ανωνύμως στα φφ. 232ν-233r σχέδος παραινετικό κατά της λαιμαργίας, όπου ο σχεδογράφος απαριθμεί μια σειρά γλυκών εδεσμάτων, inc.: «Φεῦγε μοι ὦ νέε τὴν τῶν ψαιστῶν καὶ ποπάνων καὶ μελιπήκτων καὶ πλακούντων...».

¹¹² Βλ. παρακάτω σσ. 227-28.

¹¹³ Για την νορμανδική καταγωγή της Ειρήνης βλ. ELIZABETH & MICHAEL JEFFREYS, “Who was the Sebastokratorissa Eirene?”, *Byz* 64 (1994), 40-68. Έχει διασωθεί ο ίδιος ο τόμος που αφιερώθηκε στην Ειρήνη, ο ακέφαλος κωδ. *Παναγίου Τάφου* 52, που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο ή μισό του 12ου αι. και είναι το μοναδικό σωζόμενο εικονογραφημένο χειρόγραφο παραδίδον γραμματική, βλ. Ι. SPATHARAKIS, “An illuminated greek grammar manuscript in Jerusalem. A contribution to the study of comnenian illuminated ornament”, *JÖB* 35 (1985), 231-44. Βλ. και Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μικρογραφίες τῶν Βυζαντινῶν Χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἔκδ. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, Ἀθῆναι-Ἱεροσόλυμα, 2002, αρ. 23, σσ. 186-89 και εικ. 89-90.

¹¹⁴ Ἔκδ. Η. STEVENSON, *Theodori Prodromi Commentarios in carmina sacra melodorum Cosmae Hierosolymitani et Ioannis Damasceni*, Romae, ex typographeo Vaticano, 1888. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι σε ορισμένους μεταβυζαντινούς κώδικες –βλ. κώδ. *Λειμώνος Λέσβου*

θεολογική κατάρτιση των μαθητών, ενώ για τον ίδιο λόγο εχρησιμοποιήθησαν ίσως και κάποιες άλλες συντομότερες πραγματείες.¹¹⁵

Ο Πρόδρομος διέπρεψε και στην διδασκαλία της φιλοσοφίας σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες. Βαθύς γνώστης της πλατωνικής και της αριστοτελικής κυρίως φιλοσοφίας, την οποία εδιδάχθη από εξόχους διδασκάλους, όπως ο Μιχαήλ Ιταλικός,¹¹⁶ συνέταξε εξήγηση στο δεύτερο βιβλίο των *Υστέρων Αναλυτικῶν* του

79, Βιβλιοθήκης της Βουλής 216 και Ε.Β.Ε. 1087– βρίσκεται σε στενή συνάφεια με την *εξήγηση* και μία σχετικώς σύντομη πραγματεία με σκοπό την ερμηνεία ὄρων σχετικών με τους ιαμβικούς κανόνες, όπως *οἶκος*, *κοντάκιον* κ.ά., η οποία στους κώδικες αυτούς εσφαλμένως αποδίδεται στον Πρόδρομο, καθώς πρόκειται για πόνημα του Νικηφόρου Ξανθοπούλου, βλ. Κ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ άγιοταφίτης, *Ερμηνεία εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς Ὀκτωήχου παρὰ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*, ἐν Ἱεροσολύμοις, 1862, σσ. 126-29. Βλ. και Ι. VASSIS, “Zu einigen unedierten Gedichten des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos”, εἰς: Μ. HINTERBERGER – ELIZABETH SCHIFFER (Hrsg.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet W. HÖRANDNER zum 65. Geburtstag*, [Byzantisches Archiv, 20], de Gruyter, Berlin-New York, 2007, σσ. 330-345, ἰδ. σσ. 330-37 για την περιγραφή του αρχαιότερου κώδικος που παραδίδει το εν λόγω ἔργο, τον κώδ. *Oxon. Bodl. Auct. E.5.14* των ετῶν 1303-1309, ο οποίος φαίνεται μάλιστα πως εγράφη στο περιβάλλον του Ξανθοπούλου.

¹¹⁵ Τέτοιος φαίνεται ότι είναι ο σκοπός του ἔργου με τίτλο «Εξήγησις κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου εἰς τὴν δογματικὴν ἐξάριθμον στιχίδα τοῦ ἁγίου Μαξίμου», που εξέδωσε ο Ι.Δ. POLEMIS, “An Unknown Treatise of Theodore Prodromos”, *Byz* 62 (1992), 414-23. Από την ἄλλη, η πραγματεία «Εἰς τὸ καὶ αὐτὸς προσελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἡλιοῦ», PG 133, cols. 1301-1312, συνετέθη, κατὰ προτροπὴν ενός ἀτόμου ἀπὸ τον κύκλο του Προδρόμου για την εξήγηση ενός δυσνοήτου βιβλικού χωρίου. Το άτομο αὐτὸ δεν κατονομάζεται, ἀλλὰ οἱ ἀκόλουθες αναφορὲς ἐντὸς του ἔργου βοηθοῦν ἰσως στην ταύτιση: «Ἐπαινετὸς ἄρα καὶ σὺ, κάλλιστέ μοι τῶν φίλων...» (col. 1302B) και «*Ταῦτά σοι πρὸς τὴν ἀπορίαν ... Ναζιραίων σοφώτατε*» (col. 1312B), ἐνῶ ἐνδιαφέρον εἶναι και το ἐξῆς σημεῖο: «*Εἰ μὲν οὖν εἰρήσεται τι μὴ κατὰ κόσμον ἡμῖν, ἢ σὴ πάντως ἀγχνίνοια, διεγνωκυῖα τοῦ λόγου τὸ πλημμελὲς ...*» (col. 1303A). Δηλ. ο ἀποδέκτης της πραγματείας, τις διανοητικὲς ικανότητες του οποίου ἐξαίρει ο συγγραφέας, ἦταν μοναχὸς και πολὺ καλὸς του φίλος. Ἀπὸ τα παραπάνω τεκμαίρεται ὅτι πιθανότατα πρόκειται για τον μοναχὸ Ἰωαννίκιο, η περίπτωση του οποίου πληροῖ τις προϋποθέσεις αὐτές.

¹¹⁶ Η ἐμβρίθεια του Προδρόμου στην φιλοσοφία προκύπτει ἐμφανέστατα ἀπὸ την εξέταση μιᾶς σειράς ἔργων που συνέθεσε, ὅπως η πραγματεία *Περὶ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ*..., και μια σειρά διαλόγων σαφῶς ἐπηρεασμένων ἀπὸ τους πλατωνικούς, ὅπως ο *Ζενέδημος ἢ φωναί, Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης* κ.ά. (για τις ἐκδ. βλ. Τόμ. Β', αρ. 172, σσ. 443, 447-8). Ἐπίσης, η ἀλληλογραφία του με τον Μιχαήλ Ἰταλικὸ διαπνέεται ἀπὸ τις πλατωνικὲς κυρίως ἀντιλήψεις, βλ. R. BROWNING, “Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos”, *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 279-97 [= IDEM, *Studies*, ch.

Αριστοτέλους.¹¹⁷ Η σπουδαιότητα του έργου αυτού αλλά και η επιρροή που άσκησε σε μεταγενεστέρους λογίους για την διδασκαλία του πολύ προσφιλούς στους Βυζαντινούς αντικείμενου της αριστοτελικής Λογικής, διαπιστώνεται εύκολα από την ευρεία, αλλά πολύπλοκη, χειρόγραφη παράδοσή του.¹¹⁸

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, λοιπόν, ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς διδασκάλους και λογίους της εποχής του, ο οποίος με το πνεύμα και την διδακτική του δραστηριότητα σφράγισε αδιαμφισβήτητα το πρώτο μισό του 12ου αι. Η δύση του σημαντικού αυτού ανδρός, όπως πολύ συχνά συμβαίνει, συνέπεσε με την ανάδυση του φωτοβόλου άστρου ενός άλλου πολύ σπουδαίου λογίου, ίσως μάλιστα του πιο διακεκριμένου ολόκληρου του αιώνας αυτού, του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος συγκαταλέγεται δικαιωματικά στην χορεία των πιο σημαντικών μορφών της βυζαντινής διανόησης.

VI]. Βλ. τώρα και την αγγλ. μτφρ. και σχολ. του STR. PAPAIOANNOU, “*Language Games, Not the Soul’s Beliefs: Michael Italikos to Theodoros Prodromos, On Friendship and Writing*”, εις: M. HINTERBERGER - ELISABETH SCHIFFER (eds.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur. Gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv 20], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 218-33.

¹¹⁷ Βλ. την εξαιρετικά δυσεύρετη έκδοση του M. CACOUROS, *Le commentaire de Théodore Prodrome aux Analytiques postérieurs, livre II d’Aristote: texte (editio princeps, tradition manuscrite), étude du commentaire de Prodrome*, αδημοσιεύτη διδακτορική διατριβή, Paris –IV Sorbonne, 1992.

¹¹⁸ M. CACOUROS, “La tradition du commentaire de Théodore Prodrome au deuxième livre des *Seconds Analytiques* d’Aristote: quelques étapes dans l’enseignement de la logique à Byzance”, *Δίπτυχα* 6 (1994-95), [Μνήμη Bruno Lavagnini], 329-54.

Κεφ. ΙΙ: ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ δὲ ἀλληγορία ἐν τούτοις Ἑρμῆν μὲν οἶδε συνήθως τὸν λόγον, μῶλυ δὲ τὴν παιδείαν, ὡς ἐκ μῶλου ὃ ἐστὶ κακοπαθείας περιγυνομένην. οὗ μῶλυος ἢ μὲν ρίζα, μέλαινα διὰ τὸ οἶον σκοτεινὸν καὶ δυσόρατον τοῦ τέλους τῶν ἐναρχομένων τῆς παιδείας, καὶ διὰ τοῦτο δυσέντευκτον καὶ οὐδὲ ἡδύ. διὸ καὶ Ἰσοκράτης πικρὰν ἔφη τὴν ρίζαν αὐτῆς. τὸ δὲ γε μῶλυος ἄνθος λευκὸν κατὰ γάλα διὰ τὴν τοῦ τέλους φαιδρότητα καὶ λαμπρότητα, ἤδη δὲ καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τρόφιμον. ὅθεν ὁ αὐτὸς Ἰσοκράτης τοὺς καρποὺς τῆς παιδείας εἰ καὶ μὴ γάλακτι ἰκέλους, ἀλλὰ γλυκεῖς ἔφη διὰ τὸ καὶ τὴν ρίζαν προϋποθέσθαι πικρὰν. τοῦτο τὸ μῶλυ ὅπερ Ἑρμῆς ἐκφαίνει λογικαῖς μεθόδοις οὐκ ἔγνωσται μὲν ἀπλῶς ἀνθρώποις, ἔστι γὰρ θεόδοτον ἀγαθόν.

Eust., *Schol. ad Od.* (ed. STALLBAUM), vol. I, σ. 381.9-20

ΕΠΙΦΑΝΕΣΤΕΡΟΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ του δωδεκάτου αιώνας και κορυφαία πνευματική μορφή της περιόδου υπήρξε αναμφίβολα ο Ευστάθιος (Τόμ. Β', αρ. 67), αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Τα στοιχεία που παρέχει ο ίδιος για τον εαυτό του είναι ελάχιστα και ενίοτε ασαφή. Αρκετές ωστόσο πληροφορίες μπορούν να αντληθούν για αυτόν από άλλες σύγχρονες του πηγές, όπως οι μονωδίες του μαθητή του Μιχαήλ Χωνιάτη και του συνομήλικου και φίλου του Ευθυμίου Μαλάκη. Βάσει ενός διφορούμενου χωρίου στο ιστορικό του έργο για την άλωση της Θεσσαλονίκης έχει υποστηριχθεί ότι ο Ευστάθιος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, άποψη που έχει πολλάκις αμφισβητηθεί. Κατά τα φαινόμενα η γέννηση του αρχιεπισκόπου τοποθετείται στα τελευταία έτη της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού, περίπου στα 1115. Επίσης, όσον αφορά στις οικογενειακές του καταβολές ανακύπτουν αμφιβολίες, διότι δεν είναι γνωστό ούτε το όνομα του ιδίου (Ευστάθιος δεν ήταν το βαπτιστικό παρά το μοναστικό του όνομα) ούτε και των γονέων του. Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φράση στην Ζ' ομιλία του για την Αγία Τεσσαρακοστή: «οὐ γὰρ εἰμί οὔτε χυδαῖος οὔτε τυχαῖος ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐξάρχῳ διδασκαλικῶς...», με την οποία γίνεται πιθανότατα υπαινιγμός στην αριστοκρατική του καταγωγή. Όσο για τη σύγχυση σχετικά με το οικογενειακό του όνομα, παραθέτουμε τις ακόλουθες

θέσεις: ορισμένοι υποστήριξαν ότι αυτό ήταν *Καταφλῶρος*, ενώ κατά μία άλλη άποψη ο τύπος *κατά Φλῶρον*, που απαντά ενίοτε, δηλώνει ότι ο Ευστάθιος ίσως εκάρη μοναχός στην μονή *τῶν Φλῶρου* στην Κωνσταντινούπολη. Ο Peter Wirth απέδειξε πειστικά ότι ο Ευστάθιος αυτοπροσδιοριζόταν ως *ὁ τοῦ Καταφλῶρον*. Είναι γνωστόν ότι ο τύπος *ὁ τοῦ* συνοδευόμενος από προσδιορισμό εχρησιμοποιείτο εκτεταμένα κατά τον 12ο αι. για να δηλώσει την σχέση του ατόμου που έφερε την επωνυμία με κάποιο σημαίνον πρόσωπο και προστάτη, πιθανότατα συγγενή του πρώτου (συνήθως θείο). Στην προκειμένη περίπτωση το σημαίνον πρόσωπο, τη σχέση με το οποίο επεδίωκε να τονίσει ο Ευστάθιος, ήταν ο Νικόλαος ὁ Καταφλῶρον, στον οποίο θα αναφερθούμε στην συνέχεια. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η άποψη περί αριστοκρατικής καταγωγής του, λόγω της ενδεχομένης υπάρξεως συγγενικών δεσμών με την γνωστή από τον 10ο αι. οικογένεια των Καταφλῶρον, ενισχύεται.

Ας σημειώσουμε ότι η εξαιρετική μόρφωση του Ευσταθίου αντικατοπτρίζεται εναργώς μέσα από τα ποικίλα και πολυάριθμα έργα του. Έλαβε την *ἐγκύκλιο* παιδεία στο σχολείο της μονής της Αγίας Ευφημίας *ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ*, όπως και ο ίδιος μαρτυρεί σε επιστολή του προς τους παραλήπτες Δισύπατο και Φουρνητάρη. Συνέχισε τις σπουδές του κοντά σε σεβάσμιους και διακεκριμένους διδασκάλους, τους οποίους δεν κατονομάζει, αποκαλύπτει όμως ορισμένες πτυχές δηλωτικές της εκπαιδευτικής μεθόδου που χρησιμοποιούσαν. Πιο συγκεκριμένα μας πληροφορεί ότι ένας εξ αυτών του ασκούσε σωματική τιμωρία, πρακτική την οποία ο Ευστάθιος σε καμία περίπτωση δεν αποδοκιμάζει. Άλλωστε επρόκειτο για αποδεκτή και διαδεδομένη εκπαιδευτική μέθοδο της εποχής.

Ο Ευστάθιος αναφέρεται επίσης με ιδιαίτερο σεβασμό σε διδάσκαλό του, ο οποίος «*τῶν σοφιστευόντων προήδρευε*» (ήταν δηλ. *μαίστωρ τῶν ῥητόρων*). Από αυτό καθίσταται προφανές ότι επρόκειτο για τον Νικόλαο Καταφλῶρον που, εκτός από προστάτη και πιθανότατα συγγενής του Ευσταθίου, υπήρξε μέντορας και διδάσκαλός του. Ο Νικόλαος ήταν διάσημος ρήτορας και διδάσκαλος της εποχής του. Είχε ανέλθει διαδοχικά στα οφίκια του *διδασκάλου τοῦ Ἀποστόλου*, του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου* και τοῦ *μαίστορος τῶν ῥητόρων* (είναι μάλιστα

ενδιαφέρον ότι κατείχε τις δύο τελευταίες θέσεις ταυτόχρονα). Από το έργο του σώζεται μόνο ένας λόγος που παραδίδει ο περίφημος κώδικας *Escorial. Y-II-10(265)* στα φύλλα 324r-337r. Απεβίωσε περί το 1160 από απροσδιόριστη ασθένεια λίγο πριν χειροτονηθεί επίσκοπος, πληροφορία που αντλούμε από τη μονωδία που συνέθεσε ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος.

Ο λόγιος αρχιεπίσκοπος ξεκίνησε την σταδιοδρομία του ως γραμματεύς της πατριαρχικής γραμματείας και αργότερα προήχθη σε *ύπομνηματογράφος*. Συνάμα, ανήκε στο σώμα των εμμίσθων διακόνων της Αγίας Σοφίας, μία θέση η οποία προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος στον κάτοχό της. Όσον αφορά στο διδακτικό του έργο, δραστηριοποιήθηκε ως *γραμματικός*, προτού τελικά το 1166 ανέλθει στο οφφίκιο του *μαΐστορος τῶν ρητόρων*. Ως επιστέγασμα της σταδιοδρομίας του ακολούθησε η εκλογή του στον άσημο την εποχή αυτή μητροπολιτικό θρόνο των Μύρων της Λυκίας, μία εξέλιξη που, όπως φαίνεται, δεν τον ικανοποίησε. Με απόφαση του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού μετετέθη στον περιώνυμο θρόνο της Θεσσαλονίκης το 1175 ή το 1178 σύμφωνα με μία δεύτερη εκδοχή. Με τα δεδομένα που διαθέτουμε η ακριβής χρονολόγηση της μετακίνησης του Ευσταθίου καθίσταται προβληματική και δεν μπορεί να διατυπωθεί με ασφάλεια ότι το ζήτημα έχει διευθετηθεί οριστικώς.

Στην νέα του μητρόπολη παρέμεινε επί είκοσι περίπου έτη και υπέμεινε με το ποιμνιό του τις δύσκολες στιγμές της αλώσεως της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς του βασιλείου της Σικελίας το 1185. Η στάση του μάλιστα κατά την διάρκεια των συμβάντων υπήρξε γενναία και υποδειγματική. Η αυξανόμενη όμως αντιπαλότητα μέρους των Θεσσαλονικέων προς το πρόσωπό του τον υποχρέωσε να αποχωρήσει τελικά από την μεγαλόπολη το 1185 κατά τον Kazhdan ή το 1191 κατά τον Wirth. Γνωρίζουμε ότι το 1191 βρισκόταν στην Φιλιππούπολη, όπου εξεφώνησε έναν επαινετικό *αύτοσχέδιο* λόγο για την επιτυχία της εκστρατείας του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου στα Βαλκάνια. Ίσως η πολυσχιδής προσωπικότητα και η βαθεία μόρφωση του λογίου αρχιεπισκόπου έκαναν τον αυτοκράτορα να εκτιμήσει τις ικανότητές του. Τον απέστειλε σε μία λεπτή διπλωματική αποστολή επιφορτίζοντάς τον με το έργο της

διαπραγματεύσεως με τον Άγγλο βασιλέα Ριχάρδο τον Λεοντόθυμο για την τύχη της υπό αγγλική κατοχή Κύπρου. Σχετικά με το έτος του θανάτου του δεν είναι εύκολο να καταλήξει κανείς σε ασφαλή συμπεράσματα. Η χρονολόγηση του τελευταίου έργου του στα 1195/96 βοήθησε την έρευνα να πλησιάσει στην λύση του ζητήματος. Επομένως το τέλος της ζωής του προσδιορίζεται ίσως χρονικά το διάστημα εκείνο. Την προαναφερθείσα άποψη ενισχύει το γεγονός ότι εκείνη την εποχή ανήλθε στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης.

Η διδακτική του δραστηριότητα υπήρξε πλούσια και δημιουργική, γεγονός που μαρτυρούν τόσο οι ζωντανές αναμνήσεις των μαθητών του, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης,¹ όσο και το εκτεταμένο συγγραφικό του έργο. Όπως φαίνεται από αυτό, στο επίκεντρο της δραστηριότητάς του βρέθηκε η διδασκαλία των αρχαίων συγγραφέων και η ρητορική. Στο πρόσωπό του δεν θα αντικρύσουμε έναν Ψελλό ή έναν Πλανούδη και έναν Μετοχίτη, πολυσχιδείς προσωπικότητες, που επέδειξαν ενδιαφέρον και για άλλους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης, όπως τα μαθηματικά, η μουσική και η αστρονομία. Οι αρετές που διακρίνουν το έργο του είναι αρκετές και τον καθιστούν αναντίρρητα τον πλέον σημαντικό λόγιο του 12ου αι. Χαρακτηριστική είναι η ευρύτητα του πνεύματος, η πολυμάθεια, αλλά και ο έντονος ανθρωπισμός που προβάλλεται μέσα από τα γραπτά και τις πράξεις του.

Το *magnum opus* του υπήρξε ο μνημειώδης σχολιασμός των ομηρικών επών, οι *Παρεκβολαί* στην Ίλιάδα και την Οδύσσεια. Υπενθυμίζουμε ότι οι *Παρεκβολαί* λόγω της πολύ μεγάλης τους εκτάσεως (αριθμούν χιλιάδες σελίδες στις έντυπες εκδόσεις τους) δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ένα καθ' εαυτό σχολικό εγχειρίδιο, αλλά ως σύνολο του υλικού που είχε συγκεντρώσει ο Ευστάθιος όχι μόνο για προσωπική του χρήση αλλά και για την διδασκαλία των μαθητών του.² Τα σχόλια στην Ίλιάδα είναι ασφαλώς εκτενέστερα, γεγονός που εξηγείται δεδομένης της μεγαλύτερης έκτασής της σε σχέση με εκείνη της *Οδύσσειας*. Ένας

¹ Μονωδία Χωνιάτη, ed. Λάμπρος, βλ. Browning, *Eustathios revisited*, 85.

² R. BROWNING, "Eustathios of Thessalonike Revisited", *BICS* 40 (1995), 83-90, εδώ σ. 85.

άλλος παράγοντας που επηρέασε την διαμόρφωση των σχολίων και το συνολικό μέγεθος των δύο έργων είναι η χρονική σειρά με την οποία συνετέθησαν, καθώς είναι ευνόητο ότι σημεία που εθίγησαν από τον Ευστάθιο στο πρώτο έργο δεν επαναλαμβάνονται απαραίτητως στο δεύτερο. Όπως γνωρίζουμε οι *Παρεκβολαί* στην *Ιλιάδα* προηγήθησαν. Είναι εμφανές ότι ο Ευστάθιος συνέταξε τον πυρήνα, τουλάχιστον, των σχολίων αυτών, όταν ασκούσε τα διδακτικά του καθήκοντα ως *γραμματικός*. Αντιθέτως, στον τίτλο των σχολίων στην *Όδύσσεια* αναφέρεται με τις δύο ιδιότητές του ως *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* και *ὁ ὕστερον Θεσσαλονίκης*.³

Τα ζητήματα που πραγματεύεται είναι ποικίλα, πολυεπίπεδα και άπτονται διαφόρων γνωστικών αντικειμένων: είναι κατά κύριο λόγο πραγματολογικά, ιστορικού, λαογραφικού,⁴ γεωγραφικού και εθνογραφικού⁵ περιεχομένου. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται σε ζητήματα γραμματικά, συντακτικά και ορθογραφικά,⁶ ενώ δεν πρέπει να παραληφθεί και η γλωσσική αξία των σχολίων. Παρατηρούνται δηλ. στοιχεία της καθημερινής γλώσσας του 12ου αι., διαλεκτικά στοιχεία,⁷ παροιμίες⁸ και τεχνικοί όροι.

³ VAN DER VALK, *Comm. ad Il.* G. STALLBAUM, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli romani editi*, 2 vols., Leipzig, 1825/26 [ανατύπ. G. Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1970]. WILSON, *Scholars*, σ. 198. A. MAKRINOS, “Eustathius, Archbishop of Thessalonica, *Commentary on the Odyssey*: Codex Marcianus 460 and Parisinus 2702 revisited”, *BICS* 50 (2007), 171-92. Βλ. τώρα όμως E. CULLHED, “The Autograph Manuscripts Containing Eustathius’ Commentary on the *Odyssey*”, *Mnemosyne* 65 (2012) 445-461.

⁴ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εύσταθίου τὰ λαογραφικά*, [Εταιρ. Μακεδον. Σπουδών. Επιστημονικά Πραγματεία. Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, 5-6], τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 1950.

⁵ Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, “Ευσταθίου Θεσσαλονίκης γεωγραφικά”, εις: *Άγιος Ευστάθιος. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Ευσταθίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (7-9 Νοεμβρίου 1988)*, Θεσσαλονίκη, 1989, σσ. 253-66.

⁶ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εύσταθίου τὰ γραμματικά*, [Εταιρ. Μακεδον. Σπουδών. Επιστημονικά Πραγματεία. Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, 8], Αθήνα, 1953.

⁷ Κ. ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ, “Διαλεκτικά στοιχεία στον Ευστάθιο και η ποντιακή διάλεκτος” *ΑΠ* 39 (1984), 135-44.

⁸ E. KURTZ, “Die Sprichwörter bei Eustathios von Thessalonike”, παράρτημα εις: O. CRUSIUS - L. COHN, *Zur Handschriftliche Überlieferung, Kritik und Quellenkunde der Paroemiographen*, [Philologus Supplement, VII], Göttingen, 1892, σσ. 307-321 [= ανατύπ. εις: *Corpus Paroemiographorum Graecorum (Leutsch-Schneidewin) Supplementum continens*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung,

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο ο Ευστάθιος διαχειρίζεται τις πηγές του. Το γεγονός ότι σήμερα διασώζεται μικρό μέρος του υλικού που είχε στην διάθεσή του, δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε σε ποιόν ακριβώς βαθμό οι θέσεις που προβάλλει είναι πρωτότυπες και προέρχονται από την γραφίδα του, αλλά και πόσες ακριβώς είναι εκείνες που παραθέτει από το απολεσθέν υλικό.⁹

Οι κρίσεις που εκφράζει ο Ευστάθιος, ως διακεκριμένος λόγιος και διδάσκαλος, έχουν ασφαλώς μία ιδιαίτερη αξία. Όπως και η Άννα Κομνηνή, τηρεί μία σφόδρα επικριτική στάση απέναντι στην μέθοδο της σχεδογραφίας.¹⁰ Ως εκ τούτου και ελλείψει άλλης σχετικής μαρτυρίας θα μπορούσε ενδεχομένως να δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι ο Ευστάθιος δεν είχε ασχοληθεί με αυτήν. Το σπουδαίο όμως άρθρο του Carlo Gallavotti για την σχεδογραφική δραστηριότητα των διδασκάλων του 12ου και 13ου αι., το οποίο είδε το φως της δημοσιότητας 30 περ. έτη πριν,¹¹ καταρρίπτει την θέση αυτή. Ο ακαταπόνητος Ιταλός φιλόλογος αξιοποιώντας στο έπακρο άγνωστες πληροφορίες που παρείχαν ελληνικοί κώδικες ευρισκόμενοι σε βιβλιοθήκες της Ιταλίας ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι στον κώδικα *Vat. gr. 2299* υπάρχει σχέδος προσγραφόμενο από τον τίτλο που φέρει στον Ευστάθιο.¹² Στο συγκεκριμένο σχέδος γίνεται λόγος στην σύλληψη του

Hildesheim, 1961, no. IV]. D. K. KARATHANASIS, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, Diss., München, 1936. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, “Δημώδεις παροιμιαί καὶ παροιμιώδεις φράσεις παρὰ Χρυσσοστόμω”, εις: *Τεσσαρακονταετηρίς Θεοφίλου Βορέα*, τόμ. Ι, Αθήνα, 1940, σσ. 355-368.

⁹ A. R. DYCK, “The Glossographoi”, *HSCP* 91 (1987), 119-160. Την αναδίφηση των πηγών του Ευσταθίου διευκολύνει σημαντικά η εμφάνιση των ευρετηρίων από την HELENA MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarios ad Homeri Iliadem pertinentes*, Brill, Leiden-N.Y.-Köln, 1995.

¹⁰ Για τις κρίσεις του Ευσταθίου και άλλων λογίων της εποχής βλ. παρακάτω, σ. 231.

¹¹ G. GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia di Moscopulo e suoi precedenti fino a Teodoro Prodromo”, *Bolletino dei Classici [dell'] Accademia Nazionale dei Lincei*, N.S. III, 4 (1983), 3-35, ιδ. σ. 30.

¹² Ο κώδ. *Vat. gr. 2299* είναι ένα χειρόγραφο πολυμιγές ως προς το περιεχόμενο που αποτελείται από έναν αριθμό συσταχωμένων τευχών. Δεν είναι εφικτό να δοθούν οι απαραίτητες κωδικολογικές πληροφορίες (γραφική ύλη, διαστάσεις, τεύχη, χρονολόγηση εκάστου των

αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Γνωρίζουμε ότι η άντληση θεμάτων εμπνευσμένων από βίους των αγίων, η χρήση λειτουργικών κειμένων της Εκκλησίας και σκηνών από τον βίο του Βαπτιστή βρίσκονταν συχνά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος κατά τον 12ο αι. Αξίζει να σημειώσουμε δε ότι ο σύγχρονος του Ευσταθίου Νικηφόρος Βασιλάκης συνέγραψε μία *ηθοποιία* με θέμα: «*Τίνας ἄν εἴποι λόγους Ζαχαρίας ὁ πατήρ τοῦ Προδρόμου, μετὰ τὸ γεννηθῆναι τὸν Πρόδρομον καὶ αὐτὸν ἀπολυθῆναι τῆς ἀφωνίας*». ¹³

Ὅσον αφορά στην έκταση του σχεδους υπάρχουν δύο πιθανές ερμηνείες: σύμφωνα με την πρώτη πρόκειται για ένα ευσύνοπτο σχέδος αποτελούμενο από επτά μόνον στίχους (πέντε στο κάτω μέρος του φ. 41v και δύο στην αρχή του φ. 42r, εκ των οποίων ο πρώτος είναι σχετικά δυσδιάκριτος και ο δεύτερος εξέπεσε λόγω της φθοράς στην άνω αριστερή ὠα)· κατά την δεύτερη ερμηνεία, αν η σειρά των φύλλων έχει διαταραχθεί, το σχέδος συνεχίζεται ίσως σε κάποιο άλλο φύλλο. Και οι δύο υποθέσεις δεν στερούνται λογικής βάσεως, διότι, όπως

τευχών κ.ά) διότι συγκαταλέγεται ανάμεσα στους ακαταλογογραφήτους κώδικες της βιβλιοθήκης του Βατικανού, και για την παρούσα μελέτη δεν έγινε αυτοψία, αλλά χρησιμοποιήθηκε ψηφιακή αναπαραγωγή του υλικού σε CD-ROM. Στα φύλλα 1-49 και 56-65, τα οποία αποτελούν συνιστούν μία ενότητα, υπάρχει το γραμματικό και σχεδολογικό περιεχόμενο, το οποίο, όπως φαίνεται, προέρχεται από την γραφίδα ενός και του ίδιου γραφέα. Στην αρχή του φύλλου 59r υπάρχει ο ακόλουθος έμμετρος δωδεκασύλλαβος κολοφών: «*ὦ τρισολαμπῆς καὶ θεαρχικώτατε / τρίφωτη τριάς τῆ φύσει μονουμένη / φάος λόγου βράβευε τῶ σῶ οἰκέτη / Γεωργίω ταλαιπόρω τε ἀθλίω* ». Ακριβώς από πάνω υπάρχει σταυρόσχημο επικλητικό μονόγραμμα που διάβάζεται: «*ὦ Κ(ύρι)ε βοήθει μοι* ». Πιο συγκεκριμένα τώρα, στην αρχή του κώδικος ευρίσκεται ένα σχεδολογικό λεξικό, το οποίο ξεκινά ακέφαλο από το γράμμα *κ* (ένα παράδειγμα: *κῦλιξ. τὸ ποτήριον. καὶ κλίνεται κύλικος*), ενώ στην συνέχεια ακολουθούν ανώνυμα σχέδη και ποικίλο γραμματικό υλικό με διάσπαρτα διάστιχα σχόλια. Στο κάτω μέρος του φ. 41v ξεκινά το σχέδος του Ευσταθίου, το οποίο τελειώνει στην αρχή του φ. 42r. Στα φύλλα 56-65 υπάρχει ένα τμήμα σύντομου σχεδολογικού λεξικού και πάλι (από το λήμμα *χορτάζω* ως το *ὠφελος*), και το γραμματικό υλικό συνεχίζει ως το τέλος του χειρογράφου. Το παρένθετο τμήμα των φύλλων 50-55 περιέχει ένα απόσπασμα από τον *Πόλεμο της Τρωάδος*, το οποίο αρχίζει στο φύλλο 50r και συνοδεύεται μάλιστα από δυτικότροπες μικρογραφίες που αναπαριστούν σκηνές μάχης. Ακολουθούν ένα απόσπασμα ομιλίας στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, στα φύλλα 52v-53r μία επιστολή του Θεοδωρήτου επισκόπου Κύρου προς τον Ιωάννη Αντιοχείας, και ένα ανώνυμο ακόμη έργο. Για τον κώδ. βλ. και J. KEANEY, "Moschopulea", σ. 305.

¹³ ADRIANA PIGNANI, *Niceforo Basilace, Progimnasmi e monodie. Testo critico, introduzione e traduzione*, [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 10], Neapoli, 1983, σσ. 156-57.

γνωρίζουμε, εξίσου σύντομα σχέδια παραδίδονται από άλλους κώδικες (ακόμη και των δέκα στίχων), αλλά και διασάλευση της ορθής σειράς σε σύμμεικτους ως προς την σύστασή τους κώδικες δεν είναι άγνωστο φαινόμενο (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κώδ. *Paris. Suppl. gr. 1284*, όπου στα φφ. 11-14 περιέχονται επίσης ορισμένα σχέδια). Το κείμενο του σχεδίου στον κώδ. *Vat. gr. 2299* έχει ως εξής :

Τοῦ ἀγιωτ(ά)του Θεσσαλονίκ(ης) κυρ(οῦ) Εὐσταθίου

νομίζω

λαρὸς

ἐν γνώσει

Οἶμαι ὅτι καὶ σὺ, παιδίον, τῆς σήμερον θυμηδείας ἐν αἰσθήσει γενόμενον

νέογνι

χαρᾶς

ὑλῆ

σκιρτ(ᾶς) |¹ ὥσπερ ἀρνίον γαλαθηνόν· ἀλλὰ τίς ἢ τῆς εὐθυμίας ὑπόθεσις,

λέξω

σκληρὰ

ἐγὼ σοι ταύτην συ[ν]- |² τόμως ἐρῶ. Γαστήρ τῆς Ἐλισάβετ βλιτώδης ὄντως

ἀπὸ τοῦ Ἀβραάμ

ἄκαρπος

καταγόμενον

καὶ ἄγονος. Παντοδύναμ[ος] |³ ἐγείρει τέκνον ἀβραμιαῖον καὶ πάντων τῶν

νέα γίνεται

προπατόρων τιμιώτερον καὶ θε[οει]- |⁴δέστερον. Ἡ γηραλέα μ(ήτη)ρ νεάζει

τῆ παιδοποιΐα σεπτὸς

τῆ γονιμότητι, ὁ ἱερὸς [.....] |⁵

Εἶναι προφανές ἀπὸ το σχετικῶς ἀπλό λεξιλόγιο του σχεδίου και των διαστίχων γλωσσῶν (π.χ. στίχ. 2: *συντόμως ἐρῶ* και η γλώσσα *λέξω*) και την απουσία *ἀντιστοίχων* ὅτι ο Ευστάθιος δείχνει να προτιμᾷ μία πιο απλή μορφή της σχεδιογραφικῆς μεθόδου. Επίσης, κατά τα φαινόμενα, προόριζε το σχέδος για

αρχάριο μάλλον μαθητή του, προφανώς κατά την περίοδο που εξασκούσε τα καθήκοντα του *γραμματικοῦ* στην Κωνσταντινούπολη πριν το 1166. Δεν υπάρχουν όμως στοιχεία, εσωτερικά ή εξωτερικά, που να αποκλείουν την χρονολόγηση του σχεδους κατά την διάρκεια της αρχιερατείας του στην Θεσσαλονίκη, όπου είναι γνωστό ότι τον ακολούθησαν ορισμένοι μαθητές, ενώ και άλλοι ίσως ακόμη νέοι συνέρρεαν εκεί λόγω της φήμης που είχε αποκτήσει. Θεωρούμε ωστόσο λιγότερο πιθανό ένας διδάσκαλος υψηλού βεληνεκούς, όπως ήταν ο Ευστάθιος, να edίδασκε αρχάριους μαθητές και ιδιαιτέρως κατόπιν της ανέλιξής του στο οφφίκιο του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* και της εκλογής του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο.

Η φράση με την οποία ξεκινά το σχέδος είναι σαφέστατα στερεότυπη. Υπάρχουν πάρα πολλές τέτοιες παραλλαγές κλητικής προσφώνησης (φράσεις όπως *σύλλογε νέων, ὦ χορέ, ἄγε δείξον μ' υἱέ, ὦ βέλτιστε, ὦ ἄνθρωπε, ὦ παῖ* κ.ά.) που χρησιμοποιούνται από τους διδασκάλους του 12ου αιώνας, καθώς ο ευθύς λόγος προσδίδει στο κείμενό τους αμεσότητα και ζωντάνια. Όμως η περαιτέρω μελέτη του σχεδους και των διαστίχων σχολίων και γλωσσών αποκαλύπτει ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο, την στενή δηλ. σχέση του λεξιλογίου του με το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο Ευστάθιος στο σχολιασμό του της *Ίλιάδος* και σε άλλα έργα. Ο όρος *θυμηδεία* του πρώτου στίχου που σήμαινε την ευχαρίστηση προσδιορίζεται από την γλώσσα *λαρός*, μία σπανίως χρησιμοποιούμενη ποιητική λέξη, που απαντά πρώτη φορά στον Όμηρο. Στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιείται μεταφορικώς για να δηλώσει τον ευχάριστο, τον γλυκύ στη γεύση ή στην οσμή και αποτελεί ένα κατ' εξοχήν *vocabulum Eustathianum*. Ο υπερθετικός βαθμός του επιθέτου απαντά συνολικά δέκα φορές στα σχόλια της *Ίλιάδος*, της *Όδύσσειας* και στο *Παρεκβάλοιον* στον Διονύσιο τον Περιηγητή. Στα σχόλια της *Ίλιάδος* η λέξη ορίζεται ως εξής: «*πρᾶγμα λαρόν ἤγουν ἠδύ*». Παρομοίως, ο όρος *γαλαθηνόν* στο δεύτερο στίχο, που υποδηλώνει το αρνί που δεν έχει ακόμη απογαλακτισθεί, απαντά επίσης στα σχόλια της *Ίλιάδος*, όπου ο Ευστάθιος εντοπίζει ορθώς το έτυμον στις λέξεις *γάλα* και *θῆσθαι*, καθώς και στην πραγματεία «*Πρὸς τὸν βαρέως ἀκούοντα,*

εἶπερ ἱερωμένος ὢν καλεῖται παπᾶς ». ¹⁴ Στην φράση: *Γαστήρ τῆς Ἐλισάβετ βλιτώδης ὄντως...* την προσοχή ελκύει η λέξη *βλιτώδης*, η οποία συνιστούσε ἄπαξ λεγόμενον στην αρχαία και μεσαιωνική ελληνική γραμματεία (Ἡσύχιος β 702) μέχρις την ανεύρεσή της στο σχέδος του Ευσταθίου. ¹⁵ Μία πιθανή υπόθεση που προκύπτει κατόπιν των παραπάνω διατυπώσεων είναι ότι, στην προκειμένη τουλάχιστον περίπτωση, ορισμένες από τις διάστιχες *γλώσσες*, αν όχι όλες, προέρχονται από τα σχόλια του Ευσταθίου και μάλλον αντεγράφησαν και μεταφέρθηκαν στο σημείο του *Vat. gr. 2299* από τον γραφέα που συνέλεξε το υλικό από ένα προγενέστερο κώδικα.

Ὡς προς την διδασκαλία της ποίησης, ο Ευστάθιος συνέθεσε από την εποχή που ήταν ακόμη διάκονος στον κλήρο της Αγία Σοφίας σχόλια στον Πίνδαρο. Από αυτά επεβίωσε δυστυχώς μόνον ο πρόλογος στον περίφημο κώδ. *Basileensis gr. 26* (A.III.20). ¹⁶ Είναι δε ιδιαιτέρως ενδιαφέρον ότι ο Ευστάθιος είχε στην διάθεσή του ένα αρκετά καλύτερο κείμενο του Πινδάρου σε σχέση με αυτό που διαθέτουμε σήμερα. ¹⁷ Ακόμη, τεκμαίρεται ότι για διδακτικούς πάλι σκοπούς, όπως και ο ομότεχνός του Τζέτζης, είχε συντάξει σχόλια στον Αριστοφάνη και τον Οππιανό, τα οποία δεν έχουν διασωθεί, ¹⁸ ενώ το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των σχολίων που συνέθεσε σε επιγράμματα προφανώς της

¹⁴ *Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν βαρέως ἀκούοντα, εἶπερ ἱερωμένος ὢν καλεῖται παπᾶς*, ed. TAFEL, σσ. 37-41.

¹⁵ Βλ. LBG, II, s.v. βλιτώδης, σ. 282.

¹⁶ Η πιο σύγχρονη έκδοση του κειμένου πραγματοποιήθηκε από τον Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar. Einleitung, kritischer Text, Indices*, Göttingen, 1991. Βλ. επίσης και την έκδοση που ακολούθησε της ΜΟΝΙΚΑ ΝΕΓΡΙ, *Eustazio di Tessalonica, Introduzione al commentario a Pindaro*, Brescia, 2000. Για τον κώδ. *Basileensis gr. 26* (A.III.20) βλ. την εξαντλητική περιγραφή στην εισαγωγή του ΚΑΜΒΥΛΙΣ, ό.π., σσ. 3*-22*, αλλά και το κατατοπιστικό άρθρο της ΣΟΝΙΑ ΣΧÖΝΑΥΕΡ, “Zum Eustathios – Codex Basileensis A.III.20”, *JÖB* 50 (2000), 231-41. Ασφαλώς ο Πίνδαρος πάντοτε βρισκόταν στο επίκεντρο του διδακτικού προγράμματος των βυζαντινών, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher education*, σ. 151. Φαίνεται, όμως, ότι το αναγνωστικό κοινό όχι μόνο διδασκόταν ανελλιπώς το έργο του Πινδάρου, αλλά είχε και την δυνατότητα να το απολαμβάνει ενίοτε, βλ. FR. LAURITZEN, “Students of Pindar, Readers of Mitylenaios. Allusions in Christopher Mitylenaios 6 KURTZ”, *Byz* 80 (2010), 188-96.

¹⁷ WILSON, *Scholars*, σ. 203.

¹⁸ WILSON, *Scholars*, σσ. 197, 202. Πρβλ. Α. R. DYCK, “Did Eustathios Compose a Commentary on Oppian’s *Halieutica*?”, *Classical Philology* 77 (1982), 153-54.

Παλατινής Ανθολογίας (αν και αυτή η απόδοσή τους στον Ευστάθιο δεν θεωρείται γενικά ασφαλής).¹⁹ Ο Ευστάθιος όπως ο ίδιος δηλώνει, κατά το διάστημα της αρχιερατείας του στην Θεσσαλονίκη συνέγραψε και μία ερμηνεία στον ιαμβικό κανόνα της Πεντηκοστής του Ιωάννου του Δαμασκηνού (ή του αγνώστου Ιωάννου Αρκλά, κατά μία άλλη άποψη, που χρονολογείται αορίστως στην περίοδο της Β΄ φάσης της Εικονομαχίας) κατόπιν αιτήσεως κάποιου φίλου του στην Κωνσταντινούπολη.²⁰ Είναι εύδηλο ότι το έργο του προοριζόταν για διδακτική χρήση.²¹ Το γεγονός ότι η σύνθεσή του πραγματοποιήθηκε κατόπιν παροτρύνσεως για λογαριασμό τρίτου δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση την θέση ότι ο ίδιος είχε χρησιμοποιήσει τον ιαμβικό κανόνα στην διδασκαλία και είχε ίσως ήδη έτοιμο κάποιο σχολιασμό που επανεπεξεργάστηκε

¹⁹ Βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 61, έργο I.3, σ. 162. Δεδομένου ότι έχουν σωθεί κάποια δείγματα σχολιαστικής εργασίας του Τζέτζη επάνω σε επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας (βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄, κεφ. III, σ. 183), έστω και αν η πατρότητα των σχολίων δεν είναι ασφαλής, τότε θα πρέπει ίσως να σκεφθούμε ότι και ο Ευστάθιος κινήθηκε σε παρόμοιες γραμμές. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κάτι περισσότερο, λόγω ελλείψεως επαρκών στοιχείων, αλλά αν αυτή ήταν όντως η περίπτωση, τότε οι δύο αυτοί λόγιοι θα μπορούσαν ίσως να θεωρηθούν πρόδρομοι του Πλανούδη, ο οποίος εξέδωσε την Παλατινή Ανθολογία, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 75-76, 89.

²⁰ Εξεδόθη από τον Α. ΜΑΙ, *Spicilegium Romanum* V 2, Roma, 1841, σσ. 161-383· ανατύπ. στην PG 136, στηλ. 503-754· εσχάτως ανατυπώθηκε και από τον Β. ΔΕΝΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τόμ. 3: *Ύμνολογία τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τμήμα 2ον: *Βιβλιογραφία – κείμενα*, Αθήνα, 1983, σσ. 431-472. Ιδιαιτέρως έχει ασχοληθεί με το έργο αυτό του Ευσταθίου, και δη με ζητήματα χρονολογικά και φιλολογικά και αναδίφησης των πηγών του η SILVIA RONCHEY, “L’Exegesis in canonem iambicum di Eustazio di Tessalonica. Saggio di edizione critica (acrostico-irmo-dell’ode prima)”, *Aevum* 59 (1985), 241-66· EADEM, “Sulla datazione dell’*Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica”, *Athenaeum* N.S. 74 (1986), 103-10· EADEM, “Riferimenti pindarici nell’*Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica”, *QUCC* 54 (N.S. 25,1) (1987), 53-56· EADEM, “An Introduction to Eustathios’ *Exegesis in canonem iambicum*”, *DOP* 45 (1991), 149-58· EADEM, “Those ‘Whose Writings were Exchanged’: John of Damascus, George Choeroboscus and John ‘Arklas’ according to the Prooimion of Eustathius’ *Exegesis in Canonem Iambicum de Pentecoste*”, εις: CLAUDIA SODE – SAROLTA TAKÁCS (eds.), *NOVUM MILLENIUM, Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 December 1999*, Ashgate, Aldershot, 2001, σσ. 327-36.

²¹ Πρβλ. άλλωστε και τα αντίστοιχα έργα του Θεοδώρου Προδρόμου και του Γρηγορίου Πάρδου στον ιαμβικό κανόνα του Ιωάννου Δαμασκηνού, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για διδακτικούς σκοπούς.

αργότερα. Τέλος, προσθέτουμε ότι και ο ίδιος ο λόγιος δοκίμασε την πένα του στην ποίηση, επιδόθηκε δηλ. στην σύνθεση επιγραμμάτων θρησκευτικού περιεχομένου και ύμνων, εκ των οποίων σώζεται ένα μόνον μέρος.²²

Ο Ευστάθιος επέδειξε ζωνρό ενδιαφέρον για την γεωγραφία, το οποίο αποτυπώνεται στις *Παρεκβολές* του στα ομηρικά έπη, όπου παραθέτει πλήθος ήδη γεωγραφικών πληροφοριών. Το διάστημα που διετέλεσε *μαίστωρ τῶν ρητόρων* συνέθεσε *Παρεκβολές* και στο έργο του Διονυσίου του Περιηγητού, το οποίο με σύντομη επιστολή προτασσομένη του κειμένου αφιέρωσε στον Ιωάννη Δούκα, πιθανότατα μαθητή του και υιό του γνωστού αξιωματούχου Ανδρονίκου Καματηρού.²³

Στον ίδιο κύκλο ανήκε επίσης ο Γρηγόριος Αντίοχος (Τόμ. Β', αρ. 13), μαθητής αρχικά του Νικολάου τοῦ Καταφλῶρον και έπειτα του Ευσταθίου, ο οποίος διατηρούσε και αυτός επαφές με τον Ανδρόνικο Καματηρό.²⁴ Έχουν διασωθεί τρεις επιστολές του προς τον Ευστάθιο. Στις δύο πρώτες, τις οποίες απέστειλε από την Τριαδίτζα (Σαρδική), με τρόπο ιδιαιτέρως γλαφυρό περιγράφει την χώρα, τους ανθρώπους και το δυσχερές κλίμα της.²⁵ Ακολουθώντας πιστά το γνωστό λογοτεχνικό τόπο οικτρίζει τον εαυτό του διότι εβρέθη μακριά από την πρωτεύουσα. Ο χαρακτήρας της τρίτης επιστολής του είναι απολογητικός. Παρέχει εξηγήσεις στο δάσκαλό του για να δικαιολογήσει την καθυστέρηση της επιστροφής του βιβλίου που εκείνος του είχε δανείσει.²⁶

²² Βλ. Τόμ. Β', αρ. 61, έργα VI.1-6, σ. 168.

²³ Το κείμενο εξεδόθη δύο φορές, την πρώτη από τον G. BERNHARDY, *Geographi Graeci Minores*, Lipsiae, 1828, σσ. 67-316, και την δεύτερη από τον C. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, vol. II: *Eustathii Commentarii in Dionysium*, Paris, 1861, σσ. 201-407. WILSON, *Scholars*, σσ. 203-4.

²⁴ Του απηύθυνε δύο επιστολιμαίους λόγους, έναν ευχαριστήριο και έναν απολογητικό, οι οποίοι παραμένουν ακόμη ανέκδοτοι στον κώδ. *Escor. gr. 265 (Y-II-10)*, φφ. 378v-383r και 383r-385r αντιστοίχως, βλ. G. DE ANDRES, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, t. II: *Códices 179-420*, Madrid, 1965, σ. 127.

²⁵ J. DARROUZÈS, "Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173", *BSI* 23 (1962), 276-84· 24-25 (1963-64), 65-86, 278-280.

²⁶ A. SIDERAS, "Ein unedierter Brief des Gregorios Antiochos an Eustathios von Thessalonike", *Göttinger Beiträge zur byzantinischen und neugriechischen Philologie* 3 (2003), 79-116. Βλ. και επιστολή Ευσταθίου, no. 19

Στην αλληλογραφία του Ευσταθίου μπορούμε να εντοπίσουμε και άλλα πρόσωπα του στενού του κύκλου, φίλους (ενδεχομένως συμμαθητές, όπως ο Κωνσταντίνος, βλ. επ. 41) αλλά και δικούς του μαθητές. Επιστολές του απευθύνονται προς τον *μέγα έταιρειάρχη* Ιωάννη Δούκα (επ. 42) και κυρίως προς τον Νικηφόρο Κομνηνό (επ. 1-17, 18 με αμφιβολία στην απόδοση, 25, 28, 29 και 35 με αμφιβολία στην απόδοση), εγγονό του Νικηφόρου Βρυεννίου και της Άννας Κομνηνής, που ανήλθε στην θέση του *έπί τῶν δεήσεων*.²⁷

Πέραν των προαναφερθέντων επιστολών ο Ευστάθιος συνέταξε και μία συγκινητική μονωδία για τον θάνατο του τελευταίου, του παλαιού μαθητή και μετέπειτα προστάτη του. Η μονωδία αυτή συνιστά ένα περίτεχνο και κομψό έργο πολύ υψηλού ρητορικού ύφους και σύμφωνα με τους καθιερωμένους για την περίπτωση κανόνες, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς για κείμενο προερχόμενο από την γραφίδα του Ευσταθίου. Ο λόγιος αναπολεί την εποχή που αφιέρωσε στην διδασκαλία του υποσχόμενου νεαρού²⁸ και δεν φείδεται λόγων στον έπαινο του αποβιώσαντος, τονίζοντας ειδικά τις διανοητικές του ικανότητες και την υψηλή του παιδεία.²⁹ Οι ικανότητες του Ευσταθίου στην σύνταξη και εκφορά ρητορικών λόγων είναι πασίδηλες στους λόγους που εξεφώνησε με την επίσημη ιδιότητα του *μαίστορος τῶν ρητόρων*³⁰ ή και σε άλλους περιστασιακούς

²⁷ Βλ. την σύγχρονη κριτική έκδοση της F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes*, [Beiträge zur Altertumskunde, vol. 239], Leipzig, 2006, όπου και σχολιασμός.

²⁸ E. KURTZ, "Eustathija Thessalonikijskago I Konstantina Manassi monodii na končinu Nikifora Komnina (Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και Κωνσταντίνου Μανασσή, μονωδία περί τοῦ θανάτου Νικηφόρου Κομνηνοῦ)", *VV17* (1910), 283-322, κείμεν. στις σσ. 290-302, εδώ σ. 291

²⁹ KURTZ, *ό.π.*, σ. 293.

³⁰ *Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης, ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ρητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν*, edd. REGEL –NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinarum*, αρ. VII, σσ. 126-131· ed. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, αρ. Π, σσ. 289-293. Επίσης, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν ἀγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῆρ Μιχαὴλ τὸν τοῦ Ἀγχιάλου ἀναγνωσθεὶς κατὰ τὴν μνήμην τοῦ δικαίου Λαζάρου, καθ' ἣν ἀναγινώσκειν ἔθος τοῖς ρήτορσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ*, ed. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, αρ. 5, σσ. 78-99.

λόγους.³¹ Επιπλέον, ο συγγραφέας αξιοποιεί στο έπακρο τις ρητορικές του ικανότητες στο ιστορικό του έργο για την Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185, παρ' όλο που ο σκοπός και το προσδωκόμενο αποτέλεσμα της συγγραφής ήταν κατ' αρχήν διαφορετικοί.³² Παρομοίως, και το κείμενο που συνέγραψε με σκοπό την διόρθωση του μοναχικού βίου θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα έργα του.³³ Το ίδιο ισχύει σε μικρότερο όμως βαθμό και για τους λόγους που εξεφώνησε ο Ευστάθιος ως αρχιεπίσκοπος προς το ποίμνιό του,³⁴ στα εγκώμια των διαφόρων αγίων που συνέταξε.³⁵ Τέλος, σημειώνουμε ότι ανάμεσα στο επιστολικό του έργο έχει διασωθεί και ένα σατιρικό κείμενο εν είδει *ήθοποιίας*.³⁶

³¹ Δύο παραδείγματα περιστασιακών λόγων είναι ο επιβατήριος για τον γάμο της Αγνής με τον Αλέξιο Β': *Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐοικῶς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*, ed. REGEL, αρ. V, σσ. 80-92· ed. WIRTH, αρ. Ζ, σσ. 250-260 και ο συναφής για την εορτή που επακολούθησε του γάμου: *Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι*, ed. I. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Ὁ λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης", *Παρνασσός* 36 (1994), 402-20· ed. WIRTH, αρ. I, σσ. 170-181. Ακόμη, μπορεί να μνημονευθεῖ ἐδῶ ο λόγος που ο ίδιος ο Ευστάθιος χαρακτηρίζει *αὐτοσχέδιον λαλιά*: *Τοῦ αὐτοῦ αὐτοσχέδιος λαλιά πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ἐν Φιλιππουπόλει, ὅτε δύο νυκτέρους ἐκδρομὰς ἐποίησατο κατὰ τῶν Σκυθῶν ἀναδουσαμένων τηνικάδε ὥρας ἐπὶ προνομῆ τῶν τοῦ θεοῦ*, ed. TAFEL, σσ. 41-45.

³² ST. KYRIAKIDIS, *Εὐσταθίου, Ἱστορία τῆς Ἀλωσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν, Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica (Testo critico, introduzione, annotazioni). Proemio di Bruno Lavagnini, versione italiana di Vincenzo Rotolo*, [Inst. Siciliano di Studi Bizantini e Neo-ellenici: Testi e monumenti, Testi 5], Palermo, 1961. Βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, τόμ. Γ': (11ος-12ος αἰ.), Αθήνα, 2009, σσ. 663-698.

³³ KARIN METZLER, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, [CFHB, 45], Berlin – New York, 2006.

³⁴ SONJA SCHÖNAUER, *Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Große Quadragesima*, [Meletemata, 10], Beerenverlag, Frankfurt am Main, 2006.

³⁵ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 61, σ. 168.

³⁶ *Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς ἐν ἠθοποιία, οἴους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκρησοῦ, ὅτε τὴν ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κύρ Μιχαὴλ τοῦ Ἀγχιάλου λουόμενος ἀφηρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἔξω στρῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἀστείως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς κλπ*, ed. TAFEL, σσ. 328-332.

ΚΕΦ. ΙΙΙ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ «ΕΛΑΣΣΟΝΩΝ» ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

1. ΟΙ ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ

ΕΙΝΑΙ ΚΟΙΝΟΣ ΤΟΠΟΣ, ο οποίος επανέρχεται συνεχώς στους λόγους των βυζαντινών λογίων προς τον εκάστοτε αυτοκράτορα, η διατύπωση ότι το φως που εκείνος εκπέμπει *ὡσπερ ἥλιος* αμαυρώνει ή επικαλύπτει όλους τους άλλους φωστήρες.¹ Ασφαλώς το μοτίβο αυτό χρησιμοποιείται στα πλαίσια που διέπουν την εκφορά των ρητορικών λόγων και πιο συγκεκριμένα των εγκωμίων προς τον ηγεμόνα. Ωστόσο, πέραν των στενών ορίων της ρητορικής, μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι το εν λόγω σχήμα δεν στερείται περιεχομένου. Αντιθέτως, μπορεί να έχει λογική μάλιστα βάση σε πολλές άλλες εκφάνσεις του δημοσίου, αλλά και του ιδιωτικού βίου. Οι βυζαντινοί λογιοι και διδάσκαλοι δεν αποτελούν εξαίρεση στον κανόνα αυτό. Έτσι, διαπιστώνουμε ακριβώς ότι υπάρχουν φωτεινές προσωπικότητες που δικαίως επισκίασαν, περισσότερο ή λιγότερο, με το έργο και την δράση τους άλλους συγχρόνους τους λογίους.

Η περίοδος της βασιλείας των Κομνηνών είναι εκείνη η οποία, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη στην Βυζαντινή ιστορία, έχει να επιδείξει τέτοια παραδείγματα. Πράγματι, σε κάθε λόγιο του κύρους και της υψηλής στάθμης του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, του Θεοδώρου Προδρόμου ή του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, αντιστοιχεί μία πλειάς λογίων και διδασκάλων που δεν ήσαν του ίδιου διαμετρήματος, ούτε το έργο τους υπήρξε εξίσου πρωτότυπο και σημαντικό (όσο τουλάχιστον έφθασε ως την σημερινή εποχή γλυτώνοντας από τον *πανδαμάτορα χρόνο* ή από τις απώλειες βιβλίων που οφείλονται στον ανθρώπινο παράγοντα, όπως είναι εκείνες που προκλήθηκαν κατά τις δύο Αλώσεις της Κωνσταντινουπόλεως). Αναπόφευκτα, αυτό δικαιολογεί το γεγονός

¹ Βλ. για παράδειγμα, *Λόγος βασιλικός εις τόν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τόν Κομνηνόν και πορφυρογέννητον*, ed. GAUTIER, *Michel Italikos*, αρ. 44, σσ. 276-294, εδώ σ. 278.26, όπου ο ρήτορας αναφέρεται στα κατορθώματα του Ιωάννη Β' Κομνηνού, πατέρα του Μανουήλ.

ότι η έρευνα έχει ελάχιστα έως σήμερα ασχοληθεί με τις περισσότερες από αυτές τις παραγκωνισμένες και παραμελημένες μορφές των βυζαντινών γραμμάτων, τα έργα των οποίων παραμένουν σε πολλές περιπτώσεις ανέκδοτα. Όμως, η ενασχόληση με τα του βίου και του έργου των «ελασσόνων» λογίων μπορεί να αποφέρει καρπούς σε πολλούς τομείς. Πιο συγκεκριμένα, σε εκείνον της ιστορίας της βυζαντινής παιδείας πρωτίστως, της χειρόγραφης παράδοσης και της ιστορίας των αρχαίων ελληνικών κειμένων, της ιστορίας των επιστημών αλλά και σε ζητήματα που άπτονται των κλάδων της προσωπογραφίας.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στην περίπτωση ορισμένων εκ των λιγότερο σημαντικών λογίων έχουν φωτιστεί ανισομερώς ορισμένες πτυχές της προσωπικότητάς τους σε βάρος ορισμένων άλλων: αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί ο Νικόλαος Μουζάλων (τόμ. Β', αρ. 150), κυρίως γνωστός για την παραίτησή του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου, αλλά και από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως τρεις δεκαετίες αργότερα. Ωστόσο ελάχιστα έχουν γραφεί για την διδασκαλική του ιδιότητα και σταδιοδρομία. Λιγοστές είναι και οι πληροφορίες που αφορούν στον βίο, και παρ' ότι η ευρύτερη εικόνα είναι ομιχλώδης σε ορισμένα σημεία, μπορούμε να ανασυνθέσουμε την σταδιοδρομία του ως ακολούθως. Γόνος της γνωστής οικογενείας των Μουζαλώνων,² ο Νικόλαος γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στην Κωνσταντινούπολη γύρω στα 1070 και έτυχε ανώτερης παιδείας.³ Έπειτα

² Για την οικογένεια αυτή βλ. Α. Κ(AZH)DAN), s.v. Mouzalou, ODB, vol. II, σσ. 1420-21. Τα πρώτα μέλη της είναι γνωστά ήδη από τον 11ο αιώνα, βλ. VIKTORIA BULGAKOVA, *Byzantinische Bleisiegel im Osteuropa. Die Funde auf dem Territorium Altrusslands*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Bd. 6], Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2004, αρ. 3.2.1.3 (Θεοδώρα Μουζαλώνισσα) και J.-C. CHEYNET – D. THEODORIDIS, *Sceaux Byzantins de la collection D. Theodoridis. Les sceaux patronymiques*, [Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance/Monographies, 33], Paris, 2010, αρ. 149, σσ. 159-160 (Λέων Μουζάλων). Για άλλα άτομα της ίδιας οικογενείας, όπως ο μοναχός Μουζάλων που αναφέρεται σε επίγραμμα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου, βλ. Τόμ. Β', σσ. 380-81.

³ Ο Νικηφόρος Βασιλάκης, στο εγκώμιο που εξεφώνησε προς τον Νικόλαο Μουζάλωνα στο διάστημα της πατριαρχείας του τελευταίου, τον προσφωνεί χαρακτηριστικά: «... φιλοσόφων έμβριθέστατε καί φιλόλογων χαριέστατε ... ρητορικός μὲν ἦν σοι ὁ λόγος πνέων μένος πυρός, τὸ δὲ ἦθος φιλοσοφώτατος, ἢ δὲ γλῶσσα κάλαμος ἄντικρυς ὀξυγράφου γραμματέως ...», ed. R. MAISANO, *Gli encomî per l'imperatore e per il patriarca. Testo critico, introduzione e commentario*,

εισήλθε στις τάξεις του κλήρου της πρωτεύουσας, καθώς χειροτονήθηκε διάκονος της Αγίας Σοφίας το 1095 περίπου⁴ αναλαμβάνοντας μάλιστα κατηχητικά και άλλα παρεμφερή καθήκοντα, με τα οποία είναι επιφορτισμένος γενικότερα ένας διάκονος, για τα οποία κάνει λόγο στο έργο του και ο ίδιος ο Μουζάλων.⁵ Στην συνέχεια διορίστηκε διδάσκαλος στο σχολείο του Αγίου Πέτρου πλησίον της Αγ. Σοφίας από τον ίδιο τον Πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό (1084-1111), ο οποίος είχε φοιτήσει εκεί παλαιότερα.⁶ Πολύ σύντομα ανέλαβε την διεύθυνση του σχολείου. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί χρονικά επακριβώς πότε συντελέστηκε το γεγονός αυτό, υποθέτουμε όμως ότι ο Μουζάλων βρισκόταν μάλλον στο τριακοστό έως τριακοστό πέμπτο έτος της ηλικίας του, δηλ. στο διάστημα από το 1100 ως το 1105.⁷ Από την περίοδο αυτή ακριβώς της σταδιοδρομίας του

[Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana, V], Univ. di Napoli, 1977, σ. 139.115-19· ed. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, σ. 78.10-13.

⁴ Ως ελάχιστο έτος για την χειροτονία διακόνου, ως γνωστόν, έχει κανονικώς οριστεί το 25ο έτος της ηλικίας (βλ. Καν. ΙΔ΄ της εν Τρούλλω ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου, edd. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα Ιερών και Θείων Κανόνων ...*, τόμ. Β΄, σ. 337). Έως τώρα δεν είχε εντοπισθεί ρητή αναφορά για το γεγονός ότι ο Μουζάλων υπήρξε διάκονος, αλλά θεωρείτο ασφαλώς ευνόητο, διότι στην συνέχεια της σταδιοδρομίας του ανήλθε σε ένα από υψηλότερα διδακτικά οφίκια (*διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου*), τα οποία στελεχώνονταν μόνο από μέλη του κλήρου, βλ. R.J. M(ACRIDES), ODB, I, s.v. Didaskalos, σ. 619. Για μία πιο ρητή αναφορά στον Μουζάλωνα ως διάκονο, βλ. τώρα παρακάτω σ. 110.

⁵ Βλ. Σ. ΔΟΑΝΙΔΟΥ, “Η παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ποίημα”, *Ελληνικά* 7 (1934), 109-50, ἐδῶ σ. 116.155-59.

⁶ Στον λόγο του προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ περιγράφει ο Μουζάλων πώς ανέλαβε την διεύθυνση της σχολής: «*Εἶδε ταῦτα σαφῶς ἡ τοῦ πρωτεύοντος τῶν Χριστοῦ μαθητῶν σχολή καὶ πρωτεύουσα, ἐν ἣ μεμυσταγωγῆται μὲν καὶ αὐτός* (δηλ. ο Νικόλαος Γραμματικός), *ὡς ἂν τῆς πρώτης ὁ πρώτιστος ἦ καὶ τὸ πρωτεῖον ἐκείνη διχῆθεν κομίζοιτο, ἐμυσταγωγῆσαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐφ’ ὅσον οὕτως ὠκονομούμεθα παρὰ τοῦ τέκνου δεξάμενοι τὸ προστατεῖν τῆς μητρὸς ...*», βλ. J. DARROUZÈS, “L’*éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalou*”, *REB* 46 (1988), σ. 27.215-19. Για την παιδεία του Νικολάου Γραμματικού κάνει λόγο σε άλλο σημείο του λόγου του αναφέροντας τις βαθμίδες της εκπαίδευσης που διήλθε ως μαθητής ο μελλοντικός πατριάρχης, δηλ. πρώτα εκείνη της γραμματικής, σε δεύτερη φάση της ρητορικής, έπειτα της φιλοσοφίας και τέλος των θεοπνεύστων Γραφών, βλ. DARROUZÈS, “L’*éloge*”, σ. 27.196-199. Για τον Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό, βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 56.

⁷ Για την χρονολόγηση αυτή βλ. G. STRANO, “Nicola Muzalone e l’*elogio per il patriarca Nicola III Grammatico. Note chronologiche*”, *Bizantinistica* 8 (2006), 183-97, ἐδῶ σ. 187. Βλ. και V. GRUMEL, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. II et III: Les*

διασώζονται τα ανέκδοτα έως τώρα σχέδια που παραδίδει ο περίφημος κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, θεολογικού κυρίως περιεχομένου τα περισσότερα.⁸ Έπειτα, ο Νικόλαος ανήλθε στο οφφίκιο του *διδασκάλου του Εύαγγελίου*.⁹ Για την χρονολόγηση της ανάληψης του συγκεκριμένου αξιώματος από τον Μουζάλωνα ως *terminus post quem* μπορεί ίσως να λειτουργήσει το έτος 1107, όταν απολύθηκε η γνωστή *Νεαρά* του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για την δημιουργία των τριών διδακτικών οφφικίων.

Δεν παρέμεινε στο οφφίκιο αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς σύντομα έγινε *μαίστωρ τῶν ρητόρων*, όπως ορθά είχε υποθέσει ο Robert Browning.¹⁰ Από την μία πλευρά, ένα στοιχείο που συνηγορεί στην αποδοχή αυτής της εικασίας είναι η αναφορά του Μουζάλωνος ως *ρήτορος* στον τίτλο του λόγου προς τον Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό και είναι γνωστό ότι η εκφορά λόγου προς τιμήν του πατριάρχη κατά το Σάββατο του Λαζάρου ενέπιπτε

regestes de 715 à 1206, Paris, 1947, [deuxième édition revue et corrigée par JEAN DARROUZÈS, Paris, 1989], no. 938c, σσ. 410-11.

⁸ ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus gr. 92*”, *Ελληνικά* 52 (2002), 37-68, αρ. 65, 123, 147, 179, 180. Είναι αξιοσημείωτο ότι δύο από τα πέντε αυτά σχέδια αποτελούν *ηθοποιίες*, εκ των οποίων το ένα έχει θέμα εμπνευσμένο από την αρχαία ελληνική μυθολογία («*τίνας ἄν εἴποι λόγους Ἄνδρομάχη τοῦ Ἐκτορος νεκροῦ προκειμένου*»), ενώ το άλλο έχει βιβλικό περιεχόμενο («*τίνας ἄν εἴποι λόγους ἢ Σάρρα πρὸς τὸν Ἀβραάμ μέλλοντα θῦσαι τὸν Ἰσαάκ*»). Άλλα δύο ακόμη σχέδια του Μουζάλωνος έχουν επίσης θεολογικό περιεχόμενο, δηλ. ένα αναφέρεται στην Βάπτισμα του Κυρίου, και το άλλο στο μαρτύριο των αγίων Τεσσαράκοντα. Πέραν αυτών, σώζεται ένα ακόμη σχέδος του Μουζάλωνος στον κώδ. *Paris. Suppl. gr. 1284*, φ. 13v, ο οποίος αποτελεί νεώτερη συρραφή τευχῶν προερχομένων από πολλά άλλα χειρόγραφα που χρονολογούνται από τον 11ο ως τον 19ο αι., βλ. C. ASTRUC- MARIE LOUISE CONCASTY, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le supplément grec, tome 3: Nos 901-1371*, Paris, 1960, σσ. 533-43, εδώ σ. 538.

⁹ Βλ. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, σ. 79.16-23. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι δεν είναι ορθή η άποψη του Θ. ΖΗΣΗ, “Ο πατριάρχης Νικόλαος Δ΄ Μουζάλων (Παράρτημα: Μουζάλωνος, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος)”, *ΕΕΘΣΠΘ* 23 (1978), 233-330, εδώ σσ. 238-39, ο οποίος παρερμηνεύει το παραπάνω χωρίο του Βασιλάκη θεωρώντας ότι ο Μουζάλων επιφορτίστηκε με το καθήκον του «λαϊκοῦ ἱεροκήρυκος» (εξάλλου, όπως προαναφέραμε ο Μουζάλων ανήκε στις τάξεις των διακόνων της Αγίας Σοφίας). Στην πραγματικότητα, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε την φράση «... *καὶ ἧς ὁ ἐν εὐαγγελίῳ οἰκοδεσπότης* ...» από το εγκώμιο ως έχουσα διττὸ νόημα, δηλ. της παρομοίωσης ἀφ’ ενός του Μουζάλωνος με τον οἰκοδεσπότη της παραβολῆς του Κυρίου (*Ματθ.* 13,52, edd. NESTLE-ALAND, 27η διορθ. και επαυξημένη ανατύπωση, σ. 37), και συγχρόνως της ἐμμεσης, πλην ευνόητης, αναφοράς στην ανάληψη του οφφικίου του *διδασκάλου του Εύαγγελίου*.

¹⁰ BROWNING, “The Patriarchal School”, σ. 14,

κατά τα ειωθότα στην αρμοδιότητα του *μαΐστορος*.¹¹ Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν στοιχεία που ωθούν προς την κατεύθυνση αυτή, τα οποία όμως δεν έχουν έως τώρα αξιοποιηθεί και ευρίσκονται στον κώδικα *Vat. gr. 394*.

Πιο συγκεκριμένα, αυτός ο πλούσια εικονογραφημένος περγαμηνός κώδικας χρονολογείται στα τέλη του 11ου αιώνας και παραδίδει έργα του Ιωάννου της Κλίμακος και του Μαξίμου Ομολογητού. Ο κώδικας σχετίζεται με το περιβάλλον της μονής του Προδρόμου του Λο(υ)φαδίου (δηλ. του μικρού λόφου), όπου εμόνασε ο Νικόλαος Γραμματικός πριν την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο.¹² Ο τελευταίος μάλιστα απεικονίζεται σε μία από τις μικρογραφίες του κώδικος αυτού (φ. 78ν),¹³ στο τέλος του οποίου έχουν προσαρτηθεί δύο ακόμη περγαμηνά φύλλα από άλλο χειρόγραφο, του 12ου όμως αιώνας, και στα οποία παραδίδονται δύο έργα φιλοσοφικού-θεολογικού περιεχομένου. Εξ αυτών το πρώτο φέρει τον τίτλο: *Νικολάου τοῦ θεοφι(λουῆς) διακό(νου) καὶ μαΐστωρ(ος) τῶν ῥητόρ(ων)* και πραγματεύεται το ζήτημα της τριμερούς υποστάσεως της ψυχής, ενώ το δεύτερο φέρει απλά την επιγραφή *Τοῦ αὐτοῦ* και ασχολείται διεξοδικά με τα πέντε χαρακτηριστικά της ψυχής.¹⁴ Αν και στον 12ο αιώνα το οφφίκιο του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* κατείχαν, σύμφωνα με τις διαθέσιμες μαρτυρίες, ο Νικόλαος Ἁγιοθεοδωρίτης (Τόμ. Β', αρ. 8) και ο Νικόλαος ο

¹¹ Βλ. παραπάνω σ. 37.

¹² Η τοποθεσία της μονής, η οποία έμεινε αργότερα γνωστή και ως η *μονή τοῦ κῦρ Νικολάου*, δεν είναι ακριβώς γνωστή, αλλά μπορεί να τοποθετηθεί πλησίον της πύλης του Αγ. Ρωμανού, βλ. Janin, *Les églises*, σσ. 416-17. Επιπλέον, δεν πρέπει να συγχέεται το τοπωνύμιο Λο(υ)φάδιον με το φρούριο Λοπάδιον στην ΒΔ Μικρά Ασία, για το οποίο βλ. C. FOSS, s.v. Lopadion, ODB, vol. II, σσ. 1250-51.

¹³ Για την διαμονή του Νικολάου Γραμματικού στην εν λόγω μονή, βλ. DARROUZES, "L'éloge", σσ. 13-14. Για τον κώδικα, βλ. R. DEVRESSE, *Codices Vaticani Graeci. Codices 330-603*, In Bibliotheca Vaticana, 1937, σσ. 93-94. Πρβλ. ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *Βυζαντινά Χειρόγραφα από τα Μοναστήρια της Μικράς Ασίας*, Αθήνα, 2004, σσ. 85-88. Για τις μικρογραφίες βλ. J. R. MARTIN, *The Illustration of The heavenly ladder of John Climacus*, [Studies in Manuscript Illumination, 5], Princeton Univ. Press, 1954, και ακόμη ANNA ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, "Παραστάσεις του πατριάρχου Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ σε μικρογραφίες χειρογράφων", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 10 (1980-81), 147-60. Για περισσότερη βιβλιογραφία σχετικά με τον κώδ. βλ. Τόμ. Β', σ. 380.

¹⁴ Βλ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *Βυζαντινά Χειρόγραφα*, σ. 87. Για την τριμερή διαίρεση της ψυχής κατά τον Πλάτωνα βλ. R. F. STALLEY, "Persuasion and the tripartite soul in the Republic", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 32 (2007), 63-89.

Καταφλώρον (Τόμ. Β΄, αρ. 99), θεωρούμε ότι ο αναφερόμενος στον τίτλο του πρώτου έργου Νικόλαος *διάκονος καὶ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* δεν μπορεί παρά να είναι ο Νικόλαος Μουζάλων. Και τούτο αφ' ενός, λόγω της ιδιαίτερής του σχέσης με τον πατριάρχη Νικόλαο Γραμματικό, αφ' ετέρου βάσει του θεολογικού περιεχομένου των παραδιδόμενων στον κώδικα έργων, γεγονός που συνάδει με τα διδακτικά ενδιαφέροντα του Νικολάου αλλά και με την φήμη του ως εξέχοντος θεολόγου της εποχής του.

Θεωρώντας ως δεδομένο, λοιπόν, ότι ο Νικόλαος ανήλθε κατά πάσα πιθανότητα στο οφφίκιο του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου* κατά το 1107 ή λίγο αργότερα και ότι πολύ σύντομα προήχθη σε *μαΐστορα τῶν ῥητόρων*, μας επιτρέπει να πούμε ότι η χρονολόγηση του λόγου που εξεφώνησε προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ πρέπει να μετατεθεί από το 1107 περίπου, σύμφωνα με την προτεινόμενη χρονολόγηση του Strano,¹⁵ λίγο αργότερα, στο επόμενο ίσως έτος. Σε περίπτωση που η πρότασή μας είναι ορθή, τα χρονικά περιθώρια στενεύουν σημαντικά για την πρόβληση του Μουζάλωνος ως αρχιεπισκόπου Κύπρου. Επομένως η παραμονή του στην νήσο υπήρξε εξαιρετικά βραχύβια καθώς, ως γνωστόν, παραιτήθηκε οικειοθελώς από τον θρόνο του το 1110 με ένα μακροσκελές απολογητικό ποίημα.¹⁶

¹⁵ STRANO, "Nicola Muzalone", σ. 195.

¹⁶ *Στίχοι Νικολάου μοναχοῦ τοῦ Μουζάλωνος, τοῦ γεγονότος ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, τῆς παραίτησής αὐτοῦ γενομένης*, ed. Σ. ΔΟΑΝΙΔΟΥ, "Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ποίημα", *Ἑλληνικά* 7 (1934), 109-50. Βλ. και τις διορθώσεις και παρατηρήσεις των P. MAAS - F. DÖLGER, "Zu dem Abdankungsgedicht des Nikolaos Muzalon", *BZ* 35 (1935), 2-14. Για μετρικά ζητήματα βλ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, "Ἡ ἀκουστικὴ μετρικὴ εἰς τοὺς στίχους Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος", *Βυζαντινά* 4 (1972), 357-72. Για το ποίημα της παραίτησεως βλ. τώρα και MARGARET MULLETT, "The Poetics of Paraitesis: The Resignation Poems of Nicholas of Kerkyra and Nicholas Mouzalon", εἰς: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS – M. HINTERBERGER (eds.), «*Deux remède*». *Poésie et Poétique à Byzance. Actes du IVe colloque international philologique, Paris, 23-24-25 février 2006*, [Dossiers Byzantins, 9], Centre des études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2009, σσ. 157-178.

Η παραίτησή του φαίνεται πως δεν ελάττωσε την εμπιστοσύνη του Αλεξίου προς αυτόν,¹⁷ διότι στα 1112 έλαβε μέρος στην αποστολή που καταρτίστηκε για τις θεολογικές συζητήσεις με τον καθολικό απεσταλμένο, τον επίσκοπο Μεδιολάνων Πέτρο Χρυσολάνο. Προφανώς, ο Νικόλαος Μουζάλων όφειλε την συμμετοχή του στον διάλογο αυτό στην φήμη του ως διδασκάλου των θείων δογμάτων και ως ρήτορος, φήμη την οποία δεν αδικεί ο λόγος *περί τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, το προϊόν δηλ. της συμμετοχής του στον θεολογικό διάλογο.¹⁸ Ένα ακόμη έργο του, το οποίο προέρχεται από τον χώρο της εξηγήσεως των Γραφών, είναι η συναγωγή των εξηγήσεων (*catena*) στον προφήτη Ησαΐα που παραμένει ανέκδοτη.¹⁹

Μετά την παραίτησή του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου ο Μουζάλων αποσύρθηκε στην Μονή του Κοσμιδίου, όπου και εμόνασε για διάστημα σαράντα περίπου ετών, έως την ανάκλησή του από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό και την ανάρρησή του, παρά την αρχική του άρνηση, στον πατριαρχικό θώκο της Κωνσταντινουπόλεως το 1147 σε ηλικία κοντά στα ογδόντα έτη πια.²⁰ Η πρόβληση στην υψηλότερη βαθμίδα της ιεραρχίας ενός ατόμου που είχε προτέρως αποποιηθεί του θρόνου του, αλλά και της ιεροσύνης, όπως προέβαλαν ως επιχείρημα ορισμένοι κύκλοι μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας που αντιτίθεντο αρχικά στην εκλογή του, υπήρξε αιτία για την άσκηση δριμείας κριτικής προς το πρόσωπό του. Παρά την σθεναρή υποστήριξη που του παρείχαν ο διδάσκαλος Νικηφόρος Βασιλάκης και ο αυλικός θεολόγος Νικόλαος

¹⁷ Ο Αλέξιος, βάσει των όσων τουλάχιστον γράφει ο ίδιος ο Μουζάλων, φαίνεται πράγματι ότι τον αντιμετώπιζε με σεβασμό, βλ. ΔΟΑΝΙΔΟΥ, “Η παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος”, σσ. 117-18, στίχ. 205-224.

¹⁸ *Τοῦ Μουζάλωνος κύρ Νικολάου πρὸς τὸν βασιλέα κύρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, ed. ΖΗΣΗΣ, “Ο πατριάρχης Νικόλαος Δ΄ Μουζάλων”, κείμεν. στις σσ. 306-329.

¹⁹ Βλ. Τόμ. Β΄, σ. 376.

²⁰ Η πληροφορία του πατριάρχου Ιεροσολύμων Δοσιθέου, *Ίστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων διηρημένη ἐν δώδεκα βιβλίοις ...*, ανατύπ. εκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη, 1983, βιβλίο Η΄, κεφ. Ε΄, παρ. Ε΄, σ. 344 ότι, σύμφωνα με τον Ζωναρά (!), τον επικήδειο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1118) εξεφώνησε ο Μουζάλων υπερεπαινώντας τον, ελέγχεται ως ανακριβής.

Μεθώνης, ο Μουζάλων εξαναγκάστηκε σε παραίτηση.²¹ Παρ' όλο που από την σύντομη πατριαρχία του είναι γνωστές αρκετές από τις κανονικές πράξεις και ενέργειες στις οποίες προέβη,²² ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι έδωσε εντολή να καταστραφεί ένας βίος της αγίας Παρασκευής συντεταγμένος σε γλώσσα δημώδη, ο οποίος υπέπεσε στην αντίληψή του. Έδωσε, επιπλέον, εντολή σε κάποιον διάκονο του κλήρου της Αγίας Σοφίας ονόματι Βασιλικό να συγγράψει σε αντικατάσταση του δημώδους έναν νέο βίο της αγίας σε λόγια γλώσσα, κατά το παράδειγμα του Συμεώνος Μεταφραστού.²³ Αναντίρρητα, το συμβάν αυτό αντικατοπτρίζει, πέραν των υψηλών κριτηρίων που ο Μουζάλων έθετε σε υφολογικά και γλωσσικά ζητήματα, έναν ακαδημαϊκό εκλεκτισμό και μία αυστηρότητα απέναντι στην πηγαία, καθημερινή γλώσσα της εποχής του.²⁴

Όπως προείδαμε και στην περίπτωση του Μουζάλωνος η συμμετοχή και εμπλοκή των διδασκάλων της εποχής στις θεολογικές ζυμώσεις ήταν ευνόητη, τόσο λόγω της ρητορικής τους δεινότητας, όσο και εξ αιτίας της *de facto* θέσης τους ως εξηγητών των θείων δογμάτων. Ένας ακόμη θεολόγος και διδάσκαλος που διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στις επαφές με την Καθολική Εκκλησία στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα ήταν ο Νικήτας, επίσκοπος Νικομηδείας (Τόμ. Β', αρ. 156) που εκπροσώπησε την βυζαντινή πλευρά υπερασπιζόμενος το Ορθόδοξο

²¹ Για μία πιο αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος αυτού βλ. ANGOLD, *Church and Society*, σσ. 80-81 και MAGDALINO, *Empire*, σ. 279-81.

²² Βλ. Τόμ. Β', σσ. 377-78.

²³ BECK, *Kirche*, σ. 640. ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Η άναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν 12' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 14], Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, Αθήνα, 1971, σ. 74. Βλ. και TH. M. CONLEY, "Byzantine criticism and the uses of literature", εἰς: A. MINNIS – I. JOHNSON (eds.), *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. 2: *The Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, 2005, pp. 669-692, ἰδ. 681.

²⁴ Ο Νικηφόρος Βασιλάκης στο εγκώμιό του αναφέρεται στον αυστηρό αττικισμό του Μουζάλωνος ως εξής: «... ὡς μὲν τὴν ψυχὴν ὑπέροσεμον, ὡς δὲ τὴν γλῶτταν ὑπεράττικον ...», ed. GARZYA, σ. 75.12-13. Για τον συνδυασμό των ψυχικών και παιδευτικών αξιών στο πρόσωπο του πατριάρχου, που υποδεικνύουν ότι το ακροατήριο του λόγου ήταν κατά βάση εκκλησιαστικό, βλ. A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of Classical Antiquity*, Cambridge Univ. Press, 2007, σσ. 286-87.

δόγμα στις συζητήσεις με τον Άνσελμο, επίσκοπο Χαϊδελβέργης το 1136.²⁵ Ο Νικήτας –ο οποίος δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν μπορεί ίσως να ταυτιστεί με τον Νικήτα, ανηψιό του επισκόπου Χαλκηδόνος και μαθητή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος–²⁶ είναι και αυτός ένας από τους πολλούς, πλην όμως ελάχιστα γνωστούς διδασκάλους της εποχής. Αν και δεν δυνάμεθα να σχηματίσουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα για τον Νικήτα, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για το υψηλό μορφωτικό του επίπεδο. Αυτό υποδεικνύει εν πρώτοις η εκτίμηση που του έτρεφε η λόγια πριγκήπισσα Άννα Κομνηνή, της οποίας υπήρξε μέντορας σύμφωνα με την μαρτυρία του Γεωργίου Τορνίκη.²⁷ Επίσης, άλλη μία περί αυτού ένδειξη είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ανσέλμου, ο Νικήτας τοποθετήθηκε επικεφαλής της ομάδος των βυζαντινών θεολόγων που συμμετείχαν στις συζητήσεις μαζί του: «*Conservavi autem quantum memoria subministrabat, tenorem dialogi quem cum venerabili ac doctissimo archiepiscopo Nicodemiae Nechite in publico conventu apud urbem Constantinopolitanam habui, addens quaedam non minus fidei necessaria, quam huic operi congrua. Fuit autem idem archiepiscopus Nechites praecipuus inter duodecim didascalos...*».²⁸ Αυτό σημαίνει ότι ο Νικήτας κατά την διάρκεια των συζητήσεων κατείχε την υψηλότερη ιεραρχικά θέση από τους άλλους διδασκάλους των Γραφών, δηλ. πρέπει να ήταν

²⁵ Για τον Άνσελμο και τις συζητήσεις του 1136 βλ. S. RUNCIMAN, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford Univ. Press, 1955 [ανατύπ. Eugene, Oregon, 2005], σσ. 108-9. Για το πρόσωπο του Ανσέλμου βλ. την ειδική μελέτη του J. T. LEES, *Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth Century*, [Studies in the History of Christian Thought, vol. 79], Brill, Leiden - New York - Köln, 1998. Βλ. και TIA M. KOLBABA, “On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?”, *BMGS* 29 (2005), 39-51· EADEM, “The Orthodoxy of the Latins in the twelfth century”, εις: A. LOUTH – A. CASIDAY (eds.), *Byzantine Orthodoxies. Papers from the Thirty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Durham, 23-25 March 2002*, [SPBS, 12], Ashgate, Aldershot, 2006, σσ. 199-214.

²⁶ Βλ. MULLETT, *Theophylact of Ochrid*, αρ. 53, σ. 365.

²⁷ *Λόγος επί τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννας τῆς καισαρίσσης*, ed. DARROUZÈS, *Tornikès*, no. 14, σ. 301.1-2: «... διετέλει χρωμένη μυσταγωγῶ, παρά τούτου καί τὰ τούτων μεμυημένη μυστήρια, τῆς Νικομήδους οὔτος ἦν ὁ φωστήρ, καθάρια γλώσση διατρανῶν τὰ κρυφιοδέστερα».

²⁸ PL 188, στήλ. 1141A.

οίκουμενικός διδάσκαλος,²⁹ αν και δεν υπάρχει ρητή αναφορά που να επιβεβαιώνει την παραπάνω ερμηνεία του χωρίου. Ωστόσο ο Νικήτας, όπως και ο Θεοφύλακτος πριν από αυτόν, ασχέτως αν εν τέλει υπήρξε μαθητής του, φαίνεται ότι τήρησε στις συζητήσεις μία ήπια και διαλλακτική στάση προσπαθώντας να μην οξύνει τα πνεύματα και να γεφυρώσει το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Παρ' όλο δηλ. που δεν εδέχθη την προσθήκη του τύπου *καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ* στο σύμβολο της Πίστεως αναφορικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, πρότεινε την εισαγωγή του τύπου *διὰ τοῦ υἱοῦ* έχοντας επίγνωση των διαφορών των λεπτών θεολογικών νοημάτων.³⁰ Δεδομένου ότι για τις θεολογικές συζητήσεις του 1136 στηριζόμαστε στα απομνημονεύματα του Ανσέλμου της Χαϊδελβέργης (με τίτλο *Antikeimenon*),³¹ απαιτείται ασφαλώς μία κριτική αντιμετώπιση των όσων παραδίδει ο καθολικός ιεράρχης αναφορικά με την στάση του Νικήτα· προς την κατεύθυνση αυτή δύναται να συμβάλει ίσως η μαρτυρία του βατοπεδινού κώδ. 751, στον οποίο καταφέραμε να εντοπίσουμε την αναφορά, όπως φαίνεται, του ιδίου του Νικήτα με τίτλο: «*Ἀπάντησις προφορικῆ Νικήτα ἀρχιεπισκόπου Νικομηδείας πρὸς Ἄνσελμον ἐπίσκοπον Σαξωνίας, φιλονεικήσαντα μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, κ(αί) περὶ τῶν πρωτείων τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας περὶ ὧν ἐξεφράσθη οὕτω πως*».³²

²⁹ Ο BROWNING, "Patriarchal School", σ. 40 επισημαίνει την σύγχυση του Ανσέλμου, καθώς αναφέρει τον Νικήτα ως αρχιεπίσκοπο την εποχή του διαλόγου, προϊόν αναχρονισμού μάλλον.

³⁰ TH. N. RUSSELL, "Anselm of Havelberg and the Union of the Churches", *Κληρονομία* 10 (1978), 85-120.

³¹ Τα έργα του Ανσέλμου έχουν εκδοθεί στην PL 188. Νέα κριτική έκδοση του πρώτου βιβλίου του *Antikeimenon* πραγματοποιήθηκε από τον G. SALLET, *Anselme de Havelberg, Dialogues, Livre I: «Renouveau dans l'Église»*, [SC, 118], Paris, 1966, ενώ σχολιασμένη αγγλ. μτφρ. όλου του έργου δόθηκε από τον A. CHRISTE *et al.*, *Anselm of Havelberg. Anticimenon: On the Unity of Faith and the Controversies with the Greeks*, Cistercian Publications, Liturgical Press, Minnesota, 2010.

³² Το έργο, γραμμένο στην λόγια εκκλησιαστική γλώσσα της εποχής, παραδίδεται από τον κώδ. *Βατοπεδίου 751* του έτ. 1878, σσ. 136-139, ο οποίος εγράφη από τον γέροντα Ευγένιο Βατοπεδινό και επί το πλείστον μέρος περιέχει επιστολικά έργα του Φωτίου και του Λέοντος Αχρίδος· inc.: Ἡμεῖς δὲν ἀρνούμεθα αὐτῇ τὰ πρωτεῖα μεταξύ τῶν ἑαυτῆς ἀδελφῶν, τουτέστι τῶν πατριαρχικῶν ἐκκλησιῶν ... – des.: ... οἱ δὲ σοφοὶ τῶν τε ἐλλήνων κ(αί) λατίνων κρινέτωσαν ἂν ὑπάρχη καλὸν κ(αί) ἔντιμον νὰ πράξωμεν οὕτως. [ΣΗΜ.: Στις σσ. 140-141 ακολουθούν σχόλια του γραφέα γέροντος

Την ίδια περίπου εποχή, στις αρχές δηλαδή του 12ου αιώνας, εδραστηριοποιείτο ως διδάσκαλος ένας ακόμη Νικόλαος, ο Καλλικλής (Τόμ. Β', αρ. 92). Ακριβώς όπως και στην περίπτωση του Μουζάλωνος, ο Καλλικλής δεν είναι ευρέως γνωστός για το διδακτικό του έργο, αλλά κυρίως για το ποιητικό του τάλαντο. Υπήρξε αυλικός ποιητής και συνέγραψε πολλά συντομότερα ή εκτενέστερα επιγράμματα για λογαριασμό διακεκριμένων μελών των αριστοκρατικών κύκλων της εποχής, για το αυτοκρατορικό ζεύγος, τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και την Ειρήνη Δούκαινα, και επίσης για τις πορφυρογέννητες Ευδοκία και Άννα Κομνηνή.³³ Πολλά από τα επιγράμματά του συνετέθησαν κατά παραγγελία των επιφανών αυτών αριστοκρατών για την διακόσμηση ενός δώρου ή αναθήματος,³⁴ ενώ ορισμένα άλλα εξυπηρετούσαν διαφορετικές λειτουργίες, επρόκειτο κυρίως δηλ. για επιτάφια επιγράμματα, όπως εκείνο που συνέθεσε με εντολή του αυτοκράτορος Ιωάννου Β' Κομνηνού.³⁵ Έχει παρατηρηθεί ότι ο Καλλικλής με τα επιγράμματά του υπήρξε ο βασικός εκφραστής των νέων ιδεωδών της άρχουσας τάξεως που ανεδύθησαν κατά τον 11ο αιώνα, δηλ. της ευγενικής καταγωγής και της στρατιωτικής αρετής, αν και σε κάπως πιο

Ευγενίου Βατοπεδινού για την θεολογική διαμάχη του Νικήτα Νικομηδείας με τον Άνσελμο]. Για τον κώδ. βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ – ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Paris, 1924, σ. 147. Είναι απαραίτητη μία πιο προσεκτική εξέταση του έργου μελλοντικά για να διευκρινισθεί αν πρόκειται για απόδοση/παράφραση απολεσθέντος γνησίου έργου του Νικήτα ή για μεταγενέστερο κατασκεύασμα.

³³ R. ROMANO, *Nicola Callicle, Carmi, Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, [Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana, 8], Naples, 1980.

³⁴ Βλ. π.χ. το υπ' αριθμ. 16 επίγραμμα με τίτλο: «*Εἰς τὸ καυκίον δοθέν παρὰ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Εὐδοκίας τῷ πατρὶ αὐτῆς τῷ βασιλεῖ ἡμῶν τῷ ἁγίῳ*», ed. ROMANO, *Carmi*, σ. 91· πρόκειται για ένα πολύτιμο κύπελλο, διακοσμημένο από χρυσό, που δώρισε η πορφυρογέννητη Ευδοκία στον πατέρα της Αλέξιο Α' (για την λέξη *καυκίν*, βλ. LBG I, fasc. IV, s.v. καυκίν, σ. 814).

³⁵ Βλ. ROMANO, *Carmi*, αρ. 31, σσ. 112-16. Αφού το επίγραμμα συνετέθη κατ' εντολήν του ίδιου του αυτοκράτορος, η παραγγελία θα εδόθη όχι πολύ πριν το έτος 1143 που λειτουργεί ως *terminus ante quem*. Επομένως ο Καλλικλής βρισκόταν εν ζωή τουλάχιστον έως το έτος αυτό.

συγκρατημένο τόνο σε σχέση με τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ο οποίος αξιοποίησε έπειτα στο έπακρο το είδος αυτό της ευκαιριακής αυλικής ποιήσεως.³⁶

Μία άλλη πτυχή της δραστηριότητας του Καλλικλή ήταν η ενασχόλησή του με την ιατρική, διότι διετέλεσε *διδάσκαλος τῶν ἰατρῶν*, αλλά υπήρξε και ένας εκ των προσωπικών ιατρών του αυτοκράτορος. Ο Καλλικλής, μάλιστα, όπως μας πληροφορεί η Άννα Κομνηνή στην *Ἀλεξιάδα* ήταν παρών στις τελευταίες του στιγμές του πατέρα της (1118).³⁷ Προτού, όμως, ανέλθει στο συγκεκριμένο διδακτικό οφίκιο, φαίνεται πως εργαζόταν ως διδάσκαλος είτε σε κάποια από τις σχολές της πρωτεύουσας ή ως ιδιωτικός διδάσκαλος. Όσον αφορά στο διδακτικό του υλικό έχουν διασωθεί τέσσερα σχέδη. Σε αντίθεση όμως με εκείνα του Μουζάλωνος, τα σχέδη του Καλλικλή διαθέτουν κοσμικό περιεχόμενο, αφού δύο εξ αυτών αντλούν από μυθολογικά μοτίβα. Πρόκειται συγκεκριμένα για δύο *ηθοποιίες* (με κεντρικό θέμα: *Τίνας ἂν εἴποι λόγους Φοῖνιξ ὁ παιδαγωγὸς τῶ Ἀχιλλεΐ* και *Τίνας ἂν εἴποι λόγους πρὸς τὸν αὐτοῦ υἱὸν Αἴας τελευτῶν*), για μία έκφραση *ἔαρος*, ενώ τέλος το τέταρτο είναι ένα απλούστερο σχέδος με παραινετικό ύφος συνοδευόμενο από σύντομα γραμματικά σχόλια.³⁸ Τα παραπάνω σχέδη χρησιμοποιήθηκαν σαφώς για την διδασκαλία της γραμματικής, το γεγονός όμως ότι τα τρία πρώτα εντάσσονται ειδολογικά στην

³⁶ Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, “Ο τέλειος μοναχὸς ἢ ὁ τέλειος πολεμιστής; Ὁ συγκερασμὸς τῶν κοινωνικῶν ἰδανικῶν στὸ Βυζάντιο”, *Δωδώνη* 15.1 (1986), 203-217, ἐδῶ σσ. 215-16. Πρβλ. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές*, σ. 172.

³⁷ *Ἀλεξιάς*, edd. REINSCH – ΚΑΜΒΥΛΙΣ, XV 11,2, σσ. 494-95. Τα της ασθευείας ἀπὸ τὴν ὁποία κατεβλήθη ὁ Ἀλέξιος –ὡς γνωστὸν υπέφερε, μεταξύ ἄλλων και ἀπὸ ποδάγρα– συζητᾶ διεξοδικότατα ὁ καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς ἱατρικῆς Ι. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Νοσήματα βυζαντινῶν αυτοκρατόρων*, Ἀθήνα, 1995, σσ. 417-58. Βλ. και R. RADIC, “Ἡ ποδάγρα στα ἱστορικά ἔργα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ και τῆς Ἄννας Κομνηνῆς”, εἰς: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (ἐκδ.), *Ἡ Αυτοκρατορία σε Κρίση (: Το Βυζάντιο τὸν 11ο αἰῶνα (1025-1081)*, [Διεθνή Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα, 2003, σσ. 381-92. Επιπλέον, ὁ Κ.-Η. LEVEN, “Der Tod des Alexios I. Komnenos”, εἰς: H. SCHADEWALDT & Κ.-Η. LEVEN (eds.), *Akten des XXX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin, Düsseldorf 1986*, Düsseldorf, 1988, σσ. 896-904, ἐπισημαίνει ὅτι μερικά ἀπὸ τα συμπτώματα τοῦ Ἀλεξίου που περιγράφονται στὴν *Ἀλεξιάδα* εἶναι ἰσῶς συμβατὰ με μία συγκεκριμένη καρδιοπάθεια, τὴν στηθάγχη (*angina pectoris*).

³⁸ Βλ. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, ἀρ. 116 (*Τίνας ἂν εἴποι λόγους Φοῖνιξ...*), 164 (*Τίνας ἂν εἴποι λόγους ... Αἴας ...*), 188 (*Ἐκφρασις ἔαρος*), 184 (παραινετικὸ σχέδος). Ἡ *ἐκφρασις* παραδίδεται και ἀπὸ τὸν κῶδ. *Laurent. Conv. Soppr. 2*, φ. 208r.

κατηγορία των προγυμνασμάτων (*ήθοποιίες* και *έκφρασις*) αποτελεί ένδειξη ότι ο Καλλικλής ενδιαφερότων για την ρητορική. Ωστόσο δεν είναι γνωστό αν συνέθεσε κάποιο σχετικό σύγγραμμα ή αν ασχολήθηκε ειδικότερα με την διδασκαλία της.

Από την γραφίδα, τέλος, του Καλλικλή προέρχεται, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, ο ανώνυμος σατιρικός διάλογος με τον τίτλο *Τιμαρίων*, ο οποίος ακολουθώντας τα πρότυπα των σατίρων του Λουκιανού εκτυλίσσεται στο μεγαλύτερο μέρος του στον Άδη. Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να επισημάνουμε ότι το ζήτημα της πατρότητας του διαλόγου δεν έχει λυθεί οριστικά, καθώς πέραν του Καλλικλή έχουν κατά καιρούς προταθεί και άλλοι λόγιοι του δωδεκάτου αιώνας ως υποψήφιοι συγγραφείς του έργου.³⁹ Πέραν τούτου, ο *Τιμαρίων* διακρίνεται για την αρχαιομάθεια του συγγραφέα του, την ρητορικότητα και την επίτευξη ενός ικανοποιητικά υψηλού ύφους, στοιχεία που ούτε ο σφοδρός επικριτής του έργου – επί τη βάσει της βλασφημίας κυρίως– Κωνσταντίνος Ακροπολίτης δύο περίπου αιώνες αργότερα δεν μπορούσε να παραγνωρίσει.⁴⁰

Εικάζοντας ότι ο συγγραφέας του *Τιμαρίωνος* ενδέχεται να είναι ο Καλλικλής διαπιστώνουμε ότι η έντονα αρνητική στάση που διατυπώνει απέναντί του ο Ακροπολίτης, εν τη αγνοία του φυσικά, δεν συμβαδίζει με την άποψη που είχαν οι σύγχρονοί του για εκείνον και κυρίως για τις λογοτεχνικές του αρετές. Ο Πρόδρομος τον ξεχωρίζει ως εξέχοντα από τους ιατρούς της εποχής του, ενώ τόσο ο Θεοφύλακτος Αχρίδος και η Άννα Κομνηνή εξαίρουν την

³⁹ Την κριτική έκδοση έκαμε ο R. ROMANO, *Timarione, Introduzione, testo critico, traduzione, commentario, e lessico*, Napoli, 1974, ενώ μετάφραση και σχολιασμό ο B. BALDWIN, *Timarion. Translated with Introduction & Commentary*, Detroit, 1984, ο οποίος, σσ. 28-37, εξετάζει το ζήτημα της πατρότητας του έργου και τις απόψεις άλλων ερευνητών (ο HUNGER είχε προτείνει τον Θεόδωρο Πρόδρομο και ο ROMANO τον Καλλικλή) και επιχειρηματολογεί υπέρ της αποδόσεώς του στον Μιχαήλ Ιταλικό.

⁴⁰ Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης εκφράζει την έντονη αποστροφή του για τον *Τιμαρίωνα* σε επιστολή του σε ανώνυμο αποδέκτη, από την διατύπωση των επικρίσεών του τεκμαίρεται όμως ότι δεν είχε υπ' όψιν την ταυτότητα του συγγραφέα του διαλόγου, βλ. M. TREU, "Ein Kritiker des *Timarion*", *BZ* 1 (1892), 361-65. Την νέα κριτική έκδοση των επιστολών του Ακροπολίτη επεξεργάστηκε ο R. ROMANO, *Costantino Acropolita, Epistole, Saggio introduttivo, testo critico*, Napoli, 1991, η επ. 90 στις σσ. 180-82. Για τον Ακροπολίτη βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 38-42.

καλλιέργειά του.⁴¹ Είναι αξιοσημείωτο, επιπλέον, ότι από πολύ νωρίς ο Καλλικλής θεωρήθηκε υπόδειγμα ύφους και έφθασε στο σημείο να συγκαταλέγεται στη χορεία των ποιητών που λειτουργούσαν ως πρότυπα, ήτοι τον Σοφοκλή, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο και τον Γεώργιο Πισίδη μαζί με τον κατά μία γενιά νεώτερό του Θεόδωρο Πρόδρομο.⁴²

Άξιος μνείας υπήρξε και ο Στέφανος Σκυλίτζης (Τόμ. Β', αρ. 190), διδάσκαλος του περιωνύμου Θεοδώρου Προδρόμου. Ανήκε στην επώνυμη οικογένεια από την οποία τον 11ο και 12ο αιώνα είναι ιδιαιτέρως γνωστοί ο Ιωάννης (Τόμ. Β', αρ. 189) και ο Γεώργιος Σκυλίτζης (Τόμ. Β', αρ. 188), που σταδιοδρόμησαν σε διοικητικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Ο Στέφανος γεννήθηκε πιθανώς κατά την τελευταία δεκαετία του 11ου αιώνας, ίσως περί το 1095. Για την μόρφωση που έλαβε δεν έχουμε σαφείς αναφορές, αν και, όπως εύλογα υποθέτει ο Schissel, δεν πρέπει να ξέφυγε από τα γνωστά για την εποχή διδακτέα μαθήματα, δηλ. τα αντικείμενα της *τριτύος* και της *τετρακτύος*.⁴³ Μετά το πέρας των σπουδών του εργαζόταν ως *γραμματικός*, καθώς εδίδασκε το αντικείμενο της σχεδογραφίας, ίσως και ως ιδιωτικός διδάσκαλος. Στην συνέχεια, αν και δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε, με αυτοκρατορικό *πρόσταγμα* ο Σκυλίτζης διορίστηκε διδάσκαλος στην σχολή του Αγ. Παύλου του Ορφανοτροφείου,⁴⁴ και

⁴¹ Ο Θεοφύλακτος τον επαινεί (επ. 112) και για την προσωπική του βιβλιοθήκη, από την οποία του ζητά να του δανείσει βιβλία με ιατρικό περιεχόμενο (Γαληνό και Ιπποκράτη). Βλ. τα σχετικά *testimonia* που συγκέντρωσε επιμελώς στα προλεγόμενα της εκδόσής του ο ROMANO, *Carmi*, σσ. 55-69. Βλ. και Β. SKOULATOS, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: analyse prosopographique et synthèse*, [Recueil de travaux d'histoire et de philologie/ Université de Louvain, 6e sér., fasc. 20], Louvain-la-Neuve, 1980, αρ. 157, σ. 251.

⁴² Αυτή ήταν η παραίνεση του σχεδόν συγχρόνου με τον Καλλικλή Γρηγ. Πάρδου προς τους μαθητές του, βλ. D. DONNET, *Le traité Περὶ συντάξεως λόγου de Grégoire de Corinthe. Étude de la tradition manuscrite. Édition, traduction et commentaire*, Brüssel-Rom 1967, σ. 323, 278-9.

⁴³ O. SCHISSEL, "Stephanos 11", *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, III, 6.2 (1929), στήλ. 2364-2369.

⁴⁴ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Προδρόμου, στην μονωδία προς τον διδάσκαλό του: «... και ὁμοῦ μὲν τῶν περὶ σχεδογραφίαν ἀπελύθη καμάτων, ὁμοῦ δὲ ψήφῳ βασιλικῇ τὸν διδασκαλικὸν διέπειν ἔλαχεν θρόνον τῆς τοῦ μεγίστου Παύλου διατριβῆς ...», ed. M.D.J. OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours. Édition, traduction, commentaire*, thèse pour obtenir le grade de Docteur de l'Université Paris IV en Études Grecques, τόμ. Α', Παρίσι, 2007, σ. 267.83-84. Δεν

πολύ σύντομα *μαίτωρ* της σχολής, η διεύθυνση της οποίας αρχικά ανήκε στον γηραιότερο εκ των αδελφών του.⁴⁵ Στην σχολή αυτή, λοιπόν, μαθήτευσε κοντά στον Στέφανο Σκυλίτζη και ο Θεόδωρος Πρόδρομος, που δεν παραλείπει να αναφερθεί εκτενώς στις διδακτικές δραστηριότητες του πρώτου. Ιδιαίτερη έμφαση δίδει ο τελευταίος στην διδασκαλία της γραμματικής⁴⁶ και αναφέρεται

είναι σαφές ποιό ακριβώς είδος εγγράφου εννοείται με τον όρο *βασιλική ψήφος*, ο οποίος έχει όμως χρησιμοποιηθεί αναφορικά με ένα αυτοκρατορικό *πρόσταγμα*, βλ. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 2. Teil: Regesten von 1025 bis 1204. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von P. WIRTH*, München, 1995, αρ. 987a, σ. 60 (πρόκειται για το *πρόσταγμα* του Μιχαήλ Ζ' Δούκα της 29ης Ιουνίου του έτους 1072 για την τύφλωση του Ρωμανού Δ' Διογένη, το οποίο αναφέρεται εναλλακτικά ως *ψήφος* από τον Ζωναρά). Επειδή, όμως, ο όρος είναι ασαφής και χρησιμοποιείται συγγραφική αδεία από τον Πρόδρομο στα πλαίσια ενός ρητορικού λόγου θα ήταν ίσως ιδιαιτέρως παρακινδυνευμένη η παραπάνω ταύτιση. Αξίζει πάντως να σημειωθεί εν παρόδω ότι το εν λόγω έγγραφο δεν συμπεριλαμβάνεται στο *corpus* των *Regesten* του DÖLGER. Για την διδασκαλική σταδιοδρομία του Σκυλίτζη βλ. ακόμη T.S. MILLER, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic Univ. of America Press, Washington D.C., 2003, ιδ. σσ. 232-233.

⁴⁵ Αναλυτικότερα, γράφει ο Θεόδωρος Πρόδρομος: «... ὕφεδρος μὲν τῷ τέως (τὴν γὰρ προεδρίαν ὁ γεραίτερος ἐκόσμηι τῶν αὐτοῦ ἀδελφῶν), οὐ πολλοῖς δ' ἐν μέσῳ ἐνιαυτοῖς καὶ αὐτὴν ἀνεξωσμένος τὴν προεδρίαν», ed. OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, τόμ. Α', σ. 267.84-86. Αυτό το γεγονός μάλιστα προκάλεσε την μὴνι πολλῶν ἄλλων ενδιαφερομένων για την διεύθυνση της σχολής, λόγω του νεαρού της ηλικίας του Στεφάνου, βλ. OP DE COUL, *ό.π.*, σ. 267.86-92.

⁴⁶ Είναι ενδιαφέρον το χωρίο του Προδρόμου «ὦ Ἕλληνας σὺν βαρβάροις μυσταγωγούμενος καὶ ὄλη γλώττη ἐκκαθαίρομενος ...», βλ. OP DE COUL, *ό.π.*, σ. 265.44-45. Βλ. και A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of Classical Antiquity*, Cambridge Univ. Press, 2007, σσ. 92-93, ο οποίος όμως ξεκαθαρίζει ότι η διάκριση που γίνεται στα παραπάνω χωρίο του Προδρόμου σε Έλληνες και βαρβάρους έχει κατά βάση γλωσσική διάσταση στον πυρήνα της (ο βάρβαρος δηλ. είναι εκείνος που δεν χειρίζεται ορθά την ελληνική ασχέτως καταγωγής). Το περιβάλλον στην σχολή του Ορφανοτροφείου, όμως, ασχέτως από την λεπτή αυτή διάκριση, ήταν ασφαλώς περισσότερο πολυφυλετικό, όπως μας υπενθυμίζει το σχετικό απόσπασμα της *Ἀλεξιάδος* της Ἄνας Κομνηνῆς για την διδασκαλία βυζαντινῶν και αλλοδαπῶν μαζί παιδῶν στην ίδια σχολή, βλ. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS (eds.), *Annae Comnenae Alexias*, [CFHB XL/1], Berlin-New York, 2001, σσ. 484.14-485.18: «... καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατῖνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἐλληνίζοντα καὶ Ῥωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον ...». Ἐτσι δεν είναι τυχαίο ότι ο Σκυλίτζης προβαίνει και σε έναν ορισμό, που έχει στην σημερινή Ελλάδα πιο επίκαιρη χροιά από ποτέ, περί του πῶς δηλ. ορίζεται ο μετανάστης και ο αυτόχθων (σ. 270.17-20).

εκτεταμένα στις επιδόσεις του Σκυλίτζη στην σχεδोगραφία.⁴⁷ Δυστυχώς από το σχεδोगραφικό του έργο δεν σώζεται παρά μόνον ένα ευσύνοπτο σχέδος (7 μόνο στίχων) στον κώδ. *Laur. Conv. Soppr. 2*, φ. 204v, αλλά και ένα ακόμη απόσπασμα σχεδούς που καταφέραμε να εντοπίσουμε στον κώδ. *Paris. Suppl. gr. 1284*.⁴⁸ Επομένως, δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε αν και σε ποιο βαθμό έχουν τελικά βάση οι έπαινοι του Προδρόμου για τον διδάσκαλό του ή αν πρέπει να θεωρηθούν υπερβολικές, ιδωμένες μέσα από τον παραμορφωτικό καθρέπτη των ρητορικών συμβάσεων ενός εγκωμίου.

Πέραν της γραμματικής, ο Σκυλίτζης ασχολήθηκε ιδιαίτερος με την διδασκαλία της ρητορικής. Συνέταξε σχόλια στην *Ρητορική* του Αριστοτέλους, τα οποία βάσει εσωτερικών αναφορών χρονολογούνται στα πρώτα έτη της δεύτερης δεκαετίας του δωδεκάτου αιώνας (1121/22) και είναι ενδεικτικά της ευρυμάθειας του συντάκτη τους.⁴⁹ Πράγματι, ο Σκυλίτζης πέραν του αξιοσημείωτου ζωηρού ενδιαφέροντος για την δικανική ορολογία, αφού εισάγει στα σχόλια του ουκ ολίγους νομικούς και τεχνικούς όρους, επιδεικνύει μία ευρυμάθεια αλλά και ενδιαφέρον για ορισμένα εξεζητημένα επίσης μυθολογικά ζητήματα.⁵⁰

⁴⁷ Για παράδειγμα γράφει ο μονωδός: «ὦ εὔκεντρος ἐκείνη μέλιττα μούσης ... κηροπλαστοῦσα τὸ τῶν σχεδῶν φιλοτέχνημα καὶ μέλι ξανθὸν μηδομένα, τὸ Σιμωνίδειον μέλι ἐκείνο, ὃ μὴδ' ἂν τοῖς ἰκτερωῖσι τὸν νοῦν πικρὸν ἐνομίσθη. ὦ μέλημα σχεδῶν καὶ ἄγαλμα σχεδουργῶν», ed. OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, τόμ. Α', σσ. 265.45-266.50 [για την νεοπλατωνικής προελεύσεως φράση μέλι τοῖς ἰκτερωῖσι πικρὸν ἐνομίσθη που δεν αναγνώρισε ο εκδότης και η οποία χρησιμοποιείται εδώ μάλλον παροιμιακά από τον Πρόδρομο βλ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΟΤΖΙΑΠΑΝΤΕΛΗ, "Τὸ μέλι πικρὸν τοῖς ἰκτεριῶσι φαίνεται", *Ελληνικά* 37 (1986), 242-259].

⁴⁸ ΠΟΛΕΜΗΣ, "Προβλήματα της βυζαντινής σχεδोगραφίας", αρ. 4, σ. 281. Όσο για το σχέδος του παρισινού κώδικα, ο οποίος ουσιαστικά αποτελεί συρραφή τευχών από κώδ. του 11ου ως και 19ου αι., αυτό ευρίσκεται σε τεύχος χφ. του 14ου αι., βλ. C. ASTRUC – MARIE LOUISE CONCASTY, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le supplément grec, tome 3: Nos 901-1371*, Paris, 1960, σσ. 533-43, ιδ. σ. 538.

⁴⁹ Για την χειρόγραφη παράδοση και την χρονολόγηση των σχολίων του Στεφάνου γενικά βλ. WANDA WOLSKA-CONUS, "À propos des scolies de Stephanos à la Rhetorique d'Aristote, l'auteur, l'œuvre, le milieu", *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, III, Bucarest, 1976, σσ. 599-606, ιδ. σσ. 599-601.

⁵⁰ Τα σχόλια του Στεφάνου εξεδόθησαν τόσο από τον J. A. CRAMER, *Anecdota Graeca e codd. manuscriptorum Bibliothecae Regiae Parisiensis*, vol. I, Oxford, 1839 [ανατύπ. G. Olms Verlag, Hildesheim, 1967], σσ. 245-312, όσο και από τον H. RABE, *Stephani in artem rhetoricam commentarium*,

[Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. 21.2], Berlin, 1896, σσ. 263-322 (οι αναφορές που θα κάνουμε στο εξής θα αναφέρονται στην έκδοση του τελευταίου). Για την δικανική ορολογία στα σχόλιά του συγκεκριμένα, βλ. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos*, σσ. 357-58. Στα σχόλια είναι γενικά εμφανής η γνώση του Ισοκράτη από τον Σκυλίτζη, ο οποίος αναφέρεται στον ρήτορα ονομαστικά αρκετές φορές (π.χ. σσ. 319.26, 319.29, 320.3 κ.α.), ενώ διασώζει και μία μαρτυρία για την καταγωγή του, βλ. B. G. MANDILARAS, *Isocrates, Opera Omnia*, vol. I, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Monachi et Lipsiae, 2003, p. 375. Ονομαστικά αναφέρεται, ακόμη, στον Αισχίνη (σσ. 289.4, 299.37, 309.15) και τον Δημοσθένη (σσ. 309.15, 321.15). Επιπλέον, αρκετές είναι οι άμεσες (π.χ. σσ. 312.15, 313.30, 315.33, 318.34) ή έμμεσες αναφορές στον Ερμογένη, είναι λ.χ. σαφές ότι με την αναφορά «... ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Προγυμνασμάτων ...», σ. 282.9-10, εννοούνται τα προγυμνάσματά του. Και ο Ἀφθόνιος έχει την θέση του όμως, ο οποίος αναφέρεται μάλιστα απλά ως ὁ ῥήτωρ (σ. 281.30). Στις πηγές του Σκυλίτζη από τον χώρο της ρητορικής συγκαταλέγεται ακόμη ο Λιβάνιος (σ. 312.10, 12). Ἐπειτα, από την υπόλοιπη γραμματεία εντοπίζονται οι συνήθεις αναφορές στους ποιητές, δηλ. στον Ὅμηρο (πολλαχού), τον Ησίοδο (σ. 319.19), τον Πίνδαρο (σ. 295.8), τον Λυκόφρονα (σσ. 301.19 και 306.29), τον Αριστοφάνη (σ. 312.21) και τους τραγικούς, ειδικά στον Ευριπίδη τις *Τρωάδες* του οποίου κατονομάζει (σ. 303.6-7), ενώ υπάρχουν και αναφορές στον Ἰππόλυτο (σσ. 301.12 & 323.5, 10) και στον *Τήλεφο* (σσ. 313.34 & 315.24). Συνάμα, αντλεί από τον Σιμωνίδη (σσ. 296.17 & 301.1), τον Στησίχορο (σ. 317.33) και την Σαπφώ (σ. 280.31). Από τον χώρο του μυθιστορήματος εντοπίζεται απήχηση από τα *Αἰθιοπικά* του Ἡλιοδώρου (σ. 313.7). Η ELIZABETH FISHER, “The Anonymous Commentary on *Nicomachean Ethics VII*: Language, Style, and Implications”, εις: CH. BARBER – D. JENKINS (eds.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Bd. 101], Brill, Leiden, 2009, σσ. 145-61, ιδ. σ. 157 αναγνώρισε ότι οι εξεζητημένες πληροφορίες που δίδει ο συγγραφέας για τον μυθολογικό ήρωα Μελέαγρο (σσ. 276.25 και 295.22) προέρχονται από την *Βιβλιοθήκη* του Ἀπολλοδώρου. Οι αναφορές του Σκυλίτζη σε γεγονότα από την αρχαία ιστορία είναι πολλές. Αν και ο εκδότης των σχολίων RABE στο υπόμνημά του δεν καταβάλλει ιδιαίτερες προσπάθειες για να αναγνωρίσει τις πηγές του λόγιου, φαίνεται ότι ο Πλούταρχος και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης είναι μάλλον από τις κυριότερες. Ακόμη ο Στέφανος αντλεί από το λεξικό της Σούδας (σ. 285.18), αλλά και από ένα λεξικό στον Ὅμηρο (σ. 306.28-29), το οποίο όμως δεν κατονομάζει. Από τον χώρο της χριστιανικής γραμματείας, πέρα από τις συνήθεις, δηλ. στα Ευαγγέλια, στον απ. Παύλο (σσ. 289.14 & 290.30), στον Γρηγόριο τον Θεολόγο (σ. 312.14) και στον Ιωάννη Χρυσόστομο, τον οποίο εξάγει για τις ικανότητές του στην *ὑπόκρισιν* (σ. 309.13), αναφορές γίνονται στο μαρτύριο του αγ. Ευσταθίου [BHG 641] (σ. 284.11) και του αγ. Ευστρατίου [BHG 646] (σ. 312.19-20). Το θέμα των πηγών του Στεφάνου πραγματεύθηκε πάρα πολύ σύντομα η WOLSKA-CONUS, “À propos des scolies de Stephanos”, σσ. 605-606, δίδοντας βάρος μόνο στις επιρροές που δέχθηκε από τον Πλάτωνα, τον Παρμενίδη και την σχολή των Στωϊκών, αλλά και από προγενεστέρους σχολιαστές του Αριστοτέλη, όπως οι Αμμώνιος, Σιμπλίκιος και Φιλόππος. Ιδιαίτερα για τα χωρία στωϊκών στο έργο του Σκυλίτζη βλ. I. AB ARNIM, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vols. I-IV, B.G. Teubner, Stuttgart, 1964 (II, αρ. 184, 963 και III, αρ. 585). Για σχολιασμό της γλώσσας και του ύφους των σχολίων του Σκυλίτζη βλ. FISHER, “The Anonymous Commentary on *Nicomachean Ethics*”, σσ. 155-58 και κυρίως W. HÖRANDNER, “Der Aristoteles-Kommentator Stephanos in seiner Zeit”, εις: K. BELKE – E. KISLINGER – A. KÜLZER – MARIA A. STASSINOPOULOU

Πρέπει εδώ να σημειωθεί η μαρτυρία του για την απώλεια ορισμένων βιβλίων του, τα οποία δάνεισε σε φίλους και μαθητές και δεν έλαβε πίσω. Ένα εξ αυτών ήταν ο Φιλόστρατος. Αν και δεν κάνει λόγο για συγκεκριμένο βιβλίο του τελευταίου, εννοεί κατά πάσα πιθανότητα τις *Εικόνες*, έργο ιδιαίτερα δημοφιλές στην βυζαντινή περίοδο, χρήσιμο και επικουρικό στην διδασκαλία της ρητορικής. Ένα ακόμη απολεσθέν βιβλίο του είχε γεωμετρικό περιεχόμενο, γεγονός που φωτίζει περαιτέρω το διδακτικό του πρόγραμμα.⁵¹

Σχόλια στην *Ρητορική* του Αριστοτέλους, που παραδίδονται ανωνύμως, συνέθεσε προφανέστατα για διδακτική χρήση και ένας διδάσκαλος σύγχρονος του Σκυλίτζη (Τόμ. Β', αρ. 21), καθ' ότι αναφέρεται σε γεγονότα του 1126, έτος *post quem* για την χρονολόγηση του έργου αυτού.⁵²

Η ενασχόληση του Σκυλίτζη με την φιλοσοφία προκύπτει από τα σχόλια που, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, είχε συντάξει στα *Ἠθικά Νικομάχεια* του

(eds.), *BYZANTINA MEDITERRANEA. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Böhlau Verlag, Wien, 2007, σσ. 257-67.

⁵¹ Γράφει ο Σκυλίτζης: «... οὕτως ἐγὼ ποτε ἀπώλεσα βιβλίον μου, τὸν Φιλόστρατον τὸν νῦν ἐν Ἐφέσῳ, κοντάκιόν μου εἰς τὴν γεωμετρίαν καὶ εἰς ἄλλ' ἄττα, καταπιστευόμενος μαθηταῖς καὶ φίλοις.», ed. RABE, 284.32-34. Για τον όρο *κοντάκιον* που γενικώς έχει την έννοια του βιβλίου βλ. V. ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. Première partie: termes désignant de livre-manuscrit et l'écriture*, [Ελληνικά/Παράρτημα, 21], Θεσσαλονίκη, 1971, σσ. 171-76. Ο HÖRANDNER, "Der Aristoteles-Kommentator Stephanos", σσ. 259-60, επιχειρηματολογεί πειστικά υπέρ της ερμηνείας του όρου με την έννοια του έργου εδώ, κι όχι του βιβλίου. Οι *Εικόνες* του Φιλοστράτου αποτελούν μία συλλογή περιγραφών έργων ζωγραφικής με μυθολογικό περιεχόμενο σε εξόχως αττικό ύφος, ed. C.L. KAYSER, *Flavii Philostrati Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vol. II, Leipzig, 1871, ανατύπ. Hildesheim, 1985, σσ. 294-420. Για το έργο βλ. και RUTH WEBB, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate, Farnham, 2009, σποράδην. Δυστυχώς ο Σκυλίτζης δεν αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στο έργο της γεωμετρίας που απώλεσε (το βασικότερο εγχειρίδιο για την διδασκαλία της γεωμετρίας αποτελούσαν βεβαίως τα *Στοιχεῖα* του Ευκλείδη, βλ. παρακάτω σσ. 300 κ.ε., αλλά οποιαδήποτε άλλη περίπτωση δεν μπορεί να αποκλειστεί). Όπως φαίνεται από την διατύπωση του λόγου ο Σκυλίτζης εννοεί κάποιο έργο που είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του, το οποίο απώλεσε και όχι κάποιο έργο που συνέθεσε ο ίδιος για την διδασκαλία της γεωμετρίας. Εξάλλου, δεν υπάρχει καμία άλλη μνεία ότι ασχολήθηκε με την διδασκαλία του αντικειμένου αυτού.

⁵² Βλ. G. A. KENNEDY, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton Univ. Press, 1983, σσ. 318-20, ο οποίος εξετάζει τις ομοιότητες και στις διαφορές των σχολίων του Σκυλίτζη και του ανωνύμου, επισημαίνοντας εν κατακλείδι ότι πρόκειται για δύο έργα ανεξάρτητα μεταξύ τους.

Αριστοτέλη. Επρόκειτο για πρωτόλειο έργο του λογίου, προγενέστερο των σχολίων στην *Ρητορική* του Σταγειρίτου, το οποίο δυστυχώς δεν διασώθηκε.⁵³ Είναι δε σαφές ότι τα σχόλια αυτά, για τα οποία κάνει λόγο ο Στέφανος, δεν θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τα ανώνυμα σχόλια στο Η' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, επίσης του 12ου αι.⁵⁴ Το γεγονός πάντως ότι ο Σκυλίτζης συνέθεσε σχόλια τόσο στην *Ρητορική* όσο και στα *Ἠθικά Νικομάχεια* έχει ευλόγως προκαλέσει την απορία αν όντως αποτελούσε μέλος του περίφημου κύκλου των σχολιαστών του Αριστοτέλους που είχε καταρτίσει η Άννα Κομνηνή.⁵⁵ Δεν είναι εν τέλει εύκολο να αποδειχθεί ή να απορριφθεί η συγκεκριμένη θέση στην παρούσα φάση, αλλά ανεξαιρέτως αυτού του διλήμματος, βρισκόμαστε αναμφίβολα σε ασφαλές έδαφος αναφορικά με τον ακραιφνή διδακτικό χαρακτήρα των σχολίων στην *Ρητορική*, γεγονός το οποίο προκύπτει έστω και από επιδερμική ανάγνωση του έργου.⁵⁶

⁵³ Για τα απολεσθέντα σήμερα σχόλιά του στα *Ἠθικά Νικομάχεια* κάνει λόγο ο ίδιος: «Περὶ δὲ τῶν τοιούτων πολιτειῶν (scil. τῶν Ἰβήρων καὶ Κελτῶν βασιλέων) ἀνάγνωθι τὰ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς μου σχόλια, ἀλλὰ καὶ τὸ ξυλοχάρτιον κοντάκιον τὸ ἐν τῇ περὶ μεθόδου δεινότητος», ed. RABE, σ. 277.27-28. Το περιεχόμενο του όρου *ξυλοχάρτιον κοντάκιον* πραγματεύεται ο HÖRANDNER, “Der Aristoteles-Kommentator Stephanos”, σ. 259.

⁵⁴ Η ELIZABETH FISHER, “The Anonymous Commentary on *Nicomachean Ethics*”, σσ. 156-57, βάσει υφολογικών και γλωσσικών διαφορών των ανωνύμων αυτών σχολίων από τα σχόλια του Στεφάνου στην *Ρητορική* καταλήγει στο συμπέρασμα: «*In the current state of our knowledge, we cannot identify the Anonymous commentary on NE VII with Stephanos Skylitzes’ lost scholia.*». Για τα σχόλια αυτά βλ. Τόμ. Β', αρ. 21.

⁵⁵ P. FRANKOPAN, “The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth-Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*”, εις: CH. BARBER – D. JENKINS (eds.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Bd. 101], Brill, Leiden, 2009, σσ. 45-62, ιδ. σ. 48.

⁵⁶ Κατά πρώτον, θα μπορούσε να κάνει λόγο κανείς για το σχετικά απλό ύφος του συγγραφέα, αλλά και για το δεύτερο πρόσωπο που συχνά χρησιμοποιεί ο Σκυλίτζης, προφανώς απευθυνόμενος στον καθένα από τους μαθητές του (π.χ. «... οὕτως εὐρήσεις λοιπὸν καὶ παρὰ τῆς ῥητορικῆς ...», σ. 263.8-9· «... ἴδε οὖν ὧδε, τί τὸ εἰκὸς καὶ πρὸς τί λέγεται εἰκὸς ...», σ. 264.10· «... ἢ γὰρ μείζων πρότασις ἐνθυμηματικῶς σοι νοεῖται ...», σ. 265.30· «... γίνωσκε οὖν τοὺς οἰκείους ... ἀφ’ ὧν οὐδέποτε δείξαις ... γίνωσκε εἰδικῶς ... ἀφ’ ὧν οὐδέποτε τὰ συμβουλευτικὰ κατασκευάσαις ... οὐ μὴν ἐπιχειρήσεις ...», σ. 268.1-5 κ.α.), ενώ και τα πολλά σχήματα που συνοδεύουν το κείμενο σκοπό έχουν την διευκόλυνση του αναγνώστη. Ο βασικός στόχος της σύνθεσης του έργου ήταν προφανώς να καταστήσει πιο εύληπτα τα δύσκολα χωρία της

Η σταδιοδρομία του Στεφάνου Σκυλίτζη πέρασε στο επόμενο στάδιο με την εκλογή του στα 1126 ως μητροπολίτου Τραπεζούντος, στον θρόνο της οποίας παρέμεινε περίπου για μία εικοσαετία. Από αυτή την περίοδο της ζωής του γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα, καθώς έχουν διασωθεί μόνο δύο επιστολές που του απέστειλε ο Θεόδωρος Πρόδρομος.⁵⁷ Η χρονολογία του θανάτου του τοποθετείται στα 1145 περίπου σε ηλικία κοντά στα 50 έτη.⁵⁸

Ένας άλλος διδάσκαλος που σχετίζεται με την ίδια σχολή του Αγ. Παύλου του Ορφανοτροφείου είναι ο Λέων, μετέπειτα επίσκοπος Ρόδου (Τόμ. Β', αρ. 125). Οι γνώσεις μας για τον Λέοντα αυτό, κατά μία γενιά νεώτερο του Στεφάνου Σκυλίτζη, είναι ελάχιστες. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι πρόκειται για έναν εκ των διαδόχων του στην διεύθυνση της σχολής, αν βέβαια η ταύτισή του με τον Λέοντα *μαίστορα τῆς σχολῆς τῶν Κηρύκων* είναι ορθή.⁵⁹ Όσον αφορά στο έργο του,

Ρητορικής: «καὶ ἐσαφηνίσαμεν ταῦτα, ὡς δύνανται, παραλελοιπότες παντάπασιν τὰς ἐνταῦθα τοῦ χωρίου τούτου παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν φιλοσόφων ἐκδεδομένας ἐξηγήσεις.», σ. 291.21-23. Αποσκοπώντας σε αυτή την διασαφήνιση ο Σκυλίτζης κατασκευάζει κατ' εξοχήν απλούστατα παραδείγματα (π.χ. μία μητέρα που γέννησε εξαδάκτυλα βρέφη, σ. 272.3-6). Στα παραδείγματα αυτά, επίσης, πρωταγωνιστούν ενίοτε χαρακτήρες με ονόματα από την αρχαιότητα: βλ. την υποθετική περίπτωση του Χαβρία, σ. 273.28-37 (προφανώς από το όνομα του αρχαίου Αθηναίου στρατηγού του 4 αι. π.Χ. που αναφέρεται συχνότατα από τον Δημοσθένη και τον Πλούταρχο) ή του Πέτρου που ενήγαγε τον Παύλο για χρέος 100 νομισμάτων, σσ. 289.10-290.23, όπου ο Σκυλίτζης εξηγεί όσο πιο απλά είναι εφικτό τον ρόλο της ορκωμοσίας και συνακόλουθα της συκοφαντίας σε μία δικανική διαδικασία· η επιλογή των ονομάτων είναι προφανής, έχοντας υπ' όψιν ότι ο Σκυλίτζης εδίδασκε στο σχολείο του Ορφανοτροφείου που ήταν προσαρτημένη, ως γνωστόν, στον ναό των δύο κορυφαίων Αποστόλων. Επιπλέον, θα πρέπει συνδυαστικά να αναφερθεί ότι συχνά πολλά από τα σχόλιά του έχουν μία πιο έντονη πραγματολογική χροιά και δεν άπτονται άμεσα των ζητημάτων της ρητορικής που θίγει ο Αριστοτέλης (βλ. π.χ. το σχόλιο στο 1361b10 που εξηγεί στοιχειωδώς από ποιά αγωνίσματα απαρτιζόταν το αρχαίο πένταθλο κ.ο.κ.· πρβλ. *Scholia vetera in Pindari Carmina*, ed. DRACHMANN, I, σ. 10.1-4).

⁵⁷ OP DE COUL, *Théodore Prodrome, Lettres et Discours*, αρ. 5, σσ. 94-97 και αρ. 14, σ. 123.

⁵⁸ SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, σσ. 160-63.

⁵⁹ Δύο τεμάχια του ιδίου σφραγιστικού τύπου εξεδόθησαν από τον V. LAURENT και τον I. JORDANOV αντιστοίχως (πρβλ. και τις πολύ σημαντικές διορθώσεις και κριτικές παρατηρήσεις του καθ. SEIBT στην έκδοση του τελευταίου), βλ. τόμ. Β', αρ. 124. Ο τύπος αυτός φέρει την επιγραφή: *Λέων μ(α)ίστωρ τῆς σχολῆς / τῶν Κηρύκων*, και χρονολογείται στο α' μισό του 12ου αι. Θα πρέπει να θεωρείται σχεδόν ασφαλές ότι με τον όρο *σχολή τῶν Κηρύκων* εννοείται το σχολείο των Αγ. Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου, καθώς είναι γνωστό ότι οι δύο

όπως και ο Σκυλίτζης, επιδόθηκε ιδιαιτέρως στην διδασκαλία της γραμματικής. Σώζεται ένας ικανός αριθμός σχεδών του, από τα οποία διαφαίνεται αφ' ενός ένα ζωηρό ενδιαφέρον και μία σύνδεση με τους μαθητές του,⁶⁰ αφ' ετέρου η απογοήτευσή του από την σταδιοδρομία του ως διδασκάλου.⁶¹ Φαίνεται πάντως πως οι εκκλήσεις για την απαλλαγή του από τα διδακτικά του καθήκοντα εισακούστηκαν, τουλάχιστον ως έναν βαθμό, διότι στην συνέχεια ο Λέων ανταμείφθηκε με την ανάρρησή του στον επισκοπικό θρόνο της Ρόδου, ασφαλώς κάποια στιγμή μετά το 1147, όπου και παρέμεινε τουλάχιστον ως το 1166.⁶²

κορυφαίοι Απόστολοι προσεφωνούντο κήρυκες, βλ. Τόμ. Β', σσ. 323-24, όπου πολλά σχετικά παραδείγματα από τον χώρο της μνημογραφίας και της ομιλητικής. Έχοντας, λοιπόν, υπ' όψιν ότι ο Λέων, μετέπειτα επίσκοπος Ρόδου, υπήρξε διδάσκαλος στο σχολείο του Ορφανοτροφείου και επιπλέον ότι τα χρονολογικά δεδομένα ταιριάζουν απολύτως, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι πρόκειται ενδεχομένως για το ίδιο πρόσωπο με τον *μαίστορα* της σχολής των Κηρύκων, κάτοχο των δύο προαναφερθέντων σφραγίδων.

⁶⁰ Το σχέδος στα φφ. 196v-197r στον γνωστό κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* έχει τον τύπο μίας προσευχής προς την Θεοτόκο υπέρ της επιτυχίας ενός μαθητή του, ο οποίος διαγωνιζόταν στην σχεδιογραφία, βλ. ΒΑΣΣΗΣ, "Των νέων φιλολόγων παλαιήματα", αρ. 145.

⁶¹ Στα περισσότερα σχέδια του Λέοντος Ρόδου είναι διάχυτο ένα αίσθημα απογοήτευσης από την διδακτική του σταδιοδρομία, βλ. το σχέδος των φφ. 227v-228r του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*. Για τον λόγο αυτό ο Λέων αιτείται επί τακτικής βάσεως απαλλαγής από τα καθήκοντά του από τα αρμόδια πρόσωπα, που δεν είναι άλλα από τον πατριάρχη και τον *όρφανοτρόφο* Αλέξιο Αριστηνό, βλ. τα σχέδια των φφ. 145v-146r, 207v-208r και 217r-218r. Υπάρχουν ακόμη δύο σχέδια του Λέοντος στον ίδιο κώδ., το ένα εκ των οποίων είναι παράφραση ευαγγελικής περικοπής (Ιω. 12,1-8). Στα σχέδια του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* θα πρέπει να προστεθεί και το σχέδος του κώδ. *Laur. Conv. Soppressi 2*, φ. 208v, που διέλαθε της προσοχής του Ι. ΠΟΛΕΜΗ, ο οποίος το χαρακτηρίζει στο άρθρο του "Προβλήματα της βυζαντινής σχεδιογραφίας", *Ελληνικά* 45 (1995), 277-302, εδώ αρ. 29, σ. 282 ως σχέδος ανωνύμου –ωστόσο ο τίτλος του *ρόδ(ου)* ευρίσκεται στην άνω άκρη του κώδικος με μικρά γράμματα. Επιπλέον, θα πρέπει επίσης να προστεθεί τώρα και το σχέδος του κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φφ. 279v-280r, που επίσης ανήκει στον Λέοντα και τιτλοφορείται: *Τοῦ Ῥόδου κυροῦ Λέοντος*, ενώ συνοδεύεται και από σύντομο γραμματικό σχόλιο. Για περισσότερα στοιχεία για τα σχέδια του Λέοντος, τις εκδόσεις μερικών εξ αυτών και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Τόμ. Β', σσ. 324-25.

⁶² Για την ανάρρησή του στον επισκοπικό θρόνο της Ρόδου *terminus post quem* θα πρέπει να θεωρείται με τα έως τώρα δεδομένα, ο Φεβρουάριος του 1147, διότι στο σημείωμα της καθαιρέσεως του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κοσμά τοῦ Ἀττικοῦ υπογράφει κάποιος επίσκοπος Ρόδου Νικηφόρος, βλ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σ. 307-310, ιδ. σ. 310 (DÖLGER-WIRTH, Reg. 1351). Στα πρακτικά της συνόδου του 1166 που ασχολήθηκε με την χριστολογική έριδα «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἔστιν» (GRUMEL-DARROUZES, Reg. 1064) υπογράφει όμως, μεταξύ άλλων επισκόπων, ο Λέων Ρόδου, βλ. Σ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, "Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν". *Ἐριδες καὶ σύνοδοι*

Στο όχι ευκαταφρόνητο λογοτεχνικό έργο του Νικήτα Ευγενειανού (Τομ. Β', αρ. 65), ενός άλλου διδασκάλου της εποχής, η γραμματική κατέχει βαρύνουσα θέση και επιπλέον προσωποποιείται. Πράγματι, στο σατιρικό έργο *Ανάχαρσις ἢ Ανανίας*, που αποδίδεται στον Ευγενειανό, η Γραμματική διαδραματίζει έναν μικρό ρόλο ως συνδιαλεγόμενο πρόσωπο με τον κεντρικό χαρακτήρα του έργου Αρισταγόρα, πίσω από τον οποίο βρίσκεται ο συγγραφέας. Ο Αρισταγόρας-Ευγενειανός δεν κρύβει μάλιστα τον θαυμασμό του για την Γραμματική, για τις αρετές και την χρησιμότητα της οποίας πλέκει ένα εκτενές εγκώμιο.⁶³ Σώζεται επίσης και επιστολή του Ευγενειανού που απευθύνεται επίσης προς *έρωμένην γραμματικήν*.⁶⁴ Αυτή η επιστολή ανήκει βάσει του περιεχομένου της στον τύπο των πλαστής λογοτεχνικής επιστολής (και δη της ερωτικής εδώ), καθώς απευθύνεται σε ένα μη υπαρκτό πρόσωπο και συνετέθη προφανώς για εκπαιδευτικούς σκοπούς, αποτελεί δηλ. ρητορική άσκηση για την εκγύμναση σε ζητήματα γλώσσας και ύφους.⁶⁵

Για τον Νικήτα Ευγενειανό γνωρίζουμε μόνον όσα επιτρέπει ο ίδιος να φανούν μέσα από τα έργα του. Είναι γνωστό ότι διατηρούσε στενούς δεσμούς με τον Θεόδωρο Πρόδρομο που τον βοήθησε στην βελτίωση των σχεδών του και

κατά τὸν ἰβ' αἰῶνα", *ΕΕΘΣΑΠΘ* 11 (1967), 13-212, ἰδ. σ. 164. Ἐπειτα στο συνοδικό σημεῖωμα της 24ης Ἰανουαρίου 1168, με το οποίο καθαιρέθηκε ο Βασίλειος Ἀγιοπαυλίτης (δηλ. ο Πεδιαδίτης) υπογράφει κάποιος ἐπίσκοπος Ρόδου, που δεν κατονομάζεται. Σε συνοδικό ἐγγραφο, τέλος, της 11ης Ἰουλίου 1173 (βλ. GRUMEL-DARROUZES, Reg. 1126) υπογράφει πια κάποιος Ἰάκωβος.

⁶³ *Ανάχαρσις ἢ Ανανίας*, ed. Δ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*. 1. *Ανάχαρσις ἢ Ανανίας*. 2. *Ἐπιστολές – Σιγίλλιο*, [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα, 45], Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 207, στίχ. 44 κ.ε. Με την απόδοση του διαλόγου στον Ευγενειανό διαφωνεῖ σε εκτενή βιβλιοκρισία του ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Ελληνικά* 36 (1985), 184-89.

⁶⁴ *Ἐπιστολή πρὸς ἐρωμένην γραμματικήν· νεάνιδος αἴτησις ἐξ ἠιθέου τοῦ Εὐγενειανοῦ κυροῦ Νικήτου*, ed. J. FR. BOISSONADE, *Nicetae Eugeniani narratione amatoriam et Constantini Manassis fragmenta*, vol. II: *Notae*, Lugduni Batavorum, 1819, σσ. 6-12.

⁶⁵ Βλ. Ἰω. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, *Ἀρχαία ἐπιστολογραφία* (μτφρ. ἀπὸ τα Γερμανικά Δ.Ι. ΙΑΚΩΒ), Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελλην. Πολιτισμοῦ και Γεν. Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Ἀθήνα, 1988, σ. 79. Βλ. και Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἀνατύπωσις τῆς τρίτης ἐκδόσεως (1969-70) μετὰ προθηκῶν*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 94 κ.ε.

τον οποίο εμιμείτο, αν και όχι τόσο επιτυχώς κατά δική του ομολογία.⁶⁶ Από την σχεδογραφική παραγωγή του Ευγενειανού έχουν διασωθεί τρία μόλις σχέδια, το ένα εκ των οποίων αποτελεί μονωδία στον φίλο και προστάτη του Στέφανο Κομνηνό. Το δεύτερο συνιστά ηθοποιία με περιεχόμενο από την κλασική γραμματεία («*Τίνας ἂν εἴποι λόγους Πρίαμος ἐπὶ Ἑκτορι νεκρῶ προκειμένῳ*»). Αντιθέτως, το τρίτο είναι εμπνευσμένο από την Βίβλο, καθώς πραγματεύεται την ιστορία του Νώε.⁶⁷

Ο Ευγενειανός επιδόθηκε σε πολλά άλλα λογοτεχνικά είδη, στα οποία είχε διακριθεί ιδιαιτέρως και ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Πιο συγκεκριμένα συνέταξε τον προαναφερθέντα διάλογο, μονωδίες, επιγράμματα με έντονα λυρικά στοιχεία, σχέδια, ενώ ακόμη του αποδίδεται και μία σειρά επιστολών.⁶⁸ Στα προαναφερθέντα έργα του Ευγενειανού είναι ευδιάκριτες σε μεγάλο βαθμό οι επιρροές του Προδρόμου και πέραν τούτου μία εκτεταμένη αρχαιομάθεια, που εκδηλώνεται με την μνεία και ενσωμάτωση στον λόγο χωρίων πολυδιαβασμένων ή ακόμη και σχεδόν αγνώστων στην εποχή μας συγγραφέων, όπως ο τραγικός Χαιρήμων.⁶⁹ Μία από τις σπουδαιότερες επιρροές, ωστόσο, του Προδρόμου

⁶⁶ *Τοῦ Εὐγενειανοῦ κυροῦ Νικήτα μονωδία εἰς τὸν μακαριώτατον φιλόσοφον κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον*, ed. L. PETIT, “Monodie di Nicétas Eugénianos sur Théodore Prodrome”, *VV 9* (1902), 446-63, εδῶ σ. 462.

⁶⁷ Την μονωδία εν είδει σχεδους για τον Στέφανο Κομνηνό εξέδωσε ο Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας”, *Ελληνικά* 45 (1995), αρ. 3, σσ. 293-96. Η ηθοποιία παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 169ν-171γ και το σχέδος για τον Νώε από τον κώδ. *Par. gr. 2556*, φφ. 79γ-80γ. Και τα δύο αυτά σχέδια παραμένουν ανέκδοτα.

⁶⁸ Για τα έργα αυτά του Ευγενειανού βλ. τα αναλυτικά λήμματα στον Τόμ. Β', σσ. 154-156.

⁶⁹ Τις επιρροές από αρχαίους συγγραφείς στο έργο του Ευγενειανού, μεταξύ των οποίων και η Σαπφώ, έχει εντοπίσει ο καθ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, τόσο στην διδακτορική του διατριβή, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*, σ. 91, όσο και σε μία σειρά άρθρων και μελετών του, για τις οποίες βλ. τις σχετικές καταχωρίσεις στο βιβλιογραφικό τμήμα του λήμματος του Ευγενειανού, Τόμ. Β', σ. 157. Ιδιαιτέρως θα πρέπει να μνημονευθεί εσχάτως η σημαντική συνεισφορά του “Ξεχασμένες μαρτυρίες τραγικών και κωμικών αποσπασμάτων” εις: Σ. ΤΣΙΤΣΙΡΙΔΗΣ (επιμ.), *ΠΑΡΑΧΟΡΗΓΗΜΑ. Μελετήματα για το αρχαίο θέατρο προς τιμήν του Καθηγητή Γρηγόρη Μ. Σηφάκη*, Πανεπιστημ. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2010, σσ. 167-196, όπου εντόπισε, εκτός των άλλων, αποσπάσματα από τους ελάσσονες τραγικούς Ισίδωρο (Α43) και Χαιρήμονα (αρ. Α44), ακόμη χωρία από αδέσποτα τραγικά αποσπάσματα (Α47), αλλά και από τους ελάχιστα επίσης γνωστούς κωμικούς ποιητές Άμφη (Β3), Αξιόνικο (Β5) και Φιλήμονα (Β35).

ασκήθηκε στον Ευγενειανό στον κλάδο του ρομαντικού μυθιστορήματος. Από την γραφίδα του τελευταίου προέρχεται λοιπόν το έργο με τίτλο *Τὰ κατὰ Δροσίλλαν καὶ Χαρικλέα*. Όπως παρατηρήθηκε, ο Ευγενειανός παρά την στενή εξάρτησή του από το σπουδαίο του πρότυπο, δεν διστάζει να εισαγάγει δικά του μοτίβα. Ωστόσο, στο έργο του εντοπίζεται και ιδιαίτερος ισχυρή επίδραση από τον κυριότερο εκπρόσωπο του είδους της βουκολικής ποιήσεως, τον Θεόκριτο.⁷⁰

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την εξάρτηση του συγγραφέα από το λογοτεχνικό του πρότυπο. Όμως δεν είναι αρκετό να σταθεί κανείς στην αντιμετώπιση του Προδρόμου ως λογοτεχνικού μόνον προτύπου, καθώς οι συγκινητικές μονωδίες που συνέθεσε ο Νικήτας Ευγενειανός για αυτόν (δύο έμμετρες και μία πεζή) υποδεικνύουν ότι δεν πρόκειται για μία απλή φιλική ή συναδελφική σχέση βασισμένη στον απλό θαυμασμό και στην εκτίμηση, αλλά πολύ περισσότερο την σχέση του πρώην διδασκάλου με τον μαθητή του, η οποία συνεχίστηκε και όταν ο τελευταίος ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα. Πράγματι, δεν υπάρχει αμφιβολία για την διδασκαλική ιδιότητα του Ευγενειανού, αν και δεν έχουμε στην διάθεσή μας κανένα τεκμήριο ή στοιχείο που να υποδεικνύει σε ποιό σχολείο δίδαξε. Οι διαμαρτυρίες για τις οικονομικές και άλλες δυσκολίες που αντιμετώπιζε σημαίνουν ότι δεν κατείχε απαραίτητως κάποια έμμισθη θέση.⁷¹

⁷⁰ Για τα τέσσερα μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών, και μεταξύ αυτών του Ευγενειανού, η σχετική βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια έχει ιδιαίτερος διογκωθεί. Μπορεί κανείς να συμβουλευθεί σε πρώτη φάση τον τόμο που επιμελήθηκαν οι P. A. AGAPITOS – D. R. REINSCH (eds.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit. Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998*, [Meletemata. Beiträge zur Byzantinistik und Neugriechischen Philologie, 8], Frankfurt a.M., 2000. Έπειτα για τις περισσότερες εξειδικευμένες αναφορές στο μυθιστόρημα του Ευγενειανού των BURTON, CONCA, DAWE, GIUSTI, JOUANNO, MACALISTER, MEUNIER, κ.ά. βλ. την βιβλιογραφία, Τόμ. Β', σσ. 156-60. Για τις πάρα πολλές και σημαντικές θεοκρίτειες επιρροές στο μυθιστόρημα του Ευγενειανού βλ. JOAN B. BURTON, "A reemergence of Theocritean poetry in the Byzantine Novel", *Classical Philology* 98 (2003), 251-73, ενώ η ίδια εξετάζει την αναβίωση της βουκολικής ποιήσεως κατά τον 12ο αι. και ιδίως τις επιδράσεις από τον Θεόκριτο και στα υπόλοιπα μυθιστορήματα της εποχής, βλ. "The Pastoral in Byzantium", εις: M. FANTUZZI – TH. PAPANGHELIS (eds.), *Brill's Companion to Greek and Latin Pastoral*, Brill, Leiden-Boston, 2006, σσ. 549-79. Επίσης, βλ. και A. M. MILAZZO, "Motivi bucolici e tecnica alessandrina in due «idilli» di Niceta Eugenio", εις: *Studi di Filologia Bizantina*, III, [Quaderni di Sicularum Gymnasium, XV], Univ. di Catania, 1985, σσ. 97-114.

⁷¹ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*, σ. 63.

Φαίνεται δε ότι για ένα διάστημα εργαζόταν ως ιδιωτικός διδάσκαλος και βρήκε έναν πάτρωνα, τον ευγενή Στέφανο Κομνηνό, τον οποίο δίδασκε γραμματική και ρητορική. Κατά το διάστημα αυτό οι συνθήκες της ζωής του Ευγενειανού βελτιώθηκαν αισθητά καθώς ο Κομνηνός τον προστάτευε από τις επιβουλές και την εχθρική αντιμετώπιση αντιζήλων διδασκάλων, γεγονός που συνεχίστηκε και μετά το πέρας των σπουδών του έως τον θάνατό του.⁷²

Μέσα από το εξαιρετικά μεγάλο σύνολο των σχεδών που διασώζονται από την περίοδο αυτή είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε και άλλους μαθητές ή διδασκάλους, έστω και αν έχουμε στη διάθεσή μας ένα μικρό μόνο δείγμα του έργου τους, το οποίο συνήθως δεν υπερβαίνει τα ένα ή δύο σχέδια. Ωστόσο, μία άλλη διάσταση που δεν μπορεί να παραβλεφθεί είναι η ακόλουθη: στην περίπτωση που δεν είναι δυνατή η ταύτιση ή διασταύρωση ενός σχεδογράφου με άλλες πηγές ή που δεν υπάρχουν εσωτερικές ενδείξεις στα ίδια τα σχέδια, τότε δεν είναι εφικτή η ακριβέστερη χρονολόγησή τους, παρά μόνο η αόριστη και γενική τοποθέτηση του εν λόγω ατόμου στα ευρύτερα πλαίσια του δωδεκάτου αιώνας.

Ξεκινώντας από τους σχεδογράφους τους οποίους μπορούμε να αναγνωρίσουμε ή να αποπειραθούμε να ταυτίσουμε, θα αναφερθούμε κατ' αρχάς στον Λογγιβάρδο (Τόμ. Β', αρ. 129). Η πιο γνωστή ίσως και πολυσυζητημένη αναφορά στο πρόσωπό του έχει γίνει από την Άννα Κομνηνή στο χωρίο εκείνο της *Άλεξιάδος* (XV.7,9) που σχολιάζει εκτεταμένα το ανακαινιστικό έργο του πατέρα της στο σύμπλεγμα του ναού του Απ. Παύλου του Ορφανοτροφείου και δίδει ιδιαίτερη έμφαση στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα. Κάνοντας λόγο ειδικότερα για την σχεδογραφία λέγει σε εντόνως υποτιμητικό τόνο: «*Τοῦ δὲ σχεδους ἢ τέχνη εὔρημα*

⁷² Ο λόγιος διατυπώνει, λοιπόν, στην μονωδία του για τον Στέφανο Κομνηνό την έγνοια του ότι μετά τον θάνατο του μαικίνα του θα περιέπιπτε στο έλεος των εχθρών του, που τον συκοφαντούσαν ανηλεώς, βλ. *Τοῦ Εὐγενειανοῦ ἐπιτάφιος εἰς τὸν πανσέβαστον μέγαν δρουγγάριον κύριον Στέφανον τὸν Κομνηνόν*, ed. B. HELFER, *Niketas Eugenianos, ein Rhetor und Dichter der Komnenenzeit. Mit einer Edition des Epitaphios auf Grossdrungarios Stephanos Komnenos*, Ph.D. Thesis, Univ. zu Wien, 1972, σσ. 47-84, ιδ. σσ. 52,4-6, 54,4-11 και 61,22-63,20. Πρβλ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*, σ. 91, όπου γίνεται και η διαπίστωση ότι ο Ευγενειανός, ο πλέον πιθανός συντάκτης του διαλόγου *Ἀνάχαρσις*, κάνει αναφορές εντός του έργου αυτού στην εχθρική στάση που αντιμετώπιζε από άλλους λογίους. Για την μονωδία του Ευγενειανού στον Στέφανο Κομνηνό βλ. και SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden*, σσ. 168-71.

των νεωτέρων ἐστὶ καὶ τῆς ἐφ' ἡμῶν γενεᾶς. παρήμι δὲ Στυλιανούς τινὰς καὶ τοὺς λεγομένους Λογγιβάρδους καὶ ὅσους ἐπισυναγωγὴν ἐτεχνάσαντο παντοδαπῶν ὀνομάτων καὶ τοὺς Ἀττικούς καὶ <τοὺς> γεγονότας τοῦ ἱεροῦ καταλόγου τῆς μεγάλης παρ' ἡμῖν ἐκκλησίας, ὧν παρήμι τὰ ὀνόματα». ⁷³ Το σχεδोगραφικό ἔργο του εν λόγω Λογγιβάρδου ἐκδόθηκε στις ἀρχές του προηγούμενου ἤδη αἰώνα ἀπὸ τον Ἰταλὸ φιλόλογο N. Festa, ὁ ὁποῖος τον τοποθέτησε στον 10ο ἢ 11ο αἰώνα, ⁷⁴ ἐνῶ προσφάτως ἡ Φ. Νούσια τείνει σε μία χρονολόγηση στις ἀρχές του 11ου αἰ. ⁷⁵ Με τα υπάρχοντα δεδομένα δεν εἶναι ἐφικτὸ νὰ προσδιοριστοῦν ἀκριβέστερα οἱ χρονολογίες του Λογγιβάρδου. Βεβαίως, ἡ Ἄννα Κομνηνὴ, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν συνέγραψε τὴν *Ἀλεξιάδα* στα μέσα του 12ου αἰώνος περ., κάνει λόγο γιὰ τὴν σχεδोगραφία ὡς «εὕρημα τῶν νεωτέρων», ἀν καὶ αὐτὸ δεν εἶναι ἀσφαλῶς ὀρθό. Ὡστόσο εἶναι ἀκριβὴς σε ἓνα ἄλλο σημεῖο, καθὼς ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐπισυναγωγὴ παντοδαπῶν ὀνομάτων» που χρησιμοποιεῖ ἀντιστοιχεῖ στον ὀρισμὸ που δίδει ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης του ἔργου: «*Εἰρήσθω δὲ τοῦτον τὸ βιβλίον ᾧ μὲν “ἐκλογὴ λέξεων”, ᾧ δὲ “περίληψις νοημάτων”*». ⁷⁶

Σχετικὰ με τὴν ταύτιση του συγκεκριμένου λογίου επικρατεῖ σύγχυση. Δεν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ χρῆση του πληθυντικὸ ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι ἀναφέρεται σε περισσότερα του ἐνὸς πρόσωπα, μιμητὲς του Λογγιβάρδου στὴν σχεδोगραφία («... τοὺς λεγομένους Λογγιβάρδους...»), καθὼς ἡ χρῆση του πληθυντικὸ γιὰ τὴν ἀναφορὰ σε ἓναν συγγραφέα εἶναι ἐξαιρετικὰ

⁷³ *Annae Comnenae Alexias*, edd. REINSCH-KAMBYLIS, σ. 485.18-23.

⁷⁴ N. FESTA, “Longibardos”, *Byz* 6 (1931), 101-222, ἐδῶ σ. 102. Γιὰ τὸ σχεδोगραφικὸ ἔργο του Λογγιβάρδου καὶ τοὺς κῶδ. που τὸ παραδίδουν βλ. καὶ N. FESTA, “Note preliminari su Longibardos”, *BZ* 16 (1907), 431-53.

⁷⁵ FEVRONIA NOUSIA, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, ἀνέκδ. διδ. διατριβή, University of London, 2007, σ. 48. Ἡ NOUSIA ἀνεύρε μάλιστα καὶ ἄλλους δύο κῶδ. που παραδίδουν τὸ ἔργο του Λογγιβάρδου: i. τον κῶδ. *Marc. gr. 620 (coll. 890)* του ἔτους 1320, φφ. 46r-72r· ii. τον *Cremonensis 160* των ἀρχῶν του 15ου αἰ., φ. 89v (ὅπου διατηρεῖται ἓνα ἀπόσπασμα μόνον), βλ. ὁ.π., σσ. 48-49 υποσημ. 173. Στὴν χορεία αὐτῶν θα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ἀπολεσθεὶς πια, ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ του 1671, κῶδ. *Escur. A.IV.17*, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν κατοχὴ του γνωστοῦ οὐμανιστῆ λογίου D. Hurtado de Mendoza καὶ περιεῖχε ἓνα λεξικὸ κατὰ στοιχείον («lexicon ordine litterarum») καὶ τὸ ἔργο του Λογγιβάρδου («Longibardi sapientis pareccholae schedographiae»), βλ. G. DE ANDRES, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, 1968, σ. 28.

⁷⁶ FESTA, “Longibardos”, σ. 113.15.

κοινός τόπος τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και στην βυζαντινή λογοτεχνία.⁷⁷ Ίσως δεν είναι παρακινδυνευμένο να υποτεθεί ότι πρόκειται για τον μαθητή του Ψελλού Ιωάννη Λογγιβάρδο, στον οποίο ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων* απευθύνει έναν λόγο του,⁷⁸ το ζήτημα όμως της ταυτίσεως του εν λόγω Ιωάννη Λογγιβάρδου με τον επίσης μαθητή του Ψελλού Ιωάννη Ιταλό παραμένει ακανθώδες.⁷⁹ Θεωρούμε επομένως ότι η ενδεχομένη σύνδεση του Λογγιβάρδου με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τον Ψελλό καθιστά προτιμητέα μία χρονολόγησή του από τα μέσα του ΙΙου αιώνας και μετά.

Στο ίδιο χωρίο η Άννα Κομνηνή, προτού αντιπαρέλθει τους υπολοίπους σχεδोगράφους που έχει υπ' όψιν, μέλη του κλήρου της Αγίας Σοφίας και επομένως άμισθους ή έμμισθους διακόνους και διδασκάλους, συναριθμεί δύο ακόμη ονόματα, του Στυλιανού και του Αττικού. Ο πρώτος είναι γνωστός από δύο σωζόμενα

⁷⁷ Pace NOUSIA, *ό.π.*, σ. 51: «the so-called Longibardos” or “followers of Longibardos”». Ο πληθυντικός απαντά και σε ένα επίγραμμα που παραδίδει ο περίφημος κώδ. *Marc. gr. 524* με τίτλο: «Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Μονομάχου ἦν ἱστορήσαν οἱ παρ’ αὐτοῦ συμπαθηθέντες Λογγίβαρδοι», ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, “Ο Μαρκιανὸς κώδιξ 524”, *NE* 8 (1911), 5-59, 123-92, ἐδῶ αρ. 2, σ. 6. Επίγραμμα (ed. DE LAGARDE, αρ. 57) σε εἰκόνα του ἰδίου αυτοκράτορα στο ναὸ των Ἁγίων Θεοδώρων στα Ευχάϊτα εἶχε συνθέσει και ο ἐπίσκοπος της πόλης, ο λόγιος Ιωάννης Μαυρόπουλος, βλ. Α. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, “The Biography of Ioannes Mauroperous Again”, *Ελληνικά* 44 (1994), 51-60, ἰδ. σσ. 51-52 ὅπου και ἀνάλυση. Για την χρήση του πληθυντικού ἀριθμοῦ ἐναντι του ἐνικῆς ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα, βλ. ἐνδεικτικὰ ἐδῶ Ε. COUGNY, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice Nova*, vol. III, Parisiis, 1890, cap. V, αρ. 59.3: «Οἱ τῶν Ἀθηνῶν εὐστομεῖτε τοὺς πάλαι σοφοὺς, Πλάτωνα, Σωκράτες, Ζενοκράτες, Ἐπικούρους, Πύρρωνας, Ἀριστοτέλεις...»· ἓνα παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ το ἴδιο το ἔργο του Λογγιβάρδου, ed. FESTA, *ό.π.*, σ. 139.22-23: «Ἐπιθί μοι καὶ Σωκράτες καὶ Ἰσοκράτες καὶ Ἐμπεδοκλεῖς καὶ Θεαγένεις καὶ Διογένεις...»· ἀκόμη ο διδάσκαλος της Παλαιολόγειας περιόδου Θεόδωρος Υρτακηνὸς χρησιμοποιεῖ παρόμοιο σχῆμα σε ἐπιστολή του, ed. F. J. G. LA PORTE-DU THEIL, “Notice et extraits d’un volume de la Bibliothèque nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et le Lettres anecdotes de Théodôre l’Hyrtacénien, *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque National et d’ autres bibliothèques* 5 (1798), 709-744· 6 (1800), 1-48, ἐδῶ ἐπ. 30 πρὸς τον Λέοντα Βαρδαλή, σ. 3.1-5: «Εἰ μὲν παρῆσαν Αἰσχύλοι ἢ μὴν Εὐριπίδαι ἢ Σοφοκλεῖς τραγικοὶ ποιηταῖ παρ’ ἐμοῖ (scil. βιβλία)... ἀντ’ αὐτῶν ἄνδρες εἰσὶ θεολόγοι, Γρηγόριοι δηλαδὴ Βασίλειοί τε καὶ Χρυσόστομοι...».

⁷⁸ *Εἰς τὸν Λογγίβαρδον Ἰωάννην καταναγκάζοντα αὐτὸν εἰς τὸ ἐρμηνεῦσαι τάχιον τὰ μαθήματα*, ed. A. R. Littlewood, *Michaelis Pselli oratoria minora*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart – Leipzig, 1985, αρ. 18, σσ. 65-69.

⁷⁹ NOUSIA, *ό.π.*, σ. 51 ὑποσημ. 188.

σχέδη του. Το ένα εξ αυτών παραδίδεται από τους κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 194v-195r και *Laurent. Plut. 5,10*, φ. 228r, έχει χαρακτήρα παραιναιτικό προς τους μαθητές, είναι πιο ευσύνοπτο, αλλά βρίθει *αντιστοιχων*, ομοήχων δηλ. λέξεων, όπως ακριβώς και του Λογγιβάρδου.⁸⁰ Το άλλο, εκτενέστερο, ευρίσκεται στον κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 394r-v και αναφέρεται στους Αγίους Αναργύρους (inc.: «*Ἡ θεία καὶ φωταυγῆς δυάς τῶν Ἀναργύρων ... – des.: ... ἀλλ' ἦν ὠδήγει τὸν θείω φωτισμῶ τρίβον, ὠδήγησε πολλούς*»). Αμέσως μετά το σχέδος βρίσκονται γραμματικά σχόλια, όπου εξηγούνται ορισμένες λέξεις, αλλά δίδονται και παράγωγοι ονοματικοί και ρηματικοί τύποι (πχ.: «... *διὰ τοῦ κηδεμῶν κηδεμονεύω κηδεμονία· ἡγεμῶν ἡγεμονεύω ἡγεμονία· ἡγουμενεΐα δὲ διάφορος ...*»). Στον περίφημο κώδ. *Ambros. gr. C 222 inf. (886)*, από τα τέλη του 12ου αι., φ. 253v, σώζονται τρεις δωδεκασύλλαβοι στίχοι με τον τίτλο «*τοῦ μαΐστορος κυροῦ Στυλιανοῦ*», τους οποίους εξέδωσε ο καθ. Mazzucchi.⁸¹ Επιπλέον, πρέπει να

⁸⁰ Αντιθέτως ο καθ. ΒΑΣΣΗΣ, “Graeca sunt ...”, σ. 4 υποσημ. 20 τονίζει ότι, καθώς η ορθογραφία των λέξεων είναι ορθή, το σχέδος δεν εντάσσεται σε αυτό ακριβώς το είδος των σχεδών με *ἀντίστοιχα* («*Somit gehört es nicht zu der Gattung der rein “antistoichischen” Scheden an*»).

⁸¹ C. M. MAZZUCCHI, “Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886): il codice e suo autore”, *Aevum* 77 (2003), 263-75· 78 (2004), 411-40, εδώ σ. 428: «*Ῥήτωρ μὲν ἐστὶν εὐφυῆς Ἰσοκράτης / ὁ Σωκράτης δὲ φιλόσοφος, καὶ γέρων· καὶ τῶν κυνῶν εἷς ἐστὶ Θηβαῖος Κράτης*». Αν και η αναφορά στον Ισοκράτη και στον Σωκράτη δεν ξενίζει τον αναγνώστη, αξίζει μνείας η αναφορά στον Θηβαίο κυνικό φιλόσοφο Κράτητα (ca. 365 – ca. 285 π.Χ.), το έργο του οποίου δεν σώζεται, βλ. PATRICIA E. EASTERLING – B. M. W. KNOX, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, ελλην. μτφρ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ *et al.*, Αθήνα, 2005⁷, σσ. 1062-63. Ο Στυλιανός θα μπορούσε ενδεχομένως να είχε αντλήσει τις πληροφορίες του για τον φιλόσοφο από τον Διογένη Λαέρτιο, βλ. M. MARCOVICH, *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum*, vol. I: *Libri I-X*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], De Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, 2008, ιδ. VI.85,5-15, σ. 430. Ρήσεις αποδιδόμενες στον Κράτητα είχε ανθολογήσει στο ανθολόγιό του ο Ιωάννης Στοβαίος (βλ. π.χ. C. WACHSMUTH – O. HENSE, *Ioannis Stobaei Anthologium*, vol. III, Berolini, 1894, 4.50, σ. 233· 5.52, σ. 273· 6.46, σ. 296· 14.16, σ. 474· 15.10, σσ. 478-79) ή το λεξικό Σούδα, για την σχέση του οποίου με το έργο του Διογένη βλ. T. DORANDI, *Laertiana: Capitoli sulla tradizione manoscritta e sulla storia del testo delle Vite dei filosofi di Diogene Laerzio*, [Beiträge zur Altertumskunde, 274], De Gruyter, Berlin-New York, 2009, σσ. 136-52. Μια περίπτωση που συγκεντρώνει όμως πάρα πολλές πιθανότητες είναι ότι ο διδάσκαλος γνώριζε τον φιλόσοφο μέσα από αναφορές σε εγχειρίδια ρητορικής, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι ρήσεις και επεισόδια από τον βίο κυνικών φιλοσόφων απανθίζονταν προς χρήσιν των μαθητών στα προγυμνάσματα και ειδικά στην *χρεία*, βλ. R. F. HOCK, “Cynics and rhetoric”, εις: S. PORTER (ed.),

προσθεθεί ότι στον κώδ. *Vat. gr. 308*, του 14ου αι., φφ. 357r-360r, παραδίδεται ανέκδοτη εξήγηση σε τροπάριο με τίτλο «*Στυλιανού φιλοσόφου εξήγησις εἰς τὸ τροπάριον τὸ “ὡς ἄνθρωπος ὑπάρχω” καὶ τὰ ἐξῆς*»,⁸² το οποίο είχε επίσης ερμηνεύσει και ο Μιχαήλ Ψελλός.⁸³ Είναι πολύ πιθανό ότι και η παραπάνω εξήγηση είναι έργο του ίδιου σχεδογράφου Στυλιανού, καθώς η εξήγηση τροπαρίων και κανόνων αποτελούσε ως γνωστόν διδακτικό αντικείμενο.

Θίγοντας το ζήτημα της ταύτισης του Στυλιανού που αναφέρεται στο χωρίο της *Ἀλεξιάδος* ο Mazzucchi⁸⁴ δηλώνει άγνοια σχετικά με την ενδεχόμενη ταύτισή του με τον σχεδογράφο και *πρώξιμο* της σχολής του Αγ. Θεοδώρου τῶν Σφωρακίου, γνωστό από δύο επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου⁸⁵ ή ίσως με τον φίλο του Ψελλού.⁸⁶ Θεωρούμε ότι δυνάμεθα να εικάσουμε ότι ο Στυλιανός της Ἄννας Κομνηνῆς είναι όντως ο σχεδογράφος, αλλά η ταυτότητά του δεν μπορεί να εξακριβωθεί περαιτέρω. Ελκυστική είναι η υπόθεση ότι ο διδάσκαλος και σχεδογράφος Στυλιανός ταυτίζεται με τον φίλο και συνάδελφο του Ψελλού, όπως υποδεικνύει ίσως η ύπαρξη κοινών ενδιαφερόντων, δηλ. η εξήγηση του ίδιου τροπαρίου. Μάλιστα, αναπτύσσοντας τον συλλογισμό περαιτέρω θα μπορούσε να διατυπωθεί η εικασία ότι οι αναφερόμενοι από την Ἄννα Κομνηνή Λογγιβάρδος και Στυλιανός δεν είναι

Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period, 330 B.C. – A.D. 400, Brill, Leiden – New York – Köln, 1997, σσ. 755-773.

⁸² ENRICA FOLLIERI, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graece*, vol. V, pars prior (Φ-Ω), [Studie e Testi, 215], Città del Vaticano, 1966, σ. 152, όπου παραπομπή στις πέντε διαφορετικές ως τώρα εκδόσεις του τροπαρίου (*Τριώδιο*, έκδ. Ρώμης, σ. 655· *Τριώδιο*, έκδ. Βενετίας, σ. 368· PG 98, col. 481· CHRIST – PARANIKAS, *Anthologia graeca carminum christianorum*, σ. 193· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας*, Β', σ. 91). Για τον κώδ. βλ. S. G. MERCATI & PIUS FRANCHI DE CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci. Codices 1-329*, In Bibliotheca Vaticana, 1923, σ. 457

⁸³ Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου, καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ρώμη – Αθήνα, 1960, σσ. 104-105 υποσημ. 6.

⁸⁴ MAZZUCCHI, “Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886)”, σ. 428.

⁸⁵ M. DE GROOTE, *Christophori Mitylenaii versuum variorum collectio cryptensis*, Turnhout, 2012, αρ. 9 & 10, σσ. 10-11.

⁸⁶ E. KURTZ – F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, II, Milano, 1941 επ. 11, σσ. 12-13. Βλ. και J. N. LJUBARSKIJ, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, β' έκδ., εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 2004, σ. 71.

άλλοι από τους δύο που ανήκαν στον κύκλο του Ψελλού, ως μαθητής του ο πρώτος και παλαιός συμμαθητής ο δεύτερος· αλλά, ασφαλώς, αυτά παραμένουν στην σφαίρα της εικασίας.

Ο τρίτος αναφερόμενος στο πολύ γνωστό χωρίο της *Άλεξιάδος* είναι κάποιος Αττικός. Όπως και στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, κάθε απόπειρα ταύτισης είναι προβληματική λόγω της ελλείψεως επαρκών στοιχείων. Θα μπορούσε κάλλιστα να πρόκειται για τον σχεδογράφο Μιχαήλ Αττικό,⁸⁷ του οποίου σώζεται ένα μόνο σχέδος στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 188r-v, που αποτελεί παράφραση χωρίου από το έργο του Λουκιανού *Κατάπλους ή τύραννος*.

Περισσότερα σχέδη σώζονται από κάποιον Βαφεώπωλο ή Βαφεώπουλο.⁸⁸ Χωρίς να είναι απολύτως βέβαιον, πρόκειται μάλλον για τον προερχόμενο από τον κύκλο των μαθητών του Μιχαήλ Ιταλικού, ο οποίος σταδιοδρόμησε στην

⁸⁷ Για την οικογένεια των Αττικών στον 12ο αι. βλ. P. WIRTH, "Ein verkanntes Nomen Gentile der Komnenen- und Laskaridenära", *BF 3* (1968) [= *POLYCHORDIA. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, besorgt von PETER WIRTH, III*], 256-59. Για την κοινωνική θέση της οικογενείας Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – SILVIA RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo, 1997, σσ. 213, 255, 281, 312, 325, 337, 340, 342. Για την συζήτηση αν το επίθετο Αττικός ήταν το οικογενειακό όνομα του Γεωργίου Βαρδάνη ή το πιο πιθανό απλώς δηλωτικό της καταγωγής του βλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2008, σσ. 86-88.

⁸⁸ Το όνομα ευρίσκεται με την μορφή *Βαφεώπωλος* στα σχέδη του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* και του κώδ. *Laurent. Plut. 71,32*, και *Βαφεώπουλος* σε εκείνο του κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, για τα οποία βλ. παρακάτω τις υποσημ. 90 και 91. Οικογενειακά ονόματα σχηματιζόμενα με την υποκοριστική κατάληξη –πωλος ή –πουλος απαντούν από τον 11ο-12ο αιώνα κ.ε., βλ. S. PSALTES, *Grammatik der byzantinischen Chronisten*, Göttingen, 1913, σ. 287. Πρβλ. Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη, 1995 (ανατύπ. της έκδ. του 1982), σ. 100. Φαίνεται πώς πρόκειται για όνομα επαγγελματικής προέλευσης, αν και στις βυζαντινές πηγές δεν απαντά ένα τέτοιο οικογενειακό όνομα *Βαφεωπόλης* ή *Βαφεώπωλος/-πουλος* πριν τον 12ο αιώνα, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε. Φυσικά στο *Έπαρχικόν Βιβλίον*, ed. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [CFHB, 33], Wien, 1991, γίνεται λόγος για το βαφικό εμπόρευμα (*βαφικά*), §5.4, σ. 94.284 και για την βαφική επεξεργασία (*βαφικήν*), §10.1, σ. 110.464. Πρβλ. LBG, II, s.v. *βαφεοπόλης*, σ. 271 (όπου αναφορά στην επ. 52 του Θεοδ. Β' Λάσκαρι προς τον Γεώργ. Ακροπολίτη, ed. FESTA, σ. 77.39: «... τῆ συνεργεία τοῦ βαφεοπόλων ποτῶν ...» στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι σίγουρο αν πρόκειται για επαγγελματική ιδιότητα ή οικογενειακό όνομα. Καθώς, όμως ευρίσκεται στην γενική πτώση θα μπορούσε να εξίσου εύκολα προέρχεται από έναν τύπο *Βαφεόπωλος*, και όχι απαραίτητα *Βαφεοπόλης*).

συνέχεια στην κεντρική διοίκηση. Στην επιστολή του πρώτου μάλιστα, που χρονολογείται από τον εκδότη της μετά το 1138, ασκεί, όπως ήδη αναφέραμε, πιέσεις στον παλιό του μαθητή για να φροντίσει για την καθυστερημένη μισθοδοσία των διδασκάλων.⁸⁹ Τα σωζόμενα από την γραφίδα του Βαφεωπώλου σχέδη είναι έξι και παραδίδονται από τους κώδικες *Vat. Pal. gr. 92*,⁹⁰ *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54* και *Laurent. Plut. 71,32*,⁹¹ η θεματολογία τους είναι δε αποκλειστικά θρησκευτική.

Παρόμοιο περιεχόμενο έχουν και τα δύο σχέδη του Βαρνάβα (Τόμ. Β', αρ. 43), μετέπειτα επισκόπου Κύπρου, δηλ. αναφέρονται στο μαρτύριο του Αγ. Στεφάνου και στην Βάπτιση του Κυρίου.⁹² Για την διδακτική δραστηριότητα του Βαρνάβα δεν είναι τίποτα άλλο γνωστό, πέραν της ενασχολήσεώς του με την σχεδογραφία, μάρτυρας της οποίας είναι τα προαναφερθέντα σχέδη. Έδρασε ίσως στην Κωνσταντινούπολη κατά τα μέσα του 12ου αιώνας, όντας ταυτόχρονα μοναχός, όπως ακριβώς και ο Ιωαννίκιος. Στην συνέχεια τον βρίσκουμε *μέγαν οίκονόμον* του μετοχίου του πατριαρχείου Ιεροσολύμων στην

⁸⁹ Βλ. παραπάνω σ. 52.

⁹⁰ Από τον *Vat. Pal. gr. 92* παραδίδονται κατά σειράν πέντε σχέδη: *i.* φ. 157v, το οποίο αποτελεί λόγο στην Σταύρωση, *ii.* φφ. 171v-172v, παραινετικό περί φιλοχρηματίας και ελεημοσύνης, *iii.* φφ. 178r-179r, που είναι παράφραση ομιλίας του Ιω. Χρυσόστομου στον Λάζαρο, *iv.* φφ. 206r-v, εγκώμιο στον Ιω. Χρυσόστομο και *v.* φφ. 208r-v, το οποίο είναι εγκώμιο στον Τίμιο Σταυρό, βλ. Βάσσης, "Των νέων φιολόγων παλαίσματα", αρ. 84, 113, 119, 157, 160.

⁹¹ Στον κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 403r-v παραδίδεται το σχέδος με θέμα την Σταύρωση (βλ. την προηγούμεν. υποσημείωση), καθώς και ένα ακόμη σχέδος, φφ. 303v-304v, που επικεντρώνεται στον Βαπτιστή Ιωάννη. Το τελευταίο αυτό σχέδος ευρίσκεται και στον κώδ. *Laurent. Plut. 71,32*, φ. 277r, γεγονός που δεν είχε επισημανθεί έως τώρα.

⁹² Το σχέδος για τον μάρτυρα Στέφανο τον Νέο παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 222v-223r, ενώ στον κώδ. *Mon. gr. 201*, φ. 97v παραδίδεται κολοβό εκείνο που αναφέρεται στην Βάπτιση. Το γεγονός ότι το τελευταίο παραδίδεται κολοβό και από τον κώδ. *Vat. Ottob. gr. 32* (του 17ου αι.), φφ. 37r-v (και μάλιστα σταματά στο ίδιο ακριβώς σημείο, όπως και στον κώδ. του Μονάχου) σημαίνει ότι το σχέδος ή αντεγράφη από τον *Monacensis* ή ότι στην περίπτωση και των δύο κωδίκων χρησιμοποιήθηκε κοινό πρότυπο. Προς την πρώτη άποψη συνηγορεί ότι όλα τα σχέδη του *Ottobonianus* υπάρχουν και στον *Monacensis*, πολύ περισσότερο δε ότι στον *Ottobonianus*, ο οποίος αποτελεί προϊόν της εργασίας αναγεννησιακού λογίου, όλα τα περιεχόμενά του είναι απόγραφα από άλλους κώδικες (βλ. σχετικά E. FERON – F. BATTAGLINI, *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae, Romae*, 1893, σ. 26). Χρειάζεται ωστόσο περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος, ώστε να συναχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Κύπρο, δηλ. στην μονή του Χρυσοστόμου, όπως προκύπτει από τον έμμετρο κολοφώνα του κώδ. *Μουσείου Μπενάκη 34.3*, που εγράφη πριν το 1170.⁹³ Είναι γνωστό ότι η μονή του Χρυσοστόμου διατηρούσε στενούς δεσμούς με την πρωτεύουσα,⁹⁴ αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για να υποστηριχθεί η ενδεχόμενη σύνδεση του Βαρνάβα με την μονή στο διάστημα της παραμονής του στην πρωτεύουσα. Το αξίωμα του *μεγάλου οίκονόμου* φαίνεται πως απετέλεσε επαληθές για την μετέπειτα εξέλιξή του, διότι μετά την άρνηση του Λεοντίου (1110/15 – 1185), μελλοντικού ορθόδοξου πατριάρχη Ιεροσολύμων, στην πρόταση του αυτοκράτορα να ποιμάνει την αρχιεπισκοπή Κύπρου, διάδοχος του Ιωάννη Κρητικού προεβλήθη ο ίδιος.⁹⁵ Στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της μεγαλονήσου ο Βαρνάβας παρέμεινε από το 1174 ως το 1191 τουλάχιστον, αφού κατά την κατάκτηση της Κύπρου από τον Άγγλο βασιλέα Ριχάρδο τον Λεοντόθυμο ως αρχιεπίσκοπος μνημονεύεται πιά ο Μεθόδιος.⁹⁶

Ο Βαρνάβας δεν είναι όμως ο μόνος διδάσκαλος της εποχής, ο οποίος στην συνέχεια της σταδιοδρομίας συνδέθηκε με την εκκλησία της Κύπρου, όπως άλλοτε και ο Νικόλαος Μουζάλων στις αρχές του 12ου αιώνας. Βίον παράλληλο είχε και ο Βασίλειος (Τόμ. Β', αρ. 102), όχι μόνο γιατί από το σχεδιογραφικό του έργο

⁹³ Όπως φαίνεται από την φρασεολογία του επιγράμματος, γραφείς και διακοσμητής του κώδικα ήταν ο ίδιος ο Βαρνάβας. Νέα έκδοση του ποιητικού κολοφώνα έκαμε ο C. N. CONSTANTINIDES, "Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts", εις: A. A. M. BRYER – G. C. GEORGHALLIDES (eds.) *The Sweet Land of Cyprus'. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1 Papers 991*, The Univ. of Birmingham, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies/Cyprus Research Centre, Nicosia, 1993, σσ. 319-380, ιδ. σσ. 326-327, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία για τον κώδικα και Appendix I, αρ. 4, σ. 351, φωτογρ. αναπαραγωγή μέρους του κολοφώνα στον πίν. 3, σ. 369.

⁹⁴ Βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, "Τὸ «Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν» ἔργο τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου. Μία ἱστορική ἀνάγνωση", εις: Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ (ed.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ἁγίου Νεοφύτου ὁ Ἐγκλειστος. Ἱστορία-Θεολογία-Πολιτισμός, 22-26 Ἀπριλίου 2009*, ἐκδ. Ἱερᾶς Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἁγίου Νεοφύτου, Πάφος, 2010, σσ. 527-554, ιδ. σ. 546 και υποσημ. 54.

⁹⁵ D. TSOUGARAKIS (ed.), *The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem. Text, Translation & Commentary*, [The Medieval Mediterranean, 3], Brill, Leiden-New York-Köln, 1993, ιδ. σ. 124 και comm. § 78.

⁹⁶ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ, "Τὸ θέμα Κύπρου", εις: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (ed.), *Ἱστορία της Κύπρου*, τόμ. Γ.1: *Βυζαντινὴ Κύπρος*, Λευκωσία, 2005, σσ. 199-233, ἐδῶ σσ. 228-229.

σώζονται μόνο δύο σχέδια αποκλειστικά θρησκευτικού περιεχομένου (παράφραση αποσπάσματος του επιταφίου λόγου του Γρηγορίου Ναζιανζηνού στον Μέγαν Βασίλειον παραδίδεται στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 199v-200v και κολοβή διήγηση θαυμάτων του Αγ. Σπυρίδωνος στον κώδ. *Laur. Conventi Soppressi 2*, φ. 210v),⁹⁷ αλλά διότι και αυτός στο επιστέγασμα της ακμής του ευρίσκεται αποκατεστημένος ως επίσκοπος στην ίδια βυζαντινή επαρχία. Τα δύο σχέδια, σύμφωνα με τον τίτλο, ήταν έργα του *Κύπρου Βασιλείου*, γεγονός που θα εσήμαινε ότι ο σχεδογράφος μας προεβλήθη στην συνέχεια ως αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Ωστόσο, καθώς στα εκκλησιαστικά *τακτικά* της νήσου δεν αναφέρεται αδιαμφισβήτητα αρχιεπίσκοπος με το όνομα αυτό κατά την περίοδο των Κομνηνών και των Αγγέλων πριν την αγγλική κατάκτηση, θεωρούμε ότι ίσως υπάρχει κάποιο σφάλμα σε αυτή την περίπτωση και οφείλουμε να αναζητήσουμε όχι κάποιον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Βασίλειο, αλλά κάποιον ομώνυμο, κάτοχο όμως θρόνου μίας επισκοπής της Κύπρου. Ο πλέον πιθανός υποψήφιος για να ταυτιστεί με τον σχεδογράφο Βασίλειο είναι επομένως ο Βασίλειος Κίναμος, κωνσταντινουπολίτικης καταγωγής (υπήρξε μάλλον γόνος της γνωστής οικογενείας), ο οποίος υπήρξε λόγιος και διετέλεσε επίσκοπος Πάφου (1166 – post 1190) και πάτρων του αγ. Νεοφύτου του Εγκλείστου (1134 – post 1214).⁹⁸

Αν είμαστε σε θέση να προβούμε σε ορισμένες ευλογοφανείς εικασίες για την ταυτότητα των προαναφερθέντων σχεδογράφων, δεν ισχύει το ίδιο για μία πλειάδα άλλων, για τους οποίους διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία. Ορισμένοι εξ αυτών, όπως ο Γεώργιος ό του Μύρων, που έφερε το παρωνύμιο ο *καυθεις* ή *κεκαυμένος* (Τόμ. Β', αρ. 52), και ο Χριστόδουλος Άγιοευπλίτης (Τόμ. Β', αρ. 4) προσδιορίζονται στους τίτλους των σωζομένων σχεδών τους ως *μαΐστορες* του σχολείου των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων (*ό πρώην και ό νυνί*

⁹⁷ Βλ. Τόμ. Β', σ. 283. Είναι πολύ πιθανόν ότι το ανεπίγραφο σχέδος που εντοπίσαμε στον κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 238v, μία παράφραση θαύματος του Αγ. Σπυρίδωνος, μπορεί να αποδοθεί με κάποια επιφύλαξη στον Βασίλειο.

⁹⁸ Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, “Η *Τυπική Διαθήκη* τῆς Ἐγκλείστρας τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου. Μία ιστορική ἀνάγνωση”, *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 4 (1999), 357-382. Βλ. επίσης IDEM, “Ἡ Παιδεία καὶ τὰ Γράμματα στὴ βυζαντινὴ Κύπρο”, εἰς: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (ed.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Γ', σσ. 413-63, ἰδ. σ. 420 και υποσημ. 17.

Άγιοτεσσαρακοντίτης μαΐστωρ αντιστοίχως). Από την συγγραφική παραγωγή του Άγιοευπλίτη έχει διασωθεί ένα μόνον σχέδος στον κυπριακό κώδ. *Vat. Reg. PP Pii II 54*, το οποίο αναφέρεται στο μαρτύριο της Αγ. Βαρβάρας,⁹⁹ διαθέτουμε όμως εννέα σχέδη του Γεωργίου, άλλα με θρησκευτικό περιεχόμενο (παράφραση τροπαρίου, εγκώμιο του προφήτου Ναούμ, εγκώμιο του προφήτου Δανιήλ) και άλλα με κοσμικό (παράφραση *μύθου* περί κώνωπος και λέοντος από το μυθιστόρημα του Αχιλλέως Τατίου *Τὰ κατὰ Λευκίππη και Κλειτοφῶντα, διήγημα* για τις αμαζόνες Μελανίππη και Ίππολύτη)· επιπλέον, είναι ενδιαφέρον ότι δύο σχέδη αναφέρονται σε πυρκαϊά που κατέστρεψε τον ναό των Αγ. Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, γεγονός στο οποίο ο Γεώργιος αφιέρωσε και ορισμένους στίχους.¹⁰⁰ Ως *μαΐστωρ* του σχολείου των Άγίων Πάντων αναφέρεται ο αιγιματικός κατά τα άλλα Στέφανος ὁ πολυποστός (;) (Τόμ. Β', αρ. 193). Το μοναδικό σωζόμενο σχέδος του αποτελεί διήγηση θαυμάτων του οσίου Παταπίου.¹⁰¹ Επιπλέον, ο Στέφανος Νερετηνός (Τόμ. Β', αρ. 152) προσαγορεύεται στον τίτλο του μοναδικού σωζομένου σχεδούς του ως ὁ *νυνὶ μαΐστωρ* μη κατονομαζομένου σχολείου. Ο Νικήτας Σκουταριώτης (Τόμ. Β', αρ. 187), στον οποίο ανήκουν αναμφισβήτητα πέντε τουλάχιστον σχέδη, είναι γνωστός ως συντάκτης στίχων προς τιμήν του πορφυρογεννήτου Αλεξίου Β' Κομνηνού και, όπως θα αποδείξουμε σε επόμενο κεφάλαιο, μπορεί να ταυτιστεί με τον κτήτορα του σημαντικού για την ιστορία της ρητορικής κώδ. *Par. gr. 1741*.¹⁰² Ο *σεβαστός* Αλέξιος Σεναχηρείμ ὁ ἐπὶ τῶν *δείσεων*¹⁰³ (Τόμ. Β', αρ. 184) και ο Φύλαξ (Τόμ. Β', αρ. 209) είναι δύο διδάσκαλοι που μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά εντός του διαστήματος της βασιλείας του Μανουήλ Α' Κομνηνού, όπως πιθανώς και ο *πρωτοκουροπαλάτης*

⁹⁹ Τόμ. Β', σσ. 30-31.

¹⁰⁰ Τόμ. Β', σσ. 124-25. Για την έκδοση ορισμένων εκ των σχεδών αυτών βλ. Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Γεώργιος μαΐστωρ Άγιοτεσσαρακοντίτης", *Ελληνικά* 46 (1996), 301-306. Την έκδ. των στίχων πραγματοποίησε ο BROWNING, "Ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας XI.31", κείμεν. στις σσ. 513-514.

¹⁰¹ Τόμ. Β', σ. 502.

¹⁰² Βλ. παρακάτω σ. 262.

¹⁰³ Ανάμεσα στους πολλούς γνωστούς *ἐπὶ τῶν δεισεων* του 12ου αι. πρέπει να συναριθμηθεί τώρα και ο Αλέξιος Σεναχηρείμ, την ύπαρξη του οποίου αγνοεί ο R. GUILLAND, "Maître des Requêtes", *Byz* 35 (1965), 97-118 [= IDEM, *Titres et fonctions de l'empire byzantin*, Variorum Reprints, 1976, αρ. XXII].

Μανουήλ Ὀστέος¹⁰⁴ (Τόμ. Β', αρ. 134), ο Στέφανος Κατωτικός (Τόμ. Β', αρ. 100), ο Γεώργιος Λιμός (Τόμ. Β', αρ. 128), κάποιος Βερίστωρ (:) (Τόμ. Β', αρ. 47) και άλλοι δύο σχεδογράφοι, τα ονόματα των οποίων δεν σώζονται σε πλήρη μορφή στα χειρόγραφα, ο Λιβαδ... (Τόμ. Β', αρ. 127) και ο Βα... (Τόμ. Β', αρ. 40).

* * *

2. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΚΛΟ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ προέρχεται ένας διδάσκαλος που μοιραζόταν το ενδιαφέρον του Θεοδώρου για την σχεδογραφία, ο μοναχός Ιωαννίκιος. Πρόκειται για μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αλλά και αινιγματική ταυτοχρόνως περίπτωση. Και αυτό γιατί οι πληροφορίες που διαθέτουμε για αυτόν είναι για ακόμη μία φορά πενιχρές, για τον πρόσθετο μάλιστα λόγο ότι ο ίδιος στα σωζόμενα έργα του δεν παρέχει αυτοβιογραφικά στοιχεία. Έτσι, δεν υπάρχει καμία αναφορά στον τόπο καταγωγής ή στην οικογένειά του (Λογαράς;).¹⁰⁵ Ακόμη, δεν είναι γνωστό στο περιβάλλον ποιιάς μονής, της

¹⁰⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πρωτοκουροπαλάτης Μανουήλ Ὀστέος είναι άγνωστος από άλλες πηγές και δεν συγκαταλέγεται στον κατάλογο του R. GUILLAND, "Curopalate", *Βυζαντινά 2* (1970), 187-249 [= IDEM, *Titres*, αρ. III], ιδ. σσ. 225-229.

¹⁰⁵ Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για το ότι ο Ιωαννίκιος έφερε μάλλον το επώνυμο Λογαράς, αν η υπόθεση που προτείνουμε είναι σωστή. Και αυτό διότι ανάμεσα στα επιγράμματα του περίφημου κώδ. *Marc. gr. XI,22* που παραδίδει το ποιητικό έργο του «Μαγγανείου» Προδρόμου (βλ. Τόμ. Β', αρ. 179) έχουν συμπεριληφθεί τέσσερα (στο φ. 86r) που εμφανώς δεν ανήκουν σε αυτόν, γεγονός που από όσο γνωρίζουμε δεν έχει έως τώρα προσεχθεί. Το πρώτο εξ αυτών φέρει τον τίτλο: *Πρός τόν ἅγιον Ἰωαννίκιον ἀπό τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννικίου τοῦ Λογαρά* (I) και τα επόμενα τρία απλά τιτλοφορούνται *Εἰς τόν αὐτόν ἅγιον* (II) και *Εἰς τόν αὐτόν* (III-IV). Τα επιγράμματα εξέδωσε ο E. MILLER, "Poesies inedites de Theodore Prodrome", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques* 17 (1883), 18-64, ειδ. σσ. 48-50. Φαίνεται καθαρά και από το περιεχόμενο των επιγραμμάτων αυτών, πέραν των τίτλων, ότι ο συντάκτης τους δεν υπήρξε ο «Μαγγάνειος» Πρόδρομος, αλλά κάποιος συνώνυμος του αγίου Ιωαννικίου και επίσης μοναχός: (I) «... εἰς τήν νοητήν στρατιάν μετεκλίθην, / καί σοί κοινώνηκα συνωνυμίας. / Οὐκοῦν ἐπιτήδευμα ταυτό σοι φέρων, / ἴσῃν τε κλήσιν καί μετάμειψιν βίου ...», ed. MILLER, σ. 48· (II) «... καί τόν μονήρην θεσμόν ἀντηλασάμην / καί σοί τὸ συνώνυμον ἐκληρωσάμην ...» ed. MILLER, σ. 49· (III) «... καγὼ ξιφήρης πλήν μονήρης ἀρτίως / ἔτι τὸ μεῖζόν σοι συνωνύμως ἔχω ...» ed. MILLER, σ. 49,

πρωτεύουσας μάλλον, εκάρη μοναχός. Σχετικά με τις διδακτικές του δραστηριότητες, ο μοναχός Ιωαννίκιος διετέλεσε *γραμματικός*, ήτοι διδάσκαλος της γραμματικής στα πλαίσια της *εγκυκλίου παιδείας*. Και πάλι αγνοούμε σε ποιο από τα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως δίδαξε ή αν σε κάποια χρονική στιγμή διετέλεσε ιδιωτικός διδάσκαλος. Μία πληροφορία, ωστόσο, του Θεοδώρου Προδρόμου καθιστά αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο ότι ο μοναχός Ιωαννίκιος ανήκε ίσως στο διδακτικό προσωπικό της Σχολής των αγ. Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου.¹⁰⁶

κ.ο.κ. Για τον κώδ. βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. III: *Codices in Classes Novam Decimam Undecimam Inclusos et Supplementa Duo Continens*, Roma, 1970, σσ. 116-29. Ασφαλώς, δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι ο εν λόγω συντάκτης των επιγραμμάτων Ιωαννίκιος Λογαράς είναι το ίδιο πρόσωπο με τον σχεδογράφο και διδάσκαλο Ιωαννίκιο. Ωστόσο θεωρούμε ότι κάτι τέτοιο είναι ενδεχόμενο, δεδομένου ότι το ύφος των επιγραμμάτων υποδεικνύει κάποιο πρόσωπο υψηλού μορφωτικού επιπέδου, όπως ο Ιωαννίκιος που μας απασχολεί. Όσο για την οικογένεια των Λογαράδων, δεν έχουμε εξεύρει ίχνη της πριν την Παλαιολόγεια περίοδο (PLP 14984-90).

¹⁰⁶ Σε ανέκδοτο σχέδος του στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 215r-216r, ο Πρόδρομος γράφει χαρακτηριστικά: «... θρηνητέ(ος) / οὖν ἐγὼ πολὺ πλέον ἢ λέγ(ειν) ἀξιώτέ(ος). μὴ γοῦν τοῦ λοιποῦ βιαι(ως) / λόγον αἰτή(η)τε με μὴδ' ἂν ἰμέρω [*supra lineam κ(αι) ἐπιθυμία*] ζητή(η)τε. ἔχετε τὴν ἰσχυρὰν ὑπέρ / πᾶσ(αν) σάλπιγγα, φωνεῖν [*supra lineam κ(αι) λαλ(εῖν)*] ἄφετε τὴν ἀναυδὸν γλώτταν [*supra lineam ἦγ(ουν) τ(ὸν) ἰωαννίκι(ον)*]. ἔχετε / φλέβα λόγον ἰκανὴν καὶ βρύσειν καὶ πηγᾶσαι, ἄσατε [*supra lineam κ(αι) ψάλλατ(ε)*] χαίρειν / τῷ τοῦ χειμάρρου. ἔχετε τὴν ἀγαθὴν γ' ἰν' [*supra lineam κ(αι) δύναμιν*] εἰς ἑκατὸν καρ/ποφορεῖν, ἔχουσιν καταλείψατε τὴν πονηρὰν [*supra lineam ἐμέ*] ἄρουραν. / φωνὴν (γὰρ) ὄντως (καὶ) λόγου καλῶ φλέβα [*supra lineam τ(ὸν) ἰωαννίκι(ον)*], καὶ γῆν ἀγαθὴν ἣν νεοῦσῖ [*supra lineam κ(αι) ἀροτριοῦσῖ*] / μ(έν) λόγοι, ἀπόστολοι δ' ἀροῦσῖν οἱ χ(ριστο)ῦ βόες. σπεῖρει δὲ χ(ριστὸς) / ὁ σπορευς τῶν κρειττόνων, ἀμῶσι [*supra lineam κ(αι) θερίζουσῖ*] δ' οἱ θέλοντ(ες), οὐδεὶς γ(ὰρ) φθόνος, || (φ. 216r) σοφὴν κεφαλὴν ἰωαννίκιου». Πέραν ἀπὸ το ἐγκώμιο τοῦ μοναχοῦ Ιωαννικίου, τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι ὅτι ὁ Πρόδρομος ἀπευθυνόμενος στὸς μαθητὲς τοῦ –καὶ ὅπως εἶδαμε σὲ προηγούμενο κεφ. ὁ Πρόδρομος δίδαξε στὸ σχολεῖο τοῦ Ορφανοτροφείου– τοὺς παροτρύνει νὰ ἐκμεταλλεῦθουν τὶς ἰκανότητες ἐνὸς καλυτέρου ἀπὸ αὐτόν, ὅπως τουλάχιστον ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, διδασκάλου, δηλ. τοῦ Ιωαννικίου. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ συμβεῖ μόνο στὴν περίπτωση ποὺ ὁ μοναχὸς Ιωαννίκιος συγκαταλεγόταν στὸς διδασκάλους τοῦ σχολεῖο. Ποιὰ ἦταν ἀκριβῶς ἡ περίστασις κατὰ τὴν ὁποία διδασκαλία τῶν μαθητῶν πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Προδρόμου στὸν Ιωαννίκιο δὲν διευκρινίζεται. Καθὼς ὅμως τὸ σχέδος ἀναφέρεται (φ. 215v), ὅπως φαίνεται, στὸς διαγωνισμοὺς τῆς σχεδογραφίας: «[*E*]μοὶ μ(έν) ὁ νοῦς, ὦ παῖδες, ἂν [*supra lineam κ(αι) ἐπειδ(άν)*] βλύσειν νέος λόγον ζητῆ ἐν καιρῷ / τῶν ἀγόνων [*supra lineam τ(ῶν) ἀκάρπων*] ...» –ὁ ὅρος ἀγόνων θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ἀγώνων, καθὼς τὸ σχέδος βρῖθαι ἀντιστοίχων– ποὺ ἐλάμβαναν χώρα στὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους, ἴσως ἢ

Τα χρονολογικά πλαίσια μέσα στα οποία ήκμασε, επίσης, δεν μπορούν να οριοθετηθούν με απόλυτη ακρίβεια. Από αναφορά του συγχρόνου και στενού του φίλου Θεοδώρου Προδρόμου σε ανέκδοτο σχέδος, καθίσταται σαφές ότι για ένα διάστημα εννέα ετών (το οποίο δυστυχώς δεν προσδιορίζεται επακριβώς) εγκατέλειψε προσωρινά την διδασκαλία και βρισκόταν εκτός της πρωτεύουσας.¹⁰⁷ Η περίπτωση της ανόδου του Ιωαννικίου στον επισκοπικό θρόνο των Ευχαΐτων είναι ανυπόστατη και οφείλεται σε απλή παρανόηση του Bandini.¹⁰⁸

Είναι, επομένως, προφανές ότι ο Ιωαννίκιος δραστηριοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά τα μέσα του 12ου αιώνας και ειδικότερα κατά την περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Τούτου δοθέντος, είναι παντελώς αδόκιμη η ταύτιση του εν λόγω Ιωαννικίου με τον μοναχό Ιωαννίκιο που αναφέρεται στην *Αλεξιάδα* ότι κατά την επανάσταση του Νικηφόρου Βασιλάκη το 1078 συνόδευε τον Αλέξιο Κομνηνό, την οποία επρότεινε ο Συνόδης Παπαδημητρίου στις αρχές του προηγούμενου αιώνα.¹⁰⁹ Εξάλλου, και ο Νικηφόρος Βρυέννιος που περιγράφει τα της στάσης του Βασιλάκη χαρακτηρίζει

περίσταση θα ήταν ότι τους μαθητές θα αναλάμβανε σε ανώτερη βαθμίδα ως νέος διδάσκαλος στο αντικείμενο της σχεδογραφίας ο Ιωαννίκιος.

¹⁰⁷ Σε άλλο ανέκδοτο σχέδος του στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 216r, ο Πρόδρομος γράφει χαρακτηριστικά: «... πόσω [*supra lineam υπήρχ(εσ)*] άπεστερημέν(ος) τών ένων [*supra lineam κ(αι) τ(ών) χρόν(ων)*] τής πόλεως. και πόστη [*supra lineam πόστην*] θλίψει παλαί(ων); έτη δέ καταλείψας σχέδη σ' έννέα;» Ασφαλώς, αν και μπορεί να θεωρηθεί έως ένα σημείο υπερβολή, θα πρέπει να πιστεύσουμε ότι αυτή η μακρά απουσία του Ιωαννικίου από την πρωτεύουσα θα του δημιούργησε ασφαλώς αισθήματα δυσφορίας, κοινά σε τόσους άλλους λογίους της εποχής που για τον ένα ή τον άλλο λόγο απομακρύνθηκαν από την Κωνσταντινούπολη. Για ποιόν όμως, συγκεκριμένα, λόγο εγκατέλειψε ο Ιωαννίκιος την διδασκαλία και βρέθηκε εκτός της Πόλεως για αυτό το διάστημα των εννέα ετών δεν διαθέτουμε πληροφορίες.

¹⁰⁸ Ο λόγιος καρδινάλιος στην περιγραφή του κώδ. *Laur. Plut. 71,32, Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. III, Florentiae, 1770, [ανατύπ. Leipzig, 1961], col. 20, γράφει ότι στην σ. 264 κ.ε. περιέχονται: «*Allocutiones quaedam breves, & paraeneticae ... inter quas nonnullae nomen praeferunt Ioannicii Euchaitarum ... glossis interlinearibus instructae.*» Με μία προσεκτική εξέταση προκύπτει ότι ο BANDINI παρανέγνωσε την συντομογραφία της λέξεως μοναχός, που ως γνωστόν αποδίδεται με το σύμπλεγμα -αχ-, διαβάζοντας -ευχ- και θεωρώντας ότι στην περίπτωση αυτή πρόκειται για συντομογραφία της λέξεως Ευχ(αΐτων).

¹⁰⁹ Την πρόταση αυτή του ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ απέκρουσαν τόσο ο ΚΑΖΗΔΑΝ στο βιβλίο που συνέγραψε από κοινού με τον FRANKLIN, *Studies*, σ. 95, όσο και ο HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σ. 492.

εκείνον τον μοναχό Ιωαννίκιο ως: «...*ἄνδρα ἐκτομίαν...*» χωρίς να κάνει οποιαδήποτε αναφορά στην λογιότητά του, ενώ αντιθέτως δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι ο Ιωαννίκιος που μας αφορά υπήρξε ευνούχος.¹¹⁰ Πολλά περισσότερα πλεονεκτήματα έχει η πρόταση του Hörandner, ο οποίος προκρίνει την ταύτιση του Ιωαννικίου με τον *τιμιώτατο καὶ λογιώτατο μοναχό κυρὸ Ἰωαννίκιο τὸν γραμματικό*, αποδέκτη πέντε επιστολιμαίων πραγματειών του Μιχαήλ Γλυκά με επεξηγήσεις επί θεολογικών ζητημάτων.¹¹¹ Η υπόθεση ταιριάζει με τα ως τώρα αποδεκτά χρονολογικά δεδομένα, ενώ φυσικά η αναφορά του Γλυκά στην λογιούνη του γραμματικού Ιωαννικίου λειτουργεί επιβεβαιωτικά.¹¹² Επιπλέον, φαίνεται ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που ο μοναχός Ιωαννίκιος έχοντας μία θεολογικής φύσεως απορία εστράφη σε κάποιον περισσότερο καταρτισμένο σε τέτοιου είδους θέματα ζητώντας την συνδρομή του.¹¹³ Το γεγονός αυτό ενισχύει επομένως την άποψη ότι ο αποδέκτης των επιστολιμαίων πραγματειών του Γλυκά είναι όντως ο σχεδογράφος μοναχός Ιωαννίκιος.

Αναφορικά τώρα με το έργο του, πρέπει να παρατηρήσουμε αρχικά ότι διακρίνεται για την αρκετά μεγάλη σχεδोगραφική του παραγωγή. Εξάλλου, όπως προείδαμε, ο Ιωαννίκιος είχε συγκεντρώσει όλα τα σχέδια που είχε συνθέσει σε ξεχωριστό βιβλίο, στο οποίο είχε μάλιστα προταχθεί εν είδει προοιμίου

¹¹⁰ *Nicéphore Bryennios, Histoire*, ed. P. GAUTIER, [CFHB, IX], Bruxelles, 1975, IV, 21.8-9, σ. 289. Βλ. S. TOUGHER, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Routledge, London & N.Y., 2008, αρ. 92, σ. 149 και σ. 195 σημ. 47. Η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει ότι ο μοναχός Ιωαννίκιος που συνόδευε τον πατέρα της κατ' εντολήν της Άννας Δαλασσηνής ήταν ευνούχος, εξάγει όμως την ασκητικότητα και την αρετή του, βλ. B. SKOULATOS, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: analyse prosopographique et synthèse*, [Recueil de travaux d'histoire et de philologie/Université de Louvain, 6e sér., fasc. 20], Louvain-la-Neuve, 1980, αρ. 95, σσ. 157-58.

¹¹¹ Βλ. HÖRANDNER, *Historische Gedichte*, σ. 492, ο οποίος κάνει λόγο για μία τέτοια πραγματεία του Γλυκά. Στην πραγματικότητα, οι επιστολιμαίες πραγματείες του Γλυκά που έχουν ως αποδέκτη τον μοναχό Ιωαννίκιο είναι πέντε, δηλ. οι υπ' αριθμ. 78 (ed. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ κεφάλαια*, Β', σσ. 273-74), 81 (σσ. 322-41), 84 (σσ. 348-79), 90 (σσ. 405-9) και 94 (σσ. 445-52).

¹¹² Στον τίτλο της πραγματείας υπ' αριθμ. 90 ο Ιωαννίκιος προσφωνείται *τιμιώτατος* και *λογιώτατος*, ενώ ο Γλυκάς κάνει αναφορά στην λογιότητά του και στο τέλος της πραγμ. 84: «*Τῆ σῆ δὲ πάντως ἔξεστι λογιότητι ...*», ed. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ κεφάλαια*, Β', σ. 379.

¹¹³ Αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω στην παρόμοια εξηγητική πραγματεία του Θεοδώρου Προδρόμου που απευθύνεται, κατά πάσα πιθανότητα, σε αυτόν, βλ. παραπάνω σ. 89 και υποσημ. 115.

επίγραμμα του Θεοδώρου Προδρόμου.¹¹⁴ Στον Ιωαννίκιο, λοιπόν, προσγράφονται πράγματι περισσότερα από τριάντα σχέδη, γεγονός που τον καθιστά έναν από τους πολυγραφότερους στο είδος αυτό διδασκάλους, λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν τα σχέδη που έχουν διασωθεί. Επίσης, είναι εμφανές ότι τα σχέδη του Ιωαννικίου απέλαυαν, πέραν του Προδρόμου, της εκτιμήσεως και άλλων συγχρόνων ή λίγο μεταγενεστέρων του λογίων.¹¹⁵

Το ένα εκ των σχεδών αυτών περιέχεται στον κώδ. *Par. gr. 2556*, φφ. 82r-v και αναφέρεται στον απόστολο Ανδρέα.¹¹⁶ Τα υπόλοιπα παραδίδονται σε μεγάλο βαθμό από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* κατά κύριο λόγο. Ο κοινός παρονομαστής των σχεδών αυτών είναι ότι έχουν θρησκευτικό, ως επί το πλείστον, περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα, ένα αποτελεί παράφραση του απολυτικίου του αρχαγγέλου Μιχαήλ,¹¹⁷ ενώ ένα άλλο είναι επίσης παράφραση, ευαγγελικής περικοπής (Ματθ. 21, 1-5).¹¹⁸ Βρίσκουμε, ακόμη, παραφράσεις πολύ γνωστών λειτουργικών ασμάτων της Εκκλησίας, και δη του τροπαρίου του όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας («*Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός...*»)¹¹⁹ και άλλων τροπαρίων των ωδών του διωδίου του Κοσμά του Μαΐουμά, που ψάλλονται

¹¹⁴ Βλ. παραπάνω σ. 139 με υποσημ. 105.

¹¹⁵ Ένα ενδεικτικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι σχέδη του Ιωαννικίου παραδίδονται σε περισσότερους, συγκριτικά με σχέδη άλλων διδασκάλων, κώδικες. Επίσης, την άποψη αυτή ενισχύει και ένα παρασελίδιο σχόλιο στον κώδ. *Ambros. C 222 inf.* (Graecus 886), φ. 41r, το οποίο έχει ως εξής: «*σημείωσαι ὅτι τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννικίου τὰ σχέδη καὶ τοῦ Ῥοβ(έρτου ;), εἰσὶν ὠφέλιμα τοῖς νέοις ἐν τε τοῖς συντάξεσιν, καὶ ἐν ἄλλοις †*», ed. MAZZUCCHI, “*Ambrosianus C 222 inf.* (Graecus 886)”, σ. 426. Ποιός είναι αυτός ο Ροβέρτος δεν γνωρίζουμε.

¹¹⁶ Για το σχέδος αυτό βλ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας”, αρ. 5, σ. 278.

¹¹⁷ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 132r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 31. Το ενδιαφέρον με το σχέδος αυτό είναι ότι ξεκινά με μία προτροπή του συντάκτη προς τον μαθητή να επιδείξει τις γνώσεις του σχετικά με το τονισμό («*Ἄγε δείξον μ'ὐιέ, τῆ νῦν ὅπως ἔχεις τόνων...*») και έπειτα εφιστάται η προσοχή του για την αποφυγή λαθών. Στην συνέχεια παρατίθεται η παράφραση του απολυτικίου.

¹¹⁸ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 151v-152r. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 73. Το σχέδος, παραφράζει την περικοπή στην οποία περιγράφεται πώς ο Ιησούς έστειλε δύο μαθητές να του φέρουν τον όνο πριν την είσοδό του στα Ιεροσόλυμα. Ενδιαφέρον είναι ότι το σχέδος παραδίδεται και από τον κυπριακής προελεύσεως κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, ff. 325r-v, ο οποίος παραδίδει επακριβώς το κείμενο του σχεδούς μαζί με λίγα διάστιχα σχόλια.

¹¹⁹ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 153r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 76. Το σχέδος παραδίδεται και από τον cod. *Vat. gr. 18*, βλ. GALLAVOTTI, “*Nota sulla schedographia*”, σ. 14.

κατά την Μεγάλη Εβδομάδα.¹²⁰ Ένα σχέδος, και μάλιστα το εκτενέστερο, παραφράζει ολόκληρο τον αναστάσιμο κανόνα του Ιωάννη Δαμασκηνού.¹²¹ Θα αναφέρουμε, συνδυαστικά, και έναν λόγο του μοναχού Ιωαννικίου στην Γέννηση του Χριστού,¹²² την παράφραση ενός πατερικού αποφθέγματος,¹²³ την παράφραση αποσπάσματος από τον Πρώτο Λόγο του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού,¹²⁴ και επιπλέον ένα σχέδος που αναφέρεται στο μαρτύριο του Αγ. Στεφάνου του Νέου.¹²⁵ Από τον βίο ενός άλλου αγίου, του Κλήμεντος Ρώμης, είναι εμπνευσμένα έτερα δύο σχέδη.¹²⁶ Βιβλικό περιεχόμενο έχει και ένα άλλο σχέδος, το οποίο όμως ειδολογικά συνιστά *ήθοποιία*, με θέμα «*τίνας ἄν εἴποι λόγους ὁ ἄσωτος υἱὸς πρὸς τὸν αὐτοῦ πατέρα*».¹²⁷ Υπάρχει τέλος, συν αυτοίς, ένα σχέδος που απευθύνεται στον αγ. Ιωάννη τον Πρόδρομο και ένα που αποτελεί, τρόπον τινά, προσευχήν στον Κύριο προς ἄφεσιν των αμαρτιῶν του.¹²⁸

Τα υπόλοιπα σχέδη, τα οποία δεν έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο, διαθέτουν παραινετικό χαρακτήρα και ασχολούνται με θέματα, όπως η ραθυμία

¹²⁰ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 154r-155r. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 79α-ε. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός, άγνωστο μέχρι τούδε, ότι τα εν λόγω σχέδη παραδίδονται και από τον κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φφ. 280r-v. Μάλιστα, το πρώτο στην σειρά σχέδος φέρει τον ακόλουθο χαρακτηριστικό τίτλο: «*Τοῦ τῶν μοναχῶν ἐξόχου σχεδεκδότου*». Επιπλέον, στον ίδιο κώδικα, φφ. 280v-281r, ακολουθεί ένα ακόμη σχέδος που αποτελεί συμπυκνωμένη παράφραση τροπαρίων της Μεγ. Πέμπτης, το οποίο δεν παραδίδεται από τον βατικανό κώδικα. Ίσως αυτό αποτελεί ένδειξη ότι ο Ιωαννίκιος είχε συνθέσει παραφράσεις περισσότερων τροπαρίων της Μεγάλης Εβδομάδος από αυτές που διασώθηκαν επιλεκτικά στα δύο παραπάνω χειρόγραφα.

¹²¹ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 159r-161v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 88. Το ίδιο σχέδος παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 329r-330r, βλ. GALLAVOTTI, “*Nota sulla schedographia*”, αρ. 98, σ. 13.

¹²² Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 190v-191r. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 137.

¹²³ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 191v-192r. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 138.

¹²⁴ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 231r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 203.

¹²⁵ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 210r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 163.

¹²⁶ Και τα δύο παραδίδονται ανωνύμως από τον κώδ. *Laur. Conv. Soppressi 2*, φφ. 206r-v και 206v-207r. Δεδομένου ότι το δεύτερο παραδίδεται και από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 220r-v, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι και τα δύο ανήκουν στον Ιωαννίκιο.

¹²⁷ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 143r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 55. Παραδίδεται επίσης από τον *Laur. Conv. Soppressi 2*, φφ. 204v-205r.

¹²⁸ Και τα δύο παραδίδονται από τον κώδ. *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 304v και 310r-311r αντιστοίχως. Το δεύτερο ευρίσκεται και στον *cod. Vat. gr. 18*, βλ. GALLAVOTTI, *ibid.*, αρ. 79, σ. 12.

των μαθητών,¹²⁹ η φιλοπονία¹³⁰ και η ταπεινοφροσύνη,¹³¹ ενώ παρόμοια θέματα πραγματεύονται δύο ακόμη σχέδη του Ιωαννικίου.¹³² Ακόμα στα παραινετικά αυτά σχέδη εκείνο που πράγματι ξεχωρίζει και ελκύει αμέσως το ενδιαφέρον μας ευρίσκεται στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 136r-v, απευθύνεται περισσότερο στους διδασκάλους, συναδέλφους του Ιωαννικίου, και αφορά σε θέματα διδακτικής πρακτικής.¹³³

Λιγότερα σαφώς είναι τα σχέδη με αμιγώς κοσμικό περιεχόμενο. Μεταξύ αυτών ευρίσκουμε μία ακόμη παράφραση· πρόκειται για την παράφραση της υποθέσεως της ραψ. Α΄ της Ιλιάδος.¹³⁴ Αρχαιογνωστικού περιεχομένου είναι και το σχέδος του Ιωαννικίου που συμπεριλαμβάνεται στην αξιόλογη σχεδολογική συλλογή του κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 277v. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε, συνδυαστικά, την σημασία του σχεδούς με το οποίο ο Ιωαννίκιος εγκωμιάζει με την σειρά του τον φίλο και συνάδελφό του Θεόδωρο Πρόδρομο και ανταποδίδει τον έπαινο στον ομότεχνό του λόγιο για τις σχεδολογικές του αρετές.¹³⁵

¹²⁹ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 123r-v, ed. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 3, σ. 45.

¹³⁰ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 162r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 90.

¹³¹ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 164r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 95.

¹³² Για τον *Vat. Reg. gr. PP Pii II 54*, φφ. 390v-391r, βλ. GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia”, σ. 31· το άλλο, άγνωστο έως τώρα, παραδίδεται από τον αποτελούμενο από συρραφέντα τεύχη του 11ου ως και 19ου αι. κώδ. *Paris. Suppl. gr. 1284*, φ. 12v. Αξίζει να σημειωθεί ότι το σχέδος του πρώτου κώδ. κλείνει με την εξής παραίνεση: «... κ(αί) σήν θέλοντι βελτίωσιν έν λόγοις, κλεινω̄ προέδρω Παιάλων Θεοδωρίτω (sic)». Δεν κατέστη επικτό να ταυτίσουμε τον αναφερόμενο στο σχέδος επίσκοπο Παιάλων (:) Θεοδώρητο, ο οποίος απέστειλε τον νεαρό μαθητή στον Ιωαννικό, ούτε όμως και την επισκοπή αυτή.

¹³³ ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 40. Ο μοναχός Ιωαννίκιος, έχοντας επίγνωση της διαφοράς που εντοπίζεται στις γνωστικές ικανότητες μεταξύ των μαθητών και επιδεικνύοντας προσαρμοστικότητα στις εκπαιδευτικές του μεθόδους συστήνει να απευθύνονται ευκολότερα και πιο εύληπτα σχέδη στους αρχάριους μαθητές.

¹³⁴ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 166v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 102. Το σχέδος αυτό παραφράζει ή σε πολλά σημεία αντιγράφει σχεδόν αυτολεξεί την υπόθεση της ραψ. Α΄ των λεγομένων σχολίων D, βλ. την προέκδοση του H. VAN THIEL, *Scholia D in Iliadem*, Proekdosis, 2000, σ. 4, η οποία δημοσιεύθηκε ηλεκτρονικά και αναρτήθηκε στο διαδίκτυο στην ακόλουθη διεύθυνση: <http://kups.ub.uni-koeln.de/1810/> (αρχείο pdf με συνεχή σελιδαρίθμηση).

¹³⁵ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 217r-v. ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 176. Ο Ιωαννίκιος χαρακτηριστικά εξαίρει εξόχως τον Πρόδρομο ως διδάσκαλο, ρήτορα, φιλόσοφο και ποιητή, χωρίς να παραλείψει να κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο μυθιστόρημά του *Τά κατὰ*

Στον μοναχό Ιωαννίκιο μπορούν να αποδοθούν όμως και άλλα έργα, κοσμικού πάντα περιεχομένου. Ανάμεσα στα σχέδη του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 122v, συμπεριλαμβάνεται και μία έμμετρη βραχεία πραγματεία περί του ιαμβικού μέτρου (ουσιαστικά δηλ. δεν πρόκειται για σχέδος), η οποία έχει εκδοθεί από τον Westerink ως γνήσιο ποίημα του Μιχαήλ Ψελλού, φαίνεται όμως να προέρχεται από τον κάλαμο του Ιωαννικίου.¹³⁶ Πέραν της διδασκαλίας της ποιητικής, όπως συνάγεται από την σύνταξη της παραπάνω μετρικής πραγματείας, ο Ιωαννίκιος επεδείκνυε, όπως προκύπτει, ενεργό ενδιαφέρον για την σύνθεση επιγραμμάτων και ποιημάτων. Υπενθυμίζουμε εδώ, λοιπόν, την περίπτωση ότι σε αυτόν ανήκουν ενδεχομένως τα τέσσερα επιγράμματα του κώδ. *Marc. gr. XI,22*, ενώ έχει ακόμη προταθεί ότι δύο από τα μη γνήσια ποιήματα του Μιχαήλ Ψελλού μπορεί να προέρχονται από την δραστηριότητα του Ιωαννικίου.¹³⁷

Αφήνοντας κατά μέρος την εργογραφία του λογίου μοναχού, υπάρχουν ικανοί λόγοι που συνηγορούν ότι η δραστηριότητά του δεν εξαντλήθηκε στην

‘Ροδάνθην και Δοσικλέα (φ. 217v: «... τῖς ἐπὶ τῷ παρ’ αὐτοῦ συγγραφέντι / βιβλίῳ οὐ δὴ [*supra lineam*: τίν(ος)] δοσικλέ(ος) ...»).

¹³⁶ L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgartiae-Lipsiae, 1992, αρ. 14, σσ. 236-37. Ο εκδότης της πραγματείας την θεώρησε αυθεντικό έργο του Ψελλού, βάσει της μαρτυρίας τριών κωδίκων του 15ου-16ου αι., αντιπαρερχόμενος την μαρτυρία του κώδ. *H 26 (426)* της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου, στον οποίο η κυριότητα της πραγματείας αποδίδεται στον Ιωαννίκιο, βλ. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, σ. xxii. Επίσης, ο εκδότης δεν εγνώριζε ότι προσγράφεται επίσης στον Ιωαννίκιο και στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, τον αρχαιότερο όλων όσοι παραδίδουν το έργο αυτό. Μία μικρή λεπτομέρεια που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι το κείμενο στον παλατινό κώδ. παρουσιάζει ελάχιστες διαφορετικές γραφές από το εκδεδομένο, με πιο σημαντική την αναφορά στον στίχο 15 του ονόματος *Αἴας* αντί του *Ἄτλας*.

¹³⁷ Βλ. το άρθρο των W. HÖRANDNER & ANNELIESE PAUL, “Zu Ps.-Psellos Gedichte 67 (Ad monachum superbum) und 68 (Ad eundem)”, *Medioevo greco* 11 (2011), 107-37, όπου αναπτύσσεται η σχετική επιχειρηματολογία. Είναι δηλ. πολύ πιθανό ότι τα δύο ποιήματα εγράφησαν από τον Ιωαννίκιο διότι: *i.* στο δεύτερο εξ αυτών γίνεται αναφορά στους Μιχ. Ψελλό, Γεώργιο Πισίδη, Χριστοφόρο Μυτιληναίο, Λέοντα Χοιροσφάκτη και Θεοφύλακτο Βουλγαρίας, άρα *terminus post quem* είναι η περίοδος μετά την ακμή του τελευταίου, δηλ. μετά το 1126· *ii.* αναφέρεται ρητώς ότι τόσο ο συντάκτης όσο και ο παραλήπτης των ποιημάτων είναι μοναχοί· *iii.* Στο δεύτερο ποίημα γίνεται εκτενής αναφορά στα ποιητικά μέτρα, και ο Ιωαννίκιος είναι γνωστό ότι σε σύντομη έμμετρη πραγματεία του ασχολήθηκε με μετρικά ζητήματα. Φυσικά, ανάμεσα στους υποψηφίους για την πατρότητα των ποιημάτων συγκαταλέγονται ο Γρηγόριος Πάρδος και ο Θεόδωρος Βαλσαμών.

διδασκαλία και την παραγωγή σχεδών. Μπορούμε, λοιπόν, στο σημείο αυτό να αναπτύξουμε διεξοδικά μία νέα άποψη περί της ταυτότητας του Ιωαννικίου και να εστιάσουμε την συζήτηση γύρω από μία πτυχή, η οποία έχει διαφύγει της προσοχής των ερευνητών.¹³⁸ Θεωρούμε ότι εδράζεται σε στέρεες βάσεις η περίπτωση της ταύτισης του μοναχού Ιωαννικίου, σχεδογράφου και διδασκάλου, με τον κωδικογράφο *ἄζυγα ταπεινό γραμματικὸ Ἰωαννίκιο*.

Ο πρώτος που επέστησε την προσοχή στον γραφέα Ιωαννίκιο ήταν ο A. Bandini τον 18ο αι. Ο λόγιος καρδινάλιος εντόπισε το χέρι του Ιωαννικίου σε δέκα συνολικά χειρόγραφα της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης χρονολογώντας τα αδρά βάσει της γραφής μέσα στον 14ο αιώνα, μία χρονολόγηση που υιοθέτησαν πολύ αργότερα οι Vogel και Gardthausen.¹³⁹ Την χρονολόγηση αυτή στον 14ο αι. αμφισβήτησε πρώτος ο Alexander Turyn θεωρώντας την γραφή πιο πρώιμη και ανάγοντάς την στις αρχές περίπου του 13ου αιώνας. Ήταν όμως χάρις στις θεμελιώδεις έρευνες του Nigel G. Wilson που ο Ιωαννίκιος τοποθετήθηκε ασφαλώς στον 12ο. Επιπλέον μία πολύ σημαντική ακόμη εξέλιξη ήταν ο εντοπισμός αρκετών άλλων χειρογράφων, τα οποία προέρχονται από το χέρι του ίδιου αυτού γραφέως.¹⁴⁰

Τα πορίσματα λοιπόν του διαπρεπούς Βρετανού φιλόλογου και παλαιογράφου που προκύπτουν από επισταμένη μελέτη των κωδίκων αυτών είναι ότι σε γενικές γραμμές ο Ιωαννίκιος εδραστηριοποιείτο στην Κωνσταντινούπολη

¹³⁸ Απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, μόνον ο MAZZUCCHI, "Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886)", σ. 428 έχει θίξει συντομότατα και εν παρόδω το θέμα αυτό, χωρίς όμως να επιδίδεται σε οποιαδήποτε επιχειρηματολογία. Στην ίδια ακριβώς θεωρία καταλήξαμε και εμείς ανεξαρτήτως, ακολουθώντας την συλλογιστική γραμμή που θα αναπτύξουμε εδώ αναλυτικά.

¹³⁹ MARIE VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909 [ανατύπ. Hildesheim, 1966], σ. 214.

¹⁴⁰ A. TURYN, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, Urbana, Illinois, 1957, σσ. 78, 333. N. G. WILSON, "A mysterious byzantine scriptorium: Ioannikios and his colleagues", *Scrittura e Civiltà* 7 (1983), 161-76. IDEM, "New Light on Burgundio of Pisa", *Studi Italiani di Filologia Classica*, Terza Serie, 4 (1986), 113-18. IDEM, "Ioannikios and Burgundio: a Survey of the Problem", εις: G. CAVALLO, G. DE GREGORIO, MARILENA MANIACI (eds.), *Scritture, Libri e Testi nelle Aree Provinciali di Bisanzio, Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, vol. II, 1991, σσ. 447-55.

ήδη από το 1135-1140,¹⁴¹ υπήρξε ο κύριος γραφέας σε ένα ιδιαίτερος παραγωγικό αντιγραφικό εργαστήριο και ακόμη ότι ένας εκ των συνεργατών του ήταν ο πολύ γνωστός Burgundio από την Πίζα (1110-1193).¹⁴² Περαιτέρω, βάσει ενός εμμέτρου κολοφώνος, στον οποίο ο Ιωαννίκιος αυτοχαρακτηρίζεται ως *ἄζυξ ταπεινός γραμματικός*, ο Wilson συμπέρανε ότι επρόκειτο για διδάσκαλο και όχι για επαγγελματία γραφέα, ο οποίος αντέγραφε χειρόγραφα για να συμπληρώσει ενδεχομένως το εισόδημά του.¹⁴³ Επιπλέον, υπέθεσε ότι ο Ιωαννίκιος δεν ήταν μοναχός, διαφορετικά θα το εδήλωνε στους κολοφώνες των χειρογράφων που αντέγραψε.¹⁴⁴

Είναι επομένως δυνατή η ταύτιση του μοναχού, γραμματικού και σχεδογράφου Ιωαννικίου με τον κωδικογράφο; Θεωρούμε ότι όντως πρόκειται για το ίδιο και το αυτό πρόσωπο έχοντας υπ' όψιν τα παρακάτω στοιχεία. Αφ' ενός είναι αυταπόδεικτο, λόγω της υπάρξεως του όρου *γραμματικός*, ότι ο κωδικογράφος Ιωαννίκιος, όπως και ο σχεδογράφος, υπήρξε διδάσκαλος σε

¹⁴¹ Σε τελευταία του μελέτη ο N. G. WILSON, "Greek Palaeography", εις: ELIZABETH JEFFREYS, J. HALDON, R. CORMACK (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, σσ. 101-114, ιδ. σ. 111, εκτιμά ότι ο Ιωαννίκιος είχε αρχίσει την δράση του ήδη από την τρίτη δεκαετία του 12ου αι.

¹⁴² Για τον Burgundio η πιο σημαντική παραμένει ακόμη η εξαιρετική και ενδελεχής μονογραφία του P. CLASSEN, *Burgundio von Pisa. Richter – Gesandter – Übersetzer*, [Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philosoph.-historische Klasse, 4. Abhandlung], Heidelberg, 1974. Βλ. και W. BERSCHIN, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσάνο*, ελλην. μτφρ. Δ.Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1998, σποράδην, αλλά κυρίως σσ. 349-54.

¹⁴³ Ο κολοφώνος ευρίσκεται στον κώδ. *Laur. Plut. 74, 18*, φ. 322r και έχει ως εξής: «Τέλος τέτευχα τ(ῆς) παρούσης πυξίδος, / μηνός τρέχοντος ἀρτίως Ἀπριλλίου. / Τῇ Δευτέρᾳ πρόδηλον αὐθις ἡμέρα / ἄζυξ, ταπεινός γραμματικός πλέον, / Ἰωαννίκιος Ἰωάννη φίλω», ed. BANDINI, *Catalogus Codicum*, III, στήλ. 121. Πράγματι, υπάρχουν πολλά παραδείγματα διδασκάλων που αντιγράφουν χειρόγραφα, είτε για να συμπληρώσουν το εισόδημά τους ή προς ιδία, εν τέλει, χρήση. Από τον 12ο αι. μπορούμε να αναφέρουμε το παράδειγμα του Νικήτα Ηρακλείας, του Θεοφυλάκτου Αχρίδος και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, ενώ μπορούμε εδώ να συμπληρώσουμε και την περίπτωση του Ευσταθίου, *πρωξίμου* της σχολῆς της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων, ο οποίος κατά τον 11ο αι. αντέγραψε τον κώδικα *Vat. gr. 358* που περιέχει σχολιασμό των Ευαγγελίων, βλ. Τόμ. Β', αρ. 68.

¹⁴⁴ WILSON, "A mysterious byzantine scriptorium", σ. 167.

κάποιο σχολείο της Κωνσταντινουπόλεως.¹⁴⁵ Επίσης τα χρονολογικά στοιχεία της δράσης των δύο συμπίπτουν απολύτως, αφού ο σχεδογράφος Ιωαννίκιος ανήκε στον κύκλο του Θεοδώρου Προδρόμου, η ακμή του οποίου τοποθετείται ακριβώς στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού. Συνδυαστικά, θα μπορούσε να προστεθεί ότι πρόκειται για τον μόνο γνωστό διδάσκαλο του 12ου αι. στην Κωνσταντινούπολη με το όνομα και την ιδιότητα αυτή.

Αφ' ετέρου, αναφορικά με την περίπτωση ότι ο κωδικογράφος Ιωαννίκιος υπήρξε ταυτόχρονα και μοναχός, υπάρχουν στοιχεία που βοηθούν στην συναγωγή ασφαλούς συμπεράσματος. Θεωρούμε ότι η χρήση του επιθέτου *ἄζυξ* (= ἄγαμος) σηματοδοτεί όχι απλώς την αγαμία, αλλά πολύ περισσότερο αυτήν ακριβώς την μοναχική ιδιότητα του γραφέως, ενώ συνάμα και ο τύπος *ταπεινός* λειτουργεί επιτακτικά προς την ίδια κατεύθυνση.¹⁴⁶ Ειδάλλως, δεν θα υπήρχε

¹⁴⁵ Ασφαλώς, ο όρος *γραμματικός* θα μπορούσε να αναφέρεται και σε κάποιον υπάλληλο της δημόσιας διοίκησης, ωστόσο είναι γνωστό ότι απαγορευόταν ρητά σε μοναχούς και ιερωμένους να καταλαμβάνουν θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό, βλ. τον Καν. Γ΄ της Δ΄ Οικουμ. Συνόδου της Χαλκηδόνος και τις ερμηνείες στον κανόνα αυτόν των τριών κανονολόγων του 12ου αι. Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού, edd. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, Β΄, σσ. 220-25. Ειδικά ο Ζωναράς επισημαίνει ότι: «ὁ δὲ πα' τῶν αὐτῶν κανόνων (scil. των αποστολικῶν) μὴ καθιέναι ἑαυτοὺς τοὺς ἱερωμένους εἰς δημοσίαν ὀρίζει διοίκησιν...», βλ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 222. Επομένως, ο όρος *γραμματικός* δηλώνει εδώ δίχως αμφιβολία τον διδάσκαλο. Εξάλλου, όπως προκύπτει από την ερμηνεία του Αριστηνού στον ίδιο κανόνα, η ανάληψη διδακτικών καθηκόντων από ιερωμένο (και από μοναχό συνακολούθως) επιτρεπόταν: «Οἱ τοῦ κλήρου, ἐν τοῖς οἴκοις τῶν κοσμικῶν πρὸς διδασκαλίαν τῶν παιδῶν αὐτῶν, καὶ τῶν οἰκετῶν, προσλαμβανέσθωσαν, ...», edd. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 225. Σαφώς η περίπτωση μοναχού που ασκεί ταυτοχρόνως και διδακτικά καθήκοντα δεν είναι σπάνια, με την περίπτωση του Μαξίμου Πλανούδη σε μία λίγο μεταγενέστερη εποχή να αποτελεί ασφαλώς το πιο εύγλωττο παράδειγμα, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 72.

¹⁴⁶ Σε καμία περίπτωση ο όρος *ἄζυξ* δεν αποτελεί επώνυμο, όπως παρανόησε ο J. M. WILKINS σε βιβλιοκρισία του, βλ. *CR NS*. 35.2 (1985), 382-83 (: «... the scriptorium of Ioannikios Azyx ...»). Πρόκειται απλώς για επίθετο, βλ. LSJ⁹, s.v. *ἄζυξ*, σ. 29, που έχει πρωτίστως την έννοια του *ελεύθερος, παρθένος, ἄγαμος*. Με την έννοια αυτήν στο αντίστοιχο λήμμα στο PLP 8820 (= 92185) ο γραφεύς Ιωαννίκιος χαρακτηρίζεται ως *unverheiratet*. Ο H. HUNGER, *Schreiben und Lesen in Byzanz*, München, 1989, σ. 108, είχε ήδη διατυπώσει με προσεκτικό τρόπο την πεποίθηση ότι ο Ιωαννίκιος ήταν πιθανότατα μοναχός. Είναι ξεκάθαρο ότι ήδη στον 11ο αι. η λέξη *ἄζυξ* έφερε και την σημασία *μοναχός*, βλ. το επίγραμμα στον κώδ. *Ambros. gr. A 152 sup.*, φ. 213r του έτους 1070: «*Εἴπερ κατέγνωσ ἀτρεκῶς ἀμαρτᾶδος / καὶ νητρεκῶς ἔφησθα φεύγειν τὸν βίον, / τὴν βίβλον, ἄζυξ, Ἰωάννου προύμμάτων / ἀσκητικὰς βρίθουσιν οἴμας πλουσίως*

προφανής λόγος ο Ιωαννίκιος να συμπεριλαμβάνει στους κολοφώνες των χειρογράφων του το επίθετο αυτό.

Ο Ιωαννίκιος ανέπτυξε σημαντική δράση ως κωδικογράφος, καθώς είκοσι επτά, με τα έως τώρα δεδομένα, χειρόγραφα προήλθαν από τον δικό κάλαμο –ενίοτε και από κοινού με ορισμένους εκ των συνεργατών του– ή αποδίδονται σε αυτόν, όχι όμως χωρίς να υπάρχει ένας μικρός δισταγμός για ορισμένες από τις αποδόσεις αυτές.¹⁴⁷ Μολοταύτα, παραμένει γεγονός ότι η εντυπωσιακή παραγωγή ενός τόσο

...», edd. K. BENTEIN *et al.*, “Book epigrams in honour of the Church Fathers: Some inedita from the Eleventh Century”, *GRBS* 49 (2009), 281-94, εδώ σ. 289, όπου είναι εναργής η παραίνεση που διατυπώνεται μέσω του επιγράμματος προς τον κάθε μοναχό (με την κλητική *ἄζυξ*) να διαβάσει την *Κλίμακα* του Ιωάννου. Η λέξη απαντά με την ίδια σημασία και σε ελαφρώς παραλλαγμένες μορφές, βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, s.v. *ἄζυγος* 2, τόμ. Α', σ. 95, αλλά και LBG, s.v. *ἄζυγιος*, 1. Fasz., σ. 27. Με τον τρόπο αυτό χρησιμοποιείται ο τύπος *ἄζυγιών* (γεν. πληθ. του προαναφερθέντος όρου *ἄζυγιος*) για να δηλώσει την αναφορά σε μοναχούς και στον έμμετρο κολοφώνα του κώδ. *Λαύρας Γ 17*, φ. 78v, του 11ου επίσης αι., ed. C. N. CONSTANTINIDES, “Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts”, εις: A. A. M. BRYER – G. C. GEORGHALLIDES (eds.) *The Sweet Land of Cyprus. Papers given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, The Univ. of Birmingham, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies/Cyprus Research Centre, Nicosia, 1993, σσ. 319-380, εδώ σ. 323. Για περισσότερα σχετικά παραδείγματα –από τα οποία μάλιστα διαπιστώνουμε ότι ο όρος απαντά και στην σύνθετη μορφή *ἱεροῦ ἄζυξ*, δηλ. ιερομόναχος– βλ. και PH. HOFFMANN, “Les manuscrits grecs dates du Mont Sinai (IXe-XIIe siecle)”, *Scriptorium* 38 (1984), 347-55, ιδ. σ. 354. Δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία, λοιπόν, ότι ο Ιωαννίκιος στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιεί τον όρο *ἄζυξ* για να δηλώσει την μοναχική του ιδιότητα. Αναφορικά δε με τον όρο *ταπεινός*, και έχοντας πάντα υπ' όψιν ότι η *ταπεινότης* αποτελεί βασική ιδιότητα των μοναχών, αυτός συνθηθέστατα συνοδεύει τα ονόματα γραφέων που ήσαν μοναχοί ή κληρικοί, βλ. C. WENDEL, “Die *ταπεινότης* des griechischen Schreibenmönches”, *BZ* 43 (1950), 259-66. Κάποια άλλα παραδείγματα ευρίσκονται στο άρθρο του Λ. ΠΟΛΙΤΗ, “Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Οδηγῶν”, *BZ* 51 (1958), 17-36 και 261-87, ιδ. σ. 23, όπου βιβλιογραφικό σημείωμα του γνωστού κωδικογράφου *Ἰωάσαφ τάχα ταπεινοῦ μοναχοῦ καὶ ἀμαρτωλοῦ* κ.ά. Για την έκφραση της *ταπεινότητος* των μοναχών και ιερωμένων γραφέων βλ. επίσης και ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, “Οι γραφείς χειρογράφων στη βυζαντινή κοινωνία”, εις: Θ. ΚΟΡΡΕΣ *et al.*, *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 173-187, ιδ. σσ. 177-78.

¹⁴⁷ Η PAOLA DEGNI, “‘In margine’ a Gioannicio: nuove osservazioni e un nuovo codice (Laur. San Marco 695)”, εις: M. D'AGOSTINO – PAOLA DEGNI (eds.), *Alethes Philia. Studi in onore di Giancarlo Prato*, [Collectanea, 23], Centro italiano di studi sull' alto medioevo, Spoleto, 2010, σσ. 321-339, ιδ. σ. 323 υποσημ. 9 αναφέρει 21 μόνον χφφ. Συνολικά, ωστόσο από την χείρα του Ιωαννικίου προέρχονται οι ακόλουθοι 24 κώδικες: *i. Par. gr. 1849*, *ii. Par. gr. 1925*, *iii. Par. gr. 2722* (φφ. 16r-

μεγάλου αριθμού χειρογράφων –23 ιδιοχείρων, ενώ έχουν επισημανθεί άλλοι 4 από τον κύκλο του– καθιστά ίσως το αντιγραφικό εργαστήριο του Ιωαννικίου το πλέον παραγωγικό κατά την μέση βυζαντινή περίοδο.¹⁴⁸

Τα χειρόγραφα που παρήχθησαν από αυτό το *scriptorium* έχουν στην πλειονότητά τους κοσμικό περιεχόμενο πλήν δύο εξαιρέσεων οι οποίες παραδίδουν έργα της θεολογικής γραμματείας (*Laur. San Marco 695*: ο κώδ. 258 από την *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου περί του Αγ. Αθανασίου, επιστολές και ομιλίες του αγίου *Barb. gr. 591*, φφ. 17r-22r: ψευδο-Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων*). Τα κοσμικά χειρόγραφα μπορούν σε γενικές γραμμές να διακριθούν περαιτέρω σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, δηλ. σε κώδικες με ιατρικό, φιλοσοφικό και άλλο περιεχόμενο (ποιητικό, επιστολικό, μυθολογικό).

Οι κώδικες με ιατρικό περιεχόμενο είναι οι εξής: *Laur. Plut. 74,05* (Γαληνός), *Laur. Plut. 74,18* (Γαληνός), *Laur. Plut. 74,22* (Γαληνός), *Laur. Plut. 74,25* (Γαληνός), *Laur. Plut. 74,26* (Παύλος Αιγινήτης), *Laur. Plut. 75,05* (Αέτιος Αμιδηνός), *Laur. Plut. 75,07* (Γαληνός, Αέτιος Αμιδηνός κ.ά.), *Laur. Plut. 75,17* (Γαληνός), *Laur. Plut. 75,18* (Αέτιος Αμιδηνός), *Laur. Plut. 75,20* (Αέτιος Αμιδηνός), αλλά και ο *Par. gr. 1849* πάλι (Γαληνός).¹⁴⁹ Οκτώ έργα του Γαληνού

32r), iv. *Vat. gr. 712-713*, v. *Vat. gr. 1319*, vi. *Laur. Plut. 31,10*, vii. *Laur. Plut. 74,05*, viii. *Laur. Plut. 74,18*, ix. *Laur. Plut. 74,22*, x. *Laur. Plut. 74,25*, xi. *Laur. Plut. 74,26*, xii. *Laur. Plut. 75,05*, xiii. *Laur. Plut. 75,07*, xiv. *Laur. Plut. 75,18*, xv. *Laur. Plut. 75,20*, xvi. *Laur. Plut. 81,18*, xvii. *Laur. Plut. 87,04*, xviii. *Laur. Plut. 87,07*, xix. *Laur. Conv. Soppr. 192*, xx. *Laur. San Marco 695*, xxi. *Marc. gr. 229*, xxii. *Lipsiensis gr. 16*, xxiii. *New Haven, Beinecke Library Yalensis 1121 (olim British Library, Phillips 4614)*. Από τον κύκλο του έχουν επισημανθεί επίσης οι κώδ. *Par. gr. 2265*, *Laur. Plut. 75,17*, *Laur. Riccardianus 46* και *Barb. gr. 591*.

¹⁴⁸ WILSON, “A mysterious byzantine scriptorium”, σ. 161, όπου εκφράζονται αμφιβολίες για τις κατά καιρούς αποδόσεις χειρογράφων στο σπουδαιτικό εργαστήριο, το οποίο θεωρείται γενικώς ως το πιο παραγωγικό στην περίοδο αυτή. Είκοσι τέσσερις κώδικες αποδίδει στο εργαστήριο της Μονής ο Ν. ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Βιβλιοθήκη και τὸ Βιβλιογραφικὸν Ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, Αθήνα, 1967.

¹⁴⁹ WILSON, “A mysterious byzantine scriptorium”, σσ. 165-67, όπου επισημαίνεται ότι ο κώδ. *Laur. Plut. 74,05* είναι το καλύτερο και αρχαιότερο χειρόγραφο, και ο κώδ. *Par. gr. 1849* το αρχέτυπο των έργων που παραδίδουν αντιστοίχως. Βλ. IDEM, “Aspects of the Tradition of Galen”, εις: G. CAVALLO (ed.), *Le strade del testo*, Bari, 1987, σσ. 45-64. Για τον κώδ. *Laur. Plut. 74,05* πρβλ. και DEGNI, “Scriptorium di Gioannicio”, σσ. 197-211. Επίσης, E. GAMILLSCHG, “Griechische Kopisten

παραδίδει και ο κώδ. *New Haven, Beinecke Library (Yale) 1121, olim British Library, Phillips 4614*.¹⁵⁰ Εντύπωση προκαλεί ασφαλώς το γεγονός της παντελούς απουσίας του άλλου σπουδαίου ιατρού της αρχαιότητας, του Ιπποκράτους, από τα χειρόγραφα που παρήγαγε ο Ιωαννίκιος. Αν όμως πρόκειται για συνειδητή επιλογή ή για συγκυρία –ότι δηλ. δεν διασώθηκαν ιπποκρατικού περιεχομένου χειρόγραφα του Ιωαννικίου ή ενδεχομένως δεν αναγνωρίστηκαν ακόμη– παραμένει ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί επί της παρούσης.

Οι κώδικες με φιλοσοφικό περιεχόμενο παραδίδουν κατά βάση διάφορα έργα του Αριστοτέλους. Πρόκειται για τους κώδ. *Laur. Plut. 81,18* (Ἠθικά Νικομάχεια, Ἠθικά Μεγάλα και Περὶ ζώων μορίων), *Laur. Plut. 87,04* (Περὶ ζώων γενέσεως, Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν, Προβλήματα, Περὶ πορείας ζώων, Περὶ αἰσθήσεως, Περὶ ζώων κινήσεως Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος), *Laur. Plut. 87,07* (Φυσικά, Περὶ οὐρανοῦ, Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, Μετεωρολογικά), *Laur. Conn.*

medizinischer Handschriften (mit zwei Abbildungen)”, *Medicina nei Secoli* 11/3 (1999), 477-86, ιδ. σσ. 477-78.

¹⁵⁰ Ο εν λόγω κώδ. φαίνεται ότι βρισκόταν στην Ιταλία ως τον 19ο αι., όταν πέρασε στην ιδιοκτησία του Sir Thomas Phillipps (1792-1872). Στην συνέχεια αγοράστηκε από το Fenwick Trust και εναποτέθηκε ως δάνειο στην Βρετανική Βιβλιοθήκη, ως τις 6 Ιουνίου του 2006 που εξετέθη σε δημοπρασία του οίκου Christies στο Λονδίνο και αγοράστηκε για το ποσό των 66 χιλ. λιρών από το Πανεπ. του Yale, όπου και φυλάσσεται πλέον. Ο κώδ. εγράφη σε ισπανικό χαρτί (στοιχείο κατ’ εξοχήν χαρακτηριστικό για κώδ. του Ιωαννικίου) ταυτοχρόνως από τρία χέρια, με κύριο γραφέα τον Ιωαννίκιο (φφ. 1-9 και 14-106), ενώ ιδιοκτήτης του κώδ. τον 13ο αι. φαίνεται από δύο μονοκονδυλιές πως υπήρξε ο γνωστός από έγγραφο του 1283 Κων/νος Ζανθόπουλος, βλ. ELSA GARCIA NOVO, *Galen on the anomalous dyskrasia. Editio maior*, Madrid, 2010, σσ. 23-25. Σύμφωνα με το πληροφοριακό υλικό που συνόδευε τον κώδ. στην δημοπρασία στο φ. 61r υπάρχουν τα ονόματα, όχι πλήρως διακριτά, των άλλων δύο γραφέων ή ίσως άλλων κατόχων του, βλ. την ακόλουθη ηλεκτρ. διεύθυνση: http://www.christies.com/LotFinder/lot_details.aspx?intObjectID=4728650. Η σημασία του κώδ. έγκειται στο γεγονός ότι για τρία από τα οκτώ αυτά κείμενα του Γαληνού που παραδίδει αποτελεί τον πιο αρχαίο μάρτυρα, και για άλλα τρία ο *Yalensis* μοιράζεται αυτή την τιμή με τον *Laur. Plut. 74,5* που επίσης αντέγραψε ο Ιωαννίκιος. Υπάρχουν δύο ακόμη πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία. Το ένα είναι ότι παρ’ όλο που προέρχονται από το ίδιο αντιγραφικό εργαστήριο ο *Yalensis* και ο *Laurentianus* ανήκουν όχι στην ίδια, αλλά σε διαφορετική οικογένεια των κειμένων αυτών του Γαληνού. Το άλλο ότι στον *Yalensis* υπάρχουν σχόλια γραμμένα από το χέρι του κυρίου γραφέα Ιωαννικίου στις ώες και στα διάστιχα μετά την ολοκλήρωση του κειμένου, κατά την διόρθωσή του προφανώς, τα οποία φαίνεται ότι παρήχθησαν μεταξύ του 3ου και 6ου αι., βλ. GARCIA NOVO, *ό.π.*, σ. 105.

Soppr. 192 (Πορφυρίου *Εἰσαγωγή, Κατηγορίαι, Περί ἑρμηνείας, Ἀναλυτικά Πρότερα, Ἀναλυτικά Ὑστερα, Τοπικά, Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοί*· με λίγα σχόλια), *Par. gr. 1849* (*Τῶν μετὰ τὰ φυσικά*), ενώ σε μία και μόνη περίπτωση, εκείνη του κώδ. *Par. gr. 1925*, έχουμε τα σχόλια του Μιχαήλ Εφεσίου σε αριστοτελικά έργα. Από το χέρι του Ιωαννικίου προήλθε και το τμήμα των φφ. 1-22 του κώδ. *Vat. Barb. gr. 591* που παραδίδει τα σχόλια του Ιωάννου Φιλοπόνου στα *Φυσικά* του Αριστοτέλους και το *Περί τῶν θείων ὀνομάτων* ἔργο του ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτου.¹⁵¹ Εσχάτως εντοπίστηκε ένας άλλος κώδικας που εγράφη στον κύκλο του εξαιρετικού αυτού γραφέως, ο κώδ. *Laur. Riccardianus 46*, που παραδίδει τα *Ἠθικά Νικομάχεια* και την *Ποιητική* του Αριστοτέλους.¹⁵² Ο

¹⁵¹ WILSON, “A mysterious byzantine scriptorium”, σσ. 164-65· DEGNI, “Scriptorium di Gioannicio”, σσ. 190-197· D. BALDI, “Ioannikios e il Corpus Aristotelicum”, *Revue d'histoire des Textes* 6 (2011), 15-26· BROCKMANN, “Textkritische Überlegungen zu Ioannikios”, και επίσης IDEM, “Zur Überlieferung der aristotelischen Magna Moralia”, εις: SOFIA KOTZABASSI *et al.* (eds.), *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger*, Amsterdam, 1993, σσ. 43-80, ιδ. σσ. 46, 49ff, 73, για τον κώδ. *Laurent. Plut. 81.18* στον ίδιο τόμο βλ. την συμβολή του F. BERGER, “Bemerkungen zur Überlieferung der aristotelischen Schrift *De Incessu Animalium*”, σσ. 23-42, ιδ. σσ. 29-30, για τον κώδ. *Laurent. Plut. 87.4*· SOFIA KOTZABASSI, *Byzantinische Kommentatoren der aristotelischen Topik. Johannes Italos & Leon Magentinos*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 17], Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 19, για τον cod. *Laurent. Conventi Soppressi 192* –για τον οποίο βλ. και τον κατάλογο του A. WARTELLE, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs*, Paris, 1963, αρ. 614, σ. 43. Τέλος, βλ. και RGK II, αρ. 283 για τους κώδ. *Par. gr. 1849* και *Par. gr. 1925*. Για τον τελευταίο κώδ. βλ. και ΟΥΡΑΝΙΑ Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΙΔΟΥ, *Μιχαήλ Εφεσίου εις τό Αριστοτέλους περί ζώων γενέσεως. Από την αρχαία εξηγητική παράδοση στη βυζαντινή ερμηνευτική πρακτική*, [Αριστοτελικά Μελετήματα, 2,], Θεσσαλονίκη, 2010, σσ. 111-12. Η συγγραφέας, ακολουθώντας την περιγραφή του ΟΜΟΝΤ, τοποθετεί τον κώδ. στον 14ο αι. και επισημαίνει ότι στον κώδ. τα υπομνήματα του Εφεσίου παραδίδονται ανωνύμως. Παρ' όλο που δεν αμφισβητείται από την σύγχρονη έρευνα η πατρότητα των υπομνημάτων, δημιουργεί κάποια ερωτηματικά η μη αναφορά του ονόματός του στον κώδ., δεδομένου ότι είναι γραμμένος από τον Ιωαννίκιο μία μόνο γενιά μετά τον Μιχαήλ. Σημειωτέον ότι στα σχόλια από δύο χέρια του β' μισού του 12ου αι. στον κώδ. *Oxon. Collegii Corporis Christi 108* (του 10ου αι.) αναφέρεται ρητά ο εξηγητής ως ο Εφέσιος, βλ. ΚΑΛΟΓΕΡΙΔΟΥ, *ό.π.*, σσ. 113-15 και πίν. IV-IX. Στην παρούσα φάση δεν κατέστη δυνατόν να ασχοληθούμε περισσότερο, αλλά μία περίπτωση που αξίζει περαιτέρω διερευνήσεως θα ήταν αν ίσως τα παραπάνω σχόλια στον οξφορδιανό κώδ. προέρχονται από το εργαστήριο του Ιωαννικίου.

¹⁵² Για τον κώδ. (με χρονολόγηση στον 14ο αι.) βλ. P. MORAUX *et al.*, *Aristoteles Graecus. Die Griechische Manuscripte des Aristoteles*, I. Bd. (Alexandrien-London), [Peripatoi, Bd. 8], Berlin-New

τελευταίος κώδ., παρ' όλην την αξία του για το κείμενο της *Ποιητικής*, φαίνεται πως αποτελεί προϊόν ενός όψιμου μεταχαρακτηρισμού, καθώς υπάρχουν αρκετά σφάλματα που αποδίδονται στην παρανάγνωση γραμμάτων της κεφαλαιογράμματης ή σε δυσκολία στον χωρισμό των λέξεων.¹⁵³ Δύο ακόμη χειρόγραφα με φιλοσοφικό περιεχόμενο έχουν αποδοθεί στον Ιωαννίκιο. Ο ένας εξ αυτών είναι ο κώδ. *Marc. 229*, ο οποίος παραδίδει τα σχόλια του Σιμπλικίου στα *Φυσικά* του Αριστοτέλους.¹⁵⁴ Φαίνεται από παλαιογραφικά κριτήρια, ενώ και το ίδιο το αριστοτελικό περιεχόμενο συνηγορεί προς την κατεύθυνση αυτή, ότι η απόδοση του Μιονί είναι ορθή και δεν συντρέχει λόγος να αναζητήσουμε άλλον γραφέα από τον *περί οὔ ὁ λόγος* Ιωαννίκιο.¹⁵⁵ Το άλλο χειρόγραφο είναι ο ιδιόμορφος κώδ. *Lipsiensis 16*, ο οποίος αντεγράφη εν μέρει μόνον από τον Ιωαννίκιο· τα τμήματα που ο τελευταίος αντέγραψε είναι έργα του Αριστοτέλους (*Περί Μελίσσου, Ξενοφάνου και Γοργία, Περί κόσμου, Περί ἀρετῶν και κακιῶν, Φυσικά*· με λίγα σχόλια), τα *Μετέωρα* του Κλεομήδους και η *εξήγηση* του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου.¹⁵⁶ Είναι εμφανές από το

York, 1976, σσ. 359-60. Την απόδοση στον κύκλο του Ιωαννικίου έκαμε ο D. BALDI, "Note sul Ricc. 46 e la fine della *Poetica* di Aristotele", *Hermes* 139.1 (2011), 88-91.

¹⁵³ Βλ. J. IRIGOIN, *Παράδοση και κριτική τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων*, ελλην. μτφρ. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΠΑΓΩΝΑΡΗ-ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Αθήνα, 2007, σσ. 208-14, όπου και διαφωτιστικά παραδείγματα, π.χ. γὰρ ὁδοῦ αντί του ορθοῦ παρόδου κ.ά.

¹⁵⁴ Στο φ. 2ν ευρίσκονται οι εξής σημειώσεις: *πόνιοι Ἰωαννικίου* και *βιβλίον Ἰωαννικίου μοναχοῦ και ἀναγνώστου*, βλ. E. MIONI, *Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, vol. I: *Thesaurus Antiquus, codd. 1-299*, Roma, 1981, σ. 343. Ο ΜΙΟΝΙ στην περιγραφή του χρονολογεί το χφ. στα μέσα του 13ου αι., αλλά στον τόμο με τα ευρετήρια και τις προσθήκες που κυκλοφόρησε λίγα χρόνια αργότερα επισημαίνει ότι ο γραφέας του κώδ. 229 ταυτίζεται με τον Ιωαννίκιο, βλ. *Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum. Indices omnium codicum graecorum, Praefatio, Supplementa, Addenda*, Roma, 1985, σ. 22.

¹⁵⁵ Μερικά τέτοια στοιχεία που βοηθούν στην ταύτιση της γραφής είναι, για παράδειγμα –πέραν των αρκετών συμπλεγμάτων και βραχυγραφιών που χαρακτηρίζουν τόσο τα άλλα χφφ του Ιωαννικίου, όσο και τον μαρκιανό κώδ.– τα χαρακτηριστικά και ευμεγέθη γράμματα κ, ο τ, και ω, η τοποθέτηση του τ άνωθεν του φωνηέντος στο οριστικό άρθρο, οι συχνές απολήξεις γραμμάτων στην κάτω ή εξωτερική ῶ κ.ά.

¹⁵⁶ Ο κώδ. αποτελείται ουσιαστικά από συνεσταχωμένα περγαμηνά τεύχη διαφορετικών κωδίκων και εποχών. Από άλλο σύγχρονο χέρι του 12ου αι. εγράφη ερμηνευτική σειρά στο Ευαγγέλιο του Ιωάννου, που ενδεχομένως μπορεί να χρησιμοποιήθηκε και αυτή για διδακτικούς σκοπούς. Τα υπόλοιπα κείμενα στον κώδ. έχουν διαφορετική προέλευση: υπάρχουν

περιεχόμενο του χειρογράφου ότι πρόκειται για διδακτικό εγχειρίδιο, καθώς και οι τρεις παραπάνω ενότητες αποτελούσαν μέρος του διδακτικού προγράμματος. Το ερώτημα που παραμένει αναπάντητο είναι αν το χειρόγραφο υπήρξε προϊόν παραγγελίας από άλλον διδάσκαλο ή προοριζόταν για προσωπική χρήση του Ιωαννικίου, πιθανώς στην διδασκαλία.¹⁵⁷

Πέραν των χειρογράφων με ιατρικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο, υπάρχει και μία τρίτη ομάδα χειρογράφων κοσμικού περιεχομένου. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται ο κώδ. *Laur. Plut. 31,10*, ένας σχετικώς παραμελημένος, αλλά όχι αμελητέος κώδ. στην χειρόγραφη παράδοση των τραγικών (siglum O στις αντίστοιχες εκδόσεις), που παραδίδει οκτώ έργα του Ευριπίδου (πιο αναλυτικά πρόκειται για τα τα εξής έργα: *Ἐκάβη*, *Ὀρέστης*, *Μήδεια*, *Φοίνισσες*, *Ἄλκηστις*, *Ἀνδρομάχη*, *Ἰππόλυτος* και *Ῥήσος* με υποθέσεις και σχόλια) και όλα τα έργα

παλαιοδιαθηκικά κείμενα (Ἐξοδος, Λευίτικον κ.ά.) που χρονολογούνται στις αρχές του 10ου αι., το *Χρονικόν* του Γενεσίου στον 11ο, καθώς και ένα απόσπασμα από την *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* του Ιωσήπου. Για μία ακριβέστερη περιγραφή του κώδ. *Lipsiensis 16* βλ. V. GARDTHAUSEN, *Katalog der griechischen Handschriften der Uninvestitäts-Bibliothek zu Leipzig, Leipzig, 1898*, σσ. 17-22, κυρίως όμως την περιγραφή του WIESNER εις: MORAUX *et al.*, *Aristoteles Graecus*, σσ. 405-410, όπου και ταυτοποιείται η γραφή του Ιωαννικίου. Είναι ενδιαφέρον ότι και για τα τρία τμήματα που αντέγραψε ο Ιωαννίκιος, όπως φαίνεται εναργώς από τις υψηλής ποιότητας φωτογραφίες που έχουμε στη διάθεσή μας (και όχι μόνο για τον Κλεομήδη και τον Αριστοτέλη, όπως σημειώνει ο GARDTHAUSEN) χρησιμοποιήθηκαν περγαμηνά τεύχη των οποίων απεξέστη το παλαιότερο σε μεγαλογράμματη γραφή 9ου αι. πατερικό περιεχόμενο (στο φ. 321r, όπου το αριστοτελικό κείμενο τελειώνει στο άνω μισό του φύλλου, το κατώτερο στρώμα είναι ορατό, και δια γυμνού ακόμη οφθαλμού διακρίνονται λεκτικοί τύποι όπως *σάρξ*, *θεότητι* κ.ά. Δεν κατέστη όμως δυνατό να διαβάσουμε το τμήμα αυτό στο σύνολό του).

¹⁵⁷ Πέραν του περιεχομένου, όπως προαναφέραμε, η ύπαρξη σχολίων στο αριστοτελικό τμήμα (σποραδικών στα φφ. 308r, 309r, 310r, 310v, 311r-v, 312r-v, 313r-v, 314v και πολύ πιο πυκνών πια σε όλες τις ώες στα φφ. 318r-321r) και σχημάτων συνηγορεί ίσως υπέρ της διδακτικής χρήσης του κώδ. Αξίζει να σημειωθεί ότι για την παράθεση των σχολίων στις ώες χρησιμοποιούνται παραπεμπτικά σύμβολα, όπως εκείνο στο φ. 314v (**Εικ. 1**), ενώ αριθμούνται ορισμένα χωρία του κειμένου από το ίδιο το χέρι του Ιωαννικίου με ελλην. αριθμούς στην ώρα, βλ. πχ. φφ. 304v, 306v, 307v, 310v, 311r-v, 312v, 313r, 314r (**Εικ. 2**), 318r. Το γεγονός ότι πολλές φορές υπάρχουν παραπεμπτικά σημεία στις ώες χωρίς να συνοδεύονται από σχόλια (όπως π.χ. στο φ. 317r) σημαίνει προφανώς ότι τα σχόλια προστέθηκαν σταδιακά μετά την αντιγραφή του κειμένου, αλλά η διαδικασία παρέμεινε ως ένα σημείο ημιτελής. Τόσο η παράμετρος αυτή, όσο επίσης και το ότι ο κώδ. συνίσταται από επαναχρησιμοποιημένη περγαμηνή καθιστούν πιθανό το ενδεχόμενο ότι το χειρόγραφο υπήρξε προσωπικό κτήμα του Ιωαννικίου και όχι προϊόν παραγγελίας.

του Σοφοκλέους (*Αΐας, Ήλέκτρα, Οιδίπους Τύραννος, Αντιγόνη, Φιλοκτήτης, Οιδίπους επί Κολωνῶ* και *Τραχίνιαι*).¹⁵⁸ Πρέπει να αναφερθεί και ο κώδ. *Vat. gr. 1319*, ο οποίος παραδίδει την *Ίλιάδα* (siglum W της έκδοσης West) με υποθέσεις και λίγα σχόλια.¹⁵⁹ Επίσης, ο *Par. gr. 2722*, φφ. 16-32 που παραδίδει το σωζόμενο μέρος της μυθολογικού περιεχομένου *Βιβλιοθήκης* του Άπολλοδώρου και αποτελεί τον αρχαιότερο μάρτυρα του έργου αυτού, αλλά και πρόγονο όλων των υπολοίπων κωδίκων που το παραδίδουν.¹⁶⁰

Εσχάτως έχει έλθει στο φως ένα ακόμη σημαντικό χφ., ο κώδ. *Vat. gr. 712-13* (πρόκειται ουσιαστικά για ένα άλλοτε ενιαίο χφ. που κάποια στιγμή διαιρέθηκε σε δύο μέρη), ο οποίος παραδίδει μεγάλο μέρος των επιστολών του Μιχαήλ Ψελλού και είναι μάλιστα από τους αρχαιότερους και πιο σημαντικούς μάρτυρες του επιστολικού του *corpus*.¹⁶¹ Επιπλέον, ο κώδ. παραδίδει μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα άλλων αξιόλογων συλλογών επιστολών (Μεγ. Βασιλείου, Γρηγ. Ναζιανζηνού, Ιω. Χρυσοστόμου, Κυρίλλου Αλεξανδρείας, Ισιδ. Πηλουσιώτου, Θεοδ. Στουδίτου), μαζί με *excerpta* από έργα του Γρηγ. Νύσσης και του Χρυσοστόμου και άλλα νομοκανονικής φύσεως κείμενα, ενώ είναι ενδιαφέρουσα η ύπαρξη ακολουθίας του αγ. Ιωαννικίου του νεωτέρου στα φφ. 20r-21r, η οποία ίσως προέρχεται από προσωπικό ενδιαφέρον του ιδίου του κωδικογράφου.¹⁶²

¹⁵⁸ Την αξία του κώδ. όσον αφορά ειδικότερα στις τραγωδίες του Σοφοκλέους και τις πολύ καλές γραφές που διασώζει βλ. P. FINGLASS, “Laurentianus 31.10 and the text of Sophocles”, *CQ* 58.2 (2008), 441–451.

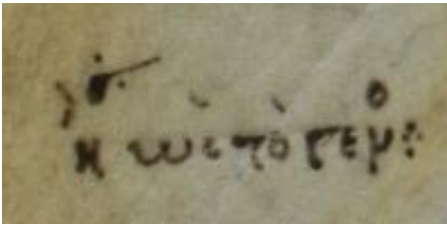
¹⁵⁹ M. L. WEST, *Studies in the Text and Transmission of the Iliad*, K.G. Saur, München – Leipzig, 2001, σσ. 142, 154.

¹⁶⁰ Για τον κώδ. και την αξία του κειμένου που παραδίδει, όμως με εσφαλμένη χρονολόγηση στον 14ο αι., βλ. E. PAPAΘΟΜΟΠΟΥΛΟΣ, “Pour une nouvelle édition de la Bibliothèque d’Apollodore”, *Ελληνικά* 26 (1973), 18-40.

¹⁶¹ STR. PAPAIOANNOU, “Fragile literature: Byzantine letter-collections and the case of Michael Psellos”, εις: P. ODORICO (ed.), *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5-6-7 juin 2008 en mémoire de Constantin Leventis*, [Dossiers Byzantins, 11], Centre d’études byzantines, néo-helléniques & sud-est européennes/École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2012, σσ. 289-328, ιδ. σσ. 317-18. Ευχαριστούμε και από την θέση αυτή τον καθηγητή κ. Παπαϊωάννου, ο οποίος μας ενημέρωσε για την απόδοση του κώδ. στον Ιωαννίκιο.

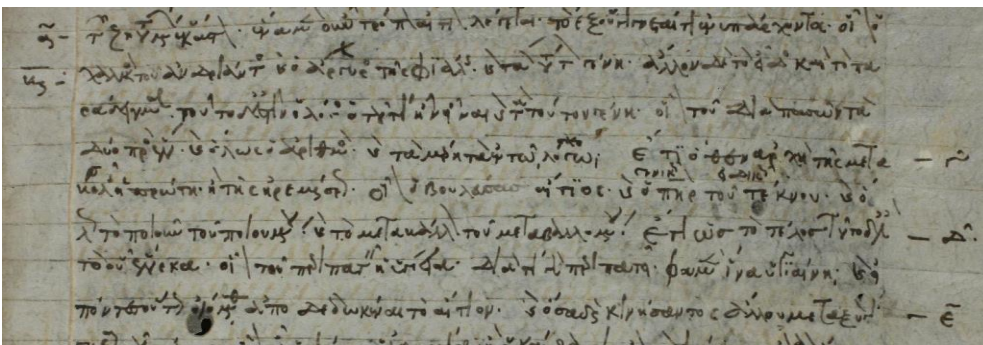
¹⁶² Για την περιγραφή των δύο μερών του άλλοτε ενιαίου κώδ. και τα περιεχόμενά του βλ. R. DEVREESSE, *Codices Vaticani Graeci. Codices 604-866*, In *Bibliotheca Vaticana*, 1950, σσ. 200-207.

Εικ. 1

Κώδ. *Lipsiensis gr. 16*, φ. 314ν (λεπτομέρεια σε μεγέθυνση): παραπεμπτικό σύμβολο και το σχόλιο κ(αι) ώς τὸ γέν(ος):·:

Εικ. 2

Κώδ. *Lipsiensis gr. 16*, φ. 314r: αρίθμηση χωρίων στις ώες: στην αριστερή -α, -β και στην δεξιά -γ, -δ, -ε

3. ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΖΕΤΖΗ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΖΕΤΖΗ (Τόμ. Β΄, αρ. 203) υπήρξε αρκετά σημαντική για τα εκπαιδευτικά δρώμενα και την λόγια παραγωγή του 12ου αιώνας. Η εκκεντρικότητα και τα ποικίλα γνωρίσματα του χαρακτήρα του (π.χ. μία ασυγκράτητη τάση για κομπασμό ή ακόμη και το γεγονός ότι διαρκώς αναφέρεται στον εαυτό του σε τρίτο πρόσωπο) σε συνδυασμό και με διάφορα τραγελαφικά συμβάντα του βίου του, που συχνά περιγράφει ελεεινολογώντας,¹⁶³ τον καθιστούν ενδεχομένως συμπαθή (ή ενίοτε αντιπαθή) στον σημερινό αναγνώστη.¹⁶⁴ Παρ' όλα αυτά, ο Τζέτζης υπήρξε ένας εκ των πλέον πολυγράφων συγχρόνων του, αν όχι μακράν ο πολυγραφότερος όλων. Το έργο του, πέραν της εκτάσεως και της ευρύτητος που το διακρίνει, γεγονός που οφείλεται στην ενασχόληση του Τζέτζη με πολλά διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, αποτελεί συχνά μοναδική πηγή πληροφοριών για μυθολογικά, αρχαιογνωστικά και διάφορα άλλα θέματα, καθώς και αποθετήριο αναφορών σε ουκ ολίγα, απολεσθέντα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Η εξέταση, όμως, της περιπτώσεως του Ιωάννη Τζέτζη είναι σημαντική και για έναν άλλο λόγο. Υπήρξε ίσως ο μοναδικός ιδιωτικός διδάσκαλος του 12ου αιώνας για την δράση και την διδασκαλία του οποίου διαθέτουμε ικανοποιητικές πληροφορίες.

¹⁶³ Βλ. π.χ. την επιστολή υπ' αριθμ. 58 που απευθύνεται στον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ed. LEONE, *Ioannis Tzetzae Epistulae*, Teubner, Leipzig, 1972, σσ. 84-86, στην οποία ο Τζέτζης χαρακτηριστικά γράφει ότι αδυνατούσε να κοιμηθεί ένα βράδυ στο κρεβάτι του λόγω της επίθεσης ψύλλων περισσότερων και από εκείνη την στρατιά του Ξέρξη, ή την επ. 18, ed. LEONE, σσ. 31-34, με την οποία ζητά την συνδρομή του *μυστικού* Νικηφ. Σερβλία για να αντιμετωπίσει μία οδυνηρή κατάσταση: ο γείτονάς του από το επάνω διαμέρισμα της οικίας που διέμενε, ένας χαμηλόβαθμος παπάς, συντηρώντας τα παιδιά του και χοίρους ομού στον ίδιο χώρο ήταν υπεύθυνος για πολλά από τα δεινά του άμοιρου Τζέτζη, ένα εκ των οποίων ήταν ο σχεδόν μόνιμος ποταμός από ούρα που διέρρεε καταρρακτωδώς στο σπίτι του τελευταίου.

¹⁶⁴ Ο Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, "Ποικίλα έλληνικά", *Φιλολογος* 43 (1986), 4-21, ιδ. σ. 4, κάνοντας κάποιες γραμματικές και συντακτικές παρατηρήσεις στην έκδοση δύο λόγων του Τζέτζη γράφει: «*Ο Τζέτζης μπορεί να είναι ανόητος, ασυνταξίες όμως δεν κάνει*», ενώ χαρακτηρίζει τους λόγους αυτούς «*κατασκευάσματα*» αναρωτόμενος αν αξίζει να γίνεται λόγος για τη δομή τους (ο εκδότης των λόγων ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ σχολιάζει την διάρθρωσή τους σε ενότητες).

Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στα 1110, από μία σχετικώς εύπορη οικογένεια. Όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, αντλούσε την καταγωγή του από την πλευρά της μητέρας του από την Γεωργία, ενώ από την πλευρά του πατέρα του η καταγωγή του ήταν ακραιφνώς ελληνική.¹⁶⁵ Λόγω, λοιπόν, της μερικής γεωργιανής του καταγωγής ο Τζέτζης επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Γεωργία και την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας.¹⁶⁶

Ο παππούς του Ιωάννης, αν και ευκατάστατος, ήταν όμως απαίδευτος, και την εκπαίδευσή του ανέλαβε ο ίδιος ο πατέρας του Μιχαήλ.¹⁶⁷ Δεν είναι εφικτό να καταλήξουμε σε σαφή συμπεράσματα όσον αφορά στο βαθμό της προσωπικής του ευθύνης για την μόρφωση του νεαρού Τζέτζη και δεν έχουμε στην διάθεσή μας πληροφορίες για το ενδεχόμενο να παρακολούθησε μαθήματα κοντά σε κάποιον άλλο διδάσκαλο.¹⁶⁸ Φαίνεται ότι χάρις στην μόρφωση που έλαβε

¹⁶⁵ Πράγματι η γιαγιά του ήταν συγγενής της Μαρίας «της Αλανίας» και ήλθε μαζί της στην Κωνσταντινούπολη, βλ. *Χιλιάδες*, V, 17.580-630, ed. P. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Napoli, 1968, σσ. 190-91. Εξουχιστική ανάλυση του χωρίου κάνει ο P. GAUTIER, “La curieuse ascendance de Jean Tzetzes”, *REB* 28 (1970), 207-20, ο οποίος παραθέτει και γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας του Τζέτζη. Βλ. και LYNDA GARLAND – ST. RAPP, “Mary of ‘Alania’: Woman and Empress Between Two Worlds”, εις: LYNDA GARLAND (ed.), *Byzantine Women: Varieties of Experience*, London, 2006, σσ. 91-123, εδώ σσ. 95-96. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι πρόκειται για μία από τις λίγες φορές, πριν την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204, που χρησιμοποιείται ο όρος *ελληνικός* με αυτό το περιεχόμενο, για να δηλώσει δηλ. την καταγωγή, διότι είναι γνωστό ότι ο όρος Έλλην ήταν κατ’ εξοχήν αρνητικά φορτισμένος λόγω της σύνδεσης με την αρχαία ελληνική (ειδωλολατρική) θρησκεία.

¹⁶⁶ Υπερηφανευόταν μάλιστα για την γνώση στοιχείων από τις γλώσσες της περιοχής αυτής, βλ. A. KAZHDAN – ANN WHARTON EPSTEIN, *Change in the Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, [The Transformation of the Classical Heritage, 7], Berkeley, 1985, σσ. 183, 259-260.

¹⁶⁷ *Χιλιάδες*, V, 17.615-621, ed. LEONE, σ. 191.

¹⁶⁸ Ο ίδιος ο Τζέτζης δεν λέγει τίποτα σχετικό. Υπάρχει μία αναφορά του στην επιστολή που απέστειλε γύρω στα 1155 προς τον Αλέξιο Παντεχνή, ότι δηλ. τον αδελφό του τελευταίου εκπαίδευε στα της φιλοσοφίας ο *καθηγητής* του Τζέτζη. Η φράση («... ἦν ὁ ἐμὸς καθηγητῆς ἐκπαιδεύει καὶ σὺν αὐτῷ τὸν λοιπὸν μυριάριθμον ὄμιλον ἐν τρυχηροῖς τοῖς ρακίοις καὶ οὐ βλακώδεσιν, ἦν ἐκπονούμενος ἄνθρωπος προσομοιοῦται θεῷ ...»), ed. P. LEONE, *Ioannes Tzetzae Epistulae*, Leipzig, 1972, επ. 93, σ. 135.6-8) θα επέτρεπε να εννοήσουμε ότι επρόκειτο ὄντως για κάποιον διδάσκαλο του Τζέτζη, θα μπορούσε όμως να εκληφθεῖ και με την έννοια ότι ο εν λόγω καθηγητῆς δεν ήταν απαραίτητως κάποιος διδάσκαλος με την συμβατική έννοια, αλλά ένας πνευματικός καθοδηγητῆς (ίσως ο ηγούμενος της μονῆς Παντοκράτορος, στην οποία διέμενε και ο ίδιος) και ότι ο ὄμιλος ο ενδεδυμένος *ἐν τρυχηροῖς τοῖς ρακίοις* δεν ήταν παρά οι μοναχοί της

κατόρθωσε μετά το πέρας των σπουδών του να βρει εργασία ως γραμματέας στα 1131/32 στην υπηρεσία του *επάρχου* της μακεδονικής Βέροιας Ισαακίου. Απελύθη, όμως, διότι συνήψε ερωτική σχέση με την σύζυγο του προϊσταμένου του και έτσι λίγο αργότερα επέστρεψε –πεζός!– στην πρωτεύουσα, από την οποία δεν απομακρύνθηκε πια για το υπόλοιπον της ζωής του.¹⁶⁹ Στα 1138 τον βρίσκουμε ως γραμματέα στην υπηρεσία του *σεβαστοῦ* Ισαακίου Κομνηνού και στην συνέχεια του *μυστικοῦ* Νικηφόρου Σερβλία γύρω στα 1140.¹⁷⁰ Στις αρχές της επομένης δεκαετίας, δηλ. στα 1150/54 βρισκόταν στην υπηρεσία του *επάρχου* Ιωάννη Ταρωνίτη, ο οποίος είχε υποσχεθεί ότι ως αντάλλαγμα για την παροχή εργασίας θα του εξασφάλιζε κάποια οικία.¹⁷¹

Για να προσπορίσει τα προς το ζην, επομένως, ο Τζέτζης εργαζόταν περιστασιακά ως γραμματέας αρκετών ευγενών, προϊσταμένων σε τομείς της κεντρικής διοίκησης. Η κύρια ωστόσο και μακροβιότερη ασχολία του υπήρξε εκείνη του ιδιωτικού διδασκάλου. Με βάση μία αναφορά του σε επιστολή του που χρονογείται στα 1140 φαίνεται πως σε λίγο προγενέστερο χρονικό σημείο είχε κληθεί να διδάξει τους *βασιλέως παίδας* διαμένοντας στην αυτοκρατορική αυλή μαζί τους, πρόταση την οποία απέρριψε για άγνωστο λόγο.¹⁷² Πιθανώς, η αποδοχή αυτής της προσφοράς θα του είχε εξασφαλίσει ένα καλύτερο μέλλον. Πράγματι, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τα πολύ έντονα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε στα πρώτα έτη της σταδιοδρομίας του του

μονής. Για την χρονολόγηση της επιστολής στα 1155 βλ. M. GRÜNBART, “Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes”, *JÖB* 46 (1996), 175-225, εδώ σσ. 218-19.

¹⁶⁹ *Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου τὰ μεθ’ Ὀμηρον*, ed. IM. BEKKER, *Ioannis Tzetzae Antehomerica, Homerica et Posthomerica*, Berlin, 1816, σσ. 62-63, στίχ. 284-89. Βλ. και G. HART, “De Tzetzarum nomine, vitis, scriptis”, *Jahrbücher für Classische Philologie, Supplementband* 12 (1881), 1-76. Ο Τζέτζης απέθανε ασφαλώς μετά το 1180, διότι συνέγραψε ιαμβικούς στίχους για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, βλ. C. WENDEL, “Tzetzes”, *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, VII A 2 (1948), στήλ. 1959-2011, αρ. 31, στήλ. 2001-02.

¹⁷⁰ Επ. 6 και 18, ed. LEONE, σσ. 9-15 και 31-34 αντιστοίχως.

¹⁷¹ Επ. 83, ed. LEONE, σσ. 123-125.

¹⁷² Επ. 19, ed. LEONE, σσ. 34-37 (για την χρονολόγησή της βλ. GRÜNBART, “Prosopographische Beiträge”, σσ. 188-89). Βλ. και J. SHEPARD, “Tzetzes’ Letters to Leo at Dristra”, *BF* 6 (1979), 191-239, εδώ σ. 200.

ανάγκασαν να πουλήσει αφ' ενός την βιβλιοθήκη του (πλην ενός τόμου με τους *Παράλληλους Βίους* του Πλουτάρχου, και μερικών τευχών με αποσπάσματα μαθηματικών έργων)¹⁷³ και να ψάχνει αφ' ετέρου για μαικήνες και προστάτες στο πρόσωπο μελών της αριστοκρατίας.¹⁷⁴

Κατά τα μέσα, μάλλον, της δεκαετίας του 1140 ή λίγο αργότερα,¹⁷⁵ κατάφερε να γίνει δεκτός και να διαμένει σε κελί ή οικίσκο ιδιοκτησίας του βασιλικού καθιδρύματος του Χριστού Παντοκράτορος και να συνεχίσει το διδακτικό του έργο από εκεί.¹⁷⁶

¹⁷³ Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξηγήσεις Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, [Ακαδημία Αθηνών/Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα, 2007, σ. 22.4-11.

¹⁷⁴ Δύο από τους τακτικούς αλληλογράφους του Τζέτζη, ο Λέων Χαρσιανίτης, έπειτα επίσκοπος Δρίστρας, και ο Αλέξιος, ο ανηψιός του *πρωτοβεστιάριου*, ήσαν πιστοί φίλοι και πάτρωνες, αφού συχνά στέλνουν στον λόγιο μαζί με τις επιστολές τους δώρα, άλλα τα οποία τους ζήτησε ο ίδιος και άλλα όχι· βλ. για παράδειγμα την επ. υπ' αριθμ. 39 προς τον Λέοντα Δρίστρας, ed. LEONE, σσ. 56-58, τον οποίο ευχαριστεί για τα τρία παστωμένα ψάρια από τον Δούναβη που του απέστειλε (άνευ επιστολής όμως). Για την αποστολή συνοδευτικών δώρων μαζί με τις επιστολές βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΕΛΟΣ, "Realia in Byzantine Epistolography X-XIIIc", *BZ* 77 (1984), 20-37.

¹⁷⁵ Έτσι, τουλάχιστον, προκύπτει από την χρονολόγηση των επιστολών του προς τον ηγούμενο Ιωσήφ, βλ. GRÜNBAUT, "Prosopographische Beiträge", σσ. 205-06. Δεν είναι απίθανο ότι ο Τζέτζης θα είχε προσπαθήσει να γίνει δεκτός σε κάποια άλλη μονή, πριν καταλήξει στην Παντοκράτορος. Η επ. 9, που χρονολογείται στα 1138 (βλ. GRÜNBAUT, "Prosopographische Beiträge", σ. 181), την περίοδο δηλ. που ξεκινούν τα σημαντικά βιοποριστικά του προβλήματα, απευθύνεται στον ηγούμενο της μονής Παντεπόπτου *ώς από τινος ξένου*, δηλ. εγράφη για λογαριασμό άλλου από τον Τζέτζη ή, το πιθανότερο, αποτελεί δική του άσκηση στην σύνταξη επιστολών σε αττικό ύφος, βλ. WENDEL, "Tzetzes", στήλ. 1992 και SHEPARD, "Tzetzes' Letters", σ. 202. Αν επομένως ισχύει η τελευταία περίπτωση, ακόμα και αν η επιστολή όντας γύμνασμα δεν εστάλη ποτέ, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι απηχεί την αγωνία του δυστυχούς λογίου να εξεύρει ένα ασφαλές καταφύγιο: «*Τολμῶν ὁ δοῦλός σου, θεοειδέστατε δέσποτα, καὶ πάλιν δέομαι τῆς σῆς ἀντίληψεως· διέσωζες πρὶν ἡμᾶς ὑπὸ τὴν σὴν κιβωτὸν, τὴν ἀγίαν λέγω μονήν, ἐκ τοῦ κατακλισμοῦ τῶν βιωτικῶν περιστάσεων, ὡσπερ ὁ Νῶε ποτε ... ὡς δὲ τῆς σῆς ἀπεφοιτήσαμεν κιβωτοῦ, οὔπω γὰρ ἐφ' ἡμᾶς τὸ τῆς βασιλικῆς ἀγανακτήσεως ὕδωρ ἐκόπασε ... ἔνθεν τοι καὶ πάλιν ὡσπερ ὑπὸ τινος σωτήριον κιβωτὸν πρὸς τὴν σὴν θεαυδεστάτην καταφεύγω ἀντίληψην ...*», ed. LEONE, σσ. 17-18. Επιπλέον, η αγανάκτηση του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού προς το πρόσωπό του, υποθέτοντας πάντοτε ότι τα περιγραφόμενα στην επιστολή αφορούν τον ίδιο τον Τζέτζη, θα οφειλόταν μάλλον στο γεγονός της άρνησής του να διδάξει τους βασιλόπαιδες, βλ. παραπάνω υποσημ. 92.

¹⁷⁶ Από το Τυπικό της Μονής Παντοκράτορος, ed. P. GAUTIER, "Typikon du Christ Saviour Pantokrator", *REB* 32 (1974), 1-145 δεν γίνεται καμία αναφορά στην ύπαρξη σχολείου προσαρτημένου στην Μονή για την διδασκαλία των μοναχών (αν και φυσικά γίνεται διεξοδική μνεία στον ρόλο και τα καθήκοντα του *διδασκάλου τῶν ἱατρῶν* που προβλεπόταν λόγω της

Δεν ήταν ο μόνος διδάσκαλος που βρίσκουμε εγκατεστημένο σε οίκισμα ανήκον στην Μονή αυτή. Ένας αντίζηλος του Τζέτζη, διδάσκαλος ονόματι Πελαγονίτης, διέμενε επίσης σε κελί πλησίον του συγκροτήματος του Παντοκράτορος.¹⁷⁷ Εκεί ο Τζέτζης βρήκε ένα ασφαλές καταφύγιο για να συνεχίσει απρόσκοπτα το διδακτικό και συγγραφικό του έργο, χωρίς να αντιμετωπίζει τουλάχιστον τα επαχθή βιοποριστικά προβλήματα που τον ταλάνιζαν πρωτύτερα.¹⁷⁸

Παρ' όλο που δεν μνημονεύεται από το Τυπικό η ύπαρξη βιβλιοθήκης, είναι ασφαλές να υποθέσουμε ότι η Μονή διέθετε μάλλον κάποια συλλογή βιβλίων, στην οποία είχε πρόσβαση και την συμβουλευόταν τακτικά ο Τζέτζης. Γνωρίζουμε για την ακρίβεια ότι διέθετε ένα αντίτυπο των *προγυμνασμάτων* του Αφθονίου.¹⁷⁹ Φυσικά, τις ανάγκες του συμπλήρωνε, όπως όλοι οι σύγχρονοι

υπάρξεως του νοσοκομείου, βλ. σ. 107.1313-23). Για τις μοναστηριακές σχολές βλ. πάντως Z. G. SAMODUROVA, “К вопросу о сущестvовании монастырских школ в Византии VIII-XII вв. (= Περί του ζητήματος της ύπαρξης μοναστηριακών σχολείων στο Βυζάντιο κατά τους 8ο-12ο αι.)”, *VV* 56 (81) (1995), 204-214.

¹⁷⁷ Τα μαθήματα θα πρέπει να λάμβαναν χώρα στο κελί του, όπου ο Τζέτζης θα δεχόταν μαζί με τους κοσμικούς νέους ίσως και ορισμένους μοναχούς, σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση του οικήματος και σιτίσεως. Ο ηγούμενος της μονής είχε ασφαλώς και αυτός κάποιον λόγο στην επιλογή των μαθητών που δεχόταν ο Τζέτζης. Αυτό είναι εμφανές από την επιστολή που ο τελευταίος απέστειλε προς τον ηγούμενο Ιωσήφ Αγιογλυκερίτη (επ. 79, ed. LEONE, σσ. 117-118), με την οποία του ζήτησε να τον απαλλάξει από κάποιον ράθυμο *χαρτουλάριο* και να τον εξαιρέσει από τον κύκλο των μαθητών του –διότι λόγω ακριβώς της ραθυμίας του αποτελούσε όνειδος για αυτόν– και να τον αναθέσει σε κάποιον άλλο διδάσκαλο (γιατί όχι στον αντίζηλό του τον Πελαγονίτη!). Βλ. και P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, σ. 329.

¹⁷⁸ Επ. 98 και 99, ed. Leone, σσ. 142-146. WENDEL, “Tzetzes”, στήλ. 1963. Αν και ένα μοτίβο, στο οποίο επανέρχεται συνεχώς στις επιστολές του, είναι ότι επρόκειτο για λιτοδίαιτο άτομο, το οποίο δεν είχε ανάγκη από υλικά αποκτήματα (βλ. π.χ. την επ. 39, ed. LEONE, ιδ. σ. 57), ωστόσο βρίσκουμε τον Τζέτζη να διαμαρτύρεται για το γεγονός ότι δεν ελάμβανε νομίσματα ως αντιμισθία, WENDEL, “Tzetzes”, στήλ. 1963.

¹⁷⁹ Το νοσοκομείο της μονής θα διέθετε ασφαλώς κάποια βιβλιοθήκη ιατρικών τίτλων για την κάλυψη των αναγκών του *διδασκάλου τῶν ἰατρῶν* και του λοιπού ιατρικού προσωπικού. Από την επ. 78 του Τζέτζη προς τον Πελαγονίτη, ed. LEONE, σσ. 116-17, πληροφορούμαστε την ύπαρξη του χειρογράφου του Αφθονίου. Πληροφορεί, μάλιστα, ο Τζέτζης τον αντίζηλο διδάσκαλο ότι εις μάτην προετοίμαζε σχολιασμό των *προγυμνασμάτων*, διότι ο ηγούμενος Ιωσήφ έχοντας αναγνωρίσει την φαυλότητα του χαρακτήρα του τού απαγόρευε πλέον την πρόσβαση στην μονή και κατά συνέπεια στον κώδικα. Προφανώς, εδώ, υπάρχει δάκτυλος του Τζέτζη, λόγω της αντιπαλότητας με τον Πελαγονίτη, για τον πρόσθετο λόγο ότι ο πρώτος σχεδίαζε ή είχε ήδη

και μεταγενέστεροί του λόγιοι, δανειζόμενος τον τίτλο που ενίοτε τον ενδιέφερε από κάποιον άλλο φίλο ή συνάδελφο.¹⁸⁰

Η δράση του μπορεί ως ένα βαθμό να σκιαγραφηθεί μέσα από την εκτεταμένη αλληλογραφία του που διασώθηκε (107 επιστολές).¹⁸¹ Ο Τζέτζης ανήκε σε ένα σχετικά ευρύ δίκτυο που δεν συμπεριελάμβανε όμως σε τόσο μεγάλο βαθμό μέλη των υψηλοτέρων αριστοκρατικών κύκλων –όπως ίσχυε στην περίπτωση του Θεοφυλάκτου Αχρίδος ή του Μιχαήλ Ιταλικού– αλλά κατά βάση αρκετούς υπαλλήλους που επάνδρωναν τον κρατικό μηχανισμό στελέχη του κλήρου και τους προστατευόμενούς τους, όπως επίσης και άλλους λογίους.¹⁸² Πολλοί εξ αυτών υπήρξαν σε κάποιο χρονικό σημείο μαθητές του, συνάδελφοι, αντίζηλοι (τους οποίους όμως καταδικάζει στην αφάνεια μη κατονομάζοντάς τους) και ενδεχομένως πάτρωνες, όπως ο παλαιός του μαθητής Κωνσταντίνος Κοτέρτζης. Εύλογα ασφαλώς, ο Τζέτζης προσπάθησε να εξασφαλίσει την εύνοια των

προετοιμάσει σχολιασμό του Αφθονίου. Τα σχόλια αυτά του Τζέτζη, ανέκδοτα ακόμη, παραδίδονται από τον κώδ. *Vindob Phil. gr. 130*, φφ. 8r-83r (μαζί με σχόλια του Ιωάννη Σαρδιανού και του Ιωάννη Δοξαπατρή), βλ. HUNGER, *Katalog der griech. Hss*, I, σ. 238.

¹⁸⁰ Βλ. επί παραδείγματι την επ. 92, ed. LEONE, σσ. 131-34, προς τον γραμματικό του Φύλακος, με την οποία του ευχαριστεί που του δάνεισε ένα χειρόγραφο με τα έργα του ιατρού Αετίου Αμιδηνού (6ος αι.). Βιβλίο, που όμως δεν προσδιορίζει, ο Τζέτζης ζήτησε και από τον επίσκοπο Δαλιανδού Κωνσταντίνο, βλ. επ. 83, ed. LEONE, σ. 123.

¹⁸¹ Βάσει του *corpus* που εξέδωσε ο M. GRÜNBART, *Epistularum Byzantinarum Initia*, Hildesheim-Zürich-N. Y., 2001, οι πιο παραγωγικοί επιστολογράφοι της βυζαντινής περιόδου υπήρξαν κατά σειράν οι: Λιβάνιος (1544), Βαρσανούφιος (616), Θεόδωρος Στουδίτης (561), Μιχ. Ψελλός (542· βάσει του P. MOORE, *Iter Psellianum*), Μιχ. Γαβράς (462), Δημ. Κυδώνης (450), Μέγας Βασίλειος (350), Γρηγ. Ναζιανζηνός (249), Γρηγ. Β΄ Κύπριος (197), Κων. Ακροπολίτης (196), Νικ. Α΄ Μυστικός (193), Μιχ. Χωνιάτης (181), Νικηφ. Γρηγοράς (159), Ιω. Απόκαυκος (156), Συνέσιος Κυρήνης (156), Θεοφύλακτος Αχρίδος (135), Ανώνυμος Καθηγητής του 10ου αι. (122), Μάξιμος Πλανούδης (121), πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ (115). Για τη φύση των επιστολών του Τζέτζη βλ. M. GRÜNBART, “Byzantinische Briefkultur”, *Acta antiqua* 47 (2007), 117-38. Για κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενό τους βλ. A. KAMBYLIS, “Textkritische beobachtungen zu den Briefen des Johannes Tzetzes”, *JÖB* 20 (1971), 133-48.

¹⁸² Για το δίκτυο των επαφών του Τζέτζη βλ. M. GRÜNBART, “‘Tis love that has warm'd us. Reconstructing networks in 12th century Byzantium”, *Revue belge de philologie et d'histoire* 83 (2005), 301-13.

περισσότερων σημαντικών πατρώνων των γραμμάτων, όπως ήταν η σεβαστοκράτειρα Ειρήνη¹⁸³ και ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Α΄ Κομνηνός.¹⁸⁴

Οι επιστολές του βρίθουν από χωρία μυθολογικού και αρχαιογνωστικού ενδιαφέροντος, τα οποία άντλησε ως επί το πλείστον από αρχαίες πηγές, ενώ αντιθέτως εμφανής είναι η σχετικά πιο ισχνή παρουσία χριστιανών συγγραφέων.¹⁸⁵ Επειδή ο Τζέτζης θεώρησε πολλά από τα χωρία αυτά σκοτεινά ή δυσνόητα, έκρινε αναγκαίο να συντάξει μία σωρεία επεξηγηματικών και ερμηνευτικών εμμέτρων σχολίων συνοδευτικών σε αυτά, δέκα χιλιάδων στο σύνολό τους, γνωστών με το όνομα που τους έδωσε ο πρώτος εκδότης τους,

¹⁸³ Για τις σχέσεις της Ειρήνης με τον Τζέτζη, μεταξύ άλλων λογίων, βλ. Α. RHOBY, “Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld”, *Νέα Ψώμη* 6 (2009), 305-336.

¹⁸⁴ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Τζέτζης προσπάθησε να προσελκύσει την εύνοια του Μανουήλ Α΄ αναφερόμενος στην επιστολή του προς αυτόν σε κάποιο όνειρο που είδε και ερμηνεύοντάς το ως προάγγελο μεγάλης νίκης που θα κατήγαγε ο αυτοκράτωρ κατά των Σκυθών, βλ. επ. 58, ed. LEONE, σσ. 84-86. Είναι ευνόητο ότι ένας πτωχός λόγιος προσπάθησε μέσω της ονειρομαντείας να γίνει αρεστός σε έναν αυτοκράτορα, ο οποίος επεδείκνυε ιδιαίτερη αγάπη για περιθωριακές ενασχολήσεις, όπως η αστρολογία. Δεν ήταν η μόνη φορά όμως που ο Τζέτζης προσέφευγε στην ονειρομαντεία ως μέσο για την απόκτηση εύνοιας από κάποιον ισχυρό προστάτη, διότι το ίδιο έπραξε, όπως αποδεικνύεται από την επ. 59, ed. LEONE, σσ. 87-88, απευθυνόμενος στην σύζυγο του *μεγάλου έταιρειάρχη* (μάλλον του Γεωργίου Παλαιολόγου), ερμηνεύοντας δικό της όμως όνειρο. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της επιστολής του προς τον *σεβαστό και έπαρχο* Ανδρόνικο Καματηρό, βλ. επ. 103, ed. LEONE, σ. 149, όπου ο Τζέτζης εξηγεί, με ευνοϊκό τρόπο το δίχως άλλο, το όνειρο του Καματηρού. Φαίνεται, λοιπόν, από τις δύο τελευταίες αυτές επιστολές, ότι ο Τζέτζης είχε καταφέρει να αποκτήσει κάποια φήμη ως ικανός εξηγητής ονείρων, γεγονός που του επέτρεπε να απολαύει της εύνοιας των μελών αυτών της αριστοκρατίας που κατέφευγαν σε αυτόν.

¹⁸⁵ Ο D. A. CONSTANTELOS, “The Greek Classical Heritage in Greek Hagiography”, εις: J. S. LANGDON *et al.* (eds.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, Vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 91-116, ιδ. σσ. 94-95 αναφέρεται επιτροχάδην στις αρχαίες πηγές του Τζέτζη, σημειώνοντας ότι πέραν της Αγίας Γραφής, στις επιστολές εντοπίζεται μόνο ένα χωρίο χριστιανού συγγραφέως, του Ανδρέα Κρήτης. Τα χωρία από την Παλαιά Διαθήκη κατέχουν, ειρήσθω εν παρόδω, την μερίδα του λέοντος (περ. 75 %) από όλες τις αναφορές στην Αγία Γραφή, βλ. P. MAGDALINO & R. NELSON, “Introduction”, εις: P. MAGDALINO – R. NELSON (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia], D. Oaks, Washington D.C., 2010, σσ. 1-38, σ. 9. Για περισσότερα στατιστικά στοιχεία αναφορικά με τις αναφορές του Τζέτζη στις πηγές του βλ. A.R. LITTLEWOOD, “A Statistical Survey of the Incidence of Repeated Quotations in Selected Byzantine Letter-Writers”, εις: J. DUFFY & J. PERADOTTO (eds.), *GONIMOS. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L.G. Westerink at 75*, Buffalo – New York, 1988, σσ. 137-54.

Χιλιάδες.¹⁸⁶ Η ιδιαιτερότητα του έργου έγκειται στο ότι δεν πρόκειται για ένα αυτόνομο έργο με συνεχή εσωτερική δομή, αλλά με χαλαρή έως και ανύπαρκτη σύνδεση των επιμέρους ενοτήτων, που ακολουθούν διαδοχικά τα χωρία των επιστολών που σχολιάζουν. Επιπλέον, ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ο πλούτος των πληροφοριών που αποθησαυρίζονται εκεί για θέματα επί παντός, σχεδόν, επιστητού, καθώς και ο μεγάλος αριθμός των αρχαίων πηγών που είχε στην διάθεσή του ο Τζέτζης και που σήμερα σώζονται σε αποσπασματική μορφή ή έχουν οριστικά απολεσθεί.¹⁸⁷

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις διδακτικές πρακτικές του μέσα από το πλούσιο συγγραφικό του έργο, το οποίο καλύπτει τους τομείς της γραμματικής, της ποιητικής, της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Αναφορικά με την διδασκαλία της γραμματικής αρχικά –αν και πλείστες όσες παρατηρήσεις ορθογραφικής, γραμματικής και συντακτικής φύσεως απαντούν συχνά ανάμεσα στα πλούσια σχόλια του Τζέτζη στα διάφορα έργα της αρχαίας γραμματείας¹⁸⁸ από την γραφίδα του προέρχονται δύο σύντομες και ανέκδοτες ακόμη πραγματείες. Η μία εξ αυτών ασχολείται με τα εγκλιτικά μόρια και η άλλη άπτεται ορθογραφικών ζητημάτων.¹⁸⁹ Οι πραγματείες αυτές, όπως προκύπτει από την φύση τους, καθώς είχαν ως σκοπό την εξήγηση ορισμένων στοιχειωδών φαινομένων,

¹⁸⁶ Η σύγχρονη κριτική έκδοση πραγματοποιήθηκε από τον P.A.M. LEONE, *Ioannes Tzetzae Historiae (Chiliades)*, Liberia Scientifica Editrice, Naples, 1968. Για ένα παραβλεφθέν απόσπασμα των Χιλιάδων βλ. M. GRÜNBAERT, “Ein übersehenes Textfragment der Chiliaden des Johannes Tzetzes (Vat. Gr. 1408 [Va])”, *JÖB* 49 (1999), 95-100. Για την χαρακτήρα των Χιλιάδων και την σχέση τους με τις επιστολές βλ. G. MORGAN, “Homer in Byzantium: John Tzetzes”, εις: C. RUBINO - C. SHELMERDINE (eds.), *Approaches to Homer*, Texas Univ. Press, Austin, 1983, σσ. 165-88, ιδ. σσ. 169-70. Για ορισμένες μετρικές, κριτικές και πραγματολογικές παρατηρήσεις βλ. W. HÖRANDNER, “Bemerkungen zu den Chiliaden des Johannes Tzetzes”, *Byz* 39 (1969), 108-20.

¹⁸⁷ Για το θέμα των πηγών στις *Χιλιάδες* του Τζέτζη βλ. κατ’ αρχάς CHR. HARDER, *De Ioannis Tzetzae Historiarum fontibus quaestiones selectae*, Diss., Kiliae, 1886.

¹⁸⁸ Ένα πολύ απλό παράδειγμα είναι το σχόλιο του Τζέτζη στην *Ιλ.* Α 8 και συγκεκριμένα στον όρο *ξυνέηκε*, απ’ όπου λαμβάνει την αφορμή να εξηγήσει το φαινόμενο της μετατροπής του -σσε -ξ- στην αττική διάλεκτο, βλ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίωάννου γραμματικού τοῦ Τζέτζου ἐξήγησις*, σ. 106.

¹⁸⁹ Βλ. Τόμ. Β’, σ. 519, όπου και αναλυτικές πληροφορίες για την χειρόγραφη παράδοσή τους. Το *Περὶ ῥημάτων ἀύθυποτάκτων* ποίημα που εξέδωσε ο ΛΑΜΠΡΟΣ ως έργο του Τζέτζη πραγματικά ανήκει στον Νικήτα Ηρακλείας, βλ. παραπάνω Τόμ. Β’, σ. 387.

απευθύνονταν το δίχως άλλο σε πολύ αρχαίους μαθητές. Η ορθή διαδικασία για την εκμάθηση της γραμματικής, που σύμφωνα με τον Τζέτζη ήταν επίπονη και χρονοβόρος διαδικασία, αρχόταν από την εισαγωγή πρώτα στα αντικείμενα και την εξοικείωση με τα στοιχειώδη (δηλ. την εκμάθηση των γραμμάτων και των συλλαβών), στην συνέχεια περνούσε στην ύλη της γραμματικής από τα βιβλία του Διονυσίου του Θρακός και του Θεοδοσίου του Αλεξανδρινού, ενώ συνάμα ο μαθητής εισαγόταν και στα ποιητικά έργα, και σε μεγαλύτερη ηλικία ερχόταν εν τέλει η ενασχόληση με την σχεδογραφία.¹⁹⁰

Ενδιαφέρον έχει στο σημείο αυτό να εξετάσουμε την σχέση του Τζέτζη με το αντικείμενο της σχεδογραφίας. Από τα σωζόμενα και επωνύμως παραδιδόμενα σχέδια του δωδεκάτου αιώνα κανένα δεν φέρει το όνομά του.¹⁹¹ Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ίσως ανάμεσα στα ανώνυμα, τα οποία αποτελούν και το ήμισυ σχεδόν της σωζόμενης σχεδογραφικής παραγωγής, λανθάνουν και ορισμένα δικά του. Ο ίδιος ωστόσο όχι μόνο δεν κάνει λόγο για την σύνταξη σχεδών από την πλευρά του, αλλά από την εντόνως αρνητική στάση του απέναντι στην σχεδογραφία και τους συναδέλφους του διδασκάλους που ασχολούνταν με το αντικείμενο αυτό, θα μπορούσε να θεωρηθεί ασφαλές το συμπέρασμα ότι ο Τζέτζης ουδέποτε ασχολήθηκε ενεργά με την σχεδογραφία.¹⁹² Στο ζήτημα αυτό

¹⁹⁰ Την άποψή του εκθέτει ο Τζέτζης σε σχόλιό του στον στίχο 285 από τα *Έργα και Ημέρες* του Ησιόδου, ed. TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823, σ. 198.2-8. A. Dyck, *Epimerismi homerici*, I, Berlin-N.Y., 1983, σ. 25.

¹⁹¹ Η άποψη της FEDERICA CICCOLELLA, *Donati Graeci. Learning Greek in the Renaissance*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, vol. 32], Brill, Leiden-Boston, 2008, σσ. 114-15 υποσημ. 130, ότι δηλ. οι ιαμβικοί στίχοι του Τζέτζη *κατά γυναικός σχεδογραφούσης*, δεν αποκλείεται να αποτελούν σχέδος σε έμμετρη μορφή δεν φαίνεται ιδιαίτερος πειστική, κυρίως λόγω της αντιμετώπισης του αντικειμένου της σχεδογραφίας από τον Τζέτζη, βλ. την αμέσως επομένη υποσημείωση.

¹⁹² Ο Τζέτζης δεν διστάζει συχνά να επικρίνει λόγω της αμάθειάς τους ορισμένους σχεδογράφους, τους οποίους όμως δεν κατονομάζει (αλλά αναφέρει σε μία περίπτωση ως *πρωξιμοπλόκους*, προφανώς ως λογοπαίγνιο από το οφίκιο που κατείχαν), αποκαλώντας τους *βουβάλους*, βλ. MARIA JAGODA LUZZATTO, “Note inedite di Giovanni Tzetzes e restauro di antichi codici alla fine del XIII secolo: Il problema del Laur. 70,3 di Erodoto”, εις: G. PRATO (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V colloquio internazionale di paleografia greca (Cremona 4-10 ottobre 1998)*, Firenze, 2000, σσ. 633-54 & 5 πίν., εδώ σ. 643. Πρβλ. και το σχόλιο στην επ. 31, ed. LEONE, σ. 166 : «... τούς πανσόφους ἔα δὲ τούς σχεδεργάτας· ἴσασιν οὐδὲν ὦν

εμφανίζεται περισσότερο παραδοσιακός και συμπλέει με την άποψη της Άννας Κομνηνής, θεωρώντας ότι ο ορθός και αναντικατάστατος τρόπος διδασκαλίας ήταν η αναγωγή και η στενή ενασχόληση με τα έργα των παλαιών (δηλ. των αρχαίων συγγραφέων), ενώ η σχεδोगραφία ως εξαιρετικά μηχανιστική μέθοδος διδασκαλίας οδηγούσε στην παρακμή των ανθρωπιστικών σπουδών.¹⁹³

Το μεγαλύτερο μέρος του έργου του Τζέτζη σχετίζεται με την διδασκαλία της ποιητικής, με την οποία ασχολήθηκε συστηματικά και εκτεταμένα, ενώ και ο ίδιος υπήρξε παραγωγικός ποιητής.¹⁹⁴ Ιδιαίτερο βάρος απέδωσε πρωτίστως στην

δοκοῦσιν εἰδέναι· φέρουσι τὴν κλῆσιν δὲ τῆς τέχνης (scil. τῆς γραμματικῆς) μάτην· τοὺς τεχνικοὺς γὰρ οὐκ ἐπίστανται λόγους». Ακόμη, πάντως, και στην περίπτωση που ο Τζέτζης επαινεί κάποιον φίλο του, τον Ιωάννη Ισμηνιώτη, για τις επιδόσεις του στην σχεδोगραφία, τονίζεται το πολύπλοκο και γριφώδες της τεχνικής αυτής, βλ. επ. 77, ed. LEONE, σ. 114 : «... αἱ μεγαλοφυεῖς τῶν παρὰ σου πλακεισῶν σχεδουργικῶν λαβυρίνθων πλοκαὶ ...».

¹⁹³ Χιλ., IX,280, ed. LEONE, σ. 372,703-08. CICCOLELLA, *Donati Graeci*, σ. 116.

¹⁹⁴ Αρκετά από τα επιγράμματα που συνέθεσε είναι ευκαιρικά. Ένα εξ αυτών είναι γραμμένο σε ιαμβικό μέτρο, θρηνητικό για τον θάνατο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, ed. R. BROWNING, "The Death of John II Komnenos", *Byz* 31 (1961), [*Hommage à G. Ostrogorsky*], 229-35, κείμεν. στις σσ. 232-33 και MELINA ARCO MAGRI, "Il carme inedito di Giovanni Tzetzes *De imperatore occiso*", *Bollettino del Comitato per la preparazione dell' Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini della Accademia Nazionale dei Lincei* 9 (1961), 73-75, ενώ και ένα άλλο ιαμβικό επίσης, είναι επιτάφιο για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ed. P. MATRANGA, *Anecdota Graeca e MSS Bibliothecis Vaticanae, Angelicae, Barberiana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi*, vol. II, Roma, 1850, σσ. 619-622. Το τελευταίο αυτό, μάλιστα, είναι κλιμακωτό, δηλ. ο κάθε στίχος ξεκινά με την ίδια έννοια που τελειώνει ο προηγούμενος, για παράδειγμα: «Ἄναξ βασιλεῦ, σοῦ πεσόντος οὐ φέρω, | καὶ μὴ φέρων, τὸ πάθος αὐτὸς δακρύω, | καὶ δακρύνω, τὸ φίλτρον εἰς σέ δεικνύω, | καὶ δεικνύων...», ed. MATRANGA, σ. 619.1-4. Για το ρητορικό αυτό σχῆμα βλ. τον Ερμογένη : «καὶ τὸ κλιμακωτὸν καλούμενο σχῆμα ... ἔστι δε οὐδὲν ἄλλο ἢ πλεονάζουσα ἀναστροφή ...», ed. RABE, σ. 304, αλλά και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο οποίος σχολιάζοντας την *Ιλ. Β* 101-106 γράφει : «γίνεται δὲ σχῆμα κλιμακωτὸν, ὅταν τὸ λῆγον τῆς φθασάσης ἐννοίας ἀρχὴ γένηται τῆς ἐφεξῆς ...», ed. VAN DER VALK, I, σ. 273.24-25. Ακόμη, ο Τζέτζης συνέταξε ένα επιτάφιο επίγραμμα για να χαραχθεί στον τάφο του Θεοδώρου Καματηρού, το οποίο όμως διακρίνεται από την ιδιαιτερότητα ότι δεν περιέχει κανένα δίχρονο φωνήεν, ed. S. PETRIDES, "Épitaphe de Théodore Kamateros", *BZ* 19 (1910), 7-10. Πρβλ. P. MAAS, "Zwei Noten zu dem Epitaph des Tzetzes auf Theodoros Kamateros", *BZ* 19 (1910), 11 και E. KURTZ, "Johannes Tzetzes, Epitaph auf Theodoros Kamateros", *BZ* 25 (1925), 144. Με αφορμή τις αντιζηλιές με συναδέλφους του διδασκάλους έγραψε άλλους στίχους που καταφέρονται εναντίον τους (βλ. Τόμ. Β΄, σσ. 524), ενώ άλλα ποιήματά του έχουν θέματα που πηγάζουν από την διδασκαλία των νέων, P.A.M. LEONE, "Ioannis Tzetzae Iambi", *RSBNN.S.* 6-7 (1969-70), 127-56. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι συνήθιζε να συνθέτει επιγράμματα με επίκεντρο τα διδακτικά του ενδιαφέροντα. Έτσι, του σχολιασμού της

διδασκαλία του Ομήρου. Έχοντας αντιληφθεί το κενό που υπήρχε στην εξηγητική παράδοση του έπους, όπως γράφει ο ίδιος, συνέταξε μία εξήγηση στην ραψωδία Α της *Ιλιάδος* προορισμένη για διδακτικούς σκοπούς,¹⁹⁵ όντας πολύ νέος ακόμη, μόνον είκοσι ενός ετών.¹⁹⁶ Συνέταξε ακόμη έμμετρες ερμηνείες για τα δύο ομηρικά έπη, αρχικά για την *Ιλιάδα* και έπειτα για την *Όδύσεια*.¹⁹⁷ Είναι, φυσικά, γνωστό

Αλεξάνδρας του Λυκόφρονος προτάσσονται και έπονται επιγράμματα σχετικά, ενώ συνέταξε επίγραμμα και για τον Θουκυδίδη, τον Ευριπίδη, τον Οππιανό, ακόμη τον Ψελλό, αλλά και τον άγ. Ιωάννη τον Χρυσόστομο –δεν είναι γνωστό, ωστόσο, αν ο Τζέτζης ασχολήθηκε με τον Πατέρα αυτό· για τις εκδόσεις των επιγραμμάτων βλ. Τόμ. Β', σσ. 525.

¹⁹⁵ Μία κριτική έκδοση τμήματος της εξηγήσεως έγινε από τον Α. LOLOS, *Der unbekannte Teil der Ilias-Exegesis des Johannes Tzetzes (A 97-609). Editio princeps*, [Beiträge zur klass. Philologie, 130], A. Hain, Königstein, 1981, που αντικατέστησε τότε τις παλαιότερες. Στην προβληματική αυτή έκδοση έχουν προταθεί πολλές διορθώσεις και άλλες συμπληρωματικές παρατηρήσεις: βλ. Η. LJUNGVIK, "Kritische und exegetische Bemerkungen zu einigen Stellen der Erga-Exegesis des Johannes Tzetzes", *BZ* 34 (1934), 262-71 και αργότερα του Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ, "Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη", *ΕΦΣΠΘ* 22 (1984), 145-89· IDEM, "Συμπληρωματικά για την «Εξήγηση» του Τζέτζη", *Ελληνικά* 35 (1984), 169-70· IDEM, "Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη, Β'", *Ελληνικά* 36 (1985), 27-77· IDEM, "Στο περιθώριο ελληνικών κειμένων, Γ'", *Ελληνικά* 37 (1986), 133-41 (βλ. ιδ. VIII. Τζέτζη «εξήγησις *Ιλιάδος*», 56,19 Lolos, σ. 141 όπου και αναγνωρίζεται λαυθάρον χωρίο του Φωκυλίδη). Πρβλ. ΑΙΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, "Η *Εξήγησις τῆς Ιλιάδος* του Ιωάννη Τζέτζη και τα σχόλια D στην *Ιλιάδα*", *Ελληνικά* 42 (1991-92), 363-71 και IDEM, "Κριτικές παρατηρήσεις στην *Εξήγησιν τῆς Ιλιάδος (A 97-609)* του Ιωάννη Τζέτζη", *ΕΦΣΑΠΘ*, περ. Β', 2 (1992), 155-230. INEKE SLUTTER, "Some Notes on the Edition of Tzetzes' *Ilias-Exegesis*", *Mnemosyne* 45 (1992), 482-500. Παραβλεφθέντα χωρία του σπουδαίου αρχαίου κριτικού, γραμματικού και σχολιαστή Αριστοφάνη του Βυζαντίου εντόπισε στην *Εξήγηση* ο F. LASSERRE, "Aristoph. Byz. Fragm. Neglecta (Tzet., *Exeg. In Hom. II. A 1 et 601*)", *Museum Criticum* 21-22 (1986-87), 303-15. Για τις πηγές της εξηγήσεως βλ. γενικά Η. FELBER, *Quellen der Ilias-Exegesis des Johannes Tzetzes*, διδ. διατριβή, Zürich, 1925. Η *εξήγησις* μόλις προσφάτως εξεδόθη επί τέλους κριτικά και στο σύνολό της από τον αείμνηστο Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟ, *Εξήγησις Ιωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, [Ακαδημία Αθηνών/Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα, 2007. Την διδακτική χρήση της εξηγήσεως φανερώνει απευθείας ο ίδιος ο συγγραφέας ως εξής: «Οὕτω δὲ φιλοτιμότερον ἐπεξηγησάμενοι, τὴν μὲν τῶν Ὀμηρίδων νέων φιληκοῖαν πρὸς ἡμᾶς ἐφελκύσομεν...», ed. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 8.1-2.

¹⁹⁶ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Εξήγησις*, σ. 421.

¹⁹⁷ Οι αλληγορίες στην *Ιλιάδα* εξεδόθησαν διαδοχικά σε διάστημα δύο ετών από τον P. MATRANGA, *Anecdota Graeca e MSS Bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi*, vol. I, Roma, 1850, σσ. 1-223 και τον J.FR. BOISSONADE, *Tzetzæ Allegoriae Iliadis accedunt Pselli Allegoriae*, Paris, 1851, σσ. 1-340. Η ELISABETTA SCIARRA, *La tradizione degli scholia iliadici in Terra d'Otranto*, [Supplemento al "Bollettino dei Classici", 23], Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 2005, σσ. 129-133 παρατήρησε ότι ο cod. *Vat. gr. 1316* περιέχει την πιο πλήρη

ότι ο Τζέτζης συνέταξε τις *Άλληγορίες* του στην *Ίλιάδα* για λογαριασμό της γερμανίδας πρώτης συζύγου του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού Ειρήνης (Βέρθας του Σούλτζμπαχ), η αφιέρωση στην οποία υπάρχει στον τίτλο.¹⁹⁸ Σκοπός ήταν η εξοικείωση της φιλομαθούς Ειρήνης με τον Όμηρο, γι' αυτό και οι *Άλληγορίες* συνετάχθησαν σε απλό πολιτικό στίχο, ώστε να είναι εύληπτο το έργο. Ο λόγιος ελάμβανε βασιλική χορηγία για την περάτωσή του, η οποία όμως δεν ήταν απρόσκοπτη.¹⁹⁹ Το έργο τελικά ολοκληρώθηκε χάρη στον φίλο του Τζέτζη Κωνσταντίνο Κοτέρτζη, στον οποίο αφιερώθηκαν και οι *Άλληγορίες* στην Οδύσεια. Από την γραφίδα του Τζέτζη προέρχονται και *Τὰ πρό Όμηρου*, *Τὰ Όμηρου* και *Τὰ μέθ' Όμηρον*, ποιήματα σε εξάμετρο που πραγματεύονται και συμπληρώνουν αντλώντας από αρκετές άλλες πηγές το υλικό των επών προς

έκδοση του αλληγορικού έργου του Ιω. Τζέτζη. Βλ. και την βιβλιοκρισία του NIGEL WILSON, *BZ* 100.1 (2007), 255-57. Για περιγραφή του κώδ. –ο οποίος συνιστά ένα διδακτικό εγχειρίδιο των αρχών του 13ου αι. διότι περιέχει το κείμενο της Ιλιάδος, ενώ εκάστης ραφωδίας προηγούνται οι υποθέσεις και έπονται οι αλληγορίες και σχόλια του Τζέτζη, και στο τέλος του κώδικα υπάρχει ένα τμήμα των *Οπτικών* του Ευκλείδη και το έργο υδροστατικής του Αρχιμήδη *Περὶ τῶν ὕδατι ἐπισταμένων* (φφ. 337r-352v και 353r-354v αντιστοίχως)– βλ. SCIARRA, *La tradizione*, σσ. 64-72. Τις *αλληγορίες* στην Οδύσεια εξέδωσε ο H. HUNGER, “Johannes Tzetzes, Allegorien zur Odyssee, Buch 1-12. Kommentierte Textausgabe”, *BZ* 49 (1956), 249-310 και “Johannes Tzetzes, Allegorien zur Odyssee, Buch 13-24. Kommentierte Textausgabe”, *BZ* 48 (1955), 4-48. Για τον παιδαγωγικό χαρακτήρα των *αλληγοριών*, αλλά και των υπολοίπων έργων του Τζέτζη, βλ. MORGAN, “Homer in Byzantium: John Tzetzes”, *passim*. Ο MORGAN μάλιστα (σ. 170) επισημαίνει ότι το μεγάλο εύρος των πληροφοριών που παρέχονται από τα συνοδευτικά σχόλια υποδεικνύει ότι προορίζονταν προς χρήσιν σε ποικίλα ακροατήρια. Το γεγονός, ωστόσο, ότι ορισμένα εξ αυτών είναι απλούστερα ακόμη και από τα λεγόμενα σχόλια D υποδεικνύει ότι σε πρώτη φάση εχρησιμοποιούντο από αρχαίους μαθητές. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι εκτενέστατη χρήση των αλληγοριών του Τζέτζη έκανε δύο αιώνες περίπου μετά ο Κωνσταντίνος Ερμονιακός στην αυλή της Ηπείρου, βλ. ELIZABETH JEFFREYS, “Constantine Hermoniakos and Byzantine Education”, *Δωδώνη* 4 (1975), 81-109 [ανατύπ. στο E.M. και M.J. JEFFREYS, *Popular Literature in Late Byzantium*, Variorum Reprints, London, 1983, κεφ. IX].

¹⁹⁸ Για τον γάμο, ο οποίος συνήφθη το 1146, βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αιώνες)*, Αθήνα, 2006, σσ. 268-69.

¹⁹⁹ Το ποσό της χορηγίας καταβαλλόταν ανά τεύχος, όταν όμως ο Τζέτζης προσπάθησε να αυξήσει την αμοιβή του γράφοντας λιγότερα σχόλια και αφήνοντας περισσότερα διάστιχα κενά σε κάθε σελίδα η χορηγία διεκόπη από της πλευρά των γραμματικών της Ειρήνης. Για την αντίδραση του Τζέτζη, βλ. την επ. 57 προς τον *εκ προσώπου* της Ειρήνης, ed. LEONE, σσ. 79-84, όπου ο λόγιος ξεσπά γράφοντας κατά της κοινωνικής αδικίας στην εποχή του, αλλά και τις *Χιλ.* IX, 264.274-90, ed. LEONE, σσ. 355-56. Βλ. ακόμη, WENDEL, “Tzetzes”, στήλ. 1968.

όφελος των μαθητών του.²⁰⁰ Έχει αποδειχθεί από την σχέση του υλικού ανάμεσα στις *Άλληγορίες* και τα προαναφερθέντα προμηρικά, ομηρικά και μεθομηρικά ποιήματα ότι χρονικά προηγούνται οι *Άλληγορίες*.²⁰¹ Συνδυαστικά πρέπει να αναφερθεί ότι και η λεγομένη *Epitoma Vaticana* (που παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. gr. 950*) της *Βιβλιοθήκης* του Απολλοδώρου είναι έργο του Τζέτζη, το οποίο προφανώς προέκυψε από την ενασχόλησή του σε θέματα μυθολογικά.²⁰² Το ενδιαφέρον του Τζέτζη για την επική ποίηση εκδηλώνεται και από το γεγονός ότι είχε γνώση και χρησιμοποίησε υλικό σήμερα αποσπασματικά σωζόμενο, όπως το έπος του Καλλιμάχου *Ἐκάλη*, προφανώς έχοντας πρόσβαση σε κώδικες που διατηρούσαν ακόμη το έργο στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνας.²⁰³

²⁰⁰ *Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου τὰ πρό Ὀμήρου, τὰ Ὀμήρου, τὰ μεθ' Ὀμηρον*, ed. FR. IAKOBS, *Ioannis Tzetzae Antehomerica, Homeric et Posthomeric*, Lipsiae, 1793· ed. IM. BEKKER, *Ioannis Tzetzae Antehomerica, Homeric et Posthomeric*, Berlin, 1816. Η πρόσφατη έκδοση του P. LEONE, *Ioannis Tzetzae Carmina Iliaca*, Catania, 1995, δεν μας ήταν προσιτή. Μία επιτομή των ποιημάτων αυτών πραγματοποιήθηκε από ανώνυμο *γραμματικό* τον 13ο αι., για διδακτική λογική χρήση, βλ. P.A.M. LEONE, “Un’ Epitome dei Carmina Iliaca di Giovanni Tzetzes”, *Rivista di Bizantinistica* 1,2 (1991), 11-16. Αναφορικά με το *fortleben* των ποιημάτων αυτών μπορεί να προστεθεί εδώ ότι τον 16ο αι. μετάφρασή τους στα λατινικά επιχείρησε ο γνωστός ανθρωπιστής λόγιος Petrus Morellus, ed. Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, “Petrus Morrelus Turonensis (Pierre Moreau), De Bello Troiano”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Περίοδος Β', Τμήμα Φιλολογίας 4 (1994), 265-439.

²⁰¹ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥΛΑ ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΛΥΡΑ, “Συμβολή στην έρευνα τῶν Τρωϊκῶν τοῦ Ἰ. Τζέτζη (Ὁ μῦθος τοῦ Παλαμήδη στis Ἄλληγορίες καὶ στὰ Προομηρικά – σχετική χρονολόγηση καὶ πηγές)”, *Δωδώνη* 6 (1977), 406-18, ιδ. σ. 413.

²⁰² R. WAGNER, *Epitoma vaticana ex Apollodori Bibliotheca, Accedunt Curae mythographae de Apollodori fontibus*, Lipsiae, 1891, σσ. 1-76 και του ιδίου *Apollodori Bibliothecae Epitoma ex Epitoma Vaticana et fragmentis Sabbaiticis composita*, στον τόμο *Mythographi graeci*, vol. I: *Apollodorus, Pediaeusimus*, Teubner, Stuttgart & Lipsiae, 1925 [ανατύπ. 1996], σσ. xxv-xxxiii, βλ. ιδ. σ. xxix (: «*Maxime igitur probabilis est conjectura Tzetzae epitomae Vaticanae auctorem esse ...*» – η αραίωση του WAGNER), κείμε. στις σσ. 171-237. Βλ. και A. DILLER, “The Text History of the Bibliotheca of Pseudo-Apollodorus”, *Transactions of the American Philological Association* 66 (1935), 296-313, ιδ. σ. 304. Μ. ΡΑΠΑΘΟΜΟΠΟΥΛΟΣ, “Pour une nouvelle édition de la Bibliothèque d’Apollodore”, *Ἑλληνικά* 26 (1973), 18-40, ιδ. σσ. 34-37.

²⁰³ Ο Τζέτζης (επ. 43 & *Χιλ.* VII,834) δείχνει γνώση του αποσπάσματος 113 της *Ἐκάλης*, βλ. A. S. HOLLIS, *Callimachus Hecale, second edition with introduction, text, translation, and enlarged commentary*, Oxford University Press, 2009, ιδ. σσ. 38, 113-14 και 296-99. Είναι πολύ πιθανό ότι είχε και κάποια γνώση (άμεση ή έμμεση δεν είναι απολύτως ασφαλές να διατυπωθεί) των *Αιτίων* του Καλλιμάχου, βλ. J. IRIGAIN, “Sur un distique de Callimaque (Fr. 496 + 533 Pfeiffer)”, *REG* 73 (1960), 439-47.

Οι διδακτικές του όμως δραστηριότητες δεν περιορίστηκαν μόνο στην διδασκαλία των ομηρικών επών, αλλά ιδιαίτερη έμφαση εδόθη και στην διδασκαλία του Ησιόδου με την σύνταξη σχολίων στα *Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας* του Ασκραίου.²⁰⁴ Στα σχόλια αυτά είναι εναργές το πολύ μεγάλο χρέος του προς τα αρχαιότερα σχόλια, τα οποία χρησιμοποίησε συστηματικά.²⁰⁵ Τον απασχόλησε, επίσης, ιδιαιτέρως το ζήτημα της *Θεογονίας*, για το οποίο έγραψε ποίημα σε στίχους πολιτικούς και το αφιέρωσε στην σεβαστοκράτειρα Ειρήνη Κομνηνή.²⁰⁶ Προσφάτως αποδείχθηκε ότι αυτός, και όχι ο Πρόκλος, υπήρξε ο συγγραφέας ενός καταλόγου ησιοδείων έργων που παραδίδεται πάντως ανάμεσα στα προλεγόμενα του Πρόκλου στα *Ἔργα καὶ ἡμέραι* και μίας *Ἡρωογονίας*, ενός περιφραστικού εμμέτρου έργου για την καταγωγή των ηρώων βασισμένη σε

²⁰⁴ *Ἐξήγησις τοῦ σοφωτάτου γραμματικοῦ Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας τοῦ Ἡσιόδου*, ed. TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823, σσ. 10-447. Για τα σχόλια του Τζέτζη στον Ησίοδο, βλ. G. DAHLÉN, *Zu Johannes Tzetzes' Exegesis der Hesiodischen Erga*, Diss. Upsalla, 1933. Ακόμη, S. CALDERONE, "L'Exegesis ad 'Opera et Dies' di Tzetzes e il Codex Messanius", *Giorn. Ital. Filol.* 1 (1948), 363-72. A. COLONNA, "I 'Prolegomeni' ad Esiodo e la 'Vita esiodica' di Giovanni Tzetzes", *Bollett. del Comitato per la preparazione dell' Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini della Accademia Nazionale dei Lincei* NS. 2 (1953), 27-39. A. PONZIO, "Gli scoli di Tzetze agli Erga di Esiodo: elementi per la costituzione del testo e rapporti con il commentario plutarcho", εἰς: P. VOLPE CACCIATORE (ed.), *L'erudizione scolastico-grammaticale a Bisanzio. Atti della VII Giornata di Studi bizantini sotto il patrocinio della Associazione Italiana di Studi Bizantini*, Salerno, aprile 2001, Napoli, 2003, σσ. 129-47. Βλ. και F. ABEL, "Zum Génoς Ἡσιόδου des Johannes Tzetzes", *WSt* 11 (1889), 88-93. Ο Τζέτζης συνέθεσε και επίγραμμα για τον Πρόκλο με τίτλο: *Στίχοι ἰαμβικοί καὶ δωρικοί πρὸς Πρόκλον τὸν πρὶν ἐξηγησάμενον τὸν Ἡσίοδον καὶ λέγοντα ...*, ed. G. MUCCIO, "Studi per un'edizione critica di Sallustio filosofo", *Studi italiani di filologia classica* 3 (1895), 1-31, κείμε. στις σσ. 5-6.

²⁰⁵ Τα παλαιότερα σχόλια εξέδωσε ο A. PERTUSI, *Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies*, Milano, 1955, όπου ανάμεσα στα *testimonia* των σχολίων ευρίσκονται σποράδην οι πολυπληθέστατες αναφορές στον Τζέτζη.

²⁰⁶ *Ἰωάννου γραμματικοῦ ποίημα τοῦ Τζέτζου αὐθωρόν πάντη καὶ ἀμελέτητον διὰ στίχων πολιτικῶν περιέχον πᾶσαν θεογονίαν ἐν βραχεῖ μετὰ προσθήκης καὶ τῶν ἐπὶ τὴν Ἰλιον ἀρίστων Ἑλλήνων τε καὶ Τρώων*, ed. IM. BEKKER, "Die Theogonie des Johannes Tzetzes, aus der Bibliotheca Casanatensis (Ms. J.II.10) herausgegeben", *Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin, philosoph.- hist. Klasse* 1840, σσ. 147-169 [= IM. BEKKER, *Opuscula Academica Berolinensia, Gessamelte Abhandlungen zur Klassischen Altertumswissenschaft, Byzantinistik und Romanischen Philologie, 1826-1871*, Bd. 1: *Aus der Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1826-1847*, Leipzig, 1974, σσ. 443-65]. Άλλη έκδοση λίγα χρόνια αργότερα έκαμε ο P. MATRANGA, *Anecdota Graeca*, II, σσ. 577-598.

αποσπάσματα από τον Ησίοδο.²⁰⁷ Από την άλλη πλευρά, θεωρείται βέβαιον ότι τα σχόλια στην ησιόδεια *Λοσπίδα του Ἡρακλέους* δεν αποτελούν αυθεντικό του έργο.²⁰⁸ Σύμφωνα με τον αείμνηστο Jean Irigoín φαίνεται επίσης ότι τα σχόλια στις ωδές του Πινδάρου που παραδίδονται από τον κώδ. *Vat. gr. 1312* είναι όντως έργο του Τζέτζη.²⁰⁹

Ο Τζέτζης δεν ήταν ο μόνος λόγιος της εποχής που ασχολήθηκε με την διδασκαλία του Ησιόδου. Έχει διασωθεί μία εκτενής αλληγορική ερμηνεία στην *Θεογονία* του διακόνου και προφανέστατα διδασκάλου Ιωάννου Γαληνού,²¹⁰ ο οποίος υπήρξε ασφαλώς λίγο προγενέστερος του Τζέτζη και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης.²¹¹ Επίσης, μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν δύο ξεχωριστά,

²⁰⁷ MARTA CARDIN, “*Heroogonia. Il Catalogo delle Donne di Giovanni Tzetze*”, *Philologus* 153 (2009), 237-49.

²⁰⁸ Τα σχόλια αυτά εκδίδει μαζί με τα αντίστοιχα σχόλια του Πεδιασίμου ο TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823, σσ. 499 (sic = 609)-654. Το νόθον της πατρότητας των σχολίων από τον Τζέτζη αποδεικνύει με ορθά επιχειρήματα στην διδακτορική της διατριβή η YOLANDA CORALES PÉREZ, *Die Uberlieferungsgeschichte des pseudohesiodischen Scutum Herculis*, Hamburg, 1994, ιδ. σ. 140.

²⁰⁹ Τα σχόλια του κώδ. *Vat. gr. 1312* (siglum B), ο οποίος κατέχει εξαιρετική θέση στην παράδοση των σχολίων του Πινδάρου, έχουν εκδοθεί από τον γνωστό Δανό φιλόλογο A. B. DRACHMANN, *Scholia vetera in Pindari carmina*, I-III, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart – Leipzig, 1903-1927 [ανατύπ. 1997]. Σύμφωνα δε με τον IRIGOIN, *Histoire du Text du Pindare*, σ. 165, τα σχόλια του βατικανού κώδικος, απλά και κατανοητά –διότι προφανώς προορίζονται για χρήση των μαθητών– είναι έργο ενός φιλόλογου, ο οποίος γνωρίζει από ζητήματα μετρικής και σέβεται αρκετά το κείμενο του Πινδάρου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Τζέτζης στην προκειμένη περίπτωση είχε καταρτίσει μία επιλογή σχολίων στον Πίνδαρο αντλώντας εκτεταμένα από τα *scholia vetera*. Την σχέση του Τζέτζη με τα *scholia vetera* πραγματεύεται ο Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ στα προλεγόμενα της έκδοσης των λεγομένων πατμιακών σχολίων που εξέδωσε ο Δ. ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ, *Πινδάρου σχόλια πατμιακά, νῦν πρῶτον ... ἐκδιδόμενα*, Αθήνα, 1875, σσ. θ'-κα'. Ασφαλώς η ενδεχόμενη ενασχόληση του Τζέτζη με τον Πίνδαρο είναι ευνόητη, όχι μόνο λόγω της καθιερωμένης θέσης του ποιητή στο βυζαντινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά πολύ περισσότερο δεδομένης και της εργασίας που είχε εκπονήσει ο αδελφός του Ισαάκιος.

²¹⁰ *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Ἰωάννου διακόνου τοῦ Γαληνοῦ εἰς τὴν τοῦ Ἡσιόδου Θεογονίαν ἀλληγορίαι*, ed. TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823, σσ. 545-608· H. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σσ. 293-365,

²¹¹ Για τον Γαληνό ως πηγή του Ευσταθίου βλ. P. MAAS, “*Verschiedenes zu Eustathios*”, *BZ* 45 (1952), 1-3. (= *Kleine Schriften*, ch. 135, pp. 520-23), ιδ. αρ. 2. “*Ein Zitat aus Joannes Diakonos*”.

σύντομα αποσπάσματα, τα οποία παραδίδονται στον κώδ. *Vat. gr. 1898* αμέσως μετά τα σχόλια στην *Θεογονία* και πραγματεύονται τον μύθο της Πανδώρας με τον ίδιο αλληγορικό τρόπο.²¹² Πέραν του Ησιόδου έχει διασωθεί και σύντομη αλληγορική ερμηνεία του ιδίου σε ομηρικό χωρίο με τίτλο: *ἀλληγορία ἀναγωγική εἰς τὸ παρ’ Ὀμήρῳ ῥηθέν “οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ καθήμενοι ἡγορόωντο...”* (Ἰλ. Δ 1).²¹³

Επίσης W.J.W. KOSTER & D. HOLWERDA, “De Eustathio, Tzetzza, Moschopulo, Planude Aristophanis Commentatoribus”, *Mnemosyne* NS. 7 (1954), 136-56, ιδ. σ. 139. Πρβλ. M. VAN DER VALK, *Εὐσταθίου, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vol. I, Lugduni Batavorum, 1971, σ. CI, αλλά και HELENA-MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarios ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – N. York - Köln, 1995, σ. 580, όπου και τα 8 χωρία του Γαληνού που χρησιμοποιήθηκαν από τον Ευστάθιο. Η οικογένεια των Γαληνών είχε ενδεχομένως μικρασιατική καταγωγή, βλ. HÉLÈNE AHRWEILER, “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle”, *TM* 1 (1965), σ. 130. Μέλη της γνωστά κατά τον 12ο αιώνα είναι ένας δούκας του Θρακησίου, στον οποίο απευθύνεται η επ. 11 του Τζέτζη, ed. LEONE, σσ. 19-20, και ο Θεόδωρος Γαληνός, θείος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη και προκάτοχος του στην επισκοπή Σάρδεων, προς τον οποίο διασώζονται επιτάφιοι στίχοι του τελευταίου, βλ. S. G. MERCATI “Poesie giambiche di Niceforo Chrysoberges metropolita di Sardi”, *Collectanea*, I, Roma, 1970, σσ. 587-588: I. Τοῦ ῥήτορος τοῦ γεγονότος Σάρδεων ἐπιτάφιοι εἰς Γαληνὸν τὸν θεῖον αὐτοῦ· σσ. 588-589: II. Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτόν.

²¹² [Τοῦ αὐτοῦ (add. in cod. *Vat. gr. 1898*, f. 279r)], *Εἰς τὸ παρ’ Ἡσιόδῳ κλαπέν πῦρ ὑπὸ Προμηθέως καὶ εἰς τὴν ἀποσταλεῖσαν Ἐπιμηθεὶ Πανδώραν*, καὶ Ἄλλως εἰς τὸ αὐτό, ed. FLACH, *Glossen und Scholien*, σσ. 417-18. Δεν είναι σαφές ωστόσο από τα σύντομα αυτά σχόλια, αν ο Γαληνός σχολιάζει τον μύθο της Πανδώρας βασιζόμενος στην *Θεογονία* (στίχ. 560-612) ή στα *Ἔργα* (στίχ. 60-105). Είναι εξίσου πιθανό ότι τα σύντομα αποσπάσματα αποτελούν επανεπεξεργασία του σχολιασμού του σχετικού τμήματος της *Θεογονίας* (σχόλ. στον στίχ. 570), ed. FLACH, *ό.π.*, σ. 405 ή των *Ἔργων*. Αν πρόκειται για την δεύτερη περίπτωση, δεν είναι παράλογο να εικάσουμε ότι ίσως μόνο τα δύο αποσπάσματα έχουν διασωθεί από μία ευρύτερη σχολιαστική προσπάθεια του Γαληνού στο ησιόδειο αυτό έργο. Για τον κώδ. *Vat. gr. 1898* βλ. P. CANART, *Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962*, vol. I, In Bibliotheca Vaticana, 1970, σ. 572.

²¹³ *Ἀλληγορία ἀναγωγική εἰς τὸ παρ’ Ὀμήρῳ ῥηθέν “οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ καθήμενοι ἡγορόωντο, χρυσέῳ ἐν δαπέδῳ μετὰ δε σφίσι πότνια Ἥβη νέκταρ ἐφνόχει· τοὶ δὲ χρυσεῖσι δεπάδεσσι (sic lege δεπάεσσι) δειδέχατ’ ἀλλήλους, Τρώων πόλεις εἰσορώοντες* (Ἰλ. Δ, 1-4). Τοῦ αὐτοῦ, *ὡς ἔοικε, τοῦ σοφωτάτου διακόνου κυρίου Ἰωάννου τοῦ Γαληνοῦ*, ed. FLACH, *ό.π.*, σσ. 420-24. Αξίζει να σημειωθεί ο σχολιασμός του συγκεκριμένου χωρίου έχει μία σχετικώς αξιοσημείωτη προϊστορία στον χώρο της βυζαντινῆς παιδείας, διότι χρησιμοποιήθηκε από τον Σώπατρο στα σχόλιά του *εἰς τὴν Ἑρμογένους τέχνην* (ed. CHR. WALZ, *Rhetores Graeci*, tom. V, Stuttgartiae, 1833, σσ. 5.32-6.5) και στα ανώνυμα προλεγόμενα της ρητορικής τέχνης που παλαιότερα αποδίδονταν στον Ἰωάννη Δοξαπατρή (ed. H. RABE, *Prolegomenon Sylloge*, Leipzig, 1831, σ.

Μπορούμε να αποτολμήσουμε μία λογική εικασία για το σχολείο στο οποίο ενδεχομένως δίδασκε (ή τουλάχιστον δίδαξε για κάποιο χρονικό διάστημα) ο Γαληνός στηριζόμενοι στην ερμηνεία του εξής χωρίου της εξηγήσεώς του στον Ησίοδο, όπου καταπιάνεται με την αλληγορική ερμηνεία της Μούσας Πολύμνιας:²¹⁴

«... παιδαγωγός τις οὔσα καὶ καλλίστη μαιεύτρια, διαπλάττουσα μὲν καὶ διαρθροῦσα τὴν ἀναρθρον γλῶτταν, καὶ ἐξελληνίζουσιν τῷ ἀποδιώκειν μακρὰν πᾶν βαρβαρῶδες καὶ ἄλογον· μορφοῦσα δὲ πρόσωπον καὶ παρρησιάζεσθαι ποιοῦσα τοὺς πρὶν ἀφανεῖς, χεῖρας δὲ ὀξύνουσα πρὸς ὀρθογραφίαν καὶ ἐτοιμάζουσα ... ἀδιάρθρωτα γὰρ καὶ βάρβαρα καὶ ἄσημα παραλαβοῦσα μειράκια, διαρθροῖ τε καὶ περίβλεπτα ποιεῖ.»²¹⁵ Είναι δηλ. πολύ πιθανό ότι τα γραφόμενα πηγάζουν από την προσωπική εμπειρία διδασκάλου του σχολείου του Ορφανοτροφείου, όπου ως γνωστό διδασκόταν η γραμματική και οι βασικοί αρχαίοι και χριστιανοί συγγραφείς μέσω της σχεδογραφίας και το κυριότερο φοιτούσαν παιδιά ξενικής καταγωγής (βάρβαρα μειράκια). Οι αλληγορίες αυτές έχουν σαφείς εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς και σκοπούς και απευθύνονται σε έναν μαθητή του Ιωάννη.²¹⁶

22.9-13). Ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11ο αιώνα ερμήνευσε εκτενώς το ίδιο χωρίο με αλληγορικό τρόπο, ed. J. DUFFY, *Michaelis Pselli philosophica minora*, vol. I: *opuscula physica, logica, allegorica, alia*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae – Lipsiae, 1992, αρ. 42, σσ. 148-52. Ο Ευστάθιος σχολιάζει επίσης συντόμως το χωρίο αυτό στον οικείο χώρο στα σχόλιά του στην Ίλιάδα, ed. VAN DER VALK, *Commentarii*, I, σ. 685.16-20. Για ένα σύγχρονο σχολιασμό του χωρίου βλ. G. S. KIRK, *The Iliad: A Commentary*, vol. I: *books 1-4*, Cambridge Univ. Press, 2001 (6η ανατύπ. της έκδ. του 1985), σ. 331.

²¹⁴ Είναι ενδιαφέρον ότι σε καθεμιά από τις Μούσες αποδίδεται ένα γνωστικό αντικείμενο: στην Πολύμνια αντιστοιχεί η Γραμματική, στην Θάλεια η Μετρική και στην Ευτέρπη η Ποιητική, στην Μελομένη η Μουσική και στην Τερψιχόρη η Αριθμητική, στην Ερατώ η Γεωμετρία και στην Ουρανία εικότως η Αστρονομία, στην Κλειώ η Φιλοσοφία και στην Καλλιόπη η Ρητορική.

²¹⁵ FLACH, *Glossen und Scholien*, σσ. 303.34-304.6. Η τελευταία φράση του χωρίου (ἀδιάρθρωτα γὰρ καὶ βάρβαρα καὶ ἄσημα παραλαβοῦσα μειράκια, διαρθροῖ τε καὶ περίβλεπτα ποιεῖ) παρ' ὅλο που μπορεί να αποτελεί μία γενικότητα ή υπερβολή, δεν αποκλείεται ότι υποκρύπτει κάποια δόση αλήθειας, καθώς κατά τον 12ο αι. δεν είναι λίγοι οι ξενικής καταγωγής νέοι που έλαβαν τα νάματα της ελλην. παιδείας και στην συνέχεια κατέλαβαν υψηλές θέσεις και αξιώματα, βλ. C. M. BRAND, "The Turkish element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *DOP* 43 (1989), 1-25.

²¹⁶ FLACH, *Glossen und Scholien*, σ. 365.1-11: «καὶ πολλὰς ἂν εὔροις τὰς χρήσεις οὐ παρ' Ὀμήρω μόνον, ἀλλὰ καὶ παρ' Ἡσιόδω ἐνταῦθα καὶ παρ' Ὀρφεῖ ... ἀλλὰ γὰρ ἔχεις, ὦ τέκνον Ἰωάννη, τὰς εἰς τὴν Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου ἀλληγορίας κατὰ τὸ ἡμῖν ἐφικτόν. ἔχεις ἄρα τὸ ζητηθέν σοι, κἂν οὐ κατ' ἐλπίδας τὰς σάς, ὦ Μούσης τῆς ἀττικῆς θρέμμα καὶ μαίευμα ... Μούσης Ἀθήνηθεν

Ιδιαίτερο δε χαρακτηριστικό του έργου είναι ότι οι αρχαίοι μύθοι ερμηνεύονται υπό ένα χριστιανικό πρίσμα (π.χ. ο Ηρακλής παραλληλίζεται με τον Ιησού κλπ.).²¹⁷

Ο Ιωάννης Γαληνός συνέταξε, τέλος, σχόλια στο *Περί μεθόδου δεινότητος* του Ερμογένους, ενός έργου εμφανώς προορισμένου για διδακτικούς λόγους.²¹⁸ Στο έργο αυτό μάλιστα επιδεικνύει την γνώση δύο απολεσθέντων τραγωδιών του Ευριπίδου, της *Σθeneβοίας* και της *Μελανίππης τῆς σοφῆς*, αλλά είναι και ο μοναδικός μάρτυρας ενός απολεσθέντος δικανικού λόγου του Λυσία.²¹⁹

Μία από τις πιο σημαντικές, πάντως, συμβολές του Τζέτζη, για την οποία ήταν μάλιστα εξαιρετικά υπερήφανος και ο ίδιος, αποτελούσε ο σχολιασμός της *Ἀλεξάνδρας*, του εξαιρετικά στρυφνού και δυσνόητου αυτού έργου του

μὲν ὀρμωμένης, ἐν τῇ Βύζαντος δὲ κρουομένης τῷ πνεύματι...». Για μία παρόμοια διατύπωση από τον Ευστάθιο Θεο/νίκης βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, επ. 30, σ. 88.98-99: «ὁ δὲ ἕτερος κύρ Γρηγόριος καὶ ταῦτα Μουσῶν ἀττικῶν ἔκγονος ὢν...».

²¹⁷ Βλ. P. ROILLOS, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Center for Hellenic Studies, Cambridge Mass. – London, 2005, σσ. 128-30 και 169-70. Πρβλ. A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of Classical Antiquity*, Cambridge Univ. Press, 2007, σ. 246.

²¹⁸ Το έργο εξέδωσε ο H. RABE, “Aus Rhetoren-Handschriften, 5”, *Rheinisches Museum für Philologie* 63 (1908), 127-151, κείμ. στις σσ. 133-51. Στα σχόλια αυτά εντοπίζονται και αρκετές επιρροές από τον χώρο της νεοπυθαγόρειας αριθμητικής, βλ. V. DE FALCO, “L’aritmologia pitagorica nei Commenti ad Esiodo”, *Riv. Indo-Graeco-Italica* 7/3-4 (1923), 25-53, ιδ. σ. 39. Είχε υποθεθεί λίγο παλαιότερα από τον TH. M. CONLEY, “Notes on the Byzantine Reception of the Peripatetic Tradition in Rhetoric”, εις: W. W. FORTENBAUGH – D. MIRHADY (eds.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*, New Brunswick, 1994, σσ. 217-42, ιδ. σ. 219 ότι ο Γρηγ. Πάρδος άντλησε από τον Ιωάννη Γαληνό στον δικό του σχολιασμό του *Περί Μεθόδου*, αλλά εσχάτως ο W. W. FORTENBAUGH, *Theophrastus of Eresus. Sources for his Life, Writings, Thought & Influence. Commentary*, vol. 8: *Sources on Rhetoric and Poetics*, [Philosophia Antiqua, vol. 97], Brill, Leiden-Boston, 2005, σσ. 45-46, 200-207, διατύπωσε την άποψη ότι ο Πάρδος και ο Γαληνός χρησιμοποίησαν μία κοινή πηγή για τον σχολιασμό τους στο ίδιο αυτό έργο.

²¹⁹ Ο Γαληνός παραθέτει τις υποθέσεις και τον πρόλογο εκάστων των έργων, βλ. B. BALDWIN, “Euripides in Byzantium”, εις: J.R.C. COUSLAND – J.R. HUME (eds.), *The Play of Texts and Fragments. Essays in Honour of Martin Cropp*, [Mnemosyne Supplements. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, vol. 314], Brill, Leiden-Boston, 2009, σσ. 433-43, ιδ. σ. 438. Για το απόσπασμα από τον λόγο *Πρός Ευθύδημον υπέρ του παιδός του διαφθαρέντος τόν ὀφθαλμόν β’*, βλ. C. CAREY, *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Clarendon Press, Oxford, 2007, fragm. LV, p. 372.

Λυκόφρονος του Χαλκιδέως.²²⁰ Η αλήθεια είναι ότι η σημασία του δεν έγκειται στο γεγονός ότι πρώτος αυτός παρήγαγε έναν σχολιασμό της *Ἀλεξάνδρας*, αφού ήδη υπήρχαν παλαιότερα σχόλια και παραφράσεις,²²¹ αλλά τουναντίον στο ότι πρόκειται για την εκτενέστερη μακράν εξήγηση του έργου και την πλουσιότερη ίσως. Τα σχόλια του Τζέτζη στηρίζονται και ενσωματώνουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τα αρχαιότερα σχόλια στον Λυκόφρονα, αλλά και σε άλλους συγγραφείς – ιδιαιτέρως στον Απολλώνιο Ρόδιο– ενώ ανάμεσα στις άλλες πηγές του έργου συγκαταλέγονται συχνά και αποσπάσματα από άλλους αρχαίους συγγραφείς.²²²

Το ενδιαφέρον του Τζέτζη για την ποίηση δεν περιοριζόταν στα προαναφερθέντα έργα, αλλά επεκτεινόταν στην διδασκαλία των τραγικών. Φαίνεται ότι συνέταξε σχόλια στην λεγομένη βυζαντινή τριάδα των έργων του Αισχύλου, στους *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, στους *Πέρσας* καθώς και στον, μάλλον ψευδο-αισχύλειο, *Προμηθεά Δεσμώτη*.²²³ Σύμφωνα με τον Ole Smith, ο Τζέτζης υπήρξε

²²⁰ E. SCHEER, *Lycophronis Alexandra*, vol. II: *Scholia continens*, Berlin, 1908 [ανατύπ. Berlin, 1958]. Παρά το γεγονός ότι σε πολλούς κώδικες το έργο προσγράφεται στον αδελφό του Ισαάκιο, τα σχόλια είναι πέραν αμφιβολίας έργο του Ιωάννη. Για το ζήτημα αυτό βλ. P. A. M. LEONE, “La tradizione manoscritta degli Scholia in Lycophronem (IV)”, *Studi sull’ Oriente cristiano* 8/2 (2004), 5-22. Η αφιέρωση των σχολίων της *Ἀλεξάνδρας* στον Ισαάκιο προκάλεσε ωστόσο, όπως φαίνεται από την επ. 21 του Τζέτζη προς τον Βασίλειο Αχριδιηνό, ed. LEONE, σ. 38, σύγχυση ακόμη και στους συγχρόνους του.

²²¹ Τα αρχαιότερα αυτά σχόλια και τις παραφράσεις εξέδωσε ο P. A. M. LEONE, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, Università di Lecce, 2002. Για τα σχόλια του Νικήτα Ηρακλείας, βλ. παραπάνω το κεφ. Α’, σσ. 77-79.

²²² Βλ. ELEANOR DICKEY, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, [American Philological Association/Classical Resources Series], Oxford University Press, 2007, σ. 65. Για τον Απολλώνιο βλ. C. WENDEL, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlin, 1958, σ. xix. Ο Τζέτζης γνώριζε το κείμενο της *Μικρᾶς Ἰλιάδος*, όπως προκύπτει από το σχόλ. στον στίχ. 344 (και στα *Μεθομηρικά*, 719-21, 773), βλ. M. L. WEST, *Greek Epic Fragments from the Seventh to the Fifth Centuries BC*, [Loeb Classical Library, 497], Harvard Univ. Press, Cambridge Mass.-London, 2003, σ. 134. Για ένα ακόμη πρόχειρο και ενδεικτικό παράδειγμα για τις υπόλοιπες πηγές του Τζέτζη βλ. το άρθρο του Δ.Ι. ΙΑΚΩΒ, “Στο περιθώριο ελληνικών κειμένων, Α’”, *Ελληνικά* 30 (1977-78), 383-91, ιδ. σ. 386, όπου αποδεικνύεται ότι ο Τζέτζης άντλησε από ένα χωρίο του Διοδώρου Σικελιώτη (IV 11,3-4).

²²³ Για το ζήτημα αν ο Αισχύλος υπήρξε όντως ο συγγραφέας του Προμηθεά ή αν το έργο θα πρέπει να θεωρείται ψευδο-αισχύλειο, που είναι και το πλέον πιθανό, βλ. C.J. HERINGTON, *The*

ο συντάκτης (ή συμπληκτής) των λεγομένων σχολίων Α, τα οποία έχουν εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση (παραδίδονται σε περισσότερους από σαράντα κώδικες). Η αποκλειστική όμως ρητή μαρτυρία για την προέλευση των σχολίων από την δραστηριότητα του Τζέτζη δίδεται πια μόνον από τον πολύτιμο και περιώνυμο κώδ. 161 της μονής των Ιβήρων του Αγίου Όρους.²²⁴

Author of the Prometheus Bound, Univ. of Texas Press, Austin & London, 1970. Πρβλ. επίσης και M. L. WEST, *Studies in Aeschylus*, [Beiträge zum Altertumskunde, Bd. 1], B.G. Teubner Verlag, Stuttgart, 1990, σσ. 51-72. Την αντίθετη άποψη υποστηρίζει με πλήθος αντεπιχειρημάτων ο M. GRIFFITH, *The authenticity of 'Prometheus Bound'*, Cambridge Univ. Press, 1977.

²²⁴ Τα σχόλια γνωστά ως σχόλια Α διακρίνονται από τα σχόλια Μ (δηλ. Medicean από τον κώδ. *Laurent. Plut. 32,9* των αρχών του 11ου αι.), αλλά και από εκείνα του Θωμά Μαγίστρου και του Δημητρίου Τρικλινίου. Για την χειρόγραφη παράδοσή τους βλ. C.J. HERRINGTON, *The older scholia on Prometheus Bound*, Brill, Leiden, 1972, σσ. 11-21. Τα σχόλια Α στους *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* εξεδόθησαν από τον O. L. SMITH, *Scholia graeca in Aeschylum, quae exstant omnia*, Pars II, fasc. 2: *Scholia in Septem adversus Thebas continens*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum & Latinorum Teubneriana], Leipzig, 1982. Για τα σχόλια Α η DICKEY, *Ancient Greek Scholarship*, σ. 36 αποφάνθηκε ότι η απόδοσή τους στον Τζέτζη είναι μάλλον εσφαλμένη, ενώ ο C. J. HERRINGTON, *The older scholia on Prometheus Bound*, Brill, Leiden, 1972, σ. 44, είχε ήδη δεχθεί ότι γράφτηκαν κάτω από την επιρροή του Τζέτζη ή τουλάχιστον την ίδια περίπου εποχή, θεωρώντας όμως απίθανο να προέρχονται από την γραφίδα του. Για την απόδοση των σχολίων στον Τζέτζη βλ. όμως WENDEL, "Tzetzes", στήλ. 1972 και κυρίως O. L. SMITH, "The A Commentary on Aeschylus: Author and Date", *GRBS* 21 (1980), 395-99, όπου ο τελευταίος αποδεικνύει ότι πρόκειται για έργο που ο Τζέτζης συνέταξε σε μεγάλη ηλικία, μετά το 1175 πιθανώς, βασιζόμενος σε δάνεια χωρία από τα σχόλια του Ευσταθίου στην Ιλιάδα. Για τον κώδ. *Ιβήρων 161* –ένα διδακτικό εγχειρίδιο του 13ου, που περιέχει τραγωδίες του Ευριπίδη και του Αισχύλου, τα *Ειδύλλια* του Θεοκρίτου, το γεωγραφικό έργο του Διονυσίου Περιηγητού, τους *Ολυμπιονίκους* και *Πυθιονίκους* του Πινδάρου (όλα συνοδευόμενα από σχόλια), αλλά και την εξήγηση του ίδιου του Τζέτζη στον Ησίοδο– βλ. πρόχειρα SP. LAMBROS, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vol. II, Cambridge Univ. Press, 1900, σσ. 41-42 και WEST, *Studies in Aeschylus*, σσ. 323-27, όπου και άλλη βιβλιογραφία για τον κώδ. Νέα πληρέστερη περιγραφή του χειρογράφου ετοιμάζει ο καθ. κ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης στον Β' τόμο (κώδικες 101-200) του *Καταλόγου Ἑλληνικῶν Χειρογράφων* της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους, ο οποίος βρίσκεται στο στάδιο της τελικής επεξεργασίας. Ρητή αναφορά στην πατρότητα των σχολίων από τον Τζέτζη στην τριάδα του Αισχύλου θα πρέπει να υπήρχε και στον απολεσθέντα κατά την πυρκαϊά του 1671 κώδικα *Escur. gr. E I 17 (286)*, ff. 61r-138v(:). Η σύντομη περιγραφή των περιεχομένων του κώδικος, που είχε συμπεριληφθεί σε χειρογράφους καταλόγους κωδίκων της βιβλιοθήκης του El Escorial των τελών του 16ου αι., έχει ως εξής: «*Ioannis Tzetzae scholia* ¹(f. 1) in 5 libros *Halieuticon* Oppiani, ²(f. 61) in *Promethea*, ³(f. 89) in *Septem ad Thebas*, ⁴(f. 112) in *Persas*; (f. 139) *Eustathii Thessalonicensis commentarii in Dionysium de situ orbis*; (f. 245) *scholia in epigrammata collecta ab Arsenio archiep. Monembasiae*», βλ. GR. DE

Πέραν τούτου, στον κώδ. *Ambros. N. 175 Sup.* (siglum Xa) δέκα δωδεσύλλαβοι στίχοι που συνήθως ευρίσκονται στο τέλος των σχολίων Α αποδίδονται στον Τζέτζη.²²⁵ Ο τελευταίος φαίνεται ότι γνώριζε περισσότερα έργα του Αισχύλου, απ' όσα έχουν μέχρι σήμερα διασωθεί.²²⁶ Παρομοίως είχε εντάξει, κατά τα ειωθότα, στο διδακτικό του πρόγραμμα τρεις από τις πλέον αγαπητές και διαδεδομένες στον βυζαντινό κόσμο τραγωδίες του Ευριπίδου, την *Ἑκάβη*, τον *Ὀρέστη* και τις *Φοίνισσες*, τις οποίες ενδεχομένως σχολίασε, ενώ δεν αποκλείεται να είχε συντάξει λίγα σχόλια και σε ορισμένα ακόμη από τα έργα του ποιητή.²²⁷ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δεν γνώριζε μόνο τα τρία αυτά έργα, αλλά μπορούμε να θεωρήσουμε ασφαλές ότι είχε ίσως πρόσβαση σε αρχαιότερους

ANDRES, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial*, El Escorial, 1968, σ. 128. Βλ. ακόμη και S. ALLEGRI, "Note di Giovanni Tzetzes ad Eschilo", *Annali della Fac. di Lett. e Filos. dell'Univ. di Perugia* 9 (1971-72), 219-33 (non inveni).

²²⁵ Τους στίχους εξέδωσε ο HERRINGTON, *The older scholia*, σ. 240.

²²⁶ Στα σχόλιά του στον Λυκόφρονα κάνει αναφορά στις *Θρήισσες* (που ανήκαν στην τετραλογία με κεντρικό θέμα τον Αίαντα), έργο στο οποίο αναφέρεται και ο Ευστάθιος, στους *Ὀστολόγους* (από την τετραλογία με θέμα τον Οδυσσέα) και σε απόσπασμα από κάποιο αταύτιστο έργο του Αισχύλου, βλ. H.J. METTE, *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin/ Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, Bd. 15], Akademie Verlag, Berlin, 1959, fragmenta 292d, 486b και 736a αντιστοίχως.

²²⁷ Το μόνο που μπορεί να ανιχνευθεί από την σχολιαστική δραστηριότητα του Τζέτζη στον Ευριπίδη μέχρις στιγμής είναι τρία ισχνά σχόλια του στον κώδ. *Vat. gr. 909* (*Ἑκάβη*. 1220, *Ἰππόλ.* 656, *Μήδ.* 1201), μία υπόθεση της *Ἑκάβης* στον κώδ. *Salamantin. M 31* (*olim 1-1-18*) και δέκα πολιτικοί στίχοι στον Ευριπίδη στον κώδ. *Vat. Urb. gr. 142*, ed. STORNAJOLO, *Cod. Urbinate graeci*, p. 272. Για σχόλια του Τζέτζη σχετικά με την *Ἑκάβη* βλ. TURYN, *The Byzantine Manuscript Tradition of Euripides*, σσ. 363-4, 389-90. Ορισμένα επίσης από τα σχόλια στον κώδ. *Marc. gr. 469* (siglum Yv) του έτους 1413, ο οποίος παραδίδει την βυζαντινή τριάδα του Ευριπίδου, θεωρείται ότι αποτελούν υλικό του 12ου αι. και μάλιστα ίσως του Τζέτζη, βλ. H.-CH. GÜNTHER, *The Manuscripts and the Transmission of the Palaeologan Scholia on the Euripidean Triad*, [Hermes Einzelschriften, 68], Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1995, σ. 174 υποσημ. 2. Το να ανιχνευθεί η προσωπική συμβολή του Τζέτζη μέσα από όλα τα στρώματα των σχολίων (τα *scholia vetera* και *recentiora*) είναι κατά το δημοκρίτειο *μακρά ὁδὸς ἀπανδόκευτος*, ίσως όμως σχηματισθεί μία πιο εναργής εικόνα, όταν προχωρήσει η έρευνα σε αυτόν τον τομέα και υπάρξει μία οριστική κριτική έκδοση των σχολίων κατόπιν αντιπαραβολής όλων των μαρτύρων της χειρόγραφης παράδοσης. Προς την κατεύθυνση αυτή εργάζεται ο καθ. Mastrorarde, ο οποίος έχει ήδη δημοσιεύσει στο διαδίκτυο, ενδεικτικά προς το παρόν, μία προέκδοση των σχολίων στον *Ὀρέστη* στην ακόλουθη ηλεκτρ. διεύθυνση: <http://euripidesscholia.org>. Τον ευχαριστούμε θερμά από την θέση αυτή για τις συμβουλές του σε ζητήματα σχετικά με τα ευριπίδεια σχόλια.

κώδικες με τραγωδίες του Ευριπίδη.²²⁸ Από τον σχολιασμό του σε έργα του Σοφοκλή σώζονται, ή έχουν έστω έως τώρα αναγνωρισθεί, λίγα μόνον σχόλια στον κώδ. *Neapol. gr. II F 9*.²²⁹ Επιπλέον, αποδεικνύεται ότι ο λόγιος γνώριζε και έργα ησσόνων τραγικών ποιητών της αρχαιότητας που δεν σώζονται σήμερα ή τουλάχιστον δεν παραδίδονται ακέραια, όπως ο Διονύσιος.²³⁰

²²⁸ Ο Τζέτζης δείχνει σε πολλές περιπτώσεις ότι γνώριζε έργα του Ευριπίδη ίσως σπάνια και δυσεύρετα και στην εποχή του. Έτσι γνώριζε, αν και έκανε μικρή χρήση δύο σατυρικών δραμάτων του Ευριπίδου, του *Κύκλωπος*, του μοναδικού πλήρως σωζομένου σήμερα, βλ. WILSON, *Scholars*, σ. 196, όπως επίσης και του *Αυτόλυκου*, βλ. V. MASCIANDRI, “Autolykos und der Silen. Eine übersehene Szene des Euripides bei Tzetzes”, *Museum Helveticum* 44 (1987), 1-7 και DANA FERRIN SUTTON, “Evidence for Lost Dramatic Hypotheses”, *GRBS* 29 (1988), 87-92. Βλ. τώρα και N. PECHSTEIN, *Euripides Satyrographos. Ein Kommentar zu den euripideischen Satyrspielfragmenten*, [Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 115], Teubner Verlag, Stuttgart und Leipzig, 1998, ιδ. σσ. 46-55, 85f., 115f., 118, 138 υποσημ. 42, 253f., 257f. Εκτός αυτού, φαίνεται ότι γνώριζε και αρκετά από τα υπόλοιπα λεγόμενα “αλφαβητικά” έργα του Ευριπίδη, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονταν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, βλ. E. MAGNELLI, “Un nuovo indizio (e alcune precisazioni) sui drammi «alfabetici» di Euripide a Bisanzio tra XI e XII secolo”, *Prometheus* 29 (2003), 193-212. Για τα “αλφαβητικά” δράματα του Ευριπίδη βλ. επίσης JUSTINA GREGORY, “Euripidean tragedy”, εις: JUSTINA GREGORY (ed.), *A Companion to Greek Tragedy*, [Blackwell Companions to the Ancient World], Blackwell, 2005, σ. 254. Όσο για την διαπίστωση ότι είχε πρόσβαση σε αρχαιότερα χειρόγραφα, αποδεικνύεται για παράδειγμα από το γεγονός ότι ο προαναφερθείς *Κύκλωψ*, τον οποίο όπως είδαμε παραπάνω γνώριζε ο λόγιος, παραδίδεται από έναν και μοναδικό κώδικα (*cod. unicus*), τον *Laurent. Plut. 32,2* (siglum L), που χρονολογείται στον 14ο αι., και τα απόγραφα του, βλ. TURYN, *Manuscript Tradition of Euripides*, σ. 222 κ.ε.

²²⁹ Βλ. FIORENZA BEVILACQUA, “Il commento di Giovanni Tzetze a Sofocle”, *Annali della Facoltà di Lett. e Filos. dell'Università di Perugia* 11 (1973-74), 557-70. Πρβλ. V. DE MARCO, “Sulla tradizione manoscritta degli scolii sofoclei”, *Studi Italiani di Filologia Classica* N.S. 13 (1936), 3-44. ιδ. σσ. 11 & 15 υποσημ. 2. Ο καθ. R. D. DAWE θέτει το σημαντικό ερώτημα αν ο Τζέτζης έγραψε εν τέλει πλήρη σχόλια στον Σοφοκλή, βλ. *Studies on the Text of Sophocles*, vol. I: *The Manuscripts and the Text*, Brill, Leiden, 1973, ιδ. σσ. 59, 116.

²³⁰ Ο Τζέτζης γνώριζε την τραγωδία *Έκτορος λύτρα* του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α', με την οποία ο τελευταίος κέρδισε ένα βραβείο σε αγώνες στην Αθήνα το 367 π.Χ., βλ. W. BÜHLER, “Tzetzes über die *EKTOPOΣ ΛΥΤΡΑ* des Dionysios”, *ZPE* 11 (1973), 69-79. Πρβλ. P. GROSSART, “Zum Inhalt der *Hektoros lytra* des Dionysios I. (TGtF 1,76 F 2A)”, *Rheinisches Museum für Philologie* 148 (2005), 225-41. Για τον Διονύσιο Α' ως ποιητή, ο οποίος παρά το βραβείο στους αγώνες αυτούς δεν κέρδισε ποτέ την εκτίμηση των συγχρόνων του ή των μεταγενεστέρων (είναι γνωστό το παράδειγμα του ποιητή Φιλοξένου που φιλοξενούσε στην αυλή του, LESKY, *Ιστορία*, σσ. 578-79, το οποίο ακριβώς μεταφέρει ο Τζέτζης στις *Χιλ. V*, 137-201, ed. LEONE, σσ. 172-74) βλ. W. SUESS, “Der ältere Dionys als tragiker”, *Rheinisches Museum für Philologie* 109 (1966), 299-318. Για τους ελάσσονες τραγικούς βλ. γενικά GEORGIA

Όσον αφορά στην κωμική ποίηση ο Τζέτζης στο πρόγραμμα της διδασκαλίας του συμπεριέλαβε τον αρχαίο κωμικό Αριστοφάνη. Σχολίασε εκτενώς τον *Πλουῦτο*, τις *Νεφέλες*, τους *Βατράχους* (έχει μάλιστα αρκετές φορές υπογραμμισθεί μία αρνητική στάση του Τζέτζη έναντι του Αριστοφάνη για την ποιότητα του έργου αυτού στο σχόλιο του στίχ. 358). Βραχύτερα είναι τα σχόλιά του στις *Όρνιθες*, ενώ διασώζεται και η *ύπόθεσις των Ίππέων* που ετοίμασε, έργο το οποίο μπορούμε να εικάσουμε ευλόγως ότι είχε επίσης σχολιάσει.²³¹ Όπως και στην περίπτωση των σχολίων στον Ησίοδο, τα σχόλια του στον Αριστοφάνη στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στα *scholia vetera*. Αν και δεν είναι λίγες οι φορές που ο Τζέτζης αποκλίνει από την πηγή του λόγω διαφωνίας και δίνει την δική του ερμηνεία και παρ' όλο που, δικαίως ίσως, έχουν χαρακτηριστεί ως ελάχιστα απαραίτητα για την κατανόηση των έργων του Αριστοφάνη, διασώζουν εντούτοις τις υποθέσεις ή αποσπάσματα και χωρία

ΧΑΝΤΗΑΚΙΣ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, Αθήνα, 1980. Ενδιαφέρουσα, αλλά προβληματική είναι η αναφορά του ονόματος του Ίωνος του Χίου (5ος αι.) από τον Τζέτζη. Συγκεκριμένα τον συμπεριλαμβάνει σε έναν κατάλογο με ονόματα αρχαίων τραγικών στα σχόλιά του στον Λυκόφρονα, βλ. G. OLDING, "Shot from the Canon: Sources, Selections, Survivals", εις: VICTORIA JENNINGS – A. KATSAROS (eds.), *The World of Ion of Chios*, [Mnemosyne, Monographs on Classical Greek and Roman Language and Literature, 288], Brill, Leiden-Boston, 2007, σσ. 45-63, εδώ σ. 56, ενώ ακόμη διασώζει και ένα χωρίο από το σατυρικό δράμα του ίδιου *Όμφαλη*, βλ. στον ίδιο τόμο PATRICIA EASTERLING, "Looking for Omphale", σσ. 282-92, ειδ. σ. 286. Φαίνεται πάντως πως στην περίπτωση του Ίωνος δεν είχε ο ίδιος άμεση γνώση του έργου του τραγικού, αλλά επαναλαμβάνει υλικό που εξεύρε σε παλαιότερους συγγραφείς (ο Ιούλιος Πολυδεύκης διασώζει το ίδιο απόσπασμα από την *Όμφαλη*).

²³¹ Σώζονται δύο διαφορετικές παραλλαγές των σχολίων αυτών, διότι ο Τζέτζης προέβη σε επανεπεξεργασία τους, γεγονός που αντανακλάται από την παράλληλη δίστηλη παράθεσή τους στην σύγχρονη κριτική έκδοση, βλ. LYDIA MASSA-POSITANO, O. HOLWERDA, W.J.W. KOSTER, *Jo. Tzetzae Commentarii in Aristophanem*, Pars IV, fasc. I-III: [Scripta Academica Groningiana, IV.1-3], Groningen-Amsterdam, 1960-1964. Για την θεωρούμενη αρνητική στάση του Τζέτζη στους *Βατράχους*, βλ. την βιβλιοκρισία στην κριτική έκδοση του έργου του N. WILSON, "Tzetzes on Frogs", *CR* N.S. 13 (1963), 274-75 και του ίδιου, *Scholars*, σ. 194. Για μία αντίθετη θεώρηση βλ. P. MARCINIAK, "A Dramatic Afterlife: The Byzantines on Ancient Drama and its Authors", *Classica & Mediaevalia* 60 (2009), 311-326, εδώ σ. 320.

ορισμένων απολεσθέντων έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αλλά και πληροφορίες για τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο των αρχαίων.²³²

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην σχέση του Τζέτζη με τον Ιππώνακτα, τον γνωστό σατιρικό ιαμβογράφο της αρχαιότητας, τον οποίο φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά.²³³ Παράλληλα, τα σχόλιά του σε έργα του Νικάνδρου και του Οππιανού του Αναβαρζέως υποδεικνύουν την ενασχόλησή του και με το είδος της διδακτικής ποιήσεως.²³⁴ Από την άλλη πλευρά, έχει αποδειχθεί ότι η

²³² Την σχέση των σχολίων του Τζέτζη με τα *scholia vetera* μελέτησαν συστηματικά πρώτοι οι Κ. ZACHER, “Die Handschriften und Klassen der Aristophanesscholien. Mitteilungen und Untersuchungen”, *Jahrbücher für Classische Philologie, Supplementband* 16. (1888), 503-746 (και αυτοτελές ανάτυπο), ιδ. σσ. 580-603 και J. W. WHITE, “Tzetzes's (sic) Notes on the Aves of Aristophanes in Codex Urbinas 141”, *Harvard Studies in Classical Philology* 12 (1901), 69-108. Στην σύγχρονη έκδοση των σχολίων οι σχέσεις σημειώνονται διεξοδικά στο κριτικό υπόμνημα. Ορισμένα τέτοια παραδείγματα υποθέσεων ή χωρίων από απολεσθέντα σήμερα έργα αρχαίων συγγραφέων, αλλά και πληροφορίες για τον καθημερινό βίο στην αρχαιότητα παραθέτει ο WILSON, “Tzetzes on Frogs”, όπως είναι το απόσπασμα από τον Φρίξο του Ευριπίδη (στ. 1225) ή η υπόθεση του *Άνταίου*, χαμένης τραγωδίας του Φρυνίχου (στ. 688). Για τον Φρύνιχο βλ. πρόχειρα Η. LLOYD-JONES, “Problems of Early Greek Tragedy: Pratinas and Phrynichus”, *Estudios sobre la tragedia griega, Cuadernos de la Fundación Pastor* 13 (1966), 11-33 [ανατύπ. εις: *Greek Epic, Lyric and Tragedy. The Academic Papers of Hugh Lloyd-Jones*, Oxford 1990, σσ. 225-37]. Όπως παρατηρεί ο WILSON ακόμη, ορισμένες από τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις-διορθώσεις του Τζέτζη είναι αξιοπρόσεκτες, παρά το γεγονός ότι ενίοτε παραπέμπει από μνήμης. Είναι σημαντικό να σημειωθεί επιπλέον ότι ο Τζέτζης διαμαρτυρόμενος για την σπάνιδα παλαιών βιβλίων που να παραδίδουν το έργο του Αριστοφάνη (είχε πρόσβαση μόνο σε δύο κώδικες *νεογράφους*) και την έγνοια του να βρει περισσότερα αρχαία χειρόγραφα επιδεικνύει κάποιες φιλολογικές αρετές του, ψήγματα των χαρακτηριστικών για τα οποία διακρίνονται περισσότερο οι σπουδαίοι φιλόλογοι των δύο επομένων αιώνων, βλ. W.J.W. Koster, “Aristophane dans la tradition byzantine”, *REG* 76 (1963), 381-96, ιδ. σ. 393.

²³³ Όπως τονίζει ο WILSON, *Scholars*, σ. 196, ο Τζέτζης αποτελεί την μοναδική πηγή για ορισμένους αγνώστους στίχους του Ιππώνακτος, ενώ μία ματιά μόνο στα *testimonia* και *fragmenta* που διασώζονται στο έργο του είναι ενδεικτική της εξοικείωσής του με το έργο του Εφείσιου ποιητή, βλ. το *index fontium* στην έκδοση του Ε. DEGANI, *Hipponactis Testimonia & Fragmenta*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1991, όπου τα σχετικά χωρία ανέρχονται ούτε λίγο ούτε πολύ σε περισσότερα από πενήντα.

²³⁴ Ο Τζέτζης παρήγαγε σχόλια τόσο για τα *Θηριακά*, ed. U. CATS BUSSEMAKER, *Scholia in Theocritum auctiora/Scholia et Paraphrases in Nicandrum et Oppianum*, Paris, 1878, σσ. 173-202, όσο και για τα *Άλεξιφάρμακα* του Νικάνδρου, ed. M. GAYMONAT, *Scholia in Nicandri Alexipharmaca cum glossis*, Milano, 1974. Τα σχόλια αυτά είναι σποραδικά και βρίσκονται στις παραπάνω εκδόσεις ανακατεμένα με τα παλαιότερα σχόλια. Ο Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ, *Προλεγόμενα*

απόδοση σε αυτόν ορισμένων σχολίων στις *Εικόνες* του Φιλοστράτου πρόκειται για πλαστογραφία του Ανδρέα Δαρμαρίου,²³⁵ ενώ επισφαλής θεωρείται και η απόδοση σχολίων που φέρουν το όνομά του σε επιγράμματα της Ελληνικής-

στην κριτική έκδοση των *Άλεξιφαρμάκων* του Νικάνδρου, [Πονήματα/ Συμβολές στην έρευνα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, 4], Ακαδημία Αθηνών, 2002, σσ. 70-71, παρατηρεί ότι στα σχόλια του κώδ. *Goettingensis phil. 29* (13ου αι.) στα *Θηριακά* και στα *Άλεξιφάρμακα* έχουν προστεθεί σχολιογραφικές εξηγήσεις του Τζέτζη, διαφορετικές και αυστηρές μάλιστα προς προγενεστέρους σχολιαστές (κατά την συνήθη για τον λόγιο πρακτική), γεγονός που κατά την γνώμη του προϋπέθετε εκτενή σχετική εργασία. Άρα ενδέχεται ότι τα σχόλια του Τζέτζη δεν έχουν ίσως δωθεί στην έκτασή τους ολόκληρα. Ακόμη, σχόλια παρήγαγε για τα *Άλιευτικά* του Οππιανού του Αναβαρζέως (της Κιλικίας – 2ος αι. μ.Χ.) που εξέδωσε ανεπαρκώς ο ed. CATS BUSSEMAKER, *ό.π.*, σσ. 260-364. Ο A. COLONNA, “Il commento di Giovanni Tzetzes agli *Halieutica* di Oppiano”, εις: *Lanx satura N. Terzaghi oblata* [Univ. di Genoa, Fac. di lett., Pubblicazioni dell’ Ist. di Filol. Class. e medioevale 16], Genoa, 1963, σσ. 101-104 έδειξε ότι ο κώδ. *Vat. gr. 1345* διασώζει τα σχόλια του Τζέτζη σε μία καλύτερη κατάσταση από αυτά που εξέδωσε ο BUSSEMAKER. Πέραν τούτων, σε δύο κώδικες (*Royal 16 D XII, Pars 03*, φφ. 157r-214v και *Yale University 269*, φφ. 120r-176v) αποδίδεται στον Τζέτζη μία παράφραση των *Κυνηγετικών* του Οππιανού του Απαμέως (της Συρίας – 3ος αι. μ.Χ.), που δεν είναι άλλη όμως από την γνωστή παράφραση του Ευτεκνίου, βλ. R. BROWNING, “The so-called Tzetzes scholia on Philostratus and Andreas Darmarios”, *Classical Quarterly* N.S. 5 (1955), 195-200, εδώ σ. 198. Για τους δύο Οππιανούς βλ. A. LESKY, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, ελλην. μτφρ. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, 5η έκδ. αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 1113.

²³⁵ Στην πραγματικότητα, όπως αποδεικνύει ο BROWNING, “The so-called Tzetzes scholia”, σ. 196 κ.ε., τα σχόλια του “Τζέτζη” δεν είναι παρά σύμφυση των δύο σωμάτων σχολίων στις *Εικόνες* που αποδίδονται στον Μάξιμο Πλανούδη και τον Μανουήλ Μοσχόπουλο. Βλ. και TEREZA M. MANZANO, “Die Aufenthalte des Andreas Darmarios in Madrid und Salamanca und ihre Bedeutung für die recensio der Philostrat- und Oppian-scholien”, *Rheinisches Museum* 151 (2008), 400-424. Για τα σχόλια του Μοσχόπουλου στον Φιλόστρατο βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 107. Βλ. τώρα και RUTH WEBB, “Greek grammatical glosses and scholia: The form and function of a late Byzantine commentary”, εις: N. MANN & B.M. OLSEN (eds.), *Medieval & Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation Workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages & the Renaissance*, Brill, Leiden-N.Y.-Köln, 1997, σσ. 1-18. Παρ’ όλα αυτά, φαίνεται ότι ο Τζέτζης γνώριζε πάντως τον Φλάβιο Φιλόστρατο τον νεώτερο (ca. 170-244/249 μ.Χ.), διότι ο *Ηρωικός* του, ed. C. L. KAYSER, *Flavii Philostrati Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vol. II, Leipzig, 1871, ανατύπ. Hildesheim, 1985, σσ. 128-219, απετέλεσε κύρια πηγή των *Άλληγοριών* του Τζέτζη, βλ. ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΛΥΡΑ, “Συμβολή στην έρευνα των Τρωϊκών του Ί. Τζέτζη”, σ. 416. Για τον εκπαιδευτικό ρόλο αυτού του σημαντικού έργου της Β’ Σοφοιστικής βλ. *Flavius Philostratus: On Heroes*, transl. with an introduction and notes by JENNIFER K., BERENSON MCLEAN & ELLEN BRADSHAW AITKEN, [Writings from the Greco-Roman World, 3], Brill, Leiden, 2002, σσ. xxxix-xli, ενώ για το ακανθώδες ζήτημα της διακρίσεως του Φλαβίου Φιλοστράτου από τους ομωνύμους του, βλ. LESKY, *Ιστορία*, σσ. 1144-46.

Παλατινής Ανθολογίας.²³⁶ Μολαταύτα, μπορεί να ανιχνευθεί μία αχνή σύνδεση του Τζέτζη με κάποια από τις ανθολογίες ελληνιστικών επιγραμμάτων που πιθανώς υπήρχαν έως τις μέρες του στην Κωνσταντινούπολη. Και αυτό διότι μέχρι πρότινος αποτελούσε την μοναδική μαρτυρία ενός αγνώστου επιγράμματος του αλεξανδρινού ποιητού Ποσειδίππου από την Πέλλα (c. 310-240), μία μαρτυρία που επιβεβαιώθηκε μόλις μία δεκαετία πριν, όταν ήλθε στο φως πολύτιμο παπυρικό εύρημα.²³⁷

Αναφορικά με τον τρόπο του υπομνηματισμού του Ομήρου και των άλλων ποιητών από τον Τζέτζη (ΗΣίοδο και Λυκόφρονα κυρίως), συνήθως προτάσσεται ένα εκτεταμένο προλογικό σημείωμα, στο οποίο ο συγγραφέας

²³⁶ Τα σχόλια αυτά εξέδωσε ο A. CHR. LOLOS, “Antike Scholien zu Anthologia Graeca-Palatina”, *Ελληνικά* 33 (1981), 374-81. Πρβλ. BROWNING, “The so-called Tzetzes scholia”, σσ. 198-99.

²³⁷ Το επίγραμμα που παραθέτει αυτούσιο ο Τζέτζης ήταν εγγεγλυμμένο σε έναν πολύτιμο λίθο, βλ. *Χιλ.* VIII, 653-60, ed. LEONE, σ. 281. Το επίγραμμα είχε εκδοθεί παλαιότερα από τον E. COUGNY, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice Nova*, III, Parisiis, 1890, cap. III: *Epigrammata Demonstrativa*, αρ. 79, σ. 300, ενώ συμπεριλήφθηκε και στην έκδοση των A. S. F. GOW και D.L. PAGE, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I, Cambridge Univ. Press, 1965, αρ. xx, σ. 172· ο σχολιασμός στον τόμ. II, σσ. 500-501, όπου αξίζει να σημειωθεί ότι οι εκδότες εκφράζουν σοβαρές αμφιβολίες για την ορθότητα της απόδοσης του επιγράμματος στον Ποσειδίππο. Το 2001, όμως, ανακαλύφθηκε ένα σπουδαίο παπυρικό απόσπασμα (*P.Mil.Vogl. VIII 309*), το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί το 180 περίπου π.Χ. στην διαδικασία περιτυλίγματος μίας μούμιας και περιείχε 112 επιγράμματα του Ποσειδίππου. Μάλιστα, το επίγραμμα που διασώζει ο Τζέτζης, καθώς κι άλλο ένα που βρήκε τον δρόμο του στην *Πλανούδεια Ανθολογία*, και τα οποία συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των επιγραμμάτων του παπύρου, είναι εκείνα που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην απόδοση της ποιητικής αυτής συλλογής στον Ποσειδίππο, βλ. κυρίως τις συμβολές των NITA CREVANS, “The Editor’s Toolbox: Strategies for Selection and Presentation in the Milan Epigram Papyrus”, σσ. 81-96, ιδ. σ. 86 και D. OBBINK, “New Old Posidippus and Old New Posidippus: From Occasion to Edition in the Epigrams”, εις: KATHRYN GUTZWILLER (ed.), *The New Posidippus. A Hellenistic Poetry Book*, Oxford Univ. Press, 2005, σσ. 91-115, ιδ. σσ. 109-110, όπου και αγγλική μτφρ. και σχολιασμός του επιγράμματος (αρ. 15), αλλά και περισσότερα στοιχεία για τον ποιητή και το έργο του. Για την κριτική έκδοση του επιγράμματος βλ. C. AUSTIN et G. BASTIANINI, *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, Milano, 2002, αρ. 15, σ. 36. Ο Τζέτζης στην εποχή του θα είχε ίσως μπροστά του κάποια επιλογή επιγραμμάτων του Ποσειδίππου σε περγαμνή κώδικα, και όχι σε πάπυρο ασφαλώς, αλλά αναρωτιέται κανείς πόσο από το έργο του αλεξανδρινού αυτού ποιητή γνώριζε γράφοντας μάλιστα: «*Ταῦτα μὲν ὁ Ποσειδίππος καὶ ἕτερα μυρία ...*», *Χιλ.* VIII, 661, ed. LEONE, σ. 281. Τα testimonia του Ποσειδίππου στο έργο του Τζέτζη έχει συγκεντρώσει ο E. FERNANDEZ-GALIANO, *Posidipo de Pela*, Madrid, 1987, σ. 256.

εκθέτει την μεθοδολογία του ασκώντας ενίοτε κριτική στους προγενεστέρους του που συνέταξαν σχόλια για το ίδιο έργο²³⁸ και στην συνέχεια ακολουθεί ένας κατά στίχον εκτενής σχολιασμός. Η δομή του περιστρέφεται γύρω από τα λήμματα στα οποία αναφέρονται τα συγκεκριμένα σχόλια, γεγονός που προκύπτει από χρηστικούς λόγους και που καθιστά την εσωτερική συνοχή του σχολιασμού ως αυτοτελούς έργου πάρα πολύ χαλαρή.²³⁹ Αυτός ο σχολιασμός δεν εξαντλείται στην ανάλυση θεμάτων γραμματικής, συντακτικού, διαλεκτολογίας και μετρικής, αλλά επεκτείνεται και στην παράθεση πραγματολογικών στοιχείων.²⁴⁰ Δίδονται δηλαδή αρχικά πληροφορίες που άπτονται μυθολογικών ή ιστορικών ζητημάτων, π.χ. επεξηγείται ποιο ήταν το δείνα ή το τάδε μυθικό πρόσωπο, ενώ συμπληρωματικά παρατίθενται γεωγραφικά, λαογραφικά και εθνογραφικά, ακόμη και φιλοσοφικά στοιχεία. Πρόκειται, εν ολίγοις, για μία διεξοδικότητα,

²³⁸ Για ορισμένα παραδείγματα δανείων του Τζέτζη από προηγούμενους σχολιαστές βλ. A. R. DYCK, “The Glossographoi”, *Harvard Studies in Classical Philology* 91 (1987), 119-160, σποράδην. Στην *Ἐξήγηση* π.χ. αναφέρεται ονομαστικά στον Αρίσταρχο, τον Πορφύριο, τον Ζωΐλο τον Αμφιπολίτη (τον οποίο επικρίνει επειδή τόσο αυτός όσο και «ἑτέροι δέ, ... ὠφέλιμον μὲν οὐδὲν πεποιήκεσαν...»), ed. PΑΡΑΘΗΜΟΡΟΥΛΟΣ, σ. 3.12-13), τον Κορνούτο, τον Παλαίφατο και τον Δομνίνο, τον Ηράκλειτο, τον Ποσειδώνιο τον Απολλωνιάτη και τέλος τον Μιχαήλ Ψελλό, βλ. *Ἐξήγησις*, ed. PΑΡΑΘΗΜΟΡΟΥΛΟΣ, σσ. 3-5. Οι *αλληγορίες* του Ψελλού, τις οποίες ο ίδιος ονομάζει *ἀναγωγές*, εξεδόθησαν μαζί με εκείνες του Τζέτζη από τον J.FR. BOISSONADE, *Tzetzæ Allegoriae Iliadis accedunt Pselli Allegoriae*, Paris, 1851, σσ. 341-71, ενώ η πρόσφατη κριτική έκδοση έγινε από τον J.M. DUFFY, *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, vol. I: *Opuscula logica, physica, allegorica, alia*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1992, σσ. 148-178. Αξίζει εδώ να σημειωθεί συμπληρωματικά ότι η παράφραση της *Ἰλιάδος* που αποδίδεται στον Ψελλό δεν θα πρέπει να θεωρείται πιθανότατα δικό του έργο, βλ. I. VASSIS, *Die handschriftliche Überlieferung der sogenannten 'Psellos-Paraphrase' der Ilias*, [Meletemata, Bd. 2], Hamburg, 1991. Αναφορικά με το ζήτημα της εξηγητικής παράδοσης των ομηρικών επών από την αρχαιότητα ήδη, ιδιαιτέρως κατατοπιστικό και χρήσιμο είναι το βιβλίο του G. NAGY, *Homer's Text and Language*, Univ. of Illinois Press, 2004, ειδικότερα δε το Πρώτο Μέρος, κεφ. 1-6.

²³⁹ Την διάρθρωση των σχολίων του Τζέτζη και άλλα τέτοιου είδους ζητήματα, όπως το θέμα της μετεξέλιξης των σχολίων από απαραίτητο συμπλήρωμα του κειμένου στο διάστιχο και στην ὠα του χειρογράφου σε αυτόνομο έργο, πραγματεύεται εξαιρετικά ο F. BUDELMANN, “Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature”, εις: R. K. GIBSON – CHRISTINA SHUTTLEWORTH KRAUS (eds.), *The Classical Commentary, The Classical Commentary. History, Practices, Theory*, [Mnemosyne Supplement, 232], Leiden, Brill, 2002, σσ. 141-169.

²⁴⁰ Για την χρήση των σχολίων στην διδασκαλία της γραμματικής, βλ. WEBB, “Greek grammatical glosses and scholia”, όπως στην υποσημ. 242.

εγκυκλοπαιδική ανάλυση που καλύπτει όλους τους πιθανούς τομείς που θα έχρηζαν ερμηνείας, αντικατοπτρίζοντας συνάμα όλα τα ενδιαφέροντα του λογίου αυτού και επιδεικνύοντας σε κάθε δυνατή ευκαιρία την πολυμαθειά του.²⁴¹

Ιδιαιτέρως ενδιαφέρων είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Τζέτζης πραγματεύεται τα μυθολογικά δεδομένα των ομηρικών έργων, καθώς, όπως άλλωστε και ο σύγχρονός του Ευστάθιος, χρησιμοποιεί εκτενώς την αλληγορία ως μέσον για την διείσδυση πίσω από τον μύθο ή καλύτερα πίσω από τα *πλανήματα* των επών– και την ανακάλυψη των βαθύτερων νοημάτων.²⁴²

²⁴¹ Όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο ο Τζέτζης διαχειρίζεται το υλικό του, είναι να παραθέτει αθροιστικά συνήθως όλες τις ενδεχόμενες παραλλαγές μίας παράδοσης για το ζήτημα που τον ενδιαφέρει, βλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥΛΑ ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΛΥΡΑ, *Ο μύθος του Παλαμίδα στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, 1987, σ. 61. Βλ. και JESSICA WISSMANN, “Athena’s ‘Unreasonable Advice’: The Education of Telemachus in Ancient Interpretations of Homer”, *GRBS* 49 (2009), 413-52, ιδ. σσ. 445-46, όπου τονίζεται ότι η απόκλιση του Τζέτζη από τα διάφορα σχόλια στην *Οδύσσεια* ως προς την αλληγορική ερμηνεία ορισμένων ζητημάτων ίσως είναι ένδειξη ότι ο λόγιος είχε πιθανώς στην διάθεσή του παλαιότερο υλικό από εκείνο που χρησιμοποιήθηκε στην σύνταξη των σχολίων. Επίσης, επισημαίνεται ότι ο Τζέτζης σε μερικές περιπτώσεις αρέσκειται στην σχολαστική επανάληψη κάποιων μοτίβων (π.χ. της αλληγορικής ταύτισης της θεάς Αθηνάς με την *φρόνηση*). Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, ωστόσο, κατά τις οποίες ο Τζέτζης θέλει να αποκλίνει από τα καθιερωμένα στην πραγμάτευση ενός θέματος και δίδει μία ερμηνεία η οποία είτε βασίζεται σε κάποια απολεσθείσα σήμερα πηγή ή ακόμη αποτελεί απλά την δική του θεώρηση των πραγμάτων. Ένα εναργές τέτοιου είδους παράδειγμα αποτελεί η εξήγηση που παραθέτει για το επώνυμο του Ηρακλέους *Τριέσπερος* (από την συνέρευση του Διός, με την μορφή του Αμφιτρίωνος, με την Αλκμήνη για χρονικό διάστημα ίσο με τρεις νύκτες, κατά το οποίο δεν ανέτειλε ο Ήλιος). Η δική του εκδοχή, για την οποία δηλώνει σαφέστατα ο ίδιος ότι αποκλίνει από τις καθιερωμένες και που δεν φαίνεται να στηρίζεται σε καμία γνωστή έως τώρα αρχαία ή βυζαντινή πηγή, θέλει το επώνυμο να σχετίζεται με τον τρόπο που ο ήρωας εξολόθρευσε το κήτος του Ποσειδώνος, εισερχόμενος δηλ. στο εσωτερικό του και παραμένοντας εκεί τρεις ημέρες πριν κατατεμαχίσει τα σπλάχνα του, βλ. *Eis tòn Lukóφrona σχόλια Ίσαακίου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου*, στίχ. 33, ed. E. SCHEER, *Lycophronis Alexandra*, vol. II: *Scholia continens*, Berlin, 1908 [ανατύπ. Berlin, 1958], σσ. 27-28. Φυσικά, στην παραπάνω αλληγορική ερμηνεία του Τζέτζη μπορούν να ανιχνευθούν χριστιανικές μάλλον επιρροές από την τριήμερη παραμονή του Κυρίου στον τάφο, εξάλλου ο παραλληλισμός του Ηρακλέους με τον Χριστό είναι συχνό φαινόμενο. Για άλλη μία παρόμοια περίπτωση μίας τέτοιας πρωτότυπης και μοναδικής ερμηνείας του Τζέτζη βλ. N. G. WILSON, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, Duckworth, London, 1992, σ. 44 και παραπομπή 6 στη σ. 170.

²⁴² Για την διατύπωση αυτή του Τζέτζη βλ. H. HUNGER, “Johannes Tzetzes, Allegorien zur Odyssee, Buch 1-12. Kommentierte Textausgabe”, *BZ* 49 (1956), 249-310, εδώ σ. 254.54-56. Βλ. ακόμη

Ένας άλλος κλάδος στον οποίο επιδόθηκε ιδιαιτέρως ο Τζέτζης ήταν αυτός της ρητορικής. Συγκεκριμένα ασχολήθηκε με τον σχολιασμό του Ερμογένους, και δη με το *Περί στάσεων*, το *Περί εύρέσεων* και το *Περί μεθόδου δεινότητος* πιο αναλυτικά και με το *Περί Ίδεών* πολύ πιο συνοπτικά.²⁴³ Πρόκειται για σχόλια έμμετρα, γραμμένα σε πολιτικό στίχο κατά την προσφιλή συνήθεια του Τζέτζη, όχι όμως ιδιαιτέρως πρωτότυπα, καθώς ο συντάκτης τους στηρίζεται εκτενώς και σχεδόν αποκλειστικά στον προγενέστερο σχολιαστή του έργου Ιωάννη Δοξαπατρή, του 11ου αιώνας.²⁴⁴ Πέραν των σχολίων ο Τζέτζης συνέθεσε για διδακτικούς πάλι λόγους και μία έμμετρη επιτομή της *Ρητορικής* του Ερμογένους.²⁴⁵ Επιπλέον, θέλοντας να καλύψει όλο τον παραδεδομένο από αιώνες κανόνα της ρητορικής, ασχολήθηκε και με τον έτερο σπουδαίο θεωρητικό της ύστερης αρχαιότητας, τον Αφθόνιο. Σχόλιά του στα προγυμνάσματα του

Εξήγησις, ed. PAPATHOMOPOULOS, σ. 121. Ένα ακόμη πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πώς ερμηνεύει ο Τζέτζης την μετατροπή των συντρόφων του Οδυσσέα από την Κίρκη σε χοίρους. Δεν πρόκειται δηλ., γράφει, για κυριολεκτική μεταμόρφωση, οι άνδρες αυτοί απώλεσαν την ανθρώπινη υπόστασή τους υποκύπτοντας στα ταπεινά τους πάθη: «οἱ τῶ βορβόρω γοῦν αἰεὶ κρατούμενοι τοῦ πάθους καὶ τοῖς πορνείοις μένοντες ἐξεχοιροῦντο τάχα.», ed. HUNGER, “Allegorien zur Odyssee”, σ. 294.21-22. Πρβλ. του Μιχ. Ψελλού, *Ἐκφρασις ἢ ἀλληγορία εἰς τὴν Κίρκην βουλομένην τὸν Ὀδυσσέα μεταμορφοῦν*, ed. BOISSONADE, *Tzetzae allegoriae Iliadis, accedunt Pselli*, σσ. 363-65. Στα σχόλια του Τζέτζη στον Ησίοδο, ed. GAISFORD, σ. 32.16-17 ο λόγιος αναφέρεται στα τρία διαφορετικά επίπεδα στα οποία λειτουργούν και εδράζονται οι αλληγορίες του, δηλ. στην φυσική (*στοιχειακῶς*), ψυχολογική (*ψυχικῶς*) και ιστορική-πραγματολογική (*πραγματικῶς*) ερμηνεία των πραγμάτων. Επιρροές του Δίωνος Χρυσσοστόμου στις αλληγορίες του Τζέτζη και στην τριμερὴ αὐτὴ διάκριση εντοπίζει ο Α. BRANCACCI, *Rhetorike philosophousa. Dione Crisostomo nella cultura antica e bizantina*, [Elenchos, 11], Napoli, 1986, σσ. 283-88, ιδ. σ. 285. Σύμφωνα με τον P. CESARETTI, *Allegoristi di Omero a Bisanzio. Ricerche ermeneutiche (XI-XII secolo)*, Milano, 1991, σ. 155 κ.ε., ο οποίος έχει μελετήσει εκτεταμένα τις αλληγορίες του Τζέτζη (για του Ευσταθίου βλ. το προηγούμενο κεφ.), αυτές μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε διάφορες υποκατηγορίες, δηλ. ρητορικές αλληγορίες (π.χ. οι Αμαζόνες συμβολίζουν το θελκτικό στοιχείο), φυσικές (π.χ. ο θεός Απόλλων συμβολίζει τον ήλιο) κ.ο.κ. Βλ. και F. PONTANI, *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all' Odissea*, [Sussidi eruditi, 63], Roma, 2005, ιδ. σσ. 163-170.

²⁴³ J. A. CRAMER, *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vol. IV, Oxford, 1836, σσ. 1-138. Ο Τζέτζης χρησιμοποίησε υλικό του από τις *Χιλιάδες* στον σχολιασμό του Ερμογένη, βλ. G. A. KENNEDY, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton Univ. Press, 1983, σσ. 316-17.

²⁴⁴ HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σ. 154.

²⁴⁵ CHR. WALZ, *Rhetores Graeci*, vol. III, 1832-36 [ανατύπ. Osnabrück, 1968], σσ. 670-686.

Αφθονίου παραδίδονται από έναν και μοναδικό κώδικα, απ' όσον μας είναι τουλάχιστον γνωστό, τον *Vindob. Phil. 130*.²⁴⁶ Επιπλέον, γνώριζε τον Λυσία, τον Αισχίνη και τον Αίλιο Αριστείδη, ενώ είναι γνωστές οι προσπάθειές του να αποκτήσει πρόσβαση σε κώδικα με το έργο του Χορικού.²⁴⁷

Πολύ ενδιαφέρον είναι να αναφέρουμε στο σημείο αυτό και ένα άλλο σχετικό έργο του, *τούς λογισμούς τῶν παλαιῶν καὶ νέων*. Επρόκειτο, σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίδει ο ίδιος ο Τζέτζης, για μία συλλογή χωρίων διαφόρων συγγραφέων ποικίλων λογοτεχνικών ειδών, τα οποία παρουσίαζαν αντιφάσεις, χρονολογικά ή άλλα λάθη και την συνακόλουθη κριτική επεξεργασία τους.²⁴⁸ Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι από την προαναφερθείσα εργασία του Τζέτζη έχει διασωθεί στον κώδ. *Voss. gr. Q 1*, και είναι ακόμη ανέκδοτο, το

²⁴⁶ HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften*, I, σ. 238· πρβλ. H. RABE, *Io. Sardiani Commentarium in Aphthoniis Progymnasmata*, Teubner, Lipsiae, 1928, σσ. vii-viii. Ο Τζέτζης στα σχόλιά του αυτά εξαρτάται από το αντίστοιχο έργο του Ιωάννη του Γεωμέτρη, τον οποίο αναφέρει ονομαστικά αρκετές φορές στις *Χιλιάδες* του, βλ. EMILIE MARLÈNE VAN OPSTALL, *Jean Géomètres. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques, édition, traduction, commentaire*, [The Medieval Mediterranean, 75], Brill, Leiden-Boston, 2008, σ. 16, αρ. 7.

²⁴⁷ C. CAREY, *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Clarendon Press, Oxford, 2007, fragm. 439, 441 & 461-63, pp. 528, 528-29 & 537-38. Τις πολλές αναφορές του Τζέτζη στον Αισχίνη σχολιάζει ο G. KLINKE, *Quaestiones Aeschineae Criticae*, Leipzig, 1897, *passim*. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση (*Προομηρικά*, στ. 149, ed. BEKKER, σ. 10) ο Τζέτζης άντλησε από τον Αριστείδη, και δη από τον *Ἐπὲρ τῆς ῥητορικῆς λόγος Α*, βλ. M. DAVIES, "Tzetzes and Stesichoros", *ZPE* 45 (1982), 267-69, όπου ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο ρήτορας της ρωμαϊκής περιόδου είναι ουσιαστικά η πηγή του χωρίου και όχι ο Στησίχορος, όπως προτάθηκε αλλού. Το σφάλμα έγκειται στο γεγονός ότι ο Αριστείδης είχε σχέση στενής εξάρτησης από τον Στησίχορο, την οποία αναλύει ο C. M. BOWRA, "The Two Palinodes of Stesichorus", *CR* N.S. 13 (1963), 245-52. Όσο για τον κώδικα του Χορικού, ο Τζέτζης ζήτησε από τον Αλέξιο, τον ανηψιό του *πρωτοβεστιάριου*, να του βρει το εν λόγω χειρόγραφο, έλαβε όμως από αυτόν άλλο με τα *Ἠθικά* του Αριστοτέλη επιγραφόμενο Χορικός (γεγονός που δικαίως επέσυρε την ειρωνία του Τζέτζη ότι «χωρικός» είναι όποιος τιτλοφόρησε έτσι το βιβλίο), βλ. επ. 24, ed. LEONE, σ. 42. Πάρα πολύ κατατοπιστική και χρήσιμη είναι η συμβολή του E. AMATO, "Epilogue. The fortune and reception of Choricus and of his works", εις: R. J. PENELLA (ed.), *Rhetorical exercises from Late Antiquity. A Translation of Choricus of Gaza's Preliminary Talks and Declamations with an epilogue on Choricus' reception in Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 2009, σσ. 261-302, εδώ σσ. 296-97. Ο Αλέξιος αναφέρεται ως διάκονος και χαρτουλάριος σε συνοδικό σημείωμα του έτους 1145, βλ. GRUMEL-DARROUZES, Reg. 1019.

²⁴⁸ WENDEL, "Tzetzes", στήλ. 2004.

τιμήμα μόνον εκείνο στο οποίο υποβάλλονται σε κριτικό έλεγχο ο Αφθόνιος και ο Ερμογένης.²⁴⁹ Από την δραστηριότητά του στην ρητορική μπορούν εδώ να αναφερθούν, τέλος, και οι δύο ευκαιριακοί λόγοι που έγραψε: ο ένας *χαριστήριος* προς τον πατριάρχη Ιωάννη Θ' Αγαπητό (1111-1134) και ο άλλος παραμυθητικός για τον άωρο θάνατο ενός νέου.²⁵⁰ Τέλος, αναφέρουμε και ένα αγιολογικό του έργο, ήτοι το σύντομο *υπόμνημά* του στην αγία Λουκία [BHG 996], που γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα μετά το 1158.²⁵¹

²⁴⁹ WENDEL, "Tzetzes", στήλ. 1990-91. Για τον κώδικα Voss. gr. Q 1, βλ. K.A. DE MEYER, *Codices Vossiani Graeci & Miscellanei*, Leiden, 1955, σ. 93.

²⁵⁰ Β. Λ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, "Inedita Tzetziana. Δύο ανέκδοτοι λόγοι του Ιωάννου Τζέτζη", *Ελληνικά* 33 (1981), 178-84. Ο *χαριστήριος* λόγος χρονολογείται από εσωτερικά στοιχεία στο έτος 1134 περίπου. Το αξιοσημείωτο μάλιστα είναι ότι στον λόγο αυτό και στις Χιλιάδες διασώζεται μία πληροφορία που είναι γνωστή μόνο από τα δύο αυτά έργα του Τζέτζη και την οποία άντλησε από από το αποσπασματικά σωζόμενο όγδοο βιβλίο του Διοδώρου του Σικελιώτου, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, "Inedita Tzetziana", σ. 182. Για τις τύχες του Διοδώρου βλ. γενικά G. WIRTH, *Katastrophe und Zukunftshoffnung. Mutmaßungen zur zweiten Hälfte von Diodors Bibliothek und ihren verlorenen Büchern*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philo.-historische Klasse, Sitzungsberichte, 750. Bd.], Wien, 2007. Αναφορικά με τον παραμυθητικό λόγο, όπως τονίζει και ο εκδότης του κειμένου, τα στοιχεία δεν επαρκούν για μία ταύτιση του νέου. Το γεγονός όμως ότι ο Τζέτζης δεν αναφέρεται καθόλου στην παιδεία του νέου, όπως κάνει για παράδειγμα ο Θεόδωρος Εξαπτέρυγος στην μονωδία που έγραψε για τον μαθητή του Στέφανο Χορηγητόπουλο, ed. A. SIDERAS, *25 unedierte byzantinische Grabreden*, Θεσσαλονίκη, 1990, αρ. 13, σσ. 223-46, μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι ενδεχομένως δεν επρόκειτο για κάποιον μαθητή του.

²⁵¹ *Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου*, ed. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, Αγ. Πετρούπολη, 1909 [ανατύπ. Leipzig, 1975], αρ. III, σσ. 80-97. Για το υπόμνημα βλ. P.A.M. LEONE, "Sull' *Hypomnema in S. Luciam* di Giovanni Tzetzes", *Rivista di Bizantinistica* 1,2 (1991), 17-22 (το άρθρο δεν μας ήταν προσιτό). Ο όρος *υπόμνημα* με τον οποίο χαρακτήρισε ο Τζέτζης το αγιολογικό του αυτό έργο θα πρέπει να εκληφθεί ασφαλώς με την έννοια του σχολιασμού, της σύνταξης ερμηνευτικών και κριτικών παρατηρήσεων σε ένα κείμενο, βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, ΙΔ', s.v. υπόμνημα, σ. 7490. Ασφαλώς, γεννάται το ερώτημα ποιά είναι επομένως η φύση του έργου αυτού (θα μπορούσε να έχει συνταχθεί για διδακτικούς ίσως σκοπούς, ως υπόδειγμα γυμνάσματος για υφολογικούς σκοπούς ;). Ο Τζέτζης κατά τον συνήθη του τρόπο συνέθεσε σχόλια, όπως φαίνεται, σε κάποια από τις μορφές του μαρτυρίου της Αγίας Λουκίας, καθώς αφηγηματικά δεν απέχει πολύ από τα γνωστά επεισόδια του βίου της, βλ. για παράδειγμα G. ROSSI TAIBBI, *Martirio di Santa Lucia, Vita di Santa Marina*, Palermo, 1959, σσ. 50-70 [BHG 995] και F. HALKIN, "Passion grecque abrégée de Sainte Lucie", *Classica & Mediaevalia* 17 (1956), 71-74 [BHG 995e]. Πράγματι, τόσο στο *μαρτύριο* που εξέδωσε ο TAIBBI, για παράδειγμα, όσο και στον *υπόμνημα* του Τζέτζη η σειρά που ακολουθείται είναι η ίδια. Αξίζει

Συνδυαστικά, ο Τζέτζης επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για ζητήματα υφολογικά έχοντας ως πρότυπα τους συγγραφείς της Β΄ Σοφιστικής κατά κύριο

εδώ να σημειωθεί ένα σημείο, το οποίο αποτελεί προφανώς προσθήκη του Τζέτζη και δεν εμφανίζεται σε άλλες εκδοχές του μαρτυρίου της αγίας. Πρόκειται για την αρκετά ενδιαφέρουσα αντίδρασή της στον εθνικό άρχοντα Πασχάσιο, προς τον οποίο αποκρίνεται ευθαρσώς ότι δεν μπορεί να κάνει διάλογο μαζί του για θεολογικά ζητήματα διότι : «*Ἐγὼ γραμμάτων τὰ πρῶτα μόνον καὶ στοιχειώδη πεπαιδευμένη, Πασχάσιε, γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς εἰμὶ πάμπαν ἀμήτητος, διαλεκτικῆς δὲ καὶ τῶν ἀριθμῶν, μουσικῆς τε καὶ ἄστρον κινήσεως, προσέτι δὲ γεωμετρίας καὶ ὀπτικῆς ἀποδέω τοσοῦτον, ὅσον ζωῆς θάνατος ...*», ed. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, σ. 90.8-12. Για την αναφορά στην παιδεία των αγίων ως κοινό αγιολογικό μοτίβο βλ. T. PRATSCH, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in der mittelbyzantinischen Zeit*, Berlin-N.Y., 2005, σσ. 92-105. Το γεγονός ότι το έργο του Τζέτζη ουσιαστικά δεν αποτελεί ένα αυτόνομο αγιολογικό έργο, αλλά σχολιασμό σε ένα παλαιότερο μαρτύριο δεν είναι το μόνο σημείο, στο οποίο ξεφεύγει από τα εσκαμμένα. Ουσιαστικά, τον κεντρικό ρόλο στο έργο δεν παίζει τόσο το μαρτύριο της αγίας Λουκίας, όσο τα μυθολογικά και γεωγραφικά στοιχεία που σε αφθονία παρέχονται από τον συντάκτη του έργου, αξίζει δε να σημειωθεί ότι ο λόγος στρέφεται στην αγία μόλις στην πέμπτη σελίδα της έκδοσης, ενώ μεγάλη έκταση καταλαμβάνει η παρέκβαση η σχετική με τον Αρχιμήδη στην οποία προβαίνει ο Τζέτζης [2,5 σελίδες – ο δε Αρχιμήδης παρουσιάζεται ως πρόγονος της αγίας (!) και ως σύνδεσμος του αρχαίου ελληνικού πνεύματος με την χριστιανική πίστη· για τον συγκεκριμένο αυτό και τις ιδεολογικές του επεκτάσεις βλ. P. MAGDALINO – R. MACRIDES, “The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism”, εις: P. MAGDALINO (ed.), *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, London, 1992, σσ. 117-156, ιδ. σσ. 153-54]. Όπως δε πολύ εύστοχα παρατήρησε ο ALEXANDER KAZHDAN, ο λόγιος εισάγει στο υπόμνημα μεγάλα χωρία από άλλα έργα του, κυρίως τις *Χιλιάδες* (όπως το τμήμα για τον Αρχιμήδη), βλ. “Hagiographical notes (1-4)”, *Byz 53* (1983), 538-558 [IDEM, *Authors and Texts in Byzantium*, Variorum Reprints, Ashgate, Aldershot, 1993, III], ιδ. 4. “Saint Lucia in Twelfth-Century Byzantium”, σσ. 556-558. Το υπόμνημα κλείνει με ένα επίγραμμα του λογίου για την αγία, ενώ επιπλέον, όπως και στα υπόλοιπα έργα του Τζέτζη, υπάρχουν σχόλια του ίδιου για το έργο, ed. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, σσ. 97-101. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η μεγάλη ομοιότητα που φέρουν ορισμένα από τα σχόλια του Τζέτζη με σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς αντιπαραβάλλοντας π.χ. τα σχόλια των δύο λογίων για την Ίαμβη (σχόλ. *υπομνήματος* Τζέτζη, σ. 81,14 ≈ σχόλ. Ευσταθίου στην Οδύσσεια, ed. STALLBAUM, I, σ. 414.29 κ.ε.) και για το εθνικό του γεωγραφ. ονόματος Γάδαιρα (σχόλ. *υπομνήματος* Τζέτζη, σ. 80,4 ≈ σχόλ. Ευσταθίου στον Διονύσιο Περιηγητή, ed. MÜLLER, II, σ. 301). Η στενή συγγένεια ορισμένων σχολίων του Τζέτζη που παρατηρήσαμε εδώ και ορισμένων άλλων (εκ των σχολίων του στον Αισχύλο) που επεσήμανε ο SMITH σε σχέση με σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης ίσως οφείλεται σε κοινή πηγή από την οποία άντλησαν και οι δύο λόγιοι. Πάντως αξίζει αναμφισβήτητα να διερευνηθεί το θέμα αυτό εκτενεστέρως.

λόγο,²⁵² ενώ δεν δίσταζε να ασκεί κριτική, συχνά έντονα αρνητική και σκωπτική, σε άλλους συγγραφείς, όπως προκύπτει από την κριτική που άσκησε προς τον Θουκυδίδη για παράδειγμα. Στο επίγραμμα που βρίσκεται στο τέλος των σχολίων του στον Αθηναίο ιστορικό και λειτουργεί τρόπον τινά ως κατακλείδα σε αυτά, τον επικρίνει για το υπερβολικά λιτό και στρυφνό του ύφος, ενώ επίσης προσθέτει ποιιά είναι τα χαρακτηριστικά που πρέπει να διέπουν την ιστορική αφήγηση: *σαφήνεια, πειστικότητας, γλυκύτης και γοργότης* μεταξύ άλλων.²⁵³ Ο Baldwin εντοπίζει μάλιστα στο σημείο αυτό μία υπονοούμενη σύγκριση του Θουκυδίδη με τον Ηρόδοτο ως προς το ύφος και την γλώσσα.²⁵⁴

²⁵² Βλ. CORINNE JOUANNO, “Les Byzantines et la Seconde Sophistique: Étude sur Michel Psellos”, *REG* 122 (2009), 113-144, ιδ. σ. 113.

²⁵³ C. HUDE, *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata*, Lipsiae 1927 [ανατύπ. N.Y. 1973], σ. 433-34. W. B. STANFORD, “Tzetzes’ farewell to Thucydides”, *Greece & Rome* 11 (1941/2), 40-41. B. BALDWIN, “Tzetzes on Thucydides”, *BZ* 75 (1982), 313-16. Για την αντιμετώπιση του Θουκυδίδη –ο οποίος ασφαλώς λειτουργούσε ως κατ’ εξοχήν υπόδειγμα για την συγγραφή ενός ιστορικού έργου– από τους Βυζαντινούς, βλ. γενικά R. SCOTT, “The Classical Tradition in Byzantine Historiography”, εις: MARGARET MULLETT – R. SCOTT (eds.) *Byzantium and the Classical Tradition*, Univ. of Birmingham, *Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, Birmingham, 1981, 61-74. Βλ. και D. R. REINSCH, “Byzantine adaptations of Thucydides”, εις: A. RENGAKOS – A. TSAKMAKIS (eds.), *Brill’s Companion to Thucydides*, Leiden-Boston, 2006, 755-778. Το πυκνό και στρυφνό ύφος του Θουκυδίδη είχε ήδη πριν τον Τζέτζη προσελκύσει επικριτικά σχόλια από τους Βυζαντινούς. Ο Ψελλός το χαρακτηρίζει υπερβολικά πομπώδες, βλ. D. R. REINSCH, *Η δύναμη του λόγου στη «Χρονογραφία» του Μιχαήλ Ψελλού*, Αθήνα, 2009, σ. 20. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ιταλικό το ύφος του Θουκυδίδη διακρίνεται για την *στρυφνότητα*, αλλά και την *σεμνότητά* του, βλ. P. GAUTIER, *Michael Italikos, Lettres et discours*, [Archives de l’Orient chrétien, 14], Paris, 1972, 60.31 (*στρυφνότης*), 158.23 και 257.2 (*σεμνότης*). Για την *σεμνότητα* ως χαρακτηριστικό του ύφους βλ. G. KUSTAS, *Studies in Byzantine Rhetoric* [*Ανάλεκτα Βλατάδων* 17], Θεσσαλονίκη 1973, 35-39. Η στάση των Βυζαντινών εν συνόλω αναλύεται στο περιεκτικό άρθρο της Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, “Η ύφολογική κριτική τῶν βυζαντινῶν καὶ ὁ Θουκυδίδης”, *ΕΕΦΣΤΑ*, περ. Β’, 29 (1986-91) 69-80. Η κριτική του Τζέτζη δεν είναι ωστόσο πρωτότυπη, αφού το ίδιο θέμα είχε απασχολήσει εκτενέστερα τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά στην σχετική πραγματεία του *Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτήρος*, βλ. BALDWIN, “Tzetzes on Thucydides”, *passim*. Την πραγματεία του Διονυσίου εξέδωσαν κριτικά οι H. USENER και L. RADERMACHER, *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, vol. 5 [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1899, ανατύπ. Stuttgart, 1965, σσ. 325-418. Βλ. και την μτφρ. και σχολ. από τον W. KENDRICK PRITCHETT, *Dionysius of Halicarnassus: On Thucydides*, Univ. of California Press, 1975.

²⁵⁴ BALDWIN, “Tzetzes on Thucydides”, σ. 316.

Ο Τζέτζης ήταν ασφαλώς σε θέση να προβεί σε μία τέτοια σύγκριση, έστω και αν αυτή δεν δηλώνεται ξεκάθαρα, όχι μόνο επειδή υπήρξε ο ίδιος εξοικειωμένος με το έργο και των δύο ιστορικών, αλλά πολύ περισσότερο διότι το σχολίασε. Τα σχόλιά του στον Θουκυδίδη, τα οποία έχουν θεωρηθεί αυτόγραφα, διασώζονται στον περίφημο κώδ. *Palat. gr. 252* που φυλάσσεται τώρα στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης.²⁵⁵ Ο κώδικας (siglum E της έκδοσης του Θουκυδίδη) που χρονολογείται στον ένατο ή δέκατο αιώνα και είναι ο αρχαιότερος του Θουκυδίδη (*codex vetustissimus*), ανήκε στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη,²⁵⁶ γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ο Τζέτζης είχε πρόσβαση σε αυτήν και την πολύτιμη δυνατότητα –ειδικά μετά την απώλεια της προσωπικής του βιβλιοθήκης– να αναπληρώνει με τον τρόπο αυτό ίσως τις ελλείψεις της βιβλιοθήκης της Μονής Παντοκράτορος. Παρομοίως, ένας από τους πιο σημαντικούς κώδικες στην χειρόγραφη παράδοση του Ηροδότου, ο κώδ. *Laur. Plut. 70,3* του 10ου αιώνας, φέρει ορισμένα θεωρούμενα επίσης ως αυτόγραφα σχόλια του Τζέτζη.²⁵⁷ Σαφώς, ο λόγιος δεν ασχολήθηκε με το έργο των δύο ιστορικών μόνο για υφολογικούς σκοπούς, αλλά λόγω των ευρύτερων ιστορικών και αρχαιογνωστικών ενδιαφερόντων του, τα οποία καλλιεργούσε έχοντας πρόσβαση ή αναζητώντας κώδικες με το έργο ιστορικών που αυτός γνώριζε τουλάχιστον καλύτερα απ' ό,τι ο σημερινός αναγνώστης.²⁵⁸

²⁵⁵ Τα σχόλια εξέδωσε η M. J. LUZZATTO, *Tzetzes lettore di Tucidide. Note autografe sul Codice Heidelberg Palatino Greco 252*, [Paradosis, 1], Bari, 1999. Σοβαρές ενστάσεις για την ορθότητα της θέσης της LUZZATTO ότι τα σχόλια είναι αυτόγραφα εξέφρασε σε επικοινωνία μαζί μας η Inmaculada Pérez Martín (e-mail, 12/5/2013).

²⁵⁶ WILSON, *Scholars*, σ. 139. A. DILLER, “The age of some early greek classical manuscripts”, εις: J. HELLER (ed.), *SERTA TURYNIANA. Studies in Greek Literature and Palaeography in honor of Alexander Turyn*, Univ. of Illinois Press, 1974, σσ. 514-24, ιδ. σ. 523. MARIA JAGODA LUZZATTO, “Leggere i classici nella biblioteca imperiale: note tzetziene su antichi codici”, *Quaderni di storia* 48 (1998), 69-86, ιδ. σσ. 76-77 για το γεγονός ότι το χειρόγραφο εναπόκειται στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη.

²⁵⁷ MARIA JAGODA LUZZATTO, “Note inedite di Giovanni Tzetzes e restauro di antichi codici alla fine del XIII secolo: Il problema del Laur. 70,3 di Erodoto”, εις: G. PRATO (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V colloquio internazionale di paleografi greca (Cremona 4-10 ottobre 1998)*, Firenze, 2000, σσ. 633-54 & 5 tav.

²⁵⁸ D. AMBAGLIO, “Tzetze e la tradizione storica frammentaria”, *Rend. Ist. Lombardo Sc. e Lett., Class. Lett. e Sc. Mor. e Stor.* 115 (1981), 65-71. Για παράδειγμα στα σχόλιά του στον

Για την διδασκαλία της φιλοσοφίας ο Τζέτζης συνέταξε σχόλια στην *Εισαγωγή* (ή αλλιώς στις λεγόμενες *πέντε φωνές*) του Πορφυρίου, το οποίο παραδοσιακά, αν και όχι ορθά, θεωρείται ότι αποτελούσε εισαγωγικό δοκίμιο στις *Κατηγορίες* του Αριστοτέλους.²⁵⁹ Η *Εισαγωγή* απετέλεσε ουσιαστικά το αναντικατάστατο προπαρασκευαστικό στάδιο σε όλη την βυζαντινή περίοδο για την αριστοτελική φιλοσοφία, η διδασκαλία της οποίας ξεκινούσε από την

Λυκόφρονα, στίχ. 772, ed. SCHEER, p. 245 διασώζει ένα απόσπασμα από το έργο του τυράννου της Σάμου Δούριδος *Περί Αγαθοκλέους*, βλ. GÜNTHER, *The Manuscripts*, σ. 239. Ακόμη, στο έργο του Τζέτζη ευρίσκονται *testimonia* του Κτησία αλλά και κρίσεις του για τον ιστορικό, βλ. D. LENFANT, *Ctésias de Cnide. La Perse, l'Inde, autres fragments*, Les Belles Lettres, Paris, 2004, σσ. clxi, clxvi-clxvii κ.α. Ένα ακόμη πρόχειρο παράδειγμα είναι το γεγονός ότι είχε υπ' όψιν του τα Βιθυνικά του Αρριανού, βλ. *Χιλ.* III, 990, ed. LEONE, σ. 124 και σχόλ. στις *Χιλ.* I, 803, ed. LEONE, σ. 554. Συνάμα, ο Τζέτζης επεδίωκε να λάβει στα χέρια του ένα αντίτυπο των *Σκυθικών* του Δεξίππου, το οποίο φαίνεται ότι κυκλοφορούσε στην εποχή του στην Κωνσταντινούπολη, βλ. επ. 58, ed. LEONE, σ. 86. Επίσης, είχε υπ' όψιν του και προγενέστερους του βυζαντινούς ιστορικούς, όπως ο Ιωάννης Μαλάλας (σε ορισμένες αναφορές του στον Ιωάννη Αντιόχεια εννοείται ο Μαλάλας, του οποίου η καταγωγή ήταν από την Αντιόχεια, και όχι ο ιστορικός Ιωάννης Αντιοχεύς), βλ. E. PATZIG, "Malalas und Tzetzes", *BZ* 10 (1901), 385-93. Όσον για την αναφορά του σε κάποιον Γεώργιο *χρονικό* (=χρονογράφο) δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν εννοείται μάλλον ο Γεώργιος Μοναχός ή ο περίπου σύγχρονός του Γεώργιος Κεδρηνός, βλ. A. KARPOZELOS, "Varia Philologica", *JÖB* 38 (1988), 257-62.

²⁵⁹ Το έργο παραμένει ουσιαστικά ανέκδοτο. Λίγα μόνον τμήματα εξέδωσε στο άρθρο του ο CHR. HARDER, "Johannes Tzetzes' Kommentar zu Porphyrius *περί πέντε φωνών*", *BZ* 4 (1895), 314-18. Ο Τζέτζης αφιέρωσε το έργο αυτό στον πρεσβύτερο αδελφό του Ανδρόνικο : «*Ἐμῶν ὀμαιμῶν Ἀνδρονίκῳ λιοισθίῳ | εἰς πέντε φωνὰς τόνδ' ἐγραψάμην πόνον, | ὁ γραμματικὸς Ἰωάννης ὁ Τζέτζης*», ed. HARDER, σ. 314. Ο ὅρος *πέντε φωνές*, που στην χειρόγραφη παράδοση του έργου απαντά σε πολλά από τα μεταγενέστερα χειρόγραφα (*codices recentiores*), αποδόθηκε διότι ο Πορφύριος καταπιάνεται με τις πέντε βασικές έννοιες, δηλ. *γένος, εἶδος, διαφορά, ἴδιον, συμβεβηκός* και τις μεταξύ τους σχέσεις, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σ. 54. Υπάρχει, μάλιστα, και τμήμα στην διαπραγμάτευση του θέματος από τον Πορφύριο επιγραφόμενο *Περί τῆς κοινωνίας τῶν πέντε φωνῶν*, ed. A. BUSSE, *Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias Commentarium*, [CAG, IV.1], Berolini, 1887, σ. 13. Σύμφωνα πάντως με τον καθ. BARNES, ο οποίος προσφάτως μετέφρασε και σχολίασε το έργο του Πορφυρίου, βάσει των αρχαιότερων κώδ. προκύπτει ότι ο τίτλος του έργου ήταν απλά *Εισαγωγή*, βλ. J. BARNES, *Porphyry, Introduction*, Oxford Univ. Press, 2003, σ. xii κ.ε. Ο ίδιος απέδειξε επίσης ότι ο ρόλος του έργου δεν ήταν εισαγωγικός στις αριστοτελικές *Κατηγορίες* συγκεκριμένα, αλλά στο αντικείμενο της *Λογικής* συνολικά, βλ. BARNES, *Porphyry, Introduction*, σσ. xii-xix. Για την φύση και τον ρόλο των Κατηγοριών στην αριστοτελική φιλοσοφία βλ. Ν.Δ. ΧΡΟΝΗΣ, *Τὸ πρόβλημα τῶν Κατηγοριῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 30], Αθήνα, 1975. Βλ. ακόμη και CH. EVANGELIOU, *Aristotle's Categories and Porphyry*, [Philosophia Antiqua, 48], Brill, Leiden-New York-Köln, 1996².

Λογική.²⁶⁰ Επομένως, είναι σαφές ότι τα σχόλια του Τζέτζη στο έργο αυτό του Πορφυρίου προορίζονταν για χρήση των αρχαρίων μαθητών. Πέραν τούτου, δεν υπάρχουν τεκμήρια για το αν ο Τζέτζης έκανε και το επόμενο βήμα, αν δίδαξε το *Όργανο*, το σύνολο δηλαδή της αριστοτελικής *Λογικής*, σε πιο προχωρημένους μαθητές. Φαίνεται πάντως ότι ήταν εξοικειωμένος με το εξηγητικό έργο προγενεστέρων του λογίων, αφού δείχνει να έχει γνώση του σχολιασμού των *Κατηγοριών* από τον υπομνηματιστή Ήλία, ενώ αναφέρει ότι είχε διαβάσει και το αντίστοιχο έργο του Δεξίππου.²⁶¹ Το δεκάστιχο δε επίγραμμα του σε ιαμβικό δωδεκασύλλαβο μέτρο που επιγράφεται *Τοῦ Τζέτζου πρὸς τὸν Ψελλόν· Εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας*, αποδεικνύει ότι είχε γνώση και αυτού του έργου του Ψελλού.²⁶² Συνάμα, πέραν της αριστοτελικής φιλοσοφίας ο Τζέτζης, όπως υποδεικνύουν αρκετές αναφορές μέσα από τα διάφορα έργα του, δεν ήταν αδαής και άλλων φιλοσοφικών σχολών της αρχαιότητας.²⁶³

²⁶⁰ Για την *Εἰσαγωγή* του Πορφυρίου έχουν συντεθεί κατά την βυζαντινή περίοδο πάρα πολλά σχόλια: του Αμμωνίου [CAG IV,3], του Ηλία [CAG XVIII,1], του Δαβίδ [CAG XVIII,2] και του Αρέθα Καισαρείας [M. SHARE (ed.), *Scholía on Porphyry's Isagoge and Aristotle's Categories: Codex Vaticanus Urbinas Graecus 35*, Corpus philosophorum Medii Aevi/Commentaria in Aristotelem Byzantina, 1, Ακαδημία Αθηνών, 1994]. Επίσης, και ο Ψελλός ασχολήθηκε με το έργο αυτό στην πραγματεία του *Περὶ τῶν πέντε φωνῶν*, ed. J. DUFFY, *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, I, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1992, αρ. 51, σσ. 190-218. Για τα σχόλια του Φιλάργη, γραμμένα λίγο πιο πριν ή γύρω στα 1370 και παραδιδόμενα από τον αυτογράφο του κώδ. *Angelicus gr. 30*, βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Ίωσηφ Φιλάργης ἢ Φιλάργιος*, Θεσσαλονίκη, 1978, σσ. 284-286.

²⁶¹ *Χιλ.* VIII,996 και X,490-93.

²⁶² Υπάρχουν τρεις εκδόσεις του επιγράμματος. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε από τον G. DE VICO, "Noterelle su Tzetzes", *Giornale Italiano di Filologia* 10 (1957), 221-24 και η δεύτερη από τον J. DUFFY, "Tzetzes on Psellos", εις: C. F. COLLATZ et al. (eds.), *Dissertationunculae criticae: Festschrift für Günther Christian Hansen*, Würzburg, 1998, σσ. 441-45, κείμεν. στις σσ. 441-42. Η νεώτερη τρίτη έκδοση εμφανίστηκε εσχάτως, βλ. N. AGIOTIS, "Tzetzes on Psellos revisited", *BZ* 106.1 (2013), 1-8. Η παράφραση του Ψελλού στο *Περὶ ἑρμηνείας* του Αριστοτέλη εξεδόθη για πρώτη φορά στην Βενετία το 1503 από τον Άλδο Μανούτιο. Νέα κριτική έκδοση ετοιμάζουν οι καθ. JOHN DUFFY και KATERINA ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, βλ. τώρα και την συμβολή της τελευταίας, "Psellos' Paraphrasis on Aristotle's *De Interpretatione*", εις: KATERINA ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ (ed.), *Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources*, Oxford Univ. Press, 2002, σσ. 157-81.

²⁶³ Για παράδειγμα, πολλά χωρία από διάφορα έργα του αποτελούν *testimonia* του Ηρακλείτου, γεγονός που αποδεικνύει ότι αμέσως (ή έστω εμμέσως) γνώριζε το έργο του, βλ. M. MARCOVICH,

Αναφορικά, τέλος, με τις θετικές επιστήμες, διακρίνουμε πάλι την γνωστή πολυπραγμοσύνη του Τζέτζη και στον κλάδο αυτό. Γνωρίζουμε ότι είχε πραγματοποιήσει μία, απολεσθείσα πλέον, ιαμβική παράφραση του γεωγραφικού έργου του Πτολεμαίου, ενώ ο Wendel του απέδωσε και τα σχόλια στον Πτολεμαίο που περιέχονται στον κώδ. *Paris. gr. 2162*.²⁶⁴ Στην πραγματικότητα όμως, όπως απέδειξε ο Robert Browning, δεν πρόκειται παρά για έργο του Στεφάνου Αλεξανδρείας.²⁶⁵ Εν ολίγοις, αν και δεν σώζεται η παράφραση του Πτολεμαίου από τον Τζέτζη, προορισμένη βεβαίως για διδακτική χρήση, η εξοικείωσή του με τον αρχαίο γεωγράφο είναι εμφανής μέσα και από τα υπόλοιπα έργα του και κυρίως τις *Χιλιάδες*. Εκεί όμως επιδεικνύει γνώση και άλλων γεωγράφων της αρχαιότητας, όπως ο Στράβων ή και μεταγενεστέρων, όπως ο Στέφανος Βυζάντιος.²⁶⁶

Heraclitus. The greek text with a short commentary, including fresh addenda, corrigenda and a select bibliography (1967-2000), Akademie Verlag, Berlin, 2001², σσ. 81, 190, 220, 543, 581. Βλ. και F. H. SANDBACH, “Five Textual Notes”, *Illinois Classical Studies* 2 (1977), 49-53, ιδ. σσ. 49-50. Για παραπομπές του Τζέτζη σε αποσπάσματα του Εμπεδοκλή βλ. Ο. PRIMAVESI, “Lecteurs antiques et byzantines d’Empédocle: de Zenon à Tzétzès”, εις: A. LAKS – C. LOUGUET (eds.), *Qu’est-ce que la Philosophie Présocratique*, [Cahiers de Philologie, 20], 2002, 183-204, ιδ. σ. 200. Από μεταγενεστέρους συγγραφείς εντοπίζονται επιρροές στην σκέψη του από τον Αμμώνιο και τον Ιωάννη Ιταλό, βλ. Κ. Γ. ΝΙΑΡΧΟΣ, *Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή της Περίοδο*, Αθήνα, 1996, σ. 6.

²⁶⁴ Για την απολεσθείσα ιαμβική παράφραση του Πτολεμαίου από τον Τζέτζη βλ. WENDEL, “Tzetzes”, στήλ. 2003-04· για τα αποδιδόμενα σε αυτόν σχόλια στον Πτολεμαίο, *αυτόθι*, στήλ. 1983.

²⁶⁵ R. BROWNING, “Tzetzes’ Commentary on Ptolemy: a Ghost Laid”, *CR N.S.* 15 (1965), 262-63. WILSON, *Scholars*, σ. 191.

²⁶⁶ Φαίνεται ότι ο Τζέτζης είχε πρόσβαση σε κάποιο αντίτυπο της Γεωγραφίας του Πτολεμαίου, το οποίο σωζόταν ίσως τον δωδέκατο αιώνα στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη πιθανώς. Τα σχετικά με τον Πτολεμαίο χωρία από το έργο του Τζέτζη σχολιάζει στην διδακτορική της διατριβή η STELLA CHRYSOCHOOU, *The Cartographical Tradition of Ptolemy’s Geographike Hyphegesis in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th-16th Century)*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Univ. of London (Royal Holloway), 2010, κεφ. 2. Βλ. τώρα και RENATE BURRI, *Die >Geographie< des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Bd. 110], De Gruyter, Berlin – Boston, 2013, σσ. 57, 61. Ως συνήθως, από τα βέλη του Τζέτζη δεν ξεφεύγει και ο Πτολεμαίος για τις ανακρίβειες ή τα λάθη που ενίοτε του καταλογίζει. Ο Τζέτζης γνώριζε επίσης και τον Διονύσιο τον Περιηγητή, όπως φαίνεται από κάποιες λιτές αναφορές και σε αυτόν, βλ. επ. 6, ed. LEONE, σ. 14, στίχ. 14, αλλά και *Χιλιάδες*, ed. LEONE, IV,402, VIII,718, XII,816 & 993. Από την άλλη φαίνεται ότι δεν γνώριζε το έργο του Πausanias, βλ. A. DILLER, “Pausanias in the Middle Ages”, *TAPhA* 87 (1956), 84-97, ιδ. σ. 90. Για

Αναφέρονται ακόμη από τον Τζέτζη συγγραφείς, όπως ο Σκύλαξ ο Καρυανδεύς, τον οποίο ψέγει δικαίως, διότι τα εθνογραφικά του στοιχεία είναι φανταστικά, καίτοι επιβεβαιώνονται από μεταγενεστέρους συγγραφείς, π.χ. τον Κτησία τον Κνίδιο και τον Εύδοξο (Χιλ. VII, 620-40).

Σε ό,τι έχει σχέση με την αστρονομία, έχει από καιρό επισημανθεί η καλή γνώση των *Φαινομένων* του Αράτου εκ μέρους του Τζέτζη, ενός ποιητικού δηλ. και ιδιαιτέρως αγαπητού, αλλά όχι αυστηρώς επιστημονικού έργου της αρχαιότητας, ενώ δείχνει να γνωρίζει και την αστρολογική *Τετράβιβλο* του Πτολεμαίου, την οποία και κατονομάζει.²⁶⁷ Το έργο του Αράτου είναι εισαγωγικής φύσεως στο αντικείμενο της αστρονομίας και ο Τζέτζης δεν φαίνεται να προχώρησε περισσότερο από το στάδιο αυτό. Το πιο δυνατό του σημείο πάντως στον εν λόγω τομέα ήταν η πολύ καλή γνώση της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής αστρονομίας, λόγω της μεγάλης του εξοικειώσεως με την αρχαία λογοτεχνία.²⁶⁸

Όσο για τα μαθηματικά, ο Τζέτζης δεν ασχολήθηκε, απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εν τέλει, με την διδασκαλία τους, αν και δείχνει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο έργο του για τον Αρχιμήδη. Αυτό σχετίζεται με την προσωπικότητα όμως του

την αναφορά του Τζέτζη στον Στέφανο Βυζάντιο βλ. A. DILLER, "The Tradition of Stephanus Byzantius", *TAPhA* 69 (1938) 333-348, ιδ. σσ. 334-35 και MARGARETHE BILLERBECK, *Stephani Byzantii Ethnika*, vol. I: A-Γ, [CFHB, XLIII/1], De Gruyter, Berlin-New York, 2006, σ. 7*. Επιπλέον, γεωγραφικές πληροφορίες αντλούσε και από διάφορους άλλους αρχαίους συγγραφείς, κυρίως ιστορικούς, αλλά είναι σαφές ότι διανθίζει τα έργα του και από πληροφορίες της εποχής του, βλ. A. KAZHDAN - ANN WHARTON EPSTEIN, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ελλην. μτφρ. Α. ΠΑΠΠΑΣ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2004, σ. 236.

²⁶⁷ J. MARTIN, "Excerptum de Pleiadibus Tzetzianum", εις: *Scholia in Aratum Vetera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae, 1974, σσ. 547-51. Για τον Άρατο βλ. Χ. ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ, *Ο Άρατος στους συγχρόνους και τους μεταγενέστερους του*, ανεκδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2006. Για την γνώση της *Τετράβιβλου*, βλ. Χιλ. II, 36, 166-67, ed. LEONE, σ. 49.

²⁶⁸ Έτσι βρίσκεται σε θέση ακριβώς να βεβαιώσει ότι ο Αθηναίος Μέτων (5ος αι. π.Χ.) δεν ήταν ο πρώτος Έλληνας αστρονόμος, βλ. L. ZHMUD (transl. from Russian by AL. CHERNOGLAZOV), *The Origin of the History of Science in Classical Antiquity*, [Peripatoi, 19], De Gruyter, Berlin-N.Y., 2006, σ. 306. Για τον Μέτωνα και την διόρθωσή του στο αττικό ημερολόγιο με την καθιέρωση ενός κύκλου 19 ετών, στον οποίο αναφέρεται και ο Τζέτζης, βλ. L. HEIBERG, *Geschichte der Mathematik & Naturwissenschaften im Altertum*, [Handbuch der Altertumswissenschaft/Fünfte Abteilung, erster Teil, Bd. 2.], München, 1920 [ανατύπ. 1960], σ. 54.

σπουδαίου αρχαίου μαθηματικού και περιστατικά από την ζωή του, οι αναφορές δηλ. του Τζέτζη σε αυτόν έχουν περισσότερο ανεκδοτολογικό χαρακτήρα και δεν σχετίζονται με το έργο του Αρχιμήδη *per se*.²⁶⁹

Παρομοίως, όπως και στην περίπτωση των μαθηματικών, ο Τζέτζης δεν πρέπει να ασχολήθηκε με την διδασκαλία της ιατρικής. Ωστόσο, ιατρικής φύσεως λεπτομέρειες δεν απουσιάζουν από το έργο του. Δείχνει να έχει μία ορισμένη εξοικείωση με τα συγγράμματα των σπουδαίων ιατρών της αρχαιότητας, του Ιπποκράτη δηλ. και του Γαληνού, όπως και του μεταγενεστέρου Αλεξάνδρου του Αφροδισιεύς.²⁷⁰ Επιπλέον, ανάμεσα στην αλληλογραφία του διατηρούνται επιστολές προς άτομα με ιατρική κατάρτιση, δηλ. προς τον αρχίατρο Μιχαήλ στην Αδριανούπολη (επ. 48), τον ιατρό του αυτοκράτορα Λέοντα τον Μέγιστο (επ. 74) αλλά και τον νοσοκόμο του ιατρείου της μονής Παντοκράτορος (επ. 81).²⁷¹ Σε επιστολές του που χρονολογούνται προς τα τελευταία χρόνια της ζωής του συχνά ο Τζέτζης διαμαρτύρεται για την ασθένεια που τον κατατρέπει, πράγμα που αποτελεί φυσικά κοινό τόπο ανάμεσα στους βυζαντινούς επιστολογράφους, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι θα πρέπει να απορρίψουμε την μαρτυρία του ως λογοτεχνικό εύρημα. Τα συμπτώματα που περιγράφει

²⁶⁹ Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η παρέκβαση περί του Αρχιμήδη στο υπόμνημα για την αγία Λουκία, βλ. παραπάνω σ. 189 υποσημ. 251. Για την παρουσίαση του αρχαίου Έλληνα μαθηματικού μέσα από τις *Χιλιάδες* του Τζέτζη (ο οποίος αναφέρει ως βασικές πηγές του για τον Αρχιμήδη τον Δίωνα Κάσσιο, τον Διόδωρο Σικελιώτη, τους Αλεξανδρινούς μηχανικούς Ήρωνα και Φίλωνα, τον μαθηματικό Πάππο και τον παραδοξογράφο Ανθέμιο) βλ. P. JAL, “Archimède et les miroirs ardents: quelques remarques”, *REL* 85 (1975), 39-45 και MARY JAEGER, *Archimedes and the Roman Imagination*, Univ. of Michigan Press, 2008, σσ. 103-104.

²⁷⁰ Βλ. πρόχειρα ΑΙΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, “Ιωάννης Τζέτζης και Αλέξανδρος Αφροδισιεύς”, *Ελληνικά* 38 (1987), 383-88 και του ίδιου, “Σχόλια σε ιατρικού περιεχομένου χωρία της *Έξηγήσεως τῆς Ἰλιάδος* του Ιωάννη Τζέτζη”, *Ελληνικά* 40 (1989), 387-402.

²⁷¹ Στην επιστολή, μάλιστα, αυτή ο Τζέτζης, με την συνήθη καλή αίσθησή του των χρονολογικών δεδομένων (βλ. και παραπάνω υποσημ. 268), διορθώνει τον νοσοκόμο στο γεγονός ότι ο Γαληνός δεν υπήρξε σύγχρονος του Κυρίου έχοντας ως πηγή του τα *Θηριακά* του Ανδρομάχου του Πρεσβυτέρου που διετέλεσε προσωπικός ιατρός του Νέρωνος, βλ. επ. 81, ed. LEONE, σ. 121. Για τον Ανδρόμαχο βλ. VIVIAN NUTTON, *Ancient Medicine*, Routledge, London – New York, 2004, σσ. 177-78.

είναι δύσπνοια και άσθμα (επ. 88, 91, 92)²⁷² και για την αντιμετώπισή τους είχε ζητήσει ακριβώς από τον φίλο του τον γραμματικό του Φύλακος να του αποστείλει βιβλίο του ιατρού Αετίου του Αμιδηνού, όπερ και εγένετο. Τα όσα συνέστηνε όμως ο Αέτιος για την δύσπνοια φάνηκαν στον Τζέτζη απλοϊκά ιατροσόφια, και για τον λόγο αυτό αποφάσισε να μην ακολουθήσει τις συμβουλές του.²⁷³ Από την άλλη πλευρά, στον χώρο της ιατρικής βρήκε την έμπνευση για την αναμόρφωση ενός αδιάφορου μαθητή του: εφαρμόζοντας «ιατρικές μεθόδους» κατάφερε να εμψυχήσει εκ νέου το ενδιαφέρον για τα γράμματα στον μαθητή του και μελλοντικό πάτρωνά του, τον Κωνσταντίνο Κοτέρτζη, ο οποίος προηγουμένως, αφηφώντας και τις πατρικές συμβουλές, είχε αποδειχθεί αδιάλλακτος και σκληρόψυχος.²⁷⁴ Τέλος, κάποια συναφή ζωολογικά και άλλα ενδιαφέροντά του διαφαίνονται πάλι μέσα από τα έργα του.²⁷⁵

²⁷² Για ιατρικά ζητήματα σε επιστολές του Τζέτζη βλ. PARASKEVI TIMPLALEXI, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, Frankfurt, 2002, σποράδην.

²⁷³ Επ. 92, ed. LEONE, σσ. 131-34, ιδ. σσ. 133-34.

²⁷⁴ Με τα λόγια του ίδιου: «... καταδέσμους γάρ αεί τούτω έγω και στυπτηρίους και δάκνοντας και δριμεΐς τούς λόγους, οΐον έμπλάστρους, έντίθημι και τὸ σεσηπὸς και πυῶδες έπανακτῶμαι ...», ed. LEONE, σ. 41,15-18.

²⁷⁵ Για παράδειγμα στην επ. 54 προς τον ηγούμενο της μονής Παντοκράτορος Ιωσήφ Αγιογλυκερίτη, ed. LEONE, σσ. 74-75 κάνει λόγο για τις ιδιότητες του πτηνού πορφυρίωνος, το οποίο, όπως χαρακτηριστικά γράφει, είναι τόσο σώφρον, ώστε στην θέα και μόνο μίας πόρνης ή μοιχαλίδος πεθαίνει! Τα ίδια περί του πορφυρίωνος παραθέτει και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στα σχόλιά του στην Οδύσσεια, ed. STALLBAUM, I, σ. 126,10 κ.ε. Πρβλ. Χιλ. IX,104-106, ed. LEONE, σσ. 348-49, όπου ο Τζέτζης προσθέτει ότι τα σχετικά γράφουν ο Αριστοτέλης, ο Αιλιανός και οι συν αυτοίς. Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Τῶν περί τὰ ζῶα ιστοριῶν*, 509a.11-12 περιγράφει μεν το πτηνό, χωρίς όμως οιαδήποτε αναφορά στην «σωφροσύνη» του, στοιχείο το οποίο κατέχει κεντρική θέση στον Αιλιανό, *Περί ζῶων ιδιότητος*, Γ,42, ed. R. HERCHER, *Claudii Aeliani De natura animalium libri XVII, Varia historia, Epistolae fragmenta*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vol. I, Leipzig, 1864, σσ. 76-77. Ο Τζέτζης επομένως, που παραπέμπει συχνά από μνήμης, υποπίπτει εδώ σε ένα ελάσσον ολίσθημα.

ΚΕΦ. IV: ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Α΄ και η ανάρρηση του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου στον θρόνο (1185), ο οποίος έθεσε τέρμα στο βίαιο και τυραννικό καθεστώς του τελευταίου Κομνηνού αυτοκράτορα, σηματοδότησε μία ακόμη δυναστική αλλαγή στο Βυζάντιο.¹ Η άνοδος στην εξουσία, όμως, της βραχύβιας δυναστείας των Αγγέλων, παρ' όλο που απετέλεσε μία σημαντική καμπή σε πολλούς τομείς (λ.χ. στο εσωτερικό του κράτους με την ενδυνάμωση των φυγοκέντρων δυνάμεων και την ολοένα αυξανόμενη οικονομική απομύζηση των επαρχιών ή στο εξωτερικό με την πρόδηλη πια αδυναμία αντιμετώπισης παλαιών και νέων εχθρών),² δεν επέφερε εντούτοις καμία δραστική αλλαγή στα εκπαιδευτικά δρώμενα. Δεν παρατηρείται κανένας μετασχηματισμός του συστήματος στην ολότητα της δομής του συστήματος ή οποιοδήποτε πρόσκομμα στην εύρυθμη

¹ Για τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό βλ. την εξαιρετική ανάλυση του C. M. BRAND, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Cambridge Mass., 1968, σσ. 28-75, καθώς και Ο. JUREWICZ, *Andronikos I. Komnenos*, Amsterdam, 1970. Επίσης, ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, “Ανδρόνικος ο Κομνηνός και Όδυσσεύς”, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 251-259. Για την ανατροπή του Ανδρονίκου βλ. και Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, “*Θερμοουργός Αντιχριστοφορίτης, άνιηρ αίμάτων*. Η τύχη του Στεφάνου Αγιοχριστοφορίτη, κυρίου οργάνου του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού”, εις: Σ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΟΣ (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 2001, σσ. 67-95. Είναι ενδιαφέρον να τονίσουμε εδώ ότι η έντονη προσωπικότητα του Ανδρονίκου Κομνηνού και το σκληρό τέλος που του επεφύλαξε η τύχη στα χέρια του όχλου της Κωνσταντινουπόλεως ενέπνευσε τον JOHN WILSON, δραματουργό της εποχής της *Παλιόρθωσης* της μοναρχίας στην Αγγλία (1660-89) και θερμό υποστηρικτή του θεσμού, να συνθέσει το πεντάπρακτο δράμα *Andronicus Comnenius* (1664), edd. J. MAIDMENT – W.H. LOGAN, *The dramatic works of John Wilson, with prefatory memoir, introductions, and notes*, London-Edinburgh, 1874, σσ. 111-210. Το παραπάνω έργο δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο που κατήρτισε ο Α. PERTUSI, “Τα δράματα με βυζαντινή και τουρκική υπόθεση στο εύρωπαϊκό και τὸ βενετικό θέατρο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα”, *Ἑλληνικά* 22 (1969), 341-369.

² Για την κατάσταση στο εσωτερικό του κράτους βλ. Μ. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political history*, London, 1997², σσ. 263-83 [ελλην. μτφρ. Ε. ΚΑΡΓΙΑΝΙΩΤΗ, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα, 1997, σσ. 469-99]. Επίσης, Α. ΚΑΖΝΤΑΝ, “Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας”, *Βυζαντιακά* 3 (1983), 93-109. Βλ. και Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11ου – 13ου αιώνα*, Αθήνα, 1995, σσ. 71-77. Για την θέση του Βυζαντίου στο διεθνές στερέωμα της εποχής και ειδικά τις σχέσεις του με την Δύση βλ. την μελέτη του C. M. BRAND, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Cambridge Mass., 1968.

λειτουργία των σχολείων. Επίσης, δεν επαύθησαν, αλλά συνέχισαν να δραστηριοποιούνται οι ίδιοι ακριβώς διδάσκαλοι που ήταν ενεργοί και κατά την προηγούμενη περίοδο, ανεδείχθησαν όμως και νέοι αξιόλογοι οι οποίοι συνέχισαν την αλυσίδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Το κατακλυσμιαίων, ωστόσο, διαστάσεων γεγονός της Αλώσεως του 1204 επέφερε κρίσιμη τομή και αποδιοργάνωση του κράτους. Εναντίον της επελθούσης λατινικής πλημμυρίδος το κράτος της Νικαίας,³ κατά κύριο λόγο, δεν απέτελεσε μόνο έναν ισχυρό προμαχώνα και βασικό προπύργιο αντίστασης, αλλά και ασφαλές καταφύγιο για τους πολυπληθείς πρόσφυγες, την εγκατάσταση των οποίων σε εδάφη της Μικράς Ασίας ενεθάρρυνε εμπράκτως ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις.⁴ Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονταν και αρκετοί

³ Για το κράτος της Νικαίας βλ. M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under The Lascaris of Nicaea (1204-1261)*, Oxford Univ. Press, 1975 και τώρα Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νικαίας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12], Αθήνα, 2008. Παρόμοιο ρόλο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. διαδραμάτισε και το κράτος της Ηπείρου, για το οποίο αναντικατάστατη παραμένει η μονογραφία του D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957 και η συνέχειά της *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984. Βλ. επίσης ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος του 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 7] Θεσσαλονίκη, 1990. Πολλές σημαντικές συμβολές μπορούν να ερευθούν και στους δύο τόμους των πρακτικών των συμποσίων που πραγματοποιήθηκαν στην Άρτα και στα Ιωάννινα, βλ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ (εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992 και Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (εκδ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, [Παν. Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή/Διατμημ. Μεταπτυχ. Πρόγραμμα Μεσαιων. Σπουδών, Σειρά Συμποσίων, 1], Ιωάννινα, 2001, όπου είναι συγκεντρωμένη και όλη η νεώτερη βιβλιογραφία. Την ιστορία της Ηπείρου ως την οθωμανική κατάκτηση πραγματεύεται η πολύ πρόσφατη διδακτορική διατριβή του BRENDAN OSSWALD, *L'Épire du treizième au quinzième siècle. Autonomie & hétérogénéité d'une région balkanique*, Univ. Toulouse II Le Mirail, 2011. Για το ρητορικό σχήμα της πλημμυρίδος ή κλύδωνος και την προβολή του ηγεμόνος της Ηπείρου ως νέου Νώε βλ. Η. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, “Η εικόνα του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού Δούκα της Ηπείρου και η δολοφονία του (τέλη 1214/αρχές 1215): πολιτικές επιδιώξεις και ιδεολογική εκμετάλλευση”, *ΗΧ* 40 (2006), 441-465, ιδ. σσ. 448-49.

⁴ Για την στάση αυτή του Θεοδώρου στο οξύ προσφυγικό ζήτημα που ανέκυψε, βλ. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σ. 187. Ασφαλώς πρέπει να ειπωθεί ότι στην Κωνσταντινούπολη παρέμειναν και αρκετοί βυζαντινοί ευγενείς και αξιωματούχοι, οι οποίοι δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν την πρωτεύουσα. Ορισμένοι, μάλιστα, ετέθησαν και στην της

πρώην υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της καταλυθείσας αυτοκρατορίας, καθώς και πολλοί διαπρεπείς διδασκάλοι και λόγιοι. Οι τελευταίοι συμμετείχαν ενεργά στην εκκλησιαστική ζωή του κράτους και έλαβαν ανώτερες θέσεις στην ιεραρχία της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Νικηφόρου Χρυσοβέργη, του Κωνσταντίνου Στιλβή, του Νικολάου Μεσαρίτη, του Κωνσταντίνου Καλοήθους και του μετέπειτα πατριάρχη Μανουήλ Σαραντηνού.⁵

Ο κατά την διάρκεια της Αλώσεως πατριάρχης Ιωάννης Ι΄ Καματηρός (1198-1206) (τόμ. Β΄, αρ. 95) απετέλεσε μία εξαίρεση του παραπάνω «κανόνος». Ενώ προσεκλήθη από τον Θεόδωρο Λάσκαρι στην Νίκαια, δεν μετέβη ούτε εκεί ούτε και σε κάποιο εκ των άλλων δύο δημιουργηθέντων ελληνικών κρατικών μορφωμάτων, την Ήπειρο ή την Τραπεζούντα, αλλά παρέμεινε στο υπό βουλγαρική κυριαρχία Διδυμότειχο, όπου είχε προσφύγει μετά την Άλωση και απέθανε το 1206.⁶

Ο Καματηρός υπήρξε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση λογίου ανδρός. Προτού καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο ακολούθησε τη σταδιοδρομία του διδασκάλου και έπειτα ανήλθε στα ανώτατα κλιμάκια της διοίκησης της Εκκλησίας ως *χαρτοφύλαξ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὑπέρτιμος*.⁷ Και όπως ίσχυε στην

νεοσυσταθείσας λατινικής αυτοκρατορίας, βλ. D. JACOBY, "The Greeks of Constantinople under Latin rule, 1204-1261", στο: TH. F. MADDEN (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25-29 August, 2004*, Ashgate, Aldershot, 2008, σσ. 53-73.

⁵ Για την συμμετοχή στα εκκλησιαστικά πράγματα του βασιλείου της Νικαίας παλαιών διδασκάλων οι οποίοι δρούσαν στην Κωνσταντινούπολη πριν την Άλωση, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 6. Βλ. και ΓΙΑΠΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σσ. 285-86.

⁶ Για τα κίνητρα της πρόσκλησης του Λάσκαρι και της απορρίψεως από την πλευρά του Καματηρού βλ. ΓΙΑΠΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σσ. 238-240.

⁷ Ο BROWNING, "Patriarchal School", σ. 198, δικαίως τονίζει ότι ο τίτλος του *υπέρτιμου*, ο οποίος αναφέρεται στον τίτλο του λόγου του Καματηρού προς τον αυτοκράτορα (βλ. παρακάτω), δεν φαίνεται να συνάδει με την διδασκαλική του ιδιότητα, και συνάγει ότι ίσως η αναφορά αυτή στον τίτλο του λόγου σχετίζεται με κάποια μεταγενέστερη φάση στην σταδιοδρομία του. Ο φιλέλληνας Βρετανός λόγιος δεν είχε υπ' όψιν του την *περί ένορριακῶν δικαίων* συνοδική απόφαση επί πατριαρχείας Γεωργίου Ξιφιλίνου (Φεβρ. 1197) που υπέγραψε ο Καματηρός ως *χαρτοφύλαξ τῆς άγιωτάτης μεγάλης έκκλησίας καὶ ὑπέρτιμος*, ed. PG 120, στήλ. 888-89, η οποία επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο την εύστοχη υπόθεσή του. Για τον τίτλο του

περίπτωση άλλων υψηλώς ισταμένων στελεχών του κλήρου και της κεντρικής διοίκησης της αυτοκρατορίας, προερχόταν από μία γνωστή αριστοκρατική οικογένεια, από την οποία όχι πολύ πριν είχε αναδειχθεί και ένας άλλος οικουμενικός πατριάρχης, ο Βασίλειος Καματηρός (1183-86).⁸ Κατά την διάρκεια της πατριαρχείας του τελευταίου ευρίσκουμε τον Ιωάννη να εκφωνεί έναν εγκωμιαστικό λόγο κατά την εορτή των Φώτων προς τιμήν του αυτοκράτορος Ισαακίου Β΄ με την ιδιότητα του *ρήτορος*, όπως αναφέρεται στον τίτλο του λόγου, δηλ. του *μαΐστορος τῶν ρητόρων*.⁹ Θεωρείται ασφαλώς επομένως η ταύτιση του ρήτορος Ιωάννη Καματηρού με τον μετέπειτα πατριάρχη και όχι με τον συνώνυμό του *ἐπί τοῦ κανικλείου* και στην συνέχεια αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας (τόμ. Β΄, αρ. 96), από τον οποίο παραδόθηκαν δύο εκτενή αστρολογικά ποιήματα.¹⁰ Πέραν του προαναφερθέντος εγκωμιαστικού λόγου κανένα άλλο αυτοτελές έργο από την περίοδο που ο Καματηρός εξασκούσε τα διδακτικά του καθήκοντα δεν έφθασε σε εμάς έως σήμερα. Στο πλαίσιο της ενασχολήσεώς του με την ρητορική φαίνεται ότι επεδείκνυε ιδιαίτερη προτίμηση στον Δημοσθένους. Την άποψη αυτή ενισχύει ο πρόσφατος εντοπισμός ορισμένων σχολίων του στον παρισινό κώδ. 2934 του αρχαίου Αθηναίου ρήτορος. Σχόλια του Καματηρού ευρέθησαν επίσης στον περίφημο πατμιακό κώδ. 33 του έτους 947 με λόγους του Γρηγορίου του Θεολόγου, καθώς και σε άλλους δύο, βιβλικού περιεχομένου,

ὑπερτίμου, ο οποίος συνήθως αποδιδόταν σε μητροπολίτες, αν και όχι αποκλειστικά, βλ. BECK, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 68, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

⁸ Για την οικογένεια των Καματηρών βλ. ενδεικτικά STADTMÜLLER G., “Zur Geschichte der Familie Kamateros”, *BZ* 34 (1934), 352-58. Για σφραγίδες μελών της οικογενείας βλ. JORDANOV, *Corpus*, II, αρ. 252-256. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι ασφαλώς ο Ιωάννης Καματηρός δεν ήταν ο πρώτος διδάσκαλος που στο αποκορύφωμα της σταδιοδρομίας του ανήλθε όχι απλά σε έναν επισκοπικό θρόνο, αλλά σε εκείνον της Νέας Ρώμης, καθώς προηγήθηκε ο Μιχαήλ ο τοῦ Ἀγχιάλου, για τον οποίο βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 147, σσ. 369-72.

⁹ Τον λόγο εξέδωσαν οι REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinorum*, αρ. IX, σσ. 244-54.

¹⁰ BROWNING, “Patriarchal School”, σσ. 197-198. Βλ. και M. HAKKARAINEN, “Der Rhetor Johannes Kamateros”, *BZ* 89 (1996), 377-78, ο οποίος φθάνει στο συμπέρασμα αυτό αναλύοντας εσωτερικά στοιχεία του λόγου του Νικηφόρου Χρυσοβέργη προς τον, πατριάρχη τότε πια, Ιωάννη Καματηρό, ed. R. BROWNING, “An Unpublished Address of Nicephoros Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros”, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978), 37-68 [=IDEM, *History*, ch. IX].

κώδικες.¹¹ Υπάρχουν, επίσης, βάσιμες υποψίες ότι ο Καματηρός ασχολήθηκε ενδεχομένως και με τον Διονύσιο τον Περιηγητή και τον Άρατο.¹²

Σημαντική ήταν η δράση του ως οικουμενικού πατριάρχου, καθώς ενεπλάκη με ενεργό τρόπο στις διεκκλησιαστικές συζητήσεις της εποχής. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αλληλογραφία που αντάλλαξε με τον σπουδαίο πάπα Ιννοκέντιο Γ' (1198-1214), οι απαντήσεις που έδωσε στον Αρμένιο αρχιεπίσκοπο Νερσή σε ερωτήματα επί θεολογικών ζητημάτων, και οι δύο ανέκδοτες έως τώρα κατηχήσεις του, οι οποίες έχουν παρά ελαχιστότατα ελκύσει το ενδιαφέρον της έρευνας.¹³

Τον Ιωάννη Καματηρό στο υψηλό οφίκιο του *μαΐστορος τῶν ρητόρων* διεδέχθη ο Γεώργιος Τορνίκης ο νεώτερος (Τόμ. Β', αρ. 206), ο οποίος δεν πρέπει

¹¹ C. M. MAZZUCCHI, "Per la storia medievale dei codici biblici B E Q, del Demostene Par. gr. 2934, del Dione Cassio Vat. gr. 1288 e dell' *Ilias Picta* Ambrosiana", εις: A. BRAVO GARCIA *et al.* (eds.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid – Salamanca, 15-20 September 2008)*, [Bibliologia, 31], Brepols, Turnhout, 2010, σσ. 133-41, 745-749. Ορισμένα εκ των σχολίων του πατριαρχικού κώδ. εξέδωσε ο Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη ἤτοι Νέος Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων ...*, τόμ. Α', κώδ. 1-101, ἐν Ἀθήναις, 1988, σ. 86.

¹² C. M. MAZZUCCHI, "Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886): il codice e suo autore", *Aevum* 77 (2003), 263-75· 78 (2004), 411-40, ειδ. σσ. 421-22.

¹³ Τις δύο επιστολές εξέδωσαν οι Α. PAPADAKIS & ALICE-MARY TALBOT, "John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence", *BSI* 33 (1972), 26-41. Η δεύτερη επανεξεδόθη επί τη βάσει περισσότερων κωδίκων από τον CH. GASTGEBER, "Das unexpedierte (zweite) Schreiben des Patriarchen Ioannes X. Kamateros von Konstantinopel an Papst Innozenz III." εις: CH. GASTGEBER – O. KRESTEN (eds.), *Sylloge Diplomatico-Palaeographica I. Studien zu byzantinischen Diplomatie und Paläographie*, [Denkschriften der phil.-hist. Klasse, 392/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 19], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010, σσ. 135-161, κείμεν. στις σσ. 146-160. Οι απαντήσεις στον Αρμένιο Νερσή παραδίδονται από τον απολεσθέντα πια κώδ. *Escor. B VI 9* (147), φφ. 81r-96r, βλ. G. DE ANDRES, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real biblioteca de El Escorial*, el Escorial, 1968, σσ. 69-70. Δεν καταφέραμε ακόμη να διερευνήσουμε αν οι αποκρίσεις που σώζονται στους κώδ. *Ιβήρων 710* και *Paris. gr. 1302* είναι οι ίδιες με τις παραπάνω ή πρόκειται για διαφορετικό έργο. Ο εν λόγω αρχιεπίσκοπος Νερσής (στον κατάλογο έχει ως εξής: ... *ad 10 quaesita Narsetis archiep. Armeniae*), διακριτέος από τον Αρμένιο πατριάρχη Νερσή που είχε επί Μανουήλ Κομνηνού εμπλακεί σε διάλογο με τον βυζαντινό Θεωριανό, είναι γνωστό ότι στα 1197 είχε επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη για τον ίδιο λόγο, βλ. ODB, II, s.v. *Nerses of Lambron*, σ. 1457. Οι κατηχήσεις του Καματηρού παραδίδονται επίσης από τον κώδ. *Paris. gr. 1302*, φφ. 281r-295r, βλ. OMONT, *Inventaire Sommaire*, I, σ. 293.

να συγχέεται με τον ομώνυμό του Γεώργιο του πρώτου μισού του 12ου αιώνα.¹⁴ Αν και οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για εκείνον είναι ελάχιστες, τα λίγα στοιχεία όμως που μπορούμε να συγκεντρώσουμε ταιριάζουν πολύ καλά στην τυπική εικόνα ενός λογίου της εποχής: προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια της πρωτεύουσας με διασυνδέσεις στην αυτοκρατορική αυλή και παράδοση στην δημόσια διοίκηση.¹⁵ Ο ίδιος ακολούθησε την σταδιοδρομία του διδασκάλου και πιο συγκεκριμένα διετέλεσε *μαίστωρ τῶν ῥητόρων* κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνας. Με την ιδιότητα αυτή εξεφώνησε λίγο πριν την εορτή των Φώτων του 1193 ένα λόγο στον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ Άγγελο (1185-1195) και δύο προς τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο (1191-1198) το Σάββατο του Λαζάρου, ενώ ένας επιτάφιος λόγος του προς τον Ανδρόνικο Κοντοστέφανο δεν διασώζεται πια.¹⁶ Δεν διαθέτουμε κανένα άλλο έργο του Τορνίκη. Από την μελέτη πάντως των σωζομένων έργων του προκύπτει ότι, αν και ο Τορνίκης δεν μπορεί να ενταχθεί στην σφαίρα των υψηλού διαμετρήματος λογίων, δεν θα ήταν ορθό να αγνοηθεί η παρουσία του από τα εκπαιδευτικά δρώμενα της εποχής.¹⁷

¹⁴ Για τον πρεσβύτερο Γεώργιο Τορνίκη και τις διδακτικές του δραστηριότητες βλ. παραπάνω, κεφ. I.

¹⁵ Για τον Τορνίκη βλ. BROWNING, "Patriarchal School", σσ. 37-38 και J. DARROUZÈS, "Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès", *REB* 23 (1965), 148-67, ιδ. σσ. 163-67.

¹⁶ Τον λόγο προς τον αυτοκράτορα εξέδωσαν οι REGEL – NOVOSADSKIJ, *Fontes Rerum Byzantinorum*, αρ. XV, σσ. 254-280. Έχει χυθεί αρκετό μελάνι γύρω από την ακριβή χρονολόγησή του, βλ. τις σχετικές απόψεις και μία εμπεριστατωμένη πραγμάτευση του ζητήματος από τον J.-L. VAN DIETEN, "Das genau Datum der Rede des Georgios Tornikes an Isaak II Angelos", *BF* 3 (1968) [= *POLYCHORDIA, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag*, III], 114-16. Τους λόγους προς τιμήν του πατριάρχου εξέδωσε προσφάτως η LOUKAKI, *Discours annuels*, no. I, σσ. 72-105 και no. II, σσ. 106-135. Κατά πάσα πιθανότητα οι δύο αυτοί λόγοι, μεστοί βιβλικών αναφορών, πρέπει να εκφωνήθηκαν κατά τις 28 Μαρτίου του 1192 και τις 20 Μαρτίου του 1193, όταν και έπιπτε το Σάββατο του Λαζάρου κατά τα έτη αυτά, βλ. LOUKAKI, *Discours annuels*, σσ. 65-66. Αναφορά στον απολεσθέντα σήμερα επιτάφιο λόγο του προς τον Ανδρόνικο Κοντοστέφανο διασώζεται στον τίτλο ενός εκ των επιγραμμάτων του Ιωάννου Αποκαύκου, εκδ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, "Επιγράμματα Ιωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 463-78, ιδ. αρ. 8, σσ. 470-72.

¹⁷ Η εξέταση του υπομνήματος των λόγων του αποδεικνύει την εξοικείωσή του με την Βίβλο, αλλά και κλασικούς συγγραφείς, όπως ο Όμηρος και ο Αριστοτέλης. Δεν λείπουν επίσης οι

Αν στην περίπτωση του Γεωργίου Τορνίκη του νεωτέρου η έλλειψη πληροφοριών, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, μας εμποδίζει να σχηματίσουμε για το πρόσωπό του μία σαφή εικόνα, δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση του Νικηφόρου Χρυσοβέργη, του διδασκάλου ο οποίος τον διαδέχθηκε. Ο Νικηφόρος Χρυσοβέργης, λοιπόν, υπήρξε αναμφισβήτητα ένας από τους πιο δραστήριους και διακεκριμένους διδασκάλους της περιόδου των Αγγέλων (τόμ. Β', αρ. 219). Καταγόταν και αυτός από μία οικογένεια με μεγάλη παράδοση στην δημόσια διοίκηση και την Εκκλησία.¹⁸ Γεννημένος κατά πάσα πιθανότητα γύρω στα 1160, δεν μπορεί ως εκ τούτου να ταυτισθεί με τον νοτάριο και πατριαρχικό διάκονο Νικηφόρο Χρυσοβέργη, το όνομα του οποίου αναφέρεται σε συνοδική απόφαση της 5ης Μαΐου του 1172 που παραδίδεται από τον κώδ. *Sinait. gr. 1117*.¹⁹ Όπως

παροιμίες, βλ. KARATHANASIS, *Sprichwörter*, σσ. 27, 108. Για ορισμένα ρητορικά σχήματα στο έργο του και την χρήση παραδειγμάτων από την αρχαιότητα, βλ. LIA RAFFAELLA CRESCI, "Exempla storici greci negli encomi e nella storiografia bizantini del XII secolo", *Rhetorica*, 22.2 (2004), 115-45, ιδ. σσ. 125-26. Είναι ενδιαφέρον ότι στον λόγο του Τορνίκη προς τον αυτοκράτορα, όπως και σε άλλους λόγους ομοτέχνων του της ίδιας περιόδου, δίδεται ιδιαίτερο βάρος στην ανάδειξη του προτύπου του αυτοκράτορος ως πάτρωνος των γραμμάτων και της παιδείας, βλ. NINOSLAVA RADOŠEVIĆ, "The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine *Basilikoi Logoi*", στο: J. S. LANGDON et al. (eds.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, Vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 267-287.

¹⁸ Από την οικογένεια προήλθαν μεταξύ άλλων δύο πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ο Νικόλαος (979-991) και ο Λουκάς Χρυσοβέργης (1157-1170), ένας πατριάρχης Αντιοχείας, ένας μητροπολίτης Κορίνθου και ένας Ναυπάκτου, βλ. ODB, vol. I, s.v. *Chrysoberges*, σσ. 450-51, υπό A. KAZHDAN και J.-C. CHEYNET, "Les gestionnaires des biens impériaux: étude sociale (Xe-XIIe siècle)", *TM* 16 (2010), [*Mélanges Cécile Morrisson*], 163-204, ιδ. σ. 179. Ακόμη, A. KAZHDAN – SILVIA RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo, 1997, σ. 204, αρ. 33. Ιδιαίτερα για τον λόγιο πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη, ένα ανέκδοτο έργο του οποίου (λόγος κατά των Λατίνων περί των αζύμων) διασώζεται στον βατοπεδινό κώδ. 229, φφ. 276ν-284ν, βλ. Τόμ. Β', αρ. 218, σσ. 559. Βλ. ακόμη N. A. Βέης, "Λέων-Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου", *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 122-48, ιδ. σσ. 143-44. V. LAURENT, "Mélanges: III. Etienne Chrysoberges, archeveque de Corinthe", *REB* 20 (1962), 214-18. Για σφραγίδες άλλων μελών της ίδιας οικογενείας, βλ. J.-C. CHEYNET – D. THEODORIDIS, *Sceaux Byzantins de la collection D. Theodoridis. Les sceaux patronymiques*, [Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance/Monographies, 33], Paris, 2010, αρ. 54-56, σσ. 66-69.

¹⁹ Την σχετική επιχειρηματολογία ανέπτυξε ο KAZHDAN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, σ. 226. Είναι ενδιαφέρον ότι ονομαστικά στην ίδια συνοδική

ισχύει και σε άλλες περιπτώσεις διδασκάλων, δεν είναι εύκολο να ανασυντεθεί η σταδιοδρομία του Χρυσοβέργη ελλείψει αρκετών πληροφοριών. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για την μόρφωση που έλαβε, ούτε από τον ίδιο ούτε από άλλες πηγές. Η αριστοκρατική του όμως καταγωγή θα μπορούσε να δικαιολογήσει την εικασία ότι υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα για την μόρφωσή του και αυτό με την σειρά του αποσκοπούσε στην ανάληψη κάποιου οφφικίου στην δημόσια διοίκηση.

Όσον αφορά στα μαθήματα που εδιδάχθη, δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα. Ωστόσο, ένας λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη που εξέδωσε και σχολίασε η Σοφία Κοτζάμπαση, μας επιτρέπει έως ένα βαθμό να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι ο Χρυσοβέργης όντας κατά πάσα πιθανότητα συμμαθητής του Μεσοποταμίτη εδιδάχθη τα ίδια με εκείνον αντικείμενα, δηλ. σχεδογραφία, γραμματική και μετρική.²⁰ Δυστυχώς, πέραν της μελέτης που προαναφέραμε, οι πληροφορίες μας είναι πενιχρές ελλείψει άλλων πηγών.

Ο Alexander Kazhdan έδωσε ένα διάγραμμα της σταδιοδρομίας του λογίου, οι βασικοί σταθμοί της οποίας μπορούν να συνοψισθούν στους εξής:²¹ στα 1186 ανήλθε στο αξίωμα του διδασκάλου, στην συνέχεια στην δεκαετία του 1190 για

απόφαση αναφέρονται κατά σειράν και άλλοι διδάσκαλοι, όπως ο *εὐτελής διάκονος τῆς ἁγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας καὶ πατριαρχικὸς νοτάριος Θεοφύλακτος διδάσκαλος ὁ Ἁγιοαναργυρίτης* (τόμ. Β', αρ. 3), ο *Νικήτας πατριαρχικὸς νοτάριος καὶ διδάσκαλος τοῦ ψαλτηρίου ὁ Μεσαρίτης* (τόμ. Β', αρ. 141) και ο *εὐτελής διάκονος τῆς ἁγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας πατριαρχικὸς νοτάριος καὶ διδάσκαλος Νικηφόρος ὁ Αἴας* (τόμ. Β', αρ. 9), βλ. V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, tomus I: *Codices manuscripti notabiliores bibliothecae monasterii Sinaitici eiusque metochii Cahirensis, ab archimandrita Porphyrio (Uspensio) descripti*, St. Petersburg, 1911, [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965], σ. 290. Πέρα από τον Νικήτα Μεσαρίτη, για τον οποίο διατυπώνεται σαφώς ότι ήταν *διδάσκαλος τοῦ ψαλτηρίου*, στην περίπτωση των άλλων δύο δεν διευκρινίζεται ποιός ήταν ο *διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου* και ποιός *τοῦ Ἀποστόλου*. Για την απόφαση βλ. V. GRUMEL, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. II et III: Les registes de 715 à 1206*, Paris, 1947, [deuxième édition revue et corrigée par JEAN DARROUZÈS, Paris, 1989], no. 1125, σσ. 551-52.

²⁰ ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, “Ένας ανέκδοτος λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη”, *Ελληνικά* 42 (1991/92), 291-301, εδώ σ. 295, καθώς και 300-301, στίχ. 121-145.

²¹ KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 228.

απροσδιόριστο λόγο περιέπεσε σε δυσμένεια και επανήλθε στο προσκήνιο με την άνοδό του στο οφφίκιο του *μαΐστωρος τῶν ῥητόρων* στα 1200, ενώ ως κορωνίδα της διαδρομής του υπήρξε περίπου στα 1204 η ανάληψη του επισκοπικού θρόνου των Σάρδεων. Η εικόνα που σχημάτισε ο ρώσος ιστορικός δεν απέχει, όπως φαίνεται, και πολύ από την πραγματικότητα και μπορεί να γίνει αποδεκτή, με κάποιες όμως τροποποιήσεις, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

Από την γραφίδα του Χρυσοβέργη προέρχονται ρητορικοί λόγοι, *προγυμνάσματα*, στίχοι καθώς και μία επιστολή. Οι λόγοι μπορούν να ενταχθούν χρονολογικά σε δύο κατηγορίες, που, κατά τα φαινόμενα, αντιστοιχούν στις διακριτές φάσεις της σταδιοδρομίας του. Ο πρωϊμότερος είναι ο εγκωμιαστικός στον πατριάρχη Νικήτα Μουντάνη (1186-1189), ο οποίος παραδίδεται από τον κώδ. *Escor. Y-II-10 (265)* και παραμένει μέχρι τούδε ανέκδοτος.²² Οι χρονολογίες της προβλήσεως και της απομάκρυνσης του τελευταίου από τον πατριαρχικό θρόνο της Νέας Ρώμης λειτουργούν ως *terminus post* και *ante quem* αντιστοίχως για την σύνθεση και εκφώνηση του λόγου αυτού. Το κεντρικό όμως θέμα του, δηλ. η εκλογή και η ανάρρηση του Νικήτα Μουντάνη στον πατριαρχικό θρόνο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος μπορεί να χρονολογηθεί στα 1186.²³ Στον τίτλο δεν γίνεται καμία μνεία για την ιδιότητα με την οποία ο Χρυσοβέργης εξεφώνησε τον λόγο προς τιμήν του πατριάρχη. Ο Kazhdan λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι εκείνη περίπου την χρονική περίοδο συνετέθη και ένας άλλος λόγος του Χρυσοβέργη, και δη ο *προσφωνητικός ἢ καὶ εὐχαριστήριος* προς τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη (τόμ. Β', αρ. 143) –στον οποίο ο πρώτος αναφέρεται ρητῶς πια ως διδάσκαλος, χωρίς δυστυχῶς να διευκρινίζεται επακριβῶς αν ήταν του

²² Για τον κώδ. βλ. GR. DE ANDRES, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, vol. II : Códices 179-420, Madrid, 1965, σσ. 120-131, ιδ. σ. 120, αρ. 2.

²³ P. WIRTH, "Die Wahl des Patriarchen Niketas III. Muntanes von Konstantinopel", *Oriens Christianus* 46 (1962), 124-26. Για τον Νικήτα Μουντάνη βλ. και Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικοί βιογραφικοί περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, Κωνσταντινούπολη, 1890 [Β' έκδ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὑφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1996, ανατύπ. 2003], σσ. 268-69.

Ψαλτῆρος, του *Εὐαγγελίου* ή του *Ἀποστόλου*—²⁴ υποθέτει ότι ο λόγιος ανέλαβε την ίδια περίοδο κάποιο διδακτικό οφφίκιο με την μεσολάβηση του αξιωματούχου.²⁵

Σύμφωνα όμως με την Κοτζάμπαση πρέπει να αναζητήσουμε τον χρόνο της συγγραφής του στο διάστημα της πρώτης θητείας του Μεσοποταμίτη ως *ἐπί τοῦ κανικλείου*, δηλ. από το 1192-93 που ανέλαβε το αξίωμα ως το 1195 που το απώλεσε λόγω της πτώσης του αυτοκράτορος Ισαακίου Β'. Η χρονολόγηση αυτή είναι και η πλέον πιθανή, όπως αποδεικνύεται πειστικά από το περιεχόμενο και εσωτερικά στοιχεία του λόγου.²⁶ Επομένως, χωρίς να αποκλείεται ότι στα 1186 ο Χρυσοβέργης κατείχε όντως κάποιο διδακτικό οφφίκιο, φαίνεται περισσότερο πειστικό ότι κάτι τέτοιο έλαβε χώρα με μεσολάβηση του Μεσοποταμίτη λίγο πριν την συγγραφή του ευχαριστηρίου προς αυτόν λόγου, δηλ. στα 1192/93.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο από τον τίτλο του λόγου όσο και από την εναρκτήρια φράση («*Τὸν εὐεργέτην προσφθέγξομαι...*») και τις πάρα πολλές άλλες αναφορές (π.χ. «... *ὡς ἂν μὴ καὶ δοκοίημεν οὐκ εὐχάριστοι καὶ ὡς ἀγνώμονες ἐλεγχοίμεθα. ἀλλ' οὐ μὲν οὖν, εὐεργετικωτάτη ψυχὴ ...*», στίχ. 2-4) είναι ηλίου φαινότερον ότι ο Μεσοποταμίτης υπήρξε πάτρων του Χρυσοβέργη· τον συνέδραμε ενδεχομένως στις διάφορες φάσεις της σταδιοδρομίας του και «κέρδισε» επομένως με τον τρόπο αυτό την ευγνωμοσύνη, την οποία του εκφράζει αφειδώς ο τελευταίος. Οι δύο άνδρες υπήρξαν ίσως συμμαθητές ακολουθώντας στην συνέχεια διαφορετική ο καθένας πορεία, όπως ορθά φαίνεται να εικάζει η Κοτζάμπαση στηριζόμενη σε αναφορές του συγγραφέα: ο Μεσοποταμίτης ήλθε σε βοήθεια του Χρυσοβέργη προσφωνώντας τον ονομαστικά, γεγονός αποδεικτικό της οικειότητας που προϋπήρχε μεταξύ τους· επίσης από το γεγονός ότι υπήρξαν συνομήλικοι, ενώ ο Χρυσοβέργης δηλώνει ότι είχε ο ίδιος άμεση γνώση της

²⁴ KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 228.

²⁵ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, “Ένας ανέκδοτος λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη”, *Ελληνικά* 42 (1991/92), 291-301, εδώ σ. 295.

²⁶ Φαίνεται επομένως ότι αυτός ο λόγος είναι μεταγενέστερος εκείνου προς τιμήν του πατριάρχη, βλ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *ό.π.*, σσ. 292-93.

παιδείας που έλαβε ο προστάτης του.²⁷ Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι είχε παρακολουθήσει τον Μεσοποταμίτη εν μέσω των ανακτόρων να επεξηγεί σχέδια προς τιμήν του βασιλέα εξερευνώντας τους σχεδικούς λαβυρίνθους καλύτερα απ' ό,τι ο Θησέας τον κρητικό και να εκφωνεί στιχουργήματα που είχε συνθέσει και τα οποία εξυμνούσαν το θείο και τον αυτοκράτορα.²⁸ Προς το τέλος του λόγου ο Χρυσοβέργης επαινεί πάλι τον Μεσοποταμίτη για τις ικανότητές του στην σχεδολογία, την μετρική και την σύνθεση λόγων, έστω και με τον κίνδυνο ο δικός του λόγος να θεωρηθεί κατώτερος.²⁹

²⁷ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *ό.π.*, σσ. 295-6.

²⁸ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *ό.π.*, σ. 301.125-131: «... και υπό σου ό σχεδικός έξηρευνᾶτο λαβύρινθος ρᾶον ἢ παρά Θησέως ό κρητικός ... τὰ πρότερόν σοι καί πολλάκις έξειργασμένα μετρικά μουσουργήματα, όσα τε θείοις ύμνητηρίοις θαυμαστῶς διεσκεύαστο καί όσα πρός βασιλικούς παιάνας συν[ε]τέθειτο ...».

²⁹ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, *ό.π.*, σ. 301.143-145. Δεν έχει διασωθεί κανένα έργο με το όνομα του Μεσοποταμίτη, σχέδος, λόγος ή στιχούργημα. Το επίγραμμα που εξέδωσε ο καρδινάλιος Α. Μ. BANDINI, *Graecae Ecclesiae vetera monumenta ex Bibliothecae Laurentianae*, tom. III, Florentiae, 1763, σσ. 17-19 και IDEM, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. I, Florentiae, 1764, [ανατύπ. Leipzig, 1961], col. 434 [= PG 140, col. 291] ως έργο του Μεσοποταμίτη από τον κώδ. *Laur. Plut. 9,24*, φ. 385r μάλλον δεν πρέπει να θεωρείται δικό του. Το χειρόγραφο αυτό, που χρονολογείται στον 13ο αι., παραδίδει: *i.* τον *Θησαυρό τῆς Ορθοδοξίας* του Νικήτα Χωνιάτη, φφ. 3r-362r, βλ. J.-L. VAN DIETEN, *Zur Überlieferung und Veröffentlichung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates*, [Zetemata byzantina, 3], Hakkert, Amsterdam, 1970, σσ. 13-16, *ii.* τμήμα της *Ιστορίας* του, φφ. 362v-384v, siglum L, βλ. IDEM, *Nicetae Choniatae Historia*, CFHB XI/1-2, Berlin-New York, 1975, σσ. xxvii-xxviii, αλλά και *iii.* μία επιστολή του, φφ. 211v-212r (σύμφωνα με την νεώτερη αρίθμηση στην κάτω δεξιά ώα του χειρογράφου), siglum F, στην έκδ. αρ. 11: *Πρός τόν θεϊόν τοῦ βασιλέως κύρ Βασίλειον τόν Καματηρόν...*, βλ. IDEM, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, CFHB III, Berlin-New York, 1972, σ. xvi. Στην πραγματικότητα στην άνω ώα του φ. 385r υπάρχει με έντονο μαύρο μελάνι από ασταθές χέρι, πιθανώς ηλικιωμένου ανδρός, το ακόλουθο κτητορικό σημείωμα: † *Τοῦ Θεσσαλονίκ(ης) Μεσοποταμίτου* † και στην συνέχεια από ευδιακρίτως διαφορετικό χέρι και άλλο μελάνι ακολουθεί το επίγραμμα (σε τρεις στήλες) με τίτλο: *Τινός διελθέντος τήν βίβλον έξ έτοιμοῦ στιχηρόν προσφώνημα ώς έν είδει επίγραμματος μεμνημένου ...ας τοῦ φιλοπονήσαντος τήν συνθήκην τῆς βίβλου προ[κειμένης], | διπλῆν πραγματείαν, τήν τε προταχθεῖσαν έκκλησιαστικήν ιστορίαν κ(αι) τήν πρός τό τέλοςεν ύστερόχρονον έπιτομήν, inc.: Εύαγγελικός άλλος οικοδεσπότης...*, βλ. J.-L. VAN DIETEN, *Zur Überlieferung und Veröffentlichung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates*, [Zetemata byzantina, 3], Hakkert, Amsterdam, 1970, σσ. 13-14. Ο VAN DIETEN θεωρεί ότι δεν είναι ασφαλές να ταυτίσουμε τον κτήτορα του κώδ. με τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη και προτείνει αντ' αυτού ως πιο ταιριαστό τον γνωστό κτήτορα χφφ Ισαάκ Μεσοποταμίτη με το επιχείρημα ότι κατείχε κώδ. με

Η επιστολή του προς τον μητροπολίτη Δημητριάδος χρονολογείται, κατά πάσα πιθανότητα, το 1195, δηλ. μετά την έκπτωση του πατρωνά του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη από το αξίωμά του, όταν και ο ίδιος περιέπεσε σε δυσμένεια. Ωστόσο, σημειώνουμε ότι δεν υπήρχε ίσως απολύτως καμία σχέση μεταξύ των δύο γεγονότων. Στην επιστολή του προς τον μητροπολίτη, από την οποία αποκαλύπτονται οι ισχυροί δεσμοί φιλίας μεταξύ των δύο ανδρών,³⁰ ο

έργα του αδελφού του Νικήτα Χωνιάτη, δηλ. του Μιχαήλ (Laurent. Plut. 59,12). Παρ'όλα αυτά δεν υπάρχει κανένας καλός λόγος να απορρίψουμε το πολύ πιθανό ενδεχόμενο ότι όντως κτήτωρ ήταν ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, ο οποίος διετέλεσε αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (κάτι που δεν ισχύει για τον Ισαάκ) και υπήρξε φίλος του Νικήτα Χωνιάτη και αποδέκτης δύο επιστολών του (εκδ. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, αρ. Δ και Θ, σσ. 204-206 και 214 αντιστοίχως). Επιπλέον, στην περίπτωση του Ισαάκ ο όρος Μεσοποταμίτης δεν αποτελεί οικογενειακό όνομα, αλλά παρωνύμιο ενδεικτικό της προέλευσης του φέροντος, ο οποίος ήταν μοναχός στην μονή του Μεσοποτάμου στην Ήπειρο, βλ. PLP, CD-ROM Edition, αρ. 92105 και ODB, vol. II, s.v. Mesopotamites, σ. 1349, υπό Α. Κ(AZH DAN). Για τον Ισαάκ βλ. και G. STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, [Orientalia Christiana Analecta, 33], Rome, 1934, σ. 225. Σε αυτόν ανήκαν δύο ακόμη σπουδαίοι κώδ., ο Petropol. gr. 250, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, "Aus dem Nachlasse von N.A. Bees: α) Περιγραφή του κώδικος Ισαάκ Μεσοποταμίτου (=Petropol. Graec. CCL), β) Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos in Aetolien", *BNJ* 21 (1971-74), εκδ. 1976, 1-160 [με προλεγόμενα, προσθήκες & παρατηρήσεις της ΕΛΕΝΗΣ ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ], σσ. 9-54, και ο Paris. gr. 194 A, βλ. G. ASTRUC-MORIZE, "Un nouveau «Codex Mesopotamite»: le Parisinus graecus 194 A", *Scriptorium* 37 (1983), 105-109. Για τον τελευταίο κώδ. βλ. και C. ASTRUC *et al.*, *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France*, vol. I: *XIIIe siècle*, Bibliotheque Nationale, Paris, 1989, αρ. 7, πίν. 13-14, σσ. 28-31. Όλοι οι παραπάνω κώδικες προέρχονται από το χέρι του Νικάνδρου, συνεργάτη του Ισαάκ, όπως και ένας τέταρτος, ο *Par. gr. 1973*, βλ. RGK, II, αρ. 413, σ. 154. Όσον αφορά το επίγραμμα τέλος, είναι σαφές ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το ίδιο το χειρόγραφο ως αντικείμενο εν είδει προσφωνήσεως κάποιου που το διήλθε, αποτελεί δηλ. ένα *book epigram*. Για το είδος αυτό των επιγραμμάτων βλ. M. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, vol. 1, [Wiener Byzantinische Studien, 24/1], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003, σσ. 197-212 και F. BERNARD, *The Beats of the Pen. Social Contexts of Reading and Writing Poetry in Eleventh-Century Constantinople*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Universiteit Gent, 2010, σσ. 22, 30-36.

³⁰ Είναι πολύ πιθανό ότι οι δεσμοί φιλίας που ενώνουν τον Χρυσοβέργη με τον άγνωστο κατά τα άλλα επίσκοπο Δημητριάδος είναι εκείνοι μεταξύ δύο παλαιών συμμαθητών ή και συναδέλφων, εκ των οποίων ο δεύτερος σε κάποια φάση της σταδιοδρομίας του ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο της θεσσαλικής πόλεως. Η φιλική τους σχέση διαφαίνεται τόσο από την εναρκτήρια (φ. 262ν: «Ὡ φιλί(ας) θεσμοὶ καὶ σύνδεσμοι πόθου κ(αι) τύραννις ...») και την καταληκτική φράση (φ. 263r: «... ἡμῖν (δὲ) κείσθω τὰ τ(ῆς) φιλί(ας) ... πάντ'α τε κ(αι) καθαρὰ

Χρυσοβέργης αφήνει να εννοηθεί ότι δεν απεδέχθη την ανάρρησή του στον επισκοπικό θρόνο κάποιας επαρχιακής πόλεως (φαινόμενο όχι σπάνιο, καθώς και ο Ευστάθιος, για παράδειγμα, λίγα χρόνια πριν δεν δέχθηκε να μεταβεί στα Μύρα της Λυκίας) και ίσως η άρνηση αυτή απετέλεσε πηγή των συμφορών του.³¹

Η ταλαιπωρία όμως του λογίου δεν φαίνεται να διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, γεγονός που μαρτυρεί η ανέλιξή του σε *μαίστορα τῶν ρητόρων* από το 1200. Πρόκειται ίσως για την πιο γόνιμη περίοδο της σταδιοδρομίας του Χρυσοβέργη, καθώς ανταποκρινόμενος στα νέα του καθήκοντα, *ὡς ἔθος τοῖς ῥήτορι*, συνέθεσε και εξεφώνησε τέσσερις ρητορικούς λόγους. Τρεις εξ αυτών απευθύνονται στον αυτοκράτορα και ένας στον πατριάρχη και αποτελούν πηγή χρησίμων πληροφοριῶν για την περίοδο αυτή στην αρχή του νέου αιώνας.³²

κ(αι) ὄλως προσηνῆ κ(αι) μειλίχια.», όσο από άλλες αναφορές σχετικές με την μεταξύ τους ανταλλαγή επιστολών (φ. 262v: «... *π(αρά) τοῦ καλοῦ δημητριάδος δέχεσθαι τ(ας) ἐπίστολ(ας), ὡσπέρ τῖνά θυμῆρη ... κ(αι) προσηνῆ. κ(αι) ἐκπνοῆν ζωοποι(όν) ἡμῖν ἀποφέροντα. ἐδεξάμεθα γ(άρ) σοῦ θειότ(α)τε κ(αι) τ(ήν) πρό βραχέος ἐπίστολ(ήν). κ(αι) ἅμα ταύτην εἰς χεῖρ(ας) εἶχ(ον) ... τὰ σά θεσπέσιε γράμματα, ὅπερ ἔφην αὐτ(ός). κ(αι) οὐκ ἂν εἴη φᾶναί τί καταλληλότ(ε)ρ(ον) ... ὅσον ἀκηδῶν τί. ἢ τοῦ λοιποῦ ὀλίγοπελέοντι καὶ ὀλιγοδρανέοντί τ(οῖς) πλήττουσί. ἢ δύστηνά τί ἐαρῖν(όν) ἐν μέσ(αις) ἀνιῶν κρῦσταλώσεσι. κ(αι) ὑγίαιν(οῖς) οὔτω καὶ σώσοιό μοι ὁ τ(ῆς) σαφειστάτης φιλί(ας) κῆπ(ος) εἰς πᾶν.»). Για τον τρόπο κλεισίματος της επιστολής μεταξύ προσώπων που συνδέονται με δεσμούς φιλίας, βλ. ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, “Οι κατακλείδες των επιστολών ως μέσον ανίχνευσης αντιλήψεων των Βυζαντινῶν (10ος-12ος αι.)”, στο: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ & ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (eds.), *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 177-220, ιδ. σσ. 192-94. Για το θέμα της φιλίας ειδικότερα, ὅπως αντανακλάται μέσα από τις επιστολές λογίων, βλ. F. TINNEFELD, “«Freundschaft» in der Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit”, *JÖB* 22 (1973), 151-168 και IDEM, “Freundschaft und ΠΑΙΔΕΙΑ: Die Korrespondenz des Demetrios Kydones mit Rhadenos (1375-87/8)”, *Byz* 55 (1985), 210-44. Για τον αρχαίο κόσμο βασική είναι η μελέτη του D. KONSTAN, *Friendship in the Classical World*, Cambridge Univ. Press, 1997. Συγκεκριμένα για τον 12ο αι. βλ. κυρίως MARGARET MULLETT, “Byzantium: A Friendly Society?”, *Past & Present* 118 (1988), 3-24.*

³¹ KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 230.

³² Τους βασιλικούς λόγους εξέδωσε ο M. TREU, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Breslau, 1892, σσ. 1-35, τον λόγο δε προς τιμήν του πατριάρχου ο R. BROWNING, “An Unpublished Address of Nicephoros Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros”, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978), 37-68 [=IDEM, *History*, ch. IX].

Εκτός των λόγων, ο Χρυσοβέργης συνέθεσε και *προγυμνάσματα* για την διδασκαλία της ρητορικής, εννέα τον αριθμό, τα οποία παραδίδονται κυρίως από τον περίφημο βιενναίο κώδ. *Phil. gr. 321*.³³ Από την γραφίδα του σώζονται, τέλος, και ορισμένα ποιήματα,³⁴ δηλ. μεταξύ άλλων στίχοι για την Κοίμηση της Θεοτόκου καθώς και επιτάφιοι για τον θείο του Θεόδωρο Γαληνό, τον οποίο διαδέχθηκε στον επισκοπικό θρόνο των Σάρδεων.³⁵ Τα ίχνη του χάνονται μετά το 1213 πια, όταν υπέγραψε ένα συνοδικό έγγραφο με αυτή την ιδιότητα.³⁶

Το πιο ανήσυχο και κριτικό πνεύμα της εποχής των Αγγέλων υπήρξε ο Κωνσταντίνος Στιλβής (Τόμ. Β', αρ. 194), λόγιος με πλούσια και ποικίλη συγγραφική δραστηριότητα. Για την καταγωγή και την οικογένειά του δεν έχουμε στοιχεία,³⁷ πέρα από το γεγονός ότι είχε έναν αδελφό.³⁸ Άγνωστο επίσης

³³ Για τον κώδ. αυτό βλ. H. HUNGER (unter Mitarbeit von O. KRESTEN), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 1: Codices historici, philosophici et philologici*, [Museion, Neue Folge/Vierte Reihe, Bd. I], Wien, 1961, σσ. 409-418, ιδ. σσ. 415-16.

³⁴ Τα ποιήματα εξέδωσε ο S. G. MERCATI "Poesie giambiche di Niceforo Chrysoberges metropolita di Sardi", *Miscellanea Giovanni Galbiati*, vol. II, 1951, σσ. 253-68 [ανατύπ. στο: IDEM, *Collectanea Byzantina*, vol. I, Bari, 1970, σσ. 574-94]. Άξια μνείας είναι η επιβίωση (*Nachleben*) ενός εκ των ποιημάτων του Χρυσοβέργη (αρ. VIα της έκδ. MERCATI, inc.: *Βροτοί βλέποντες τὸ ξίφος τεταμένον...*), το οποίο υιοθετήθηκε ως συνοδευτικό επίγραμμα της παράστασης του αρχαγγέλου Μιχαήλ στην βυζαντινή και κυρίως μεταβυζαντινή τέχνη, ενώ παραδίδεται και από την *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* του Διονυσίου του εκ Φουρνά (1728-33), βλ. τώρα Η. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, "Τα άγνωστα επιγράμματα του κώδ. E.B.E. 1907 (*olim* Βυλίζης). Πρόδρομη παρουσίαση", εις: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (εκδ.), *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Βύλιζας στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο* (Δημοτικό σχολεῖο Ματσουκίου – Σάββατο, 2 Ἰουλίου 2011), *Πρακτικά Ἡμερίδος*, Ιωάννινα, 2014, ιδ. αρ. 6. [υπό εκτύπωση]

³⁵ Το σχέδος, που φέρει τον τίτλο: «Τοῦ Καλοῦθους κυροῦ Κωνσταντίνου»), παραδίδεται από τον κώδ. *Mon. gr. 201*, φφ. 139v-140v, βλ. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας", αρ. 6, σ. 283. Η

³⁶ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 6 υποσημ. 6. Βλ. και J. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken, 2008, σ. 389.

³⁷ Σε ποίημα του λεγομένου «Μαγγανείου Προδρόμου» απαντά μία αναφορά σε κάποιον νοσοκόμο Στιλβή, ο οποίος ανήκε προφανώς στο δυναμικό του νοσοκομείου του συμπλέγματος των Μαγγάνων: «... λοιπόν στενοχωρούμενος ανάγκης τυραννίδι, τῷ νοσοκόμῳ τῷ Στιλβῆ τῷ γέροντι προσῆλθον...», ed. S. BERNARDINELLO, *Theodori Prodromi, De Manganis*, Padova, 1972, αρ. 11.43-44, σ. 73. Ο MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos*, Appendix I, αρ. 40, σ. 496, χρονολογεί το συγκεκριμένο ποίημα μεταξύ των ετών 1156 και 1159. Μετά την Άλωση

σε μας είναι και το έτος της γεννήσεώς του. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις χρονολογίες που μπορούν να προσδιορισθούν από τις διδακτικές του δραστηριότητες εικάζουμε ευλόγως ότι πρέπει να γεννήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1150 ή στις αρχές της επομένης.³⁹ Ανήκε στο σώμα των διακόνων της Αγίας Σοφίας, ενώ η σταδιοδρομία του ως διδασκάλου είναι αρκετά καλά φωτισμένη σε σχέση με άλλες περιπτώσεις, καθώς πληροφορίες δίδει ο ίδιος στα έργα του.

Γνωρίζουμε ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1180 ανέλαβε τον διορισμό του δωδεκαετούς διαρκείας ως διδάσκαλος στο σχολείο του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Ορφανοτροφείο, δηλ. από το 1182 ως το 1194. Στην συνέχεια ακολούθησε μία περίοδος δύο ετών από το 1194 έως το 1196, κατά την οποία δίδαξε στο σχολείο του ναού του Χριστού Χαλκίτου πλησίον της Αγίας Σοφίας. Γύρω στα 1196 ανήλθε στο οφφίκιο του *διδασκάλου του ψαλτήρος*, όπου παρέμεινε επί δύο έτη, και έπειτα προήχθη από τον πατριάρχη Ιωάννη Καματηρό σε *διδάσκαλο του άποστόλου*, όπου και πρέπει να παρέμεινε κατά την διετία 1198-1200. Σύμφωνα με τον Criscuolo, φαίνεται πως ο Στιλβής πιθανώς

του 1204 ένας Θεόδωρος Στιλβής, *τιμιώτατος χαρτοφύλαξ τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας*, αναφέρεται στην πρώτη επιστολή του πατριάρχη Γερμανού Β' (1223-1240) προς τους Κυπρίους το έτος ,5ψλα' (1222/3), ed. K. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', Βενετία, 1873, σσ. 5-14, εδώ σ. 14. Για την επιστολή αυτή του πατριάρχη βλ. ΣΠ. ΛΑΓΟΠΑΤΗΣ, *Γερμανός ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως – Νικαίας, (1222-1240). Βίος, συγγράμματα, καὶ διδασκαλία αὐτοῦ, ἀνέκδοτοι ὁμιλῆαι καὶ ἐπιστολαί*, Τρίπολις, 1913, σσ. 106-107. Ακόμη, στον κώδ. Μετοχίου Παναγίου Τάφου 264 (15ου αι.), φ. 121γ υπάρχει ποίημα με τίτλο: *Στίχοι τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Ἰωσήφ τοῦ Στιλβῆ, ὧν ἡ ἀκροστιχίς· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς*, inc.: Κόσμον μισήσας, μὴ τρυφήν τούτου θέλε..., βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Δ', σ. 244. Το ποίημα εξέδωσε ο Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 36 (1916), σ. 14, ο οποίος, λόγω εσωτερικῶν αναφορῶν στην περί του Θαβωρείου φωτός έριδα, το χρονολογεί στον 14ο αι. Ούτε ο Θεόδωρος Στιλβής ούτε και ο Ιωσήφ έχουν καταχωρισθῆ στο PLP.

³⁸ Σώζεται μία επιστολή προς τον ασθενή αδελφό του, το όνομα του οποίου δεν γίνεται γνωστό, με τίτλο: *Τοῦ αὐτοῦ τῶ ἀδελφῶ*, ed. J. DIETHART, *Der Rhetor und Didascalos Konstantinos Stilbes*, Diss., Wien, 1971, σ. 72· ed. U. CRISCUOLO, "Due epistole inedite di Costantino Stilbes", *RSBS* 3 (1983), [*Miscellanea Agostino Pertusi*, Tomo 3], 11-19, ιδ. σσ. 18-19. Στην επιστολή επιδεικνύεται γνώση του Ιπποκράτους, τον οποίο ο Στιλβής αναφέρει ονομαστικά.

³⁹ Πρέπει σφασαλώς να ήταν τουλάχιστον δεκαοκτώ όταν συνέθεσε την έμμετρη μονωδία του προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ' τὸν τοῦ Ἀγχιάλου (1178).

κατάφερε να ανέλθει και στην ανώτερη ακόμη βαθμίδα του *διδασκάλου του εὐαγγελίου*.⁴⁰ Στην συνέχεια, ασφαλώς πάντως πριν το 1204, επακολούθησε η άνοδός του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κυζίκου και σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση άλλαξε το βαπτιστικό του όνομα από Κωνσταντίνος σε Κύριλλος. Μετά την Άλωση οι πληροφορίες που έχουμε για το πρόσωπο του Στιλβή είναι περιορισμένες,⁴¹ αλλά, όπως φαίνεται, συνέχισε την δράση του στο κράτος της Νικαίας κοντά στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι.⁴² Από άγνωστο ποίημα που εξέδωσε προσφάτως η Σοφία Κοτζάμπαση προκύπτει μάλιστα πως ο Στιλβής έζησε έως και τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννου Γ΄ Βατάτζη, ενώ *terminus post quem* για τον θάνατό του είναι το έτος 1225.⁴³

Η διδασκαλία του Στιλβή, όπως προκύπτει από τον χαρακτήρα των σωζομένων έργων του, είχε κυρίως θεολογικό και εξηγητικό περιεχόμενο. Σώζονται τέσσερις διδασκαλίες του, οι οποίες αντιστοιχούν στις διακριτές φάσεις της σταδιοδρομίας του. Δύο ανάγονται σαφώς στα πρώιμα χρόνια του. Πιο συγκεκριμένα, η μία *διδασκαλία* συνετέθη κατά την περίοδο που δίδασκε στο σχολείο του Ορφανοτροφείου επί τη ευκαιρία της επισκέψεως του πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου (1191-1198)⁴⁴ και η δεύτερη με θέμα το *Άγιον Μανδύλιον* και

⁴⁰ BROWNING, "Patriarchal School", σσ. 30-31.

⁴¹ Ουσιαστικά υπάρχει η εξής μόνον αναφορά σε επιστολή του Νικήτα Χωνιάτη προς τον μετέπειτα πατριάρχη και τότε *μέγα σακελλάριο* Μιχαήλ Αυτωρειανό, η οποία χρονολογείται μεταξύ των ετών πριν το 1208: «... *ἐπὶ δὲ τούτῳ τὴν ἐς Νικαίαν στείλαμενος ὁ καλὸς τὰ πάντα Στιλβὴς ...*», ed. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, CFHB III, Berlin-New York, 1972, αρ. 10, σσ. 214-15. Για την χρονολόγηση της επιστολής και την σχεδόν ασφαλή ταύτιση του αναφερομένου στην επιστολή Στιλβή με τον διδάσκαλο Κων. Στιλβή βλ. IDEM, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, [Supplementa byzantina, 2], de Gruyter, Berlin – New York, 1971, σ. 181.

⁴² Η πραγματεία του κατά των Λατίνων κατά πάσα πιθανότητα συνδέεται με την επίσκεψη του παπικού απεσταλμένου Πελαγίου και τις επακόλουθες συζητήσεις στα 1213, βλ. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σσ. 253.

⁴³ Το έτος 1225 ως *terminus* προκύπτει από την αναφορά στο ποίημα του Θεοδώρου Β΄ ως συναυτοκράτορος, βλ. SOPHIA KOTZABASSI, "An unknown poem of Constantine Stilbes", *Νέα Ρώμη* 6 (2009), [*Ἐξεμπλον. Studi in onore di Irmgard Hutter*, I], 441-44, ιδ. σ. 442.

⁴⁴ Η διδασκαλία παραδίδεται από τον κώδ. *Escor. Y-II-10*, φφ. 277r-283v και παραμένει ανέκδοτη στο σύνολό της. Τμηματική μόνον έκδ. έγινε υπό του A. LABATE, "Sulla didascalia di Costantino Stilbes per Giorgio Xifilino", εις: *Byzantina Mediolanensia. Atti di V Congresso Nazionale*

το Άγιον Κεράμιον προέρχεται από την περίοδο που ήταν τοποθετημένος στο σχολείο του Χριστού Χαλκίτου.⁴⁵ Οι άλλες δύο διδασκαλίες συνετέθησαν με αφορμή την ανάρρηση του Στιλβή στα διδακτικά οφφίκια του εξηγητή του *ἀποστόλου*⁴⁶ και του *εὐαγγελίου* αντιστοίχως,⁴⁷ όταν αναμενόταν ο διδάσκαλος να εκφωνήσει δημοσίως μία *διδασκαλία*. Από την γραφίδα του Στιλβή έχουν διασωθεί και δύο λόγοι που εξεφώνησε σε πρώιμη φάση της σταδιοδρομίας του, όταν ήταν ακόμη διάκονος. Ο ένας απευθύνεται στον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο, εκφωνήθηκε κατά το Σάββατο του Λαζάρου και χρονολογείται ασφαλώς στη διάρκεια της πατριαρχείας του Γεωργίου.⁴⁸ Ο άλλος εκφωνήθηκε ενώπιον του βασιλέως Ισαακίου Β΄ Αγγέλου κατά την εορτή των Φώτων.⁴⁹

di Studi Bizantini. Milano, 19-22 ottobre 1994, a cura di F. CONCA, Soveria Manelli, Messina, 1996, σσ. 227-34, ειδ. σ. 232 (*Πάλιν ἐφ' ἡμᾶς ὁ θεόπτης ... - ... ἀλλ' ἐπὶ τῆς ὑμνουμένης πεπηγέναι μεσότητος*, φφ. 277r,24- 277v,6).

⁴⁵ B. FLUSIN, "Didascalie de Constantine Stilbès sur le mandylion et la sainte tuile (BHG 796m)", *REB* 55 (1997), 53-79.

⁴⁶ LIA RAFFAELLA CRESCI, *Costantino Stilbes. La prolusione del Maestro dell'Apostolo*, [Letteratura e civiltà bizantina, 2], Messina, 1987.

⁴⁷ U. CRISCUOLO, "Didascalia e versi di Costantino Stilbes", *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 78-97, ιδ. σσ. 83-85. Η διδασκαλία με θέμα τον πανηγυρισμό της εορτής των Αγ. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου εκφωνήθηκε στον ομώνυμο ναό του Ορφανοτροφείου, αλλά δεν ανάγεται στην περίοδο που ο Στιλβής δίδασκε εκεί στην αρχή της σταδιοδρομίας του. Η αναφορά του όρου *διδάσκαλος* στον τίτλο του έργου, καθώς και ο προσδιορισμός *διδασκαλία τρίτη* οδήγησαν τον CRISCUOLO να υποθέσει ότι εδώ λογικά πρόκειται για μία πολύ μεταγενέστερη χρονικά φάση, πιθανότατα όταν ανέλαβε το οφφίκιο του *διδασκάλου τοῦ ἀποστόλου*, το τρίτο κατά σειράν και ανώτερο από τα διδακτικά οφφίκια.

⁴⁸ MARINA LOUKAKI (avec la coll. de CORINNA JOUANNO), *Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin*, [Travaux et Memoires, Monographies, 18], CNRS, Paris, 2005, no. 5, σσ. 168-177. Βάσει ένδειξης στον τίτλο της ομιλίας (*Τοῦ ... Κυρίλλου, τοῦ ποτε Κυζίκου, ἔτι ὄντος διακόνου, νέφ τινὶ ῥητορικὸς εἰς τὸν πατριάρχην ...*) θα πρέπει ὅμως να προκρίνουμε τα πρώτα χρόνια της θητείας του, βλ. σ. 67.

⁴⁹ R. BROWNING, "An anonymous βασιλικὸς λόγος addressed to Alexios I Comnenus", *Byz* 28 (1958), [*Mélanges R. Guiland*], 31-50, ειδ. σσ. 36-40. Για την απόδοση του λόγου στον Στιλβή και την χρονολόγησή του βάσει εσωτερικῶν στοιχείων στην διάρκεια της βασιλείας του Ισαακίου Β΄ και ὄχι του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, βλ. J. DARROUZÈS, "Notes de littérature et de critique, I. Nicéas d'Héraclée ὁ τοῦ Σεργῶν II. Constantine Stilbès et Cyrille, métropolitane de

Ο Στιλβής στην ενασχόλησή του με τα θεολογικά του ενδιαφέροντα επέδειξε ένα κριτικό πνεύμα, όπως αποδεικνύει η πραγματεία που συνέθεσε με σκοπό την διάκριση των γνησίων από τα νόθα χρυσοστομικά έργα.⁵⁰ Ο λόγιος είναι πολύ περισσότερο γνωστός για την πολεμική πραγματεία που συνέθεσε αναφορικά με τα σφάλματα των Λατίνων. Το έργο αυτό σε σχέση με τις αντίστοιχες πραγματείες των αρχών του 12ου αι. είναι γραμμένο σε πολύ πιο αυστηρό και επικριτικό τόνο και διακρίνεται για την ευρύτητά του. Ανήκει χωρίς αμφιβολία όμως στην περίοδο μετά την Άλωση, όταν τα πνεύματα είχαν οξυνθεί ιδιαιτέρως, και συνδέεται με τις συζητήσεις μεταξύ της Ορθοδόξου και της Καθολικής Εκκλησίας.⁵¹ Την ίδια περίοδο συνετέθη κατά πάσα πιθανότητα για παρόμοιους σκοπούς και μία επιτομή της ορθοδόξου πίστεως.⁵² Αντιθέτως, μία εξηγητική πραγματεία του Στιλβή, απόσπασμα σχολιασμού στον Προφήτη Αββακούμ, πρέπει να θεωρηθεί έργο προορισμένο για διδακτική χρήση, και παρ' όλο που ο συγγραφέας κάνει αναφορά στο *λατινικόν ἔθνος* και τον Πάπα, είναι πιο συγκρατημένος στο ύφος και τον τόνο του, γεγονός που υποδεικνύει ότι συνετάχθη σε πρωιμότερη περίοδο, προ της Αλώσεως.⁵³

Η διδασκαλία της θεολογίας μονοπώλησε σχεδόν τα διδακτικά του ενδιαφέροντα, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι στο σχολείο του Ορφανοτροφείου καταπιάστηκε και με άλλα αντικείμενα, και δη την γραμματική. Οφείλουμε επομένως να επισημάνουμε ότι ένα σωζόμενο σχέδος του παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 199r-v, και προέρχεται αναμφίβολα από την πρώιμη αυτή

Cyzique”, *REB* 18 (1960), 179-87. [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London, 1972, ch. VI]

⁵⁰ W. LACKNER, “Eine Abhandlung des Konstantinos Stilbes zum Problem der Pseudo-Chrysostomica”, *JÖB* 34 (1984), 107-21.

⁵¹ J. DARROUZÈS, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, *REB* 21 (1963), 50-100. Για θεολογικές συζητήσεις της εποχής με την Καθολική Εκκλησία βλ. και παραπάνω σσ. 112-14.

⁵² P. VAN DEUN, “La profession de foi de Constantine Stilbès dans l’Athous Vatopedinus 474”, *Byz* 59 (1989), 258-63.

⁵³ Το έργο παραμένει ανέκδοτο στον κώδ. *Laur. Plut. 7,19*, ff. 71v-72v [για τον κώδ. βλ. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. I, στήλ. 262-66, ιδ. στήλ. 263].

περίοδο της σταδιοδρομίας του.⁵⁴ Για τις διδακτικές του μεθόδους δεν μπορούμε να συναγάγουμε πολλά συμπεράσματα· είναι όμως γνωστό ότι μαθητής του υπήρξε ο Στέφανος Εξαπτέρυγος προς τον οποίο απηύθυνε μία συγκινητική έμμετρη μονωδία.⁵⁵ Πολύ ενδιαφέροντες, αλλά και χρήσιμοι από ιστορικής και τοπογραφικής απόψεως, είναι οι στίχοι του Στιλβή εκείνοι που περιγράφουν την μεγάλη πυρκαϊά που ξέσπασε στην πρωτεύουσα το 1197.⁵⁶

Και αν η υπόθεση ότι ο Στιλβής μαζί με τον Γεώργιο Τορνίκη ενδεχομένως υπήρξαν διδάσκαλοι του Θεοδώρου Εξαπτερύγου είναι ευλογοφανής, στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Καλοήθους (τόμ. Β΄, αρ. 93) έχουμε την ρητή αναφορά ότι υπήρξε διδάσκαλος ενός Προδρόμου (τόμ. Β΄, αρ. 176), ο οποίος έπειτα αποσύρθηκε στην περιοχή του Σκαμάνδρου διάγοντας μοναχικό βίο και με την σειρά του έγινε διδάσκαλος του σπουδαίου Νικηφόρου Βλεμμύδη.⁵⁷ Παρ' όλο που οι πληροφορίες μας για τον Καλοήθη είναι ισχνές, γνωρίζουμε ότι διετέλεσε *οίκουμενικός διδάσκαλος*. Το έτος του διορισμού του, το άτομο που ήταν υπεύθυνο για αυτόν καθώς και το χρονικό διάστημα που παρέμεινε στο συγκεκριμένο οφφίκιο δεν είναι γνωστά. Σε αυτό το σημείο προσθέτουμε ότι ένα εκ των ατόμων του κύκλου του ήταν ο διδάσκαλος Μανουήλ Σαραντηνός.⁵⁸ Πριν το 1204 ο Καλοήθης ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο της Μαδύτου στην σημ.

⁵⁴ ΒΑΣΣΗΣ, “*Vaticanus Palatinus Graecus 92*”, αρ. 148. Το σχέδος επιγράφεται απλώς «*Του Κυζίκου*», προφανώς γιατί κατά τον χρόνο της αντιγραφής του κώδικος στο δεύτερο μισό του 13ου αι. ήταν γνωστόν ότι ο Στιλβής είχε διατελέσει επίσκοπος της πόλης αυτής, χωρίς να χρειάζεται περαιτέρω επεξήγηση. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι το περιεχόμενο του σχεδους περιστρέφεται γύρω από την διαμάχη του Στιλβή με κάποιον άλλο συνάδελφό του από το ίδιο σχολείο, ο οποίος όμως δεν κατονομάζεται.

⁵⁵ J. DIETHART - W. HÖRANDNER, *Constantinus Stilbes, Poemata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum & Romanorum Teubneriana], K.G. Saur, 2005, σσ. 3-6.

⁵⁶ DIETHART - HÖRANDNER, *Constantinus Stilbes, Poemata*, σσ. 8-44.

⁵⁷ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 11. Έχει διατυπωθεί προσφάτως η άποψη ότι ο διςυπόστατος χαρακτήρας της λογικο-φυσικής επιτομής του Βλεμμύδη οφείλεται μάλλον στον τρόπο με τον οποίο αυτός γνώρισε το αριστοτελικό *corpus* στα χρόνια της μαθητείας του κοντά στον εν λόγω Πρόδρομο, βλ. Μ. CACOUROS, “Το αριστοτελικό υπόμνημα στο Βυζάντιο και οι μη ευρέως γνωστές πλευρές του: χαρακτηριστικά, τάσεις και προοπτικές”, *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 4 (2006), 155-190.

⁵⁸ U. CRISCUOLO, “Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno”, *BollGrott* N.S. 31 (1977), 103-19, ιδ. επιστ. υπ' αριθμ. 1.

Ανατολική Θράκη, αν και μετά την Άλωση και την κατάκτηση της περιοχής από τους Λατίνους κατέφυγε και αυτός στην Νίκαια. Εκεί συμμετείχε στα εκκλησιαστικά ζητήματα, ως τελών εν εξορία επίσκοπος Μαδύτου χωρίς αμφιβολία, και μας είναι γνωστή η συμμετοχή του σε διαδικασία που πραγματοποιήθηκε το 1209.⁵⁹ Το σωζόμενο έργο του Καλοήθους θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαιρετικά πενιχρό, διότι αποτελείται από ένα μόλις σχέδος παραδιδόμενο από τον κώδ. *Mon. gr. 201*, φφ. 139v-140v, το οποίο συνιστά κατ' ουσίαν εγκώμιον του Αγ. Νικολάου, καθώς και τρεις δωδεκασύλλαβους στίχους σε δημώδες ρητό.⁶⁰

Ο διάκονος Μανουήλ Σαραντηνός (τόμ. Β', αρ. 182), ο οποίος πολύ συχνά μέχρι τώρα αναφερόταν στην βιβλιογραφία και ως Καραντηνός,⁶¹ υπήρξε μαθητής του Καλοήθους.⁶² Ήκμασε στο διάστημα που διετέλεσε πατριάρχης ο Ιωάννης Καματηρός, τον οποίο και εγκωμιάζει σε τμήμα διδασκαλίας που εξεφώνησε προς τιμήν του. Παρομοίως, είχε λίγο νωρίτερα αναγνώσει στο Πατριαρχείο κατά το Σάββατο του Λαζάρου λόγο εγκωμιαστικό προς τιμήν του

⁵⁹ Η σφραγίδα του σώζεται, βλ. J. W. NESBITT & N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 1: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Dumbarton Oaks, 1991, no. 55.1, σ. 139: (έμπρ.) 'Ο ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς. / 'Ο ἅγιος Εὐθύμιος. / (ὀπισθ.) Σφραγίς Κωνσταντίνου προέδρων Μαδύτων]. Για την παρουσία του Καλοήθους στον επισκοπικό θρόνο της Μαδύτου βλ. J. PREISER-KAPPELLER, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken, 2008, σ. 389.

⁶⁰ Για το σχέδος του Καλοήθους βλ. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας", αρ. 6, σ. 283. Τους στίχους εξέδωσε ο M. TREU, "Manuel Holobolos", *BZ* 5 (1896), 538-559, κείμ. στη σ. 549, από τον κώδ. *Laur. Conv. Soppr. 627*, φ. 12r, ενώ είναι ενδιαφέρον ότι στο χφ έπονται του στιχουργήματος άλλοι στίχοι του Ολοβόλου επί του ίδιου θέματος.

⁶¹ Το ζήτημα της ορθής γραφής του ονόματος (Σαραντηνός και όχι Καραντηνός) ξεκαθάρισε οριστικά ο CHR. GASTGEBER, "Patriarch Manuel Sarantenos von Konstantinopel und die handschriftliche Namensverwirrung" εις: CH. GASTGEBER – O. KRESTEN (eds.), *Sylloge Diplomatico-Palaeographica I. Studien zu byzantinischen Diplomatie und Paläographie*, [Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, 392/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 19], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010, σσ. 163-178.

⁶² Δεν χωρά αμφιβολία ότι ο Σαραντηνός υπήρξε μαθητής του Καλοήθους, όπως προκύπτει από την προσφώνηση: «ὦ μοι παιδείας καὶ λόγων καθηγητά ...», ed. U. CRISCUOLO, "Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno", *BollGrot* N.S. 31 (1977), 103-119, εδώ σσ. 111.55-56.

πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου.⁶³ Όπως διαφαίνεται από τα σωζόμενα έργα του (ήτοι τους παραπάνω λόγους, την επιστολή του προς τον Καλοήθη, μία πραγματεία περί φιλοσοφίας και ρητορικής, ένα *προγύμνασμα* (και δη μύθο με θέμα *λέων και άλωπεκή*), ένα αίνιγμα και στίχους γνωμικούς σε μέτρο ιαμβικό), τα διδακτικά του ενδιαφέροντα περιστρέφονταν γύρω από την διδασκαλία της ρητορικής και της φιλοσοφίας, χωρίς ομολογουμένως να αποδεικνύουν έναν προικισμένο διδάσκαλο.⁶⁴ Στα έργα του καλείται *φιλοσοφικώτατος* και φέρει τον τίτλο *μαίστωρ τῶν φιλοσόφων*, που εσήμαινε προφανώς ότι ήταν επιφορτισμένος αποκλειστικώς με την διδασκαλία της φιλοσοφίας. Επρόκειτο λοιπόν για την δημιουργία ενός νέου διδακτικού οφφικίου, ίσως παραλλήλως και κατ' αντιστοιχία με τον *μαίστορα τῶν ρητόρων*, γεγονός που θα υπεδείκνυε μία ύστερη εξέλιξη στο εκπαιδευτικό σύστημα και μία νέα προσθήκη στην ομάδα των διδασκάλων. Χωρίς περαιτέρω πληροφορίες δεν είμαστε όμως σε θέση να διατυπώσουμε άποψη με περισσότερη ασφάλεια. Και ο Σαραντηνός ακολούθησε τον δρόμο στην εξορία προς την Νίκαια, όπου μάλιστα κατάφερε να ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο (1217-1222).

Μαζί με τους πιο διακεκριμένους λογίους και διδασκάλους το δρόμο της «εξορίας» από την Κωνσταντινούπολη προς την Νίκαια πήραν και άλλοι ασφαλώς μικροτέρου διαμετρήματος άνδρες. Ένας από αυτούς ήταν ο κατά τα λοιπά σχετικώς άγνωστος διάκονος της Αγίας Σοφίας και πατριαρχικός νοτάριος Σέργιος (τόμ. Β', αρ. 185). Όπως απέδειξαν σχεδόν ταυτόχρονα ο Ι. Πολέμης και η Μ. Λουκάκη στα 1206 εξεφώνησε λόγο ως *διδάσκαλος του ψαλτηρίου* προς τιμήν του νέου πατριάρχου Μιχαήλ Αυτωρειανού, τον οποίο και εγκωμιάζει στην

⁶³ Την διδασκαλία εξέδωσε ο U. CRISCUOLO, "Un' inedita didascalìa di Manuele Karanteno o Saranteno", *BollGrott* N.S. 30 (1976), 139-50, κείμ. 142-46 και τον λόγο η ΛΟΥΚΑΚΙ, *Discours annuels*, σσ. 152-167.

⁶⁴ Τα έργα αυτά του Σαραντηνού εξέδωσε ο CRISCUOLO, "Un opuscolo inedito di Manuele Karanteno o Saranteno", *EEBΣ* 42 (1975-76), 213-21. "Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno", *BollGrott* N.S. 31 (1977), 103-119. "Altri inediti di Manuele Karanteno o Saranteno", *EEBΣ* 44 (1979-80), 151-63.

σωζόμενη και χωρίς πολλές λογοτεχνικές αξιώσεις *διδασκαλία* του.⁶⁵ Δεν αποκλείεται ο Σέργιος να κατείχε το ίδιο οφφίκιο και λίγο πριν την Άλωση και ο πατριάρχης να προέβη απλώς σε επαναδιορισμό του στο κράτος της Νικαίας ως μία ένδειξη συνέχειας με την προγενεστέρα κατάσταση. Είναι ωστόσο πιθανότερον ότι ο ενδεχόμενος διορισμός του συνιστούσε προαγωγή για τον Σέργιο σε μία πρακτική κίνηση που δεν εσπερείτο συμβολικού περιεχομένου.⁶⁶ Εκείνο που δυνάμεθα να διατυπώσουμε με περισσότερη ακρίβεια είναι ότι ο συγκεκριμένος διδάσκαλος είχε πρωτυπώτως ασχοληθεί με την διδασκαλία στην μέση βαθμίδα και δη με το αντικείμενο της γραμματικής. Αυτό υποδεικνύεται από ένα παραινετικό περί ελεημοσύνης σχέδος στον γνωστό μας κώδικα *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 131r-v (στον τίτλο του οποίου καλείται μάλιστα *φιλόλογος*), το οποίο αποδίδουμε σε αυτόν.⁶⁷

Συνοψίζοντας, είναι εμφανές ότι η κατάλυση του Βυζαντινού κράτους το 1204 από τους Σταυροφόρους αποσυναρμολόγησε τις δομές και τους θεσμούς που ήκμαζαν κατά το προηγούμενο διάστημα. Μεταξύ άλλων κατέρρευσε και το εκπαιδευτικό σύστημα. Παρ' όλο που οι βασιλείς στο κράτος της Νικαίας – αντίθετα από τους ηγεμόνες του κράτους της Ηπείρου που είχε ένα πολύ εντονότερο στρατοκρατικό χαρακτήρα⁶⁸ αξιοποίησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την παρουσία των σπουδαίων λογίων που κατέφυγαν στα εδάφη τους και

⁶⁵ Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Μία ανέκδοτη διδασκαλία του «Διδασκάλου του Ψαλτηρίου» Σεργίου”, *Ελληνικά* 43 (1993), 65-75. MARINA LOUKAKI, “Première didascalie de Serge le Diacre: Éloge du Patriarche Michel Autôreianos”, *REB* 52 (1994), 151-73.

⁶⁶ Για το διττό υπόβαθρο του διορισμού του Σεργίου (δηλ. πλήρωση της θέσης με σκοπό την επαναλειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και συνάμα επισήμανση της συνέχειας των θεσμών της πρωτεύουσας στο κράτος της Νικαίας) και την ανάλυση της *διδασκαλίας*, βλ. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σσ. 279-82.

⁶⁷ ΒΑΣΣΗΣ, “Τῶν νέων φιλολόγων παλαίσματα”, αρ. 29.

⁶⁸ Για την πνευματική ζωή στο κράτος της Ηπείρου και το έργο των λογίων που έδρασαν εκεί, δηλ. τον Ιωάννη Απόκαυκο, τον Δημήτριο Χωματηνό και τον Γεώργιο Βαρδάνη, αλλά και συνεξέταση των ηπειρωτικών χφφ. και επιγραφών βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, “Από τήν πνευματική ζωή τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου (1204 - c.1340)”, εις: IDEM, *Μεσαιωνική Ἡπειρος, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἰωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, [Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή/Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν, Σειρά Συμποσίων, 1], Ἰωάννινα, 2001, σσ. 231-256.

επέδειξαν μέριμνα για τον τομέα της ανώτερης εκπαίδευσης,⁶⁹ θα χρειαστεί να παρέλθει μισός αιώνας και η επιστροφή στην πρωτεύουσα για να γνωρίσει η παιδεία άνθηση ανάλογη με την προγενεστέρα εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων. Στην πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο πια ανεδείχθησαν σπουδαίοι διδάσκαλοι και λόγιοι, οι οποίοι προέβησαν στην αναζήτηση και συλλογή των χειρογράφων που είχαν διασκορπισθεί με την Άλωση και στην έκδοση των έργων της αρχαίας γραμματείας.⁷⁰

⁶⁹ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 5-27. Για την εκπαιδευτική πολιτική του Θεοδώρου Α' ειδικότερα βλ. ΓΙΑΠΕΝΗΣ, *Θεόδωρος Λάσκαρις*, σσ. 277-88.

⁷⁰ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 31-158.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ, ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ (*TRIVIUM*)
ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (*QUADRIVIUM*)

ΚΕΦ. Ι: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ *TRIVIUM*

Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΛΟΓΟΣ διαιρείται ως γνωστόν σε δύο αδρές κατηγορίες, στην ποίηση και την πεζογραφία. Από τον κανόνα αυτό δεν ξέφυγε φυσικά ούτε η Βυζαντινή λογοτεχνία, στην οποία παρατηρείται και η διάκριση ως προς την χρησιμοποιούμενη γλώσσα, δηλ. την ακραιφνώς αττικίζουσα από την μία πλευρά των λογίων και επίσημη γλώσσα του κράτους και Εκκλησίας και από την άλλη την Κοινή, την δημώδη γλώσσα του καθημερινού βίου και των απλών ανθρώπων.¹ Κατά τον 12ο αι. η διάκριση αυτή δεν εντοπίζεται μόνο στον ελληνόφωνο Βυζαντινό κόσμο, αλλά και στην δυτική Ευρώπη αρχίζουν τότε να καλλιεργούνται οι τοπικές διάλεκτοι και να αποκτούν προβάδισμα σε πολλούς τομείς έναντι της λατινικής. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι στο Βυζάντιο σημαντικοί λόγιοι της εποχής, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο λεγόμενος Πτωχοπρόδρομος και ο Μιχαήλ Γλυκάς, επιδόθηκαν σε ορισμένες ποιητικές απόπειρες στην δημώδη εντούτοις δεν αναδείχθηκε ένας Δάντης ή ένας Βοκκάκιος, ώστε να σημειωθεί για την ελληνική γλώσσα μία εξέλιξη ανάλογη με αυτή που συντελέστηκε ως προς την ιταλική. Η προσκόλληση στην μίμηση της αττικής διαλέκτου παρέμεινε έως την οθωμανική κατάκτηση ο απαρέγκλιτος κανόνας.² Μάλιστα ούτε λίγο ούτε πολύ ένα άτομο που δεν έγραφε σε αρχαίζον ύφος και με αττικίζον λεξιλόγιο, ακόμη και αν μπορούσε να γράφει

¹ Για την ιστορία της Ελληνικής γλώσσας κατά την Μεσαιωνική περίοδο βλ. R. BROWNING, *Medieval and Modern Greek*, Cambridge Univ. Press, 1983², σσ. 69-87. Επίσης, βλ. και F. R. ADRADOS, *A History of the Greek Language From Its Origins to the Present Day*, Brill, Leiden – Boston, 2005, σσ. 226-268 και G. HORROCKS, *Greek. A History of the Language and Its Speakers*, Wiley-Blackwell, 2010², σσ. 189-369.

² Για την *μίμηση* από τους Βυζαντινούς των αρχαίων προτύπων τους βλ. H. HUNGER, “On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature”, *DOP* 23/24 (1969/70), 17-38 [= IDEM, *Byzantinische Grundlagenforschung, Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, London, 19, αρ. XV· ανατύπ. και εις: G. NAGY (ed.), *Greek Literature in the Byzantine Period*, (Greek Literature, vol. 9), New York, 2001, αρ. 4]. Την μίμηση ως μέθοδο εύστηνε ήδη ο ανώνυμος συντάκτης του έργου που παραδοσιακά αποδιδόταν στον διδάσκαλο της ρητορικής Κάσσιο Λογγίνο (3ος αι. μ.Χ.), βλ. G. B. WALSH, “Sublime Method: Longinus on Language and Imitation”, *CLAnt* 19 (1988), 252-69. Τα αποσπάσματα του Λογγίνου εξεδόθησαν από τους M. PATILLON – L. BRISSON, *Longin, Fragments, Art Rhétorique – Rufus, Art Rhétorique*, Les Belles Lettres, Paris, 2001.

ικανοποιητικά στην κοινή διάλεκτο, μπορούσε άνετα να χαρακτηριστεί *ἀδαής τῆς τῶν γραμμάτων παιδείας*.³

Η ορθή εκμάθηση και ο ικανός χειρισμός της γλώσσας και η αποφυγή σολοικισμών και βαρβαρισμών ώστε να είναι όσον το δυνατόν καλύτερος ο *έλλητισμός*,⁴ ή μάλλον ο *ἀττικισμός*, των πεπαιδευμένων επαφιόταν σε πρώτο στάδιο στην διδασκαλία της *γραμματικῆς τέχνης*.⁵ Ως γραμματική, σύμφωνα με

³ Αυτή ήταν η περίπτωση του πατριάρχου Αθανασίου ο οποίος χαρακτηριζόταν με τον τρόπο αυτό από τον Νικηφόρο Γρηγορά στις αρχές του 14ου αι., βλ. R. BROWNING, "Literacy in the Byzantine World", *BMGS* 4 (1978), [*Essays Presented to Sir Steven Runciman on the Occasion of his 75th Birthday*], 39-54 [= IDEM, *History*, ch. VII και "L'Alfabetizzazione nel mondo bizantino", εις: G. CAVALLLO (ed.), *Libri e lettori nel mondo bizantino. Guida storica e critica*, Bari, 1990, σσ. 3-20]. Για την εγγραμματώση των Βυζαντινών εν γένει βλ. το άρθρο επίσης του R. BROWNING, "Further Reflections on Literacy in Byzantium", εις: J. S. LANGDON *et al.* (eds.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 69-84. Με το ίδιο ζήτημα ασχολήθηκε εκτεταμένα και ο N. Oikonomides, "Mount Athos: levels of literacy", *DOP* 42 (1988), 167-78 [= IDEM, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Variorum Reprints/ Ashgate, Aldershot, 2005, αρ. III]. IDEM, "Literacy in thirteenth-century Byzantium: an example from Western Asia Minor", εις: JOHN S. LANGDON *et al.* (eds.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, New York, 1993, σσ. 253-65 [= IDEM, *Society*, αρ. IV] και "Η εγγραμματώση των Κρητικών γύρω στο 1200", *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Ρέθυμνο, 1995, σσ. 593-98 [= IDEM, *Society*, αρ. VI].

⁴ Σύμφωνα με το Μέγα Έτυμολογικόν λεξικόν: «έλλητισμός έστι τό καθ' Έλληνας διαλέγεσθαι, τουτέστι τό άσολοικίστως και άβαρβαριστως διαλέγεσθαι», ed. Z. KALLIERGES, Βενετία, 1499, s.v. έλλητισμός, σ. 331.37-39 = Έτυμολογικόν τό Μέγα, ήγουν ή Μεγάλη Γραμματική / *Etymologicum Magnum seu ...*, ed. FR. SYLBURGIUS, editio nova correctior, Lipsiae, 1816, στήλ. 300. Τα γνωρίσματα αυτά της γραμματικής και την σημασία της ως βάση για την εκπαίδευση («ώσπερ τις ζύμη τό τῶν λοιπῶν μαθημάτων φύραμα ζυμοῖς άτέχνως και χρησιμωτάτη και νόστιμος πάσαις ταῖς λογικαῖς τράπεζαις ένδείκνυσαι», ed. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *infra*, σσ. 208.67-209.69) τονίζει εκτενώς και ο Νικήτας Ευγενειανός στο έργο του *Ανάχαρις ή Ανανίας*, όπου η *Γραμματική* προσωποποιημένη αποτελεί ένα από τα πρόσωπα του διαλόγου, ed. Δ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Μαρκιανά Άνέκδοτα*. 1. *Ανάχαρις ή Ανανίας*. 2. *Έπιστολές – Σιγίλλιο*, [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα, 45], Θεσσαλονίκη, 1984, σσ. 207.44-210.102.

⁵ Η γραμματική εκαλείτο *τέχνη* από τους αρχαίους Έλληνες και τους Βυζαντινούς, βλ. ενδεικτικά Πλάτ. *Κρατ.* 431.e.11, ed. I. BURNETT, *Platonis Opera*, tom. I: *Tetralogias I-II continens*, Oxford Univ. Press, Oxonii, 1995, σ. 260. Για την διδασκαλία της γραμματικής κατά την Βυζαντινή περίοδο βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σσ. 376-92. Η εκτενέστερη έως τώρα πραγμάτευση του αντικειμένου είναι η μονογραφία του R. H. ROBINS, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Mouton – De Gruyter, Berlin – New York, 1993. Για την Παλαιολόγεια περίοδο βλ. και RUTH WEBB, "A Slavish Art? Language and Grammar in Late Byzantine Education and Society", *Dialogos* 1 (1994), 81-103. Για εξειδικευμένα επί μέρους ζητήματα χρήσιμα είναι τα άρθρα στον τόμο: S. ΜΑΤΘΑΙΟΣ

σύγχρονο ορισμό, νοείται το σύνολο των κανόνων που διέπουν τον ορθό σχηματισμό των λέξεων και προτάσεων, εν γένει την ορθή χρήση της γλώσσας.⁶ Για τον λόγο αυτό στην Βυζαντινή περίοδο εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται τα εισαγωγικά έργα των γραμματικών της ελληνιστικής περιόδου Αριστοφάνους του Βυζαντίου (3ος αι. π.Χ.),⁷ Διονυσίου του Θρακός (2ος αι. π.Χ.) μαζί με τα μεταγενέστερα σχόλια,⁸ του Τρύφωνος (1ος αι. π.Χ.)⁹ και του Απολλωνίου του Δυσκόλου (2ος αι. μ.Χ.)¹⁰ και Αιλίου Ηρωδιανού (β' μισό 2ου αι. μ.Χ.)¹¹ αλλά και Βυζαντινών, όπως ο Θεοδοσίος (αρχές 5ου αι. μ.Χ.),¹² ο Ιωάννης Χάραξ (6ος αι.),¹³ ο Ιωάννης Φιλόπονος (6ος αι.),¹⁴ ο Θεόγνωστος (9ος αι. μ.Χ.)¹⁵ και ο Γεώργιος Χοιροβοσκός (9ος αι.).¹⁶ Πλάι στα εγχειρίδια αυτά, οι διδάσκαλοι του 12ου αι. συνέθεσαν δικά τους έργα για διδακτική χρήση. Από τις πραγματείες αυτές ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην γραμματική που συνέγραψε ο Θεόδωρος Πρόδρομος για

et al. (eds.), *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts*, [Trends in Classics, Supplementary Vols., 8], De Gruyter, Berlin – New York, 2011.

⁶ Ο ορισμός είναι εκείνος του Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, 2005², s.v. γραμματική, σ. 437.

⁷ A. NAUCK, *Aristophanis Byzantii grammatici Alexandrini fragmenta*, Halis, 1848.

⁸ A. HILGARD, *De artis grammaticae ab Dionysio Thrace compositae interpretationibus veteribus in singulos commentarios distribuendis*, Teubner, Lipsiae, 1880. Βλ. και A. HART, *De Dionysii Thracis Grammaticae epitoma partim inedita quae est in codice Veneto Marciano DXXXI*, Berolini, 1871.

⁹ A. DE VELSEN, *Tryphonis grammatici Alexandrini fragmenta*, Berolini, 1853.

¹⁰ R. SCHNEIDER – G. UHLIG, *Grammatici Graeci*, vol. I, fasc. 1-2: *Apollonii Dyscoli quae supersunt*, Teubner, Lipsiae, 1878-1902.

¹¹ *Αιλίου Ηρωδιανού, Περί μονήρους λέξεως*, ed. W. DINDORF, *Grammatici Graeci*, I, Lipsiae, 1823, σσ. 3-47. A. LENTZ, *Grammatici Graeci*, vol. III, fasc. 1-2: *Herodiani Technici Reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1867-70.

¹² *Θεοδοσίου γραμματικοῦ, Περί γραμματικῆς*, ed. C. W. GOETTLING, *Theodosii Alexandrini Grammatica*, Leipzig, 1822, σσ. 1-79. A. HILGARD, *Grammatici Graeci*, vol. IV, fasc. 1-2: *Theodosii Alexandrini Canones, Georgii Choerobosci Scholia in Canones nominales et verbales, Sophronii excerpta e Characis commentario*, Teubner, Lipsiae, 1889-94.

¹³ HILGARD, *Grammatici Graeci*, vol. IV.

¹⁴ L. W. DALY, *Ioannis Philoponi de vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus*, [American Philosophical Society Memoir Series, 151], Philadelphia, 1983.

¹⁵ J. A. CRAMER, *Anecdota graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum oxoniensium*, vol. II, Oxonii, 1835, σσ. 1-165.

¹⁶ CRAMER, *Anecdota graeca*, II, σσ. 167-281. HILGARD, *Grammatici Graeci*, vol. IV.

χάρη της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης,¹⁷ η οποία πραγματευόταν σε μεγάλη σχετικώς έκταση τα ακόλουθα ζητήματα: *Περί τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν, περὶ ἄρθρου, περὶ ἀντωνυμίας, περὶ προθέσεως, περὶ ἐπιρρήματος, περὶ συνδέσμου, περὶ λόγου, περὶ λέξεως, περὶ τῆς κλίσεως ὀνομάτων, περὶ τῶν ἰσοσυλλάβως κλινομένων* (ὅπως ο *Λουκάς, του Λουκά κ.ο.κ.*) *ἀρχὴ τῶν ἀρσενικῶν κανόνων* (τριάντα πέντε κανόνες, κατηγορίες δηλ., όπου για την κλίση εκάστου ονόματος δίδεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, π.χ. καν. α': ο *Αἴας*, καν. β': ὁ *κοχλίας*, καν. λε': ὁ *Κύκλωψ*), *περὶ τῶν θηλυκῶν κανόνων*, ἀρχὴ τῶν θηλυκῶν κανόνων (δώδεκα κατηγορίες, για την κλίση των οποίων δίδονται πάλι χαρακτηριστικά παραδείγματα, π.χ. καν. α': ἡ *Μοῦσα*, καν. γ': ἡ *Σαπφώ*, καν. ιβ': ἡ *αἰδώς*), *περὶ τῶν οὐδετέρων ὀνομάτων, ἀρχὴ τῶν οὐδετέρων κανόνων* (εννέα κανόνες, π.χ. καν. α': τὸ *βῆμα*, καν. β': τὸ *μέλι*, καν. ε': τὸ *δέλεαρ*, καν. ζ': τὸ *ὔδωρ*, καν. ζ': τὸ *κρέας*, κεφ. θ': τὸ *φῶς*), *ἀρχὴ τοῦ ῥήματος, περὶ ἐγκλίσεως, περὶ ἀπαρεμφάτων, περὶ διαθέσεως, περὶ εἰδῶν, περὶ σχημάτων, περὶ ἀριθμῶν, περὶ προσώπων, περὶ χρόνων, περὶ τοῦ μετ' ὀλίγον μέλλοντος, περὶ συζυγίας, ὀριστικά, ἐνεργητικά - ἐνεστῶς συζυγίας τῶν βαρυτόνων, περὶ παρατατικοῦ, περὶ παρακειμένου, περὶ μέσου παρακειμένου, περὶ τοῦ ὑπερσυντελικῆς, περὶ τοῦ μέσου ὑπερσυντελικῆς κ.ά. χρόνων παθητικῶν και μέσων, περὶ ἀπαρεμφάτων σε ὅλους τους χρόνους, περὶ προστακτικῶν σε ὅλους τους χρόνους, περὶ εὐκτικῆς σε ὅλους τους χρόνους, περὶ δὲ τῶν ὑποτακτικῶν, μετοχικὰ ἐνεργητικὰ σε ὅλους τους χρόνους, ἐπειτα εξετάζονται οι συζυγίες των βαρυτόνων, οι τέσσερις συζυγίες των εις -μι ῥήματα, αρχικοί χρόνοι και κλίση των ρημάτων *τίθημι, ἴστημι, δίδωμι, ζεύγνυμι.**

¹⁷ Ed. GOETTLING, *Theodosii Alexandrini Grammatica*, σσ. 80-197. Από τον δεύτερο κίολας στίχο του προλόγου η Ειρήνη προσφωνείται *φιλολογωτάτη βασιλίδων*, βλ. σ. 80.2. Έχει μάλιστα διασωθεί ένα έξοχο, εικονογραφημένο χφ. που παραδίδει την πραγματεία, ο κώδ. *Παναγίου Τάφου 52* από τον 12ο αι. (ο μόνος εικονογραφημένος κώδ. γραμματικής από όλη την βυζαντινή περίοδο), γεγονός που σημαίνει ότι πρόκειται ίσως για το ίδιο το αντίγραφο που αφιερώθηκε στην Ειρήνη, βλ. I. SPATHARAKIS, "An illuminated greek grammar manuscript in Jerusalem. A contribution to the study of comnenian illuminated ornament", *JÖB* 35 (1985), 231-44. Βλ. τώρα και Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μικρογραφίες τῶν Βυζαντινῶν Χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἔκδοσις Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, Ἀθῆναι-Ἱεροσόλυμα, 2002, ιδ. αρ. 23, σσ. 186-89 και εικ. 89-90.

Ακόμη, μία σειρά συντόμων έργων που πραγματεύονταν επι μέρους ζητήματα ορθογραφίας και κλίσεως ορισμένων κατηγοριών ονομάτων και ρημάτων συνέταξε ο Νικήτας Ηρακλείας.¹⁸ Από την γραφίδα του Γρηγορίου Πάρδου διαθέτουμε μία μελέτη περί διαλέκτων της ελληνικής γλώσσας και μία πραγματεία περί συντάξεως ειδικά προς αποφυγήν σολοικισμών, αλλά και μία συντομότερη για την γενική πτώση μίας ειδικής κατηγορίας ονομάτων.¹⁹ Ο Ιωάννης Τζέτζης, τέλος, επέδειξε και αυτός ιδιαίτερο ενδιαφέρον για ορθογραφικά και γραμματικά ζητήματα, όπως αποδεικνύουν τα δύο έργα που έγραψε, το ένα *περί έγκλιτικῶν μορίων* και το άλλο για την κλίση ρημάτων γραφομένων με δύο λάμδα.²⁰

Η διδασκαλία της γραμματικής τον 12ο αι. επραγματοποιείτο σε μεγάλο βαθμό μέσα από την τεχνική της σχεδογραφίας. Ο όρος ετυμολογικά ανάγεται στην λέξη *σχέδος*, η οποία στην μετακλασική περίοδο έλαβε την σημασία της σημειώσεως ή της σύνταξης κειμένου.²¹ *Σχεδογραφία*, επομένως, ή *σχεδουργία* ονομαζόταν η εκπαιδευτική μέθοδος σύστημα της σύνταξης συντόμων κειμένων, τα οποία συχνά συνοδεύονταν από γραμματικά ή και πραγματολογικά σχόλια.²² Βασικός στόχος της σχεδογραφίας ήταν η εκμάθηση των κανόνων της ορθογραφίας και η αποφυγή σολοικισμών και βαρβαρισμών. Οι μαθητές εκαλούντο να αναγνωρίσουν και να κατανοήσουν τα γραμματικά και συντακτικά φαινόμενα και να συντάξουν σχέδη. Τα κείμενα των σχεδών μπορούσαν να αποτελούν απευθείας παράθεση ή παράφραση τμήματος κάποιου κλασικού

¹⁸ Τόμ. Β', αρ. 154, έργα IV.1-4, σσ. 386-87.

¹⁹ Τόμ. Β', αρ. 170, έργα II.1-2, 5, σ. 417.

²⁰ Τόμ. Β', αρ. 203, έργα II.1-2, σ. 519.

²¹ P. KRETSCHMER, "Neugriech. *τσέτουλα* und lat. *scheda*", *Glotta* 10 (1920), 168-72.

²² Για την σχεδογραφία βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σσ. 392-402. ROBINS, *Byzantine Grammarians*, κεφ. 7, σσ. 126-148. Ι. ΒΑΣΣΗΣ, "Τῶν νέων φιλολόγων παλαιάσματα. Ἡ συλλογή σχεδῶν τοῦ κώδικα *Vaticanus Palatinus gr. 92*", *Ελληνικά* 52 (2002), 37-68. NOUSIA, *Byzantine Textbooks*, σσ. 42-76. Καθώς οι προαναφερθέντες μελετητές έχουν αναφερθεί διεξοδικά στην μέθοδο της σχεδογραφίας περιοριζόμαστε στο να δώσουμε ένα σχηματικό περίγραμμα της μόνον.

κειμένου, από τον Όμηρο ή τον Σοφοκλή για παράδειγμα,²³ ή ακόμη και κάποιου ύμνου της εκκλησίας. Η δυσκολία του λεξιλογίου, των γραμματικών και των συντακτικών φαινομένων εξαρτώνταν από το επίπεδο των μαθητών, επομένως υπήρχαν πιο εύληπτα και απλά σχέδια για τους πρωτοετείς ή δευτεροετείς μαθητές (αρκεί εδώ ένα παράδειγμα από σχέδος του Ιωαννικίου στον κώδ. *Vat. Reg. PP Pii II 54*, φ. 310ν: «*ἀρκεῖ τὸ μικρὸν τοῖς μικροῖς παιδαρίοις*») αλλά και δυσκολότερα για τους τρίτους (που διήνυαν δηλ. το τρίτο έτος των σπουδών τους) ή τελειοφοίτους.²⁴ Για τον λόγο αυτό, μάλιστα, δρομολογήθηκε μέχρι τα μέσα του 12ου αιώνα η εξέλιξη να παραδίδουν οι διδάσκαλοι σχέδια με λάθη ή με *ἀντίστοιχα* (ομόηχες δηλαδή λέξεις, με την δυσκολία να έγκειται στην εναλλαγή των φωνηέντων *ο* και *ω*, *ε* και *αι*, *η* και *ει*, *ι* και *οι* κλπ.) και αμφισημίες. Τα σχέδια αυτά όχι μόνον δεν διακρίνονταν από καλλιέπεια, αλλά συχνά δεν είχαν

²³ Βλ. για παράδειγμα J.J. KEANEY, "A New Fragment of Sophocles and its Schedographic Content", *AJPh* 122 (2001), 173-77.

²⁴ Σε αυτά που γράφει για τους εισαγωγικούς (αρχαρίους) και τους *τρίτους* (πιο προχωρημένους) μαθητές ο ΒΑΣΣΗΣ, "Φιλολόγων νέων παλαιόματα", σσ. 41-42, ας προστεθεί και η μαρτυρία του Λέοντος Ρόδου, βλ. κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 227ν-228ρ. Παραθέτουμε εδώ το σχέδος ολόκληρο σε διπλωματική μεταγραφή:

«[Π]ῶς μέ οἶσθε ᾧ παρόντες, ἔχειν ἐπ' ἡῶν [supra lineam: κ(αἰ) τ(ῶν) ἡμερ(ῶν)] τῶν τῶν (sic) ἀγωνίσμ(ῶν). / εἴπερ ἅμα μὲν ὑπὸ τῆς ἐπ' αὐτοῖς [supra lineam: ἦγ(ου)ν τ(οῖς) ἀγῶσιν] φροντίδος διαβιβρώ/σκομαι ὡς ἰκός [supra lineam: κ(αἰ) σκώληκ(ος)]. ἅμα δὲ καὶ εἰ λίθειους [supra lineam: κ(αἰ) λιθίνους] ἀντίκρυς [supra lineam: φανερ(ῶς)] τοὺς ἀγωνίζομενοις κατανοῶν διακναίομαι [supra lineam: κ(αἰ) λυποῦμαι] τὴν ψυχῆν. ἔναγχ(ος) γ(άρ) τῶ τ(ῶν) / εἰσαγωγικῶν δοκίμιον συστησάμενος καὶ τὴν ἀυγέου κόπρ(ον) / δόξας ἀνακαθαίρ(ειν), οὐδὲν ἔλαττον σήμερον εἰ μὴ καὶ μᾶλλον / ἔξιν ἐλπίζω, ἐφ' ᾧ καὶ ἰκετικῶν ἄπτομαι, χειρόνως πρ(ός) / τὸν θε(ε)όν, λόγων. ἀπαλλάξαι με τ(ῶν) ἐπωδύνου ταυτησὶ λειτουρ/γίας εἴ τί συμφέρει μοι τέως. οὐδὲ γ(άρ) ὑψηλοτέροις τ(όν) βαθμ(όν), / ἐκείνων ἀγνοθετεῖν ἄρτι δοκῶ κἂν ψεύδωνται τ(όν) ὀνομασμ(όν). / ἀλλ' εἰσαγωγῆ οἷς καὶ οἰομένοις τάχ' ἀτρήτοις [supra lineam: κ(αἰ) ἀτρυπήτ(οις)] ὡσὶ δῖενη/χεῖσθαι τὰ πρὸς τούτ(ους) λεγόμενα. τῶ τοι, οὐδὲ πλέον τί τούτ(ων) / κρίνω εἰκός, ἐπεὶ πολλῶ τῶ ἄλγει πῆζομαι καὶ αἰπτεῖ [supra lineam: κ(αἰ) χαλεπῶ] χορῶ / προσάδειν. κατὰ γ(άρ) τὸν εἰπόντα, ἀργαλέον [supra lineam: κ(αἰ) φοβερόν] πρᾶγμα ἐστὶ φρονέοντα || (φ. 228ρ) παρ' ἄφροσῖ [supra lineam: κ(αἰ) ἐν ἄφροσῖ] πόλλ' ἀγορεύειν [supra lineam: κ(αἰ) λέγ(ειν)].».

Η αραίωση των ὀρων *εἰσαγωγικοῖς* και *ἀτρήτοις* (το οποίο στην αποκατεστημένη μορφή του σχεδους πρέπει να διορθωθεί σε *τρίτοις*) δική μας.

νοηματικό και συντακτικό ειρμό, έως ότου οι μαθητές να αναγνωρίσουν και διορθώσουν τα εσκεμμένα αυτά λάθη.

Η σχεδोगραφία φαίνεται ότι εισήχθη στον 11ο αιώνα, καθώς αναφέρεται από τον Μιχαήλ Ψελλό, τον Ιωάννη Μαυρόποδα και τον Χριστόφορο Μυτιληναίο.²⁵ Το πιο πρώιμο σωζόμενο δείγμα της συνετάχθη από κάποιον Λογγιβάρδο που συνήθως ταυτίζεται με τον Ιωάννη Ιταλό. Τον 12ο αιώνα, ακριβώς λόγω των ανατρεπτικών εξελίξεων στην σχεδोगραφία που είχε παγιωθεί ως μέθοδος και αντικείμενο, διατυπώθηκαν πολλές επικρίσεις περί αυτής. Η πιο γνωστή προέρχεται από την Άννα Κομνηνή, η οποία απορρίπτει συλλήβδην την μέθοδο (αναφερόμενη μάλιστα στα γλωσσικά παίγνια με τη χρήση του όρου *πεττεία*) λέγοντας ότι δεν μπορεί επ' ουδενί να αντικαταστήσει την διδασκαλία της *ρητορικής*.²⁶

Οι κρίσεις του Τζέτζη και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης είναι παρομοίως αυστηρές. Επικεντρώνονται στο γεγονός της μετεξέλιξης της σχεδोगραφίας από μία εύληπτη και άμεση διδακτική μέθοδο σε μία περισσότερο τυποποιημένη και δυσνόητη πρακτική. Για τον λόγο αυτό ο τελευταίος, εκφέρει τις απόψεις του παρομοιάζοντας τα σχέδια με αινίγματα και γρίφους (σημειωτέον ότι η παρομοίωση των σχεδών με λαβύρινθο, τον οποίο πρέπει να διέλθει ο μαθητής είναι επίσης πολύ κοινή στους συγγραφείς της εποχής), αναφέρει ότι «*ή σχεδική τόλμα έθρασύνατο ... νεωτερισάμενη κατά τών παλαιών*», ενώ κάνει ακόμη λόγο για *σχεδική τερθρεία* χρησιμοποιώντας την λέξη με την έννοια της υπερβολικής σχολαστικότητας.²⁷

Παρά τις επικρίσεις που διατυπώθηκαν τον 12ο αιώνα, η σχεδोगραφία είχε όχι μόνο παγιωθεί ως μέθοδος και αντικείμενο, αλλά είχε υπεισέλθει στην περίοδο ακμή της. Πολλοί σημαντικοί λόγιοι, αν και τα σχετικά κείμενα παραμένουν ανέκδοτα, συνέταξαν σχέδια. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Θεοδώρου

²⁵ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, “Συμβολή στη μελέτη της σχεδोगραφίας τον 11ο αιώνα”, *Σύμμεικτα* 15 (2002), [*Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*], 149-59.

²⁶ Βλ. Μέρος Β', κεφ. III, σσ. 129-30.

²⁷ VAN DER VALK, *Comm. ad Il.*, II, σ. 585,16.

Προδρόμου, του Νικολάου Καλλικλή, του Κωνσταντίνου Μανασσή, του Γρηγορίου Πάρδου, του Νικολάου Μουζάλωνος, του Νικήτα Ηρακλείας, του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, αλλά επίσης και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης κ.ά.

Τα σχέδια του 12ου αι. μπορούν να διαιρεθούν αδρώς σε ορισμένες κατηγορίες.

1. Ως προς το περιεχόμενο διακρίνονται:

i. σε σχέδια θρησκευτικού περιεχομένου: παραφράσεις τροπαρίων (πχ. του Κοσμά του Μελωδού), ύμνων, κανόνων (πχ. του Ιωάννη του Δαμασκηνού), απολυτικίων, σχέδια για επεισόδια από την ζωή του Χριστού και της Θεοτόκου, σύντομοι βίοι, μαρτύρια και εγκώμια αγίων (κυρίως στον άγιο Νικόλαο και τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο αλλά και σε ελάσσονες προφήτες), παραφράσεις ομιλιών και ποιημάτων Γρηγ. Ναζιανζηνού και του Γρηγορίου Νύσσης.

ii. Επίσης, υπάρχουν και κοσμικού περιεχομένου: σύντομη υπόθεση α' ραψωδίας *Ίλιάδος* από Ιωαννίκιο, παραφράσεις έργων του Λιβανίου, του Λουκιανού, του Αιλιανού και του Πλουτάρχου, μύθων του Αισώπου, μύθων από τον ομηρικό και άλλους κύκλους.

2. Ειδολογικά διακρίνονται σε:

i. ηθικοδιδασκτικά και παραινετικά: περί φιλαργυρίας, ελεημοσύνης, μετανοίας κλπ. (συχνά με κρίσεις ή επικρίσεις για την σύγχρονη εποχή),

ii. στα ρητορικά προγυμνάσματα: αισώπειοι *μύθοι* ή αναγνωρίσιμες παραλλαγές τους, ενώ σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα έχουμε και αγνώστους μύθους ή άγνωστες παραλλαγές τους· αυτό ισχύει για παράδειγμα στην περίπτωση του σχεδίου στον κώδ. *Vat. Pii PP II 54*, φ. 432v, που αποτελεί άγνωστη από αλλού παραλλαγή του *μύθου* με θέμα «Κολοίος και ὄρνεις» (HAUSRATH-HUNGER, *Corpus Fabularum Aesopiarum*, I, αρ. 103), *διηγήματα*, *γνώμες*, *χρείες*, *ἠθοποιίες* (όπως *Τίνας ἂν εἴποι λόγους Φοῖνιξ ὁ παιδαγωγὸς τῷ Ἀχιλλεῖ* του Καλλικλή), *ἐκφράσεις* (*ἐκφρασις ἔαρος* του Καλλικλή), παροιμίες κλπ.

iii. σε βιογραφικά ή αυτοβιογραφικά, με ιστορικές πληροφορίες (πχ. σχέδος του Φύλακος μνημονεύει απόκρουση επίθεσης Νορμανδών εναντίον της αυτοκρατορίας καθώς και ανδραγαθήματα του Μανουήλ Α' Κομνηνού κατά την υποταγή των Παιόνων (δηλ. των Ούγγρων) και Περσών (δηλ. των Σελτζούκων

Τούρκων), ενώ και σχέδος του Αγιοτεσσαρακοντίτη αναφέρεται σε πυρκαϊά που κατέστρεψε ναό στην Κωνσταντινούπολη),

iv. εγκώμια ή επιτάφιοι σε σύγχρονα πρόσωπα (εγκώμια του μοναχού Ιωαννικίου στον Θεόδωρο Πρόδρομο και αντιστρόφως, σχέδος εν είδει μονωδίας του Νικ. Ευγενειανού προς τον μέγα δρουγγάριο τῆς βίγλης Στέφανο Κομνηνό).

3. ως προς τον σκοπό:

i. σε δοκίμια εξετάσεων στη σχεδोगραφία,

ii. προτρεπτικά και ενθαρρυντικά για τους εξεταζομένους μαθητές (μερικά εν είδει προσευχών),

iii. αιτητικά (λ.χ. του Λέοντος Ρόδου, ο οποίος αιτείται στον πατριάρχη απαλλαγή από τα διδακτικά του καθήκοντα).

Ένα πολύ συχνό φαινόμενο είναι ότι πολλά σχέδη καταλήγουν εμμέτρως.²⁸ Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να προστεθεί η μαρτυρία του Ευγενειανού σύμφωνα με την οποία ο Πρόδρομος τον βοήθησε με τις μελικές καταλήξεις των σχεδών. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί και ο λεξιλογικός πλούτος που μπορεί να ευρεθεί στα σχέδη: υπάρχουν αρκετές λέξεις αθησαύριστες, οι οποίες μάλιστα είναι γλωσσικά ίσως δημιουργήματα του σχεδογράφου (π.χ. σε σχέδος στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*;²⁹

²⁸ Βλ. FLORIS BERNARD, *The Beats of the Pen. Social Contexts of Reading and Writing Poetry in Eleventh-Century Constantinople*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Ghent, 2010, σ. 212.

²⁹ Ένα από τα πιο σημαντικά χφφ. με σχεδोगραφικό υλικό είναι ο κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνας. Η περιγραφή του εν λόγω κώδικος από τον H. STEVENSON SR., *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae, Romae*, 1885, σ. 46, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το λιγότερο υποτυπώδης (αριθμεί όλες κι όλες επτά γραμμές) τόσο από κωδικολογικής απόψεως όσο και σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο, διότι ο Stevenson δεν κάνει νύξη στα πολυάριθμα σχέδη του 12ου αι. που παραδίδει το χειρόγραφο. Ο κώδ. λοιπόν αντιγράφηκε στην Ν. Ιταλία (Salento) κατά την εκτίμηση του GALLAVOTTI, “Nota sulla schedografia”, σ. 21, κατά τα τέλη του 13ου αιώνα (μεταξύ 1280 και 1300). Σε πολύ πρόσφατο άρθρο του ο Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Μία υπόθεση για την προέλευση τῆς σχεδोगραφικῆς συλλογῆς τοῦ κώδικα Vaticanus palatinus graecus 92”, εις: ELENI KARAMALENGOU – EUGENIA MAKRYGIANNI (eds.), *Ἀντιφιλήσις. Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture in Honour of John-Theophanes A. Papademetriou*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2009, σσ. 558-565 προκρίνει αντιθέτως μία ηπειρωτική καταγωγή του κώδικος. Ούτως ή άλλως, πρόκειται για ένα πάρα πολύ σημαντικό χειρόγραφο που αφορά στην ιστορία της βυζαντινῆς εκπαίδευσης, επειδή περιλαμβάνει 425 συνολικά σχέδη. Διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο, από την αρχή ως το

φ. 166r ευρίσκεται η λέξη *ρησσήνορ* –στην αιτ. εν. στο σχέδος– σύνθετη από το ρήμα *ρήσσω/ράσσω ή ράττω* και το ουσ. *ήνορέη* και αποτελεί αθησαύριστο τύπο της πολύ συχνής ομηρικής λέξης *ρηξήνωρ*) καθώς και διάφοροι ονοματικοί ή ρηματικοί τύποι που παρομοίως δεν ευρίσκονται στα λεξικά. Συχνά τα σχέδη ακολουθούνται από συντομότερα ή εκτενέστερα σχόλια, στα οποία εκτίθενται κυρίως κανόνες ορθογραφίας και γραμματικής που μπορούν να αντιπαραβληθούν προς τα παραδεδομένα εγχειρίδια γραμματικής.

Οι σπουδές του βυζαντινού μαθητή, αφού είχε διέλθει επιτυχώς το στάδιο της γλωσσικής κατάρτισης με την εκμάθηση των κανόνων της γραμματικής και είχε εξασκηθεί με την χρήση των απλούστερων σχεδών, συνεχίζονταν σε υψηλότερο επίπεδο με την μελέτη ποιητικών έργων της αρχαιότητας. Για την μύησή του ωστόσο στον κόσμο των επών, του δράματος, της κωμωδίας και των άλλων σπουδαιών ποιητικών ειδών η εκμάθηση και η βαθύτερη κατανόηση της μετρικής συνιστούσε αναμφισβήτητα απαραίτητο εφόδιο.³⁰ Για τον λόγο αυτό συνέχισαν ασφαλώς να χρησιμοποιούνται οι μετρικές πραγματείες της Ύστερης Αρχαιότητας, όπως το γνωστό έργο του Ηφαιστίωνος,³¹ αλλά συνάμα συνετέθησαν και νέες από τους διδασκάλους του 12ου αι. Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι πολλοί εξ αυτών υπήρξαν εκτός από διδάσκαλοι δόκιμοι ποιητές και οι ίδιοι, όπως ο

φύλλο 122r, περιέχεται μία συλλογή σχεδών που αποδίδεται από μεταγενέστερο χέρι στον Μανουήλ Μοσχόπουλο. Σύμφωνα, όμως, με τον πιο έγκριτο και ειδικό επί του θέματος μελετητή J. J. KEANEY, “Moschopulea”, *BZ* 64 (1971), 303-321, ιδ. σσ. 303-13 η απόδοση όλων αυτών των σχεδών στον Μοσχόπουλο θεωρείται εσφαλμένη. Στο δεύτερο μέρος, από το φύλλο 122v ως το τέλος, παραδίδεται μία συλλογή του 12ου αιώνας περιέχουσα συνολικά 212 σχέδη.

³⁰ Για ζητήματα της αρχαίας μετρική αναντικατάστατα παραμένουν τα πονήματα του Μ. WEST, *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική μετρική*, ελλην. μτφρ. Μ. ΖΑΝΘΟΥ – Τ. ΤΥΦΛΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ. Γ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, Θεσσαλονίκη, 2004 και του Δ. ΛΥΠΟΥΡΛΗ, *Αρχαία ελληνική μετρική. Μιά πρώτη προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, 1977. Βλ. τώρα και J. SILVA-BARRIS, *Metre and Rhythm in Greek Verse*, [Wiener Studien, Beihefte 30], Wien, 2011. Για ζητήματα μετρικής κατά την βυζαντινή περίοδο βλ. Μ. LAUXTERMANN, *Οι απαρχές του ρυθμού. Ένα δοκίμιο για τον πολιτικό στίχο και άλλα βυζαντινά μέτρα*, ελλην. μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, Θεσσαλονίκη, 2007. Για την σπουδή της κατά την ίδια περίοδο βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β', σσ. 430-36.

³¹ Βλ. MAX. CONSBRUCH, *Hephaestionis Encheiridion, cum commentariis veteribus. Accedunt variae metrorum graecorum reliquiae*, In *Ædibus Teubner, Lipsiae*, 1906.

Νικόλαος Καλλικλής, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Ιωάννης Τζέτζης κ.ά. Είναι λοιπόν ενδεικτικό της σημασίας που εδιδόταν στην γνώση της μετρικής το γεγονός ότι αρκετά τέτοια έργα ή αποσπάσματα έργων ευρίσκονται σε διδακτικά εγχειρίδια ποιητικής της εποχής, όπως είναι ο περίφημος κώδ. *Ambros. C 222 inf. (886)* ή και ο παρισινός κώδ. *2713* με τις τραγωδίες του Ευριπίδου.³²

Ο Νικήτας Ηρακλείας είναι ο συντάκτης μίας πραγματείας με τίτλο *Περί ειδῶν στίχων*,³³ ενώ φαίνεται ότι στον μοναχό Ιωαννίκιο και όχι στον Μιχαήλ Ψελλό ανήκει η πατρότητα πραγματείας περί ιαμβικού μέτρου.³⁴ Επίσης, ο Ισαάκιος Τζέτζης, μεγαλύτερος αδελφός του Ιωάννη –*γραμματικός* ο οποίος απεβίωσε το 1138 στην Ρόδο επιστρέφοντας από την εκστρατεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού κατά του Χαλεπίου—³⁵ συνέθεσε και αυτός έμμετρη πραγματεία σε πολιτικούς κυρίως στίχους, στην οποία ανέλυε για διδακτική χρήση τα μέτρα στις ωδές του Πινδάρου.³⁶ Το έργο του, αν και εστηρίχθη σε μεγάλο βαθμό στο εγχειρίδιο του Ηφαιστίωνος και στα αρχαία μετρικά σχόλια στον Πίνδαρο, δεν στερείται ορισμένων αρετών, σύμφωνα με τον Hunger.³⁷ Ακολουθώντας το παράδειγμα του Ισαακίου και ο

³² Για τον αμβροσιανό κώδ. βλ. Æ. MARTINI – D. BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, vols. I-II, Milano, 1906, [ανατύπ. 2 Bände in 1 Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim – New York, 1978], σσ. 984-85. Στον παρισινό κώδ. των τραγωδιών προτάσσεται *έπιτομή τῶν έννέα μέτρων έκ τοῦ ἐγχειριδίου ἡφαιστίωνος* (φφ. 1r-2r) και μετρικά σχόλια στους επινίκιους του Πινδάρου (φφ. 2r-v). Το γεγονός ότι τα τελευταία προσετέθησαν στο χφ. από τον Γεώργιο Βαΐοφόρο κατά το 1^ο μισό του 15ου αι. (βλ. RGK, II 74) δεν αναιρεί την αξία του επιχειρήματος.

³³ Τόμ. Β΄, αρ. 154, έργο IV.5, σ. 387.

³⁴ Τόμ. Β΄, αρ. 90, έργο I.2, σσ. 256-57.

³⁵ Για την εκστρατεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού βλ. M. ANGOLD, *The Byzantine empire 1025-1204. A political history*, London-New York, 1984, σσ. 156-57. Ο θάνατος του Ισαακίου Τζέτζη αναφέρεται με σπαρακτικό τόνο από τον αδελφό του σε δύο επιστολές του (αρ. 10 και 13).

³⁶ Τόμ. Β΄, αρ. 202, έργα I.1, σ. 514.

³⁷ Για την εξάρτηση του Ισαακίου Τζέτζη από το εγχειρίδιο του Ηφαιστίωνος βλ. G. MORELLI, “Isacco Tzetze rimaneggiatore di Efestione”, *Riv. Cult. Class. Med.* 36 (1994), [*Scritti in memoria di Carlo Gallavotti*], 257-58. Λεπτομερή ανάλυση του έργου του Ισαακίου έχει κάνει ο J. IRIGOIN, *Les scholies métriques de Pindare*, Paris, 1958, ιδ. κεφ. III: Le Traité d’Isaac Tzetzès, σσ. 58-72 & ch. IV: L’influence du Traité d’Isaac Tzetzès, σσ. 73-92. Η στενή εξάρτηση του Ισαακίου από τον Ηφαιστίωνα υποδεικνύει, σύμφωνα με τον F. BUDELMANN, ελάχιστες λογοτεχνικές αξιώσεις από την πλευρά του συγγραφέα και κυρίως υπογραμμίζει τον διδακτικό χαρακτήρα του έργου, βλ. “Metrical Scholia on Pindar”, *BICS* 43 (1999), 195-201. Για τον πρώτο *Όλυμπιόνικο* του Πινδάρου,

Ιωάννης Τζέτζης συνέθεσε για διδακτικούς σκοπούς («*διδασκαλία σαφειστάτη περί τῶν ἐν στίχοις μέτρων ἀπάντων...*») ένα εκτενές ποίημα σε στίχο πολιτικό, πλην του προλόγου και του epilόγου που αποτελούνται από στίχους ηρωϊκούς (δηλ. σε δακτυλικό εξάμετρο). Στο έργο αυτό εξηγούνται αναλυτικά όλα τα είδη και οι υποκατηγορίες των αρχαίων μέτρων, γίνεται αναφορά σε ποια περίπτωση χρησιμοποιείται έκαστο εξ αυτών, ενώ δεν παραλείπεται και η πραγμάτευση ορισμένων πτυχών, όπως τα πάθη των μέτρων (συνιζήσεις κ.ά.) ή άλλες δυσκολίες.³⁸

Λίγο μεταγενέστερος του Ισαακίου Τζέτζη υπήρξε κάποιος Τριχάς, ο οποίος μπορεί πολύ πιθανώς να ταυτιστεί με τον Ιωάννη Τριχά, αλληλογράφο του Μιχαήλ Γλυκά. Ο Τριχάς για προφανείς διδακτικούς σκοπούς συνέθεσε με την μορφή ενός ύμνου στην Θεοτόκο μία σύνοψη των εννέα ποιητικών μέτρων.³⁹ Η έμμετρη αυτή

για τον οποίο δεν υπήρχαν σχόλια, ο Ισαάκιος αναγκάστηκε να συνθέσει δικά του, όχι με ιδιαίτερη επιτυχία, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σσ. 435-36. Πρβλ. WILSON, *Scholars*, σ. 190. Ο BUDELMANN απέδειξε μάλιστα ότι στην προσπάθειά του αυτή ο Ισαάκιος υπέπεσε σε ορισμένα μετρικά σφάλματα, τα οποία διόρθωσε έναν αι. αργότερα ο Δημ. Τρικλίνιος στον κώδ. *Marc. gr. 483*, ο οποίος παραδίδει και τα *scholia vetera* και τα έμμετρα του Ισαακίου Τζέτζη.

³⁸ *Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου διδασκαλία σαφειστάτην περί τῶν ἐν στίχοις μέτρων ἀπάντων· διὰ στίχων πολιτικῶν· τὰ δὲ προοίμια μόνον συντέθεινται διὰ στίχων ἠρωϊκῶν ὁμοίως καὶ ὁ ἐπίλογος*, ed. J. A. CRAMER, *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vol. III, Oxford, 1836 [ανατύπ. Hakkert, Amsterdam, 1963], σσ. 302-333. Ειδικά για το μέτρο του Τζέτζη βλ. H. SCHRADER, "Die hexametrischen Überschriften zu den achtundvierzig homerischen Rapsodien. Mit Exkurs: Eine Studie über die daktylischen Versen des Theodoros Prodromos und des Johannes Tzetzes", *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik* 137 (1888), 577-609, ιδ. σσ. 601-609.

³⁹ Η επίδραση του Ισαακίου Τζέτζη στην πραγματεία του Τριχά είναι εμφανής, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β', σ. 436. Όπως και με την περίπτωση του Τζέτζη και το έργο του Τριχά διέπεται επίσης από μία στενή εξάρτηση από τον Ηφαιστίωνα, για τον λόγο αυτό άλλωστε η πραγματεία του έχει εκδοθεί μαζί με τον τελευταίο, βλ. R. WESTPHAL, *Scriptores Metrici Graeci*, vol. I: *Hephaestionis de metris encheiridion et de poemate libellus cum scholiis et Trichae epitomis, adjecta Procli Chrestomatheia grammatica*, In Aedibus Teubner, Lipsiae, 1866, σσ. 253-254· ed. MAX. CONSBRUCH, *Hephaestionis Encheiridion, cum commentariis veteribus. Accedunt variae metricorum graecorum reliquiae*, In Aedibus B. G. Teubner, Lipsiae, 1906, σσ. 363-65. Πέραν του Ηφαιστίωνος ο Τριχάς έχει δεχθεί εμφανείς επιρροές και από τα σχόλια του Γεωργίου Χοιροβοσκίου (9ος αι.) στο εγχειρίδιο του Ηφαιστίωνος, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δύο διασώζουν ένα *fragmentum* του Ιππώνακτος (αναφορικά με την δημιουργία του χωλιάμβου), βλ. R. FOWLER, "Two More New Verses of Hipponax (and a Spurious of Philoxenus)?", *ICS* 15 (1990), 1-22, ιδ. σσ. 1 και 8. Για την ταύτιση του επιμεριστή Τριχά με τον αλληλογράφο του Γλυκά βλ. Κ.

πραγματεία συνοδευόταν από εκτενείς επεξηγηματικούς επιμερισμούς σε πεζό λόγο που κάλυπταν όλες τις πιθανές εκφάνσεις και περιπτώσεις της χρήσεως των διαφόρων αυτών μέτρων.⁴⁰ Το έργο του Τριχά επηρέασε αργότερα τον Δημήτριο Τρικλίνιο και απετέλεσε καταφανέστατα πηγή από την οποία άντλησε σε αρκετές περιπτώσεις το υλικό του ο Θεσσαλονικεύς λόγιος.⁴¹

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι εισαγωγικής φύσεως πραγματείες δεν συντάσσονταν μόνο για αρχαία ποιητικά μέτρα αλλά ενίοτε και για τα διαφορετικά ποιητικά είδη. Το γεγονός αυτό προκύπτει από τα προλεγόμενα του Τζέτζη στην κωμική και βουκολική ποίηση (με ιδιαίτερες αναφορές στον Θεόκριτο) και τις έμμετρες πραγματείες του *Περί διαφορᾶς ποιητῶν*, *Περί κωμωδίας* και *Περί τραγικῆς ποιήσεως* που είναι μάρτυρες μίας διαδικασίας εισαγωγής των μαθητών του στα αντικείμενα αυτά.⁴²

KRUMBACHER, *Michael Glykas. Eine Skizze seiner Biographie und seiner litterarischen Thätigkeit nebst einem unedierten Gedichte und Briefe desselben*, [Sitzungsberichte der philos.-philol. und der historischen Klasse der k. bayer. Akademie der Wissenschaften, III], München, 1894, σ. 438.

⁴⁰ Για τους επιμερισμούς βλ. ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΓΚΕΝΑΚΟΥ-ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, “Επιμερισμοί κατά στοιχειών γραφικά: Παρατηρήσεις στη δομή και στον τρόπο σύνθεσής τους”, *Βυζαντινά* 28 (2008), [Αφιέρωμα στη μνήμη του Γεωργίου Λάββα], 21-50, ιδ. σ. 23 υποσημ. 11· ΕΑΔΕΜ, “Επιμερισμοί κατά Στοιχείον Γραφικά και Ιαμβικοί Κανόνες Χριστουγέννων, Φώτων και Πεντηκοστής”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009), 83-97, ιδ. σ. 85.

⁴¹ O. L. SMITH, *Studies in the Scholia on Aeschylus. I: The Recensions of Demetrius Triclinius*, Brill, Leiden, 1975, σ. 104 υποσημ. 98.

⁴² Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.14-15 (προλεγόμενα), σ. 517 και VI.2 (έμμετρες πραγματείες), σ. 523. Ο ίδιος ο Τζέτζης αναφέρεται στον εισαγωγικό χαρακτήρα του έργου του ως εξής: «*Ποιητικῶν μέλλουσιν ἄρχεσθαι λόγων | χρεῶν διδάσκειν πρῶτα τὰς διαιρέσεις· | οὕτω γὰρ εὐσύννοπτο ἔσται τοῖς νέοις*», ed. W.J.W. KOSTER, *Prolegomena de Comoedia*, [Scholia in Aristophanem, IA], Groningen, 1975, σ. 84.1-3. Για τα προλεγόμενα αυτά στην τραγωδία και την κωμωδία ο Τζέτζης βασίσθηκε ιδιαίτερώς από το *Περί ποιητικῆς* έργο του Αριστοτέλη, και είχε μάλιστα πρόσβαση σε ένα πολύ καλύτερο κείμενο του Β' βιβλίου από αυτό που διαθέτουμε σήμερα, βλ. R. JANKO, *Aristotle on Comedy. Towards a reconstruction of Poetics II*, Univ. of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1984, κυρίως σσ. 11-19, 132 και 237. Για τα προλεγόμενα στην βουκολική ποίηση βλ. C. GALLAVOTTI, “Pap. Hamb. 201 e quaeestioni varie della tradizione Teocritea”, *Bolletino dei Classici [dell'] Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. III, 7 (1986), 3-36, και ιδ. το υποκεφ. “Giovanni Tzetzis e i prolegomeni a Teocrito”, σσ. 32-36. Τον εισαγωγικό χαρακτήρα των έργων αυτών επιτείνει η ύπαρξη ποικίλων επεξηγηματικών πραγματολογικών σχολίων, όπως ποιοι ήσαν οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι εκάστου είδους, σε ποια διάλεκτο έγραφαν, ενώ συνάμα παρατίθενται και ορισμένα στοιχεία για

Όσον αφορά τώρα στα ίδια τα ποιητικά έργα που αποτελούσαν τα καθ' έαυτο διδακτέα αντικείμενα, είναι γνωστό πως τα δύο ομηρικά έπη υπήρξαν ο ακρογωνιαίος λίθος του εκπαιδευτικού συστήματος στον ελληνόφωνο κόσμο για πολλούς αιώνες και η γνώση τους εθεωρείτο βασικό στοιχείο της καλλιέργειας του ατόμου.⁴³ Ο 12ος αιώνα ήταν μία εποχή κατά την οποία παρατηρείται μία ιδιαίτερη έξαρση του επικού-ομηρικού πνεύματος που αντικατοπτρίζεται και στις επιλογές των συγγραφέων της εποχής, όπως προκύπτει από την έμφαση που δίδουν σε ορισμένα από τα θέματα που πραγματεύονται, το ύφος και το λεξιλόγιο.⁴⁴ Στον τομέα της διδασκαλίας η κατάσταση παρέμεινε αμετάβλητη.⁴⁵

αυτούς ή επιγράμματα που συνετέθησαν κατά την αρχαιότητα για το έργο τους κ.ά. Ταυτόχρονα, ο λόγιος δεν παραλείπει να αναφερθεί στην θεματολογία, αλλά και στα ποιητικά μέτρα που χρησιμοποιούνται κατά κόρον στα δύο είδη κλπ.

⁴³ Αυτό ίσχυε ακόμη και για τις γυναίκες, οι οποίες δεν ξεπερνούσαν συχνά το στάδιο των πρώτων γραμμάτων. Είναι γνωστή η περίπτωση της *σεβαστής* Σκλήραινας, ερωμένης του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, η οποία στην διάρκεια πομπής προς τα ανάκτορα επιδαψίλευσε με πλουσιοπάροχα δώρα θεατή από το πλήθος γιατί της απηύθυνε φιλοφρονητικά το ρητό "οὐ νέμεσις". Βλ. E. RENAULD, *Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, tom. I, Paris, 1967, σσ. 146.5-147.20. Η φιλοφρόνηση έγκειται ασφαλώς στο γεγονός ότι το ρητό χρησιμοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο, όπως και στην *Ίλιάδα*, όπου οι γηραιοί *ήγήτορες τῶν Τρώων* μόλις πρωτοείδαν την Ελένη στα τοίχη της πόλης τους εξεφώνησαν: «οὐ νέμεσις Τρώας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοὺς τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν» (*Ίλ. Γ'* 156). Το περιστατικό αναφέρει και ο Ευστάθιος (με την διαφορά ότι αναφέρει την Σκλήραινα ως βασιλίδα) στο σημείο εκείνο, όπου εξηγεί το περιεχόμενο του χωρίου τονίζοντας ότι αυτό είχε ήδη στην εποχή του καταστεί παροιμιακό («...ὅτι τὸ "οὐ νέμεσις" εἰς παροιμίαν ἔπεσεν ἐπὶ τῶν ἐχόντων μὲν τι, ὅπερ ἂν ἔχοι τις οὐκ ἐπαινείν, ὅμως δὲ ἄλλως φιλουμένων διὰ τι σεμνὸν λόγου ἄξιον»), βλ. VAN DER VALK, *Comm. ad Il.*, I, σ. 625.30-34.

⁴⁴ Για την διαμόρφωση του αριστοκρατικού αυτού ιδεώδους βλ. KAZHDAN – EPSTEIN, *Ἀλλαγές*, σσ. 166-190. Βλ. επίσης MARINA BAZZANI, "The Historical Poems of Theodore Prodromos, the Epic-Homeric Revival and the Crisis of Intellectuals in the Twelfth Century", *BSI* 65 (2007), 211-28. Για την *Ἀλεξιάδα* της Ἄνας Κομνηνῆς, το πιο σημαντικό ίσως σχετικό παράδειγμα της τάσης αυτής, βλ. R. ΚΑΤΙΪΪĆ, "Ἄνα ἢ Κομνηνὴ καὶ ὁ Ὀμηρος", *EEBS* 27 (1957), 213-23· IDEM, "Ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ τὸ ἐπικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἀλεξιάδα τῆς Ἄνης τῆς Κομνηνῆς", *EEBS* 29 (1959), 81-86. Επίσης A. R. DYCK, "Iliad and Alexiad: Anna Comnena's Homeric Reminiscences", *GRBS* 27 (1986), 113-20. Για έναν άλλο συγγραφέα της εποχής, τον Νικόλαο Μεσαρίτη, βλ. G. J. M. BARTELINK, "Homerismen in Nikolaos Mesarites' Beschreibung der Apostelkirche in Konstantinopel", *BZ* 70 (1977), 306-309.

⁴⁵ Για την διδασκαλία του Ομήρου και την γνώση του από τους συγγραφείς της εποχής βλ. την αναντικατάστατη μελέτη της ΑΓΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν*

Οι διδάσκαλοι της εποχής συνήθιζαν να προβάλουν στους μαθητές τους το πρότυπο του Μεγάλου Αλεξάνδρου που είχε την *Ίλιάδα* υπό το προσκέφαλόν του.⁴⁶ Σύμφωνα με μαρτυρία της εποχής, οι μαθητές όφειλαν να αποστηθίζουν ημερησίως από τριάντα ως πενήντα ομηρικούς στίχους το ανώτερον.⁴⁷ Μάλιστα, στο προοίμιο των σχολίων του στην *Ίλιάδα* ο Ευστάθιος επισημαίνει την μεγάλη παιδευτική αξία του Ομήρου: «καὶ ἡ Ὀμηρικὴ ποιήσις, ἧς οὐκ οἶμαι εἶ τι τῶν πάλαι σοφῶν οὐκ ἐγεύσατο καὶ μάλιστα τῶν ὅσοι τῆς ἕξω παιδείας ἠρύσαντο. ἐξ ὤκεανου μὲν γὰρ ποταμοὶ πᾶντες, πηγαὶ πᾶσαι, φρέατα πάντα κατὰ τὸν πάλαι λόγον· ἐξ Ὀμήρου δέ, εἰ καὶ μὴ πᾶσα, πολλὴ γοῦν παρεισέρρευσε τοῖς σοφοῖς λόγου ἐπιρροή· οὐδεὶς γοῦν οὔτε τῶν τὰ ἄνω περιεργαζομένων οὔτε τῶν περι

γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὀμηρος, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 14], Εθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον, Αθήνα, 1971.

⁴⁶ Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 57, ἡ οποία αναφέρει σχετικῶς χωρίο του Μιχαήλ Χωνιάτη ἀπὸ τὴν ἴδια επ. 111 πρὸς τον Βαρδάνη, ed. ΚΟΛΟΒΟΥ, *ό.π.*, σσ. 179.260 - 180.265. Στὸ παράδειγμα που παραθέτει μπορούμε να προσθέσουμε καὶ ἓνα ἀντίστοιχο ἀπὸ τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης: «καὶ μαρτυρεῖ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, κειμήλιον εἶτε καὶ ἐφόδιον καὶ ἐν αὐταῖς μάχαις τὴν Ὀμηρικὴν βίβλον ἐπαγόμενος καὶ τὴν κεφαλὴν, ὅτε ὑπνοῦν δέοι, ἐπαναπαύων αὐτῆ, ἵνα τάχα μηδὲ ἐν ὕπνοις αὐτοῦ ἀπέχοιτο...», ed. VAN DER VALK, *Commentarii*, I, σσ. 1.23 - 2.25. Αὐτὸ το χωρίο ἀπετέλεσε ἐνδεχομένως καὶ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν οποία ἀντλήσε το δικὸ του παράδειγμα ὁ μαθητὴς του Ευσταθίου Μιχ. Χωνιάτης.

⁴⁷ Για παράδειγμα ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης γράφει επικριτικὰ σε ἐπιστολὴ πρὸς τον μαθητὴ του Γεώργιο Βαρδάνη: «... ὄν (scil. Ὀμηρον) καὶ ἀπὸ στήθους ἄδριν ὄφειλες· σὺ δὲ οὐδὲ ἀνὰ χεῖρας ἔχων τὸ βιβλίον ὁμιλεῖς τῷ ποιητῆ», ed. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, επ. 111, σ. 179.259-60. Για τον ἀριθμὸ των στίχων που ἔπρεπε ἡμερησίως να ἀποστηθίζουν οἱ μαθητὴς κάνει λόγο ὁ Μιχαήλ Εφέσιος, ed. G. HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [CAG, XX], Berlin, 1892, σ. 613.1-6: «ἐπίσταται δὲ ὁ πατήρ σπουδαῖος ὦν, τίνων μὲν ἀντέχεσθαι δύναται καὶ πρὸς ποῖα τῶν μαθημάτων εὐφυῶς ἔχει, πρὸς ποῖα δὲ ἀνεπιτήδειός ἐστι καὶ πόσον ἀνεπιτήδειος, οἶον εἰ τριάκοντα Ὀμηρικούς ἀποστοματίζειν δύναται καὶ μηδὲν πλέον, μὴ ἀναγκάζειν αὐτὸν ἐπέκεινα τῶν τριάκοντα ἀποδιδόναι, εἰ δὲ πεντήκοντα, μὴ πλέον τούτων». Το παράδειγμα ἀναφέρει ὁ R. BROWNING, “Homer in Byzantium”, *Viator* 8 (1975), 15-33 [= IDEM, *Studies*, ch. XVII], σ. 16. Για τὴν ἀνάγνωση καὶ διδασκαλία του Ομήρου καθ’ ὅλην τὴν Βυζαντινὴ περίοδο γενικότερα βλ. το προηγούμενο ἀρθρο του BROWNING, ἀλλὰ καὶ IDEM, “The Byzantines and Homer”, εἰς: R. LAMBERTON – J. J. KEANEY (eds.), *Homer’s Ancient Readers. The Hermeneutics of Greek Epic’s Earliest Exegetes*, Princeton Univ. Press, Princeton/New Jersey, 1992, σσ. 134-48.

φύσιν οὔτε τῶν περὶ ἦθος οὔθ' ἀπλῶς τῶν περὶ λόγους ἐξωτερικούς, ὁποίους ἂν εἶπη τις, παρῆλθε τὴν ὁμηρικὴν σκηνὴν ἀξεναγωγῆτος...».⁴⁸

Για την διδασκαλία των ομηρικών επών συνετέθησαν κατά τον 12ο αι. σχόλια και ειδικές πραγματείες, από τις οποίες ξεχωρίζουν ασφαλώς τα εκτεταμένα σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης,⁴⁹ ενώ *ἐξηγήσεις* στα έπη συνέθεσε και ο Ιωάννης Τζέτζης που ασχολήθηκε επιπλέον και με τα *πρὸ Ὁμήρου* και τα *μεθ' Ὁμήρου*.⁵⁰ Οι λόγιοι διδάσκαλοι στα έργα αυτά πραγματεύονται πλήθος θεμάτων, από γραμματικά, διαλεκτικά και συντακτικά ζητήματα ως και το περιεχόμενο των αρχαίων μύθων, τα οποία εξηγούνται με αλληγορικό τρόπο. Μία αλληγορική επίσης ερμηνεία ομηρικού χωρίου έχει διασωθεί από το διδακτικό έργο του διακόνου Ιωάννου Γαληνού.⁵¹ Από το ίδιο πνεύμα διακρίνονται και οι αλληγορικές ερμηνείες του πορφυρογεννήτου Ισαακίου Κομνηνού (Τόμ. Β', αρ. 111) στον Ὁμηρο που όμως φαίνεται ότι δεν είχαν συντεθεί για διδακτικούς σκοπούς.⁵²

Ο Τζέτζης συνέθεσε σχόλια και στον Ησίοδο. Πιο συγκεκριμένα κάλυψε το σύνολο του έργου του ποιητή με σχόλια στα *Έργα καὶ ἡμέραι* και την *Θεογονία*, ενώ, όπως τονίσαμε σε άλλο σημείο παραπάνω, η πατρότητα των σχολίων στην ψευδο-ησιόδεια *Ἀσπίδα* που σε ορισμένους κώδ. φέρουν το όνομά του, φαίνεται

⁴⁸ Ed. VAN DER VALK, *Comm. ad Il.*, I, σσ. 1.7-13. Αγγλ. μτφρ. και σχολιασμό του προοιμίου των σχολίων στην *Ιλιάδα* πραγματοποίησε ο C. J. HERINGTON, "Homer. A Byzantine perspective", *Arion* 8 (1969), 432-434.

⁴⁹ Τόμ. Β', αρ. 67, έργα I.6-7, σ. 163.

⁵⁰ Τόμ. Β', αρ. 203, έργα I.1-4, σ. 515.

⁵¹ Τόμ. Β', αρ. 51, έργα I.2, σ. 120.

⁵² Τόμ. Β', αρ. 111, έργα I.1-3, σ. 304.

πως πρέπει να απορριφθεί.⁵³ Με την αλληγορική ερμηνεία του Ησιόδου ασχολήθηκε επίσης και ο διδάσκαλος Ιωάννης Γαληνός.⁵⁴

Ένας άλλος ποιητής ενταγμένος παλαιόθεν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήταν ο Πίνδαρος, αναπόσπαστο τμήμα της διδακτικής δραστηριότητας των λογίων του 12ου αι. Σχόλια στον Θηβαίο ποιητή λοιπόν συνέθεσε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης,⁵⁵ είναι όμως εξαιρετικά ατυχής η συγκυρία ότι από αυτά σώζεται μόνο ο πρόλογος. Φαίνεται ότι σχολιαστική δραστηριότητα στον ίδιο ποιητή είχε επιδείξει και ο Ιωάννης Τζέτζης, ίχνη της οποίας διασώζονται ενδεχομένως στον κώδ. *Vat. gr. 1312*, του 12ου μάλιστα αι.⁵⁶ Στην μελέτη του Πινδάρου είχε προηγηθεί και τον μύησε ο αδελφός του Ισαάκιος.

Πέραν του Ομήρου αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούσε και η καλή γνώση των τριών σπουδαίων τραγικών ποιητών της αρχαιότητας. Επίσης, η ενσωμάτωση χωρίων από τις τραγωδίες τους στα έργα των βυζαντινών λογίων για υφολογικούς και όχι μόνο σκοπούς εθεωρείτο στοιχείο *ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ*.⁵⁷ Είναι μάλιστα γεγονός ότι ορισμένοι από τους

⁵³ Τόμ. Β', αρ. 203, έργα I.6-8, σ. 516. Το γεγονός ότι η *Ἀσπίδα* δεν αποτελούσε γνήσιο έργο του Ησιόδου είχε υποπτευθεί ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα ο σπουδαίος γραμματικός Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (3ος/2ος αι. π.Χ.), μαθητής του Καλλιμάχου και του Ζηνοδότου, και διάδοχος του Ερατοσθένη στην διεύθυνση της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, βλ. M. L. WEST, *Hesiod, Works & Days*, Oxford at the Clarendon Press, 1978, σ. 64. Για το ποίημα βλ. E. CINGANO, "The Hesiodic Corpus", εις: F. MONTANARI *et al.* (eds.), *Brill's Companion to Hesiod*, Brill, Leiden – Boston, 2009, σσ. 91-130, ιδ. 109-111. Όσο για την πατρότητα του Τζέτζη των σχολίων στην *Ἀσπίδα* βλ. παραπάνω σ. 172.

⁵⁴ Τόμ. Β', αρ. 51, έργα I.1 και I.3, σ. 120.

⁵⁵ Τόμ. Β', αρ. 67, έργο I.4, σ. 162.

⁵⁶ Τόμ. Β', αρ. 203, έργα I.9, σ. 516. Για την απόδοση του κώδ. στα τέλη του 12ου αι. –και όχι στον 13ο που προέκρινε ο AL. TURYN, *Pindari carmina cum fragmentis*, Oxonii, 1952, p. viii– βλ. J. IRIGOIN, *Histoire du texte de Pindare*, Paris, 1952, σ. 159. Την ίδια χρονολόγηση υπεστήριξε και ο A. TESSIER, *Scholia metrica vetera in Pindari Carmina*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1989, σ. vi. Βλ. τώρα και ELISA BIANCHI, "La colometria della seconda Olimpica di Pindaro in due codici di eta comnena e in frammenti papiracei: sua antichita e origine", *Aevum* 86.1 (2012), 155-187.

⁵⁷ Για την περίπτωση της Άννας Κομνηνής και τις παραπομπές της στους τραγικούς, ιδίως στον Ευριπίδη, που υποδεικνύουν άλλοτε άμεση γνώση του έργου τους ή ενίοτε χρήση ενδιαμέσων πηγών βλ. Emanuela Roselli, "Anna Comnena e la tragedia greca", *MEG* 8 (2008), 275-81.

διδασκάλους του δωδεκάτου αι. ευρίσκοντο στην θέση να διαθέτουν ίσως κείμενα με καλύτερες γραφές από αυτά που έχουμε σήμερα, ενώ ουκ ολίγες φορές επιδεικνύουν και γνώση απολεσθέντων σήμερα έργων.⁵⁸

Παρ' όλο που δεν αποκλείεται ότι σχόλια στους τρεις τραγικούς είχαν συνθέσει ίσως και άλλοι διδάσκαλοι, ωστόσο μόνο στον Ιωάννη Τζέτζη μπορεί να αποδοθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια μία τέτοια δραστηριότητα. Φαίνεται ότι τα λεγόμενα *scholia A* στην τριάδα του Αισχύλου (*Προμηθεύς*, *Έπτα επί Θήβας* και *Πέρσαι*), σύμφωνα με την άποψη του τελευταίου εκδότη τους, είναι έργο του Τζέτζη,⁵⁹ ενώ σε ορισμένους κώδ. διασώζονται σχολία του στην ευριπίδεια τριάδα (*Έκάβη*, *Όρέστης*, *Φοίνισσα*).⁶⁰ Η περίπτωση της απόδοσης σε αυτόν σχολίων και στις τραγωδίες Σοφοκλή δεν μπορεί να αποκλεισθεί.⁶¹

Ο πολυγραφότατος Τζέτζης συνέθεσε σχόλια και στην *Άλεξάνδρα* του Λυκόφρονος,⁶² όπως είχε κάνει στις αρχές περίπου του αιώνας και ο Νικήτας Ηρακλείας.⁶³ Σχολίασε ακόμη τις κωμωδίες του Αριστοφάνους *Νεφέλαι*, *Βάτραχοι*, *Όρνιθες* (σώζεται και μία *ύπόθεσις* του των *Ίππέων*),⁶⁴ –ενώ είναι ατυχές ότι

⁵⁸ Για την γνώση του Ευσταθίου και του Τζέτζη αποσπασμάτων από απολεσθέντα έργα του Αισχύλου βλ. H. J. METTE, *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin/ Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, Bd. 15], Akademie Verlag, Berlin, 1959. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η γνώση απολεσθέντων σήμερα έργων του Ευριπίδη από τον Μιχ. Ιταλικό βλ. B. BALDWIN, “Euripides in Byzantium”, εις: J. R. C. COUSLAND – J. R. HUME (eds.), *The Play of Texts and Fragments. Essays in Honour of Martin Cropp*, [Mnemosyne Supplements. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, vol. 314], Brill, Leiden-Boston, 2009, σσ. 433-43, ιδ. σ. 438 και τον Θεόδωρο Πρόδρομο βλ. FRANCESCA D'ALFONSO, *Euripide in Giovanni Malala*, [Hellenica, Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica, 19], Alessandria, 2006, ιδ. σσ. 5 υποσ. 15, 59 υποση. 118. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης είχε επίσης στην διάθεσή του ένα αρκετά καλό χφ. του Ευριπίδη, βλ. A. TOVAR, “Some passages of Euripides’ Hecuba in the light of recent textual research”, *GRBS* 2 (1959), 130-35. Για την περίπτωση του διδασκάλου Ιωάννη Γαληνού, ο οποίος γνώριζε δύο απολεσθείσες σήμερα τραγωδίες του Ευριπίδη, βλ. παραπάνω σ. 175.

⁵⁹ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.11, σ. 516. Βλ. ιδ. O. L. SMITH, “The A Commentary on Aescylus: Author and Date”, *GRBS* 21 (1980), 395-99.

⁶⁰ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.12, σσ. 516-17.

⁶¹ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.13, σ. 517.

⁶² Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.10, σ. 516.

⁶³ Τόμ. Β', αρ. 154, έργο II.1-2, σ. 385.

⁶⁴ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.16, σ. 517.

αντίστοιχη σύνθεση του Ευσταθίου δεν διασώζεται⁶⁵ αλλά και έργα εκπροσώπων του είδους της διδακτικής ποιήσεως της Ύστερης Αρχαιότητας (Νίκανδρος, Οππιανός).⁶⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι η σχολιαστική του δραστηριότητα στους παραπάνω συγγραφείς συνοδευόταν και από την σύνθεση επιγραμμάτων σε αυτούς.⁶⁷ Με τον Οππιανό ασχολήθηκε και ο Κωνσταντίνος Μανασσής,⁶⁸ ο οποίος συνέθεσε ένα *βίο* του ποιητή, ενώ τεκμαίρεται ότι σχόλια στον Οππιανό, που δεν σώζονται σήμερα, συνέθεσε και ο Ευστάθιος.⁶⁹

Ο τελευταίος, όπως και ο ανώνυμος συντάκτης του *Μεγάλου Έτυμολογικού* λεξικού, φαίνεται ότι είχαν αποδεδειγμένα γνώση και του επικού ποιήματος του Νόννου από την Πανόπολη της Αιγύπτου (α' μισό 5ου αι.) *Διονυσιακά*.⁷⁰ Πολύ περισσότερο επηρεάστηκε από το έργο αυτό ο Θεόδωρος Πρόδρομος,⁷¹ ενώ από την εξέταση δανείων χωρίων στο ιστορικό έργο του Νικήτα Χωνιάτη προκύπτει ότι και αυτός γνώριζε επίσης τον Νόννο.⁷² Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι τα *Διονυσιακά* ήσαν ευρύτερα γνωστά και διαδεδομένα στον 12ο αι., αν και το

⁶⁵ Τόμ. Β', αρ. 67, έργο I.2, σ. 162.

⁶⁶ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.17-19, σ. 517.

⁶⁷ Τόμ. Β', αρ. 203, έργο VI.24, σ. 525 (επίγραμμα εις Εϋριπίδη)· VI.25, σ. 525 (επίγραμμα εις Όππιανό)· VI.26, σ. 525 (επίγραμμα εις Αλεξάνδρα Λυκόφρονος) .

⁶⁸ Τόμ. Β', αρ. 133, έργο II.4, σ. 340.

⁶⁹ A. R. DYCK, "Did Eustathius Compose a Commentary on Oppian's *Halieutica*?", *CPh* 77 (1982), 153-54.

⁷⁰ Βλ. τα όσα επισημαίνει ο A. DILLER, "Nonnus Dionysiaca in Genesis *Regna*", *CPh* 46 (1950) 176-177 και "A Lost Manuscript of Nonnus' *Dionysiaca*", *CPh* 48 (1953), 177 [ανατύπ. εις: IDEM, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Amsterdam, 1983, nos. 26, σσ. 275-76 και 27, σ. 277 (με διπλή σελιδαρίθμηση, την πρωτότυπη κάθε άρθρου και νέα, ενιαία και συνεχόμενη σε όλον τον τόμο)]. Πρβλ. τα χωρία που σημειώνει ο εκδ. του έργου R. KEYDELL, *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, τόμ. I, Berlin 1959, σσ. 10*-11*. Βλ. επίσης και την νεώτερη έκδ. του F. VIAN, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, Tome I: *chants I-II*, Paris, 1976, σ. lx. Για τα *Διονυσιακά* βλ. και N. HOPKINSON, *Studies in the Dionysiaca of Nonnus*, [Supplementary vol., 17], Cambridge Univ. Press, 1994.

⁷¹ Για τις επιρροές του Νόννου στον Θεόδωρο Πρόδρομο, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο μυθιστόρημά του *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα* και σε ορισμένα τετράστιχα επιγράμματά του βλ. K. SPANOUDAKIS, "Nonnus and Theodorus Prodromus", *MEG* 13 (2013), 241-250.

⁷² Βλ. CHIARA BARBIERI, *Le citazioni dei poeti antichi all'interno delle opere di Niceta Coniata*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Università Ca' Foscari Venezia, 2009, σσ. 26-31.

αρχαιότερο σωζόμενο σήμερα χφ. του έργου, πέραν ενός παπύρου,⁷³ δεν είναι άλλο από εκείνο της εκδόσεως του Μαξίμου Πλανούδη.⁷⁴

Σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα νέα έργα συνέχισε να χρησιμοποιείται στην διδασκαλία και το σύνολο των σχολίων που είχε διασωθεί από την αρχαία ερμηνευτική δραστηριότητα (*scholia vetera* κ.ά.),⁷⁵ το οποίο συνέχιζαν να αντιγράφονται στα διάστιχα και στις ώες κωδίκων που παρήγοντο κατά τον δωδέκατο αιώνα. Θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό ως ενδεικτικό παράδειγμα τον κώδ. *Vat. gr. 1319*, ο οποίος, όπως εξετάσαμε παραπάνω, προήλθε από το χέρι του μοναχού Ιωαννικίου και φέρει ελάχιστα παρασελιδία σχόλια.⁷⁶ Είναι, επιπλέον

⁷³ Βλ. ORSOLINA MONTEVECCHI, *La papirologia*, Torino, 1973, σσ. 365, 389, 393.

⁷⁴ Για την έκδοση του Πλανούδη και τον κώδ. *Laur. Plut. 32,16*, που αποτελεί τον αρχαιότερο της χειρόγραφης παράδοσης, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 79. Για την Παλαιολόγεια περίοδο βλ. επίσης και D. HERNANDEZ DE LA FUENTE, “Nonnus and Theodore Hyrtakenos”, *GRBS* 43 (2002/3), 397-407.

⁷⁵ Για παράδειγμα, τα αρχαία σχόλια στην Ίλιάδα έχουν εκδοθεί υποδειγματικά από τον H. ERBSE, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, vols. I-VII, De Gruyter, Berlin, 1959-1988. Για την φύση και τον χαρακτήρα των σχολίων ως προς το κείμενο που συνόδευαν, αλλά και την διαδικασία της μετάδοσής τους βλ. N. G. WILSON, “A chapter in the history of scholia”, *CQ.N.S.* 17 (1967), 244-56· IDEM, “Scholiasts and Commentators”, *GRBS* 47 (2007), 39-70. Για τα ομηρικά σχόλια συγκεκριμένα βλ. G. NAGY, *Homer’s Text and Language*, Univ. of Illinois Press, 2004, σσ. 40-74 και IDEM, “Τα ομηρικά σχόλια”, εις: I. MORRIS – B. POWELL (eds.), *A New Companion to Homer*, Brill, Leiden, 1997, *Εγχειρίδιο ομηρικών σπουδών*, ελλην. μτφρ. ΦΑΝΗ ΠΕΤΙΚΑ *et al.* - επιμ. Α. ΡΕΓΚΑΚΟΣ, Αθήνα, 2007, σσ. 127-53, όπου εξηγείται εύληπτα ποιά είναι (*scholia vetera* που υποδιαιρούνται στις κατηγορίες *A, b, D, T, minora* κ.ά) και ποιά η προέλευσή τους από την αλεξανδρινή, κυρίως, υπομνηματιστική δραστηριότητα. Επίσης, RUTH WEBB, “Greek grammatical glosses and scholia: The form and function of a late Byzantine commentary”, εις: N. MANN & B.M. OLSEN (eds.), *Medieval & Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation Workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages & the Renaissance*, Brill, Leiden-N.Y.-Köln, 1997, σσ. 1-18. Ιδιαίτερα κατατοπιστική, επίσης, σε περισσότερο τεχνικά ζητήματα επί των αρχαίων σχολίων (για τις πηγές, το ύφος, αλλά και για την σχέση τους με τον αναγνώστη του κειμένου που συνοδεύουν) είναι η ενδελεχής μονογραφία του R. NÜNLIST, *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge Univ. Press, 2009.

⁷⁶ Βλ. M. HASLAM, “Οι Ομηρικοί πάπυροι και η παράδοση του κειμένου”, εις: I. MORRIS – B. POWELL (eds.), *A New Companion to Homer*, σσ. 69-126, ιδ. σ. 117. Επίσης, βλ. παραπάνω σ. 00, όπου και άλλη βιβλιογραφία για τον κώδ. Είναι ενδεικτικό για την οργανική χρήση παλαιότερων σχολίων από τον Ιωαννίκιο η μεγάλη συνάφεια που φέρει η *ύπόθεσις* της ραψ. Α

γνωστό ότι ο περίφημος κώδ. της *Ιλιάδος* του 11ου αι. *Marc. gr. 453* (*Venetus B*), κτήμα του καρδινάλιου Βησσαριώνος, φέρει στις ώες σχόλια προερχόμενα από την οικογένεια των σχολίων *D* και *έπιμερισμῶν*, τα οποία προσετέθησαν από χείρα του 12ου αι.⁷⁷ Του 12ου επίσης αι. είναι και οι κώδ. *Vat. gr. 903* και *1315*, αλλά και ο *Oxon. Bodl. T.2.7* (Misc. 207), οι οποίοι διασώζουν ορισμένες αρχαίες γραφές,⁷⁸ όπως και οι κώδ. *British Library, Egerton 267* και *Laur. Plut. 32,3*.⁷⁹ Παρατηρούμε επίσης ότι κατά την ίδια περίοδο ακόμη και στις επαρχίες του βυζαντινού κόσμου παράγονταν χφφ των ομηρικών επών συνοδευομένων από παλαιότερο διδακτικό υλικό. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο κώδ. της *Ιλιάδος* *Marc. gr. 458*, επίσης κτήμα του Βησσαριώνος, ο οποίος παρήχθη στον χώρο της ελληνόφωνης Ιταλίας και στον οποίο

από τα *scholia D* με την *ύπόθεσιν* της ίδιας ραψ. στον κώδ. *Vat. gr. 1319*, αλλά και με δικό του σχέδος, βλ. την συγκριτική παράθεσή τους στο Παράρτημα 3.

⁷⁷ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus*, II, σ. 235: «*Ab his scholiis distinguuntur duae aliae series scholiorum quas librarii duo diligenter addiderunt: prior litteris minutis saec. XII, nisi fallor, scholia in marginibus iniecit et ipsa quoque variis signis et asteriscis designavit, quibus eadem textui inscripta respondent*». Βλ. και ERBSE, *Scholia Vetera*, I, σ. xvii. Για τα σχόλια του *Venetus B* βλ. και την παλαιά εργασία του Α. ROEMER, *Die exegetischen Scholien der Ilias im Codex Venetus B. Eine philologisch-kritische Untersuchung*, München, 1879. Οι *έπιμερισμοί* στα ομηρικά έπη εξεδόθησαν από τον Α. DYCK, *Epimerismi Homericí*, vols. I-II, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, Bde 5/1-2], De Gruyter, Berlin – New York, 1983-1995.

⁷⁸ HASLAM, “Οι Ομηρικοί πάπυροι και η παράδοση του κειμένου”, ιδ. σ. 117. Ο εν μέρει παλίμψηστος κώδ. *Vat. gr. 903* (το κατωτέρω στρώμα είναι αδιάγνωστο επί το πλείστον με πατερικό και λειτουργικό περιεχόμενο) συνοδεύεται από υποθέσεις, διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια, βλ. P. SCHREINER, *Codices Vaticani Graeci 867-932*, In *Bibliotheca Vaticana*, 1988, σσ. 93-95. Για τον κώδ. *Vat. gr. 1315*, ο οποίος παραδίδει διάστιχα σχόλια που σε μεγάλο βαθμό ανήκουν στην αποδιδόμενη στον Ψελλό παράφραση της *Ιλιάδος*, βλ. I. VASSIS, *Die handschriftliche Überlieferung der sogenannten Psellos-Paraphrase der Ilias*, [Meletemata, Bd. 2], Hamburg, 1991, ιδ. σσ. 111-12 για τον ημέτερο κώδ. σσ. 96-98. Για τον βοδληϊανό κώδ. βλ. H. O. COXE, *Bodleian Library Quarto Catalogues, I: Greek Manuscripts*, reprinted with corrections from the edition of 1853, Bodleian Library, Oxford, 1969, στήλ. 765-66, ο οποίος είχε χρονολογήσει τον κώδ. στον 13ο αι. (βλ. όμως HASLAM, *supra*). Και ο τελευταίος κώδ., όπως και ο *Vat. gr. 1315*, παραδίδει την παράφραση της *Ιλιάδος*, βλ. VASSIS, *ό.π.*, ιδ. σ. 18.

⁷⁹ Για τον κώδ. *Egerton 267* βλ. την συντομότερη περιγραφή του M. RICHARD, *Inventaire Sommaire des manuscrits grecs de du British Museum*, Paris, 1952, σ. 84, ενώ για τον φλωρεντινό Α. M. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. II, Florentiae, 1768, (ανατύπ. Leipzig, 1961), στήλ. 123-25.

παραδίδονται τα *scholia vetera*, μετρικές υποθέσεις σε ορισμένες ραψωδίες και διάστιχη η παράφραση που συνήθως αποδίδεται στον Μιχαήλ Ψελλό.⁸⁰ Τέλος στα 1196/97 παρήχθη στην Πελοπόννησο από έναν άγνωστο *ρήτορα* και *φιλόσοφο* (μάλλον διδάσκαλο της *έγκυκλίου* παιδείας) Πρόφημο ο κώδ. *Vat. gr. 32*, ο οποίος παραδίδει τα λεγόμενα *scholia minora* στην Ίλιάδα. Είναι, τέλος, ενδιαφέρον ότι οι δύο μόνοι κώδ. που διασώθηκαν από τον 12ο αι., όσον αφορά στο άλλο ομηρικό έπος, την *Οδύσσεια*, αντεγράφησαν στην ελληνόφωνη Ιταλία.⁸¹

Όσον αφορά στην χειρόγραφη παράδοση των υπολοίπων ποιητών, μακράν ο πιο σημαντικός κώδ. από τον 12ο αι. είναι ο *Ambros. gr. 886 (C 222 inf.)*.⁸² Πρόκειται για ένα κατ' εξοχήν διδακτικό εγχειρίδιο ποιητικής (Αισχύλος, Ησίοδος, Πίνδαρος, Λυκόφρων, Οππιανός, Θεόκριτος, Σιμίας). Η σημασία του χφ. για το κείμενο των έργων που παραδίδει είναι μάλιστα πολύ μεγαλύτερη από αυτή που παραδοσιακά του αποδιδόταν, διότι σχετικώς πρόσφατα επαναχρονολογήθηκε από τον Ιταλό φιλόλογο Mazzucchi από τον 13ο ή 14ο αι. που ήταν η παραδοσιακή άποψη στα τέλη του 12ου αι. Επομένως ο αμβροσιανός κώδ. (siglum A) καθίσταται ο δεύτερος

⁸⁰ ΜΙΟΝΙ, *Thesaurus Antiquus*, II, σ. 244. ERBSE, *Scholia Vetera*, I, σ. xxviii-xxix. Για την παράφραση στον ημέτερο κώδ. βλ. VASSIS, *Die handschriftliche Überlieferung*, ιδ. σσ. 111-12.

⁸¹ Πρόκειται για τους κώδ. *B.L. Harley 5674* και *Heidelberg. Pal. gr. 45* (του έτ. 1201/02), βλ. F. PONTANI, *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all'Odissea*, [Sussidi eruditi, 63], Roma, 2005, σσ. 208-25. Οι κώδ. παραδίδουν και πολλά σχόλια τα οποία άρχισε προσφάτως να εκδίδει ο F. PONTANI, *Scholia graeca in Odyseam*, I: *Scholia ad libros α – β*· II: *γ – δ*, [Pleiadi, 6.1/2], Roma, 2007-2010.

⁸² Βλ. την παλαιά, αλλά λεπτομερή περιγραφή των MARTINI – BASSI, *Catalogus*, σσ. 984-90. Κυρίως όμως βλ. C. M. MAZZUCCHI, "Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886): il codice e suo autore", *Aevum* 77 (2003), 263-75· 78 (2004), 411-40. Ο MAZZUCCHI κατόρθωσε μάλιστα εσχάτως να ταυτίσει τον γραφέα του περίφημου κώδ. με υπάλληλο του *σεκρέτου τῆς θαλάσσης*, ο οποίος στα 1195 έγραψε ένα έγγραφο που σώζεται στο αρχείο της Μονής αγ. Ιω. Θεολόγου στην Πάτμο, βλ. "Venetus A e Ambr. B 114 Sup. Due codici del medesimo copista e la loro storia", *Aevum* 86 (2012), 417-56, ιδ. σ. 427 υποσημ. 61. Βλ. επίσης IDEM, "Una curiosa legatura epsilon-iota nel codice Ambrosiano C 222 inf.", *BollGrott* 54 (2000), [Omaggio a Enrica Follieri], 203-207. Στον κώδ. παραδίδονται επίσης και ορισμένα ήσσονος σημασία λεξικά, βλ. EVA VILLANI, "Un nuovo lessico polisemantico bizantino (Ambr. C 222 inf., ff. 210v-212r)", *Aevum* 78 (2004), 441-515· EADEM, "Un lessico etimologico bizantino (Ambr. C 222 inf., f. 209v)", *Aevum* 81 (2007), 405-27· EADEM, "L'inedito lessico ambrosiano ANTIXEIP (Ambr. C 222 inf., ff. 207r-208r): fonti e composizione", *Aevum* 85 (2011), 369-88. Επίσης, βλ. και BERENICE CAVARRA, "Su alcune annotazioni di carattere medico contenute in un manoscritto greco (Ambr. C 222 inf., f. 40r)", *Aevum* 78 (2004), 517-30.

αρχαιότερος μάρτυρας για τα δύο από τα έργα της τριάδος του Αισχύλου που παραδίδει (*Επτά επί Θήβας* και *Πέρσαι*) μετά τον *Laur. Plut. 32,9* (siglum M), από τον οποίο εξαρτάται όμως σε πολύ μεγάλο βαθμό η χειρόγραφη παράδοση των υπολοίπων σωζωμένων τραγωδιών.⁸³ Για το κείμενο των επτά σωζομένων σε πλήρη μορφή τραγωδιών του Σοφοκλή από τον 12ο αι. μοναδικό, αλλά πολύ σημαντικό μάρτυρα αποτελεί ο κώδ. *Laur. Plut. 31,10* (siglum K) του Ιωαννικίου που αναφέραμε παραπάνω. Το χφ. αποτελεί κλάδο της παράδοσης διαφορετικό από τον *Laur. Plut. 32,9* (siglum Λ για την σοφόκλεια επτάδα) και τον παλίμψηστο *Leiden B.P.G. 60A* (siglum L) παραδίδει μάλιστα ορισμένες καλές γραφές και τα έργα συνοδεύονται από υποθέσεις και σποραδικά σχόλια από το σώμα των αρχαίων σχολίων.⁸⁴

⁸³ Για την χειρόγραφη παράδοση του Αισχύλου –υπό το φως της εσφαλμένης ωστόσο χρονολόγησής– βλ. κυρίως A. TURYN, *The manuscript tradition of the tragedies of Aeschylus*, New York, 1943 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967], ιδ. σσ. 37-38 για τον αμβροσιανό κώδικα. Ακόμη, την μελέτη του M. L. WEST, *Studies in Aeschylus*, [Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 1], Teubner, Stuttgart, 1990, ιδ. σσ. 333-35. Βλ. τέλος και το παλαιό άρθρο του H. W. SMYTH, “Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus”, *HSPH* 44 (1933), 1-62, ιδ. αρ. 85, σ. 21.

⁸⁴ Η σταθερή χρονολόγηση του φλωρεντινού κώδ. στον 12ο αι. πραγματοποιήθηκε από τον Nigel Wilson και θεωρείται πλέον καθιερωμένη, βλ. παραπάνω σσ. 155-56. Για την χειρόγραφη παράδοση του Σοφοκλέους βλ. AL. TURYN, “The manuscripts of Sophocles”, *Traditio* 2 (1944), 1-44, ιδ. σ. 15 και IDEM, *Studies in the manuscript tradition of the tragedies of Sophocles*, [Studia Philologica, 15], Roma, 1970, σ. 166. Για την χειρόγραφη παράδοση των έργων και *collatio* των γραφών των μαρτύρων της παράδοσης βλ. R. D. DAWE, *Studies on the Text of Sophocles*, vol. I: *The Manuscripts and the Text* vols. II-III: *The collations*, Brill, Leiden, 1973, όπου όμως ο συγγραφέας ελάχιστα λαμβάνει υπ’ όψιν τον K λόγω της παλαιότερας χρονολόγησής του στον 14ο αι. Ο K ελήφθη σοβαρά υπ’ όψιν στην νεώτερη έκδ. του Σοφοκλέους από τους H. LLOYD-JONES – N. G. WILSON, *Sophoclis Fabulae*, Oxonii e typographeo Clarendoniano, 1990. Για την σημασία του χφ. βλ. όμως P. FINGLASS, “Laurentianus 31.10 and the text of Sophocles”, *CQ* 58.2 (2008), 441-451. Χρήσιμη σύνοψη της χειρόγραφης παράδοσης σύμφωνα με τα νεώτερα ευρήματα έχει κάμει ο G. AVEZZÙ, “Text and Transmission”, εις: A. MARKANTONATOS (ed.), *Brill’s Companion to Sophocles*, Brill, Leiden – Boston, 2012, σσ. 39-57. Τα *scholia vetera* στον Σοφοκλή εξεδόθησαν τον προπερασμένο αι. από τον P. N. PAPAGEORGIUS, *Scholia in Sophoclis tragoedias vetera e codice Laurentiano denuo collato*, Teubner, Lipsiae, 1888. Σύγχρονες κριτικές εκδ. άρχισαν να εμφανίζονται έναν αιώνα μετά, πρώτα από τον Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Τὰ ἀρχαία σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 34], Αθήνα, 1977 (όπου όμως ο K δεν λαμβάνεται υπ’ όψιν και πάλι) και εσχάτως από τον G. XENIS, *Scholia vetera in Sophoclis Electram*, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 12], De Gruyter, Berlin – New York, 2010 και IDEM, *Scholia vetera in Sophoclis Trachinias*, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 13], De Gruyter, Berlin – New York, 2010.

Όσον αφορά στις τραγωδίες του Ευριπίδου, οκτώ από αυτές παραδίδονται από τον φλωρεντινό κώδ. του Ιωαννικίου *Laur. Plut. 31,10* (siglum O, *Ἑκάβη, Ὀρέστης, Μήδεια, Φοίνισσαι, Ἄλκηστις, Ἄνδρομάχη, Ἴππόλυτος, Ῥήσος*). Από τον δωδέκατο αι. μάρτυρα αποτελούν επίσης οι περγαμηνοί κώδ. *Par. gr. 2713* (siglum B, η επτάς πλην τοῦ *Ῥήσου*) και *Marc. gr. 471* (siglum M, πλην *Μηδείας* και *Ῥήσου* πάλι),⁸⁵ ενδεχομένως και ο περίφημος παλίμψηστος κώδ. των Ιεροσολύμων (siglum H, πλήν *Ἄλκηστεως* και *Ῥήσου*).⁸⁶ Και στα τρία προαναφερθέντα χφφ. οι τραγωδίες συνοδεύονται κατά τόπους από υποθέσεις και σχόλια.⁸⁷ Όσον αφορά στην *Ἀλεξάνδρα* του Λυκόφρονος, μετά τον κώδ. *Marc. gr. 476* που αναφέραμε σε σχέση με την διδακτική και αντιγραφική δραστηριότητα του Νικήτα Ηρακλείας και

⁸⁵ Για την χειρόγραφη παράδοση βλ. AL. TURYN, *The byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides*, [Studia Philologica, 16], Roma, 1970, σσ. 84-85 (M), 87-89 (B), 333-35 (O). Συγκεκριμένα για την *Ἑκάβη* εμφανίσθηκε ειδική μονογραφία του K. MATTHIESSEN, *Studien zur Textüberlieferung der Hekabe des Euripides*, Heidelberg, 1974, ιδ. σ. 48, όπου εκφράζει την προτίμησή του για μία χρονολόγηση του M στον 11ο αι. Ο ίδιος ετοίμασε και κριτική έκδ. του έργου, *Euripides, Hekabe*, [Texte und Kommentare, Band 34], De Gruyter, Berlin – New York, 2010, ιδ. σ. 75, όπου κρατά την χρονολόγηση του M στον 11ο αι., αλλά επιπλέον χρονολογεί και τον B στην ίδια περίοδο. Ο E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. II: *Codices 300-625*, Instituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1985, σσ. 260-62 χρονολογεί πάντως τον κώδ. στον 12ο αι. Ειδικότερα για τον O τα συμπεράσματα του V. DI BENEDETTI, *La tradizione manoscritta euripidea*, Padova, 1965, σσ. 99-105 δεν φαίνεται ότι διατηρούν την ισχύ τους υπό το φως της κατάταξης του κώδ. στους *codices recentiores*. Ενδιαφέρουσες είναι αντιθέτως οι παρατηρήσεις των D. J. MASTRONARDE – J. M. BREMER, *The textual tradition of Euripides' Phoinissai*, [Classical Studies, 27], Univ. of California Press, 1982, σσ. 52-55 για τις γραφές του O και τις όχι πάντα επιτυχημένες προσπάθειες του Ιωαννικίου στην αποκατάσταση μετρικώς προβληματικών χωρίων. Η πληρέστερη ίσως μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης του Ευριπίδου μετά από εκείνη του TURYN πραγματοποιήθηκε από τον G. ZUNTZ, *An inquiry into the transmission of the plays of Euripides*, Cambridge Univ. Press, 1965.

⁸⁶ Για τον κώδ. βλ. S. G. DAITZ, *The Jerusalem Palimpsest of Euripides. A Facsimile*, De Gruyter, Berlin, 1970. Την συνήθη χρονολόγηση στον 10ο/11ο αι. του ευριπίδειου υποστρώματος του χφφ. που μας αφορά (π.χ. βλ. TURYN, όπως στην υποσημ. 77, σσ. 86-87) αμφισβήτησε ο A. TUILLIER, *Étude comparée du texte et des scholies d'Euripide*, Paris, 1972, σ. 9, θεωρώντας τα επιχειρήματα που την στηρίζουν όχι αποφασιστικής σημασίας και αντιπροτείνοντας τον 12ο αι. ως την πιθανότερη περίοδο της παραγωγής του κώδ.. Βλ. τώρα και IDEM, "Remarques sur les fondements historiques et rationnels de l'édition critique des drames d'Euripide", *REG* 123 (2010), 881-895, ιδ. σσ. 883, 886, 889 και 891.

⁸⁷ Για τα σχόλια βασιζόμαστε ακόμη στην παλαιά έκδ. του E. SCHWARTZ, *Scholía in Euripidem*, vols. I-II, Berlin, 1887-1891. Για τα νεώτερα βυζαντινά βλ. κυρίως H.-C. GÜNTHER, *The Manuscripts and the Tradition of the Paleologan Scholia on the Euripidean Triad*, [Hermes Einzelschriften, 68], Stuttgart, 1995.

το απόγραφο του *Vat. gr. 1307* επίσης του 11ου αι., ο *Ambros. gr. 886 (C 222 inf.)* αποτελεί τον δεύτερο σημαντικότερο μάρτυρα της παράδοσης του έργου σε αρχαιότητα.⁸⁸

Και στον τομέα της κωμικής ποιήσεως ο *Ambros. gr. 886 (C 222 inf.)* αποτελεί ένα από τα παλαιότερα χειρόγραφα που παραδίδουν την τριάδα του Αριστοφάνη (*Πλούτος, Νεφέλαι, Βάτραχοι*, συν τους *Ίππηξ* εδώ) μετά τον περίφημο κώδ. της *Ραβέννας, Biblioteca Classense 424* και τον επίσης αμβροσιανό *D 062 suss. (1082)* του 11ου αι. Την ίδια επίσης σχολική τριάδα παραδίδει με υποθέσεις και σχόλια και ο κώδ. *Matritensis BN 4683* που σύμφωνα με τα τελευταία πορίσματα της έρευνας επαναχρονολογείται στα τέλη του 12ου. αι. αποτελώντας έτσι έναν εκ των *codicum veterum* του Αριστοφάνους.⁸⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά την πρώιμη Παλαιολογία περίοδο ο κώδ. απετέλεσε αντικείμενο μελέτης, όπως μαρτυρούν τα σχόλια που προσετέθησαν στις ώες και από τον Μάξιμο Πλανούδη μεταξύ άλλων αναγνωστών.⁹⁰

⁸⁸ Ούτε ο E. SCHEER, *Lycophronis Alexandra*, vol. I: *Alexandra cum paraphrasibus*, Berolini, 1881 ούτε ο νεώτερος εκδότης του έργου L. MASCIALINO, *Lycophronis Alexandra*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1954 χρησιμοποίησαν στην κατάρτιση του κειμένου τον *Ambrosianus*, λόγω προφανώς της χρονολογήσεώς του στον 14ο αι. Βλ. και E. SCHEER, “Die Überlieferung der Alexandra des Lykophron”, *RhM* 34 (1879), 272-291. Η πληρέστερη μέχρι στιγμής έκδ. είναι εκείνη του A. HURST (άρχαϊο κείμεν. - εισαγωγή) – ΦΑΝΗ ΠΑΙΔΗ (μτφρ. - σημ.), *Λυκόφρονος Αλεξάνδρα*, Αθήνα, 2004, για την οποία ο εκδ. έλαβε υπ’ όψιν του και παπύρους, αλλά όχι τον κώδικά μας. Για τα *scholia vetera* στον μαρκιανό κώδ. καθώς και αυτά του Νικ. Ηρακλείας (εφ’ όσον ο αμβροσ. παραδίδει μόνον εκείνα του Τζέτζη στην *Αλεξάνδρα*), βλ. P. A. M. LEONE, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, Università di Lecce, Congedo editore, 2002.

⁸⁹ Για τους δύο κώδ. βλ. N. G. WILSON, *Aristophanea. Studies on the Text of Aristophanes*, Oxford University Press, 2007, σσ. 6-7. Ωστόσο ο WILSON, παρ’ όλο που αναγνωρίζει την σπουδαιότητα του κώδ., δεν τον χρησιμοποίησε στην έκδοσή του *Aristophanis fabulae*, [Oxford Classical Texts], Oxonii, 2007, διατυπώνοντας την επιφύλαξη ότι χρειάζεται περαιτέρω μελέτη του κώδ., ο οποίος δεν σώζεται και σε καλή κατάσταση. Για το χφ. της Μαδρίτης βλ. G. DE ANDRES, *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1987, σσ. 234-36 (χρονολόγηση στον 13ο αι.) και PAULA CABALLERO SANCHEZ, “Biblioteca Nacional Mss/4683: il codice e i suoi scoliasti”, *MEG* 13 (2013), 1-10.

⁹⁰ Μεταξύ των εννέα χειρών που εντοπίζονται στον κώδ. –όπου m₁ ο κωδικογράφος, m₂₋₄ οι σχολιαστές του 12ου αι. και m₅₋₉ οι σχολιαστές των Παλαιολογείων χρόνων– αναγνωρίστηκε η χειρ του Πλανούδη (m₈) από την Inmaculada Pérez Martín, βλ. CABALLERO SÁNCHEZ, *ό.π.*, σ. 9 και υποσημ. 39.

Αναφορικά με τον Ησίοδο ο αμβροσιανός (εδώ siglum ψ₆) αποτελεί ένα εκ των αρχαιότερων μαρτύρων των *Ἔργων* μαζί με τον φλωρεντινό *Laur. Plut. 31,39* (siglum D).⁹¹ Παρομοίως, στην περίπτωση των *Ὀλυμπιονίκων* του Πινδάρου ο πολλακίς προαναφερθείς αμβροσιανός κώδ. μαζί με τον κώδ. *Vat. gr. 1312* που επίσης αναφέραμε παραπάνω, είναι οι αρχαιότεροι φορείς της παράδοσης αμφότεροι συνοδευόμενοι από σχόλια προς διδακτική χρήση.⁹² Τέλος, είναι το αρχαιότερο χφ. των *Ἰδυλλίων* του Θεοκρίτου σε πλήρη μορφή (siglum K),⁹³ διότι ο *Oxon. Barocci 50* του 10ου αι. δεν παραδίδει παρά μόνο ένα απόσπασμα 4 στίχ. από το ιδύλλιο 24, και του *Πελέκεως* του Σιμίου του Ροδίου (3ος αι. π.Χ.).⁹⁴ Η ανανέωση του ενδιαφέροντος κατά τον 12ο αι. για την βουκολική ποίηση του Θεοκρίτου καθίσταται εξάλλου εμφανής όχι μόνο από την ύπαρξη του παραπάνω χφ. αλλά επίσης και από τις πολλές επιρροές του στο μυθιστόρημα του Νικήτα Ευγενειανού.⁹⁵

⁹¹ M. L. WEST, *Hesiod, Works & Days*, Oxford at the Clarendon Press, 1978, σσ. 79-81. Ο αρχαιότερος είναι ο *Par. gr. 2771* από τα μέσα του 10ου αι.

⁹² Τα σχόλια εξέδωσε ο A. B. DRACHMANN, *Scholia vetera in Pindari carmina*, vol. I: *Scholia in Olympionicas*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae, 1903, χρησιμοποιώντας πρωτίστως τον *Ambrosianus* (siglum A).

⁹³ Βλ. A. S. F. GOW, *Theocritus*, vol. I: *Introduction, text and translation*, Cambridge Univ. Press, 1950, σ. xxxiii κ.ε. (ο κώδ. εδώ θεωρείται του 13ου αι.). Τα σχόλια στον Θεόκριτο από τον κώδικά μας εξεδόθησαν από τον C. ZIEGLER, *Codicis Ambrosiani 222 scholia in Theocritum*, Tubingae, 1867. Κριτική έκδ. πραγματοποιήθηκε από τον C. WENDEL, *Scholia in Theocritum vetera*, Teubner, Lipsiae, 1914, ιδ. σσ. vi-viii. Για τον *Oxonensis* βλ. την αναλυτική παρουσίαση του F. RONCONI, “La miscellanea che non divenne mai silloge: il caso del Bodl. Barocci 50”, εις: R. M. PICCIONE – M. PERKAMPS (eds.), *Selecta colligere II*, Alessandria, 2006, σσ. 295-353. Για τον κώδ. αυτό και την συλλογή των επιγραμμάτων που διασώζει βλ. και R. BROWNING, “An unpublished corpus of byzantine poems”, *Byz 33* (1963), 289-316 [= IDEM, *Studies*, αρ. VII].

⁹⁴ Για την έκδ. του *Πελέκεως*, που αποτελεί *τεχνοπαίγνιον* ή άλλως *carmen figuratum*, και των σχολίων σε αυτό βλ. WENDEL, *Scholia in Theocritum vetera*, σσ. 343-44. Επίσης, νεώτερη έκδοση από τον I. A. POWELL, *Collectanea Alexandrina. Reliquiae Minores Poetarum Graecorum Aetatis Ptolemaicae 323 – 146 B.C. Epicorum, Elegiacorum, Lyricorum, Ethicorum*, Oxonii, 1925, σ. 117. Για τον Σιμία και το έργο του βλ. ειδικότερα L. A. GUICHARD, “Simias’ pattern poems: the margins of the canon”, εις: M. A. HARDER et al. (eds.), *Beyond the Canon*, [Hellenistica Groningana], Peeters, Leuven, 2006, σσ. 83-99. Σημείον αναφοράς για τα *τεχνοπαίγνια* αποτελεί σαφώς από εδώ και στο εξής η εξαντλητική μονογραφία της CHRISTINE LUZ, *Technopaignia. Formspiele in der griechischen Dichtung*, [Mnemosyne Supplements, 324], Brill, Leiden – Boston, 2010, σσ. 330-332 για τον *Πέλεκυν*.

⁹⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 128.

Η διδασκαλία της ποιήσεως αποσκοπούσε στην προετοιμασία των μαθητών για το αντικείμενο της ρητορικής, γνώση της οποίας έπρεπε να κατέχουν ως ένα βαθμό εκείνοι που προσέβλεπαν στην ένταξή τους στον γραφειοκρατικό μηχανισμό του κράτους ή της εκκλησίας. Αυτή η πρακτική διάσταση και ο προσανατολισμένος ως ένα βαθμό στην υπηρεσία της ρητορικής σκοπός της ποιήσεως καθίσταται εμφανής μέσα από τα σχόλια του Ευσταθίου, ο οποίος αποδεικνύεται σχολαστικός στην επισήμανση στους μαθητές του πλείστων όσων ομηρικών χωρίων καταλλήλων προς χρήσιν για την κάθε περίπτωση.⁹⁶ Συχνή ήταν μάλιστα, πέραν του Ομήρου, η επιλογή ποιημάτων και της ελληνιστικής περιόδου, όπως ορισμένα από τα *Ίδιλλια* του Θεοκρίτου, όπου έκανε εντονότερη την παρουσία της η χρήση ρητορικών τόπων.⁹⁷ Η πρακτική αυτή δεν αποτελούσε ωστόσο νεωτερισμό του 12ου αι., διότι ήδη από τον 4ο ο Λιβάνιος αντλούσε το υλικό του για την διδασκαλία της ρητορικής από τα ομηρικά έπη και άλλους εκπροσώπους της επικής ποιήσεως.⁹⁸

Αναφορικά λοιπόν με την διδασκαλία του αντικειμένου αυτού κατά τον δωδέκατο αιώνα εγράφησαν από τους διδασκάλους της εποχής ειδικά εγχειρίδια με *προγυμνάσματα*, ασκήσεις δηλ. για την προετοιμασία των μαθητών στην σύνταξη συντόμων κειμένων.⁹⁹ Οι επιρροές στο είδος αυτό προέρχονταν σε

⁹⁶ Βλ. για παράδειγμα R. NÜNLIST, “Homer as a Blueprint for Speechwriters: Eustathius’ Commentaries and Rhetoric”, *GRBS* 52.3 (2012), 493-509.

⁹⁷ Για παράδειγμα, πολύ συχνά χρησιμοποιείτο το 17ο *ιδύλλιο* του Θεοκρίτου, το οποίο αποτελούσε εγκώμιο προς τον Πτολεμαίο Φιλάδελο της Αιγύπτου (309-246 π.Χ.), βλ. RUTH WEBB, “Poetry and rhetoric”, εις: S. E. PORTER (ed.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B.C. – 400 A.D.)*, Brill, Boston – Leiden, 2001, σσ. 339-369, ιδ. σ. 359. Για το ποίημα βλ. τον σχολιασμό του GOW, *Theocritus*, vol. II, σσ. 325-47. Νέα σχολιασμένη έκδ. με αγγλ. μτφρ. και πλούσιο σχολιασμό, όπου επισημαίνονται προσεκτικά οι πολλοί ρητορικοί τύποι και τεχνικές του έργου, πραγματοποίησε ο R. HUNTER, *Theocritus. Encomium of Ptolemy Philadelphus*, [Hellenistic Culture and Society, 39], Univ. of California Press, 2003, βλ. δε ιδίως σ. 70, όπου τονίζεται ότι ο αμβροσιανός κώδ. αποτελεί τον πιο αξιόπιστο μάρτυρα της χειρόγραφης παραδόσεως του κειμένου. Τον προσανατολισμό και τον χαρακτήρα του έργου μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της εποχής αναλύει ο O. MURRAY, “Ptolemaic royal patronage”, εις: P. MCKECHNIE – P. GUILLAUME (eds.), *Ptolemy II Philadelphus and His World*, [Mnemosyne Supplements, 300], Brill, Leiden – Boston, 2008, σσ. 9-24.

⁹⁸ RUTH WEBB, “Libanios’ use of homeric subjects in his Progymnasmata”, *QUCC* 124 (2010), 131-152.

⁹⁹ Για μία εξαντλητική πραγματεία του θέματος των *προγυμνασμάτων*, της θέσεώς τους στην ιστορία της ρητορικής στην βυζαντινή περίοδο, τους κυριότερους εκπροσώπους και τα έργα τους

μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από την μελέτη των *προγυμνασμάτων* προγενεστέρων ρητόρων που διαμόρφωσαν το είδος ή έπειτα διέπρεψαν σε αυτό,¹⁰⁰ όπως ο Αίλιος Θέων (fl. α΄ μισό 2ου αι. μ.Χ.),¹⁰¹ ο Ερμογένης (160 – ante 230 μ.Χ.),¹⁰² ο Ιμέριος (300/310 – post 380 μ.Χ.),¹⁰³ ο Λιβάνιος (314 – ca. 393 μ.Χ.),¹⁰⁴ ο

βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α΄, σσ. 160-96. Για μία σύντομη επισκόπηση στην Αρχαία Ελλάδα και Ρώμη βλ. J. PENDORFF, *Progymnasmata. Rhetorische Anfangsübungen der Alten Griechen und Römer*, Ostern, 1911. Πρβλ. RUTH WEBB, “The Progymnasmata as Practice”, εις: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 2001, σσ. 289-316. Για την λογοτεχνική διάσταση του *προγυμνάματος* βλ. HELENA CICHOCKA, “Progymnasma as a literary form”, *SIFC*, 3 Serie, 10 (1992), 991-999.

¹⁰⁰ Αγγλ. μτφρ. και σχολιασμό των προγυμνασμάτων πολλών εκ των ρητοροδιδασκάλων αυτών (Θεώνος, Αφθονίου, Ερμογένους, Νικολάου κ.ά.) πραγματοποίησε ο G. A. KENNEDY, *Progymnasmata. Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, Atlanta, 2003.

¹⁰¹ M. PATILLON – G. BOLOGNESI, *Ailius Théon, Progymnasmata*, Les Belles Lettres, Paris, 1997. Βλ. και M. HEATH, “Theon and the history of the progymnasmata”, *GRBS* 43 (2002/3), 129-160. Ο Θέων αυτός δεν πρέπει να συγχέεται με τον ομώνυμο μεταγενέστερό του Αλεξανδρέα επίσης μαθηματικό-αστρονόμο και πατέρα της Υπατίας (4ος αι. μ.Χ.), αλλά και τον πλατωνικό φιλόσοφο Θέωνα τον Σμυρναίο (2ος αι. μ.Χ.), για τους οποίους βλ. το αμέσως επόμενο κεφ.

¹⁰² Ed. H. RABE, *Hermogenis Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae, 1913.

¹⁰³ Ed. A. COLONNA, *Himerii declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, Romae, 1951, ιδ. σ. xxviii, όπου ο εκδ. εντοπίζει επιρροές του Ιμερίου στα ομηρικά σχόλια του Ευσταθίου. Βλ. τώρα HELENA-MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarios ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1995, σσ. 578-79 όπου οι συγκεκριμένες αναφορές. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αρχαιότερος κώδ. που διασώζει προγυμνάσματα του Ιμερίου είναι ο γνωστός βοδληιανός Barocci 131 των μέσων του 13ου αι., βλ. COLONNA, *ό.π.*, σσ. xxii-xxiii. Για τον κώδ. βλ. N. G. WILSON, “A Byzantine Miscellany: MS. Barocci 131 described”, *JÖB* 27 (1978), 157-79, ιδ. σ. 168.

¹⁰⁴ Ed. R. FÖRSTER, *Libanii Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vols. V-VIII, Leipzig, 1909-15. Αγγλ. μτφρ. και σχολιασμό έκαμε ο G. A. GIBSON, *Libanius’ Progymnasmata. Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, Atlanta, 2008.

Σεβήρος από την Αλεξάνδρεια (4ος αι. μ.Χ.),¹⁰⁵ ο Αφθόνιος (4ος/5ος αι. μ.Χ.),¹⁰⁶ ο Νικόλαος Μύρων (ca. 430 – post 491 μ.Χ.),¹⁰⁷ ο Χορίκιος (6ος αι. μ.Χ.),¹⁰⁸ ο Ιωάννης Σαρδιανός (10ος αι. μ.Χ.),¹⁰⁹ ο Ιωάννης Γεωμέτρης (β' μισό 10ου αι. μ.Χ.)¹¹⁰ και ο

¹⁰⁵ Την έκδ. των προγυμνασμάτων του Σεβήρου Αλεξανδρέως –ο οποίος δεν πρέπει να συγχέεται με τον μοσοφυσίτη θεολόγο και επίσκοπο Αντιοχείας Σεβήρο του 5ου/6ου αι., βλ. T. E. G(REGORY), s.v. Severos, ODB, III, σσ. 1884-85– πραγματοποίησε ο E. AMATO, *Severus sophista Alexandrinus progymnasmata quae exstant omnia*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], De Gruyter, Berolini – Novi Eboraci, 2009. Όσον αφορά στο *fortleben* του Σεβήρου και ειδικότερα στον 12ο αι. είναι πολύ ενδιαφέρουσα η επίδραση που φανερώνεται σε δύο επιγράμματα του Νικήτα Ευγενειανού με τίτλο: *Εἰς κόρην ἐζωγραφημένην και εἰς ἐκτομίαν πορνεύοντα* (αρ. 65, έργα Π.15 & 18, σ. 153) τα οποία φαίνονται βασισμένα στις *ἠθοποιίες* του σοφιστή *Τίνας ἄν εἴποι λόγους ζωγράφος, γράψας κόρην καὶ ἐρασθεὶς αὐτήν* (αρ. θ', σσ. 26-28) και *Τίνας ἄν εἴποι λόγους εὐνοῦχος ἐρῶν* (αρ. ι', σσ. 29-30) αντιστοίχως.

¹⁰⁶ Ed. H. RABE, *Aphthonii Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae, 1926.

¹⁰⁷ I. FELTEN, *Nicolai Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1913. Τμήμα δύο φύλλων (290v-291v) του κώδ. *Mon. gr. 478* του 12ου αι. παραδίδει μέρος του έργου του Νικόλαου, βλ. FELTEN, *ό.π.*, σ. vii. Για τον Νικόλαο βλ. και RUTH WEBB, “The Model Ekphraseis of Nikolaos the Sophist as Memory Images”, εις: M. GRÜNBAERT (ed.), *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter / Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, [Millennium Studien / Millenium Studies, 13], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 463-75.

¹⁰⁸ Ed. R. FÖRSTER, *Choricii Gazaevi Opera*, editionem confecit E. RICHTSTEIG, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1972 (editio stereotypa editionis anni 1929). Αγγλ. μτφρ. και σχολ. από τον J. PENELLA (ed.), *Rhetorical exercises from Late Antiquity. A Translation of Choricus of Gaza's Preliminary Talks and Declamations with an epilogue on Choricus' reception in Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 2009. Βλ. και CLAUDIA GREGO, “Late Antique Portraits: Reading Choricus of Gaza's Encomiastic Orations (I –VIII F.-R.)”, *WSt* 124 (2011), 95-116. Τον 12ο αι. ο Γρηγόριος Πάρδος σύστηνε στους μαθητές του την ανάγνωση του Χορικίου, βλ. E. AMATO, “Epilogue. The fortune and reception of Choricus and of his works”, εις: PENELLA, *ό.π.*, σσ. 261-302, ιδ. 284-85. Αναφέραμε ήδη στο οικείο σημείο σε προηγούμενο κεφ. και τις προσπάθειες του Τζέτζη (επ. 24) να ανεύρει στην πρωτεύουσα έναν κώδ. του Χορικίου, βλ. σ. 187. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους κώδ. που παραδίδουν μέρος του έργου του Χορικίου ο αρχαιότερος είναι ο περγαμηνός *Marc. gr. 439* του 12ου αι., βλ. FÖRSTER, *ό.π.*, σ. xxvii. Για τον κώδ., ο οποίος παραδίδει επίσης έργα του Λιβανίου και συλλογή γνωμικών, βλ. MIONI, *Thesaurus Antiquus*, II, σσ. 209-210.

¹⁰⁹ H. RABE, *Ioannis Sardiani Commentarium in Aphthonii Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1928. Βλ. και την σημαντική μελέτη του K. ALPERS, *Untersuchungen zu Johannes Sardinianus und seinem Kommentar zu den Progymnasmata des Aphthonios*, [Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft, Bd. 62], Braunschweig, 2009.

¹¹⁰ A. LITTLEWOOD, *The progymnasmata of Ioannes Geometres*, Amsterdam, 1972. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Νικήτας Ευγενειανός και πάλι υπήρξε ίσως επηρεασμένος θεματικώς από τον Γεωμέτρη

Ιωάννης Δοξαπατρής (β' μισό 11ου αι. μ.Χ.).¹¹¹ Για τον λόγο αυτό ακολουθούταν πιστά και η διάκριση σε 14 τον αριθμό καθορισμένα είδη, την οποία επεξεργάστηκε περισσότερο ο Αφθόνιος: *μῦθος, διήγημα, χρεία*,¹¹² *γνώμη*,¹¹³ *άνασκευή, κατασκευή*,¹⁰¹ *κοινός τόπος, έγκώμιον, ψόγος, σύγκρισις, ήθοποιία, έκφρασις*,¹¹⁴ *θέσις, περί νόμου είσφορά.*

Το πλέον εκτεταμένο από την περίοδο αυτή αλλά και από όλην την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι το *coirpus* που συνέταξε ο Νικηφόρος Βασιλάκης, το οποίο αποτελείται από 56 προγυμνάσματα στις περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες (7 *μῦθοι*, 16 *διηγήματα*, 3 *χρεϊαι/ γνῶμαι*, από μία *άνασκευή, κατασκευή* και *έγκώμιον* και 27 *ήθοποιίες*).¹¹⁵ Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ όλα τα υπόλοιπα *προγυμνάσματα* αντλούν ή πραγματεύονται θέματα από την κοσμική γραμματεία –π.χ. ο *μῦθος* με θέμα *λέων και ταῦρος* (*προγύμν.* υπ' αρ. 1, ed. PIGNANI) ή *Διήγημα τὸ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας* (αρ. 22)–, στην περίπτωση των *ήθοποιιών* παρατηρείται το εξής: μόνον οι μισές (αρ. 30-42) πραγματεύονται βιβλικά θέματα, όπως π.χ. *Τίνας ἄν εἶπε λόγους ὁ Ἰωσήφ, ὑπὸ τῆς Αἰγυπτίας γυναικὸς κατηγορηθεὶς*

καθώς συνέθεσε ολίγους στίχους *Εἰς μῆλον* (αρ. 65, έργο II.2, σ. 152), ενώ με το ίδιο θέμα είχε συνθέσει *προγυμνάσματα* και ο τελευταίος (βλ. LITTLEWOOD, αρ. IV, V, VI).

¹¹¹ Ed. CHR. WALZ, *Rhetores Graeci ex codicibus florentinis...*, vol. II, Stuttgartiae – Tubingae, 1835, σσ. 69-80 (*Προλεγόμενα εἰς τὴν ῥητορικὴν*), 81-564 (*Ῥητορικαὶ ὁμιλίαι εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου προγυμνάσματα*). Βλ. όμως τώρα G. A. GIBSON, “The anonymous progymnasmata in John Doxapatres’ *Homiliae in Aphthonium*”, *BZ*102.1 (2009), 83-94, ο οποίος αποδεικνύει ότι το δεύτερο έργο, τα *προγυμνάσματα*, δεν μπορεί να θεωρείται πόνημα του Δοξαπατρή.

¹¹² R. F. HOCK – E. N. O’NEIL (engl. trans. & ed.), *The Chreia and Ancient Rhetoric Classroom Exercises*, Atlanta, 2002.

¹¹³ G. A. GIBSON, “Two technical terms in Greek progymnasmata treatises”, *RhM*152.2 (2009), 141-49.

¹¹⁴ Βλ. RUTH WEBB, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate, 2009.

¹¹⁵ ADRIANA PIGNANI, *Niceforo Basilace, Progimnasmata e monodie. Testo critico, introduzione e traduzione*, [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 10], Neapoli, 1983. Για την ανάλυσή τους βλ. και HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σσ. 185-87. Βλ. ακόμη S. AWERINZEW, “Zu den Ethiopien des Nikephoros Basilakes”, εις: H. GOLTZ (ed.), *Eikon und Logos. Beiträge zur Erforschung byzantinischer Kulturtraditionen, 1.2 und Bildtafeln*, Halle, 1981, σσ. 9-14. Για κριτικές φιλολογικές παρατηρήσεις σημαντικό είναι το άρθρο του W. HÖRANDNER, “Zu den Progymnasmata des Nikephoros Basilakes. Bemerkungen zu kritischen Neuedition”, *JÖB*36 (1986), 73-88.

καί εἰς εἰρκτήν ἐμβληθεῖς (αρ. 31) ἢ *Τίνας ἂν εἴποι λόγους ὁ Δαυίδ, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ Σαούλ καὶ κρατηθεῖς ὑπὸ τῶν ἄλλοφύλων καὶ μέλλων ἀποσφαγῆναι* (αρ. 33)· οι υπόλοιπες αντλούν τα θέματά τους από την κλασική γραμματεία (αρ. 43-54) ἢ στον πυρήνα τους εὐρίσκεται ἄλλο κοσμικό θέμα (αρ. 55-56). Ἐχει, μάλιστα, παρατηρηθεῖ ὅτι στην περίπτωση κατὰ την οποία στα *προγυμνάσματα* ὁ διδάσκαλος πραγματεύεται τολμηρά θέματα, ὅπως ἡ *ἠθοποιία* με τίτλο *Τίνας ἂν εἴποι λόγους ἢ Πασιφάη, ὑπὸ ταύρου ἐρασθεῖσα*, (αρ. 54),¹¹⁶ εἶναι ἡ ἐνδυση τοῦ κειμένου με τὸν χαρακτήρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀσκησης που τὸ προστατεύει ἀπὸ τὴν λογοκρισία τῆς Ἐκκλησίας.¹¹⁷ Καὶ ἄλλοι διακεκριμένοι διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς συνέθεσαν *προγυμνάσματα*: ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Μιχαήλ Ἰταλικοῦ προήλθε ἡ *ἠθοποιία* με τίτλο «*Ποίους ἂν εἴποι λόγους ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς, παρὰ τοῦ νεωκόρου τοῖς Βενετικοῖς πωλούμενος*»,¹¹⁸ τοῦ Ἰωάννη Κιννάμου διασώζεται ἐκείνη που ἐπιγράφεται «*Ποίους ἂν εἴπε λόγους ζωγράφος ζωγραφῶν τὸν Ἀπόλλωνα ἐν δαφνίνῳ πίνακι, καὶ μὴ συγχωροῦντος τοῦ πίνακος*»,¹¹⁹ ἐνῶ ὁ μαῖστωρ τῶν φιλοσόφων Μανουήλ Σαραντηνός ἔγραψε μῦθο με θέμα «*λέων καὶ ἄλωπεκὴ*».¹²⁰ Ἐπίσης, μετὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης διασώζεται καὶ ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο γραμμένο ἐν εἰδει *προγυμνασμάτος*, πιο συγκεκριμένα στο εἶδος τῆς *ἠθοποιίας* καὶ σατιρικό στο ὕφος: «*Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς ἐν ἠθοποιίᾳ, οἴους ἂν εἴπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ, ὅτε τὴν ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κῆρ Μιχαήλ τοῦ Ἀγχιάλου λουόμενος ἀφηρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἔξω στρώμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἀστεῖως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς*».¹²¹

¹¹⁶ Καὶ στην *ἠθοποιία* αὐτὴ παρατηρεῖται ἐπίδραση ἀπὸ ἀντίστοιχη τοῦ Σεβήρου, αρ. ι', σ. 29.19-20.

¹¹⁷ Βλ. H.-G. BECK, *Das byzantinische Jahrtausend*, Munchen, 1978, ἑλλην. μτφρ. Δ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 1992², σ. 199, νεοελλην. ἀπόδοση στis σσ. 438-39.

¹¹⁸ Τόμ. Β', αρ. 82, ἔργο VI.1, σσ. 238. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Α', σ. 188.

¹¹⁹ Τόμ. Β', αρ. 103, ἔργο II.1, σ. 285. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Α', σσ. 187-88.

¹²⁰ Τόμ. Β', αρ. 182, ἔργο IV.1, σ. 479.

¹²¹ Τόμ. Β', αρ. 67, ἔργο IV.22, σ. 167. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Α', σσ. 188-90.

Το δεύτερο μεγαλύτερο *corpus* της εποχής, μετά από εκείνο του Νικηφόρου Βασιλάκη, προέρχεται από την δραστηριότητα του *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* Νικηφόρου Χρυσοβέργη. Πρόκειται για εννέα *προγυμνάσματα*, τα οποία διακρίνονται στις εξής κατηγορίες: πέντε είναι *μῦθοι*, δύο *διηγήματα* και δύο *ἠθοποιίες*.¹²² Η μία εκ των δύο *ἠθοποιῶν* έχει πάλι ως κεντρικό θέμα βιβλικό επεισόδιο («*τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Ἀαρών, ὅτε τοῦ Μωϋσέως εἰς τὸ ὄρος χρονίσαντος παρεχώρησε τοῖς Ἰουδαίοις ὑπ' ἐκείνων ἀναγκασθεῖς, καὶ ἔμοσχοποίησαν*»). Εξόχως ενδιαφέρουσα είναι ωστόσο η δεύτερη με τίτλο: «*Τίνας ἂν εἶποι λόγους χριστιανὸς φιλόλογος Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου κωλύοντος τὰς ἑλληνικὰς βίβλους ἀναγινώσκειν*», όχι μόνο διότι το θέμα της είναι κοσμικό, βασισμένο μάλιστα σε ένα πολύ γνωστό ιστορικό γεγονός και αφορά στις πράξεις ενός υπαρκτού προσώπου¹²³ αλλά γιατί έχει εκφρασθεί από τους Kazhdan και

¹²² Τόμ. Β', αρ. 219, έργα III.1-9, σσ. 562-63. Για τα *προγυμνάσματα* του Χρυσοβέργη βλ. και τις παρατηρήσεις του HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σσ. 165, 167-68, 190.

¹²³ Τόμ. Β', αρ. 219, ἔργο III.8, σ. 562. Βλ. και τις κριτικές παρατηρήσεις και διορθώσεις του E. KURTZ, "Zu Nikephoros Chrysoberges' Ethopöie über Julians Rhetorenedikt", *BZ* 25 (1925), 312. Πρβλ. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σ. 190. Για το *Περὶ Παιδείας Διάταγμα* του Ιουλιανού της 17ης Ιουνίου 362, βλ. ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ἰουλιανός. Μία βιογραφία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2001, σσ. 27-28, ενώ για το παιδευτικό του ιδεώδες σσ. 185-233. Πράγματι, εξαιρώντας την παραπάνω *ἠθοποιία* του Χρυσοβέργη, μας είναι γνωστές μόνον άλλες δύο που αναφέρονται σε βυζαντινούς αυτοκράτορες: i. η ανώνυμη (που συνήθως αποδίδεται στον Ιωάννη Δοξαπατρή) στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε' και ii. η ἔμμετρη του Ιωάννη Γεωμέτρη που απευθύνεται στον, νεκρό τότε, Νικηφόρο Β' Φωκά. Ηθοποιία μπορεί να θεωρηθεί και το απόσπασμα που αφορά στον αποχαιρετισμό της αυτοκράτειρας Ζωής κατά την εξορία της στην νήσο Πρίγκηπος, το οποίο εντέχνως ενσωμάτωσε ο Μιχ. Ψελλός στην *Χρονογραφία* του. Μπορεί να αναφερθεί εδώ συμπληρωματικά εδώ και η *ἠθοποιία* που συνέθεσε ο ίδιος ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Β' Παλαιολόγος σχετικά με την ήττα του Οθωμανού σουλτάνου Βαγιαζήτ από τον Μογγόλο Ταμερλάνο (1402), βλ. σχετικά HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σσ. 149, 185, 191. Παρ' ὅλο που δεν πρόκειται για *προγύμνασμα*, θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό και την περίπτωση του ανεπιγράφου σχεδίου που παραδίδεται από τον κυπριακό κώδ. *Vat. gr. PP Pii II 54*, φφ. 451r-v, inc.: *Οὕτω μὲν ἡ κακίστη ἐκείνη βασιλὶς Εὐδοξία...*, στο οποίο περιγράφονται η σύγκρουση της εν λόγω αυτοκράτειρας (395-404) με τον Πατριάρχη Κων/πόλεως άγ. Ιωάννη τον Χρυσόστομο και οι διώξεις που υπέστη ο τελευταίος. Για την σύγκρουσή τους βλ. K. HOLLUM, *Theodosian Empress. Women and Imperial Domination in Late Antiquity*, Univ. of California Press, 1989, σσ. 70-76.

Franklin και η άποψη ότι με συγκεκριμένο τρόπο ο ρήτωρ άσκησε κριτική στις προσπάθειες των Κομνηνών αυτοκρατόρων να ελέγξουν το εκπαιδευτικό σύστημα.¹²⁴ Η υπόθεση αυτή, την οποία ορθώς οι συγγραφείς εκφράζουν με τις δέουσες επιφυλάξεις, δεν φαίνεται ότι μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή. Κατ' αρχάς, δεν υπάρχουν αμφιβολίες ότι ο Χρυσοβέργης διετέλεσε *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* από το 1200 ως το 1204, διάστημα κατά το οποίο ευνοήτως συνετέθησαν και τα *προγυμνάσματα*.¹²⁵ Επομένως, δεν καθίσταται σαφές για ποιον ακριβώς λόγο θα ένωθε ο Χρυσοβέργης την ανάγκη να εκφράσει την κριτική του συγκεκριμένα δύο σχεδόν δεκαετίες μετά την πτώση της δυναστείας των Κομνηνών. Επιπλέον, όπως έχει παρατηρήσει ο Kaldellis, ο διδάσκαλος στο *προγύμνασμα* του εστιάζει περισσότερο στις αρετές της ελληνικής γλώσσας ακολουθώντας το πρότυπό του, τον αγ. Γρηγόριο Ναζιανζηνό, παρά στα επιχειρήματα του Ιουλιανού για την ενέργειά του αυτή.¹²⁶ Αν κατά τον τέταρτο αιώνα είχε ακόμη νόημα να τονισθεί αυτή η διάσταση, καθώς δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η διαδικασία της συμφιλίωσης δύο φαινομενικά αλλά όχι ουσιαστικά αντιρρόπων δυνάμεων, του ελληνισμού και του χριστιανισμού, στις αρχές του δεκάτου τρίτου είναι μάλλον περιττή μία τέτοια προσπάθεια.¹²⁷ Θεωρούμε λοιπόν περισσότερο πιθανό ότι η επιλογή του βασίσθηκε στην μεγάλη διδακτική αξία του έργου του Αγ. Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, ο οποίος παραδοσιακά αποτελούσε υπόδειγμα ύφους, και ήταν περισσότερο ζήτημα συγκυρίας παρά προσπάθεια ασκήσεως κριτικής.

¹²⁴ Την άποψη για την άσκηση συγκεκριμένης κριτικής στον αυτοκράτορα έχουν εκφράσει οι KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 244 υποσημ. 50.

¹²⁵ Βλ. παραπάνω σ. 207. Το ίδιο γίνεται άλλωστε δεκτό και από τους KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, σ. 231. Για την άσκηση κριτικής στον αυτοκράτορα και τις μεθόδους που χρησιμοποιούντο για τον λόγο αυτό βλ. την βασική μονογραφία του F. TINNEFELD, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971.

¹²⁶ A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of Classical Antiquity*, Cambridge Univ. Press, 2007, σ. 161.

¹²⁷ Τις πρώτες αναφορές στα τέλη του 12ου αι. από τους Βυζαντινούς στον εαυτό τους με το όνομα "Έλληνες με μία ευρύτερη συλλογική έννοια και όχι μόνο την γλωσσική ή παιδευτική αναλύει ο KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium*, σ. 340 κ.ε.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ρητορικά προγυμνάσματα απαντούν ενίοτε και στην μορφή σχεδών, τα οποία μάλιστα αρκετά συχνά συνιστούν όχι λιγότερο ενδιαφέρουσες συνθέσεις από τα κανονικά προγυμνάσματα. Έτσι, διαθέτουμε δύο σχέδη υπό τύπον *ήθοποιῶν* του Νικολάου Καλλικλή (*Τίνας ἂν εἴποι λόγους Φοῖνιξ ὁ παιδαγωγὸς τῷ Ἀχιλλεῖ* και *Τίνας ἂν εἴποι λόγους πρὸς τὸν αὐτοῦ υἱὸν Αἴας τελευτῶν*) καθώς και μίαν *ἔκφρασιν ἔαρος*.¹²⁸ Δύο ακόμη σχέδη στην μορφή αυτή είναι γνωστά υπό το όνομα του Νικολάου Μουζάλωνος, ένα με περιεχόμενο από την κλασική γραμματεία (*τίνας ἂν εἴποι λόγους Ἀνδρομάχη τοῦ Ἑκτορος νεκροῦ προκειμένου*) και ένα από τον χώρο της Αγίας Γραφής (*τίνας ἂν εἴποι λόγους ἡ Σάρρα πρὸς τὸν Ἀβραάμ μέλλοντα θῦσαι τὸν Ἰσαάκ*). Η ύπαρξη του τελευταίου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εισαγωγή για πρώτη φορά σε μεγάλη έκταση χριστιανικῶν θεμάτων στα προγυμνάσματα δεν υπήρξε καινοτομία του Νικηφόρου Βασιλάκη,¹²⁹ ο οποίος ανέπτυξε περαιτέρω αυτή την ιδέα, αλλά είχε συντελεσθεί μία γενεά παλαιότερα, ενδεχομένως από τον Μουζάλωνα.

Η σύγκρισις ήταν ένα από τα είδη που κατά τον 12ο αι. δεν φαίνεται να καλλιεργήθηκε σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη προγυμνασμάτων ή τουλάχιστον δεν διεσώθη μεγάλο μέρος από την δραστηριότητα αυτή, πλήν δύο περιπτώσεων. Στην μία πρόκειται για έργο του Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος ανέλαβε τον ρόλο να υπερασπισθεί τον χειμώνα σε ένα αγώνα λόγου που έλαβε χώρα υπό την αιγίδα του *λογοθέτη τοῦ δρόμου* Δημητρίου Τορνίκη, ενώ στην άλλη έχουμε μία *προσωποποιία* του αδελφού του Μιχαήλ, όπου διαλέγονται η ψυχή και το σώμα.¹³⁰

Μετά την εισαγωγή του μαθητή στην ρητορική με την διδασκαλία των προγυμνασμάτων ενδιάμεσο σταθμό και απαραίτητη προπαρασκευή, πριν το

¹²⁸ Τόμ. Β', αρ. 122, έργο III.2-4, σ. 267. Για τις *ἔκφράσεις ἔαρος* βλ. MARINA LOUKAKI, "Ekphrasis earos. Le topos de la venue du printemps chez des auteurs byzantins", *Parekbolai* 3 (2013) 77-106, η οποία δεν λαμβάνει υπ' όψιν ωστόσο την *ἔκφρασιν* του Καλλικλέους, αν και αναφέρεται σε εκτενές ποίημά του, το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί ότι εγράφη σε σχολικό περιβάλλον, βλ. σ. 99 και ιδ. υποσημ. 97.

¹²⁹ Βλ. Η. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σ. 187.

¹³⁰ Για την *σύγκρισιν* του Νικήτα Χωνιάτη βλ. Τόμ. Β', αρ. 222, έργο II.12, σ. 581, ενώ για το έργο του Μιχαήλ βλ. Τόμ. Β', αρ. 221, έργο V.1, σ. 574. Για την εμπειριστατωμένη ανάλυσή τους βλ. Η. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σσ. 172-73.

τελικό στάδιο που αποτελούσε η σύνθεση *μελετώων*, εθεωρείτο η καλή γνώση της θεωρίας της ρητορικής. Σύμφωνα με τον κανόνα που είχε παγιωθεί από την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο την διδακτέα ύλη συνιστούσε ένα πενταμερές σώμα. Το πρώτο του μέρος αποτελούσαν τα *προγυμνάσματα* (i) του Αφθονίου και τα άλλα τέσσερα μέρη ήσαν κατά σειρά τα εξειδικευμένα και καλογραμμένα εγχειρίδια που είχε συντάξει ο Ερμογένης: *Περί στάσεων* (ii), *Περί εύρέσεως* (iii), *Περί ιδεών* (iv), καθώς και το ψευδο-ερμογένειο *Περί μεθόδου δεινότητος* (v).¹³¹ Το *Περί στάσεων* αποτελεί ουσιαστικά την πραγμάτευση της στάσης που έπρεπε να ακολουθεί ο συνήγορος στο δικαστήριο· το *Περί εύρέσεως* εξετάζει τα μέρη του δικανικού λόγου (*τὸ προοίμιον, τὴν κατάστασιν ἢ διήγησιν*, δηλ. το κυρίως μέρος, *τὴν προκατασκευὴν* και τέλος τα *σχήματα λόγου*)· το *Περί ιδεών* διατυπώνει κάθε μία από τις «ιδέες», τις έννοιες δηλ. που οδηγούν στην επίτευξη της *δεινότητος* (*καθαρότης, εὐκρίνεια, μέγεθος, σεμνότης, τραχύτης, σφοδρότης, λαμπρότης, ἀκμή, περιβολή, κάλλος, γοργότης, ἀφέλεια, γλυκύτης, δριμύτης, ἐπιείκεια, ἀλήθεια, βαρύτης, δεινότης*)· τέλος το *Περί μεθόδου δεινότητος* παραθέτει τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να επιτευχθεί η *δεινότης*, δηλ. με την χρήση ρητορικών σχημάτων (π.χ. *περί παραλείψεως καὶ ἀποσιωπήσεως, περί ἐπαναλήψεως, περί τοῦ κατὰ πεῦσιν σχήματος, περί ἀσυνδέτου, περί ὑπερβατοῦ, περί ἀντιθέτου, περί παρίσου κ.ά.*).¹³²

Μία εικόνα για την διδασκαλία της ρητορικής μέσα από τα προγυμνάσματα και την ρητορική θεωρία του Αφθονίου και του Ερμογένους παρέχει η ρητορική συλλογή που είναι συμβατικά γνωστή με τον τίτλο *Rhetorica Marciana* (Τόμ. Β', αρ. 20) από το χφ. που την παραδίδει, τον κώδ. *Marc. gr. 444* του 14ου αι. Αποτελείται από τρία μέρη. Εξ αυτών το πρώτο μέρος συνιστά μία σειρά δεκατεσσάρων *προγυμνασμάτων*, ένα για την κάθε υποκατηγορία (*μύθος, διήγημα, χρεία κ.ο.κ.*) με ανάμεικτο κοσμικό (π.χ. η *χρεία* προέρχεται από τον Σοφοκλή και η *γνώμη* από τον Δημοσθένη, ενώ η *ήθοποιία* έχει

¹³¹ Το *Περί μεθόδου δεινότητος* σήμερα πλέον θεωρείται ψευδο-ερμογένειο έργο, ωστόσο αναγνωρίζεται ότι μέρος του υλικού του προέρχεται από το πρωτότυπο υλικό του Ερμογένους, βλ. BARBARA PRICE WALLACH, "Ps.-Hermogenes and the Characterizing Oath", *GRBS* 22 (1981), 257-67, ιδ. σ. 257 υποσημ. 3 για παραπομπές στην σχετική βιβλιογραφία.

¹³² RABE, *Hermogenis Opera*, , σσ. 28-456. Βλ. και HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', σσ. 139-142. Πρβλ. G. A. KENNEDY, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton Univ. Press, 1983, σσ. 73-103.

θέμα *τίνας ἂν εἴποι λόγους Ἡρακλῆς μανία ληφθεῖς, καὶ δούλος τῶ Εὐρυσθεῖ καταστάς*) και χριστιανικό περιεχόμενο (π.χ. σύγκρισις Γρηγ. Θεολόγου και Μεγ. Βασιλείου, *ἔκφρασις τοῦ ἐν τῷ βαπτιστοῦ σεμνείῳ τεμένους* κ.ά.), το δεύτερο αποτελεί επιτομή του εγχειριδίου του Αφθονίου και το τρίτο του Ερμογένους. Παραδοσιακά εθεωρείτο ἔργο των τελών του 12ου αι., καθώς η συνύπαρξη κλασικών και χριστιανικών θεμάτων παρέπεμπε σε μία περίοδο μετά την δράση του Νικηφόρου Βασιλάκη, αλλά εσχάτως έχει θεωρηθεί ὅτι πρόκειται για σύνθεση του 14ου τελικά αι.¹³³ Ὅπως και αν έχει το ζήτημα της χρονολογήσεως της *Rhetorica Marciana*, δεν αλλάζει το γεγονός ὅτι πρόκειται για ἕναν πολύ καλό μάρτυρα του τρόπου με τον οποίο διδασκόταν η θεωρία της ρητορικής κατά τους μέσους και ὕστερους βυζαντινούς χρόνους.

Παράλληλα με την χρήση των εγχειριδίων του Αφθονίου και κυρίως του Ερμογένους πολλοί διδάσκαλοι του 12ου συνέθεσαν σχόλια ἢ πραγματοποίησαν επιτομές των ἔργων αυτών προς χρήση στην διδασκαλία. Ο Γρηγόριος Πάρδος σχολίασε εκτενῶς το *Περὶ μεθόδου δεινότητος* του Ερμογένους και θεωρείται συνήθως ὡς ο συντάκτης μίας πραγματείας *Περὶ λογογραφίας* που παραμένει μέχρι τούδε ανέκδοτη, ὡστόσο το ἔργο που φέρει τον τίτλο *Περὶ τρόπων* και του αποδιδόταν αποδείχθηκε ψευδεπίγραφο (η πατρότητα ανήκει πιθανότατα στον συγγραφέα Τρύφωνα του 1ου αι. π.Χ.).¹³⁴ Ειδικῆς μνείας χρήζει το γεγονός ὅτι ἀπὸ τα γραπτά

¹³³ Ὅλη η σχετικῆ βιβλιογραφία είναι συγκεντρωμένη στο ἀντίστοιχο λήμμα υπ' αριθ. 20 στον Τόμο Β'. Για την χρονολόγηση στον 14ο αι. βλ. τώρα Α. RHOBY, "Metaphors of nature in the poetry of Manuel Philes (XIVth c.)", εἰς: FLORENCE GARAMBOIS-VASQUEZ – D. VALLAT (eds.), *Le lierre et la statue. La nature et son espace littéraire dans l'épigramme gréco-latine tardive*, [Centre Jean Palerme, Memoires XXXVII], Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2013, σσ. 263-73, ἰδ. σ. 263.

¹³⁴ Τόμο Β', αρ. 170, ἔργα II.3-4, 6, σ. 417. Για τον σχολιασμό του *Περὶ μεθόδου δεινότητος* ἀπὸ τον Γρηγόριο γενικῶς βλ. KENNEDY, *Greek Rhetoric*, σσ. 315-16. Για την πραγμάτευση του *κατὰ πεῦσιν* σχήματος ειδικότερα στο ἴδιο ἔργο βλ. E. CARAWAN, *Erotosis: Interrogation in Greek Judicial Debate and Rhetorical Theory*, Diss., Univ. of North Carolina, 1980, σσ. 113-18, ενώ για του *παρίσου* βλ. VESSELA VALIAVITCHARSKA, "Byzantine Oratorical Rhythm and the Classical Heritage", *JÖB* 59 (2009), 213-227, ἰδ. σ. 221. Για το *Περὶ Λογογραφίας* ἔργο, ὅπου γίνεται ειδικῆ μνεία στον Προκόπιο τον Γαζαίο και τον Χορίκιο, βλ. A. CORCELLA, "Una testimonianza sulle *Προλαλιαί* di Procopio e Coricio di Gaza nel *Περὶ Λογογραφίας*", *Segno e Testa* 8 (2010), 247-64.

του αποδεικνύεται καλός γνώστης του έργου των αρχαίων ρητόρων, όπως ο Λυσίας, ο Αισχίνης, ο Ισοκράτης και ο Δημήτριος.¹³⁵

Στο *Περί μεθόδου δεινότητος* σχόλια συνέθεσε και ο διδάσκαλος Ιωάννης Γαληνός,¹³⁶ ενώ σχόλια τόσο στον Ερμογένη σε πολιτικό στίχο όσο και στα *προγυμνάσματα* του Αφθονίου συνέθεσε ο Ιωάννης Τζέτζης.¹³⁷ Από τον 12ο αι. σώζονται τέλος και ορισμένα σχόλια που αποδίδονται σε κάποιον σύγχρονο περ. του Τζέτζη σχολιαστή του Ερμογένους Χριστοφόρο, ο οποίος θα μπορούσε ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον *πρωτασηκρήτης* Χριστοφόρο Ζωναρά.¹³⁸ Ο τελευταίος είναι κυρίως γνωστός από τον παραινετικό προς τον υιό του λόγο που σκοπό είχε να τον πείσει να μην εγκαταλείψει τις σπουδές του. Στον λόγο αυτό που είναι κατάσπαρτος από βιβλικά κυρίως αλλά και κλασικά χωρία καταφαίνεται γνώση των θεωριών του Ερμογένους (π.χ. «... τι συγγράψαι καὶ διηγῆσασθαι κάλλους μετέχον καὶ σαφηνείας καὶ καθαρότητος ... καὶ ἢ γλῶττα πρὸς παρηγήσεις καὶ παρισώσεις καὶ κύκλους ἔξασκηθεὶ ῥητορικούς, καὶ μάθης τίνες μὲν γλυκύτητος ἔννοιαι τε καὶ λέξεις, τίνες δ' αὖθις σεμνότητος καὶ ποῖα δριμύτητος ... καὶ τίνα λόγου ποιούσι

¹³⁵ Για την γνώση του Λυσία από τον Πάρδο βλ. C. CAREY, *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Clarendon Press, Oxford, 2007, fragm. 429 & 506, σσ. 524-25 & 547 αντιστοίχως. Για τον Αισχίνη βλ. G. KLINKE, *Quaestiones Aeschineae Criticae*, Leipzig, 1897, σποράδην. Για τον Ισοκράτη βλ. MARIELLA MENCHELLI, “Bibliologia dell’ *ad Demonicum*: osservazioni sulla tradizione manoscritta e sulla scansione in sentenze”, εις: P. ODORICO (ed.), «*L’ Éducation au Gouvernement et à la Vie*». *La Tradition des «Règles de Vie» de l’Antiquité au Moyen-Âge. Actes du colloque international, Pise, 18 et 19 mars 2005*, [Autour de Byzance, 1], Centre d’études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, Paris, 2009, σσ. 45-73.

¹³⁶ Τόμ. Β΄, αρ. 51, έργο II.1, σ. 121. Δεν έχει αποσαφηνισθεί η περίπτωση αν ο Γρηγόριος Πάρδος γνώριζε και χρησιμοποίησε τον σχολιασμό του Ιωάννου Γαληνού στο *Περί μεθόδου*, όπως υποστηρίζει ο TH. M. CONLEY, “Notes on the Byzantine Reception of the Peripatetic Tradition in Rhetoric”, εις: W. W. FORTENBAUGH – D. MIRHADY (eds.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*, New Brunswick, 1994, σσ. 217-42, ιδ. σ. 219ή αν βασίσθηκαν και οι δύο σε μία κοινή πηγή, το οποίο φαίνεται επίσης πολύ πιθανό, σύμφωνα με την γνώμη του W. W. FORTENBAUGH, *Theophrastus of Eresus. Sources for his Life, Writings, Thought & Influence. Commentary*, vol. 8: *Sources on Rhetoric and Poetics*, [Philosophia Antiqua, vol. 97], Brill, Leiden-Boston, 2005, σσ. 45-46, 200-207.

¹³⁷ Τόμ. Β΄, αρ. 203, έργα I.27-28, σ. 518.

¹³⁸ Βλ. ΕΥΔ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, “Χριστοφόρου Ζωναρά, Ι. Λόγος παραινετικός εις τόν υιόν αυτού κυρόν Δημήτριον, II. Έπιστολές”, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 20 (1981), 385-407, ιδ. σ. 391.

δεινότητα· καί χρήση ταύταις κατά τέχνην τὴν Ἑρμογένειον, ἢ σὲ καὶ περὶ προοιμίων διδάξει...»),¹³⁹ η οποία δεν δηλοῖ ἀπαραιτήτως ὅτι ὁ Ζωναράς υπῆρξε ὁ ομώνυμος σχολιαστής του, ἀλλ' ἐντούτοις δεν μπορεῖ νὰ παραμείνει ἀπαρατήρητη. Πολλοὶ πάντως λόγιοι τῆς ἐποχῆς γνωρίζουν καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἑρμογένους, ἐξ αὐτῶν ὁμῶν ξεχωρίζει ἀναμφισβήτητα ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης.¹⁴⁰

Ἡ χρῆση τῶν εγχειριδίων τοῦ Αφθονίου καὶ τοῦ Ἑρμογένους, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν σχολίων που συνετάχθησαν γιὰ αὐτά, δεν σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν Βυζαντινὴ περίοδο καὶ δη κατὰ τὸν 12ο αἰ. που μας ἀφορᾶ σταμάτησε νὰ μελετᾶται ἡ *Ῥητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐτσι, κατὰ τὸ πρῶτο κίόλας μισό τοῦ 12ου αἰ. ἐγράφησαν ἐκτενέστατα σχόλια (262 σσ. τῆς ἐντυπῆς ἐκδ.) ἀπὸ συγγραφέα που παραμένει ἀνώνυμος καὶ ἀναφέρει γεγονότα τοῦ ἔτους 1126,¹⁴¹ ἀλλὰ καὶ συντομώτερα (60 σσ. τῆς ἐντυπῆς ἐκδ.) ἀπὸ τὸν σύγχρονό του Στέφανο Σκυλίτζη.¹⁴² Ὅσον ἀφορᾶ στὴν *Ῥητορικὴ* κρίνουμε πολὺ σημαντικό στο σημεῖο αὐτὸ νὰ προβοῦμε σὲ μία ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση. Εἶναι γνωστόν ὅτι ὁ ἀρχαιότερος κώδ. που παραδίδει τὸ κείμενό τῆς μαζί με τὴν *Ποιητικὴ* ἐπίσης τοῦ Ἀριστοτέλους καθὼς καὶ μία πλειάδα ἄλλων σχετικῶν με τὴν ρητορικὴ ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς, τοῦ Ἀψίνου κ.ά. εἶναι ὁ *Par. gr. 1741* τοῦ 10ου αἰ.¹⁴³ Στὸ φ. 299r ὑπάρχει τὸ ἐξῆς βραχὺ κτητορικὸ σημεῖωμα: *τοῦ σκουταριώτου νικῆτα*, τὸ ὁποῖο θεωροῦμε ὅτι παραπέμπει στὸν διδάσκαλο τοῦ 12ου αἰ. Νικήτα Σκουταριώτη (Τόμ. Β', ἀρ. 187) καὶ ὄχι σὲ κάποιον συγγενὴ τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου, κτήμα τοῦ ὁποῖου κατέστη τὸ χφ. κατὰ τὴν Παλαιολόγεια περίοδο.¹⁴⁴ Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. ἀξίος μνείας εἶναι ὁ βομβύκινος

¹³⁹ ΤΣΟΛΑΚΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 398.222-240.

¹⁴⁰ GERTRUD LINDBERG, *Studies in Hermogenes and Eustathios. The Theory of ideas and its application in the commentaries of Eustathios on the epics of Homer*, Lund, 1977. EADEM, "Eustathius on Homer: Some of His Approaches to the Text, Exemplified from His Comments on the First Book of the Iliad", *Eranos* 83 (1985), 125-40.

¹⁴¹ Τόμ. Β', ἀρ. 21, ἔργα I.1, σ. 79.

¹⁴² Τόμ. Β', ἀρ. 190, ἔργα I.1, σ. 496.

¹⁴³ Βλ. D. HARLFINGER – D. R. REINSCH, "Die Aristotelica des Parisinus gr. 1741", *Philologus* 114 (1970), 28-50.

¹⁴⁴ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 139 καὶ ὑποσημ. 34 ὅπου οἱ τρεῖς δωδεκασύλλαβοι στίχοι τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου που μας πληροφοροῦν ὅτι ὁ κώδ. υπῆρξε *δόσις* καὶ *δῶρον*

κώδ. *Par. gr. 1874*, ο οποίος παραδίδει έργα ρητορικής θεωρίας του Μινουκιανού, του Αψίνους και απόσπασμα του Μενάνδρου Ρήτορος.¹⁴⁵ Επίσης, ο περίφημος κώδ. *Par. gr. 2934* του Δημοσθένους, του 10ου αι., συνέχισε να χρησιμοποιείται, αφού σχόλια στις ώες του προσετέθησαν από τον Ιωάννη Καματηρό.¹⁴⁶

Πέραν της θεωρίας, όσον αφορά σε μία περισσότερο πρακτική διάσταση, ήταν η συλλογή παροιμιών και γνωμικών από τους διδασκάλους όχι μόνον του 12ου αι. αλλά και των προγενεστέρων και κυρίως των μεταγενεστέρων περιόδων, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την διάντιση και τον καλλωπισμό του λόγου σύμφωνα με τις επιταγές του Ερμογένους. Έχει επισημανθεί η περίπτωση συντόμων στίχων του Κωνσταντίνου Καλοήθους σε δημώδες ρητό που εξυπηρετούσαν πιθανότατα αυτό τον σκοπό,¹⁴⁷ αν και από τους διδασκάλους του 12ου αι. δεν σώζεται κάποια συλλογή παροιμιών ανάλογη με αυτές που συνέλεξαν ο Μάξιμος Πλανούδης και ο Γρηγόριος Κύπριος τον 13ο αι.¹⁴⁸ Δεν μπορεί να παραβλεφθεί ωστόσο ότι δύο σημαντικά χφφ. στην παράδοση της συλλογής του Ζηνοβίου χρονολογούνται στον 12ο αι., ήτοι οι κώδ. *Laur. Plut. 58,24* και *Par. gr. 3070*.¹⁴⁹ Επίσης, πολλοί διδάσκαλοι της περιόδου χρησιμοποιούσαν ή έδειχναν γνώση στα έργα τους παροιμιών αρχαιοτέρων ή και δημωδών της εποχής με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ευστάθιο.¹⁵⁰

ποθεινόν του φίλου του Μανουήλ Αγγέλου. Το ζήτημα της ταυτίσεως του κτήτορος του χφ. Νικήτα Σκουταριώτη αναπτύσσουμε εκτενώς σε σύντομο υπό εξέλιξη άρθρο μας.

¹⁴⁵ Βλ. M. PATILLON, *Apsinès. Art Rhétorique, Problèmes, À faux semblants*, Les Belles Lettres, Paris, 2001, σ. ciii.

¹⁴⁶ Βλ. παραπάνω σ. 202.

¹⁴⁷ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 93, έργο I.1, σ. 268.

¹⁴⁸ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 44-45. Η μόνη συλλογή του 12ου αι. είναι εκείνη του Μιχαήλ Γλυκά, δημωδών όμως ρητών, την οποία αφιέρωσε ο λόγιος μέσα από την φυλακή στον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό και η οποία δεν είχε διδακτικούς προσανατολισμούς, βλ. Τόμ. Β', αρ. 54, έργο II.3, σσ. 127-28.

¹⁴⁹ W. BÜHLER, *Zenobii Athoi Proverbia*, vol. I: *Prolegomena*, Gottingae, 1987, σσ. 75-79 και 91-96 αντιστοίχως.

¹⁵⁰ Βλ. KURTZ E., "Die Sprichwörter bei Eustathios von Thessalonike", παράρτημα εις: O. CRUSIUS - L. COHN, *Zur Handschriftliche Ueberlieferung, Kritik und Quellenkunde der Paroemiographen*, [Philologus Supplement, VII], Göttingen, 1892, σσ. 307-321 [= ανατύπ. εις: *Corpus Paroemiographorum Graecorum*

Παραδοσιακά η διδασκαλία της ρητορικής επεκτεινόταν σε υψηλότερο επίπεδο μέσα από την σύνθεση *μελετών* (*declamationum*),¹⁵¹ εκτενεστέρων δηλ. υποθετικών λόγων που θα εκφωνούσε ένα μυθολογικό ή και υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο που εκαλείτο να αντιμετωπίσει την μία ή την άλλη κατάσταση, βλ. λ.χ. την *μελέτη* του Λιβανίου *Άπολογία Σωκράτους* (ed. FÖRSTER, αρ. 1) ή *Πρεσβευτικός προς τους Τρῶας ὑπὲρ τῆς Ἑλένης. Μενέλεως* (αρ. 3) και *Πρεσβευτικός προς τους Τρῶας... Ὀδυσσεύς* (αρ. 4). Παρ' ὅλο που τα *προγυμνάσματα* καλλιεργήθηκαν σε σχετικῶς μεγάλο βαθμό κατά τον 12ο αι. στο Βυζάντιο, είναι εμφανές ὅτι δεν ισχύει το ἴδιο για το επόμενο στάδιο. Από αντίστοιχη δραστηριότητα κατά τον 12ο αι. ἔχει διασωθεῖ μόνον ἡ *Κατὰ Βαγῶαν* μελέτη του Νικηφόρου Βασιλάκη.¹⁵²

Υπάρχουν, ωστόσο, ικανοποιητικές ενδείξεις ὅτι τὴν ἴδια περίοδο αναγιγνώσκονταν και ἐχρησιμοποιούντο στην διδασκαλία, ἔστω και σε κατώτερο επίπεδο, τα *προγυμνάσματα* και οἱ *μελέτες* του Λιβανίου. Πράγματι στον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92* παραδίδονται τρία σχέδια του επισκόπου Κορίνθου, πιθανότατα του Γεωργίου Πάρδου, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ παράφραση *μελέτης* του Λιβανίου (ed. FÖRSTER, αρ. 33), ἓνα *προγυμνάσματός* του (αρ. 8) και ἓνα ἀποσπάσματος του επιταφίου λόγου του στον Ιουλιανό (ορ. 18).¹⁵³ Στον ἴδιο κώδ. παραδίδεται και σχέδος του Νικήτα Περιβλεπτηνού που ἀποτελεῖ και αὐτό παράφραση *μελέτης*

(*Leutsch-Schneidewin*) *Supplementum continens*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1961, no. IV]. Για περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ τους λογίους τῆς ἐποχῆς και ἀνάλυσή τους βλ. Karathanasis D.K., *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, Diss., München, 1936.

¹⁵¹ Για τὸ ρητορικό εἶδος τῆς *μελέτης* κλασικό παραμένει τὸ ἔργο του D. A. RUSSELL, *Greek Declamation*, Cambridge Univ. Press, 1983. Επίσης βλ. R. A. KASTER, "Controlling reason: Declamation in rhetorical education", εἰς: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman antiquity*, Leiden, 2001, σσ. 317–337.

¹⁵² Τόμ. Β', αρ. 44, ἔργο IV.57, σ. 111. Βλ. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, "Παρατηρήσεις στον *Βαγῶα* του Νικηφόρου Βασιλάκη", *Ἑλληνικά* 35 (1984), 147–50 για φιλολογικὲς διορθώσεις. Κυρίως ὅμως για μία ἐμβριθὴ ἀνάλυση του περιεχομένου και τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τις ὁποῖες συνετέθη βλ. P. MAGDALINO, "The *Bagoas* of Nikephoros Basilakes: A Normal Reaction?", εἰς: L. MAYALI–MARIAM. MART (eds.), *Of Strangers and Foreigners (Late Antiquity-Middle Ages)*, Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, σσ. 47–63.

¹⁵³ Τόμ. Β', αρ. 170, ἔργο IV.5, 6 και 8, σ. 418.

του ιδίου σπουδαίου ρητοροδιδασκάλου (αρ. 26),¹⁵⁴ αλλά και ανώνυμα σχέδη, με την σειρά τους παραφράσεις *μελετών* του Λιβανίου (αρ. 6, 26, 33).¹⁵⁵ Είναι αναμφίβολα ελκυστική η υπόθεση ότι τα τελευταία δύνανται να αποδοθούν στον Πάρδο ή τον Περιβλεπτηνό. Σε δύο από τα σχέδη του Πάρδου είναι μάλιστα εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και η διατύπωση του τίτλου: «*Τοῦ Κορίνθου τὸ βιβλίον Λιβανίου*». Το γεγονός αυτό υποδεικνύει, σύμφωνα με τον καθ. Βάσση που πρώτος εντόπισε τα σχέδη, ότι ο μητροπολίτης Κορίνθου είχε καταρτίσει δικό του βιβλίο για σχολική χρήση με σχέδη που ήσαν ουσιαστικά παραφράσεις έργων του Αντιοχέως σοφιστού.¹⁵⁶ Ερευνώντας την χειρόγραφη παράδοση των *προγυμνασμάτων* του Λιβανίου διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει κανένα χφ. προγενέστερο του 13ου/14ου αι. πλην του φλωρεντινού *Laur. Plut. 57,44* (siglum La) που ανάγεται στον 10ο αι.¹⁵⁷ Το αξιοσημείωτο είναι ωστόσο ότι ο κώδ. παραδίδει τις μελέτες που παρεφράσθησαν τον 12ο αι. από τους διδασκάλους Γρηγόριο Πάρδο και Νικήτα Περιβλεπτηνό [*μελέτη* υπ' αριθ. 33: φφ. 6r-12v· υπ' αριθ. 6: φφ. 50r-58v· υπ' αριθ. 26: φφ. 74v-80v] και μάλιστα στην αρχή του κειμένου εντοπίζονται σύντομα σχόλια στις παρακείμενες ώες που υποδεικνύουν προσεκτική ανάγνωση. Χρειάζεται όμως μία πιο προσεκτική εξέταση, για να αποδειχθεί αν οι ενδείξεις αυτές στον φλωρεντινό κώδ. μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια σε διδακτική χρήση του κώδ. από τους διδασκάλους του 12ου αι. ή άλλους αναγνώστες του χφ.

Κατά την βυζαντινή αντίληψη, που, όπως είδαμε, είχε ήδη παγιωθεί από την ύστερη αρχαιότητα, η κορωνίδα των επιστημών ήταν η φιλοσοφία, η οποία εδιδασκόταν στην ανωτέρα βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος. Κατά βάση επομένως τα υπόλοιπα αντικείμενα, η γραμματική, η ποιητική και η ρητορική

¹⁵⁴ Τόμ. Β', αρ. 172, έργο I.9, σ. 428.

¹⁵⁵ Τόμ. Β', αρ. 15, έργα I.79, 85 και 86, σ. 70.

¹⁵⁶ ΒΑΣΣΗΣ, " *Vaticanus Palatinus gr. 92*", σσ. 43-44.

¹⁵⁷ Βλ. την περιγραφή του κώδ. από τον Α. Μ. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. II, Florentiae, 1768, (ανατύπ. Leipzig, 1961), στήλ. 421-22. Για την χειρόγραφη παράδοση των μελετών βλ. FÖRSTER, *Libanii Opera*, V, σ. 362 (αρ. 6)· VI, σ. 511 (αρ. 26)· VII, σ. 79 (αρ. 33).

αποτελούσαν απαραίτητα μεν, αλλά ως ένα βαθμό προπαρασκευαστικά στάδια για τους λίγους και εκλεκτούς μαθητές που θα επεδίωκαν να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους ανερχόμενοι στο στάδιο αυτό.¹⁵⁸

Είναι ασφαλώς γνωστό ότι ο Πλάτων αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες της ελληνικής φιλοσοφίας μαζί με τον Αριστοτέλη, αλλά και ολόκληρης της δυτικής σκέψης εν γένει. Όπως και στην περίπτωση του σπουδαίου μαθητού του, τα έργα του μελετήθηκαν επισταμένως και συνετέθησαν για αυτά εκτενή και εμβριθή υπομνήματα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, όταν και ήκμασε η κίνηση των νεοπλατωνικών φιλοσόφων, όπως ο Πλωτίνος, ο Πορφύριος, ο Ιάμβλιχος, ο Πρόκλος, ο Δαμάσκιος, ο Σιμπλικίος κ.ά. Οι Πλατωνικοί *Διάλογοι* γνώρισαν επίσης μία αρκετά διαδεδομένη χειρόγραφη παράδοση, μέσα στην οποία εκείνος που ξεχωρίζει από όλους τους άλλους κώδ. είναι χωρίς αμφιβολία ο περίφημος *Oxon. Clarke 39* (*codex vetustissimus*), παραγγελία του βιβλιοφίλου λογίου Αρέθα επισκόπου Καισαρείας το έτος 895.¹⁵⁹ Από τον 12ο αι. πιο συγκεκριμένα δεν είναι λίγα τα χφ. που σώζονται, όπως μαρτυρεί η περίπτωση των κωδ. *Marc. gr. 185*, *Laur. Conv. Soppr. 42*, *Laur. Plut. 10,26*, *Laur. Plut. 80,19* και *Laur. Plut. 85,06*, *Vat. Pal. gr. 173* αλλά και ο *Prague Zamek VI Fa 01*.¹⁶⁰ Μάλιστα, στον *Marc. gr. 185* (siglum D), ο οποίος ανήκει στον ίδιο κλάδο της παράδοσης με τον *Clarke 39* (siglum B), εντοπίζεται πλήθος σχολίων στον *Κλειτοφῶντα* και στην *Πολιτεία*.¹⁶¹

¹⁵⁸ Βλ. την εισαγωγή παραπάνω.

¹⁵⁹ Για τον κώδ. του Αρέθα βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, “Η τύχη του χειρογράφου του Πλάτωνος, του βυζαντινού λογίου Αρέθα Οξφόρδη, *Clarke 39*”, ομιλία στο Συνέδριο: *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους*, (Σπάρτη 3 – 5 Νοεμβρίου 2012), υπό έκδοση στα πρακτικά του τόμου.

¹⁶⁰ Για τους κώδ. αυτούς βλ. την συνοπτική καταγραφή του Ν. G. WILSON, “A list of Plato manuscripts”, *Scriptorium* 16 (1962), 386-95 και κυρίως την μελέτη του G. BOTER, *The Textual Tradition of Plato's Republic*, [Mnemosyne Supplements, 107], Brill, Leiden – New York – København – Köln, 1989, σσ. 25-64, όπου εξετάζονται κριτικά όχι μόνο το ζήτημα της χρονολογήσεως των χφφ. αλλά και της θέσης τους στην χειρόγραφη παράδοση και την αξία τους για το κείμενο.

¹⁶¹ Τα σχόλια των Πλατωνικών έργων και από τον D άρχισε να εκδίδει ο D. CUFALO, *Scholia Graeca in Platonem, I: Scholia ad Dialogos Tetralogiarum I-VII continens*, [Pleiadi, 5.1], Romae, 2007, καθώς όμως ο *Κλειτοφῶν* και η *Πολιτεία* συμπεριλαμβάνονται στην όγδοη τετραλογία (VIII) αναμένουμε την έκδ. τους στον επόμενο τόμο της σειράς. Στην παλαιότερη έκδ. των πλατωνικών

Παρά τις κατά καιρούς αναβιώσεις του ενδιαφέροντος για τον Πλάτωνα, όπως συντελέστηκε και κατά τον 11ο αι. με βασικό εκφραστή τον *ύπατο τῶν φιλοσόφων* Μιχαήλ Ψελλό και τον μαθητή του Ιωάννη Ιταλό, ορισμένες πτυχές της πλατωνικής φιλοσοφίας δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με το επίσημο Ορθόδοξο δόγμα ούτε επίσης είχαν επιτυχία οι απόπειρες του Ψελλού και του Ιταλού να το ερμηνεύσουν χρησιμοποιώντας συλλογιστικές μεθόδους προερχόμενες από τον χώρο της φιλοσοφίας.¹⁶² Επομένως, στον απόηχο της καταδίκης του Ιωάννη Ιταλού η διδασκαλία του Πλάτωνος δεν μπορούσε να συμβαδίζει με τις εκπεφρασμένες αντιλήψεις της επίσημης Εκκλησίας, παρ' όλα αυτά η ανάγνωσή του σε προσωπικό επίπεδο και η ενασχόληση με την φιλοσοφία του δεν διεκόπη. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Νικόλαος Μουζάλων συνέθεσε μία σειρά συντόμων έργων που πραγματεύονται το ζήτημα της τριμερούς διαιρέσεως της ψυχής αλλά και των *δυνάμεών* της, δηλ. των βασικών της χαρακτηριστικών.¹⁶³

Υπό το πρίσμα αυτό, ωστόσο, η μελέτη του πλατωνικού έργου προσέλαβε ορισμένες άλλες διαστάσεις, καθώς οι *Διάλογοι* απετέλεσαν πρότυπο ύφους και μίμησης. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος δήλωνε ότι είχε προσεγγίσει την φιλοσοφία από τα συγγράμματα του Αριστοτέλους και του Πλάτωνος,¹⁶⁴ αλλά και πως εμυήθη επίσης στην ρητορική από την μελέτη του έργου του Πλάτωνος και του Αιλίου Αριστείδου,¹⁶⁵ ενώ στα σχόλια του Ευσταθίου στα ομηρικά έπη εντοπίζονται πάρα πολλές επιρροές από τον Πλάτωνα, οι οποίες ωστόσο αφορούν ως επί το πλείστον σε πραγματο-

σχολίων από τον G. C. GREEN, *Scholia Platonica*, Haverford, 1938 [ανατύπ. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York, 1988] δεν έλαβε υπ' όψιν τον D.

¹⁶² Η πιο εμπεριστατωμένη έως σήμερα μελέτη της καταδίκης του Ιωάννη Ιταλού και των προεκτάσεων που υπήρχαν παραμένει η μονογραφία του L. CLUCAS, *The Trial of John Italos and the crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, [Miscellanea Byz. Monacensia, 26], München, 1981.

¹⁶³ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 150, έργα VII.1-2, σ. 377.

¹⁶⁴ HÖRANDNER, *Historische Gedichte*, αρ. LIX.200-201, σ. 480: «... έντεϋθεν ήμιν αί Σταγειρίτου βίβλοι, έντεϋθεν οί Πλάτωνος ύψηλοι λόγοι...».

¹⁶⁵ PG 133, στήλ. 1297.

λογικά, γραμματικά, υφολογικά ή άλλα στοιχεία.¹⁶⁶ Πλατωνικές επιρροές, μικρότερες ή μεγαλύτερες, εντοπίζονται και σε πολλούς άλλους διδασκάλους της περιόδου, π.χ. στον Θεοφύλακτο Αχρίδος,¹⁶⁷ τον Νικηφόρο Βασιλάκη,¹⁶⁸ τον Ιωάννη Γαληνό κ.ά.,¹⁶⁹ όπως προκύπτει και από μία επιφανειακή ακόμη εξέταση των πινάκων με τα χωρία των πηγών τους. Πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ επίσης και την περίπτωση της Άννας Κομνηνής, η οποία δηλώνει ότι εσπούδασε το έργο του σε συνδυασμό και με την Αριστοτελική φιλοσοφία.¹⁷⁰ Εκείνος όμως ο διδάσκαλος, στο έργο του οποίου καταφαίνεται την περίοδο αυτή μία αυξημένη επίδραση από τον Πλάτωνα δεν είναι άλλος από τον Μιχαήλ Ιταλικό, διδάσκαλο και μητητή του Προδρόμου στην πλατωνική φιλοσοφία, σύμφωνα δε με τον τελευταίο «ὁ μιμητῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ μετ' ἐκείνον Πλάτων». ¹⁷¹ Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι από τις πολλές αναφορές που ο Ιταλικός κάνει στον Πρόκλο Διάδοχο προκύπτει άμεση γνώση του έργου του, ενώ συγκεκριμένη φράση («... πρὸς ... θεολογία ἐστοιχειοῦμεν...»), την οποία επεσήμανε ο Δημήτριος Χρηστίδης, προκύπτει ότι δίδασκε την *Στοιχείωσιν Θεολογικὴν* του νεοπλατωνικού φιλοσόφου.¹⁷²

Μία άλλη επιρροή, τέλος, αποτελούσε το γεγονός ότι διδάσκαλοι της περιόδου συνέθεσαν πλατωνικής μορφής κείμενα και διαλόγους. Τέτοιοι είναι οι διάλογοι

¹⁶⁶ HELENA-MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarios ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1995, σσ. 595-96, όπου έχουν συγκεντρωθεί τα υπεράνω των εκατό δάνεια του Ευσταθίου από τον Πλάτωνα. Ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο Ευστάθιος επιδεικνύει την γνώση του Πλάτωνος είναι: «χρέως Ἀττικοὶ καὶ Ἰωνες, ὡς Πλάτων καὶ Δημοσθένης...», ed. VAN DER VALK, *Comm. ad. Il.*, III, σ. 350.1 ή και το εξής: «... ἀφ' οὔ καὶ τὸ διονυσιάζειν συμποσιακὴ λέξις παρὰ Πλάτωνι...», ed. VAN DER VALK, *Comm. ad. Il.*, III, σ. 653.24.

¹⁶⁷ GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σ. 416· II, σ. 628-29, όπου οι πίνακες χωρίων.

¹⁶⁸ GARZYA, *Nicéphori Basilacae orationes et epistulae*, σσ. 124-25, όπου ο πίναξ χωρίων.

¹⁶⁹ H. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σσ. 330.16 και 336.9.

¹⁷⁰ D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias*, CFHB XL/1, Berlin - New York, 2001, σ. 5.12-13: «... τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξάμενη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους...».

¹⁷¹ Βλ. τις αναφορές που συγκέντρωσε ο GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 17.

¹⁷² Δ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, “Πρόκλος Διάδοχος και Μιχαήλ Ιταλικός”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*/Τμήμα Φιλολογίας 1 (1991), 165-72.

Ἀμαθῆς ἢ παρὰ ἑαυτοῦ γραμματικός, Ξενέδημος ἢ φωναί, Εἰς τὸν Καίσαρα ἢ περὶ πρασίνων, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες, Δήμιος ἢ ἰατρός, Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης του Θεοδώρου Προδρόμου.¹⁷³ Είναι ενδιαφέρον μάλιστα ὅτι στον Ξενέδημο εκφράζονται και ενστάσεις σοφιστικού περισσότερο χαρακτήρος στις φιλοσοφικές απόψεις του Πορφυρίου,¹⁷⁴ ενώ στον Φιλοπλάτωνα ο Πρόδρομος συνθέτει ένα εγκώμιο στον Πλάτωνα («Εἶεν, ὦ παῖ Ἀρίστωνος, καλὸς μὲν εἶ και σοφὸς και πρὸς ἅπασαν Μοῦσαν και ἅπαν εἶδος σοφίας τῶν ὅτι μάλιστα δεινῶν και περιδεξίων· νόμους γράφεις, πόλεις οἰκίζεις, ἠθικεῖν, φυσικεῖν, θεολογεῖς και ἀρίστως ἅπαντα· μοῦσα τυγχάνεις τοῖς μουσικοῖς και φθόγγος ἀρμονιώτατος, πρώτη τοῖς ἀριθμοῦσι μονάς, ἥλιος τοῖς ἀστρονομοῦσιν, εὐθεία τοῖς γεωμετροῦσι γραμμῆ, και συνόλως τοῖς ἀμφ' ἐκάστην ἐπιστήμην τῶν περὶ ἐκάστην τὸ κάλλιον· Πλάτωνος τὰ ἔπη, Πλάτωνος οἱ διάλογοι, Πλάτωνος ἡ πᾶσα διηρημένως ῥητορικὴ και ἡ ῥήτωρ φιλοσοφία. Ἄγαμαί σου τὸν περὶ ψυχῆς Φαίδωνα, καταπλήττομαί σου τὸν περὶ φύσεως Τίμαιον, τοὺς καλοὺς Φαίδρους ἐκείνους, τοὺς ῥήτορας ἐκείνους Γοργίας ...»),¹⁷⁵ πριν προβεῖ στην συνέχεια σε υπεράσπιση της πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τις ἐπιθέσεις του Νικολάου Μεθώνης στην κατὰ του Πρόκλου πραγματεία του τελευταίου.¹⁷⁶ Ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ και τον διάλογο του μαθητῆ του Θεοδώρου Νικήτα Ευγενειανοῦ Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας,¹⁷⁷ ἐπίσης του Σωτηρίχου Παντευγένου με

¹⁷³ Βλ. Τόμ. Β', ἀρ. 177, ἔργα IX.6-8, 10-11, σσ. 448.

¹⁷⁴ J. BARNES, *Porphyry, Introduction*, Oxford Univ. Press, 2003, σ. xxii.

¹⁷⁵ Ed. GIUDITTA PODESTÀ, "Le Satire Lucianesche di Teodoro Prodromo", *Aevum* 21 (1947), 3-25, ιδ. σ. 4.1-10.

¹⁷⁶ Η ἐπίδραση του Πρόκλου στον Πρόδρομο είναι ευεξηγήτη δεδομένου ὅτι ο διδάσκαλός του Μιχαήλ Ἰταλῆς ἐδίδασκε το ἔργο του, ὅπως εἶδαμε λίγο παραπάνω. Ὅτι η ἐπίθεση του Προδρόμου στρέφεται κατὰ του Νικολάου Μεθώνης είναι σαφές ἀπὸ τις ἀκόλουθη φράση του συγγραφέα: «Ἄλλ' ἔρωμαί σου, ὦ θεολόγε, και μοι, ὦ πρὸς τῶν Λυκίων σου Πρόκλων, ἀπόκριται...», ed. PODESTÀ, ὁ.π., σ. 6.13-14, ὅπως ἐπίσης και ἀπὸ την συνεχή χρήση β' προσώπου στον διάλογο και την χρήση εντόνου ὕφους με την παρουσία ρηματικῶν τύπων ὅπως *ἐξεμεῖς, ἐνύβριζε* κ.ά. Για την αναβίωση του ενδιαφέροντος στον Πρόκλο («*Proklosrenaissance*») κατὰ τον 12ο αἰ. και την ὄχι χωρὶς ἀντιδράσεις προσπάθεια του Νικολάου Μεθώνης να την ἐμποδίσει βλ. N. SINIOSSOGLU, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge Univ. Press, 2011, σσ. 85-87.

¹⁷⁷ Τόμ. Β', ἀρ. 65, ἔργο IV.1, σ. 156.

τίτλο *Φίλων*,¹⁷⁸ όπου ο υποψήφιος Πατριάρχης Αντιοχείας είχε εκφράσει τις μη ορθόδοξες απόψεις του, και τέλος τον διάλογο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης με κεντρικά πρόσωπα τον *Θεόφιλο* και *Ίεροκλή*.¹⁷⁹

Παρά την πρόσκαιρη αναβίωση του πλατωνισμού κατά τον 12ο αι. η διδασκαλία της φιλοσοφίας εξακολούθησε να στηρίζεται στον Αριστοτέλη, για τον οποίο δεν θα μπορούσε να γραφεί κάτι πιο εύστοχο από το ακόλουθο: «*Δέν θά ἦταν ὑπερβολικό ἄν λέγαμε πὼς δέν ὑπάρχει κανένας στὸν ὁποῖον ἡ Εὐρώπη νὰ ὀφείλει περισσότερα γιὰ τὴν ὑψηλὴ παιδεία τῶν λαῶν της ἀπὸ ὅσα στὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ἐπιστήμη τῶν νόμων τῆς λογικῆς διδάσκεται ἀκόμα ὅπως τὴ διατύπωσε αὐτὸς γιὰ πρώτη φορά. Δέν ὑπάρχει καλύτερη εἰσαγωγή στὴ θεωρία τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη πάνω στὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιστήμη. Οὔτε ἦταν μικρὸ πράγμα ὅτι ἡ θεωρία του ἐπηρέασε τὶς μεγάλες διάνοιες τοῦ Μεσαίωνα, τῶν ὁποίων ἡ συλλογιστικὴ ἰκανότητα, παρόλο πὺ περιοριζόταν ἄμεσα ἀπὸ μία στενὰ διερμηνευμένη θεολογία, εἶχε καταπληκτικὴ δύναμη καὶ λεπτότητα.*».¹⁸⁰

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την διδασκαλία του αντικειμένου της φιλοσοφίας μέσα από τα έργα και τα σχόλια που συνετέθησαν προφανώς για διδακτικούς σκοπούς στο *Ὅργανον* και άλλα έργα του αριστοτελικού *corpus*. Ο Ιωάννης Ιταλός σχολίασε αρκετά από αυτά, μεταξύ των οποίων το *Περὶ ἔρμηνείας*, τα σχόλιά του σώζονται όμως με την μορφή ερωταποκρίσεων.¹⁸¹ Ο Στέφανος Σκυλίτζης πέρα από τα σχόλια στην *Ῥητορικὴ* συνέθεσε και σχόλια στα

¹⁷⁸ Τόμ. Β', αρ. 166, ἔργο II.1, σ. 411.

¹⁷⁹ Τόμ. Β', αρ. 67, ἔργο V, σ. 168.

¹⁸⁰ J. B. BURY – R. MEIGGS, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, Γ', Αθήνα, 1992², σσ. 781-82.

¹⁸¹ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 83, ἔργο I, σσ. 241-46. P. JOANNOU, *Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales (Ἀπορίαι καὶ λύσεις)*, *Editio Princeps*, [Studia Patristica et Byzantina, 3], Ettal, 1956, ιδ. σ. 55, όπου φαίνεται καθαρά ο διδακτικός χαρακτήρας του έργου του Ιταλού: πρόκειται για παραδόσεις που κατέγραψαν μαθητές του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς φράσεις: «*Ἰωάννης ὁ φιλόσοφος ὁ Ἰταλός, ὁ ἡμέτερος διδάσκαλος, οὕτως*» καὶ «*Τῶν ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι τοῦ Περὶ ἔρμηνείας Ἀριστοτέλους προτάσεων τέσσερα εἶναι τὰ εἶδη μεμαθήκαμεν*». Βλ. καὶ TRIZIO, "A new testimony on the platonist Caius", GRBS 53 (2013), 136-145, ιδ. σ. 138.

Ἠθικά Νικομάχεια που όμως δεν έχουν διασωθεί,¹⁸² ενώ το ίδιο έργο σχολίασε και λόγιος του οποίου το όνομα δεν είναι γνωστό και χρονολογείται ποικιλοτρόπως από το πρώτο τέταρτο έως τα τέλη του 12ου αι.¹⁸³ Ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε σχόλια στο δεύτερο βιβλίο των *Αναλυτικῶν Ὑστέρων* του Αριστοτέλους,¹⁸⁴ ενώ ο Νικήτας Νικομηδείας συνέταξε σύντομα σχόλια στο δεύτερο βιβλίο των *Προτέρων Αναλυτικῶν*, τα οποία ευρίσκονται στον κώδ. *Par. gr. 1917* του 13ου αι., φφ. 70r-73v, είναι όμως άγνωστα στην έρευνα και δεν έχουν επομένως έως τώρα εκδοθεί.¹⁸⁵ Την ίδια περίοδο οι λόγιοι του κύκλου της Άννας Κομνηνής, ο Ευστράτιος Νικαίας¹⁸⁶ και ο Μιχαήλ Εφέσιος,¹⁸⁷ παρήγαγαν υπομνήματα και σε πολλά από τα υπόλοιπα αριστοτελικά έργα, όπως είναι *Τὰ μετὰ τὰ Φυσικά*, το *Περὶ τῶν ζώων γενέσεως* και *Περὶ τῶν ζώων μορίων* κ.ά., ενώ το πλέον αξιοσημείωτο είναι ότι ο Μιχαήλ συνέθεσε και σχόλια για τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους. Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι ο 12ος αι. υπήρξε μία περίοδος κατά την οποία ήκμασε ιδιαιτέρως η διδασκαλία της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ενώ η πλούσια σε αριθμό παραγωγή εξηγητικῶν υπομνημάτων θυμίζει αναμφίβολα την περίοδο της όψιμης αρχαιότητας. Ορισμένα από τα έργα της τελευταίας μάλιστα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται

¹⁸² Βλ. Τόμ. Β', αρ. 190, έργο I.2, σ. 496.

¹⁸³ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 22, έργο I, σ. 79. Έκδοση των σχολίων σε εννέα από τα δέκα βιβλία των *Νικομαχείων* (βιβλία Β'-Κ') έκαμε ο G. HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [Commentaria in Aristotelem Graeca, XX], Berlin, 1892, σσ. 122-255 και 407-460. Παραδίδονται όμως και σχόλια του *Ανωνύμου* στο βιβλίο Α', τα οποία άγνωστο για ποιο λόγο, δεν συμπεριέλαβε στην έκδ. του ο HEYLBUT, βλ. την έκδ. του J. A. CRAMER, *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecae Regiae Parisiensis*, I, Oxford, 1839 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967], σσ. 181-86 (από τον κώδ. *Par. gr. 1854* του 12ου αι.).

¹⁸⁴ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 177, έργο V.1, σ. 443.

¹⁸⁵ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 156, έργο I.1, σσ. 393-94. Στον κώδ. το έργο φέρει τον τίτλο: «*Σχόλια τοῦ μ(η)τροπολίτου Νικομηδείας εἰς ῥητὰ τινὰ ἀπὸ τῶν δευτέρ(ων) ἀναλυτ(ικῶν) τῶν προτέρ(ων) τὰ λέγοντα οὔτως*». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο μητροπολίτης Νικομηδείας του τίτλου είναι ο Νικήτας, ο οποίος επαινείται από την Άννα Κομνηνή για την κατάρτισή του και ο οποίος ήταν εκείνος που την εισήγαγε στην αριστοτελική φιλοσοφία, βλ. παραπάνω σ. 113.

¹⁸⁶ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 70, IV.1-2, σ. 192.

¹⁸⁷ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 146, έργα I.1-9, σσ. 365-66.

κατά τις μεταγενέστερες εποχές και κατά τον 12ο. Πιο συγκεκριμένα, το έργο του Πορφυρίου *Εἰσαγωγή εἰς τὰς κατηγορίας Ἀριστοτέλους* είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση και προσέλαβε προπαρασκευαστικό χαρακτήρα για την μύηση των μαθητών στο *Ὅργανο*, ωστόσο ο Τζέτζης ετοίμασε σχόλια στην *Εἰσαγωγή*,¹⁸⁸ ανέκδοτα ακόμη, γεγονός που αποδεικνύει ότι προορίζονταν προς χρήσιν από μαθητές νεαρῆς ηλικίας και όχι πιο προχωρημένους που θα ήταν σε θέση να μελετήσουν την αριστοτελική άνευ της χρήσεως εισαγωγικού συγγράμματος. Επίσης, δεν είναι δυνατόν να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι την ίδια εποχή παρήχθησαν πολλά χφφ. αριστοτελικού περιεχομένου, κυρίως από τον μοναχό Ιωαννίκιο και το αντιγραφικό του εργαστήριο, τα οποία κατέχουν σημαντική θέση στην χειρόγραφη παράδοση.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 203, έργο I.25, σ. 518.

¹⁸⁹ Για τα αριστοτελικού περιεχομένου χφφ. του Ιωαννικίου βλ. παραπάνω σσ. 152-55.

ΚΕΦ. ΙΙ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ *QUADRIVIUM*

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ, ήτοι η αριθμητική και η γεωμετρία,¹ καθώς και η στενά συνδεδεμένη με αυτά αρμονική, η αρχαία δηλ. μουσική θεωρία, και η αστρονομία αποτελούσαν στο Βυζάντιο την βάση των θετικών επιστημών. Τα παραπάνω αντικείμενα απάρτιζαν την λεγόμενη *μαθηματικήν τετρακτύν* (*quadrivium*)² και συμπεριλαμβάνονταν σε ένα πρώτο επίπεδο στο πρόγραμμα σπουδών (*curriculum*) της *έγκυκλιου παιδείας*, πληρέστερα όμως διδάσκονταν στην ανώτατη βαθμίδα της εκπαίδευσης, όπου ασφαλώς δεν προχωρούσαν όλοι οι μαθητές.³ Και ενώ η κατάκτησή τους εθεωρείτο σημαντικό προσόν, η εκμάθησή τους αποτελούσε επίπονη διαδικασία.⁴ Συνιστούσε ωστόσο απαραίτητη προπαρασκευή για την παρακολούθηση των μαθημάτων της φιλοσοφίας (του *Όργανου* κυρίως, ενίοτε και άλλων ακόμη έργων του Αριστοτέλους, όπως *Τὰ μετὰ τὰ Φυσικά*), αφού η αριστοτελική *λογική*, όπως ακριβώς και η γεωμετρία, στηρίζεται σε μία διαδοχή αξιωμάτων καθώς και προτάσεων που

¹ Βλ. τον ορισμό που δίδει ο ανώνυμος Βυζαντινός (ψευδο-Ήρων) στον κώδ. *Par. Suppl. Gr. 387* των αρχών του 14ου αι.: «Πόσα μέρη μαθηματικῆς; Τῆς μὲν τιμιωτέρας καὶ πρώτης ὀλοσχερέστερα μέρη δύο, ἀριθμητικὴ καὶ γεωμετρία.», ed. F. HULTSCH, *Heronis Alexandrini geometricorum et stereometricorum reliquiae ...*, Berolini, 1864, σ. 278.15-16.

² Βλ. *ODB*, III, s.v. quadrivium, υπό Α. Κ(AZH DAN), σ. 1765. Βλ. και HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Γ', σ. 13. Στον ανώνυμο, εικονικό διάλογο που συνετέθη μεταξύ των ετών περ. 1050 – περ. 1300 και περιγράφει το διδακτικό πρόγραμμα των βυζαντινών σχολείων τα αντικείμενα της *τετρακτύος* αναφέρονται το καθένα ξεχωριστά μετά την διδασκαλία του *Όργανου* και άλλων έργων του Αριστοτέλους και πριν την διδασκαλία του Πλάτωνος, βλ. Μ. TREU, “Ein byzantinisches Schulgespräch”, *BZ* 2 (1893), 96-105, ιδ. σ. 99.76-78. Αξίζει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι είναι πρακτικῶς αδύνατον να καλυπτόταν στο βυζαντινὸ σχολεῖο ὅλη ἡ διδακτέα ὕλη που περιγράφεται ἀπὸ τον διάλογο, ὅπως ορθῶς τονίζει ο Β. BYDEN, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66], Göteborg, 2003, σ. 223.

³ Για την *εγκύκλιο παιδεία* βλ. την Εισαγωγή παραπάνω.

⁴ Ο ανώνυμος σχολιαστής της *Ῥητορικῆς* του Αριστοτέλους (ἀ' τέταρτο 12ου αι.) αναφέρει χαρακτηριστικά: «καὶ τὰ περιττὰ καλὰ, ὡς τὸ εἶδέναι γεωμετρίαν, μεγάλην σύνταξιν, ἀστρονομίαν, μουσικὴν ταῦτα γὰρ περιττὰ καὶ δεινὰ καὶ διὰ τοῦτο μεγάλα.», ed. H. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam commentaria*, [C.A.G., vol. 21.2], Berlin, 1896, σσ. 1-262, σχολ. εις 1367.a.25, σ. 52.23-26.

αποδεικνύονται.⁵ Αν και η *τετρακτύς* δεν φαίνεται να απέκτησε ποτέ στο βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα την κεντρική και αυτόνομη θέση που κατείχε στην Δύση,⁶ διδασκόταν εντούτοις κατά την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.⁷

⁵ Για τα «δάνεια» του Αριστοτέλη από τον χώρο της γεωμετρίας βλ. B. EINARSON, “On certain mathematical terms in Aristotle’s logic”, *AJPh* 57 (1936), 33-54, 151-72. Βλ. επίσης TH. HEATH, “On an allusion in Aristotle to a construction for parallels”, *Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik* 9 (1899), 155-60. W. D. ROSS, *Ἀριστοτέλης*, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, γ’ ανατύπ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2005, σσ. 69-70. Ο Μιχαήλ Εφέσιος τονίζει ωστόσο ότι η κατάρτιση στην αριστοτελική λογική δεν είναι αρκετή για την απόδειξη ή κατάρριψη ενός αληθούς ή ψευδούς συλλογισμού σε οποιονδήποτε γνωστικό αντικείμενο, αλλά χρειάζεται επιπλέον και επαρκής κατάρτιση στο αντικείμενο αυτό, βλ. M. WALLIES, *Alexandri [scil. Michaelis Ephesii] quod fertur in Aristotelis Sophisticos elenchus commentarium*, [CAG., II.3], Berlin, 1898, σ. 76.2-9: «... ὥστε τὸν μέλλοντα ἀληθῶς ἐλέγχειν δεῖ πάντων ἐπιστήμονα τυγχάνειν... ὥστε γεωμετρικὸν εἶναι δεῖ τὸν μέλλοντα ἐλέγχειν τοὺς παρὰ τὰς ἀρχὰς τῆς γεωμετρίας συλλογιζομένους καὶ ἰατρικὸν τοὺς παρὰ τὰς τῆς ἰατρικῆς καὶ μουσικὸν ὡσαύτως τοὺς παρὰ <τὰς> τῆς μουσικῆς ...». Παραπλήσια είναι η άποψη του συγχρόνου ανωνύμου σχολιαστή της *Ῥητορικῆς* ότι η γνώση ρητορικών, γεωμετρικών, φυσικών, και αστρονομικών θεωρημάτων είναι απαραίτητη για τον σχηματισμό ικανής κριτικής ικανότητας, βλ. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam*, σχολ. εις 1364.b.14, σ. 35.2-13.

⁶ Στην Δυτική Ευρώπη το καθιερωμένο και πλέον διαδεδομένο ίσως διδακτικό εγχειρίδιο σε όλη την διάρκεια του Μεσαίωνα ήταν αυτό του Martianus Capella (5ος αι. μ.Χ.) με τίτλο *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, το οποίο είχε τμήματα αφιερωμένα τόσο στο *trivium* (βιβλία III-V), όσο και στο *quadrivium* (βιβλία VI-IX). Για το τελευταίο βλ. την αγγλ. μτφρ. και σχολ. από τον W. HARRIS STAHL, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts. Vol. I: The Quadrivium of Martianus Capella. Latin Traditions in the Mathematical Sciences, 50 B.C. - A.D. 1250. With a Study of the Allegory and the Verbal Disciplines*, by R. JOHNSON and E. L. BURGE, Columbia Univ. Press, New York-London, 1971. Βλ. επίσης την μονογραφία της MARIKEN TEEUWEN, *Harmony and the Music of the Spheres. The Ars Musica in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella*, [Mittelateinische Studien und Texte, 30], Brill, Leiden-Boston, Köln, 2002. Εξαιρετικά δημοφιλές ήταν και το έργο του Κασσιόδωρου (5ος/6ος αι. μ.Χ.) *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, που είχε παρομοίως τμήματα αφιερωμένα στο *trivium* και *quadrivium*, βλ. την αγγλ. μτφρ. και σχολ. από τον J. W. HALPORN, *Cassiodorus. Institutions of Divine and Secular Learning. On the Soul*, [Translated texts for historians, 42], Liverpool Univ. Press, 2003. Πολύ σημαντικά για την ιστορία της μεσαιωνικής εκπαίδευσης στον δυτικό κόσμο υπήρξαν επίσης τα έργα του Βοηθίου (5ος/6ος αι.) *De arithmetica* και *De musica*, βασισμένα σε αρχαίους συγγραφείς όπως ο Νικόμαχος Γερασηνός, ο Κλ. Πτολεμαίος, ο Ευκλείδης κ.ά., ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Βοήθιος συνέγραψε και έργο περί γεωμετρίας, βλ. J. MAGEE & J. MARENBNON, “Appendix: Boethius’ Works”, εις: J. MARENBNON (ed.), *The Cambridge Companion to Boethius*, Cambridge Univ. Press, 2009, σσ. 303-04.

⁷ Για την διδασκαλία της *τετρακτύος* στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, *Byzantine Childhood Education*, σσ. 139-40, κυρίως όμως LEMERLE, *Ὁ Πρώτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, σσ. 95, 118, 128, ενώ ειδικά για τον 11ο αι. IDEM, “Le government des philosophes”, σ. 219. Ένα

Για την διδασκαλία της είχαν συνταχθεί *ad hoc* και ειδικά εγχειρίδια, δύο εκ των οποίων έχουν σωθεί, δηλ. εκείνο του έτους 1007/8 αγνώστου συγγραφέως (που συνήθως αναφέρεται ως *Anonymous Heiberg*)⁸ αλλά και το πληρέστερο και

χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παιδεία που έλαβαν οι αδελφοί Ιωάννης Δαμασκηνός και Κοσμάς του Μαΐουμά, οι οποίοι διέτριψαν μεταξύ άλλων στην αριθμητική, στην γεωμετρία, την μουσική και την αστρονομία, βλ. P. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. II: *Continens pseudepigrapha, testimonia veterum, Pachymerae paraphrasin, Planudis commentarium, scholia vetera ...*, Teubner, Lipsiae, 1895, σ. 36: «*Αναλογίας δὲ ἀριθμητικὰς οὕτως ἐξησκῆκασιν εὐφυῶς ὡς Πυθαγόρει ἢ Διόφαντοι, γεωμετρίας δὲ τὴν ἀπόδειξιν οὕτως ἐξεπαιδεύθησαν, ὡς Εὐκλείδης τινὰς τούτους δοκεῖν ... περὶ δὲ τὴν ἀρμονικὴν τοιοῦτοι γεγονάσιν ὅποιοι ἄρα ἐξ ὧν ἐμουσοῦργησαν θείων μελισμάτων τοῖς συνετοῖς καταφαίνονται. Περὶ δὲ ἀστρονομίαν ...*». Το παραπάνω απόσπασμα που εξέδωσε ο TANNERY από τον κώδ. *Paris. gr. 1559* ανήκει στον ιεροσολυμιτικό τύπο του βίου του Ιω. Δαμασκηνού, βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, [Ανάλεκτα Βλατάδων, 28], Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 31. Πρβλ. τον κοινὸ βίον των δύο αγίων που συνέταξε τον 12ο αι. ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Ιωάννης Ἡ' Μερκουρόπουλος (Τόμ. Β', αρ. 138), ed. A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας...*, τόμ. Δ', ἐν Πετρούπολει, 1897, σσ. 303-350, ιδ. σ. 311, όπου μία λιτή, αλλά παρόμοια αναφορά στα αντικείμενα που σπούδασαν οι ἄγιοι. Για μία εκτενὴ αναφορά στην παιδεία τους γενικά βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Κοσμάς ὁ Μελωδός*, σσ. 91-93.

⁸ Το εγχειρίδιο που φέρει τον τίτλο *Συνοπτικὸν σύνταγμα φιλοσοφίας* γνώρισε δύο αναγεννησιακές εκδόσεις πριν εκδοθεῖ κριτικά από τον J. L. HEIBERG, *Anonymi Logica et Quadrivium cum scholiis antiquis*, [Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-filologiske Meddelelser XV,1], København, 1929, σσ. 1-122, μαζί με σχόλια που απαντούν σε ορισμένους εκ των κωδίκων, βλ. σσ. 123-44. Εἶχε δε για πολὺ καιρὸ εσφαλμένα η πατρότητά του αποδοθεῖ στον Μιχαὴλ Ψελλό. Την ἀλήθεια ωστόσο αποκατέστησε ο V. ROSE, "Pseudo-Psellus und Gregorius Monachus", *Hermes* 2 (1867), 465-67, ο οποίος παρατήρησε από εσωτερικά στοιχεία του έργου ὅτι μπορεί να χρονολογηθεῖ στα ἔτη 1007/1008, μία δεκαετία περίπου δηλ. πριν τη γέννηση του πολυμαθοῦς λογίου. Για την χρονολόγηση βλ. και C. M. TAISBAK, "The Date of Anonymous Heiberg", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 39 (1981), 97-102. Η ἔκδοση του HEIBERG στηρίχθηκε ἐν πολλοῖς στο ἀρχαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο, τον κώδ. *Heidelberg. Palatinus 281* του ἔτους 1040 (siglum A), ἀλλά και στον ἄλλο πρῶμο μάρτυρα της παράδοσης του έργου, τον κώδ. *Mutin. Estens. III C 11*, του 11ου ἐπίσης αι. (siglum B). Το *quadrivium* του ανωνύμου συνολικά παραδίδεται ἀπὸ περισσότερους ἀπὸ 20 κώδικες, οἱ περισσότεροι εκ των οποίων εἶναι του 14ου αι. ἢ μεταγενέστεροι, βλ. HEIBERG, *αὐτόθι*, σσ. v-xix. Στους κώδικες που ἀναφέρει ο HEIBERG προσθετός ο κώδ. *Ιβήρων 191*, ο οποίος παραδίδει πολὺ μεγάλο τμήμα του έργου στα φφ. 279r-294v. Ο ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Catalogue of the Manuscripts on Mount Athos*, vol. II, Cambridge Univ. Press, 1900, σ. 54 εἶχε θεωρήσει ὅτι ἐπρόκειτο για το *quadrivium* του Παχυμέρη (σε μία ἐποχὴ ὅμως που αὐτὸ παρέμενε ἀκόμη ἀνέκδοτο, για το οποίο βλ. την ἐπομένη ὑποσημ.), προφανῶς γιατί στον κώδ. προηγείται *ὑπόμνημά* του στον Ἀριστοτέλη, βλ. ὅμως ELENI PAPPAS, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Buch 10, Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles, editio princeps*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/Commentaria in Aristotelem Byzantina, 2], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων

δημοφιλέστερο του Γεωργίου Παχυμέρη που χρονολογείται περί το έτος 1300.⁹ Παρ' όλο που τα έργα αυτά δεν αποτελούσαν πρωτότυπες συνθέσεις, καθώς κατά το μέγιστο μέρος βασιζόνταν σε έκαστο τομέα στις αντίστοιχες γνωστές αυθεντίες της αρχαιότητας,¹⁰ πρόκειται ουσιαστικά για τα μόνα εξειδικευμένα εγχειρίδια της *τετρακτύος* που μας έχουν διασωθεί απ' όλη την βυζαντινή περίοδο. Το γεγονός ότι στην λατινική Δύση συνετέθησαν κατά τον 5ο ή 6ο αι., όπως προαναφέραμε, εγχειρίδια που μας σώζονται αποτελεί σαφή ένδειξη ότι και στο βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα θα χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ανάλογα εγχειρίδια, γραμμένα ίσως στην κεφαλαιογράμματη γραφή, τα οποία όμως δεν έχουν διασωθεί. Είναι ωστόσο ευνόητο ότι καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής οι διδακτικές ανάγκες στον τομέα των θετικών επιστημών δεν καλύπτονταν μόνο με την χρήση των δύο αυτών εγχειριδίων ή και άλλων

Συγγραφέων, Αθήνα, 2002, σ. 53* σημ. 112. Όπως προκύπτει, λοιπόν, ο κώδ. *Ιβήρων 191*, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι., είναι ο τρίτος αρχαιότερος μεταξύ αυτών που παραδίδουν το έργο και θα άξιζε ενδεχομένως να αντιπαραβληθεί το κείμενό του με την έκδοση του HEIBERG. Νέα περιγραφή του κώδ. έχει ετοιμάσει ο καθ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ στο πλαίσιο του υπό ολοκλήρωση τόμου Β' (κώδ. 101-200) του Καταλόγου Ελληνικών Χειρογράφων της Ιεράς Μονής Ιβήρων. Για το *quadrivium* του ανωνύμου βλ. το σύντομο, αλλά περιεκτικό άρθρο του A. DILLER, "Byzantine Quadrivium", *Isis* 36 (1945-46), 132, και κυρίως την σημαντική συμβολή του S. EBBESSEN, *Commentators and Commentaries in Aristotle's Sophistici Elenchi*, I, Leiden, 1981, σσ. 262-265 και III, Leiden, 1981, σσ. 90-101. Βλ. ακόμη N. ZEEGERS – VANDER VORST, "L'arithmétique d'un quadrivium anonyme du XIe siècle", *L'Antiquité classique* 32 (1963), 129-61. Πρβλ. ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ, *Πρόσληψη, μετάδοση και λειτουργία των επιστημών στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και το Quadrivium του 1008*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2004· EADEM, "The Quadrivium of 1008 and Pachymeres' Syntagma: Comparing two byzantine Quadrivia", εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche: Dall'Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 maggio 2008*, [Edizioni Università Di Cassino, Collana Scientifica 26], Tomo II, Cassino, 2010, σσ. 409-424.

⁹ P. TANNERY, *Quadrivium de Georges Pachymère, ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας*, texte révisé et établi par le R. P. E. STÉPHANOU A. A., preface par le R. P. V. LAURENT, [Studi e Testi, 94], Città del Vaticano, 1940. Για την χρονολόγηση του έργου στα 1300 και την μετέπειτα χρήση του από Ιταλούς ανθρωπιστές λογίους βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 62-63, 157. Βλ. και Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εἰσαγωγικό δοκίμιο*, [Μονογραφίες, 5], Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα, 2004, σσ. 227-30.

¹⁰ Για παράδειγμα, το *quadrivium* του Παχυμέρη στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στον Νικόμαχο Γερασινό και τον Διόφαντο στην αριθμητική, στον Ευκλείδη στην γεωμετρία, στον Πτολεμαίο στην μουσική, στον Άρατο και τον Κλεομήδη στην αστρονομία, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ 157.

απολεσθέντων πια, αλλά πολύ περισσότερο και με την χρήση αρχαίων εξειδικευμένων συγγραμμάτων. Υπάρχουν, λοιπόν, αρκετοί κώδ. το υλικό των οποίων έχει συναχθεί και διευθετηθεί με τέτοια σειρά ανά αντικείμενο, ώστε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο ακόμη και για παρεμφερείς, άτυπες τρόπων τινά, εκδόσεις της *τετρακτύος*, όπως οι κώδ. *Par. gr. 2342* και *Matritensis 4678*.¹¹

Στον 12ο αι. η διδασκαλία των αντικειμένων της *τετρακτύος* δεν διεκόπη, αλλά συνεχίστηκε αδιαλείπτως μέχρι και την Άλωση του 1204. Στο παραπάνω συμπέρασμα οδηγούμαστε εκ του ασφαλούς από τα στοιχεία που μας παρέχουν κείμενα της εποχής (ιστορικά έργα, εγκώμια, *εκφράσεις*, μονωδίες, επιστολές κ.ά.), ενώ δεν απουσιάζουν και αυτοβιογραφικές πληροφορίες. Η Άννα Κομνηνή στο γνωστό χωρίο του προλόγου της *Άλεξιάδος* επισημαίνει με emphaticό τρόπο την ενασχόλησή της με τις θετικές επιστήμες: «...καί τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων πικάσασα...»,¹² χωρίς ωστόσο να προσδιορίζει περαιτέρω το περιεχόμενο των μαθημάτων αυτών. Περισσότερο αναλυτικός αποδεικνύεται ο εγκωμιαστής της, ο διδάσκαλος Γεώργιος Τορνίκης, ο οποίος αναφέρει ότι η πορφυρογέννητη λογία ήταν εξοικειωμένη με τα έργα του Ευκλείδου και του Πτολεμαίου, εννοώντας προφανώς τα αντικείμενα της γεωμετρίας, της μουσικής και της αστρονομίας.¹³ Ο Θεόδωρος

¹¹ Η επιμέλεια για την αντιγραφή του κώδ. *Par. gr. 2342* αποδιδόταν για πολύ καιρό στον Νικηφόρο Γρηγορά, αλλά φαίνεται ότι τελικά υπεύθυνος ήταν ο μοναχός Νεόφυτος Προδρομηνός, βλ. Μ. CACOUROS, “Néophytos Prodromènes copiste et responsable (?) de l’édition *Quadrivium-Corpus aristotelicum* du 14e siècle”, *RÉB* 56 (1998), 193-212. Για την εικονογράφησή του (πρόκειται κυρίως για επεξηγηματικά γεωμετρικά σχέδια) βλ. S. LAZARIS, “Inventaire sommaire des manuscrits grecs scientifiques illustrés de la Bibliothèque Nationale de Paris. Manuscrits zoologiques, botaniques, remèdes, recettes d’antidotes, alchimiques, astrologiques”, *Βυζαντικά* 13 (1993), 193-265, ιδ. αρ. 26, σσ. 232-33. Για έναν άλλο παρόμοιο κώδ., με έργα του Νικομάχου Γερασηνού, του Πτολεμαίου, του Ευκλείδη και του Διοφάντου, ο οποίος ανήκε στον Μάξιμο Πλανούδη κι έχει ταυτιστεί με τον *Matritensis 4678*, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 71. Βλ. και INMACULADA PÉREZ MARTÍN, “Maxime Planude et le *Diophantus Matritensis* (Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 4678): un paradigme de la récupération des textes anciens dans la ‘renaissance Paléologue’”, *Byz* 76 (2006), 433-62, ιδ. σσ. 437-38.

¹² REINSCH – KAMBYLIS, *Άλεξιάς*, Πρόλογος, I.2,15, σ. 5.

¹³ Για την ακρίβεια ο Τορνίκης γράφει: «... τὰ Εὐκλείδου καὶ Πτολεμαίου, τὰ τε τοῦ Σταγειρόθεν καὶ Πλάτωνος ὑπομνηματίζουσα, καίτοι μηδὲ τῶν ἀρχαίων μηδένος (sic) τοῦτο γε ἂν τὸ μέρος τὸ δευτερεῖον ἠνέγκατο, καὶ τοῦ λόγου ταύτην πολλάκις ἐν ὁμιλίαις τὴν δύναμιν ἐπεδείξατο...», *Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννας τῆς καισαρίσσης*, ed. DARROUZÈS, *Georges et Dèmétrios Tornikès*, σ. 301.16-18, δίδοντας την εικόνα της Άννας Κομνηνῆς να σχολιάζει

Πρόδρομος αναφερόμενος στην παιδεία που είχε λάβει ο ίδιος συναριθμεί μεταξύ των αντικειμένων που διδάχθηκε την αριθμητική και την γεωμετρία.¹⁴ Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο στερηθείς ομμάτων στασιαστής Νικηφόρος Διογένης, ο οποίος εστασίασε το 1094 και στην συνέχεια εξορίστηκε στα κτήματά του στην επαρχία, ασχολείτο στον ελεύθερο χρόνο του με την μουσική και την γεωμετρία. Άτομα του περιβάλλοντός του αναγίνωσκαν για λογαριασμό του τα απαραίτητα βιβλία και του παρείχαν τα στερεά που χρειαζόταν να ψηλαφήσει.¹⁵ Από τον σύγχρονο της

προφορικά τους παραπάνω αρχαίους συγγραφείς στον λογοτεχνικό της κύκλο, βλ. και την υποσημ. 86 στην ίδια σελίδα. Λίγο παραπάνω ο Τορνίκης είχε διευκρινίσει επακριβέστερα με ποια αντικείμενα είχε ασχοληθεί η Άννα, δηλ. αριθμητική και γεωμετρία, μουσική και αστρονομία, ενώ είχε δηλώσει και την αντίθεσή της στην αστρολογία: «οὕτως ἀριθμητικὴν καὶ γεωμετρίαν κατὰ τὸ ἀκρότατον ἀκριβωσαμένη καὶ ὅσον μουσικῆς ἐκ τῶν ἄνω χρόνων καὶ πρὸς ἡμᾶς κατελήλυθε, τῆς γείτονος ταύτης ἀδελφῆς ἐπιστήμης ἀστρολογίας τὸ μὲν προσήκατο, τὸ δὲ ἀπώσατο. Ὅσον μὲν γὰρ αὐτῆς περὶ τὰς τῶν ἀστέρων ἀνατολὰς ἔχει καὶ καταδύσεις καὶ τὰς κατὰ πλάτος τούτων τροπὰς, ὅσα τε πρὸς ἀλλήλων πάσχουσι διαμετροῦντες καὶ συνοδεύοντες καὶ ἀντιφραττόμενοι καὶ ἐκλείποντες, ὅσα τε ... καιροὺς σημαίνειν ἀρότρου τε καὶ ἀμήτου καὶ ὅσα πρὸς εὐπλοίαν, τοῦτό γε καλῶς ἀσπασαμένη κατηκριβώσατο· ὁ δὲ προγινώσκων τερατεύεται τὰ ἐσόμενα, ὅσα Θεοῦ προνοίας ἐξῆπται καὶ ἀνθρωπίνων βουλευμάτων καὶ προαιρέσεων, τοῦτό γε καλλιόνως οὐ παρεδέξατο, τοσοῦτον καταλαβοῦσα ψευδόμενον ὅσον ἀστέρων ὕψους ἀποδιίστανται οἱ ταῦτα τερατευόμενοι.», ed. DARROUZÈS, *Georges et Dèmètrios Tornikès*, σ. 297.6-18.

¹⁴ PG 133, στήλ. 1291B-1302A, ιδ. στήλ. 1297B: «... τῆς ἐν γραμμαῖς καὶ ἀριθμοῖς θεωρίας, ἔχω μὲν λέγειν ὡς οὐδὲν ἀφῆκα κατόπιν.». Στην ἐξήγησιν που συνέθεσε ο Πρόδρομος στο 2ο βιβλίο των Ὑστέρων Ἀναλυτικῶν (ed. CACOUROS) υπάρχουν εμφανή δείγματα της γνώσεώς του, ως ένα βαθμό, θεμάτων γεωμετρικής φύσεως, ακόμη και αστρονομικής (π.χ. το ζήτημα της εκλείψεως σελήνης που αναφέρει πολύ συχνά).

¹⁵ REINSCH – KAMBYLIS, *Ἀλεξιάς*, IX.10.2,20-35, σ. 280: «...βίβλοις ἄλλων ὑπαναγινωσκόντων αὐτῷ· στερούμενος γὰρ φωτὸς ἐτέρων ἐχρᾶτο πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν ὄμμασιν. ἀνὴρ δὲ οὗτος τοσοῦτος τὴν φύσιν ὡς καὶ μὴ ὄρων τὰ τοῖς ὄρωσι δυστέκμαρτα ῥαδίως καταλαμβάνειν. πᾶσαν μὲν δὴ ἔκτοτε παιδείαν διελθὼν καὶ αὐτὴν δὴ τὴν περίκλυτον γεωμετρίαν, τὸ καινότατον, φιλοσόφῳ τινὶ ἐντυχῶν διὰ στερεῶν τούτω τὰ σχήματα παρέχειν ἐπέταττεν. ὁ δὲ τῆ τῶν χειρῶν ψηλαφήσει ἀπάντων τῶν τῆς γεωμετρίας θεωρημάτων τε καὶ σχημάτων ἔσχεν κατάληψιν καθάπερ ἐκεῖνος ὁ Δίδυμος, ὃς δι' ὀξύτητα νοῦ καὶ ἄνευ ὀμμάτων μουσικῆς καὶ γεωμετρίας εἰς ἄκρον ἐλήλυθεν, εἰ καὶ μετὰ τὴν γνῶσιν τούτων εἰς αἴρεσιν ἄτοπον συνηλάθη τὸν νοῦν ... ἐγὼ δὲ καὶ τεθέαμαι τὸν ἄνδρα καὶ τεθαύμακα καὶ περὶ τοιούτων λαλοῦντος ἀκήκοα, μὴδ' αὐτὴ δὲ τῶν τοιούτων παντάπασιν ἀμελέτητος οὕσα ἐπεγίνωσκον τοῦτον ἀκριβῆ τῶν θεωρημάτων γνῶσιν ἔχοντα.». Βλ. και ANNE TIHON, "Enseignement scientifique à Byzance", *Organon* 24 (1988), 89-108, [= EADEM, *Études d'astronomie byzantine*, Variorum Reprints, London, 1994, αρ. IX], ιδ. σ. 101. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η Άννα συγχέει μάλλον τον Δίδυμο τον Τυφλό, τον γνωστό αλεξανδρινό θεολόγο του 4ου αι., οι απόψεις του οποίου σε ορισμένα ζητήματα κρίθηκαν αιρετικές από την

Άννας Κομνηνής και του Προδρόμου Μιχαήλ Ιταλικό πληροφορούμαστε ότι δίδασκα τα αντικείμενα της *τετρακτύος*, καθώς και άλλες επιστήμες που ήταν παρεμφερείς ή πήγαζαν από τα αντικείμενα αυτά, όπως μηχανική, οπτική και κατοπτρική, μετρολογία κ.ά.¹⁶ Επίσης, ο ίδιος στην μονωδία του για τον Μιχαήλ Παντεχνή

Πέμπτη Οικουμενική σύνοδο της Κων/πόλεως το 553 (βλ. *ODB*, I, s.v. Didymos the Blind, σ. 620· *Lexikon der Antiken Christlichen Literatur*, s.v. Didymus der Blinde, σσ. 197-99), με άλλον ένα ή ενδεχομένως δύο επίσης Διδύμους, τον αλεξανδρινό γεωμέτρη που ήκμασε μάλλον κατά τον 1ο αι. π.Χ. και τον μουσικό που ήκμασε στην Ρώμη επί Νέρωνος (54 – 68 μ.Χ.), βλ. *RE*, Band V, Halbband 9: *Demogenes-Ephoroi*, 1905, s.v. Didymus 11 και 12 αντιστοίχως. Το έργο του γεωμέτρη Διδύμου που έχει μετρολογικό και στερεομετρικό περιεχόμενο (ασχολείται με τις μονάδες μετρήσεως αποστάσεων, όπως π.χ. ο *πτολεμαϊκός* ή ο *ρώμαϊκός* *πούς*, αλλά και με τις μεθόδους ευρέσεως του εμβαδού επιφανειών και του όγκου στερεών) εξέδωσε ο J. L. HEIBERG, *Mathematici Graeci Minores*, [Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-filologiske Meddelelser XIII,3], København, 1927, σσ. 3-23. Το αρχαιότερο, μάλιστα, χειρόγραφο που παραδίδει το έργο είναι ο περγαμηνός κώδ. *Constantinopol. Seragliensis I* με ποικίλο μαθηματικό περιεχόμενο, που χρονολογούνται στον 11ο αι. (σύμφωνα με τους HEIBERG, *ό.π.*, σ. 3 και S. DEISSMANN, *Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*, Berlin – Leipzig, 1933, σ. 42), ή τον 12ο (βλ. S. GASELEE, *The Greek Manuscripts in the Old Seraglio at Constantinople*, Cambridge Univ. Press, 1916, σ. 9). Προσφάτως η INMACULADA PÉREZ MARTÍN, “Al calor del texto antiguo: la lectura de textos matemáticos en Bizancio”, εις: *Relegados al margen: marginalidad y espacios marginales en la cultura medieval*, CSIC, Madrid, 2009, σσ. 55-68, ιδ. σσ. 59-60 χρονολόγησε με πειστικό τρόπο τον κώδ. στα μέσα του 10ου αι. Είναι επομένως ενδεχόμενο ότι στην εποχή της Άννας, η οποία δεν χάνει την ευκαιρία να υπενθυμίσει στον αναγνώστη ότι είχε και η ίδια μελετήσει γεωμετρία, ήταν γνωστό το έργο του Διδύμου, ίσως και άλλων ελασσόνων μαθηματικών. Όσον αφορά στον Νικ. Διογένη και την στάση του εναντίον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1094 βλ. J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris, 1990, αρ. 128, σσ. 98-99. Πρβλ. SKOULATOS, *Les personnages*, αρ. 146, σ. 233-37.

¹⁶ Συγκεκριμένα ο Ιταλικός σε επιστολή του προς τον *έφορο* Θεοφάνη χρησιμοποιεί έναν κοινό τόπο, της προσκλήσεως σε ένα δείπνο λογικό, όπου ασφαλώς η προσφερόμενη πανδαισία είναι η διδασκαλία του ιδίου προς τους μαθητές του, βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 156.2-157.11: «... τῆς λογικῆς ἀξιῶ τραπέζης τὸν χρυσοῦν μοι ἀνεπιόν. Καλῶ τοίνυν αὐτὸν εἰς τὴν λογικὴν ταυτηνὶ πανδαισίαν, ἣν καθ’ ἐκάστην ποιούμαι τοῖς νέοις ... τὰ γὰρ ὅσα τούτοις εἰς πανδαισίαν προτέθειται ὅσα τε τῆς ἀμεροῦς ἐστὶ φύσεως καὶ ὅσα τῆς πολυμεροῦς καὶ σωματικωτέρας οὐσίας, ἀλλὰ καὶ εἴ τις μεταξὺ τούτων τοῖς παλαιοῖς ἐξεύρηται φύσις, ἣν δὴ μαθηματικὴν ὀνομάζουσι, καὶ συγγενεστέραν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς, καὶ αὕτη μέρος τῆς εὐωχίας γέγονε καὶ ξυμπληροῖ τὴν ἐστίασιν, ἵνα μὴ λέγω τὰ ταύτης ἔκγονα, καὶ ὅσαι τέχνηαι ταύτης ἐρρῦθησαν, μηχανικὴν, ὀπτικὴν, κατοπτρικὴν, μετρικὴν, κεντροβαρικὴν, καὶ ὅσαι ἄλλα ὑπὸ ταύτην τετάχονται.». Για το χωρίο βλ. και FOTEINI KOLOVOU, “Die Rezeption der Platonischen Opsopoiia in der byzantinischen Literatur”, εις: M. HINTERBERGER – ELIZABETH SCHIFFER (hrsg.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches

αναφέρεται αναλυτικά στα αντικείμενα που μελέτησε ο διακεκριμένος ιατρός, δηλ. αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική μεταξύ άλλων.¹⁷ Σύμφωνα με τον Θεοφύλακτο Αχρίδος πολύ καλά καταρτισμένος στα ίδια αντικείμενα υπήρξε και ο Θεόδωρος Χρυσέλιος, κατά πάσα πιθανότητα *ἀναγραφείς* και *φοροεισπράκτωρ*.¹⁸ Συνδυαστικά, από τον Ιωάννη Τζέτζη επαινείται ο συνώνυμός του Ιωάννης Ισμηνιώτης για την καλή του κατάρτιση στην γεωμετρία και στην οπτική.¹⁹

Archiv, 20], De Gruyter, Berlin – New York, 2007, σσ. 181-93, ιδ. σ. 185. Για τον τόπο αυτό της πρόσκλησης σε δείπνο, τον οποίο δεν σχολιάζει ο εκδότης, βλ. *ODB*, III, s.v. simile, υπό Α. Κ(AZH DAN), σ. 1900. Πρβλ. ιδ. αγ. Γρηγ. Νύσσης, *Ἐπιτάφιος εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, ed. A. SPIRA, εις: G. HEIL, A. VAN HECK, E. GEBHARDT, A. SPIRA (eds.), *Gregorii Nysseni Opera*, vol. IX: *Sermones*, Pars I, Leiden, Brill, 1967, σ. 451.7-8: «... πολλάκις ὑμῖν προεθήκατο (scil. ὁ Μελέτιος) τὴν λογικὴν πανδαισίαν...». Βλ. και F. MANN, *Lexikon Gregorianum. Wörterbuch zu den Schriften Gregors von Nyssa*, Bd. VI: *λαβή – ὀμοφόρος*, Brill, Leiden – Boston, 2007, s.v. λογικός [C.2.1.1 (attr. zu πανδαισία)], σ. 93. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι αξίζει να διερευνηθεί η απήχηση του αγ. Γρηγορίου Νύσσης κατά τον 12ο αι., καθώς ουκ ολίγα χφ. των έργων του ανάγονται στην εποχή αυτή. Μερικά παραδείγματα είναι οι κώδ. *Ambros. gr. C 215 inf. (884)**, *London Old Royal 16 D 1**, *Marc. gr. 68*, *Marc. gr. 69**, *Oxon. Cromwell 9*, *Vat. gr. 446*, *Vat. gr. 1907*, *Vind. Theol. gr. 42*, *Κων/πολ. Παναγίας Χάλκης 10*, *Λεσβ. Μυτιλ. Μον. Αγ. Ιωάννου Θεολόγου 6* κ.ά. [ΣΗΜ.: Η χρονολόγηση βάσει των στοιχείων που δίδονται στις εκδόσεις με αστερίσκο σημειώνονται κώδ. η χρονολόγηση των οποίων στους καταλόγους χφφ διαφέρει].

¹⁷ Για τα αντικείμενα που γνώριζε ο Παντεχνής βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 113.4-14.

¹⁸ GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, επ. 127, σσ. 573-79. Για το επάγγελμα του αιγιματικού Χρυσελίου, βλ. ιδ. σ. 575.57-59, από το οποίο προκύπτει πως ήταν μάλλον φοροεισπράκτωρ: «Γεωμέτρην δὲ οὐπω ἤδειν, καίτοι τό γε εἶκός αὐτὸν ἀπήτει τὴν γῆν συχνάκις μετρεῖν...». Πρβλ. MARIA MAVROUDI, “Occult Science and Society in Byzantium: Considerations for Future Research”, εις: P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d'Or, Geneva, 2006, σσ. 39-95, ιδ. σ. 77.

¹⁹ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, αρ. 77, σσ. 114.13-15, 115.7-8, 115.25-26: «Ἐλελήθεις δέ με καὶ ῥητόρων ὧν ὁ δεινότατος καὶ φιλοσοφίας κανὼν καὶ γεωμετρίας καὶ ὀπτρικῆς οὐκ ἀμύητος... καὶ γεωμετρίας ἐγνώρισά σε καὶ ὀπτρικῆς οὐκ ἀμύητον... καὶ αὐτὸς ἄλλος ἐφάνης Φειδίας γεωμετρίας, ὡς ἔφην, καὶ ὀπτρικῆς οὐκ ἀμύητος...». Ο ὅρος *ὀπτρική*, που αποτελεί την παραδεδομένη γραφή σε δύο σημαντικούς κώδικες που παραδίδουν το επιστολικό έργο του Τζέτζη (κώδ. V και A), αποτελεί σπανιότατο ὄρο που χρησιμοποιείται σύμφωνα με τον εκδότη των επιστολών *more Tzetziانو*, δηλ. ιδιοτρόπως, για να δηλωθεί η οπτική, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, σ. ci –μάλιστα μόνον ο Τζέτζης και ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρις έναν αιώνα αργότερα, άπαξ σε επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, χρησιμοποιούν την λέξη, βλ. *LBG*, τόμ. V, s.v. ὀπτρικός, σ. 1143. Παρ' ὅλη την επιμονή του Τζέτζη για τις γνώσεις του Ισμηνιώτη στην γεωμετρία και την οπτική, ο έπαινος δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται και τόσο στα πράγματα. Καθώς όμως ο τελευταίος μαρτυρείται στα μέσα του αι. ως *λογαριαστής* πρώτα, και *ἀναγραφείς τῶν ἐπισκέψεων τοῦ Ἀντιφωνητοῦ* έπειτα,

Πολύτιμες, τέλος, είναι οι πληροφορίες που μας δίνει ο Νικόλαος Μεσαρίτης. Από την μονωδία του για τον αδελφό του Ιωάννη πληροφορούμεθα ότι ο τελευταίος ενδιέτριψε σε ορισμένα από τα αντικείμενα της *τετρακτύος* (αριθμητική και γεωμετρία) και μελέτησε επιπλέον κοσμολογία, φυσική και βιολογία, προφανώς μέσα από τα αντίστοιχα έργα του Αριστοτέλους.²⁰ Παράλληλα, ο Νικόλαος Μεσαρίτης στην *έκφραση* του ναού των Αγίων Αποστόλων, την οποία συνέθεσε περί τα τέλη του 12ου αι., περιγράφει λεπτομερώς τα αντικείμενα που εδιδάσκοντο στην παρακείμενη σχολή: γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία, καθώς και αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, και ιατρική, με αισθητή την απουσία της αστρονομίας.²¹ Στο τέλος του ίδιου έργου εγκωμιάζεται ο πατριάρχης Ιωάννης Ι΄ Καματηρός, ο οποίος διακρινόταν ιδιαίτερος για τις επιδόσεις του σε όλες τις επιστήμες συμπεριλαμβανομένων και των θετικών.²²

δηλ. ως υπάλληλος αρμόδιος σε θέματα οικονομικής φύσεως (βλ. GRÜNBAERT, “Prosopographische Beiträge”, σσ. 201-03), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατείχε επαρκείς γνώσεις γεωμετρίας ώστε να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στα καθήκοντά του.

²⁰ HEISENBERG, “Neue Quellen, I.”, σσ. 31.24-32.28: «*Ἀλλὰ καὶ περὶ ἀριθμῶν ἀναλογίας ἐνησχόλησεν ἑαυτὸν, πῶς ἢ μονὰς ἀρχὴ παντὸς ἀριθμοῦ καὶ οὐκ ἀριθμὸς ... ἀλλ’ οὐδὲ γεωμετρίας καταπεφρόνηκεν, ἀλλὰ καὶ τῶν ταύτης ἐπεμελήθη γραμμῶν καὶ τὰς ἐπιφανείας κατείδε ... καὶ περὶ τοῦ τῆς ἐν νέφεσιν ἄλωνος σχήματος καὶ τοῦ τριχρῶμου τῆς ἴριδος, τοῦ ἐν τῷ ἀέρι συμβάματος διὰ τὴν τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων κατ’ ἀντανάκλασιν εἰσβολὴν. εἶτα κατὰ φιλόσοφον τακτικὴν προβαίνει τῇ φυσικῇ καὶ καταθρεῖ καὶ χρόνον καὶ κίνησιν μετὰ τῆς ὕλης καὶ τῆς γενέσεως καὶ μετὰ τῶν συναιτίων τὰ αἴτια, καὶ πῶς τοῖς φυτικοῖς τὸ γενεσιουργὸν ἐγκατέσπαρται, καὶ τίσι τῶν ζώων ἢ ψυχῇ ἐπεισοδεύει θυραία, τοῦ σπέρματος μὴ συμπράττοντος, καὶ πῶς ὁ τῆς ὕλης ροῦς ἀστατῶν παρασύρει καὶ τὴν μορφήν εἰς ἀπρέπειαν. πολυπραγμονεῖ καὶ περὶ μακροβιότητος καὶ γήρως οὐδὲν ἀπηνάμενος, μικρὰ περὶ τούτων συμφιλοσοφήσας τοῖς φυσικοῖς ...».*

²¹ G. DOWNEY, “Nicholas Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople”, *TAPhS* N.S. 47 (1957), 855-924, ιδ. § XLII.1-9, σσ. 916-17, με χρονολόγηση της *έκφράσεως* μεταξὺ των ετών 1198 και 1203 (βλ. σ. 860).

²² DOWNEY, “Nicholas Mesarites”, § XLIII.4, σ. 918: «*Ἔστι δὲ ὁ αὐτὸς (scil. ὁ Ἰωάννης Καματηρὸς) οὐ μόνον τὰ θεῖα σοφός ... ἀλλ’ ὡς καὶ τὴν κατὰ κόσμον πᾶσαν σοφίαν ἐπιστημονικώτατος τε καὶ ὑψηλότατος ... ἀριθμητικὸς ὑπὲρ τὸν Νικόμαχον, γεωμέτρης ὑπὲρ Εὐκλείδην, μουσικὸς ὑπὲρ Πτολεμαῖον, φυσικὸς ὑπὲρ Ἀναξαγόραν καὶ Πυθαγόραν ...».* Για την παιδεία και τις διδακτικές δραστηριότητες του Ιωάννη Καματηρού βλ. περισσότερα στοιχεία παραπάνω σσ. 201-203.

1. ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ

Εξετάζοντας τα παραπάνω αντικείμενα καθ' εαυτά,²³ παρατηρούμε ότι δεν εντοπίζονται καινοτομίες σε σχέση με τα καθιερωμένα στις προηγούμενες περιόδους. Μία αρχική παρατήρηση όσον αφορά στα μαθηματικά είναι ότι εξακολουθεί να ισχύει η αφοριστική διατύπωση, με την οποία ξεκίνησε άρθρο του ο βαθύς γνώστης του αντικειμένου Johan Ludvig Heiberg περισσότερο από έναν αιώνα πριν. Σύμφωνα με την θέση αυτή η ιστορία των μαθηματικών στο Βυζάντιο δεν είναι δυνατόν να γραφεί ακόμη, διότι ούτε στην αυγή του 21ου αι., έχουν εκδοθεί όλα τα βυζαντινά μαθηματικά κείμενα ούτε έχει αποσαφηνιστεί πλήρως η συμβολή των Βυζαντινών στον τομέα αυτό.²⁴ αντιθέτως, μπορούμε να προσθέσουμε στο σημείο αυτό ότι υπάρχουν ακόμη αρκετά ζητήματα προς διερεύνηση, όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια. Κατ' επέκτασιν δεν είναι άστοχο να τονίσουμε πως το ίδιο ισχύει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και για τα υπόλοιπα αντικείμενα που μας αφορούν (αστρονομία, μουσική κ.ά.).

Ξεκινώντας από την αριθμητική, φαίνεται πως για την διδασκαλία της εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται η δημοφιλέστατη εισαγωγική πραγματεία που συνέθεσε ο νεοπυθαγόρειος Νικόμαχος από τα Γέρασα της Κοίλης Συρίας (fl. 100 – 150 μ.Χ.).²⁵ Πραγματεύεται ζητήματα που με τα σημερινά δεδομένα εμπίπτουν στον χώρο της θεωρίας αριθμών, χωρίς όμως να παραθέτει αποδείξεις, και με

²³ Παρ' όλο που τα αντικείμενα εμφανίζονται με άλλη σειρά στο εγχειρίδιο του Ανωνύμου Heiberg και του Γεωργίου Παχυμέρη (δηλ. αριθμητική, μουσική, γεωμετρία και αστρονομία), για λόγους ευκολίας και συνάφειας συνάμα εξετάζουμε εδώ πρώτα τους δύο μαθηματικούς κλάδους της αριθμητικής και της γεωμετρίας, έπειτα της στενά συνδεδεμένης με αυτά αστρονομίας και τέλος της μουσικής, πρβλ. δε επ' αυτού και τις παρατηρήσεις του HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σσ. 13-14.

²⁴ J. L. HEIBERG, "Byzantinische Analekten", *Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik* 9 (1899), 161-74, εδώ σ. 163.

²⁵ P. KEYSER – GEORGIA IRBIE-MASSEY (eds.), *Encyclopedia of ancient Natural Scientists. The Greek tradition and its many heirs*, Routledge, London – New York, 2008, s.v. Nikomakhos of Gerasa, υπό ALEXANDER JONES, σ. 579. Στο εξής για τις χρονολογίες του βίου ή της ακμής των αρχαίων Ελλήνων επιστημόνων, οι οποίες τίθενται εντός παρενθέσεων κατά την πρώτη αναφορά σε αυτούς, ακολουθείται το παραπάνω συλλογικό έργο, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά. 12345

τρόπο εμφορούμενο από τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις. Το έργο του παραδίδεται σε περισσότερα από 100 χφφ, περ. 70 εκ των οποίων χρονολογούνται στην βυζαντινή εποχή, κανένα όμως του 12ου αι.²⁶ Απετέλεσε δε αντικείμενο σχολιασμού ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, ενώ καθιερώθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο πριν τον 6ο αι.²⁷ Υπάρχουν λοιπόν ενδείξεις, για παράδειγμα, σε λόγο του Νικηφόρου Βασιλάκη, όπως και στις επιστολές του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και

²⁶ Ο αρχαιότερος κώδ. (*codex antiquior*) είναι ο *Göttingen Phil. gr. 66* του 10ου αι. στον οποίο βασίστηκε η έκδ. του HOCHÉ, βλ. παρακάτω. Όλοι οι λοιποί κώδ. είναι μεταγενέστεροι του 13ου αι., βλ. την βάση δεδομένων *Pinakes* στην εξής ηλ. διεύθυνση: http://pinakes.ihrf.cnrs.fr/rech_oeuvre/resultOeuvre/filter_auteur/4810/filter_oeuvre/8904 (ημερομηνία προσπέλασης: 28/07/2013). Η αναφορά στον κώδ. *Par. Coislin 235* του 11ου αι. φαίνεται να είναι λανθασμένη, αφού στον κατάλογό του ο DEVREESSE, σσ. 214-15 δεν αναφέρει στα περιεχόμενα του χφ τον Νικόμαχο.

²⁷ Για το πρόσωπό του βλ. L. TARAN, "Nicomachus of Gerasa (fl. ca. A.D. 100)", *Dictionary of Scientific Biography*, vol. X, New York, 1974, σσ. 112-14 [= IDEM, *Collected Papers (1962-1999)*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001, αρ. 28, σσ. 544-48]. Το έργο του με τίτλο *Νικομάχου Γερασηνοῦ πυθαγορικοῦ ἀριθμητικῆ εἰσαγωγῆ* εξέδωσε ο R. HOCHÉ, *Nicomachi Geraseni pythagorei introductionis arithmeticae libri II*, Teubner, Lipsiae, 1866. Βλ. και B. L. VAN DER WAERDEN, *Η αφύπνιση της Επιστήμης. Αιγυπτιακά, Βαβυλωνιακά και Ελληνικά Μαθηματικά*, ελλην. μτφρ. Γ. ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΔΗΣ, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2000, σσ. 104-105, αλλά και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Ἡ ἀριθμητικῆ εἰσαγωγῆ τοῦ Νικομάχου τοῦ Γερασηνοῦ, εἰσαγωγῆ – ἀρχαίό κείμενο – μεταγραφή – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2001, ιδ. σσ. 15-78, όπου και περισσότερα για την επιστημονική μέθοδο του αρχαίου μαθηματικού. Επίσης, V. KATZ, *A History of Mathematics. An Introduction*, Addison-Wesley, 1998², σσ. 170-73. Πρβλ. SIR THOMAS HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II: *From Aristarchus to Diophantus*, Oxford at the Clarendon Press, 1921, σ. 238. Η σημασία της εισαγωγής αυτής είναι ότι για πρώτη φορά εξετάστηκε το αντικείμενο της αριθμητικής ξεχωριστά από την γεωμετρία, επί τη βάσει των πυθαγορείων θεωριών στα μαθηματικά, για τις οποίες βλ. Δ. Α. ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Αθήνα, 2009⁷, σσ. 11-27. Για την παρεμφερή πραγματεία του Ιαμβλίου, αλλά και τα σχόλια του Ιωάννη Φιλοπόπου (ca. 490 – 570 μ.Χ.) και του Ασκληπιού του Τραλλιανού (515 – 565 μ.Χ.) στην εισαγωγή του Νικομάχου, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σσ. 24-25 υποσημ. 36, όπου και αναφορά στις εκδόσεις των έργων και σε σχετικές μελέτες. Για τον χρόνο της καθιέρωσης του έργου στο σχολικό πρόγραμμα βλ. WILSON, *Scholars*, σ. 22. Ο Νικόμαχος είχε ασχοληθεί εκτενέστερα με το αντικείμενο στο απολεσθέν έργο του *Τέχνη αριθμητική*, ενώ είχε συνθέσει και μία πραγματεία αριθμολογίας με τίτλο *Θεολογούμενα αριθμητικής*, αποσπάσματα μόνο της οποίας έχουν διασωθεί στο ομώνυμο έργο που αποδόθηκε στον Ιάμβλιχο, βλ. την υποσημ. 30.

του Μιχαήλ Χωνιάτη ότι ήταν εξοικειωμένοι με το έργο του, το οποίο γνώριζαν προφανώς από την περίοδο της σχολικής μαθητείας τους.²⁸

Είναι σημαντικό να τονιστεί ακόμη ότι ο Ευστάθιος και ο Μιχαήλ Χωνιάτης είχαν, όπως φαίνεται, γνώση και της πραγματείας την οποία συνέταξε ο Ιάμβλιχος ο Χαλκιδεύς (επίσης από την Κοίλη Συρία, fl. 300 – 327 μ.Χ.) με αφορμή την εισαγωγή του Νικομάχου.²⁹ Τεκμαίρεται επίσης πως γνώριζαν και δύο άλλα από τα μαθηματικού περιεχομένου έργα του Ιαμβλίου: την δυσεύρετη ήδη από την εποχή του Φωτίου πραγματεία με τίτλο *Θεολογούμενα ἀριθμητικῆς*,³⁰ καθώς

²⁸ Για μερικά ενδεικτικά παραδείγματα επιρροών από τον Νικόμαχο βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, επ. 29.5-6, σ. 83: «... τρεῖς οὔτοι. Καὶ πλήθος ἰδοῦ. ὁ γὰρ τρία, ἢ πλήθους ἀρχή, ἢ πλήθους πυθμὴν ...» και ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, επ. 173.44, σ. 273: «... ὡς ἀπὸ τελείου ἀριθμοῦ, τοῦ δέκα ...». GARZYA, *Nicephorus Basilaca orationes et epistulae*, σ. 55.8.

²⁹ Για την φύση του έργου του Ιαμβλίου που δεν συνιστά σχολιασμό της *Εἰσαγωγῆς* του Νικομάχου, αλλά αυθύπαρκτη πραγματεία με αυτή ως αφετηρία, βλ. L. TARAN, “Asclepius of Tralles commentary to Nicomachus’ Introduction to Arithmetic”, *TAPhS* 59.4 (1969), 1-89, ιδ. σ. 16. Την έκδοση έκαμε ο H. PISTELLI, *Iamblichus in Nicomachi arithmetica introductionem liber ad fidem codicis florentini*, Teubner, Lipsiae, 1894, μόνο από τον αρχαιότερο κώδ. *Laur. Plut. 86,3* του 14ου αι., βλ. BANDINI, *Catalogus*, III, στήλ. 286-90, αλλά και A. TURYN, *Dated greek manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, Univ. of Illinois Press, 1972, vol. I: *Text*, σσ. 55-56· το έργο παραδίδεται όμως συνολικά από 18 χφφ., σύμφωνα με την βάση δεδομένων Pinakes του I.R.H.T.: http://pinakes.irht.cnrs.fr/rech_oeuvre/resultOeuvre/filter_auteur/4177/filter_oeuvre/5535 (ημερ. προσπέλασης 28/07/2013).

³⁰ Τα *Θεολογούμενα* του Ιαμβλίου, παρ’ ότι γνωστά στον Φώτιο, αναφέρονται από αυτόν ως «... ἡ πολυθρύλητος καὶ δυσεύρετος θεολογία ...» (βλ. κώδ. 187, ed. R. HENRY, *Photius, Bibliothecae, Tome III: «codices» 186-222*, Paris, 1962, σσ. 40-48). Φαίνεται δε πως ο Φώτιος υπήρξε εκείνος που επανέφερε το έργο και ίσως η διάσωσή του οφείλεται σε αυτόν, βλ. W. TREADGOLD, “Photius on the Transmission of Texts (*Bibliotheca*, Codex 187)”, *GRBS* 19 (1978), 171-175. Η έκδ. του έργου έγινε από τον V. DE FALCO, *Iamblichus Theologumena Arithmeticae*, Teubner, Lipsiae, 1922 (απόσπασμα εκ του Νικομάχου σσ. 17-19)· πρβλ. και την αγγλ. μτφρ. και σχολ. του R. WATERFIELD, *The Theology of Arithmetic*, Michigan, 1988, ιδ. σ. 23 κ.ε., όπου και αναφορές στο θέμα της πατρότητας. Έχουν διασωθεί 10 κώδ. του έργου, όλοι εκ των οποίων είναι μεταγενέστεροι του 14ου αι., βλ. DE FALCO, *ό.π.*, σσ. v-xiii [στους 8 κώδ. που αναφέρει προσθετέοι οι *Escur. gr. Σ.III.1 (100)*, 16ου αι., βλ. REVILLA, *Catalogo*, σ. 337 και *Par. Suppl. 020*, έτ. 1651, βλ. ASTRUC *et al.*, *Catalogue*, σ. 51]. Παρ’ όλα αυτά το έργο πρέπει να ήταν διαθέσιμο και στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, καθώς παραπέμπει σε αυτό συνολικά 13 φορές: i) οκτώ φορές στα σχόλιά του της *Ίλιάδος*, βλ. HELENA MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarios ad Homerii Iliadis pertinentes a fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1995, («Index IV: Fontes»), σσ. 579-80· ii) τρις στην πραγματεία του *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, ed. MEITZLER, *De emendanda vita monachica*, § 87, σ. 100.22 και § 149, σ. 166.1-5 & 5-7· iii) άπαξ σε επιστολή του, ed. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios*, επ. 29.5-6, σ. 83· iv) άπαξ σε λόγο του στην Μεγ. Τεσσαρακοστή (Ε’), ed. SCHÖNAUER, *Reden auf die Große Quadragesima*, σ. 117.406-10. Επίσης, φαίνεται πως γνώριζε το έργο και ο Μιχ. Χωνιάτης, αφού υπάρχουν πέντε δάνεια, βλ. τα χωρία στον

και το *Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης*,³¹ ἔστω και αν οι επιρροές από αυτά τα έργα εμφανίζονται ως λεκτικά επί το πλείστον δάνεια. Ὅπως προκύπτει από την μαρτυρία του Νικολάου Μεσαρίτη, το αντικείμενο της αριθμητικής διδασκόταν στους μαθητές της σχολῆς των Αγ. Αποστόλων επί τη βάσει των νεοπυθαγόρειων αντιλήψεων και ειδικά, ὅπως φαίνεται, του Νικομάχου και του Ιαμβλίχου.³²

οικείο πίνακα στην έκδ. της ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, σ. 373. Δύο φορές παραπέμπει ο παιδευθείς στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι. Δημήτριος Χωματηνός, βλ. PRINZING, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, αρ. 26.38-42, σ. 101 και αρ. 151.513, σ. 456, ὅπως τονίζει και ο εκδότης του έργου στο κριτικό του υπόμνημα, η διατύπωσή του ὁμως θυμίζει αρκετά εκείνη του Ευσταθίου, ὁπότε ἴσως ο Χωματηνός ἀντλήσε τα χωρία μέσω εκείνου. Η φράση του Νικηφόρου Βασιλάκη στον λόγο του προς τον Αλέξιο Αριστηνὸ παραπέμπει στον ψευδο-Ιαμβλίχο σύμφωνα και με τον εκδότη του έργου, βλ. GARZYA, *Nicephorus Basilaca orationes et epistulae*, σ. 23.32-33: «... τὸν ἀριθμὸν (scil. τρία), ὃν και τέλειον ἀποφοιβάζουσιν οἱ τὰ τοιαῦτα σοφωτέρως ἐνθειάζοντες ...». Το δάνειο ὁμως εἶναι ενδεχομένως μεγαλύτερο απ' ὅ,τι εντόπισε ο GARZYA, διότι γράφει στην συνέχεια ο Βασιλάκης: «... και νῦν ἐκείθεν τὸ τρισόλβιος και τρισμακάριος ἔχεις ἀπορυσάμενος ...», σ. 24.2· πρβλ. *Ἰαμβλ. Θεολογ.*, ed. DE FALCO, σ. 17.5-7: «... τὰ ἐξαισία ἀπὸ ταῦτης (scil. τῆς τριάδος) σεμνύνοντες καλοῦσι τρισολβίους, τρισμάκαρας».

³¹ Το *Περὶ μαθηματικῆς ἐπιστήμης* ἔργο ἐξέδωσε ο Ν. FESTA, *Iamblichii <Chalcidensis> de communi mathematica scientia liber*, Teubner, Lipsiae, 1891 (ανατύπ. με διορθ. και προσθήκες του U. KLEIN, Stuttgart, 1975). Για τα δάνεια ἐξ αυτού σε λόγο του Ευσταθίου στην Μεγ. Τεσσαρακοστή (ς') βλ. SCHÖNAUER, *Reden auf die Große Quadragesima*, σ. 179.850 και σε ἐπιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον Γεώργιο Βαρδάνη, βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, επ. 118.18-20, σ. 197.

³² DOWNEY, "Nicholas Mesarites", § XLII.6, σ. 917: «Ἐνθεν τοὺς περὶ ἀριθμῶν ἀναλογίας ἐνησχολημένους κατίδοις ἀλλήλους πυνθανομένους, πῶς ἡ μονὰς ἀρχὴ παντὸς ἀριθμοῦ και οὐκ ἀριθμός, και ὅπως ὁ μὲν περιττός καλεῖται τῶν ἀριθμῶν, ὁ δ' ἄρτιος ... ὁ δ' ἐξ ἀμφοτέρων καλούμενος περισσάρτιος τὴν τοῦ ζωογόνου προσωνυμίαν πεπλοῦτήκε διὰ τὸ μὴ τὰς κατὰ γαστροὺς ἐχούσας, κινδυνεύειν εἰ τύχοι ταύτας, ἔκτρωμά τι παθεῖν ἐν μηνὶ τῷ τοῦ περισσαρτίου ἐπικεκλημένῳ ὀνόματι, ὁποῖος ἄρα ἐστὶν ὁ πέμπτος τέ και ὁ ἑβδομος και ὁ ἔννατος». Για κάποια σχόλια στην παράγραφο αὐτὴ βλ. σ. 895, ἐνῶ για τα εμφανῆ δάνεια ἀπὸ τον Νικόμαχο και τον Ιαμβλίχο ο DOWNEY παραπέμπει στο κριτικό υπόμνημα της πρώτης έκδ. (*editio princeps*) του A. HEISENBERG, *Grabeskirche und Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins. Untersuchungen zur Kunst und Literatur des Ausgehenden Altertums, Zweiter Teil: Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig, 1908, σσ. 92-93. Στο τελευταῖο χωρίο της παραγράφου του Μεσαρίτη («ὁ δ' ἐξ ἀμφοτέρων-ἐννατος», πρβλ. *Ἰαμβλ. Θεολογ. Αριθμ.*, ed. DE FALCO, σ. 64.4 κ.ε.) αναφέρεται ὅτι γυναῖκες που βρίσκονται στον 7ο ἢ στον 9ο μήνα της εγκυμοσύνης τους, σε περιττό δηλ. μήνα, δεν διατρέχουν κίνδυνο αποβολῆς· το ἴδιο θέμα πραγματεύθηκε συνοπτικά τον ἐπόμενο αι. ο Ιωάννης Πεδιάσιμος, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 123, ὅπου αναφορὰ στις δύο ἐκδ. του DE FALCO και του CUMONT.

Κρίνουμε αναγκαίο στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι είναι σχεδόν άγνωστα στην έρευνα τα τρία ευσύνοπτα σχόλια σε χωρία της εισαγωγής του Νικομάχου στο τέλος του κώδ. *Ambros. gr. 404 (G 62 sup.)*,³³ του 14ου αι., φφ. 65ν-66ν, ο οποίος παραδίδει και τα δύο βιβλία της *Αριθμητικῆς εἰσαγωγῆς* (φφ. 28r-65v) συνοδευόμενα από σχόλια του Ψελλού,³⁴ καθώς και το αστρονομικό έργο του Κλεομήδους (φφ. 1r-27v). Τα σχόλια³⁵ αυτά συνέταξαν τόσο ο Μιχαήλ Εφέσιος (φ.

³³ MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σσ. 482-83. Για τον κώδ. βλ. ακόμη TODD, “An inventory”, σ. 262 και IDEM, *Cleomedis Caelestia*, σ. xi. Το εν λόγω χφ. δεν ευρίσκεται καταχωρισμένο στον επίσημο κατάλογο των αποκτημάτων της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης, που ετοιμάστηκε το 1607-1608 και δίδει πληροφορίες για την προέλευση και την διεύθυνση της συλλογής των ελληνικών κωδ. πριν τα επίσημα εγκαίνια της βιβλιοθήκης το 1609, βλ. C. PASINI – G. TURCO, “Ambrosianus L 43 inf. (10): Integrazioni a un antico elenco di mss greci ambrosiani (Ambr. X 289 inf., ff. 110-141)”, *Aevum* 83.3 (2009), 859-74. Ανήκε όμως στην συλλογή του γνωστού βιβλιοφίλου και ουμανιστή λογίου Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601) –ο οποίος επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά και τις θετικές επιστήμες– όπως αναγνωρίστηκε από τους MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σ. 483 (με την ένδειξη «olim Pinelli»). Η συλλογή του αγοράστηκε το 1609 από την Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη αριθμούσε 264 ελληνικά χφφ., για την οποία βλ. MARCELLA GRENDLER, “A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)”, *Renaissance Quarterly* 33.3 (1980), 386-416.

³⁴ O P. TANNERY, “Rapport sur une mission en Italie”, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, 13 (1888), 405-455, ιδ. σ. 453 [ανατύπ. εις: IDEM, *Mémoires Scientifiques*, tome II (1912), αρ. 44, σσ. 269-331] κάνοντας λόγο για το χφ. επεσήμανε ότι το κείμενο διαυθίζεται από μερικές πολύ σπάνιες γλώσσες και τα σχόλια ενός Σωτηρίχου: «*Le texte de Nicomaque n'est accompagné que de quelques gloses très rares, mais entres les deux livres vient le scholie de Soterichus*». Και σε όλους τους άλλους κώδ. το έργο (inc.: Τὸ μὲν λεγόμενόν ἐστιν ...) παραδίδεται υπό το όνομα του αιγιματικού αυτού Σωτηρίχου (*nominatim* στους *Hamburg Phil. 089, Par. gr. 2479, Par. gr. 2484* και *Vat. gr. 198*). Οι MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σ. 482 κάνουν λόγο για σχόλια του Ασκληπιού του Τραλλιανού, τα οποία ωστόσο δεν ταιριάζουν με τα εκδεδομένα από τον TARAN. Τα σχόλια αυτά εξέδωσε ο HOCHÉ, “Soterichi ad Nicomachi Geraseni introductionem arithmetica de Platonis psychogonia scholia: e codice manuscripto hamburgensi”, *Jahresbericht über das Gymnasium zu Elberfeld*, 1871, σσ. 1-6 αποδίδοντάς τα στον φιλόσοφο του 12ου αι. Σωτήριχο Παντεύγενο (βλ. Τόμ. Β', αρ. 166), ανήκουν όμως στον Μιχ. Ψελλό βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σ. 41.

³⁵ Ο πρώτος που αναφέρθηκε στο χφ., εντόπισε τα σχόλια και τους αφιέρωσε λίγες γραμμές ήταν ο Paul Tannery, ο οποίος όμως λόγω και της κατάστασης του κώδ. (βλ. την επόμ. υποσημ.) δεν κατάφερε να αναγνώσει σωστά τα ονόματα (legit *φιλοσόφου, Θεοστρατίου* –pro Ευστρατίου– *του νικαέως* και *νικολ'κριτ' του δισπάτου*) και έτσι δεν αναγνώρισε την προέλευση και την σημασία των σχολίων, βλ. “Rapport sur une mission en Italie”, σ. 453. Ορθή ανάγνωση των ονομάτων των

65v, φιλοσόφου Έφεισίου [...],³⁶ inc.: Διαζευχθείσας, λέγει, τήν μονάδα και δυάδα και τετράδα... = σχόλ. εις Νικομ. αριθμ. εισαγ. I.23.8,6 κ.ε., ed. HOUCHE, σ. 66), και ο Ευστράτιος Νικαίας (φ. 66r: Εἰς τὸ αὐτὸ ἐξήγησις Εὐστρατίου τοῦ Νικαίας, inc.: Ἀφ' ἧς ἀμφότεραι λέγοιτο ἂν ἢ ἐξ ἑαυτῆς ἔχουσα δύο ὑποτελουμένας ... = σχόλ. εις Νικομ. αριθμ. εισαγ. I.23.12,6 κ.ε., ed. HOUCHE, σ. 68 ;), όσο και κάποιος άγνωστος κριτής (δηλ. δικαστής) ονόματι Νικόλαος Δισύπατος, μάλλον σύγχρονός τους (φφ. 66r-v: Εἰς τὸ αὐτὸ Νικολάου κριτοῦ τοῦ Δισυπάτου, inc.: Εἰπὼν ὁ Νικόμαχος ἀπὸ τῆς ἰσότητος πρώτης ... = σχολ. εις Νικομ. αριθμ. εισαγ. I.23.6,3 κ.ε., ed. HOUCHE, σ. 65).³⁷ Είναι εύλογη η υπόθεση ότι τα σχόλια ανθολογήθηκαν ενδεχομένως από εκτενέστερες απολεσθείσες ή λανθάνουσες συνθέσεις του Ευστρατίου Νικαίας και του Μιχαήλ Εφεισίου στο έργο του Νικομάχου Γερασηνού, ανάλογες προφανώς με εκείνες προγενεστέρων υπομνηματιστών, όπως ο Ιάμβλιχος, ο Ασκληπιός από τις Τράλλεις και ο Ιωάννης Φιλόπονος. Τις συνθέσεις αυτές είχε κατατάξει ο Tannery μαζί με τα ανέκδοτα ακόμη σχόλια άγνωστου συντάκτη (inc.: Ἐπει ἡ ψυχὴ διττὰς ἔχει τὰς ἐνεργείας ...) σε τέσσερις ομάδες σχολίων (*recensiones* I-IV).³⁸ Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή δεν αποκλείεται να εντοπισθεί στο μέλλον και μία πέμπτη ομάδα σχολίων αποτελούμενη από τα σχόλια του Μιχαήλ Εφεισίου, του Ευστρατίου και του κύκλου τους, στον οποίο συγκαταλεγόταν πιθανώς και ο Νικόλαος Δισύπατος, διότι δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ενδελεχώς όλοι οι κώδ. που φέρουν σχόλια στο έργο του Νικομάχου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο χαρτώος κώδ. *Laur. Plut. 28,35*, του 14ου αι., ο οποίος παραδίδει την *Εἰσαγωγή* (φφ. 2r-46v) με πολυάριθμες, ερυθρόγραφες διάστιχες γλώσσες και εκτεταμένα

σχολιαστών έγινε από τους MARTINI – BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σσ. 482-83. Έκτοτε, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχει γίνει καμία αναφορά στα σχόλια αυτά.

³⁶ Ο τίτλος, ερυθρόγραφος, στην αριστερή εξωτερική ώα είναι, πλήν της πρώτης γραμμής, εξίτηλος. [ΣΗΜ.: Οι παραπομπές στην έκδ. του HOUCHE αφορούν στην έκδοση των σχετικών χωρίων του έργου του Νικομάχου όπου αναφέρονται τα σχόλια, κι όχι των ιδίων σχολίων που παραμένουν ανέκδοτα].

³⁷ Για μία ενδεχόμενη ταύτιση αυτού του Δισυπάτου βλ. Τόμ. Β', αρ. 61.

³⁸ TANNERY, "Rapport sur une mission en Italie", αρ. II: Les commentaires sur Nicomaque, σσ. 433-39, ιδ. σ. 434, όπου πίνακας με τις αρχοτέλειες των σχολίων. Βλ. όμως TARAN, "Asclepius of Tralles", σσ. 6-20, ο οποίος επεσήμανε την σύμφυση των σχολίων στους φορείς της χειρόγραφης παράδοσης και ξεδιάλυνε με εναργή τρόπο τους τέσσερις τύπους, ενώ στις σσ. 19-20 δίδει κατάλογο 20 κωδ. που παραδίδουν την *recensio* IV.

ανώνυμα συνοδευτικά σχόλια στις ώες (inc.: *Διά δύο συλλογισμῶν δείκνυσιν ὁ Νικόμαχος ...*), καθώς και κατά τόπους επεξηγηματικά σχήματα.³⁹ Την παραπάνω υπόθεση καθιστά μάλιστα ακόμη πιο ελκυστική το γεγονός ότι ο Ευστράτιος και ο Μιχαήλ Εφέσιος ήταν επίσης δόκιμοι υπομνηματιστές, αφού και οι ίδιοι, όπως ακριβώς ο Ιάμβλιχος,⁴⁰ ο Ασκληπιός⁴¹ και ο Ιωάννης Φιλόππος,⁴² είχαν συνθέσει

³⁹ Για τον κώδ. βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, στήλ. 62. Το κείμενο είναι κολοβό, τελειώνει στο φ. 46ν («ἀπαραλλάκτους λόγους διατηρήσουσιν ...»), βιβλίο Β', ιη'.3, ed. HOCHÉ, σ. 116.9), ενώ έπεται το εξής σημείωμα (*manus librarii*): «*Mutilus est in fine Liber II. cuius reliquis / vide in Cod. XXIX Plut. LVIII pag. 177 ubi / signum hoc apposuimus* ☞» (όντως το σύμβολο ευρίσκεται στο δηλωθέν σημείο του κώδ. *Laur. Plut. 58,29*, όπου και υπάρχει η *Εἰσαγωγή* του Νικομάχου συνοδευόμενη από τα σχόλια του Ασκληπιού, βλ. TARAN, "Asclepius of Tralles", σσ. 18-19). Αξίζει να σημειωθεί ότι στα φφ. 1γ-ν παραδίδεται σύντομη πραγματεία περί αριθμητικής (inc.: Ἀριθμητική ἐστὶν ἐπιστήμη θεωρητική ... – des.: ... τὸ φιλοσοφεῖν ἄρα διὰ τῶν μαθημάτων): το τμήμα αυτό έχει εκδώσει ως ἔργο ανωνύμου με τον τίτλο *Anonymi prolegomena in Introductionem arithmetica Nicomachi* ο P. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. II, σσ. 73-77, από τον κώδ. *Par. gr. 2372* του α' μισού του 15ου αι. που αντέγραψε ο βιβλιογράφος Ιωάννης Χιονόπουλος (βλ. *RGK*, I, αρ. 190 & II, αρ. 251). Η πραγματεία όμως φαίνεται πως συνεχίζεται στα φφ. 47γ-50γ με απώλεια κειμένου στην αρχή, ενώ λείπει μάλιστα και το αρχικό γράμμα της πρώτης λέξης εκάστης παραγράφου, το οποίο είχε προφανώς προβλεφθεί να δοθεί με ερυθρό χρώμα, ενώ το τέλος της παραγράφου δηλώνεται με τριπλή στιγμή (:·). Είναι πολύ ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε εδώ την εξαιρετική ομοιότητα (ή και ταυτότητα σε ορισμένα χωρία) που παρουσιάζει η ανώνυμη πραγματεία με το περί αριθμητικής τμήμα της *Τετρακτύος* του Παχυμέρη, βλ. τα εξής ενδεικτικά παραδείγματα:

i) Ανών. (f. 2r), ed. TANNERY, *ό.π.*, σ. 73.5-8: «Ἀριθμητική ἐστὶν ἐπιστήμη θεωρητική τῶν περὶ ἀριθμούς συμβαινόντων κατὰ τε τὰ πλήθη καὶ τὰ εἶδη καὶ τοὺς λόγους αὐτῶν, ἔτι δὲ διαιρέσεις καὶ συνθέσεις.» – Παχυμ., ed. TANNERY, *Quadrivium de Georges Pachymère*, σ. 11.6-8: «Ἔστι δὲ ἀριθμητικὴ ἐπιστήμη θεωρητικὴ τῶν περὶ ἀριθμούς συμβαινόντων κατὰ τε πλήθη καὶ εἶδη καὶ τοὺς λόγους αὐτῶν, ἔτι δὲ διαιρέσεις καὶ συνθέσεις.» ii) Ανών. (f. 47γ, γραμμ. 3-4): «|Κ|ατὰ τὸν Πύθαγόρα δοκοῦντα τελειότατον. περὶ μὲν τῶν ἄλων (sic) ἀναλογιῶν μικρὸν ὕ|στερον αὐτοῦ λέγοντος ...» – Παχυμ., ed. TANNERY, *Quadrivium de Georges Pachymère*, σ. 39.13-14: «... ὡς τελειότατον κατὰ τὸ τῷ Πυθαγόρα δοκοῦν.» Μία πιο διεξοδική διερεύνηση του ζητήματος μπορεί να αποφέρει συμπεράσματα για την φύση της πραγματείας στον φλωρεντινό κώδ. και τον συσχετισμό της με το *quadrivium* του Παχυμέρη, αν δηλ. ο Ανώνυμος αποτελεί πηγή του ίσως ή αντιθέτως πρόκειται για παράφραση τμήματος του από άγνωστο σε μας λόγιο ή ίσως και προγενέστερη επεξεργασία από τον ίδιο τον Παχυμέρη.

⁴⁰ Από τα υπομνήματά του σε 12 πλατωνικούς διαλόγους και 6 αριστοτελικές πραγματείες σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα, βλ. B. DALSGAARD LARSEN, *Jamblique de Chalcis. Exégète et philosophe. Appendice: Testimonia et fragmenta*, Aarhus, 1972. Πρβλ. J. DILLON, *Iamblichus Chalcidensis in Platonis dialogos commentariorum fragmenta*, Brill, Leiden, 1972, ανατύπ. The Prometheus Trust, 2010, ιδ. σσ. 21-23 για έναν κατάλογο των έργων αυτών.

⁴¹ *GAG*, τόμ. 6.2.

⁴² *GAG*, τόμ. 13.1-3, 14.1-2, 15, 16, 17.

σημαντικά, εκτενή υπομνήματα σε έργα του Αριστοτέλους.⁴³ Σημειώνουμε ότι τα σχόλια αποτελούν ένδειξη σοβαρής ενασχόλησης των δύο λογίων ανδρών με το έργο του Νικομάχου, απότοκα ίσως διδακτικής δραστηριότητας. Στην παρούσα ωστόσο φάση της έρευνάς μας όσον αφορά στο ζήτημα της προέλευσής τους δεν είναι εύκολο να δοθεί οριστική απάντηση.

Τέλος, νεοπυθαγόρειες επιρροές από τον χώρο της αριθμητικής, εμφανίζονται και στο ερμηνευτικό έργο του Ιωάννη Γαληνού στον Ησίοδο. Ο διδάσκαλος αυτός αφιερώνει μία ορισμένη έκταση στην ανάπτυξη θεμάτων, όπως *διά τι έννέα οί Μοῦσαι* και ποιοί το περιεχόμενο των αριθμών ως το δέκα.⁴⁴

Ένας από τους σημαντικότερους μαθηματικούς της ύστερης αρχαιότητας ήταν ο αλεξανδρινός Διοφάντος (fl. ca. 250 μ.Χ.), εκφραστής μίας μαθηματικής παράδοσης διαφορετικής από την νεοπυθαγόρεια, ο οποίος έχει κληθεί πατέρας της σύγχρονης άλγεβρας. Η κατανόηση του έργου του αποδεικνυόταν όμως αρκετά δύσκολο εγχείρημα, ούτως ώστε μόνο επίλεκτοι βυζαντινοί λόγιοι επεχείρησαν κατά καιρούς να ενδιατρίψουν στα *Αριθμητικά* του.⁴⁵ Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η

⁴³ Για τα υπομνήματα του Ευστρατίου και του Μιχαήλ βλ. Τόμ. Β', σσ. 192 και 365-66 αντιστοίχως.

⁴⁴ Το ίδιο θέμα του αριθμού των Μουσών πραγματεύεται και ο Τζέτζης, βλ. Η. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σσ. 84-86 (εισαγωγ. στοιχ.) και 296-305 (κείμεν.).

⁴⁵ Από τα δεκατρία βιβλία του Διοφάντου έχουν σωθεί στα ελληνικά έξι μόνον, βλ. την έκδοση του P. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. I: *Diophanti quae exstant omnia* continens, Teubner, Lipsiae, 1893, και ΕΥ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Διοφάντου αριθμητικά. Η άλγεβρα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀρχαῖον κείμενον, μετάφρασις – ἐπεξηγήσεις*, Ο.Ε.Δ.Β., ἐν Ἀθήναις, 1963. Το 1971 ανακαλύφθηκε χφ με τέσσερα χαμένα βιβλία του Διοφάντου στα αραβικά, που ανεβάζουν τον αριθμό των σωζομένων βιβλίων στα δέκα, βλ. την αγγλ. μτφρ. και σχολ. του J. SESIANO, *Books IV to VII of Diophantus' Arithmetica in the Arabic Translation Attributed to Qustā ibn Lūqā*, Springer Verlag, New York, 1982. Για την προσαγόρευση του Διοφάντου ως πατέρα της άλγεβρας βλ. MERZBACH – BOYER, *A History of Mathematics*, σ. 161, ενώ για το πρόσωπο και το έργο του βλ. την αναντικατάστατη μελέτη του Sir THOMAS HEATH, *Diophantus of Alexandria: a study in the history of Greek algebra*, New York, 1910². Επίσης, KATZ, *A History of Mathematics*, σσ. 173-83. Τώρα βλ. και A. BERNARD – J. CHRISTIANIDIS, "A new analytical framework for the understanding of Diophantus's *Arithmetica* I-III", *Archive for History of Exact Sciences* 66.1 (2012), 1-66. Για ορισμένες πτυχές του έργου του βλ. και F. ACERBI, "The meaning of *πλασματικόν* in Diophantus' *Arithmetica*", *Archive for History of the Exact Sciences* 63 (2009), 5-31 και IDEM, "The language of the "Givens": its forms and its use as a deductive tool in Greek mathematics", *Archive for History of the Exact Sciences* 65.2 (2011), 119-53. Η δυσκολία στην κατανόηση των θεωρημάτων του μπορούσε ενίοτε να προκαλέσει ακόμη και την δυσφορία εκείνων

παραδεδομένη αντίληψη για την πρόσληψη και την ενασχόληση με το έργο του κατά την βυζαντινή περίοδο, εξ όσων μέχρι τώρα γνωρίζαμε, μπορεί να συμπυκνωθεί στο ακόλουθο γενικό σχήμα: ο Διόφαντος υπήρξε αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού αρχικά από την περίφημη μαθηματικό Υπατία (355/360-415 μ.Χ.), την κόρη του Θέωνος· δυόμισυ αι. αργότερα (στα 680-690 μ.Χ.) οι αδελφοί Κοσμάς και Ιωάννης Δαμασκηνός διδάχθηκαν το έργο του· στη συνέχεια μεσολάβησε άλλος ενάμισης περίπου αι. ως την εποχή του Λέοντος του Φιλοσόφου ή Μαθηματικού, στον οποίο αποδίδεται η παραγωγή ενός χαμένου σήμερα αρχετύπου κώδ. του έργου του Διοφάντου· ο επόμενος λόγιος που είναι γνωστόν ότι ασχολήθηκε με το έργο του ήταν κατά τον 11ο αι. ο Μιχαήλ Ψελλός· έπειτα φθάνουμε πια στην Ύστερη περίοδο όταν ο Νικηφόρος Βλεμμύδης διδάχθηκε μεν τον Διόφαντο, όμως το ενδιαφέρον ανανεώθηκε κυρίως από τον Πλανούδη και τον Παχυμέρη και συνεχίστηκε ένα αιώνα αργότερα με τον Ιωάννη Χορτασμένο.⁴⁶ Παρατηρείται δηλ. ένα ακόμη χάσμα στον 12ο αι., όπως επεσήμανε πρόσφατα και η Judith Herrin.⁴⁷

που ενασχολούνται με το έργο του· έτσι, για παράδειγμα, ένας εξοργισμένος βυζαντινός αναγνώστης κατέγραψε σε παρασελίδιο σχόλιο κώδ. (*Matrit. 4678*) την αρά όπως η ψυχή του Διοφάντου «... εἴη μετὰ τοῦ Σατανᾶ ...», βλ. WILSON, *Scholars*, σ. 233. Βλ. τώρα και F. ACERBI, “Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil”, *GRBS* 53.2 (2013), 379-89, όπου πληρέστατη ανάλυση του ζητήματος.

⁴⁶ Ένα τέτοιο ευανάγνωστο διάγραμμα της πρόσληψης του έργου του Διοφάντου σε όλη την βυζαντινή περίοδο παρέχει η J. HERRIN, “Mathematical mysteries in Byzantium: the transmission of Fermat’s last theorem”, *Dialogos* 6 (1999), 22-42. Βλ. ακόμη HEATH, *Diophantus of Alexandria*, σσ. 18-19, αλλά και SESIANO, *Books IV to VII of Diophantus’ Arithmetica*, σσ. 14-18. Την πεπατημένη αυτή ακολουθεί σε πρόσφατη μελέτη και ο A. MESKENS, *Travelling Mathematics – The Fate of Diophantos’ Arithmetica*, [Science Network. Historical Studies, vol. 41], Birkhäuser/Springer, Basel, 2010, σσ. 104-17. Για τον Κοσμά και τον Ιω. Δαμασκηνό βλ. παραπάνω, σ. 275 υποσημ. 7. Για την ενασχόληση με τον αρχαίο μαθηματικό στην Παλαιολόγεια περίοδο βλ. P. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. II, σσ. 78-255, όπου μία πρώτη έκδ. σχετικού τμήματος από το *Quadrivium* του Παχυμέρη, ο οποίος σχεδόν παραφράζει τον Διόφαντο, αλλά και των σχολίων του Πλανούδη. Για τα τελευταία βλ. την νέα έκδ. του A. ALLARD, “Les scolies aux arithmétiques de Diophante d’Alexandrie dans le *Matritensis Bibl. Nat. 4678* et les *Vaticani gr. 191 et 304*”, *Byz* 53 (1983), 682-710. Ακόμη, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 62, 71-74, 80, 96, 137, 142, 156-57· WILSON, *Scholars*, σσ. 222, 232-33, 234, 241· HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ’, σσ. 48-50.

⁴⁷ HERRIN, “Mathematical mysteries”, σ. 32: «*Between this mention of Diophantus (scil. by Michael Psellus) and the study of him by the late Byzantine George Pachymeres and Maximus Planudes there is another breach in our knowledge ...*».

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημάνουμε ότι το έργο του Διοφάντου ήταν διαθέσιμο στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι.⁴⁸ Προσθέτουμε ακόμη ότι ήταν γνωστό και αποτελούσε πολύ περισσότερο αντικείμενο μελέτης, γεγονός το οποίο δεν έχει έως τώρα ανιχνευθεί. Επανερχόμενοι σε δύο περιπτώσεις που αναφέραμε παραπάνω, του Μιχαήλ Παντεχνή και του Θεοδώρου Χρυσελίου, είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο λόγιος ιατρός Μιχαήλ Παντεχνής είχε πιθανότατα γνωρίσει το έργο του.⁴⁹ Παρομοίως, ερμηνεύοντας το σχετικό χωρίο

⁴⁸ Από όλους τους κώδ. που παραδίδουν το έργο αρχαιότερος είναι ο *Matritensis 4678* που αντεγράφη στην πρωτεύουσα στην περίοδο 1060 ως 1080, στην εποχή της ακμής δηλ. του Μιχαήλ Ψελλού, με την δραστηριότητα του οποίου ίσως σχετίζεται, βλ. PEREZ MARTIN, "Maxime Planude et le *Diophantus Matritensis*". Ο δεύτερος παλαιότερος κώδ. είναι ο *Vat. gr. 191*, των ετών 1296/98, ο οποίος σχετίζεται με την δραστηριότητα του Μάξιμου Πλανούδη, βλ. MERCATI & FRANCHI DE CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci*, σσ. 120-27. Κυρίως όμως βλ. AL. TURYN, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, In Civitate Vaticana, 1964, σσ. 89-97 και πίν. 54-69. Επίσης βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 77 και 142 υποσημ. 60. Για την χειρόγραφη παράδοση του Διοφάντου βλ. το αναλυτικό άρθρο του P. TANNERY, "Rapport sur une mission en Italie", ιδ. αρ. I: Classement des manuscrits de Diophante, σσ. 409-432. IDEM, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. I, σσ. iii-ix. Επίσης, HEATH, *Diophantus of Alexandria*, σσ. 14-18. Πρβλ. A. ALLARD, "La tradition du texte grec des *Arithmetiques* de Diophante d'Alexandrie", *Revue d'Histoire des Textes*, 12-13 (1982-83), 57-137.

⁴⁹ GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 113.5-8: «... και τήν Πυθαγόρειον μὲν ἀπεδέξατο ἀριθμητικὴν ὡς φιλοσοφωτέραν· οὐ μὴν οὐδὲ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐμέλησε τέχνης, ἢ περὶ συνθέσεις καὶ ἀφαιρέσεις καὶ μερισμούς τῶν ἀριθμῶν ἀπυσχόληται.». Είναι εμφανές από την μία πλευρά ότι η διατύπωση *πυθαγόρειος ἀριθμητικὴ* αναφέρεται στο έργο του Νικομάχου Γερασηνού ή/και των σχολιαστών του [βλ. HOCHÉ, *Nicomachi Geraseni pythagorei*, σ. 1.5 κ.ε· PISTELLI, *Iamblichii in Nicomachi arithmeticom*, σ. 4.3-5: «Εὐρίσκομεν δὴ πάντα κατὰ γνώμην τῷ Πυθαγόρῳ τὸν Νικόμαχον περὶ αὐτῆς (scil. τῆς μαθηματικῆς ἀριθμητικῆς) ἀποδεδωκότα ἐν τῇ Ἀριθμητικῇ τέχνῃ»· FESTA, *Iamblichii de math. communi scientia*, σ. 6.5 κ.ε.], ενώ από την άλλη ο όρος *αἰγυπτιακὴ τέχνη* δεν μπορεί εδώ παρά να παραπέμπει στην αλγεβρική μέθοδο του Διοφάντου. Ο συσχετισμός αυτός υπάρχει ήδη σε μία πραγματεία του Μιχαήλ Ψελλού, την οποία εξέδωσε ο P. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera Omnia cum graecis commentariis*, vol. II: *Pseudepigrapha, Testimonia Vetera etc.*, Lipsiae, 1895, σσ. 37-42 (για τις σχετικές αναφορές βλ. ιδ. σ. 37.4-5: «... τὴν κατ' Αἰγυπτίους τῶν ἀριθμῶν μέθοδον ...» και 38.22-23: «Περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς δὲ μεθόδου ταύτης Διοφάντος μὲν διέλαβεν ἀκριβέστερον ...»). Τους σχετικούς όρους στα παραπάνω χωρία σχολίασε ο TANNERY εκτενώς στην εργασία του "Psellus sur Diophante", *Zeitschrift für Mathematik und Physik. Historisch-literarische Abteilung* 37 (1892), 41-45 [ανατύπ. εις: *Mémoires scientifiques*, publiés par J-L. HEIBERG, IV: *Sciences exactes chez les Byzantines*, 1884-1919, Toulouse - Paris, 1920, αρ. XI, σσ. 275-82], ιδ. σσ. 278-79. Περισσότερες πληροφορίες για την πραγματεία του Ψελλού βλ. στον MOORE, *Iter Psellianum*, αρ. PHI.158, σ. 311. Είναι επομένως προφανές πως ο Ιταλικός με την αναφορά του

της επιστολής του Θεοφυλάκτου, στην οποία γίνεται λόγος για τον Θεόδωρο Χρυσέλιο, μπορούμε χωρίς δυσκολία να αναγνωρίσουμε την αναφορά στην αριθμητική του Διοφάντου.⁵⁰ Η περίπτωση ωστόσο του Μανουήλ Σαραντηνού είναι περισσότερο σαφής. Σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Καλοήθη αναφέρει ότι διδάχθηκε από αυτόν ανώτερα μαθηματικά κάνοντας ρητή μνεία στον Διόφαντο, ενώ επισημαίνει ότι μόνο ο διδάσκαλός του είχε φθάσει σε τέτοιο υψηλό επίπεδο στην εποχή του.⁵¹ Δεν κρίνεται επομένως τυχαίο που και ένας άλλος μαθητής του Καλοήθους, ο ερημίτης στην περιοχή του Σκαμάνδρου Πρόδρομος, ήταν ο μόνος που μετά την Άλωση του 1204 μπορούσε να διδάσκει ανώτερα μαθηματικά και ήταν εκείνος που εισήγαγε στο αντικείμενο αυτό τον γνωστό λόγιο Νικηφόρο Βλεμμύδη περί το 1220.⁵²

στην ενασχόληση του Παντεχνή με αμφοτέρους τους κλάδους της αριθμητικής –δηλ. την ευκολότερη, αλλά περισσότερο φιλοσοφική προσέγγιση των νεοπυθαγορείων και την αυστηρά πιο επιστημονική των αλεξανδρινών μαθηματικών– επιδιώκει να τονίσει την πληρότητα της κατάρτισής του στο γνωστικό αυτό αντικείμενο. Παρομοίως, το αυτό τονίζει και ο Βλεμμύδης στην *Αυτοβιογραφία* του, βλ. WILSON, *Scholars*, σ. 222.

⁵⁰ GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, επ. 127, σ. 575.55-57: «... και αεί δέ τι ήκριβολογεῖτο και ὅπως τὴν μονάδα εἰς μέρη τέμνη και ἀμαθεῖς δείξη τοῦς ἀμετρῆ λέγοντας. Ὁ δέ και κύβους ἤδει και κυβοκύβους και τοῖς μὴ εἰδόσιν ἡρμήνευε». Το γεγονός ότι ο Χρυσέλιος γνώριζε τα περί κύβων και κυβοκύβων δεν μπορεί παρά να παραπέμπει στην *Αριθμητική* του Διοφάντου, όπου εξηγούνται και χρησιμοποιούνται συχνότατα οι ὄροι. Για ένα παράδειγμα βλ. TANNERY, *Diophanti Alexandrini opera*, I, σ. 8.

⁵¹ Γράφει χαρακτηριστικά ο Σαραντηνός: «... και ἄριθμούς συνθήσομαι' και εἰς κύβον και πυραμίδα ἀνυψώσω τούτους μετάρσια και διοφαντήσω γενναίως και δύναμιν' εὐρήσω και δυναμο-δύναμιν' και ἀμετάθετον μονάδα' και λείψιν ἐπὶ λείψει πολυπλασιάσω και ὑπαρξιν' ἐργάσομαι τὴν καινοτάτην, ὧν αὐτός μοι καθηγησάμενος ἔχεις, σοφὴ κορυφή. τῶ γὰρ ὄντι σὺ μόνος οἶδας ταῦτα, και οἷος' τοι 'πέπνυσαι', οἱ δ' ἄλλοι πάντες 'σκιαὶ αἰίσσουσι'...», βλ. U. CRISCUOLO, "Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno", *Boll. Badia gr. Grottaferrata* N.S. 31 (1977), 103-119, ἐδῶ σσ. 113.94-114.99. Για τους ὄρους που αναφέρει ο Σαραντηνός ἀπὸ το ἔργο του Διοφάντου (π.χ. κύβος, πυραμῖς, δυναμο-δύναμεις, λείψις κ.ά.), ἀλλὰ και για την αλγεβρική του μέθοδο γενικά βλ. τα σχετικὰ σχόλια του Μάξιμου Πλανούδη, ed. ALLARD, ὁ.π. Για μία ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση βλ. ἐιδικότερα HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 440-517. Πρβλ. VAN DER WAERDEN, *Ἡ ἀφύπνιση τῆς Ἐπιστήμης*, σσ. 325-36. Ἀκόμη βλ. ISABELLA GRIGORYEVNA BASHMAKOVA, *Diophantus and diophantine equations*, [Dolciani Mathematical Expositions, Nr. 20], The Mathematical Association of America, Washington D.C., 1997.

⁵² Ο Βλεμμύδης διδάχθηκε ἀπὸ τον ερημίτη Πρόδρομο την αριθμητική του Νικομάχου κι ὅσο μέρος ἀπὸ το ἔργο του Διοφάντου κατανοοῦσε ο διδάσκαλός του: «Και δὴ τῆς ἀριθμητικῆς

Πέραν τούτου, είναι πολύ σημαντική η διαπίστωση ότι τα ινδικά ψηφία (στον ανατολικό αραβικό τους τύπο που είχε επικρατήσει στην Περσία κυρίως κ.α.) ήταν γνωστά στο Βυζάντιο ήδη από τον 12ο αι. δηλ. αρκετά νωρίτερα από τα μέσα του 13ου αι. που πιστευόταν μέχρι και σχετικά πρόσφατα. Αυτό αποδεικνύεται κυρίως από την ύπαρξη των ψηφίων σε κώδικες με έργα του Ευκλείδη που χρονολογούνται στον 12ο αι., ενώ σε μία ακόμη περίπτωση φαίνεται ότι προσετέθησαν σε προγενέστερο κώδ. κατά την ίδια ίσως εποχή.⁵³ Σε συνάρτηση με την σπουδαία αυτή διαπίστωση πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση της ύπαρξης του σχετικά συντόμου σχολίου ενός μοναχού Νεοφύτου που πραγματεύεται το ζήτημα των ψηφίων αυτών. Σύμφωνα με την παραδοσιακή χρονολόγηση από τον εκδότη του σχολίου και εμβριθή γνώστη του αντικειμένου Paul Tannery, την οποία αποδεχόταν παλαιότερα η πλειονότητα της επιστημονικής κοινότητας, ο μοναχός Νεόφυτος (τόμ. Β', αρ. 151) ήκμασε μάλλον κατά τα τέλη του 12ου αιώνας ή ίσως και νωρίτερα.⁵⁴ Αποδείχθηκε όμως από τον N. G. Wilson ότι η πατρότητα του σχολίου ανήκει στον γνωστό κωδικογράφο και συγγραφέα,

ἀκροασάμενος Νικομάχου, κάκ τῆς Διοφάντου τῆς οἰωνεῖ χρησμολογικῆς (οὐ γάρ πάσης, ἀλλ' ὅσης ἦν εἰδήμων ὁ ἐκδιδάσκων, ὡς ἔλεγε) ...», ed. MUNITIZ, *Nicephori Blemmydae Autobiographia*, I PA 8.1-3, σ. 6. Βλ. και CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 8, 137, 156.

⁵³ Οι κώδ. αυτοί είναι οι *Vindob. Phil. gr. 31, Par. gr. 2344* και *2466*. επίσης ενδέχεται ότι και ο κώδ. *Bodl. Auct. F. 6.23* [Misc. 117] εγράφη τον 12ο αι., ενώ τέτοια ψηφία ευρίσκονται και στον περίφημο *D'Orville 301* του Αρέθα Καισαρείας, βλ. N. G. WILSON, "Miscellanea Palaeographica", *GRBS* 22.4 (1981), 395-404, ιδ. σ. 403. Βλ. ακόμη τις εργασίες του K. VOGEL, "Buchstabenrechnung und indische Ziffern in Byzanz", εις: *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958*, F. DÖLGER – H.-G. BECK (eds.), München, 1960, σσ. 660-64, ιδ. σ. 662. IDEM, "Byzantine Science", εις: JOAN M. HUSSEY, with the editorial assistance of D. M. NICOL & G. GOWAN, *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilization*, Cambridge Univ. Press, 1967, σσ. 264-305, ελλην. μτφρ. υπό Ν. ΣΑΟΥΛ, Αθήνα, 1979, σσ. 806-33, ιδ. σ. 811. Πρβλ. KAZHDAN – EPSTEIN, *Αλλαγές*, σ. 232 και κυρίως BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σ. 241.

⁵⁴ P. TANNERY, "Le scholie du moine Néophytos sur les chiffres hindous", *Revue Archéologique*, III ser., 5 (1885), 99-102 [IDEM, *Mémoires scientifiques*, publiés par J.-L. HEIBERG, IV: *Sciences exactes chez les Byzantines*, 1884-1919, Toulouse-Paris, 1920, αριθ. II, σσ. 20-26, κείμεν. στη σ. 24]. Ο VOGEL, "Buchstabenrechnung und indische Ziffern in Byzanz", σ. 662 είχε με επιφύλαξη προτείνει ακόμη και τον 11ο αι. ως την περίοδο ακμής του Νεοφύτου.

μοναχό Νεόφυτο Προδρομηνό (14ος αι.).⁵⁵ Για τον λόγο αυτό είναι επομένως προφανές ότι το προαναφερθέν σχόλιο δεν έχει καμία αποδεικτική αξία για την εισαγωγή των ινδικών ψηφίων στο Βυζάντιο πριν τον 13ο αι.

Συνδυαστικά, όπως τονίζει ο Wilson,⁵⁶ η ύπαρξη των αραβικών ψηφίων σε ελληνικά χειρόγραφα του 12ου αι. καταρρίπτει οποιοδήποτε ενδεχόμενο εισαγωγής τους στο Βυζάντιο από τον Ιταλό Λεονάρντο από την Πίζα ή Fibonacci (ca. 1175 – post 1240), μία μαθηματική ιδιοφυΐα της εποχής, ο οποίος επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη πριν το 1202 (έτος της πρώτης έκδοσης του μνημειώδους έργου του *Liber Abaci*).⁵⁷ Ο τελευταίος αναφέρει σε αυτοβιογραφικό τμήμα (§2) της εισαγωγής της δεύτερης έκδοσης του έργου (1228) ότι στα ταξίδια του μελέτησε μαθηματικά,⁵⁸ κοντά σε βυζαντινούς λογίους μεταξύ άλλων, με τους οποίους

⁵⁵ WILSON, “Miscellanea Palaeographica”, σ. 403. Την θέση του WILSON επιβεβαίωσε ανεξάρτητα και ο CACOUROS, “Néophytos Prodromenos”, σσ. 211-12. Για τον Νεόφυτο Προδρομηνό και το πλούσιο κωδικογραφικό του έργο (μεταξύ των οποίων και ο κώδ. του Διοσκουρίδη της Πάδοβας, *Bibl. Semir.* 194, τον οποίο αντέγραψε από τον περίφημο *Vindob. Med. gr. I* του έτους 512 που φυλασσόταν τότε στην Μονή Προδρόμου – Πέτρας), βλ. WILSON, “Miscellanea Palaeographica”, σ. 402. Βλ. ακόμη ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, “Η βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου-Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη”, *Ἑλληνικά* 21 (1968), 3-39 (μὲ 5 πίν.), ιδ. σσ. 24-26. Πρβλ. *RGK* II, αρ. 411, σσ. 153-54 και III, αρ. 481, σ. 178.

⁵⁶ WILSON, “Miscellanea Palaeographica”, σ. 402.

⁵⁷ Ed. B. BONCOMPAGNI, *Scritti di Leonardo Pisano*, vol. I: *Il Liber Abaci di Leonardo Pisano*, Roma, 1857· L. E. SIGLER, *Fibonacci's Liber Abaci. A Translation into Modern English of Leonardo Pisano's Book of Calculation*, Springer, New York, 2003. Ο Fibonacci ήταν εξοικειωμένος με τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη, με ορισμένες από τις αλγεβρικές μεθόδους του Διοφάντου, με το πυθαγόρειο θεώρημα στο οποίο αναφέρεται πολύ συχνά, αλλά και τις πυθαγόρειες αντιλήψεις περί αριθμών, βλ. τα σχόλια στην μτφρ. του SIGLER, *ό.π.* Επίσης, για τα δάνεια του Fibonacci από τον Ευκλείδη, τον Ἡρώνα τον Αλεξανδρέα και τον Διόφαντο στην γεωμετρική πραγματεία του *Liber quadratorum* (1225), βλ. την αγγλ. μτφρ. και σχολ. του SIGLER, *Leonardo Pisano Fibonacci, The Book of Squares*, Academic Press, Orlando, Florida, 1987, σσ. xi-xii, xix.

⁵⁸ Για τον Fibonacci, ευρύτερα γνωστό λόγω της αριθμητικής ακολουθίας που φέρει το όνομά του (όπου ο κάθε αριθμ. αποτελεί το άθροισμα των δύο προηγούμενων: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144 ...), βλ. C. KING, “Leonardo Fibonacci”, *The Fibonacci Quarterly* 1.4 (1963), 15-19, ενώ για την αυτοβιογραφία του R. GRIMM, “The Autobiography of Leonardo Pisano”, *The Fibonacci Quarterly* 11 (1973), 99-104. Γράφει λοιπόν ο ίδιος ο Fibonacci στον πρόλογο του σπουδαίου έργου του *Liber Abaci* πώς μυήθηκε στην επιστήμη των μαθηματικών και στην χρήση των ινδικών ψηφίων στην Κων/πολη (*Greciam*) και αλλού: «*Ubi ex mirabili magisterio in artem per novem figuras indorum introductus, scientia artis in tantum mihi pre ceteris placuit, et intellexi ad illam, quod quicquid*

συνδιαλέχθηκε και από τους οποίους διδάχθηκε ορισμένες αλγεβρικές μεθόδους στην επίλυση προβλημάτων.⁵⁹ Δεν παραλείπει, μάλιστα, σε μία συγκεκριμένη περίπτωση να διασώσει το όνομα του Βυζαντινού διδασκάλου, ο οποίος του επέδειξε την λύση ενός συγκεκριμένου μαθηματικού προβλήματος. Ο τίτλος της σχετικής παραγράφου έχει ως ακολούθως: «*Questio nobis proposita a peritissimo magistro musco constantinopolitano in constantinopoli*».⁶⁰ Δεν υπάρχει απολύτως κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε την ειλικρίνεια των λεγομένων του Fibonacci και επιπλέον, σύμφωνα με τον Sigler που ετοίμασε την αγγλική μετάφραση του έργου, το κείμενο της έκδοσης του Boncompagni είναι πλήρες και σαφές, ώστε δεν τίθεται κανένα θέμα παρανόησης του παραπάνω χωρίου.⁶¹ Έχοντας διατυπώσει αυτές τις

studebatur ex ea apud egyptum, syriam, greciam, siciliam et provinciam cum suis variis modis, ad que loca negotiationis causa postea peragravi per multum stadium et disputationis didici conflictum.», ed. GRIMM, “The Autobiography of Leonardo Pisano”, σ. 100, βλ. δε και τα σχόλια του εκδότη στις σσ. 101-104, ιδ. σ. 101 σημ. 5. Αγγλ. μτφρ. του χωρίου από τον SIGLER, *The Book of Squares*, σσ. xvi-xvii. VOGEL, “Byzantine Science”, σ. 811. Βλ. ακόμη KAZHDAN – EPSTEIN, *Αλλαγές*, σ. 232. Πρβλ. BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σ. 224.

⁵⁹ Σε δύο περιπτώσεις είναι σαφές, βλ. BONCOMPAGNI, *Il Liber Abaci di Leonardo Pisano*, σσ. 188 (tit.: «*Questio proposita a quodam constantinopolitano magistro*») και 190-91 (tit.: «*Questio de eadem re nobis apud constantinopoli a quodam magistro proposita*»), ενώ είναι πιθανόν ότι από βυζαντινή πηγή πρέπει να προέρχονται και τα τμήματα στις σσ. 203 (tit.: «*De homine qui ad vendendas tres margaritas constantinopoli properavit*»), 274-76 (tit.: «*De duobus hominibus, qui habuerunt societatem in constantinopoli*») και 276-78 (tit.: «*De mercatore deferente lapidos preciosos Constantinopulim*» [sic])· βλ. αντιστοίχως SIGLER, *Fibonacci's Liber Abaci*, σσ. 287, 290-91, 305-306, 393-95, 395-96.

⁶⁰ BONCOMPAGNI, *Il Liber Abaci di Leonardo Pisano*, σ. 249· SIGLER, *Fibonacci's Liber Abaci*, σ. 362. Πρβλ. SESIANO, *Books IV to VII of Diophantus' Arithmetica*, σ. 16. Το πρόβλημα έχει ως εξής: 5 άνδρες με ένα μη προσδιοριζόμενο αρχικώς απόθεμα χρυσών νομισμάτων (*bizantios* στο κείμενο) αγοράζουν ένα πλοίο, μετά την αγορά επιστρέφεται στον καθένα ένα περισσευούμενο ποσό που αντιστοιχεί σε κλάσμα του αρχικού αποθέματος και το ζητούμενο είναι, αφού υπολογιστεί το ποσό που κόστισε το πλοίο, να βρεθεί το ακριβές περίσσειμα που πρέπει να επιστραφεί στον πρώτο αγοραστή, έπειτα στον δεύτερο κ.ο.κ. Το πρόβλημα αφορά στην λεγομένη *regula falsi*, μία αλγεβρική μέθοδο επίλυσης απλών γραμμικών εξισώσεων με πολλούς αγνώστους του τύπου $Ax = B$, βλ. SIGLER, *ό.π.*, σ. 9. Για περισσότερα στοιχεία για την μέθοδο αυτή βλ. RAFFAELLA FRANCI, “Mathematics in the Manuscript of Michael of Rhodes”, εις: PAMELA O. LONG, D. MCGEE & A. M. STAHL (eds.), *The Book of Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol. 3: *Studies*, The MIT Press, Cambridge Mass. – London, 2009, σσ. 115-146, ιδ. σσ. 120-121. Για τον όρο *bizantios* που υποδηλώνει φυσικά τα βυζαντινά *υπέρπυρα* νομίσματα βλ. *ODB*, I, s.v. bezant, υπό PH. G(RIERSON), σ. 287.

⁶¹ SIGLER, *ό.π.*, σ. 11: «*The Boncompagni text is complete and unambiguous.*».

προκαταρκτικές παρατηρήσεις αξίζει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε τα ακόλουθα: πρώτον, για χάρην του Fibonacci επιλύθηκε το μαθηματικό πρόβλημα από Βυζαντινό διδάσκαλο στην Κωνσταντινούπολη, όπως αποδεικνύει πέραν πάσης αμφιβολίας η ρητή χρήση των όρων *magister constantinopolitano in constantinopoli* δεύτερον, ο διδάσκαλος αυτός εντυπωσίασε πιθανότατα σε κάποιο βαθμό τον Ιταλό μαθηματικό, διότι είναι ο μόνος, ο οποίος αναφέρεται ονομαστικά στα 15 βιβλία του *Liber Abaci*.⁶² τρίτον, είναι λογικό να εικάσουμε ότι ο συγκεκριμένος διδάσκαλος απέλαυε ήδη μίας ορισμένης φήμης, την οποία φαίνεται να επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Fibonacci εδώ με την χρήση του όρου *peritissimus*, υπερθετικού βαθμού του επιθέτου *peritus* που δηλώνει τον πολύ ικανό, τον πεπειραμένο, τον ειδικό επί ενός αντικειμένου του επιστητού.⁶³ Όσον αφορά τώρα στο όνομα του διδασκάλου, *Muscus* εκ της αφαιρετικής *musco* του κειμένου, γεννιούνται ορισμένα ερωτήματα. Υποθέτοντας εκ πρώτης όψεως ότι πρόκειται για επώνυμο, το όνομα μπορεί να αποκατασταθεί στα Ελληνικά ως Μόσχος, το οποίο χρησιμοποιείται γενικά στο Βυζάντιο και ως βαπτιστικό και ως οικογενειακό όνομα. Επίσης αποτελεί συχνά το πρώτο συνθετικό για την δημιουργία επιθέτων, όπως Μοσχάμπαρ, Μοσχάτος, Μοσχηνός, Μοσχοϊωάννης, Μοσχολέων, Μοσχόπουλος, Μοσχονάς κ.ά.⁶⁴ Θεωρούμε, τέλος, ότι

⁶² Σε έναν από τους παλαιότερους κώδ. του *Liber abaci*, τον κώδ. *Vat. Pal. lat. 1343*, f. 47r (με την νέα αρίθμηση) ως πηγή για το κεφ. στην σ. 118 της έκδ. BONCOMPAGNI αναφέρεται απλά και μόνον ένας *magister castellanus*, χωρίς ωστόσο η πληροφορία να έχει περάσει στην έκδοση (ο BONCOMPAGNI δεν παραθέτει ούτως ή άλλως υπόμνημα κάτω από το κείμενο), βλ. J. HØYRUP, βιβλιοκρισία του “CH. BURNETT, *Numerals and arithmetics in the Middle Ages*, [Variorum Collected Studies Series, 967], Ashgate, Farnham, 2010”, *Aestimatio* 9 (2012), 103-118, ιδ. σ. 111 υποσημ. 13. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο έργο του *Liber quadratorum* ο Fibonacci αναφέρεται ονομαστικά σε άλλους Ιταλούς διδασκάλους και λογίους που, όπως και ο ίδιος, σχετιζόταν με ή ανήκαν στον κύκλο του Φρειδερίκου Β', βλ. SIGLER, *The Book of Squares*, σ. xvii.

⁶³ Βλ. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford at the Clarendon Press, 1968, s.v. *peritus*, σ. 1343.

⁶⁴ *PLP*, CD-ROM Edition, αρ. 19343-377, 19386-406 και 92682-5. Βλ. επίσης τα όσα σχετικά γράφει η ΔΗΜΗΤΡΑ Ι. ΜΟΝΙΟΥ, *Γεώργιος Μοσχάμπαρ. Ένας ανθενωτικός θεολόγος της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου, βίος και έργο*, Αθήνα, 2011, σσ. 32-37. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – SILVIA RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell' XI alla fine del XII secolo*, Palermo, 1997, σ. 212. Τον 12ο αι. (όπως και σε ορισμένες διφορούμενες περιπτώσεις στην Παλαιολόγεια περίοδο, π.χ. *PLP*, CD-ROM Edition, αρ. 19378-85), το όνομα Μόσχος υπάρχει και ως βαπτιστικό τόσο αρρένων όσο και θηλέων, βλ. VALENTINA ŠANDROVSKAJA – W. SEIBT, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen*. 1. Teil: *Sammlung Lichačev – Namen von A bis I*, Wien, 2005, σ. 28

η μετάφραση του τίτλου του προβλήματος από τον Sigler («*A Problem Proposed to Us by a Most Learned Master of a Constantinople Mosque*», σ. 362) δεν μπορεί επ' ουδενί να γίνει δεκτή για μία σειρά λόγων.⁶⁵ Σε κάθε περίπτωση, δεν έχουμε καταφέρει να εντοπίσουμε διδάσκαλο που να φέρει το όνομα Μόσχος και να ήκμασε στα τέλη του 12ου αι., όταν επισκέφθηκε ο Fibonacci την Κωνσταντινούπολη. Αυτό εντούτοις δεν μας προξενεί έκπληξη, γιατί και ένας άλλος διδάσκαλος λίγα έτη μετά, ο Ιωάννης ο του Κοντοθεοδώρου, *γραμματικός τῆς πρώτης σχολῆς τῶν γραμματικῶν* (Τόμ. Β', αρ. 86), είναι γνωστός αποκλειστικά και μόνο από μία αναφορά συγχρόνου του λογίου, του Νικολάου Μεσαρίτου. Συνδυάζοντας δε την μαρτυρία του Fibonacci με

υποσημ. 29, όπου και αναφορά στην σφραγίδα ενός Μόσχου Αγρίτη. Επίσης, βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Έγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β': *Έγγραφα Δημοσίων Λειτουργιών*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1980, έγγρ. υπ' αρ. 50.^{142,143} (Μόσχος, έτ. 1073), 54.¹⁶ (έτ. 1089), 68.^{32,33} (Μοσχῶ, έτ. 1263). Στην σύγχρονη Ελλάδα το όνομα Μόσχος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως ανδρικό βαπτιστικό όνομα, βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Β' Έκδοση, Αθήνα, 2005, s.v. Μόσχος, σ. 1124. Μία ελάχιστη πιθανή, αν όχι παρατραβηγμένη, περίπτωση θα ήταν να θεωρήσουμε ότι για κάποιο λόγο ο Fibonacci μετέφερε το όνομα του Βυζαντινού διδασκάλου όχι αυτούσιο, αλλά παρετυμολογημένο από την αρχική του μορφή: το ουσ. *muscus* -i (αρσ.) στα κλασικά λατινικά, όπως και στα μεσαιωνικά, είναι το βρύον, βλ. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford at the Clarendon Press, 1968, s.v. *muscus*, σ. 1148. Πρβλ. J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Brill, Leiden, 1976, s.v. *muscus*, σ. 712. Βλ. και Δ. Κ. ΡΑΙΟΣ, "Ποικίλα κριτικά και ετυμολογικά", *Δωδώνη/Φιλολογία* 38-39 (2009-2010), [In memoriam Εμμανουήλ Παπαθωμόπουλου], 76-124, ιδ. σ. 104. Επομένως, θα μπορούσαμε ίσως να αναζητήσουμε τον διδάσκαλο στον παλαιό οίκο των Βρυεννίων. Για την ετυμολογία του ονόματος Βρυέννιος, ίσως από το ρήμα βρύω (δηλ. πηγάζω), βλ. *ODB*, I, s.v. *Bryennios*, υπό Α. Κ(AZH DAN), σ. 328 και Ε. TRAPP, βιβλιοκρισία του "D. I. POLEMIS, *The Doukai, A contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968", *JÖB* 19 (1970), 292-94, ιδ. σ. 293.

⁶⁵ Την μετάφραση του τίτλου χρησιμοποιεί και ο Κ. DEVLIN, *The Man of Numbers. Fibonacci's Arithmetic Revolution*, New York, 2011, σ. 56. Κατά πρώτον, όμως, η μετάφραση αυτή προσκρούει σε συντακτικά προβλήματα. Στην πρόταση υπάρχει μία αφαιρετική του ποιητικού αιτίου *a magistro* συνοδευόμενη από τους ομοιόπτωτους επιθ. προσδιορισμούς *peritissimo*, *musco* και *constantinopolitano*, ενώ για να δικαιολογηθεί η φράση «of a Constantinople Mosque» έπρεπε πολύ απλά να υπάρχει ένας ετερόπτωτος προσδιορισμός σε γενική. Αλλά και παραβλέποντας τα συντακτικά αυτά ζητήματα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο όρος *musco* αναφέρεται σε κάποιο μουσουλμανικό τέμενος στην Κωνσταντινούπολη –όπου είναι γνωστό ότι υπήρχε από τον 10ο αι. κ.ε., βλ. *ODB*, II, s.v. *mosque*, υπό W. E. K(AEG I) και Α. C(UTLER), σ. 1418– διότι στα μεσαιωνικά λατινικά ο σχετικός όρος είναι *meschita* (πρβλ. το ελλην. *μασγίδιον*, *ODB* παραπάνω) με κάποιες παραλλαγές όπως *meskita*, *mesquita*, *moschita*, ή *muschita* κ.ά., αλλά όχι *muscus*, βλ. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, s.v. *meschita*, σ. 674.

εκείνη του Μεσαρίτη, σύμφωνα με την οποία στην σχολή των Αγίων Αποστόλων διδασκόταν το αντικείμενο των μαθηματικών, ίσως μπορούμε να αποτολμήσουμε την υπόθεση ότι ο αιγιματικός διδάσκαλος δίδασκε εκεί. Εν κατακλείδι, η μαρτυρία του Fibonacci είναι ενδεικτική του υψηλού επιπέδου των μαθηματικών επιστημών που συνέχιζε να υπάρχει στην πρωτεύουσα.

2. ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ

Ένα στοιχείο ακόμη που ενισχύει την προαναφερθείσα θέση είναι ότι και μερικά από τα πιο πολύπλοκα μαθηματικά προβλήματα της αρχαιότητας, όπως ο τετραγωνισμός του κύκλου,⁶⁶ φαίνεται πως δεν ήταν άγνωστα σε ορισμένους διακεκριμένους λογίους του δωδεκάτου αιώνας. Ο Μιχαήλ Ιταλικός απευθυνόμενος με επιστολή του στην αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα αναφέρει τον τετραγωνισμό του κύκλου κατά πάσα πιθανότητα ως συνώνυμο ενός πράγματος αδυνάτου, δίχως όμως να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν είχε ασχοληθεί συστηματικά με το θέμα αυτό.⁶⁷ Είναι εμφανές στην περίπτωση της μονωδίας του Θεοδώρου Εξαπτερύγου για τον συγγενή του Στέφανο Χορηγητόπουλο ότι η αναφορά στον τετραγωνισμό του κύκλου λειτουργεί ως εκφραστικό σχήμα στα πλαίσια των

⁶⁶ Ο τετραγωνισμός του κύκλου, δηλ. η κατασκευή ενός τετραγώνου με εμβαδόν ίδιο με αυτό ενός δεδομένου κύκλου με γεωμετρικό πάντα τρόπο, δηλ. με κανόνα και διαβήτη, ήταν ένα πρόβλημα που ετέθη πάνω στις αρχές της ευκλείδειας γεωμετρίας από την αρχαιότητα ήδη, λόγω δε της δυσκολίας στην επίλυσή του έγινε συνώνυμο του ακατόρθωτου. Γράφει λοιπόν ο Ευστράτιος Νικαίας ότι στην εποχή του ακόμη δεν είχε βρεθεί λύση: «Ὁ γὰρ τετραγωνισμὸς τοῦ κύκλου ἐζήτηται μὲν παρὰ πολλοῖς, οὔπω δὲ εὔρηται.», ed. M. HAYDUCK, *Eustratii in Analyticorum posteriorum librum secundum commentarium*, [CAG, XXI.1], Berlin, 1907, σ. 8.8-9. Για την ιστορία του προβλήματος αυτού και τις προσπάθειες για την επίλυσή του στην αρχαιότητα βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. I, σσ. 220-35. Πρβλ. VAN DER WAERDEN, *Η αφύπνιση της Επιστήμης*, σσ. 145, 167-68, 224-25. Τελικά στα 1882 αποδείχθηκε ότι η επίλυση του προβλήματος με αμιγώς γεωμετρική μέθοδο είναι αδύνατη, βλ. UTA C. MERZBACH & C. B. BOYER, *A History of Mathematics, with a foreword by I. ASIMOV*, New Jersey, 2011³, σ. 546.

⁶⁷ GAUTIER, *Michel Italikos*, αρ. 5, σ. 94.8-9: «... καὶ τὸν τοῦ κύκλου τετραγωνισμόν, καὶ τὸ εἰς ἄλληλα ταῦτα ἐγγράψαι τε καὶ περιγράψαι, κύκλον φημί καὶ τετράγωνον ...».

ρητορικών συμβάσεων.⁶⁸ Τουναντίον, περισσότερο εξοικειωμένος με το ίδιο ζήτημα δείχνει ο Μιχαήλ Εφέσιος, ο οποίος ακολουθώντας τον Αριστοτέλη αναφέρει την μέθοδο του Βρύσωνος (fl. 380 – 350 π.Χ.) για την εξεύρεση λύσης ως ενδεικτικό παράδειγμα ψευδούς συλλογιστικού ελέγχου «... παρά τὰς ἀρχὰς τῆς γεωμετρίας γινομένου ...» και την χαρακτηρίζει και αυτός «σοφιστική» και «ἐριστική».⁶⁹

Άλλοι λόγιοι της ίδιας εποχής, ήτοι ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, ο Ιωάννης Τζέτζης και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, αναφέρονται σε περίφημους γεωμέτρους της αρχαιότητας, όπως ο Αρχύτας ο Ταραντίνος (400 – 360 π.Χ.),⁷⁰ ο Αρχιμήδης

⁶⁸ A. SIDERAS, *25 unedierte byzantinische Grabreden*, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 236.14-23: «Καὶ οἱ μὲν ἐν μαθήμασι περισσοὶ καὶ περὶ σχημάτων σεμιολογοῦντες καὶ ἀριθμητοὺς ὑψηλολογοῦσιν καὶ περὶ τούτων στομφάζουσιν, ὡς ἐν ὕλῃ μιᾷ συνεχεῖ ἀδύνατον ὑποστῆναι κατὰ ταύτῃ εἰς ἀσύγχυτον σχῆμα κύκλον τε καὶ τετράγωνον, ἀλληλουχοῦντα καὶ ἐπιπλέκοντα ... κύκλος γὰρ οὗτος ἐν ταύτῳ καὶ τετράγωνον, κυκλικὸς κατὰ ταύτῃ καὶ τετράγωνος. εἴτ' οὖν ὀξυκίνητος καὶ εὐκίνητος καὶ πρὸς τῆν τῶν μαθημάτων ἀνάληψιν εὐφρέστατος καὶ ἐδραῖος καὶ βεβηκῶς καὶ τῆς μνημοσύνης ἀμετακίνητος ...». Στα παρασελίδια σχόλια στα *Ἠθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλους, που περιέχονται στον κώδ. *Par. gr. 1854* (12ος αι.) και προέρχονται από το χέρι του ιδίου του κωδικογράφου, ευρίσκουμε μία παρόμοια ερμηνεία του όρου τετράγωνος (σχολ. εις *Ἠθ. Νικ.* 1100b22, ed. BYWATER, σ. 17): «τετράγωνον τὸν ἐδραῖον φησὶ καὶ ἀμετακίνητον», ed. J. A. CRAMER, *Anecdota graeca e codd. manuscriptoris bibliothecae Regiae Parisiensis*, vol. I, Oxford, 1839 [ανατύπ. Hildesheim, 1967], σ. 185.29.

⁶⁹ Ed. M. WALLIES, *Alexandri quod fertur in Aristotelis Sophisticos elenchus commentarium*, [C.A.G., II.3], Berlin, 1898, σ. 76.19-20. Πρβλ. σ. 90.10-21 όπου περιγράφεται εκτενώς η μέθοδος του Βρύσωνος, για την οποία βλ. την ανάλυση του HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. I, σσ. 223-24. Ένα σύντομο απόσπασμα στον κώδ. *Coislin 158* του 16ου αι., φ. 59r, αναφέρεται στην μέθοδο του αρχαίου μαθηματικού, όμως στην περιγραφή του χφ. στον σχετικό κατάλογο δεν δίδονται δυστυχώς περισσότερες πληροφορίες, βλ. R. DEVREESSE, *Catalogue des Manuscrits Grecques*, II: *Le Fonds Coislin*, Paris, 1945, σ. 143.

⁷⁰ Για την αναφορά του Θεοφύλακτου στον Αρχύτα βλ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, επ. 127, σ. 573.50· πρβλ. C.A. HUFFMAN, *Archytas of Tarentum. Pythagorean, Philosopher, and Mathematician King*, Cambridge Univ. Press, 2005, σ. 259 (testim. A1g). Ακόμη, σε επιστολή (επ. 75, σ. 110.9 κ.ε.) και στις *Χιλιάδες* του (X.988-92) ο Τζέτζης συνδυάζει την παράδοση που θέλει τον Αρχύτα ως διδάσκαλο του Πλάτωνος με ένα άλλο επεισόδιο από τον βίο του Αθηναίου φιλοσόφου σύμφωνα με το οποίο ο Αρχύτας ήταν εκείνος που τον εξαγόρασε, αφού ο τύραννος των Συρακουσών Διονύσιος Α΄ τον πούλησε ως δούλο, βλ. HUFFMAN, *Archytas of Tarentum*, σσ. 273-74 (testim. A5b12 και 13). Από τον Γρηγόριο Πάρδο ο Αρχύτας αναφέρεται ως πρότυπο ύφους για την δωρική διάλεκτο μαζί με τον βουκολικό ποιητή Θεόκριτο, βλ. HUFFMAN, *Archytas of Tarentum*, σσ. 279-80 (testim. A6g).

ο Συρακούσιος (ca. 250 – 212 π.Χ.)⁷¹ και ο Υψικλής (ca. 150 – 100 π.Χ.)⁷² ή ακόμη και σε έναν Βυζαντινό, τον Ανθέμιο από τις Τράλλεις (απεβ. περί το 558 μ.Χ.).⁷³ Από την εξέταση των σχετικών χωρίων δεν προκύπτει στέρεη μαθηματική γνώση του έργου τους, αλλ' αντιθέτως φαίνεται πως πρόκειται περισσότερο για λογοτεχνικά δάνεια και μία μορφή αρχαιογνωσίας.

Ο κατ' εξοχήν γεωμέτρης⁷⁴ για τους Βυζαντινούς ήταν ασφαλώς ο Ευκλείδης (fl. 300 – 260 π.Χ.)⁷⁵ και η διδασκαλία της γεωμετρίας εξακολούθησε κατά την

⁷¹ Ο Θεοφύλακτος στην *Παιδεία Βασιλική* του αναφέρει ως υποδείγματα αρχαίων επιστημόνων τον Αρχιμήδη, τον Ευκλείδη και τον Υψικλή, βλ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, λόγ. 4, σ. 205.19-22: «... κἄν δόξη φιλοσοφία προσέχειν καὶ περὶ τὰ μαθήματα (ενν. τις επιστήμες) στρέφεσθαι, παρὰ τὰς βασιλικὰς θύρας οἱ τοῦ Πλάτωνος γέμοντες καὶ οὐδὲ τοῖς τὰς πύλας τηροῦσιν ὁ Αρχιμήδης, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Ὑψικλῆς ἀνεπίγνωστοι.». Για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Τζέτζη στον Αρχιμήδη βλ. παραπάνω, Μέρος Β', κεφ. Γ', σ. 196, ενώ για τις αναφορές του Ευσταθίου σε αυτόν στα σχόλιά του στην *Ἰλιάδα* βλ. VAN DER VALK, *Eustathii Thessalonicensis Commentarii*, vol. I, σ. 191.7· II, σ. 5.4· III, σ. 394.2. Για το έργο του Αρχιμήδη ειδικότερα βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 16-109. Επίσης, E. J. DIJKSTERHUIS, *Archimedes*, Princeton Univ. Press, 1938, και G. SARTON, *A History of Science. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, vol. II, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1959, σσ. 68-86.

⁷² Για τον Υψικλή βλ. και παρακάτω, σ. 310.

⁷³ Για τις αναφορές του Τζέτζη στον Ανθέμιο βλ. G. HUXLEY, *Anthemius of Tralles. A Study in Later Greek Geometry*, [Greek, Roman, and Byzantine Monographs, 1], Cambridge Mass., 1959, σσ. 36-38, και για του Ευσταθίου VAN DER VALK, *Eustathii Thessalonicensis Commentarii*, vol. II, σ. 5.5.

⁷⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της βραχείας, ανώνυμης πραγματείας του συμμείκτου κώδ. *Oxon. Clarke 11* με τίτλο: *Τίνες ἐφεῦρον ἀρχαῖοι τὰς τέχνας*, όπου ο Ευκλείδης κατονομάζεται αποκλειστικά ως ο ευρετής της γεωμετρίας («... Εὐκλείδης γεωμετρίαν ...»), βλ. TH. GAISFORD, *Catalogus sive notitia manusccriptorum qui a cel. E.D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur*, Oxonii, 1812, σ. 22. Βλ. και F. MADAN, *Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, vol. IV: *Nos. 16670-24330*, Oxford, 1897, αρ. 18373, σ. 301. Για το περιεχόμενο του κώδ., ο οποίος παραδίδει *inter alia* μία ανθολογία γνωμικών, βλ. J. F. KINDSTRAND, "Gnomologium Vaticanum and Codex Clarkianus 11", *Byz 60* (1990), 164-82. Για την χρονολόγησή του από τον Nigel Wilson στα 1300 βλ. T. DORANDI, *Laertiana: Capitoli sulla tradizione manoscritta e sulla storia del testo delle Vite dei filosofi di Diogene Laerzio*, [Beiträge zur Altertumskunde, 274], De Gruyter, Berlin-New York, 2009, σ. 35. Η ίδια πραγματεία υπάρχει και στον κώδ. *Mon. gr. 287*, του 14ου αι. επίσης, ed. I. HARDT, *Catalogus Codicum manusccriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*. Tomus III: *Codices CCXXXIV-CCCXLVII continens*, Monachii, 1806, σ. 209.

⁷⁵ Την στερεοτύπη έκδ. έκαμε ο HEIBERG, *Euclidis opera omnia*, I-V, Teubner, Lipsiae, 1883-88. Βλ. και ΕΥ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Εὐκλείδου Γεωμετρία. Εἰσαγωγή – ἀρχαῖον κείμενον – μετάφρασις*, τόμ. Α'-Δ', Ἀθήνα, 1952-57. Για τον Ευκλείδη και το έργο του βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. I, σσ. 354-446 και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 35-52. Για την γλωσσική του

εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων να γίνεται κατά κύριο λόγο μέσα από τα *Στοιχεία* του, όπως άλλωστε τεκμηριώνεται επαρκώς από τους ίδιους τους λογίους της εποχής. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό την περίπτωση του Στεφάνου Σκυλίτση που διαμαρτυρόταν για το απολεσθέν βιβλίο του των *Στοιχείων*,⁷⁶ το οποίο χρησιμοποιούσε πιθανότατα για διδακτικούς σκοπούς, δεν γνωρίζουμε όμως αν είχε συνθέσει δική του πραγματεία για τον λόγο αυτό, γεγονός που θα ενίσχυε την παραπάνω άποψη. Παρομοίως και ο Μιχαήλ Χωνιάτης μετά την λατινική κατάκτηση των Αθηνών απώλεσε κώδικά του με έργα του Ευκλείδη. Στην εναγώνια προσπάθειά του μάλιστα να ανασυγκροτήσει την βιβλιοθήκη του που είχε διασκορπισθεί ζήτησε από τον μαθητή του Γεώργιο Βαρδάνη να εντοπίσει και να του επιστρέψει όχι μόνο τον συγκεκριμένο κώδ., αλλά και έναν άλλο με τα εξηγητικά έργα του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, με αντίδωρον έναν τόμο του Θουκυδίδη.⁷⁷ Το χφ του Ευκλείδη που αναζητούσε επιπόνως ο Χωνιάτης δεν έχει ταυτιστεί, αν ασφαλώς έχει διασωθεί, απ' όσον τουλάχιστον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Δεν υπάρχει ωστόσο καμία αμφιβολία για την γνώση των *Στοιχείων* από τον Χωνιάτη, όπως αντιθέτως προκύπτει εναργώς και από χωρίο επιστολής του προς τον πολυμαθή επίσης Ιωάννη Απόκαυκο.⁷⁸ Παρομοίως, ο

διατύπωση και την αποδεικτική του μέθοδο βλ. F. ACERBI, “I codici stilistici della matematica greca: dimostrazioni, procedure, algoritmi”, *Quaderni Urbinate di Cultura Classica* N.S. 101.2 (2012), 167-214. Βλ. και KATZ, *History of Mathematics*, σσ. 58-96. Για τις τύχες και την μελέτη του έργου του στην Παλαιολόγεια περίοδο βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 32, 88, 91, 137, 156, 157. Βλ. και INMACULADA PÉREZ MARTÍN, “L’écriture de *l’hypatos* Jean Pothos Pédiasimos d’après ses scholies aux *Elementa* d’Euclide”, *Scriptorium* 64 (2010), 109-19, πιν. 11-16. Για ένα απολεσθέν έργο του, που επιβίωσε τουλάχιστον ως την πρώιμη βυζαντινή εποχή, βλ. F. ACERBI, “Euclid’s *Pseudaria*”, *Archive for History of the Exact Sciences* 62.5 (2008), 511-51.

⁷⁶ Για τον Σκυλίτση βλ. παραπάνω σ. 122.

⁷⁷ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae epistulae*, επ. 117,37, σ. 196 και επ. 118,13, σ. 197. Βλ. ακόμη WILSON, *Scholars*, σ. 205 και ANGOLD, *Church and Society*, σ. 209. Πιθανότατα ο Χωνιάτης χρησιμοποίησε τον κώδ. του Ευκλείδη, που αργότερα απώλεσε, στην διδασκαλία των μαθητών του και δη του Βαρδάνη, βλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2008, σσ. 106-07.

⁷⁸ Ο Χωνιάτης αναλύοντας θεολογικού περιεχομένου ζήτημα στον Απόκαυκο, και συγκεκριμένα φέγοντας τα δογματικά λάθη των Λατίνων (για την ακρίβεια *Ιταλών* στο κείμενο) στο θέμα της εκπορεύσεως του Αγ. Πνεύματος, επιχειρηματολογεί για ποιόν λόγο η *μονάς* είναι πιο σημαντική

λόγιος επίσκοπος Ναυπάκτου και ο συμμαθητής του Δημήτριος Χωματηνός, μορφωμένοι και οι δύο στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι., γνώριζαν τον Ευκλείδη από τα μαθητικά τους ακόμη χρόνια, όπως σαφώς δηλώνει ο τελευταίος.⁷⁹ Εικόνα για την διδασκαλία της γεωμετρίας στο σχολείο των Αγ. Αποστόλων δίδει ο Νικόλαος Μεσαρίτης, ο οποίος περιγράφει την ενασχόληση των μαθητών με «... γεωμετρικὰς γραμμὰς καὶ ἐπιφανείας ... καὶ τὰ τῶν σχημάτων ἐπίπεδά τε καὶ στερεά, τρίγωνα ... καὶ τετράγωνα, ἑξάεδρα καὶ

από την *δυσία* αντλώντας επιχειρήματα από την γεωμετρία, βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae epistulae*, επ. 173,72-76, σ. 274.

⁷⁹ Το γεγονός ότι τα έργα του Αποκαύκου δεν έχουν ακόμη γνωρίσει μία σύγχρονη κριτική έκδοση καθιστά το έργο της αναγνώρισης των πηγών του δύσκολη διαδικασία. Για τους αρχαίους συγγραφείς που γνώριζε βλ. Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, [Ιστορικές Μονογραφίες, 6], Αθήνα, 1988, σσ. 48-59. Βλ. τώρα όμως ΗΛ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ, “Αρχαίοι Έλληνες και Χριστιανοί συγγραφείς στο έργο του Ιωάννου Αποκαύκου”, εις: ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ & ΓΡ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ (eds.), *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (20-23/9/2007, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπ. Θράκης)*, Κομοτηνή, 2011, σσ. 380-82· IDEM, “Ο Ιωάννης Απόκαυκος, η δενδροτομία των Αχαρνών και ο Συνέσιος Κυρήνης”, εις: *Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Διημερίδας του Τομέα Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας του Πανεπ. Ιωαννίνων (14-15 Μαΐου 2010)*, (υπό έκδ. προσεχώς). Όσο για τον Χωματηνό, έχει μεγάλο ενδιαφέρον η περίπτωση του *Πονήματος* υπ' αριθμ. ΡΘ' (109), μίας εξηγήσεως που του ζητήθηκε από τον Γεώργιο Βαρδάνη στα ακόλουθα δύο χωρία: i) «τὰ ἐκ διαμέτρου κακά», (PG 36, col. 348A) από την 10η εκ των *αναγινωσκομένων* ομιλιών του Αγ. Γρηγ. Ναζιανζηνού *Εἰς τὰ Ἅγια Φῶτα*, και ii) «Ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος...» (Ψαλμ. 102,15)· για την ταύτιση του αποδέκτη, την χρονολόγηση και το περιεχόμενο του *πονήματος* βλ. PRINZING, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, σσ. 220*-21*. Το σκέλος της εξηγήσεως του Χωματηνού για το χωρίο i) είναι εξ ολοκλήρου βασισμένο σε 5 γεωμετρικούς ορισμούς από τα *Στοιχεία*, βλ. PRINZING, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, αρ. 109, σσ. 359.4-360.54: «Ἡθέλησας μαθεῖν παρ' ἡμῶν, ὧ φίλων ἄριστε καὶ θαυμασιώτατέ μοι, κῦρ Γεώργιε, τί δήποτε βούλεται σημαίνειν ἢ λεγομένη ἐκ διαμέτρου διάσταισις ... ὁ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων καὶ μεγεθῶν στοιχειωτῆς Εὐκλείδης ἐκεῖνος ὁ πάνσοφος, τὸν μὲν κύκλον ὀριζόμενος, Κύκλος, φησίν, ἐστὶ ... διάμετρος, φησί, τοῦ κύκλου ἐστὶ ... τὸ περιληφθέν σχῆμα.». Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι ο Χωματηνός, όπως ο ίδιος λέγει, ετοίμασε την εξήγηση για τον Βαρδάνη χωρίς να έχει μελετήσει καθόλου για το σκοπό αυτό: «... ὡς μηδὲ μελετῆσαι σχεδὸν τὴν ἀπόκρισιν, ἀλλ' ἐξ αὐτομάτου σοι ταύτην {πε}ποιήσασθαι.», ed. PRINZING, *ό.π.*, σ. 359.26-27, αντλώντας από τα διαβάσματά του και από την σχολική διδασκαλία: «Ταῦτά σοι πρὸς τὰ προτεθέντα ἐκ τε οἰκείων θησαυρισμάτων καὶ διδασκαλικῶν, οἷς τὸ οὖς ὑπεκλίναμεν, ἀπεκρινάμεθα ... φίλτατε ἡμῖν κῦρ Γεώργιε ...», ed. PRINZING, *ό.π.*, σ. 360.132-33.

ὀκτάεδρα, δωδεκάεδρά τε καὶ εἰκοσάεδρα, καὶ τὰ πυραμοειδῆ τῶν σχημάτων καὶ ἡμικυκλίων καὶ κύκλων ...».⁸⁰

Μία άλλη πηγή του 12ου αι. που αναφέρεται ο Ευκλείδης είναι η συλλογή διδακτικού υλικού γνωστή με τον συμβατικό τίτλο *Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, όπου ο αρχαίος γεωμέτρης όχι μόνον κατονομάζεται ρητῶς, αλλά, το πιο σημαντικό, επεξηγείται και θεώρημά του (*Στοιχ.* Η', θεώρ. κ', edd. HEIBERG – MENGE, vol. V, σσ. 326-28).⁸¹ Ο Ευστράτιος Νικαίας είναι όμως εκείνος, ο οποίος δείχνει τελικά να γνωρίζει αρκετά καλά το έργο του Ευκλείδη, αφού στο υπόμνημά του στο πρώτο και έκτο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* και πολύ περισσότερο στο δεύτερο των *Ἰστέρων Ἀναλυτικῶν* παραπέμπει ρητῶς στο τρίτο βιβλίο των *Στοιχείων* και αφιερώνει αρκετή έκταση στην ανάλυση γεωμετρικών θεωρημάτων.⁸² Είναι ενδιαφέρον ότι ο σύγχρονος του Ευστρατίου και λίγο νεώτερος του Ευσταθίου και του Τζέτζη διάκονος και διδάσκαλος Ιωάννης Γαληνός παραθέτει αυτούσιο γεωμετρικό ορισμό του Ευκλείδη, τον οποίο φαίνεται ότι είτε αντλεί από πηγή κοινή με τον Ευστράτιο ή και απευθείας από τον τελευταίο.⁸³

Στην περίπτωση του πιο γνωστού και διαπρεπούς θεολόγου της Κομνηνίας περιόδου, του Νικολάου Μεθώνης, δεν είναι ασφαλές να διατυπωθεί ότι υπάρχει

⁸⁰ DOWNEY, "Nicholas Mesarites", § XLII.7, σ. 917.

⁸¹ Ed. I. N. ΠΟΝΤΙΚΟΣ, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα/Anonymi Miscellanea Philosophica. A Miscellany in the Tradition of Michael Psellos (Codex Baroccianus Graecus 131)*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/Philosophi Byzantini, 6], Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι-Paris-Bruxelles, 1992, τμήμα υπ' αριθ. 10, σ. 29.2-5.

⁸² Βλ. HAYDUCK, *Eustratii in Analyticorum posteriorum librum secundum*, σσ. 141.3-142.5 (σχολ. εις *Ἀριστ.* 94a27 – 94a32).

⁸³ H. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σ. 344.20-22: «αἰ γὰρ ἀπὸ τοῦ κέντρου πρὸς τὴν περιφέρειαν ἐκβαλλόμεναι εὐθεῖαι, ἴσαι ἀλλήλαις εἰσὶ, καθὰ τοῖς γεωμέτραις δοκεῖν» πρβλ. G. HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [Commentaria in Aristotelem Graeca, XX], Berlin, 1892, σ. 379.31-33 «... λαμβάνοντες ὁμολογουμένην ἀρχὴν, ὅτι αἰ ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ κύκλου πρὸς τὴν περιφέρειαν ἀγόμεναι εὐθεῖαι ἴσαι ἀλλήλαις εἰσὶ». Ουσιαστικά πρόκειται για τον 15ο ὄρο του Α' βιβλίου των *Στοιχείων* του Ευκλείδου (edd. HEIBERG – MENGE, vol. I, σ. 4.12-13), ο οποίος όμως, ὅπως εύκολα δείχνει μία έρευνα με τον *Thesaurus Linguae Graecae* (CD-ROM edition), χρησιμοποιείται σχεδόν αυτούσιος και στον Ἡρώνα τον μηχανικό, στα σχόλια του Πρόκλου στον Ευκλείδη και κυρίως σε διάφορα υπομνήματα των Αριστοτελικῶν έργων από τον Σιμπλίκιο, τον Ιω. Φιλόπονο, τον Αμμώνιο, ἀκόμη και σε *fragmenta* του Αράτου.

άμεση γνώση του Ευκλείδου, διότι η γεωμετρική αρχή της αναλογίας που επικαλείται στην εξήγηση ενός χωρίου της *Στοιχειώσεως Θεολογικής* του Πρόκλου Διαδόχου⁸⁴ δεν συνεπάγεται άνευ αμφιβολίας ότι προήλθε από τα *Στοιχεία* (π.χ. *Στοιχ.*, βιβλ. Ε', θεώρ. ις' ή βιβλ. Ζ', θεώρ. ιγ', edd. HEIBERG – MENGE, vol. II, σσ. 46-48 και 216-18), αλλά μπορεί κάλλιστα να αποτελεί δάνειο από τον Αριστοτέλη (*Αναλ. Ύστ.*, ed. ROSS, 74a.18) ή κάποια άλλη πηγή. Παρομοίως, άμεση γνώση δεν προκύπτει και στην περίπτωση του ανωνύμου διδασκάλου που στο πρώτο τέταρτο του 12ου αι. συνέθεσε σχόλια στην *Ρητορική* του Αριστοτέλους. Προκειμένου να επεξηγήσει διάφορα χωρία του Σταγειρίτου δείχνει προτίμηση στο να χρησιμοποιεί αρκετά, απλά φραστικά παραδείγματα (όπως *ή γεωμετρία, ό γεωμετρικός συλλογισμός, τὰ γεωμετρικά θεωρήματα, γεωμετρικῶς συμπεραίνειν* κ.ά.), που όμως εξυπηρετούν άλλο σκοπό και δεν υπεισέρχονται στο βάθος των πραγμάτων.⁸⁵

Οι πολλές μνείες (11) του Ιωάννη Τζέτζη στην πραγματεία του *Περί τραγικῆς ποιήσεως* σε κάποιον Ευκλείδη δεν έχουν ασφαλώς καμία σχέση με τον γεωμέτρη, αλλά υποτιθέμενα αναφέρονται σε κάποιον ποιητή.⁸⁶ Ο Τζέτζης είχε

⁸⁴ A. ANGELOU, *Νικολάου Μεθώνης, Ανάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi – Philosophi Byzantini, vol. 1], Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα-Leiden, 1984, σ. 74.31-32: «Τὰ γὰρ ὅπως οὖν ἀνάλογον ἔχοντα καὶ ἔμπαλιν καὶ ἐναλλάξ ἔχειν ἀνάγκη δείκνυσι γεωμετρικῆ.»

⁸⁵ Βλ. H. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam commentaria*, [Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. 21.2], Berlin, 1896, σσ. 6.37, 35.17, 36.23, 52.24, 68.3-6, 80.34, 96.25-26, 97.27-33, 245.24.

⁸⁶ Ο εκδότης του έργου υποπτεύεται ότι ο Τζέτζης «εφηύρε» ορισμένες από τις αρχαίες αυθεντίες που υποτίθεται ότι συμβουλευόθηκε ή ίσως συγκάλυψε την εξάρτησή του από ορισμένους συγγραφείς με αναφορές σε λιγότερο γνωστά πρόσωπα· για παράδειγμα στην παρούσα περίπτωση εικάζει ότι υπό το όνομα του αινιγματικού αυτού Ευκλείδη υποκρύπτεται ενδεχομένως ο γραμματικός Διονύσιος ο Θράξ, βλ. W.J.W. KOSTER, *Prolegomena de Comoedia*, [Scholia in Aristophanem, IA], Groningen, 1975, σ. xxviii· η άποψη αυτή βρίσκει σύμφωνη και την GIOVANNA PACE, *Giovanni Tzetzes, La poesia tragica, edizione critica, traduzione e commento*, Napoli, 2011, σσ. 13 κ.ε., ιδ. 16-17. Υπήρχε πάντως ένας ιαμβικός ή κωμικός ποιητής Ευκλείδης, τον οποίο αναφέρει ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του [1458b1], edd. L. TARAN – D. GUTAS, *Aristotle Poetics. Editio Maior of the Greek Text with Historical Introductions and Philological Commentaries*, [Mnemosyne Supplements, 338], Brill, Leiden-Boston, 2012, σ. 204.7. Αυτός μπορεί να ταυτίζεται είτε με τον Αθηναίο επώνυμο άρχοντα του έτους 403/402 π.Χ. ή με τον ομώνυμο σωκρατικό φιλόσοφο από τα Μέγαρα (5ος/4ος αι. π.Χ.). Βλ. ακόμη M. L. WEST, *Iambi et elegi Graeci*, vol. II, Oxford, 1972, σ. 63.

όμως στην κατοχή του κώδικες ή τμήματα κωδίκων (*τεμάχια*)⁸⁷ μαθηματικού περιεχομένου, τα οποία μαζί με ένα χειρόγραφο του Πλουτάρχου ήταν τα μόνα αντικείμενα που δεν θέλησε να ξεπουλήσει από την προσωπική του βιβλιοθήκη παρά την ένδειξη που τον μάστιζε, διότι –όπως τονίζει με κάποια δόση ειρωνείας– δεν είχαν καμία αξία για εκείνους που δεν είχαν επίγνωση της σημασίας τους.⁸⁸

Δεν είναι εύκολο να εικάσουμε ποιών αρχαίων μαθηματικών τα έργα ενδεχομένως περιείχαν τα *τεμάχια* του Τζέτζη, διότι ελλείπει περισσότερων στοιχείων τέτοιου είδους υπόθεσις μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστούν μία μεθοδολογικά κενή περιεχομένου ή και εσφαλμένη ακόμη διαδικασία.⁸⁹ Εκείνο που μπορεί να διατυπωθεί με ασφάλεια είναι ποιών αρχαίων μαθηματικών τα έργα δείχνει να γνωρίζει ο Τζέτζης. Στην *Ἐξήγησή* του στην *Ἰλιάδα* υπάρχει μία αναφορά που, όπως σημειώνει ο Παπαθωμόπουλος στο κριτικό του υπόμνημα, μπορεί να θεωρηθεί δάνειο από τα σχόλια στον Ευκλείδη.⁹⁰ Επιπλέον, έχει δειχθεί από σχόλιο του στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνους και από χωρία στις *Χιλιάδες* και

⁸⁷ Ο όρος δεν απαντά στην μελέτη του Β. ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, Première partie: *Termes désignant de livre-manuscrit et l'écriture*, [Ελληνικά, Παράρτημα, 21], Θεσσαλονίκη, 1971.

⁸⁸ Για τα τεύχη με μαθηματικό περιεχόμενο που ο Τζέτζης δεν αποχωρίστηκε βλ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξήγησις Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου*, σ. 22.5-11: «... τὰς ἀπάσας ἐμοῦ βίβλους ἄλλοτε ἄλλην ἀποδιδούς ὀλίγου τιμήματος, κατὰ τὸν Πυθαγόραν σῆς βιβλιοφάγος γενόμενος καταβέβρωκα, πλὴν πυκτίου ἑνός, ὅπερ εἰσὶ Πλουτάρχου Παράλληλα, καὶ μαθηματικῶν διαφόρων τεμαχίων τινῶν· ἃ πάντα τοῖς μὴ τῆς τούτων δυνάμεως ἐπιγνώμοσιν οὐδὲ χαλκοῦ Βυζαντίου νομίσματος εἰσι ἄξια».

⁸⁹ Βλ. σχετικά Ε. HOBBSAWM, “Ἐχει κάνει η Ἱστορία πρόοδο;”, εἰς: IDEM, *Για την Ἱστορία*, ἑλλην. μτφρ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, Αθήνα, 1998, σσ. 91-92. Ο MAX WEBER διερεύνησε πάντως το ζήτημα κατὰ πόσον και υπό ποιές προϋποθέσεις ερωτήματα που δεν μπορούν να απαντηθούν ή δεν μπορούν να απαντηθούν με βεβαιότητα είναι θεμιτό να θεωρούνται «μάταια ερωτήματα», βλ. *The Methodology of the Social Sciences*, transl. and ed. by E. A. SCHILLS & H. A. FINCH, Illinois, 1949, σ. 164.

⁹⁰ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 324.10-14: «... περὶ στοιχείων διέξεισι, τὴν γῆν, ὡς ἔφημεν, λέγων ἔχειν σχῆμα τὸν κύβον ... τὸ ὕδωρ δὲ σχῆμα τὸ εἰκοσάεδρον, τὸν ἀέρα δὲ φέρειν σχῆμα ὀκτάεδρον καὶ πυραμιδοειδὲς σχῆμα τὸ πῦρ». Πρβλ. HEIBERG – MENGE, vol. V, σ. 675, σχόλ. εἰς Στοιχ. ΙΓ', αρ. 81: «Πυραμίδα τῷ πυρί, ὀκτάεδρον ἀέρι, κύβον τῇ γῆ, εἰκοσάεδρον ὕδατι, δωδεκάεδρον τῷ παντί.»

στις *Άλληγορίες* του στην *Ιλιάδα*,⁹¹ ότι γνώριζε και το εξαιρετικά σπάνιο στο Βυζάντιο έργο του Πάππου του Αλεξανδρέως (fl. ca. 320 μ.Χ.), τη *Συναγωγή*,⁹²

⁹¹ Ειδικά για την γνώση του έργου από τον Τζέτζη και τις σχετικές αναφορές βλ. AL. JONES, “William of Moerbeke, the Papal Greek Manuscripts and the *Collection* of Pappus of Alexandria in Vat. gr. 218”, *Scriptorium* 40.1 (1986), 16-31, ιδ. σ. 25.

⁹² Η *Συναγωγή*, από την οποία έχουν χαθεί το πρώτο βιβλίο και τμήματα του δευτέρου και του ογδόου, είναι όπως φαίνεται και από τον τίτλο μία συλλογή ποικίλου μαθηματικού περιεχομένου που περιλαμβάνει αποσπάσματα, περιλήψεις και συζητήσεις πάνω στο έργο προγενεστέρων του συγγραφέα μαθηματικών, όπως ο Ευκλείδης, ο Αρχιμήδης, ο Πτολεμαίος κ.ά., βλ. *ODB*, III, s.v. Pappos of Alexandria, υπό D. P(INGREE), σ. 1580. Την έκδ. του έργου και των σχολίων που υπάρχουν έκαμε ο F. HULTSCH, *Pappi Alexandrini collectionis quae supersunt*, vol. I-III, Berolini, 1876-78. Έχουν εμφανισθεί όμως νεώτερες κριτικές εκδ. του εβδόμου βιβλίου από τον AL. JONES, *Pappus of Alexandria. Book 7 of the Collection*, vols. I-II, Springer, Berlin-Heidelberg-New York, 1986 [non inveni] και του τετάρτου από την HEIKE SEFRIN-WEIS, *Pappus of Alexandria. Book 4 of the Collection*, Springer, London-Heidelberg-New York, 2010. Βλ. και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Η μαθηματική συναγωγή του Πάππου του Αλεξανδρέως, τόμ. Α' (βιβλία β', γ', δ'), εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2001.

Για μία ανάλυση του έργου του Πάππου βλ. την μονογραφία της SERAFINA CUOMO, *Pappus of Alexandria and the Mathematics of Late Antiquity*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge Univ. Press, 2000, όπου και πλήρης αναφορά στην προγενέστερη βιβλιογραφία. Πρβλ. και KATZ, *History of Mathematics*, σσ. 183-87. Για ένα ειδικότερο, επί μέρους ζήτημα βλ. και F. ACERBI, “Pappus, Aristote et le ΤΟΠΟΣ ΑΝΑΛΥΟΜΕΝΟΣ”, *REG* 124.1 (2011), 93-113. Για την γλώσσα και το ύφος του Πάππου βλ. A. BERNARD, “Sophistic Aspects of Pappus’ Collection”, *Archive for History of the Exact Sciences* 57.2 (2003), 93-150. Η *Συναγωγή* παραδίδεται από τον κώδ. *Vat. gr. 218* του 10ου αι. μ.Χ. και τα περ. 50 αναγεννησιακά και μεταγενέστερα αντίγραφα που προέκυψαν από αυτόν. Φαίνεται όμως πως η πρόσληψη του έργου από τους Βυζαντινούς συγγραφείς επηρεάστηκε πολύ από την ιδιάζουσα ιστορία του χφ. –το οποίο μπορεί να είχε καταστεί ίσως *codex unicus* στην εποχή μετά τον μεταχαρακτηρισμό των κειμένων– διότι ήδη πριν το 1295 (*terminus ante quem*) είχε βρει τον δρόμο του προς την παπική βιβλιοθήκη. Εκεί μάλλον χρησιμοποιήθηκε από τον λόγιο και επιστήμονα μοναχό Witelo στο έργο του περί οπτικής *Perspectiva* (ca. 1270-78), «ανακαλύφθηκε» εκ νέου κατά την Αναγέννηση από λογίους, όπως ο Φραγκίσκος Φίλελφος και ο Ζαχαρίας Καλλιέργης (*RGK*, III, αρ. 197), βλ. AL. JONES, “William of Moerbeke, the Papal Greek Manuscripts and the *Collection* of Pappus of Alexandria in Vat. gr. 218”, *Scriptorium* 40.1 (1986), 16-31. Το χφ. χρησιμοποίησε και ο Πέτρος Δεβαρής τον 16ο αι., βλ. P. CANART, “Additions et corrections au *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, 3 1”, εις: J. MARTIN *et al.* (eds.), *Vaticana et Medievalia. Études en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, [Millennio medievale, 71], Firenze, 2008, σσ. 41-63, ιδ. σ. 62. Για την χειρόγραφη παράδοση της *Συναγωγής* του Πάππου βλ. A. P. TREWEEK, “Pappus of Alexandria. The manuscript tradition of the *Collectio Mathematica*”, *Scriptorium* 11 (1957), 195-233, ενώ για τον κώδ. *Vat. gr. 218* βλ. και WILSON, *Scholars*, σσ. 129, 139. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως φαίνεται ότι υπήρχε πάντως και ένα ακόμη χφ. της *Συναγωγής* ανεξάρτητο του βατικανού κώδ. στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την Άλωση του 1453. Στην συντομότερη περιγραφή του μαζί με την καταγραφή του κτητορικού του σημειώματος

στην οποία μετά τον 6ο αι. σπανιότατα γίνεται αναφορά. Πρέπει να προστεθεί ότι ο Τζέτζης δεν ήταν όμως ο μόνος που γνώριζε το έργο στον 12ο αι. Ο ανώνυμος συντάκτης των *Φιλοσοφικών Συμμείκτων* όχι μόνο παραθέτει σχεδόν αυτούσια πέντε χωρία από την *Συναγωγή*, αλλά αναφέρει και τον Πάππο ονομαστικά.⁹³

Η εξοικείωση των λογίων της εποχής με τα έργα των αρχαίων μαθηματικών και οι τύχες των κωδίκων που χρησιμοποιούσαν για διδακτικούς σκοπούς ή για την προσωπική τους έρευνα είναι, στον βαθμό ασφαλώς που μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε, αψευδής μάρτυρας της δραστηριότητας που συνέχισε να υπάρχει στον 12ο αιώνα στον κλάδο των μαθηματικών. Ασφαλώς θα χρησιμοποιούνταν και

προέβη ο BERNARD DE MONTAFAUCON, *Palæographia Graeca, sive de ortu et progressu literarum graecarum*, Paris, 1708, ανατύπ. Farnborough, 1970, σ. 80: «*Codex clarissimi viri Balusii multis ex quaternionibus compactus est ubi Pappi Alexandrini liber VIII. In aliquo quaternione legitur paulum recentiore manu: ή βίβλος αύτη ύπήρχεν εκ γής δυστυχοϋς Κωνσταντινουπόλεως, μετά δε τής άλώσεως αύτης, ώνήσατο ταύτην άνήρ τις εκ παναθλίης και ταλαιπώρου νήσου τής Λέσβου, όνομα τούτω Ζωναράς, ός και ταβελλίων έχρημάτισεν χρόνους ούκ όλίγους, ήν δε τούτου μέχρι τής άλώσεως τής ρήθεισης νήσου, έν δε τή άλώσει ένέπεσεν εις χειρας του Σοφριανου του εκ ρώμης. έξ εκείνου δε ένέπεσεν εις τας έμας χειρας άπροσοκήτως· και ως οίμαι, πλέον ούκ εκφεύζεται εκ των ήμετέρων χειρών.*». Για τις τύχες του χφ αυτού βλ. και Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, “Από τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον”, εἰς: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (ed.), *Διαλέξεις Ι (Χειμῶνας 1996 – Ἄνοιξη 1997)*, Οἱ φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα, 2000, σσ. 57-88, 167-70 (Εἰκ. I-IV), ἰδ. σ. 66. Δεν κατέστη ωστόσο εφικτό να ταυτίσουμε τον κώδ. αυτόν ανάμεσα στους 50 περ. κώδ. του Γάλλου λογίου Stephanus Baluzius (Étienne Baluze) (1630-1718) που φυλάσσονται σήμερα στην *Bibliothèque Nationale de France*, βλ. τους παλαιούς ταξινομικούς τους αριθμούς και την αντιστοιχία με τους τρέχοντες στο OMONI, *Inventaire Sommaire*, τόμ. IV, σ. LXXXII. Για τον Baluze και την απόκτηση ελληνικών χφ από αυτόν, τα οποία κληροδότησε μετά θάνατον στην Βασιλική τότε Βιβλιοθήκη (σήμ. B.N.F.), βλ. L. DELISLE, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, vol. I, Paris, 1868, σσ. 364-67. Αν ο κώδ. είναι ο ίδιος με τον υπ’ αριθ. 3 από αυτούς που αναφέρει ο TREWEEK, σ. 205, ως «*untraced*» δεν μπορεί προφανώς να διατυπωθεί, όμως η εκ νέου ανεύρεση ή ταύτιση του τληπαθούς αυτού κώδ. θα ήταν ευχής έργον, το οποίο θα μπορούσε πιθανώς βελτιώσει το κείμενο του Πάππου και να φωτίσει ακόμη περισσότερο την ιστορία του έργου.

⁹² PONTIKOS, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, αρ. 10, σσ. 28.27-29.2: «*Και εἶγε ταῖς τοῦ Πάππου ἐντύχοις Συναγωγαῖς· πολλά μὲν χρήσιμα καὶ εἰς τὴν Αἰγυπτιακὴν εὐρήσεις ἔφοδον· γνοίης δὲ καὶ ἀριθμητικὰ προβλήματα σύμμικτα ἀνθηρότατα. ὁ δὲ ἀνὴρ οὗτος, ἔστιν ὅπου καὶ τοῦ Εὐκλείδου καθάπτεται...*».

⁹³ PONTIKOS, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, αρ. 10, σσ. 28.27-29.2: «*Και εἶγε ταῖς τοῦ Πάππου ἐντύχοις Συναγωγαῖς· πολλά μὲν χρήσιμα καὶ εἰς τὴν Αἰγυπτιακὴν εὐρήσεις ἔφοδον· γνοίης δὲ καὶ ἀριθμητικὰ προβλήματα σύμμικτα ἀνθηρότατα. ὁ δὲ ἀνὴρ οὗτος, ἔστιν ὅπου καὶ τοῦ Εὐκλείδου καθάπτεται...*».

παλαιότεροι κώδικες με ανάλογο υλικό, εφ' όσον ήταν βεβαίως διαθέσιμοι.⁹⁴ Ωστόσο δεν έχουν εντοπισθεί στα χειρόγραφα αυτά σαφή ίχνη (κτητορικά

⁹⁴ Τέτοιοι παλαιότεροι κώδ. ήταν, για παράδειγμα, ο περίφημος *Oxon. D'Orville 301* των *Στοιχείων* του Ευκλείδη του έτους 888 που γράφτηκε για τον Αρέθα (για την χρήση του σε μεταγενέστερες εποχές βλ. WILSON, "Miscellanea Palaeographica", σ. 403), ο *Constantinopol. Seragliensis I* του 10ου αι. μάλλον, αλλά και ο *Matrit. B.N. 4678* (γνωστός άλλως ως *Diophantus Matritensis*) του 11ου. Για την χρονολόγηση του *Diophantus Matritensis* στον 11ο αι., από τον 13ο που παραδοσιακά χρονολογούνταν, βλ. PEREZ MARTIN, "Maxime Planude et le *Diophantus Matritensis*", σσ. 438-41. Ένας εκ των αρχαιότερων που παραδίδουν τα έργα του Ευκλείδη, και πλέον σημαντικός και από παλαιογραφικής απόψεως, είναι ο κώδ. *Laur. Plut. 28,03* του 10ου αι., που προέρχεται από το χέρι του γνωστού καλλιγράφου Εφραίμ (RGK III, 196), βλ. LIDIA PERRIA, "Un aspetto inedito dell'attività del copista Efrem: l'uso delle abbreviazioni nel Laur. 28.3", *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 53 (1999), 97-101. Για τον Εφραίμ βλ. τώρα και F. D'AIUTO, "Un'attività di famiglia? un copista 'Discendente del calligrafo Efrem'", *RSBN*48 (2011), 71-91, όπου όλη η πρόσφατη βιβλιογραφία. Στον κώδ. υπάρχουν συνοδευτικά σχόλια και σχήματα στις ώες, γράμμενα με το ίδιο μελάνι, μάλλον σύγχρονα και σε μία γραφή με πολλά κεφαλαιογράμματα στοιχεία, εντοπίζονται ωστόσο και αρκετά που είναι γραμμένα με διαφορετικό, περισσότερο ξανθό μελάνι, σε μία γραφή μεταγενέστερη, περισσότερο "ρέουσα" και εξ ολοκλήρου μικρογράμματα, ίσως κάποιου λογίου του 12ου αι. ή της παλαιολόγειας περιόδου, βλ. π.χ. φ. 7ν. Στο σημείο αυτό χρήζουν μνείας και οι κώδ. *Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio A 18* και *19*, στην ουσία τα δύο μέρη ενός άλλοτε ενιαίου χφ., το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στον 11ο αι. και φέρει επεξηγηματικά σχήματα εντός και εκτός κειμένου και πολλά σχόλια στις ώες. Η παλαιά περιγραφή των κωδ. του Αρχιγυμνασίου από τον TH. W. ALLEN, *Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries*, London, 1890, σ. 32, είναι εξαιρετικά βραχεία, συνήθως ο συντάκτης αφιερώνει 2-3 γραμμές ανά χφ., αλλά στην παρούσα περίπτωση των δύο κωδ. του δίδει λίγη περισσότερη έκταση στην περιγραφή ως εξής: «Euclid. Membr. xi. 9 1/2 x 7 1/2, ff. 336, 29 ill., quaternions: medium-sized upright miniscule, below the line, beautifully written, a good deal ligatured: many technical compendia, few scholia in the hand of the text. Defect. at end. Cf. Heiberg, Euclid, ed. 1883, praef. p. ix.». Σύμφωνα πάντως με την LOSACCO, *infra*, το χφ. είναι σχετικώς χαμηλής ποιότητας που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι παρήχθη πιθανότατα για προσωπική χρήση κάποιου λογίου, όμως η σπουδαιότητά του για το κείμενο του Ευκλείδη, αντιστρόφως ανάλογης της αισθητικής του αξίας, είναι μεγάλη και έγκειται στο γεγονός ότι παραδίδει ένα μέρος των *Στοιχείων* στην έκδ. του Θέωνος (βιβλία I και VII-XIII), αλλά στο λοιπό μέρος αποτελεί μάρτυρα της παράδοσης πριν την έκδ. του αλεξανδρινού. Κατά τα φαινόμενα, λοιπόν, αποτελούσε κτήμα ενός λογίου με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα μαθηματικά, ο οποίος χρησιμοποίησε ως πρότυπό του έναν κώδ. του Ευκλείδη υψηλής αξίας ως προς το κείμενο, το οποίο και συντόμευσε και απλούστευσε κατά μέρη ο ίδιος για διδακτική χρήση. Τον 14ο αι. εγράφησαν στις ώες πολλά σχόλια από διάφορους γραφείς οι οποίοι μένουν ανώνυμοι και εξ αυτών μόνον ο Θεόδωρος Καβάσιλας (PLP, CD-ROM Ed., αρ. 10089) έχει αναγνωρισθεί, βλ. MARGHERITA LOSACCO, "I manoscritti greci della Biblioteca dell'Archiginnasio a Bologna", *Incontri triestini di filologia classica* 5 (2005-2006), 39-53, ιδ. σσ. 46-47. Βλ. και P. CANART, "Quelques exemples de division du travail chez les copistes byzantines", εις: P. HOFFMANN

σημειώματα, σχόλια κλπ.) που μπορούν επιβεβαιωμένα να συνδεθούν με κάποιον από τους γνωστούς διδασκάλους και λογίους της εποχής, όπως είδαμε ότι ισχύει στην περίπτωση των κώδ. *Par. gr. 2534*, *Vat. gr. 1209*, *Vat. gr. 2125* και *Patmiacus 33*, στους οποίους προσέθεσε σχόλια Ιωάννης Καματηρός, ή του κώδ. *Par. gr. 1741*, που απετέλεσε κτήμα του Νικήτα Σκουταριώτου.

Δεν απουσιάζουν όμως και οι περιπτώσεις παραγωγής νέων κωδίκων, όπως ο ευμεγέθης, περγαμηνός βιενναίος *Phil. gr. 31*,⁹⁵ αλλά και ο *Laur. Plut. 28,2* (φφ. 1-242),⁹⁶ οι οποίοι φαίνεται ότι απετέλεσαν αντικείμενο μελέτης και χρησιμοποιήθηκαν κατά την πρώιμη παλαιολόγια περίοδο από διακεκριμένους λογίους όπως ο Μάξιμος Πλανούδης και ο Ιωάννης Πόθος Πεδιάσιμος.⁹⁷ Ακόμη, στον 12ο αι. χρονολογούνται και οι παρισινοί κώδ. *2344* και *2466*,⁹⁸ ενδεχομένως και ο *Bodl.*

(ed.), *Recherches de codicologie comparée. La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*, Paris, 1998, σσ. 49-67, ιδ. σ. 60 και υποσημ. 2.

⁹⁵ Για τον *Vindob. Phil. gr. 31* (siglum V) βλ. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften*, I, σ. 159. Επίσης, WILSON, “Miscellanea Palaeographica”, σ. 403.

⁹⁶ Βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, στήλ. 12-14. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα χφ. (siglum I) που στην παρούσα μορφή του αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο (φ. 1r-242r: *Στοιχεία*) παρήχθη κατά τον 12ο αι. από μία ομάδα έξι διαφορετικών μεταξύ τους γραφών (διδάσκαλος με ορισμένους από τους μαθητές του: A: φφ. 2r-6r· B: φφ. 7v-8v, 33r, 34r-39v· Γ: φφ. 9r-32v, 33v, 40r-48v· Δ: φφ. 49r-55v· E: φφ. 56r-v· ΣΤ: φφ. 57r-242v), ενώ το δεύτερο μέρος (φφ. 246r-301v, 304r-319r: *Δεδομένα*, βιβλία XIV και XV των *Στοιχείων*) χρονολογείται στον 13ο με 14 αι., βλ. INMACULADA PÉREZ MARTÍN, “L’écriture de *l’hypatos* Jean Pothos Pédiasimos”, σσ. 117-19 και πίν. 13-16.

⁹⁷ Για τα σχόλια του Πλανούδη στον βιενναίο κώδ. βλ. PÉREZ MARTÍN, “L’écriture de *l’hypatos* Jean Pothos Pédiasimos”, σ. 119 υποσημ. 50. Στον φλωρεντινό κώδ. ορισμένα από τα σχόλια στις ώες πολλών φύλλων αναγνωρίστηκαν ως αυτόγραφα του Πλανούδη, βλ. PÉREZ MARTÍN, “L’écriture de *l’hypatos* Jean Pothos Pédiasimos”, σσ. 118-119 και ιδ. υποσημ. 51, και του Πεδιάσιμου, βλ. σσ. 117-118. Για τα σχόλια στους δύο κώδ. βλ. και EADEM, “Maxime Planude et le *Diophantus Matritensis*”, σ. 433 υποσημ. 2. Για τις αντιγραφικές δραστηριότητες του Πλανούδη βλ. κυρίως CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 71-76, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία, καθώς και RGK, I, αρ. 259 bis· II, αρ. 357.

⁹⁸ Για τους κώδ. *2344* (siglum q) και *2466* (siglum p) βλ. OMONT, *Inventaire sommaire*, tom. II, σσ. 244 και 266 αντιστοίχως. Για τον τελευταίο βλ. επίσης WILSON, “Miscellanea Palaeographica”, σ. 403. Για την ιστορία των δύο χφφ. βλ. M. LAFFITTE, “Inventaire des manuscrits de la famille Hurault”, *Libraria, Éditions d’inventaires*, (Janvier, 2010) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: (<http://www.libraria.fr/en/editions/inventaire-des-mss-de-la-famille-hurault>, ημερομηνία προσπέλασης 26/4/2013).

Auct. F. 6. 23 [Misc. 117],⁹⁹ ο οποίος φαίνεται ότι μπορεί να παρήχθη την ίδια περίοδο και όχι στον 14ο αι. που είναι η χρονολόγηση που δίδεται στον κατάλογο του Coxe. Αξίζει να σημειωθεί τέλος ότι όλοι οι κώδ. παραδίδουν τα έργα του Ευκλείδη στην έκδοση του Θέωνος του Αλεξανδρέως (ήκμ. ca. 360-385 μ.Χ.) συνοδευόμενα από σχόλια προς διδακτική χρήση.¹⁰⁰

Παρομοίως, φαίνεται ότι κατά τον 12ο αι. παρήχθη και ο κομψός, βομβύκινος κώδ. *Monacensis gr. 427*, ο οποίος παραδίδει τα σχόλια του Πρόκλου Διαδόχου (410/412 – 485 μ.Χ.) στο πρώτο βιβλίο των *Στοιχείων* του Ευκλείδου (φφ. 1r-233v). Επίσης, το λεγόμενο δέκατο τέταρτο βιβλίο που είναι έργο του Υψικλέους (φφ. 234r-240v) και τα σχόλια στα *Δεδομένα* του Ευκλείδου (φφ. 240v-244r) από τον μαθητή, βιογράφο και διάδοχο του Πρόκλου στην Ακαδημία των Αθηνών Μαρίνο (fl. 460 – 495 μ.Χ.), ο οποίος καταγόταν από την Νεάπολη της Παλαιστίνης.¹⁰¹

⁹⁹ Βλ. την σύντομη περιγραφή του COXE, *Bodleian Library Quarto Catalogues*, I, στήλ. 687. Για την επαναχρονολόγηση του κώδ. στον 12ο αι., βλ. WILSON, *ό.π.*, σ. 403.

¹⁰⁰ Για τα χφφ. αυτά βλ. και J. L. HEIBERG, “Paralipomena zu Euclid”, *Hermes* 38 (1903), 46-74, 161-201, 321-356, ιδ. σ. 46. Για τα σχόλια βλ. J. L. HEIBERG & H. MENGE, *Euclidis opera omnia*, vol. V: *Continens Elementorum qui feruntur libros XIV-XV et scholia in Elementa*, Teubner, Lipsiae, 1888. Δεν είναι σαφές αν και σε ποιο βαθμό τα σχόλια εγράφησαν κατά τον 12ο αι., καθώς σε ορισμένα από τα προαναφερθέντα χφφ. ορισμένα σχόλια προστέθηκαν κατά την Παλαιολόγεια περίοδο. Επομένως το ζήτημα αυτό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

¹⁰¹ Ο κώδ. (siglum M) έχει σχετικά ευρύχωρα περιθώρια με ελάχιστα σχόλια και είναι γραμμένος σε μία κομψή, ελαφρώς δεξιοκλινή, μαργαριτόπλεκτη γραφή (*Perschrift*) με αρκετά συμπλέγματα γραμμμάτων και χωρίς βραχυγραφίες, ερυθρόγραφα αρχικά γράμματα και περίτεχνο επίτιτλο και αρχικό γράμμα στο φ. 1r, αλλά και σταυροειδή κατάληξη του κειμ. στο τέλος των σχολίων του Πρόκλου στο φ. 233v μαζί με γραμμικό κόσμημα. Στην περιγραφή του κώδ. ο I. HARDT, *Catalogus Codicum mancriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*. Tomus IV: *Codices CCCXLVIII-CCCCLXII continens*, Monachii, 1810, σσ. 318-19, ιδ. σ. 318, δίδει μία χρονολόγηση στον 10ο αι. που δεν φαίνεται ορθή βάσει του είδους της γραφής. Σε αντίτυπο του καταλόγου που συμβουλευθήκαμε σε ηλεκτρονική μορφή από την ιστοσελίδα της Bayerische Staatsbibliothek (BSB) η χρονολόγηση (*Saec. X*) είναι διαγεγραμμένη με μολύβι από μεταγενέστερο χέρι (*manus librarii*?) και έχει προστεθεί στο περιθώριο η σημείωση *XII*, δηλ. 12ος αι. Η BSB έχει αναρτήσει, μεταξύ πολλών άλλων χφφ, στην ιστοσελίδα της και τον εν λόγω κώδ. σε ψηφιακή μορφή (αρχείο PDF) και στην σελ. που προτάσσει –όπου ως συνήθως δίδονται συνοπτικά ο αριθμός, το περιεχόμενο, η χρονολόγηση και το σημείωμα προστασίας των δικαιωμάτων της (*copyright*)– δίδεται η ίδια χρονολόγηση στον 12ο αι. Αναμένουμε τον νέο κατάλογο των κωδ. της BSB –η σειρά έχει φθάσει στον 3ο τόμ. και έχουν περιγραφεί οι κώδ. 1-180– όπου θα δοθεί οριστική απάντηση στο ζήτημα. Τα σχόλια του Πρόκλου στον Ευκλείδη εξεδόθησαν κυρίως *ab hoc codice* από τον G. FRIEDLEIN,

Στον 12ο αι. χρονολογούνται και οι κώδ. *Marc. gr. 307*, νοτιοϊταλικής προελεύσεως, και *Vat. gr. 2338*, οι αρχαιότεροι που παραδίδουν το έργο του πλατωνικού φιλοσόφου Θέωνος του Σμυρναίου (2ος αι. μ.Χ.) <Περί> τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν.¹⁰² Πρόκειται ουσιαστικά για ένα σύνταγμα των βασικών αρχών της αριθμητικής, της μουσικής και της αστρονομίας, των τριῶν δηλ. εκ των τεσσάρων αντικειμένων της *τετρακτύος*, που είναι, όπως δηλοῖ ο τίτλος, απαραίτητες για την κατανόηση του έργου του Πλάτωνος.¹⁰³

Procli Diadochi in primum Euclidis Elementorum librum commentarii, Teubner, Lipsiae, 1873, ο οποίος επίσης προκρίνει μία μεταγενέστερη χρονολόγηση για τον κώδ., βλ. σ. 1: «... saeculo X^{mo} ab Hardtio addictus, XI^{mo} vel XII^{mo} fortasse addicendus.». Ο κώδ. *Mon. gr. 427*, μαζί με τον *Par. gr. 2344*, φφ. 1r-17r, του 12ου επίσης αι. είναι τα αρχαιότερα χφφ που παραδίδουν τα σχόλια του Πρόκλου, βλ. το σχετικό λήμμα στους *Pinakes*. Για την έκδ. του έργου του Υψικλέους (επίσης siglum M) βλ. HEIBERG & MENGE, *Euclidis opera omnia*, vol. V, σσ. 1-37, αλλά και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Στοιχείων βιβλίον ιδ' τοῦ Ὑψικλέους καὶ Στοιχείων βιβλίον ιε' Ἀνωσύμου*, εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία, Αθήνα, 2002. Για το έργο του βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. I, σσ. 419-20. Τα σχόλια του Μαρίνου εξέδωσαν οι J. L. HEIBERG – H. MENGE, *Euclidis Opera omnia*, vol. VI: *Euclidis Data cum commentarii Marini et scholiis antiquis*, Teubner, Lipsiae, 1896, σσ. 234-56, ενώ βλ. σ. xv για την απόδοση του κώδ. στον 11ο αι. με αμφιβολία. Ο κώδ. *Mon. gr. 427* είναι ο τρίτος παλαιότερος που παραδίδει τα σχόλια του Μαρίνου, μετά τους *Vat. gr. 190* (9ος αι.) και *204* (10ος αι.), κι ένας από τους τρεις μόνον κώδ. που παραδίδουν τα σχόλια και όχι και τα ίδια τα *Δεδομένα*, βλ. HEIBERG – MENGE, *ό.π.*, σσ. v-xv, ιδ. xv. Για το έργο του Μαρίνου βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 537-38.

¹⁰² Για τον μαρκιανό κώδ. που αποτέλεσε κτήμα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, βλ. E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. II: *Codices 300-625*, Roma, 1985, σσ. 14-15. Για τον βατικανό βλ. παρακάτω, σ. 351.

¹⁰³ Την έκδ. του Θέωνος του Σμυρναίου –ο οποίος δεν πρέπει να συγχέεται με τον κατά δύο αι. μεταγενέστερο, νεοπλατωνικό ομώνυμό του Θέωνα τον Αλεξανδρέα, πατέρα της Υπατίας– έκαμε ο E. HILLER, *Theonis Smyrnaei philosophi platonici expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium*, Teubner, Lipsiae, 1878. Βλ. ακόμη ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, “*Τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν*” του Θέωνος του Σμυρναίου, εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία, Αθήνα, 2003. Το έργο έχει εισαγωγικό χαρακτήρα και δεν υπεισέρχεται σε μεγάλο βάθος ανακεφαλαιώνοντας τις βασικές αρχές εκάστου αντικειμένου, π.χ. στην αριθμητική και στην μουσική στηρίζεται στις νεοπυθαγόρειες αντιλήψεις, βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 238-43. Στο έργο του Θέωνος, μεταξύ άλλων πηγών, στηρίχθηκαν αργότερα ο Γεώργιος Παχυμέρης και ο Μανουήλ Βρυέννιος για την σύνταξη του *quadrivium* ο πρώτος και του εγχειριδίου του στην αρμονική ο δεύτερος, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 156. Βλ. και TH. H. MARTIN,

Επιπλέον, στα τέλη του 12ου αι. ή στις αρχές του 13ου, ενδεχομένως πριν την πρώτη Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογείται βάσει της γραφής ο κώδ. *Vat. gr. 206*, ο οποίος παραδίδει τα τέσσερα πρώτα σωζόμενα βιβλία των *Κωνικών* του Απολλωνίου του Περγαίου (ca. 220 – ca. 170 π.Χ.)¹⁰⁴ και τα έργα του Σερήνου του Αντινοέως (fl. 200 – 230 μ.Χ.) *Περί κυλίνδρου τομής* και *Περί κώνου τομής*.¹⁰⁵ Ο κώδ. αποτελεί τον αρχαιότερο μάρτυρα των έργων αυτών, καθώς και αρχέτυπο κώδ. στη χειρόγραφη τους παράδοση.¹⁰⁶ Παρ' όλα αυτά η αντιγραφική

Theonis Smyrnaei platonici liber de astronomia, Parisiis, 1849, ο οποίος εξέδωσε και σχολίασε εκτενώς τα σχετικά με την αστρονομία τμήματα του έργου του Θέωνος, αλλά και του Παχυμέρη.

¹⁰⁴ Την έκδοση των σωζομένων βιβλίων του Απολλωνίου έκαμε πάλι ο HEIBERG, *Apollonii Pergaei quae graece exstant cum commentariis antiquis*, vol. I-II, Teubner, Lipsiae, 1891-93. Βλ. και ΕΥ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Απολλωνίου Κωνικά. Αρχαίον κείμενον – μετάφρασις*, τόμ. Α'-Δ', Αθήνα, 1975-76. Πρβλ. KATZ, *History of Mathematics*, σσ. 117-29. Ο ίδιος ο Απολλώνιος θεωρούσε τα τέσσερα πρώτα βιβλία του έργου του εισαγωγικά στο αντικείμενο, ενώ τα επόμενα τέσσερα που ήταν πολύ πιο εκτεταμένα και αναλυτικά («... από δὲ τῶν ὀκτῶ βιβλίων τὰ πρῶτα τέσσαρα πέπτωκεν εἰς ἀγωγὴν στοιχειώδη ... τὰ δὲ λοιπὰ ἐστὶ περιουσιαστικώτερα ...», ed. HEIBERG, *ό.π.*, σσ. 2.22-4.22) δεν διασώθηκαν στα ελληνικά. Τα βιβλία 5-7 σώζονται παρ' όλα αυτά σε αραβική μετάφραση, βλ. R. RASHED, *Apollonius de Perge, Coniques, Tomes 1.1 (Livre 1) – 4 (Livre VII): Commentaire historique et mathématique, édition et traduction du texte arabe*, De Gruyter, Berlin – New York, 2008-2009. Για το απολεσθέν ὄγδοο βιβλίο και την ευφυή αποκατάστασή του από τον περίφημο Άγγλο αστρονόμο, μαθηματικό και δεύτερο εκδότη του έργου (Oxoniae, 1706) Edmund Halley (1656-1742) βλ. M. N. FRIED, *Edmond Halley's Reconstruction of the Lost Book of Apollonius's Conics. Translation & Commentary*, Springer, 2011. Για τα ίχνη άλλων απολεσθέντων στο πρωτότυπο ελληνικό έργων του Απολλωνίου βλ. J. P. HOGENDIJK, “Arabic traces of lost works of Apollonius”, *Archive for History of the Exact Sciences* 35.3 (1986), 187-253.

Για τον Απολλώνιο και το έργο του βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 126-96 και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 87-98, ενώ για την γλωσσική του διατύπωση και την αποδεικτική του μέθοδο βλ. ACERBI, “I codici stilistici”.

¹⁰⁵ Για τον Σερήνο, τα έργα του οποίου συνοδεύουν στα χφφ τα έργα του Απολλωνίου και γι' αυτό ίσως διασώθηκαν, βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 519-26. Το αρχαίο κείμενο εξέδωσε ο HEIBERG, *Sereni Antinoensis opuscula*, Teubner, Lipsiae, 1896. Βλ. και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, “*Περί κυλίνδρου τομής*” και “*Περί κώνου τομής*” του Σερήνου. *Εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2001.

¹⁰⁶ Για τον κώδ. *Vat. gr. 206* (siglum V) βλ. MERCATI & FRANCHI DE CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci*, σσ. 248-49, όπου χρονολόγηση στον 13ο αι. Βλ. όμως HEIBERG, *ό.π.*, σσ. IV-V, αλλά τώρα και MICHELINE DECORPS-FOULQUIER, “La tradition manuscrite du texte grec des Coniques d'Apollonios de Pergé (Livres I-IV)”, *RHT* 31 (2001), 61-116, ιδ. σ. 63. Για την μελέτη των έργων του Απολλωνίου και του Σερήνου κατά την παλαιολόγεια περίοδο βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 91, 156, κι επίσης BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σσ. 226, 228-29, 232, 280-81. Η

δραστηριότητα στον 12ο αι., κρίνοντας πάντοτε εξ όσων κωδίκων έχουν διασωθεί, αλλά και χρονολογηθεί ορθώς, μπορεί ίσως να θεωρηθεί ισχνή μπροστά σε εκείνη προγενεστέρων και κυρίως μεταγενεστέρων εποχών.¹⁰⁷

Ασφαλώς, είναι απαραίτητη στο σημείο αυτό η διευκρίνιση ότι έγινε λόγος για τα θεωρητικά, ανώτερα μαθηματικά, η διδασκαλία των οποίων φαίνεται να αφορούσε σε μία πολύ μικρή ομάδα λογίων που είχαν το ενδιαφέρον, την υπομονή, την κατάλληλη υποδομή για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες του αντικειμένου, αλλά και την ευκαιρία να τύχουν σε διδάσκαλο ικανό να τους διδάξει το συγκεκριμένο αντικείμενο. Έναν άλλο κλάδο των μαθηματικών, σαφώς κατωτέρου επιπέδου, αποτελούσαν τα ψυχαγωγικά (*Unterhaltungsmathematik*) ή/και κυρίως τα εφαρμοσμένα μαθηματικά, ήτοι η λογιστική και η γεωδαισία, διότι αφορούσαν σε μία διάσταση περισσότερο πρακτική, δηλ. την επίλυση αριθμητικών προβλημάτων και υπολογισμών σχετικών με νομίσματα, μέτρα και σταθμά, φορολογικές ενότητες κ.ά.¹⁰⁸ Το συγκεκριμένο είδος μαθηματικών ήταν

κατανόηση του έργου τους πάντως δεν ήταν εύκολο πράγμα, όπως τονίζει τον 14ο αι. ο Θεόδωρος Μετοχίτης, βλ. BYDEN, *ό.π.*, σ. 232.

¹⁰⁷ Για μαθηματικούς κώδικες της βυζαντινής εποχής εν γένει βλ. PÉREZ MARTÍN, “La lectura de textos matemáticos en Bizancio”, αλλά και MARIE-LOUISE CONCASTY, “Un manuscrit scolaire (?) de mathématiques”, *Scriptorium* 31 (1967), 284-88, για έναν σημαντικό κώδ. με μαθηματικό περιεχόμενο, τον *Paris. Suppl. 387*, των αρχών του 14ου αι. Για την χρήση και τον σχολιασμό κωδίκων με μαθηματικό και άλλο επιστημονικό περιεχόμενο βλ. και BRIGITTE MONDRAIN, “Traces et mémoire de la lecture des textes: les *marginalia* dans les manuscrits scientifiques byzantins”, εις: DANIELLE JACQUART & CH. BARNETT (eds.), *Scientia in margine. Études sur les marginalia dans les manuscrits scientifiques du Moyen Âge à la Renaissance*, [École Pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques/V: Hautes Études Médiévales et Modernes, 88], Droz, 2005, σσ. 1-25.

¹⁰⁸ Μία λογιστική πραγματεία για την διδασκαλία του αντικειμένου συνέθεσε τον 14ο αι. ο Βαρλαάμ Καλαβρός (ca. 1290-1348), ed. P. CARELOS, *Βαρλαάμ του Καλαβρού Λογιστική/Barlaam von Seminara Logistike*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini, 8], Ακαδημία Αθηνών, 1996. Ένα παρόμοιο τμήμα λογιστικών μαθηματικών παραδίδει ο κώδ. *Par. Suppl. gr. 387*, φφ. 118v-140v, ed. K. VOGEL, *Ein byzantinisches Rechenbuch des frühen 14. Jahrhunderts*, [Wiener Byzantinische Studien, 6], Wien, 1968. Βλ. και IDEM, “Eine Aufgabe der Unterhaltungsmathematik in Byzanz”, *POLYCHORDIA. Festschrift FRANZ DÖLGER zum 75. Geburtstag*, besorgt von PETER WIRTH, III [= *BF3* (1968)], σσ. 222-228. Τμήμα ενός εγχειριδίου λογιστικής του 15ου αι. έχουν εκδώσει από τον βιενναίο μαθηματικό κώδ. *Phil. 65* (φφ. 126v-140v) οι H. HUNGER & K. VOGEL, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts. 100 Aufgaben aus dem Codex Vindobonensis Phil. gr. 65. Text, Übersetzung und Kommentar*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-Hist. Klasse,

απαραίτητο επαγγελματίες σε κάθε λογής (δημοσίους λειτουργούς, *ἀναγραφείς* και *έξισωτές* κυρίως, και εμπόρους), οι οποίοι τα χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους. Έχουν δε διασωθεί και από τον 12ο και από άλλους αι. τέτοιου είδους έγγραφα, φορολογικές πραγματείες, κτηματολόγια ή πρακτικά *ἀπογραφῶν* και *έξισώσεων*.¹⁰⁹ Είναι επομένως ευεξήγητο και το ενδιαφέρον για

Denkschriften, 78. Band, 2. Abhandlung], Wien, 1963. Για κριτικές, γλωσσικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στην έκδοση αυτή βλ. το άρθρο του ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ, “Κριτική und Sprachliche Bemerkungen zum Texte eines byzantinisches Rechenbuches des XV. Jahrhunderts”, *POLYCHORDIA, ό.π.*, 141-156. Το υπόλοιπο μέρος εξεδόθη προσφάτως από την ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΟΥ, *Το Μαθηματικό περιεχόμενο του Codex Vindobonensis Phil. Graecus 65 (φφ.11-126): εισαγωγή, έκδοση και σχόλια*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 41], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2006. Βλ. και ΕΑΔΕΜ, *Ιστορία Μαθηματικών. Τα Μαθηματικά στο Βυζάντιο. Λογιστική*, Αθήνα, 2007. Ακόμη, S. DESCHAUER, “About Numismatics and Some Problems of Algebra from a Byzantine Manuscript of 1436 (Cod. Vind. phil. gr. 65)”, *RN* 167 (2011) [Hommage à Pierre Bastien], 185-200. Στον ύστερο 15ο αι. χρονολογείται και ο κώδ. *Upsaliensis gr. 8*, ο οποίος στα φφ. 324r-331r περιέχει μία ανάλογη συλλογή μαθηματικών προβλημάτων που εξέδωσε ο D.M. SEARBY, “A Collection of Mathematical Problems in cod. Ups. Gr. 8”, *BZ* 96.2 (2003), 689-702. Για τον κώδ. βλ. τώρα EVA NYSTRÖM, *Containing Multitudes. Codex Upsaliensis Graecus 8 in Perspective*, [Acta Univ. Upsaliensis/Studia Byzantina Upsaliensia, 11], Uppsala, 2009. Για τα μαθηματικά που γνώριζε και εφάρμοζε στην τέχνη του ένας Έλληνας ναυτικός και ναυπηγός, ο Μιχαήλ από την Ρόδο, στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. βλ. RAFFAELLA FRANCI, “Mathematics in the Manuscript of Michael of Rhodes”, εις: PAMELA O. LONG, D. MCGEE & A. M. STAHL (eds.), *The Book of Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol. 3: *Studies*, The MIT Press, Cambridge Mass. – London, 2009, σσ. 115-146. Για τις πραγματείες αυτές και τον πρακτικό προσανατολισμό τους βλ. και CÉCILE MORRISSON, “Les traités d’arithmétique byzantins des XIIIe-XVe siècles, source d’histoire monétaire”, *RN* 167 (2011) [Hommage à Pierre Bastien], 171-83.

¹⁰⁹ Τέτοια είναι η περίπτωση του Ιωάννη Ισμηνιώτη, αποδέκτη επιστολών του Τζέτζη, για την οποία βλ. παραπάνω σ. 280. Για την χρήση γεωμετρ. μεθόδων από κρατικούς υπαλλήλους και την φύση του έργου τους βλ. J. LEFORT, *Géométries du fisc byzantine*, [Réalités Byzantines, 4], Paris, 1991. Για μία ανώνυμη φορολογική πραγματεία του 10ου αι. βλ. A. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, ελλην. μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΜΠΟΓΛΗ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997, σσ. 70-73. Επίσης, έχει διασωθεί ένα κτηματολόγιο από τον 11ο αι., βλ. N. SVORONOS, *Recherches sur le cadaster byzantine et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles. Le cadastre de Thèbes*, École française d’Athènes, Athenes, 1959 [αυτοτελής δημοσίευση εκ του *BCH* 83 (1959)], όπου πίνακες και εκτεταμένη ανάλυση των αριθμητικών πράξεων. Από τα τέλη του 12ου αι. σώζεται ένα *πρακτικόν* από την περιοχή των Αθηνών, βλ. E. GRANSTREM, I. MEDVEDEV, DENISE PAPACHRYSSANTHOU, “Fragment d’un praktikon de la région d’Athènes (avant 1204)”, *REB* 34 (1976), 5-48. Για την μεταγενέστερη περίοδο βλ. F. DÖLGER, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon*, Verlag der Bayer. Akademie der Wissenschaften, München, 1949.

το συναφές γνωστικό αντικείμενο της μετρολογίας, δηλ. της συστηματικής έρευνας και μελέτης των μέτρων και σταθμών, το οποίο θα ήταν ασφαλώς απαραίτητο σε δημοσίους λειτουργούς και επαγγελματίες.¹¹⁰ Δείγματα αυτού του ενδιαφέροντος από τον 12ο αι. σώζονται σε τουλάχιστον δύο χειρόγραφα της περιόδου, τους κώδ. *Marc. gr. 175* και *Laur. Plut. 75,5*.¹¹¹ Είναι επίσης κατανοητό ότι στοιχειώδεις γνώσεις γεωμετρίας κατείχαν προφανώς και οι

¹¹⁰ Βλ. σχετικά Ε. SCHILBACH, *Byzantinische metrologische Quellen*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 19], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 1982, ο οποίος εκδίδει αρκετά τέτοια κείμενα.

¹¹¹ Ο κώδ. *Marc. gr. 175*, ένα χφ. νομικού κυρίως περιεχομένου [*Σύνοψις Βασιλικῶν μαίωρ* μετά σχολίων και προσθηκών, και δύο σύντομα έργα του Κοσμά Μαγίστρου (απέθ. μετά το 946) και του Γεωργίου Φο<ρ>βηνού (αρχές 11ου αι.), βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σ. 360· για τον πρώτο βλ. και *ODB*, II, s.v. Kosmas Magister, υπό Α. Κ(AZH DAN), σ. 1152], όπου στα φφ. 241v και 242v παραδίδονται αντιστοίχως δύο μικρές ανώνυμες πραγματείες: η πρώτη του 10ου αι. με τίτλο *Περὶ μετροβολίας γῆς σκαφείσης καὶ κυλισθείσης καὶ σπορίμης καὶ λιβαδίαίας*, edd. F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des X. und XI. Jahrhunderts*, [Byzantinisches Archiv, 9], Teubner, Leipzig – Berlin, 1927, σ. 156 και Α. DAIN, “Metrologie byzantin. Calcul de la superficie des terres”, εις: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d’Histoire et d’Archéologie Byzantines*, [Archives de l’Orient Chrétien, 1], Bucarest, 1948, σσ. 56-63, και η δεύτερη, του 10ου ή 11ου αι., με τίτλο *Περὶ ἑκταρίου*, ed. L. BURGMANN, “Athanasios diglossos. Latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa”, *Subseciva Gronignana* 4 (1990), [Novella Constitutio, Studies in honor of Nicholas van der Wal], 57-82, κείμ. στη σ. 69. Για τον κώδ. βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. I: *Codices 1-299*, Roma, 1981, σσ. 276-77. Βλ. τώρα και L. BURGMANN *et al.*, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, Teil I. Die Handschriften des westlichen Rechts (Nr. 1-327)*, (Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte, Bd. 20), Frankfurt am Main, 1995, αρ. 292, σσ. 336-37]. Στον κώδ. *Laur. Plut. 75,5*, βιβλιογράφος του οποίου είναι ο μοναχός Ιωαννίκιος, και συγκεκριμένα στα φφ. 162r-163v, παραδίδεται μία σειρά συντόμων, ανωνύμων μετρολογικών πραγματειών: i. (φφ. 162r-v) *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν*, inc.: Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν ἐξήγησις ἐν πλατεῖ λεπτότερον, πρὸς εὐχερῆ εὔρεσιν ἐκάστης μνᾶς καὶ λίτρας καὶ οὐγγίας ... – des.: ... ταῦτα ἀπὸ τῶν γεωργικῶν, ed. F. HULTSCH, *Metrologorum scriptorum reliquiae*, vol. I: *Scriptores Graeci*, Teubner, Lipsiae, 1864, § 78, σσ. 253-56· ii. (φ. 163v) *Περὶ σταθμῶν ἄδρομερῶς*, inc.: Καὶ ἄδρομερῶς ἐκάστου σταθμοῦ ... – des.: ... κοχλιάριον ἔχει > α, ed. HULTSCH, *ό.π.*, § 61, σσ. 236-37· iii. (φφ. 163v-164v) *Διαφόρων σημείων καὶ σταθμῶν καὶ μέτρων σχήματα καὶ ὀνόματα*, inc.: Τὰ σημεία τὰ διαφόρων σημαίνοντα τοὺς σταθμοὺς καὶ τὰ μέτρα, τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς σχήμασι ... – des.: ... ἑξάγιον ἰβ, ἀνέκδοτο (:). Για τον κώδ. βλ. Α. Μ. BANDINI, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vol. III, Florentiae, 1770, (ανατύπ. Leipzig, 1961), στήλ. 145-47.

Βυζαντινοί αρχιτέκτονες, οι οποίοι τις έθεταν σε εφαρμογή στην κατασκευή ναών και άλλων αρχιτεκτονικών δομών.¹¹²

3. ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ

Σε ό,τι αφορά στο ομολογουμένως δύσκολο επίσης αντικείμενο της αστρονομίας,¹¹³ που ήταν ενίοτε γνωστή και ως *ή σφαιρική* και ο διδάσκαλός της ως *ό σφαιρικός*,¹¹⁴ δεν παρατηρούνται μεταβολές σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Η διδακτέα ύλη παρέμεινε περίπου η ίδια, βασιζόταν δηλ. στα πονήματα

¹¹² Βλ. H. BUCHWALD, “The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications (With six plates)”, *JÖB* 42 (1992), 293-321. Για την μικρή, έστω, γνώση ευκλείδειας γεωμετρίας από τους ομοτέχνους τους στην Δύση βλ. L. R. SHELBY, “The Geometrical Knowledge of Mediaeval Master Masons”, *Speculum* 47 (1972), 395-421.

¹¹³ Είναι λ.χ. εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διατύπωση του ανωνύμου σχολιαστή της *Ρητορικής* του Αριστοτέλους (α΄ τέταρτο 12ου αι.): «καί τὸ δυνατόν τοῦ ἀδυνάτου μείζον, ὡς τὸ γενέσθαι με γραμματικὸν δυνατόν μᾶλλον ἢ τὸ μαθεῖν με ἀστρονομίαν καὶ κατοπτρικὴν καὶ Χαλδαϊκὴν φιλοσοφίαν· κρεῖττον οὖν καὶ μείζον τὸ δυνατόν», ed. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam*, σχολ. εις 1365.a.35, σ. 41.33-36.

¹¹⁴ Βλ. για παράδειγμα το *Quadrivium* του Παχυμέρη, όπου το σχετικό με την αστρονομία τμήμα τιτλοφορείται *Όροι σφαιρικής εἴτουν αστρονομίας*, ed. TANNERY, *Quadrivium de Georges Pachymère*, σ. 329. Στο παλαιότερο *Quadrivium* του Ανωνύμου Heiberg το αντίστοιχο τμήμα, παρ' όλο που επιγράφεται *Άθροισις εύσύνοπτος αστρονομίας*, ξεκινά με έναν ορισμό της σφαίρας: «Σφαῖρά ἐστὶ σχῆμα στερεὸν ὑπὸ μῖας ἐπιφανείας περιεχόμενον...», ed. HEIBERG, *Anonymi Logica et Quadrivium*, σ. 104. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο όρος *σφαιρική* χρησιμοποιείται συνεκδοχικά για να δηλωθεί το αντικείμενο της αστρονομίας, ενώ υπό την στενή έννοια η σφαιρική αστρονομία δεν αποτελεί παρά κλάδο της επιστήμης αυτής και χρησιμοποιείται για τον ακριβή εντοπισμό των ουρανίων σωμάτων (τελείων σφαιρών κατά την αρχαία ελληνική αντίληψη) στην ουράνια σφαίρα. Ο μαθητής του Ολυμπιοδώρου Δαβίδ (β΄ μισό 6ου αι. μ.Χ.) κάνει όμως και μία άλλη διάκριση, δηλ. ότι: «... ἡ μὲν ἀστρονομία περὶ τὰ οὐράνια σώματα μόνα καταγίνεται, ἡ δὲ σφαιρική περὶ πᾶσαν σφαῖραν καταγίνεται ... εἴτε ὀστρακίνη εἴη εἴτε ξυλίνη εἴτε λιθίνη, σκοποῦσα τὰ ὑπάρχοντα πᾶση σφαίρα, οὐ μόνη τῇ οὐρανίᾳ, ὡς Θεοδόσιος ἐν τοῖς σφαιρικοῖς διαλαμβάνει», CAG 18.2, σ. 64. Το ότι ο διδάσκαλος της αστρονομίας καλούνταν και *σφαιρικός* προκύπτει από την μαρτυρία του μορφωθέντος στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι. Ιωάννη Αποκαύκου. Συγκεκριμένα στο *αντίγραμμά* του (το οποίο χρονολογείται στα 1222) προς τον Πατριάρχη Μανουήλ Σαραντηνό ο λόγιος ιεράρχης γράφει: «Σφαιρικοῦ δὲ τινός ἤκουσα λέγοντος, ὡς...», ed. V. VASILIEVSKIJ, “Epirotica saeculi XIII”, *VV* 3 (1896), 233-299, ιδ. αρ. 17, σ. 273.12. Βλ. και Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Αποκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, [Ιστορικές Μονογραφίες, 6], Αθήνα, 1988, σ. 59.

των αρχαίων Ελλήνων αστρονόμων.¹¹⁵ Εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, επομένως, η εισαγωγική και απολύτως στοιχειώδης πραγματεία γεωμετρικής αστρονομίας του Ευκλείδου με τίτλο *Φαινόμενα*, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι παραδίδεται από τον κώδ. *Vindob. Phil. gr. 31* συνοδευόμενη από σχόλια προς διδακτική μάλλον χρήση.¹¹⁶

Πολύ πιο διαδεδομένη υπήρξε η χρήση του ομωνύμου ποιήματος του Αράτου (ca. 300 – 240 π.Χ.), ενός εκ των κυριοτέρων εκπροσώπων της ελληνιστικής διδακτικής ποιήσεως. Το έργο δίδει μία έμμετρη περιγραφή των αστερισμών επί τη βάσει των παρατηρήσεων του αστρονόμου και μαθηματικού Ευδόξου του Κνιδίου (ca. 395/90 – ca. 340 π.Χ.).¹¹⁷ Μία πολύ καλή περί τούτου απόδειξη αποτελούν

¹¹⁵ Για την αστρονομία των αρχαίων Ελλήνων βλ. την παλαιά, αλλά διαχρονικής αξίας εκτενή μελέτη του P. TANNERY, *Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne*, Paris, 1893. Βλ. και W. M. O'NEIL, *Early Astronomy: from Babylonia to Copernicus*, Sydney Univ. Press, 1986. Πολύ κατατοπιστική είναι επίσης η μελέτη του C. M. LINTON, *From Eudoxus to Einstein. A History of Mathematical Astronomy*, Cambridge Univ. Press, 2004. Μακράν όμως η πλέον άρτια και λεπτομερής μελέτη είναι αναμφίβολα αυτή του O. NEUGEBAUER, *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, 3 vols., Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York, 1975. Για μία επίσκοπηση της αστρονομίας ειδικότερα στην βυζαντινή περίοδο βλ. *ODB*, I, s.v. astronomy, υπό D. P(INGREE) – A. C(UTLER), σσ. 216-17 και κυρίως το άρθρο της ANNE TIHON, "L'astronomie byzantine (du Ve au XVe siècle)", *Byz* 51 (1981), 603-24 [= EADEM, *Études d'astronomie byzantine*, Variorum Reprints, London, 1994, αρ. I].

¹¹⁶ Για τον *Vindob. Phil. gr. 31* (siglum V) βλ. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften*, I, σ. 159. Ο κώδ. αυτός μάλιστα αποτελεί τον τρίτο αρχαιότερο εκ των 49 που παραδίδουν ολόκληρο το έργο ή τμήματά του ύστερα από τους κώδ. *Laur. Plut. 28,03* και *Vat. gr. 204*, αμφοτέρους του 10ου αι. Για την έκδ. βλ. J. L. HEIBERG & H. MENGE, *Euclidis opera omnia*, vol. VIII: *Euclidis Phaenomena et Scripta Musica – Fragmenta*, Teubner, Lipsiae, 1916.

¹¹⁷ Την έκδοση του έργου έκαμε ο J. MARTIN, *Aratos. Phénomènes*, text établi, traduit et commenté, tomes I-II, Les Belles Lettres, Paris, 1998. Πολύ πλούσια είναι τα σχόλια –καλύπτουν μία έκταση περισσότερων από 400 σελίδες!– που συνοδεύουν την αγγλ. μτφρ. του D. KIDD, *Aratus, Phaenomena*, [Cambridge Classical Texts & Commentaries, 34], Cambridge Univ. Press, 1997. Βλ. και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Τὰ «Φαινόμενα καὶ Διοσημεῖα» τοῦ Ἀράτου τοῦ Σολέως. Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφή – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικά στοιχεῖα*, Αθήνα, 2002. Τα *Φαινόμενα* υπήρξαν αντικείμενο διδασκαλίας από την εποχή του Λιβανίου τουλάχιστον, ο οποίος δίδασκε και ο ίδιος το κείμενο βλ. Χ. ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ, *Ο Ἀρατος στους συγχρόνους και στους μεταγενέστερους του*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Ιωάννινα, 2006, σ. 554· γενικά για την θέση του Αράτου στην εκπαίδευση της ύστερης αρχαιότητας στα πλαίσια του ρεύματος της Β' Σοφιστικής, βλ. κυρίως το κεφάλαιο «Το ποίημα στην εκπαίδευση», σσ. 430-65. Για τον Ἀρατο βλ. ακόμη την παλαιά μελέτη του E. MAASS, *Aratea*, Berlin, 1892. Επίσης, P. E. EASTERLING – B. M. W. KNOX, *Ἱστορία της*

ορισμένα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη στον Ησίοδο σχετικά με τον αστερισμό των Πλειάδων, τα οποία παρουσιάζουν μεγάλη επιρροή από τα *Φαινόμενα*,¹¹⁸ όπως επίσης και ορισμένοι αστρονομικού περιεχομένου στίχοι από το ίδιο έργο, οι οποίοι όμως σε διάφορους κώδικες παραδίδονται αυτόνομα και αποδίδονται στον αδελφό του Ισαάκιο.¹¹⁹ Στις *Χιλιάδες* και στην *Ἐξήγησή* του στην *Ἰλιάδα* είναι επίσης ευδιάκριτες οι, λίγες έστω, αναφορές του στον Άρατο και στα σχόλιά του, γιατί ο Τζέτζης, ως συνήθως, κατονομάζει επακριβώς την πηγή του πριν παραθέσει αυτούσιους στίχους από αυτήν, αν και δεν αποφεύγει την σύγχυση σε μία συγκεκριμένη περίπτωση.¹²⁰ Επιπλέον, ο Τζέτζης φαίνεται πως γνώριζε και ένα απολεσθέν σήμερα έργο του Αράτου με τίτλο *Ἄστροικὰ*.¹²¹ Και ο Νικήτας Χωνιάτης

Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, ελλην. μτφρ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ *et al.*, Αθήνα, 2003⁶, σσ. 785-89, καθώς και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 60-67.

¹¹⁸ Τα σχόλια στον Άρατο εξέδωσε πάλι ο J. MARTIN, *Scholia in Aratum Vetera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae, 1974, όπου και αυτά του Τζέτζη, βλ. “Excerptum de Pleiadibus Tzetianum”, σσ. 547-51.

¹¹⁹ Βλ. G. HART, “De Tzetzarum nomine, vitis, scriptis”, *Jahrbücher für Classische Philologie, Supplementband 12* (1881), 1-76, ιδ. το υποκεφ. VI. «De scriptis quae in codicibus Isaaco Tzetzae tribuntur: 2. De iambis astronomicis codicis Monacensis 287», σσ. 29-31. Οι στίχοι, 23 τον αριθμό, σε μέτρο ιαμβικό δωδεκασύλλαβο αφορούν στην ανατολή και την δύση των αστέρων και τις κινήσεις τους στον ουράνιο θόλο, βλ. *Ἐξήγησις τοῦ σοφωτάτου γραμματικοῦ Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς ἡμέρας τοῦ Ἡσιόδου*, ed. TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823, σ. 332.6-29. Για τον κώδ. *Mon. gr. 287* βλ. I. HARDT, *Catalogus Codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae. Tomus III: Codices CCXXXIV-CCCXLVII continens, Monachii*, 1806, σσ. 198-210 και *CCAG*, VII, σσ. 8-24.

¹²⁰ Στις *Χιλιάδες* υπάρχουν 2 αναφορές, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, X.296-98, σ. 399: «Καὶ ἐν τοῖς Φαινομένοις δε Ἄρατος πάλιν λέγει τόφρ’ ἦν ... ὁμοίη» VIII.84-86, σ. 299: «Πᾶς μὲν χερσαῖος βάτραχος ἐστὶν ἐκ τῶν ἀφῶνων· οἱ δ’ ἔνυδροι, οὓς Ἄρατος γερύνους ὀνομάζει, καὶ καναχούς ...», εδώ όμως ο Τζέτζης δεν παραθέτει το χωρίο των *Φαινομένων* και έχει διαπράξει ολίσθημα, βλ. σχετικά D. SANSONE, “Tadpoles!”, *Classica & Mediaevalia* 59 (2008), 187-200, ιδ. το τμήμα: «Tzetzes confusion of (and about) Aratos and Nicander», σσ. 188-91. Βλ. ακόμη ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξήγησις Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου*, σ. 307.4-6: «... καθὰ φησὶ που καὶ Ἄρατος· οἱ πρῶτοι κακοεργῶν ... ἀροτήρων» σ. 340.3-10: «... καθὰ καὶ Ἄρατος ἐν τοῖς Φαινομένοις φησὶν· Ἄρκτοι ... δὴ καλέονται Ἄμαξαι· καὶ μετ’ <οὐ> πολλὰ· οἱ μὲν τὴν Κυνόσουραν ... θάλασσαν» σ. 397.16-18: «Καὶ Ἄρατος γράφει· καὶ θέρεος ... ἀνέμοιο» (υπογραμμισμένα τα αυτολεξεί χωρία του Αράτου). Συνολικά στην *Ἐξήγησιν* υπάρχουν 5 αναφορές στα *Φαινόμενα* κι άλλες τόσες στα σχόλιά τους, βλ. τον πίν. χωρίων, ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 497.

¹²¹ MAASS, *Aratea*, σ. 211.

τόσο στο ιστορικό του έργο όσο και σε λόγους του παραπέμπει σε ορισμένα από τα ίδια χωρία των *Φαινομένων* με τον Τζέτζη, και δη στα χωρία για τις Πλειάδες και τις Άρκτους.¹²² Πολύ περισσότερα, άνω των τριάντα, είναι τα δάνεια του Ευσταθίου στα σχόλιά του στην *Ιλιάδα* από τα *Φαινόμενα* και τα σχόλιά τους, ενώ τις μισές σχεδόν φορές ο Άρατος αναφέρεται ονομαστικά.¹²³ Ακόμη, ευμεγέθες τμήμα των *Φιλοσοφικών Συμμείκτων* του Ανωνύμου επιγράφεται *Ἀπό τῶν τοῦ Ἀράτου Φαινομένων συνοπτικὸν καὶ μεταφραστικόν*,¹²⁴ αν και αντίθετα απ' ό,τι δηλώνει ο τίτλος πρόκειται ουσιαστικά για παράφραση τμημάτων από τα ανώνυμα σχόλια στο ποίημα του Αράτου και όχι από το ίδιο το ποίημα.

Όσο για τα *Φαινόμενα* είναι σημαντικό να προστεθεί ότι, πέρα από ορισμένους παπύρους,¹²⁵ οι αρχαιότεροι κώδικες που παραδίδουν το έργο είναι: i. ο περγαμηνός *Marc. gr. 476*, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 11ου αι.· ο γραφέας του έχει ταυτιστεί με τον διάκονο και διδάσκαλο Νικήτα τόν τοῦ Σερρών, και παραδίδει επίσης τα σχόλια του Νικήτα στην *Ἀλεξάνδρα* του Λυκόφρονος,¹²⁶ ii. ο περγαμηνός επίσης κώδ. *Vat. gr. 1307* που χρονολογείται στις αρχές του 12ου αιώνας.¹²⁷ Ακόμη, πρέπει να προστεθεί ότι ο ίδιος μαρκιανός κώδ. *476*, φ. 30ν, παραδίδει ένα σύντομο σχόλιο στα *Φαινόμενα* που επιγράφεται «Ἰππάρχου

¹²² Βλ. CHIARA BARBIERI, *Le citazioni dei poeti antichi all'interno delle opere di Niceta Coniata*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Università Ca' Foscari Venezia, 2009, σσ. 22-26.

¹²³ Βλ. τον πίν. που κατήρτισε η HELENA-MARIA KEIZER, *Indices in Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarios ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – N. York - Köln, 1995, σσ. 10-11 (για τις φορές που ο Άρατος κατονομάζεται), 492 (για τα χωρία). Ο Ευστάθιος μία φορά δε (IV.227,5) αναφέρεται στα σχόλια των *Φαινομένων* ως «οἱ Ὑπομνηματισμοὶ τοῦ Ἀράτου».

¹²⁴ ΠΟΝΤΙΚΟΣ, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, σσ. LVII-LVIII και § 18, σσ. 60-69.

¹²⁵ J. MARTIN, *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, [Études & Commentaires, 22], Paris, 1956, σσ. 210-18. Πρβλ. W. H. WILLIS, "A Census of Literary Papyri from Egypt", *GRBS* 9 (1968), 205-241, ιδ. πίν. VII, σ. 224 και ORSOLINA MONTEVECCHI, *La papirologia*, Torino, 1973, σσ. 345, 360.

¹²⁶ Δεν είναι επομένως τυχαίο που στα σχόλια του Νικήτα στον Λυκόφρονα ευρίσκουμε ρητή αναφορά στα *Φαινόμενα*, βλ. P.A.M. LEONE, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, Università di Lecce, 2002, schol. ad 397b, σ. 76.19-21.

¹²⁷ Για τους κώδ. *Marc. gr. 476* (siglum M) και *Vat. gr. 1307* (siglum Va) βλ. MARTIN, *Histoire du texte*, σσ. 229-31 καθώς και IDEM, *Aratos*, tome I, σσ. cxxx-cxxxix. Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι ο εκδότης του Αράτου διαφωνεί με την απόδοση του μαρκιανού κώδ. στον Νικήτα Ηρακλείας, βλ. εκτενέστερα παραπάνω, σ. 78.

σπόρος». Ενδέχεται να προέρχεται όντως από το έργο του Βιθυνίου αστρονόμου, ο οποίος σχόλιασε το έργο του Αράτου και του Ευδόξου ασκώντας τους έντονη κριτική, αν και σε ορισμένα χφφ. η πατρότητά του αποδίδεται σε κάποιον υπομνηματιστή Σπόρο.¹²⁸

Πέραν του Αράτου γνωστός ήταν και ο Εύδοξος ο Κνίδιος. Η Άννα Κομνηνή αναφερόμενη στις αστρολογικές μεθόδους προβλέψεων του Συμεών Σήθ κάνει μία φευγαλέα μόνο νύξη σε αυτόν.¹²⁹ Άλλοι συγγραφείς της ίδιας περιόδου όμως, όπως ο Ευστράτιος Νικαίας και ο Μιχαήλ Εφέσιος, ο Ευστάθιος και ο Ιωάννης Τζέτζης είτε αναφέρονται εκτενέστερα στον Εύδοξο είτε παραθέτουν χωρία από τα έργα του.¹³⁰ Θεμελιώδη στοιχεία αστρονομίας διαγιγνώσκονται και στο αλληγορικό εξηγητικό έργο του διακόνου Ιωάννη Γαληνού στον Ησίοδο, ο οποίος παραπέμπει στον Άρατο και στον Εύδοξο.¹³¹

¹²⁸ Για την έκδ. του αποσπάσματος βλ. MARTIN, *Aratos*, tome I, σσ. 543-44, ενώ για τα σχετικά με την πατρότητά του βλ. IDEM, *Histoire du texte des Phénomènes*, σσ. 205-09. Επίσης, KEYSER – IRBIE-MASSEY (eds.), *Encyclopedia of ancient Natural Scientists*, s.v. Sporos of Nikaia, υπό ALAIN BERNARD, σ. 758. Για την κριτική του Ιππάρχου στον Άρατο και τον Εύδοξο και τις διορθώσεις του σε υπολογισμούς που είχαν πραγματοποιήσει, αλλά και την διαπίστωση ότι ο Ίππαρχος είχε στην διάθεσή του τα ίδια μαθηματικά μέσα και χρησιμοποίησε τις ίδιες υπολογιστικές μεθόδους με μεταγενεστέρους αστρονόμους, όπως κυρίως ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, βλ. το βιβλίο των Α. SZABO – E. MAULA, *ENKLIMA – ΕΓΚΛΙΜΑ. Untersuchungen zur Frühgeschichte der griechischen Astronomie. Geographie und der Sehnetafeln*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1982.

¹²⁹ Από το ποικίλο έργο του Ευδόξου στην αστρονομία, στα μαθηματικά και στην γεωμετρία δεν έχουν σωθεί παρά αποσπάσματα, τα οποία εξέδωσε ο F. LASSERRE, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, [Texte und Kommentare, Bd. 4], Berlin, 1966. Για την αναφορά της Άννας Κομνηνής βλ. REINSCH – KAMBYLIS, *Αλεξιάς*, VI.7.2,9-10, σ. 181: «Οὔτε γὰρ ἐπ’ Εὐδόξου τοῦ ἀστρονομικωτάτου ἢ τῶν χρησιμῶν μέθοδος ἦν ...» και LASSERRE, *Die Fragmente des Eudoxos*, αρ. D 16, σ. 18.

¹³⁰ Για τα *testimonia* των λογίων αυτών και των αποσπασμάτων από το έργο του Ευδόξου βλ. LASSERRE, *Die Fragmente des Eudoxos*, αρ. D 3 (Μιχαήλ Εφέσιος)· αρ. D 4 (Ευστράτιος Νικαίας)· αρ. F 274, F 310, F320 (Ιω. Τζέτζης)· αρ. T 21, F 273a, F 279, F 287, F 306, F 322, F 353 (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης).

¹³¹ H. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σ. 324.33-325.4: «... ἐκ τῆς τῶν ἄστρον ἐπιτηρήσεως αἱ τούτων πνοαὶ προγιγνώσκονται (scil. τῶν ἀνέμων) τοῖς περὶ ταῦτα ἐπιστήμοσιν· ἢ ὅτι, κατὰ διαφοροὺς ἐπιτολὰς καὶ δύνεις ἄλλων καὶ ἄλλων ἄστρον ... οἱ ἄνεμοι πνέουσιν, ὡς Ἀριστοτέλης τε δηλοῖ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν μετεώρων καὶ Ἄρατος ὁ ποιητὴς καὶ Εὐδόξος.». Υπενθυμίζουμε εδώ πάντως ότι ο Ιωάννης Γαληνός φαίνεται πως χρησιμοποίησε ως πηγή του το *Περὶ ἀνέμων* έργο του Αδαμαντίου (4ος αι. μ.Χ.), βλ. V. ROSE, *Anecdota Graeca et Graecolatina. Mitteilungen aus Handschriften zur*

Συνέχισε ακόμη να χρησιμοποιείται και το έργο του Κλεομήδους (2ος αι. μ.Χ.) *Κυκλική θεωρία τῶν μετεώρων*. Επρόκειτο για ένα εγχειρίδιο στοιχειώδους αστρονομίας, το οποίο εισήχθη και αυτό αρκετά νωρίς στο βυζαντινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, και γνώρισε έτσι μία εξαιρετική και διαρκή διάδοση κατά την Βυζαντινή κυρίως, αλλά και την μεταβυζαντινή περίοδο αριθμώντας για την ακρίβεια 85 χειρόγραφα συνολικά, εκ των οποίων τα 64 είναι από την Βυζαντινή.¹³² Όπως είδαμε παραπάνω, ο μοναχός Ιωαννίκιος αντέγραψε τα *Μετέωρα*, προφανώς προς διδακτική χρήση, στον περίφημο κωδ. *Lipsiensis 16*. Μαζί με τον *Marc. gr. 214*, πιθανότατα επίσης του 12ου αι., οι κώδ. αυτοί προέρχονται από δύο διαφορετικές οικογένειες της χειρόγραφης παράδοσης και αποτελούν τους

Geschichte der griechischen Wissenschaft, vol. I, Berlin, 1864, ιδ. σ. 23 κ.ε. Τον αναφέρει και ονομαστικά, βλ. σ. 339. Επίσης, σε άλλη περίπτωση ο Γαληνός παραθέτει αυτούσιο χωρίο των *Φαινομένων* (ed. MARTIN, στίχ. 21-23), βλ. σ. 347.23-29: «... τὸ ἰσοδιάστατον τοῦ παντός οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ τῆς σφαίρας κέντρου, ἐν ᾧ ὁ ἄξων ἐμβέβληται ἀτάλαντος ὧν τις καὶ ἰσόρροπος, καὶ οἶμαι ὅτι καὶ Ἄρατος τοῦτο δηλοῖ, λέγων· αὐτὰρ ὅτ' (lege ὁ γ') οὐκ ὀλίγον μετανίσσεται ... περὶ δ' οὐρανόσ αὐτός (lege οὐρανὸν αὐτὸν) ἀγινεῖ». (οι μικρές διαφορές μεταξύ του χωρίου των *Φαινομ.* και αυτού που παραθέτει ο Γαληνός δεν είναι βέβαιον αν οφείλονται σε παραναγνώσεις του ιδίου, σε αντιγραφ. σφάλματα ή σε εκδ. επιλογή του FLACH. Έτσι εκδ. το χωρίο πάντως και ο GAISFORD, *Poetae Minores*, II, σ. 592.20-22). Υπάρχουν και άλλες αστρονομ. αναφορές στο έργο, π.χ. σ. 359.30-32 (αναφορά στο *περίγειο* και στην πορεία του ηλίου στην ουράνια σφαίρα).

¹³² Την σύγχρονη κριτική έκδοση έκαμε ο R. TODD, *Cleomedis Caelestia (Μετέωρα)*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1990, καθώς επίσης σχολιασμό και αγγλ. μτφρ. του έργου μαζί με τον A. C. BOWEN, *Cleomedes' Lectures on Astronomy. A Translation of the Heavens with Introduction and Commentary*, Univ. of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2004. Βλ. και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Το έργο του Κλεομήδους «Κυκλική Θεωρία Μετεώρων». Εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2002. Για τον Κλεομήδη βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 235-38 και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 304-05. Για τα χφφ του Κλεομήδους βλ. την εισαγωγή στην έκδ. του TODD, *ό.π.*, σσ. v-xviii και το άρθρο του, “An inventory of the manuscripts of Cleomedes”, *Scriptorium* 50 (1986), 261-64 [ΣΗΜ.: Κατά την καταμέτρηση των χφφ από την Βυζαντινή περίοδο δεν ελήφθησαν υπ’ όψιν εκείνα που ο TODD χρονολογεί μεταξύ 15ου και 16ου αι. (s XV - XVI)]. Για το ενδιαφέρον στον Κλεομήδη και την χρήση του εγχειριδίου του κατά την βυζαντινή περίοδο, και ιδίως την Παλαιολόγεια, από λόγιους όπως ο Πλανούδης, ο Παχυμέρης, ο Ιωάννης Πεδιάσιμος και ο Γρηγοράς βλ. WILSON, *Scholars*, σσ. 232, 242, 267 υποσημ. 6 και CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 72, 80, 123, 150, 156, 157. Ο Πεδιάσιμος μάλιστα συνέθεσε σχόλια στα *Μετέωρα* που σώζονται σε 32 χφφ. (βλ. TODD, “An inventory”, σσ. 263-64) και παραμένουν ανέκδοτα.

αρχαιότερους σωζόμενους πλήρεις κώδικές του έργου.¹³³ Πέραν τούτου, απ' όσον έχουμε έως τώρα διαπιστώσει, από όλους τους λογίους του 12ου αι. επιρροές από το έργο του Κλεομήδους εντοπίζονται μόνο στα *Φιλοσοφικά Σύμμεικτα* του Ανωνύμου, γεγονός το οποίο σύμφωνα με τον εκδότη του έργου καθιστά την συλλογή αξιοπρόσεκτη.¹³⁴

Ο τρίτος αστρονόμος της αρχαιότητας, το έργο του οποίου *Εισαγωγή εις τὰ Φαινόμενα* (εννοούνται τα ουράνια φαινόμενα και όχι το διδακτικό ποίημα) αποτελούσε βασικό εισαγωγικό εγχειρίδιο στο αντικείμενο της αστρονομίας –μαζί με εκείνα του Αράτου και του Κλεομήδους– ήδη από την ύστερη αρχαιότητα ήταν ο Γέμινος ο Ρόδιος (fl. 1ο αι. π.Χ.).¹³⁵ Η *Εισαγωγή*, αν και γνωστή κατά την

¹³³ Τον αρχαιότερο, αποσπασματικά όμως, σωζόμενο μάρτυρα του έργου του Κλεομήδους ενετόπισε ο R. S. STEFEC, “Mitteilungen aus Athos-Handschriften”, *Wiener Studien* 147 (2014) (υπό έκδοση): πρόκειται για τα δύο φύλλα 27r-v και 40r-v του αθωνιτικού κώδ. *Vatopedinus 1217* από τον πρώιμο 10ο αι. [ΣΗΜ.: Η πληροφορία προέρχεται από το άρθρο του ίδιου: “Zwei Fragmentmappen des Athosklosters Vatopedi”, *Codices Manuscripti* 91/92 (2013), 57-64, σ. 57 υποσημ. 5]. Για τον Ιωαννίκιο και τον κώδικα *Lipsiensis 16* (siglum L), βλ. παραπάνω σσ. 154-55. Ο *Lipsiensis 16* είναι λίγο παλαιότερος από τον κώδ. *Marc. gr. 214* (siglum H) που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αι., βλ. E. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. I: *Codices 1-299*, Roma, 1981, σσ. 328-29. Ο TODD τόσο στην έκδοσή του (σ. vii), όσο και στο άρθρο του (σ. 263), αν και αναφέρει την χρονολόγηση του ΜΙΟΝΙ, ακολουθεί παλαιότερη πρόταση του HARLFINGER ανάγοντας τον κώδ. στον 13ο/14ο αι.

¹³⁴ Τα δάνεια από τον Κλεομήδη είναι πάρα πολλά σε τρεις ενότητες της συλλογής με τίτλο: *Περὶ γῆς καὶ οὐρανοῦ καὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους σχέσεων, Περὶ τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου καὶ τῶν πλανήτων, Ὅτι ἐκκεντρός ἐστὶν ὁ ἡλιακὸς κύκλος πρὸς τὸν ζωδιακόν*, ed. ΠΟΝΤΙΚΟΣ, *Ἄνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, σσ. LVIII-LVIX και αρ. 30-32, σσ. 93-101.

¹³⁵ C. MANITIUS, *Gemini Elementa Astronomiae*, Teubner, Lipsiae, 1898. Την νεώτερη κριτική έκδοση του έργου πραγματοποίησε ο G. AUJAC, *Géminos, introduction aux Phénomènes*, Paris, 1975. Βλ. και ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Γεμίνου του Ροδίου «Εισαγωγή εις τὴν Σπουδὴν τῶν Οὐρανίων Φαινομένων»*. *Εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – μεταγραφή – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2002. Για το πρόσωπο και το έργο του Γεμίνου βλ. AUJAC, *ό.π.*, σσ. XIV-XC. Ακόμη, HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 232-34 και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 305-06. Ακόμη, βλ. A. C. BOWEN – B. R. GOLDSTEIN, “Geminus and the concept of mean notion in Greco-Latin astronomy”, *Archive for History of Exact Sciences* 50.2 (1996), 157-85 και A. C. BOWEN, “The Demarcation of Physical Theory and Astronomy by Geminus and Ptolemy”, *Perspectives on Sciences* 15.3 (2007), 327-58. Για την καθιέρωση του έργου στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα από την Ύστερη Αρχαιότητα, βλ. ΠΟΝΤΙΚΟΣ, *Ἄνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, σ. LVIII, ενώ για την γνώση του στην Παλαιολόγεια περίοδο από τον Μάξιμο Πλανούδη, τον Θεόδωρο Μετοχίτη

Κομνηνεία περίοδο, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα. Ο μόνος που δείχνει να έχει αντλήσει ένα χωρίο από αυτήν είναι ο Ιωάννης Γαληνός στα σχόλιά του στον Ησίοδο.¹³⁶ Αντιθέτως, κατά την Παλαιολόγεια περίοδο κατά την οποία χρονολογούνται τα δύο αρχαιότερα σωζόμενα χφφ. (κώδ. *Constantinopol. Seragliensis 40* και *Vat. gr. 381*, αμφότεροι από τα 1300),¹³⁷ το έργο γνώρισε μεγάλη διάδοση.

Σε χρήση κατά τον 12ο αι. ευρισκόταν και το αστρονομικό έργο του Κλαυδίου Πτολεμαίου (ante 127 – post 146 μ.Χ.) *Μαθηματική ή μεγάλη/μεγίστη σύνταξις*, γνωστή και ως *Αλμαγέστη* από τον αραβικό της τίτλο.¹³⁸ Αυτό τεκμαίρεται από το γεγονός ότι το 1158 ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Α΄ Κομνηνός απέστειλε στον βασιλέα Γουλιέλμο Α΄ της Σικελίας (1154-66) ένα χειρόγραφο της *Μεγίστης συντάξεως*, που, όπως έχει πειστικά προταθεί, ταυτίζεται με τον περγαμηνό κώδ. *Marc. gr. 313* των μέσων του 10ου αι.: ο κώδ. ετέθη στην διάθεση ενός διακεκριμένου λογίου της εποχής, του Ερρίκου Αριστίππου (απέθ. ca. 1162), και χρησιμοποιήθηκε λίγο αργότερα (ίσως από τον Αδελάρδο του Μπαθ;) για την πρώτη λατινική μετάφραση του έργου.¹³⁹ Το γεγονός ότι το έργο εξακολούθησε

και τον Νικηφόρο Γρηγορά βλ. AUJAC, *ό.π.*, σσ. cxiii-cxv. Ο WILSON, *Scholars*, σσ. 263-64, θεωρεί πιθανό ότι η «ανάκτηση» του Γεμίνου οφείλεται στην δραστηριότητα του Μετοχίτη.

¹³⁶ Η διαπίστωση ότι σε χωρίο των σχολίων του Ιω. Γαληνού στον Ησίοδο (ed. GAISFORD, σ. 571) υπάρχει πιθανή γνώση της *Εισαγωγής* του Γεμίνου οφείλεται στον LASSERRE, *Die Fragmente des Eudoxos*, αρ. F 139, σ. 77, ο οποίος παρατήρησε: «*Eodem* (scil. ab loco Gemini, ed. AUJAC, xvii.49, σ. 93) *ex fonte fluxisse videtur*».

¹³⁷ Για τους κώδ. *Constantinopol. Seragliensis 40* και *Vat. gr. 381*, βλ. AUJAC, *ό.π.*, σσ. XCI-CIV.

¹³⁸ Για την κριτική έκδοση του έργου βλ. J. L. HEIBERG, *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia*, vol. I: *Syntaxis mathematica*, Pars I: *Libros I-VI continens*, Teubner, Lipsiae, 1898. Αγγλ. μτφρ. και σχολ. έκαμε ο G. J. TOOMER, *Ptolemy's Almagest*, London, 1984. Πρβλ. ΕΥ. ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, *Η «Μαθηματική Σύνταξις» του Πτολεμαίου. Εισαγωγή – αρχαίο κείμενο – απόδοση στη νεοελληνική – επεξηγήσεις – σχόλια – ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα, 2003. Βλ. τώρα και τον πρόσφατο αναλυτικότερο σχολιασμό του O. PEDERSEN, *A Survey of the Almagest, with Annotation and New Commentary* by ALEXANDER JONES, Springer, 2011. Για τον Κλαύδιο Πτολεμαίο και το έργο του βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 273-97, κι επίσης SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 285-88. Ακόμη, AL. JONES (ed.), *Ptolemy in Perspective. Use and Criticism of His Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, [Archimedes. New Studies in the History of Science and Technology, 23], Springer, New York, 2010. Επίσης, KATZ, *History of Mathematics*, σσ. 145-57.

¹³⁹ Για τον πολυτελή, ευμεγέθη κώδ. (345 x 230 cm.), που τον 15ο αι. περιήλθε στην κατοχή του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, βλ. την πληρέστερη περιγραφή του E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci*

να αναγιγνώσκεται και να ευρίσκεται σε χρήση μαρτυρείται πολύ περισσότερο από την ύπαρξη πολυπληθών σχολίων στον περγαμηνό κώδ. *Vat. gr. 180*, πολλά εκ των οποίων χρονολογούνται στον 12ο αι.¹⁴⁰ Ταυτοχρόνως, φαίνεται ότι το ίδιο ισχύει και για τον πολυτελέστατο κώδ. *Vat. gr. 1291*, για τον οποίο υπάρχουν αποδείξεις χρήσεως κατά τον 11ο και 12ο αι.¹⁴¹

Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus, vol. II: *Codices 300-625*, Roma, 1985, σσ. 24-26, όπου και άλλη βιβλιογραφία. Για την αποστολή του κώδ. στον Γουλιέλμο και την χρήση του ως διπλωματικού δώρου μετά την λήξη των εχθροπραξιών με το βασίλειο της Σικελίας (1158) βλ. P. SCHREINER, “Diplomatische Geschenke zwischen Byzanz und dem Westen ca. 800–1200: Eine Analyse der Texte mit Quellenanhang”, *DOP* 58 (2004), 251-82, ιδ. σ. 267 και παράρτημα αρ. 47a, σ. 281. Βλ. και WILSON, *Scholars*, σσ. 214-15. Για την χρήση πολυτελών βιβλίων ως διπλωματικών δώρων γενικώς βλ. J. LOWDEN, “The luxury book as diplomatic gift”, εις: J. SHEPARD – S. FRANKLIN (eds.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, [SPBS, Publications, 1], Ashgate/Variorum, Aldershot, 1992, αρ. 16, σσ. 249-60. Για τον Ερρίκο Αρίστιππο και την λατινική μετάφραση της *Μεγίστης συντάξεως* βλ. CH. HASKINS, *Studies in the history of mediaeval science*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1924, σσ. 157-160. Πρβλ. P. CANART, “Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes Normand et Souabe: aspects matériels et sociaux”, *Scrittura e Civiltà* 2 (1978), 103-62, ιδ. σ. 149. Βλ. και W. BERSCHIN, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσάνο*, ελλην. μτφρ. Δ.Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1998, σσ. 357, 374 υποσημ. 104, καθώς και Κ. Μ. SETTON, *Το Βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, ελλην. μτφρ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Αθήνα, 2008, σσ. 51-2. Για την υπόθεση ότι ενδεχομένως η λατινική μτφρ. πραγματοποιήθηκε από τον Αδελάρδο του Μπαθ βλ. VOGEL, “Byzantine Science”, σ. 811, αλλά και Μ. ANASTOS, “Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century”, εις: M. CLAGETT *et al.* (ed.), *Twelfth Century Europe and the Foundations of Modern Society*, Univ. of Wisconsin Press, Madison Wisconsin, 1966, σσ. 131-88, ιδ. σ. 172 σημ. 32 [= IDEM, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, London, 1979, ch. XII].

¹⁴⁰ Ο βατικανός κώδ. (siglum D), ένας εκ των αρχαιοτέρων που παραδίδουν το έργο, φαίνεται όντως ότι ευρισκόταν διαρκώς σε χρήση από τον 10ο αι. που εγράφη ως και τον 12ο, καθώς τα άφθονα σχόλια στις ώες προέρχονται από πολλά και διαφορετικά χέρια του 10ου, 11ου και 12ου αι., βλ. MERCATI – FRANCHI DE CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci*, σσ. 206-207. HEIBERG, *Claudii Ptolemaei opera*, I, σ. V.

¹⁴¹ Ο πολυτελέστατος κώδ. *Vat. gr. 1291*, γραμμένος στην Κωνσταντινούπολη σε κεφαλαιογράμματη γραφή επί εξαιρετικής ποιότητας περγαμηνής, παραδοσιακά χρονολογούνταν στον 9ο αι. –στην διάρκεια της βασιλείας του Λέοντος Ε΄ (813-20), ενώ ο I. SPATHARAKIS, “Some Observations on the Ptolemy Ms. *Vat. gr. 1291*: Its Date and the Two Initial Miniatures”, *BZ* 71 (1978), 41-49 τον τοποθέτησε επί της βασιλείας του Θεοφίλου (829-42)– κι επομένως θεωρούνταν προϊόν προερχόμενο από τον κύκλο του Λέοντος του Φιλοσόφου ή Μαθηματικού, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, σ. 37. Όπως απέδειξε όμως ο D. H. WRIGHT, “The Date of the Vatican Illuminated Handy Tables of Ptolemy and Its Early Additions”, *BZ* 78 (1985), 355-62 τελικά ο κώδ.

Χρήζει μνείας ότι ο Πτολεμαίος, αν και γίνεται σε αυτόν ονομαστική αναφορά, είναι εμμέσως μόνον γνωστός στον συντάκτη των *Φιλοσοφικῶν Συμμείκτων*, ο οποίος παραθέτει ολόκληρες παραγράφους από την *Ἐξήγησιν* ενός πρώιμου, ανωνύμου σχολιαστή του αλεξανδρινού αστρονόμου.¹⁴² Ὁμως και η άμεση γνώση του έργου του ιδίου του Πτολεμαίου επιβεβαιώνεται από τις μαρτυρίες λογίων του 12ου αι. που χρησιμοποίησαν την *Μεγίστην Σύνταξιν*. Ὀντως, ο Συμεών Σήθ από την Αντιόχεια, μεταξύ άλλων αστρονόμος και αστρολόγος της αυτοκρατορικής αυλής επί Αλεξίου Α', συνέθεσε το δημοφιλέστατο κατά την μεταβυζαντινή περίοδο επίτομο έργο *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* και μία εκλαϊκευτική αστρονομική πραγματεία με τίτλο *Περί χρείας τῶν οὐρανίων σωμάτων*. Εξ αυτών αποδεικνύεται ότι ο Σηθ ήταν αναμφίβολα εξοικειωμένος με το αστρονομικό έργο του Πτολεμαίου, τον οποίον αναφέρει αρκετές φορές (π.χ. *Σύνοψις*, § 40, σ. 45: «... ὡς Πτολεμαῖος δείκνυσι.» § 46, σ. 50: «ὁ δὲ σοφώτατος Πτολεμαῖος διὰ γεωμετρικῶν ἀπέδειξε μεθόδων...»· *Σύνοψις*, § 12, σ. 96: «ὁ γὰρ Πτολεμαῖος ἐν τῇ μεγάλῃ συντάξει διὰ γεωμετρικῶν μεθόδων καὶ ἀναμφηρίστων μεθόδων ...»· § 42, σ. 110: «δῆλα δὲ ταῦτα ἔσσονται τῷ τῆν μεγίστην σύνταξιν τοῦ Πτολεμαίου διεξιόντι»). Ἦταν επίσης εξοικειωμένος με το έργο και άλλων αρχαίων αστρονόμων και επιστημόνων, όπως ο Αριστοτέλης, ο

εγράφη στα 753/54 και είναι επομένως το αρχαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο της *Μεγίστης συντάξεως* του Πτολεμαίου. Για τον κώδ. βλ. ακόμη TIHON, "L'astronomie byzantine", σ. 611 και LESLIE BRUBAKER – J. HALDON, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources, an annotated survey*, [Birmingham Byzantine & Ottoman Monographs, 7], Ashgate, 2001, σσ. 37-40. Αναπαραγωγές φύλλων του χφ μπορούν να ευρεθούν στα ακόλουθα έργα: RUTH BARBOUR, *Greek Literary Hands, A.D. 400-1600*, Oxford, 1981, σ. 1 και πίν. υπ' αριθ. 2· I. SPATHARAKIS, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Brill, Leiden, 1981, vol. I: *Text*, αρ. 3, σ. 6 (όπου και πολλή βιβλιογραφία για τον κώδ.)· vol. II: *Illustrations*, πίν. 8 και 9· K. WEITZMANN, *Die Byzantinische Buchmalerei des IX. Und X. Jahrhunderts*, Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-Hist. Klasse, Denkschriften, 243. Bd./ Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Band 2, Teil 1], Wien, 1996, vol. I: πίν. 1-5 Για την χρήση του κώδ. κατά τον 11ο και τον 12ο αι. βλ. WRIGHT, *ό.π.*, σ. 361 και *ODB*, I, s.v. astronomy, υπό D. P(INGREE) και A. C(UTLER), σ. 216.

¹⁴² PONTIKOS, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, σσ. LVII και αρ. 21, σσ. 73-76 για τον ανώνυμο σχολιαστή του Πτολεμαίου.

Ιωάννης Φιλόπονος και ο Ποσειδώνιος (*Περί χρείας*, § 43, σ. 111).¹⁴³ Ο Σηθ πραγματεύεται ζητήματα, όπως το σφαιροειδές του σχήματος της γης (*Σύνοψις*, § 3-12), τα σχήματα και τα μεγέθη αστέρων και πλανητών (*Σύνοψις*, § 40), επίσης η φορά των αστέρων (*Σύνοψις*, § 41-43) ή ορισμένων πλανητών, του ηλίου και της σελήνης, οι αποστάσεις τους από την γη και τις τροχιές τους (*Περί χρείας*, § 16-49, 58-61, 65-66· *Σύνοψις*, § 46-48). Εξηγούνται επίσης και φαινόμενα όπως η έκλειψη ηλίου και σελήνης (*Σύνοψις*, § 41-43), το κυανούν χρώμα του ουρανού (*Περί χρείας*, § 10), ο σεληνιακός κύκλος (*Περί χρείας*, § 22), το αφήλιο και το περιήλιο (*Περί χρείας*, § 53-54), η διάρκεια του ηλιακού έτους (*Περί χρείας*, § 55-57), η μεγαλύτερη διάρκεια της ημέρας κατά τους θερινούς μήνες σε βορειότερα γεωγραφικά πλάτη (*Περί χρείας*, § 52), η ανατολή και η δύση του ηλίου (*Περί χρείας*, § 62-64) και η διάρκεια της ημέρας (*Περί χρείας*, § 73-74).¹⁴⁴

Ο Σηθ μάλιστα συνδύασε τη θεωρητική γνώση του στο αντικείμενο της αστρονομίας με επιτόπιες παρατηρήσεις, αφού, όπως μαρτυρεί ο ίδιος, είχε παρατηρήσει σε ταξίδι του στην Αίγυπτο το φαινόμενο της έκλειψης ηλίου που

¹⁴³ Ed. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia et alia*, vol. II: *Textes grecs relatifs a l'histoire des sciences*, Paris, 1939, σσ. 17-89 και 91-126 αντιστοίχως. Για την εξοικειωσή του, που προκύπτει πέραν της ρητής αναφοράς στους συγγραφείς αυτούς και από την χρήση όρων όπως *ύπόγειος* (η πρώτη φορά που ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει το περίγειον) κ.ά., βλ. Μ. ANASTOS, “*Υπόγειος*, a Byzantine term for perigee, and some Byzantine views of the date of perigee and apogee”, *OCP* 13 (1947), [*Miscellanea Guillaume de Jerphanion*], 385-403 [= IDEM, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, London, 1979, ch. XV]. Βλ. επίσης HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σ. 42. Για τον Συμεών Σηθ βλ. ODB, III, s.v. Seth Symeon, υπό Α. Κ(AZH DAN), σσ. 1882-83 και SKOULATOS, *Les personnages*, αρ. 184, σσ. 279-80, όπου και οι παραπομπές στις αρκετές αναφορές της Άνας Κομνηνής στο πρόσωπό του.

¹⁴⁴ Η καταμέτρηση του χρόνου στο Βυζάντιο και η χρήση ποικίλων μεθόδων και συσκευών, κυρίως κινητών ή ακινήτων ηλιακών ωρολογίων, αλλά ενδεχομένως και μηχανικών πολύ προτού τα τελευταία κάνουν την εμφάνισή τους στην Δυτ. Ευρώπη, αποτελεί ομολογουμένως παραγνωρισμένο τομέα της βυζαντινής επιστήμης, βλ. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, *Μηχανική και τεχνολογία στο Βυζάντιο*, I: *Αστρονομία, όργανα μέτρησης του χρόνου*, Αθήνα, 2005, σσ. 37-80. Το έμπρακτο ενδιαφέρον των Βυζαντινών για τον εφαρμοσμένο αυτό κλάδο της αστρονομίας επιβεβαιώνεται από υλικά τεκμήρια, ακόμη και λογοτεχνικές μαρτυρίες, η πιο κοντινή εκ των οποίων στον 12ο αι. είναι το αίνιγμα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου υπό μορφήν επιγράμματος *Εἰς τὰς ἐν τῷ ὠρολογίῳ ὥρας*, ed. Μ. DE GROOTE, *Christophori Mitylenaii versuum variorum collectio Cryptensis*, [Corpus Christianorum/Series Graeca, 74], Brepols, Turnhout, 2012, αρ. 56, σ. 50.

πραγματοποιήθηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1058.¹⁴⁵ Οι εκλείψεις της σελήνης και ειδικά του ηλίου ήταν γεγονός όχι μόνον άξιο αστρονομικών παρατηρήσεων, αλλά και ένα φαινόμενο η γνώση του οποίου θα μπορούσε να έχει πέρα από θεωρητικό ακόμη και πρακτικό όφελος για τους Βυζαντινούς. Είναι έτσι αξιομνημόνευτο το γεγονός ότι, στη διάρκεια μίας εκ των επιχειρήσεων που διεξήγαγε ο Αλέξιος Α΄ κατά των Πατζινακών (σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή ή άλλως Πετσενέγγων) στο σύνορο του Ίστρου (Δουνάβεως) στην Βόρεια Βαλκανική στα 1084, ένας εκ των γραμματέων που ακολουθούσαν συνήθως τον αυτοκράτορα στις εκστρατείες του ήταν σε θέση να υπολογίσει τον ακριβή χρόνο που θα ελάμβανε χώρα μία έκλειψη ηλίου και τον πληροφόρησε ακολούθως.¹⁴⁶ Ο Αλέξιος δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει την πληροφορία αυτή υπέρ των Βυζαντινών εκμεταλλευόμενος την δεισιδαιμονία των εχθρών του.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Για την έκλειψη ηλίου που περιγράφει ο Σηθ βλ. DELATTE, *Anecdota Atheniensia*, II, σ. 1 και για το σχετ. χωρίο § 49, σ. 53.11-13: «καὶ γὰρ ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς τοῦ Κομνηνοῦ (scil. τοῦ Ἰσαακίου) βασιλείας ὄλος ἐκλείψας πρὸς δυσμαῖς, ἐν Αἰγύπτῳ οὐχ ὄλος ἐξέλιπεν, ὡς ἐκεῖσε παραγεγονῶς ἠκριβωσάμην». Βλ. και ANNE TISON, "Tables islamiques à Byzance", *Byz 60* (1990), 401-25 [=EADEM, *Études d'astronomie byzantine*, ch. VI], ιδ. σ. 404.

¹⁴⁶ Η πρόβλεψη μίας εκλείψεως δεν ήταν εύκολο πράγμα, αλλά μπορούσε να πραγματοποιηθεί, όπως έκαναν στην Ύστερη Αρχαιότητα ο Πάππος και ο Θέων και αργότερα ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς (βλ. *ODB*, I, s.v. Eclipses, υπό D. P(INGREE), B. C(ROCE) και A. C(UTLER), σσ. 671-72), με την χρήση υπολογισμών βασισμένων στην μεθοδολογία και στα δεδομένα της *Μεγίστης Συντάξεως* του Πτολεμαίου, αλλά κατά την Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και με την συμπληρωματική χρήση δεδομένων από ισλαμικής προελεύσεως πίνακες που διόρθωναν τις εσφαλμένες με το πέρασμα των αιώνων μετρήσεις του Πτολεμαίου, βλ. P. TANNERY, *Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne*, Paris, 1893, ιδ. κεφ. 13: «Les Prédications d'éclipses», σσ. 231-43.

¹⁴⁷ REINSCH – KAMBYLIS, *Ἀλεξιάς*, VII.2.8,43-9,55, σσ. 207-08: «... Νικόλαός τις τῶν ὑπογραμματευόντων τῷ αὐτοκράτορι προσελθὼν πρὸς τὸ οὖς καὶ ὑποψιθυρήσας φησί: "κατὰ ταυτηνὶ τὴν ὥραν, βασιλεῦ, ἔκλειψιν τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς προσδόκει γενήσεσθαι" ... ὁποῖος δὲ ὁ αὐτοκράτωρ γοργὸς περὶ τὰς ἐνθυμήσεις, ἐπιστραφεὶς τοῖς Σκύθαις φησί: "Θεῶ τὴν κρίσιν ἀνατίθημι. καὶ εἰ μὲν τι σημεῖο ἐξ οὐρανοῦ κατὰ ταυτηνὶ τὴν ἡμέραν ἐκδηλον γένηται ...". δύο οὕτω παρηλθον ὥραι καὶ τὸ ἡλιακὸν φῶς ἐπιλέλοιπεν, ὡς ἀφεγγῆ τὸν ὄλον δίσκον γενέσθαι ὑποδραμοῦσθαι αὐτὸν τῆς σελήνης. καὶ οἱ μὲν Σκύθαι τηνικαῦτα ἔκθαμβοι γεγόνασιν ... ». Ο Κ. FERRARI D'OCCHIEPPO, "Zur Identifizierung der Sonnenfinsternis während der Petschenegenkriegen Alexios' I. Komnenos (1084)", *JÖB 23* (1974), 179-84 ταύτισε την έκλειψη αυτή με το φαινόμενο που έλαβε χώρα στις 2 Οκτωβρίου του 1084. Άλλες εκλείψεις ηλίου κατά τον 12ο αι., και συγκεκριμένα των ετών 1086 και 1133, είναι επίσης καταγεγραμμένες σε κολοφώνες κωδίκων, βλ. NADEZHDA KAVRUS-HOFFMANN, "Two solar eclipses and the date and localization of the Kerasous

Τον Πτολεμαίο αναφέρει ονομαστικά ο Μιχαήλ Ιταλικός σε επιστολή του προς την πρώην αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα χρονολογούμενη στο διάστημα μεταξύ των ετών 1133 έως 1138, όπως επίσης τον Αρίσταρχο τον Σάμιο (fl. 280 - 270 π.Χ.)¹⁴⁸ και τον Ίππαρχο από την Νίκαια της Βιθυνίας (fl. 140 – 120 π.Χ.),¹⁴⁹ το έργο των οποίων ισχυρίζεται ότι δεν του ήταν άγνωστο.¹⁵⁰ Ο ισχυρισμός του Ιταλικού ίσως δεν πρέπει να ληφθεί *prima facie*, διότι δεν μπορεί να τεκμηριωθεί η άμεση γνώση του της αρχαίας αστρονομίας, τουλάχιστον από τα σωζόμενα έργα του. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι στην προκειμένη περίπτωση η μνεία των τριών αρχαίων αστρονόμων από τον Ιταλικό, όπως και του Ευδόξου από την Άννα Κομνηνή, συνιστούσαν αποτέλεσμα των ευρύτερων εγκυκλοπαιδικών τους γνώσεων.¹⁵¹ Παρόμοιο παράδειγμα αποτελούν και οι περιστασιακές

Gospels from the Morgan Library and Museum”, *Νέα Ψώμη* 5 (2008), 193-207. Για τις επιχειρήσεις του Αλεξίου Κομνηνού στο σύνορο του Δουνάβεως κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του βλ. J. BIRKERNMEIER, *The Development of the Comnenian Army, 1081-1180*, [History of Warfare, 5], Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002, σσ. 70-78 και P. STEPHENSON, *Byzantium’s Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge Univ. Press, 2000, σσ. 100-03.

¹⁴⁸ Το μοναδικό σωζόμενο έργο του Αριστάρχου *Περί μεγεθῶν καὶ ἀποστημάτων ἡλίου καὶ σελήνης* εξέδωσε ο SIR THOMAS HEATH, *Aristarchus of Samus, the Ancient Copernicus. A History of Greek Astronomy to Aristarchus together with Aristarchus’s Treatise on the Sizes and Distances of the Sun and Moon. A New Greek Text with Notes and Translation*, Oxford, 1913, σσ. 317-414. Για το έργο του Αριστάρχου βλ. HEATH, *ό.π.*, σσ. 299-316· IDEM, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 1-15 και SARTON, *History of Science*, vol. II, σσ. 53-60. Βλ. τώρα ακόμη C.C. CARMAN, “Two Problems in Aristarchus’s treatise *On the sizes and distances of the sun and the moon*”, *Archive for History of Exact Sciences* 68.1 (2014), 35-65.

¹⁴⁹ Ένα μόνον αστρονομικό έργο του Ιππάρχου έχει διασωθεί, ο σχολιασμός του στα *Φαινόμενα* του Αράτου και του Ευδόξου, ed. C. MANITIUS, *Hipparchi in Arati et Eudoxi Phaenomena commentariorum libri tres*, Teubner, Lipsiae, 1894. Για το έργο του Ιππάρχου βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, 253-60. Επίσης, SARTON, *History of Science*, vol. II, 296-302. Επίσης, G.J. TOOMER, “Hipparchus on the distances of the Sun and the Moon”, *Archive for History of the Exact Sciences* 14.2 (1974), 126-42. Βλ. τώρα και F. ACERBI, “On the Shoulders of Hipparchus”, *Archive for History of the Exact Sciences* 57.6 (2003), 465-502.

¹⁵⁰ GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 95.4-6: «... καὶ τὰς τῶν ἄστρων περιόδους ἠκριβωσάμην καὶ τοὺς τῶν τούτων ποικίλους σχηματισμούς, καὶ οὐδέν με διέλαθεν, νῆ τὴν ἱεράν σου κεφαλήν, οὐδ’ ὅσα Ἰππαρχος, οὐδ’ ὅσα ὁ σοφώτατος Πτολεμαῖος ἠστρονομήσαντο, οὐδ’ ὅποσα αὐτὸς ὁ μαθηματικώτατος Ἀρίσταρχος συνεγράψατο». Βλ. και BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σ. 223.

¹⁵¹ Ο GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 95, υποσημ. 7, σχολιάζοντας το χωρίο του Ιταλικού γράφει ότι η διδασκαλία του έργου των συγγραφέων αυτών –δηλ. του Πτολεμαίου, του Αριστάρχου και

αναφορές του Ευθυμίου Τορνίκη στην μονωδία του για τον Ευθύμιο Μαλάκη σε *ἐπικύκλους* και *περικύκλους* (όρους που κατά κανόνα αφορούν στις τροχίες των πλανητών και προέρχονται από το αστρονομικό μοντέλο του Κλαυδίου Πτολεμαίου, όπως το διατύπωσε στην *Μεγίστην Σύνταξιν*), οι οποίες ωστόσο δεν επαρκούν για αποδείξουν γνώση της αρχαίας αστρονομίας και λειτουργούν μάλλον ως απλά καλολογικά στοιχεία.¹⁵²

του Ιππάρχου— ήταν ενταγμένη στο πρόγραμμα της εγκυκλίου παιδείας και παραπέμπει σε χωρίο από τον επιτάφιο του Μιχαήλ Ψελλού στον Νικήτα, *μαΐστορα* της σχολής του Αγ. Πέτρου [ed. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ε', σ. 91,23: «*Ἐς δὲ τὴν Ἀριστάρχου καὶ Ἀπολλωνίου τέχνην ἑαυτὸν καθιείς, (scil. ὁ Νικήτας) μᾶλλον ἐδείκνυε τὴν τῆς γραμματικῆς τέχνην ...*»]. Αφ' ενός, πλην του Πτολεμαίου, δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι τα έργα του Αριστάρχου και του Ιππάρχου ανήκαν στη διδακτέα ύλη της εγκυκλίου παιδείας, διότι και η κατανόησή τους ήταν αρκετά δύσκολη, ενώ επιπροσθέτως αν ο Αρίσταρχος διδασκόταν όντως στα βυζαντινά σχολεία θα είχαν ίσως διασωθεί και περισσότερα του ενός έργα του. Αφ' ετέρου σε ό,τι έχει να κάνει με τα ονόματα που αναφέρει ο Ψελλός, παρά την στενή συνάφεια των αντικειμένων τους ο Αρίσταρχος ο Σάμιος (αστρονόμος) και ο Απολλώνιος ο Περγαίος (μαθηματικός) δεν ήταν ακριβώς ομότεχνοι, και ασφαλώς ο Ψελλός το γνώριζε αυτό. Στην προκειμένη περίπτωση εννοούνται μάλλον ο σπουδαίος εκδότης του Ομήρου Αρίσταρχος ο Σαμοθράξ (216-144 π.Χ.) και ο γραμματικός Απολλώνιος ο Δύσκολος (2ος αι. μ.Χ.), αμφότεροι διακεκριμένοι αλεξανδρινοί φιλόλογοι, και ασφαλώς η τέχνη τους δεν ήταν άλλη από την γραμματική, στην διδασκαλία της οποίας διέπρεπε και ο εκλιπών Νικήτας. Εξάλλου, αυτό συνάδει και με τα συμφραζόμενα του λόγου του Ψελλού που δεν είναι ότι ο Νικήτας μελέτησε μαθηματικά και μουσική, αλλά ότι εφήρμοξε τον κανόνα της αναλογίας στον τονισμό που ίσχυε και στις επιστήμες αυτές (πράγμα που είναι γνωστό ότι έπραττε ο προαναφερθείς Απολλώνιος, βλ. *Tusculum*, s.v. Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος, σ. 69): «... καὶ ὡς φιλοσοφίας καὶ μουσικῆς γέμει τὸ μάθημα, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἀναλογίας· ὅθεν αὐτῶ τὴν μὲν τῆς προσφωδίας τάσιν μουσικῶς, τὴν δὲ ποιὰν κοινῶς οὕτως τε καὶ φιλοσόφως, τὴν δὲ ὁμολογουμένην διάλεκτον γεωμετρικῶς ἀπὸ τῶν ὁμολόγων μεγεθῶν τὰς ἀρχὰς τῆς ἐξηγήσεως εἰληφῶς ... ὁ τόνος, ὅτι ἀπλατῆς σύστημα καὶ κατὰ τὸν ἐπόγδοον λόγον διεστηκός, καὶ ὡς ἡ μὲν ὀξεῖα διάφορον ἐν τοῖς γένεσι τὴν ἠχῶ δέχεται, ἢ τε βαρεῖα χαλῶσης ἐστὶ τῆς φωνῆς, καὶ ὡς ἄμφω μὲν τάσεις, ἀρχαὶ δὲ τῆ μὲν, ἄνεσις, τῆ δὲ, ἐπίτασις ...», ed. ΣΑΘΑΣ, *ὁ.π.*, σ. 91,6-18. Οι υπογραμμισμένοι όροι προέρχονται από την θεωρία της μουσικής: α) «ἐπόγδοος» είναι, κατά τον λεξικογράφο Ησύχιο, ε 5468, ed. LATTE, «τόνος μουσικός»· πρβλ. Ἀριστ. Κοῖντ., *Περὶ μουσ.*, 1.7,19, ed. WINNINGTON-INGRAM· Μιχ. Ψελλ., *Philosophica Minora*, II, ed. Ο' MEARA, αρ. 4, σ. 5,5 κ.ε., β) για τους όρους «ἄνεσις» και «ἐπίτασις», βλ. Ἀριστ. Κοῖντ., *Περὶ μουσ.*, 1.5,22, ed. WINNINGTON-INGRAM.

¹⁵² J. DARROUZÈS, "Les discours d'Euthyme Tornikès (1200-1205)", *REB* 26 (1968), 49-117, αρ. II, σσ. 76-89 (εδῶ σ. 84.4-5). Το ζήτημα των *ἐπικύκλων* πραγματεύεται αναλυτικά έναν αιώνα περ. αργότερα ο Γρηγόριος Χιονιάδης (1240/50–ca. 1320), βλ. E. A. PASCHOS – P. SOTIROUDIS, *The Schemata of the Stars. Byzantine Astronomy from A.D. 1300*, Singapore – New Jersey – London – Hong

Ο ισχυρισμός του Ιταλικού όμως δεν μπορεί και να απορριφθεί *a priori*, ειδικά υπό το φως των όσων αναφέραμε παραπάνω, αφ' ενός για την άμεση γνώση του Πτολεμαίου από τον Συμεών Σηθ, αφ' ετέρου για χειρόγραφα με έργα αρχαίων Ελλήνων αστρονόμων που είτε παρήχθησαν κατά την Κομνηνεία περίοδο ή σε προγενέστερους αιώνες, αλλά εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται κατά την εποχή αυτή. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να προστεθεί ότι, όπως προκύπτει από την χειρόγραφη παράδοση, το έργο του Αριστάρχου και του Ιππάρχου ήταν ενδεχομένως διαθέσιμο στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι.¹⁵³

Ενίοτε δύναται να προκύψουν και παρανοήσεις ακόμη των γραφομένων ορισμένων συγγραφέων, όπως αυτή με επίκεντρο του ενδιαφέροντος ένα άλλο χωρίο του Μιχαήλ Ιταλικού που αφορά στις αστρονομικές του γνώσεις. Πιο συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί από τον Peter Wirth ότι ο Ιταλικός σε ένα σημείο του εγκωμιαστικού του λόγου στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό

Kong, 1998, ιδ. σ. 104. Για την θεωρία των *ἐπικύκλων* στην αρχαία ελληνική αστρονομία βλ. το σχετικό κεφ. του J. L. E. DREYER, *A History of Astronomy from Thales to Kepler*, Dover Publ. – Cambridge Univ. Press, 1953², σσ. 149-70.

¹⁵³ Όσον αφορά στον Αρίσταρχο ο αρχαιότερος κώδ. του έργου είναι ο *Vat. gr. 204* του 10ου αι., ο οποίος παραδίδει επίσης μία συλλογή κειμένων μειζόνων και ελασσόνων ομού αρχαίων επιστημόνων όπως ο Ευκλείδης, ο Θεοδόσιος Τριπολίτης, ο Αυτόλυκος, ο Υψικλής, ο Ευτόκιος και ο Μαρίνος, βλ. MERCATI – FRANCHI DE CAVALIERI, *Codices Vaticani Graeci*, σσ. 246-48, καθώς και P. FRANCHI DE CAVALIERI – J. LIETZMANN, *Specimina codicum graecorum Vaticanorum*, Bonnae, 1910, σ. vii και πίν. 11 (f. 77v). Προσφάτως ο κώδ. χρονολογήθηκε στον 9ο αι., βλ. FRANCESCA MARCHETTI, “La trasmissione della cultura scientifica greca a Bisanzio: codici di medicina e astronomia della Biblioteca Medicea Laurenziana”, εις: *Voci dell’Oriente. Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana*, a cura di M. BERNABO, Firenze, 2011, σσ. 121-32, ιδ. σ. 122. Στην περίπτωση του σχολιασμού (*ἐξηγήσεως*) του Ιππάρχου στον Άρατο και τον Εύδοξο ο αρχαιότερος σωζόμενος κώδ. είναι ο κομφός, περγαμηνός *Laur. Plut. 28,39* (siglum L) του 11ου αι., βλ. BANDINI, *Catalogus*, I, στήλ. 64. Δεν υπάρχουν όμως άλλες ενδείξεις χρήσεως του χφ, δηλ. σχόλια διάστιχα ή στις ώρες, πλην του κτητορικού σημειώματος στο φ. 130v που δείχνει ότι στα τέλη του 13ου αι. ο κώδ. βρισκόταν στην κατοχή του χαρτοφύλακος της Αγ. Σοφίας (κι έπειτα *υπάτου τῶν φιλοσόφων*) Νικήτα Κυπριανού: «*Ἡ βίβλος αὕτη τοῦ χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας Νικήτα τοῦ Κυπριανοῦ*», βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 130, 142. Λόγω του γεγονότος ότι ο δεύτερος αρχαιότερος κώδ. που παραδίδει το έργο, ο *Vat. gr. 191* (siglum Vat.) των ετών 1296/98, ανήκει σε άλλο κλάδο της παράδοσης από τον L, δεν είναι απίθανο ότι οι υπαρχέτυπος κώδ. x² και ο αρχέτυπος x¹ (βλ. το στέμμα του MANITIUS, σ. XVIII) ήταν επίσης διαθέσιμοι κατά τον 12ο αι. Για τον *Vat. gr. 191* βλ. παραπάνω σ. 291 υποσημ. 48.

υπαινίσσεται ή φαίνεται πως έχει γνώση της ηλιοκεντρικής θεωρίας, γεγονός που θα ενίσχυε την άποψη ότι γνώριζε καλύτερα το έργο του Αριστάρχου. Όπως προκύπτει όμως από μία πιο προσεκτική μελέτη του φορτωμένου από ρητορικούς τόπους αλλά όχι αστρονομικά δεδομένα σχετικού χωρίου η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί.¹⁵⁴

Τέλος, στην κοσμολογική πραγματεία που συνέθεσε ο Ευστράτιος Νικαίας για την προστάτιδά του Μαρία της «Αλανίας» υπάρχουν μερικά τμήματα αφιερωμένα σε ζητήματα αστρονομίας, τα οποία τιτλοφορούνται *Περί τῆς ἀστρονομίας καὶ περὶ τοῦ σχήματος τῆς γῆς, περὶ τοῦ πόσον ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τῆς γῆς, περὶ ἀστέρων τοῦ οὐρανοῦ, περὶ τοῦ οὐρανοῦ* (ουσιαστικά στην τελευταία ενότητα γίνεται μία συνοπτική περιγραφή των αστερισμών του ζωδιακού κύκλου). Λόγω του εισαγωγικού χαρακτήρος του έργου η πραγμάτευση των ζητημάτων αυτών παραμένει σε επιφανειακό επίπεδο· επίσης ο Ευστράτιος συχνά δίδει έμφαση στην εξήγηση ομηρικών και κυρίως βιβλικών χωρίων (π.χ. επεξηγεί το χωρίο του προφητάνακτα Δαβίδ «ὁ στερεώσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων», *Ψαλμ.* 135,6), ενώ γενικά δεν παρατηρούνται επιρροές από τα επιστημονικά έργα των αρχαίων Ελλήνων αστρονόμων, εκτός από μία περίπτωση. Στο σημείο που γίνεται λόγος για τις αποστάσεις του ηλίου και της σελήνης από την γη ο Ευστράτιος αναφέρει ρητά τις μετρήσεις του Ερατοσθένους. Είναι όμως πιθανότερο ότι ο λόγιος γνώριζε τις μετρήσεις του αρχαίου επιστήμονος εμμέσως, δηλ. μέσω ανθολογιών (κατά πάσα πιθανότητα του Ιωάννου Στοβαίου), παρά ότι είχε άμεση γνώση του απολεσθέντος αστρονομικού του έργου.¹⁵⁵

¹⁵⁴ P. WIRTH, "Zur Kenntnis heliosatellitischer Planetartheorien im griechischen Mittelalter", *Historische Zeitschrift* 212 (1971), 363-66· contra: B. EASTWOOD & H. MARTIN JR., "Michael Italicus and heliocentrism", *GRBS* 27 (1986), 223-30.

¹⁵⁵ Την πραγματεία εξέδωσε η PAOLA POLESSO SCHIAVON, "Un Trattato Inedito di Meteorologia di Eustrazio di Nicaea", *RBSNN.S.* 2-3 (1965-66), 285-304, βλ. ιδ. σ. 293.106-08: «Ἐτι ὁ Ἐρατοσθένης φησὶν εἶναι τὴν σελήνην ἀφισταμένην ἐκ τῆς γῆς σταδίων μυριάδας ὀκτώ καὶ ἑβδομήκοντα, τὸν δὲ ἥλιον πάλιν λέγει ἀφιστάναι τῆς γῆς ὀκτώ καὶ τετρακοσίας μυριάδας». Για τον Ερατοσθένη τον Κυρηναίο (3ος αι. π.Χ.), διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Αλεξανδρείας και μαθητή του Καλλιμάχου, βλ. HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II, σσ. 104-108, ιδ. σ. 108 για την μέτρηση των αποστάσεων του Ηλίου και της Σελήνης από την Γη. Η ακριβής τιμή της αποστάσεως Ηλίου-Γης είναι μία αστρονομική μονάδα (A.U.), ήτοι 1.49598×10^{11} m, και Σελήνης-Γης 3.84×10^5 km.

Πέρα όμως από την χρήση των έργων των αρχαίων Ελλήνων αστρονόμων είναι σημαντικό να επισημανθούν δύο ακόμη σημεία σχετικά με την μελέτη της αστρονομίας κατά τον 12ο αι. Το πρώτο, το οποίο δεν έχει αναδειχθεί μέχρι τώρα στον βαθμό ίσως που έπρεπε, είναι ότι ο Ιωάννης Καματηρός (Τόμ. Β΄, αρ. 96), ο *ἐπί τοῦ κανικλείου* και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας –και όχι ο σύγχρονος και συνώνυμός του διδάσκαλος και μετέπειτα Πατριάρχης– συνέταξε μία πραγματεία περί χρήσεως αστρολάβου, την οποία συμπεριέλαβε στο μακροσκελές ποίημά του με τίτλο *Εἰσαγωγή κατὰ μέρος ἀστρονομίας διὰ στίχου Ἰωάννου φιλοσόφου τοῦ Καματηροῦ*.¹⁵⁶ Η σπουδαιότητα του έργου έγκειται μάλιστα στο γεγονός αφ' ενός ότι αποτελεί ένα σχετικώς παραγνωρισθέντα κρίκο στην μακρά αλυσίδα των παρόμοιων πραγματειών περί κατασκευής ή/και χρήσεως αστρολάβου που συνετέθησαν στην βυζαντινή περίοδο (η προηγούμενη ήταν του Ιωάννου Φιλοπόνου και οι επόμενες του Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος μάλιστα συνέγραψε δύο, του μαθητή του Ισαάκ Αργυρού και του συγχρόνου τους Γεωργίου Λαπίθη),¹⁵⁷

¹⁵⁶ *Εἰσαγωγή κατὰ μέρος ἀστρονομίας διὰ στίχου Ἰωάννου φιλοσόφου τοῦ Καματηροῦ*, ed. L. WEIGL, *Johannes Kamateros, Εἰσαγωγή ἀστρονομίας. Ein Kompendium griechischer Astronomie und Astrologie, Meteorologie und Ethnographie in politischen Versen*, Leipzig – Berlin, 1908. Το τμήμα περί αστρολάβου καταλαμβάνει τους στίχους 2153-2292. Για τις βυζαντινές πραγματείες περί αστρολάβων βλ. ANNE TIHON, “Traité byzantins sur l’astrolabe”, *Physis. Rivista internazionale di storia della scienza*, n.s. 32 (1995), 323-57 [non inveni]. Βλ. επίσης *ODB*, I, s.v. astrolabe, σσ. 213-14. Έχει διασωθεί ένας βυζαντινός αστρολάβος, ο καλούμενος αστρολάβος της Μπρέσια (Brescia), από το όνομα της πόλης όπου φυλάσσεται, και χρονολογείται στο έτος 1062, βλ. ΛΑΖΟΣ, *ό.π.*, σσ. 96-104. Ο Καματηρός φαίνεται δε πως στηρίχθηκε στην αντίστοιχη πραγματεία του Ιωάννου Φιλοπόνου, βλ. L. WEIGL, *Studien zu dem unedierten astrologischen Lehrgedicht des Johannes Kamateros*, Würzburg, 1902, σ. 33. Για την ιστορία και την πρόσληψη της πραγματείας του Φιλοπόνου στους επόμενους αι. βλ. C. JARRY, “Sur une recension du traité de l’astrolabe de Jean Philopone a l’époque des Paléologues”, *RHTN.S.*, 4 (2009), 31-78.

¹⁵⁷ Η πραγματεία του Φιλοπόνου εξεδόθη κατά τον προπροηγούμενο αι. επί τη βάσει τριών παρισινών μόνο κωδ. (*Par. gr. 1921*, *Par. Suppl. 55* και *Par. Suppl. 83*) από τον διαβόητο H. HASE, “Joannis Alexandrini, cognomine Philoponi, de usu astrolabi eiusque constructione libellus”, *Rheinisches Museum* 6 (1839), 127-171, κείμ. στις σσ. 129-156, ενώ η νεώτερη, κριτική έκδοση πραγματοποιήθηκε από τον A. P. SEGONDS, *Jean Philopon. Traité de l’astrolabe*, Paris, 1981. Με το ζήτημα της διάδοσής της ασχολήθηκε ο JARRY, βλ. την αμέσως προηγούμενη υποσημείωση. Οι δύο πραγματείες του Νικηφόρου Γρηγορά (A, B) και εκείνη του Ισαάκ Αργυρού εξεδόθησαν από τον A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia et alia*, vol. II: *Textes grecs relatifs a l’histoire des sciences*, Paris, 1939, σσ. 195-210 (A), 213-35 (B) και 236-253 αντιστοίχως. Δύο πραγματείες περί κατασκευής και

αφ' ετέρου ότι συνοδεύεται σε έναν τουλάχιστον από τους κώδ. που την παραδίδουν (cod. *Vindob. Phil. gr. 108*, 15ου αι.) από αναπαραστάσεις των δύο όψεων του οργάνου, αλλά και σχεδιαγράμματα με αναγραφές σε ελλην. αριθμούς.¹⁵⁸ Το δεύτερο σημείο είναι ότι έχει εντοπισθεί και στον 12ο αι. επιρροή της ισλαμικής αστρονομίας (και αστρολογίας), όπως προκύπτει από τις έρευνες του David Pingree και της Anne Tihon στους κώδ. *Vat. gr. 1594* (του 9ου αι., με σχόλια και του 12ου),¹⁵⁹ *Vat. gr. 1056* (του 14ου αι., που είναι όμως απόγραφο κώδ. του 12ου), *Par. gr. 2425* (του 15ου αι.) και *Oxon. Seldenianus 16 (Seld. supra 17)* (του 15ου αι.). Το υλικό αυτό αποτελείται από σχόλια με διορθώσεις στον Πτολεμαίο, σχόλια στην *Υποτύπωσιν* του Πρόκλου με αναφορά σε Άραβες αστρονόμους, αστρικούς καταλόγους, πίνακες αστρονομικών παρατηρήσεων και υπολογισμών (εκ των οποίων και ένα σύντομο απόσπασμα του Συμεών Σηθ, μάλλον από απολεσθείσα πια ευρύτερη σύνθεση, βασισμένο σε έργο του λεγομένου *Απομάσαρ*, δηλ. του Πέρση αστρονόμου και αστρολόγου Abû Ma'shar (8ος/9ος αι. μ.Χ.), ωροσκόπια, κινήσεις πλανητών κλπ.¹⁶⁰

χρήσεως αστρολάβου σώζονται στον κυπριακής προελεύσεως κώδ. *Vat. gr. 212* και έχουν αποδοθεί στον Κύπριο λόγιο Γεώργιο Λαπίθη, βλ. D. PINGREE, "The Byzantine Version of the 'Toledan Tables': The Work of George Lapithes?", *DOP* 30 (1976), 85-132. Για τον βατικανό αυτό κώδ. βλ. και C.N. CONSTANTINIDES – R. BROWNING, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, [Dumbarton Oaks Studies XXX/Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XVIII], Dumbarton Oaks, Washington D.C. – Nicosia, 1993, αρ. 50, σσ. 209-212.

¹⁵⁸ Βλ. ΛΑΖΟΣ, *Μηχανική και τεχνολογία στο Βυζάντιο*, σσ. 106-107 και 127-32, όπου ανατύπωση της πραγματείας. Για τον παραπάνω βιενναίο κώδ. βλ. τις παρατηρήσεις του L. WEIGL, "Zum Cod. Vindob. philol. gr. 108", *BZ* 17 (1908), 141-42. Επίσης, H. HUNGER, (unter Mitarbeit von O. KRESTEN), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 1: Codices historici, philosophici et philologici*, [Museion, Neue Folge/Vierte Reihe, Bd. I], Wien, 1961, σσ. 213-17.

¹⁵⁹ Βλ. ANNE TIHON, "Le calcul de la date de Pâques de Stéphane-Héraclius", εις: B. JANSSENS, B. ROOSEN & P. VAS DEUN (eds.), *Philomathestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for His Sixty-Fifth Birthday*, [Orientalia Lovaniensia Analecta, 137], Leuven, 2004, σσ. 625-46, ιδ. σ. 630.

¹⁶⁰ Βλ. TIHON, "Tables islamiques", σσ. 405-13 και EADEM, "Les textes astronomiques arabes importés à Byzance aux XIe et XIIe siècles", εις: I. DRAELANTS, A. TIHON & B. VAN DEN ABEELE (eds.), *Occident et Proche-Orient: Contacts scientifiques au temps des Croisades. Actes du colloque de Louvain-la-Neuve, 24 et 25 mars 1997*, Brepols, 2000, σσ. 313-24. Για τον κώδ. *Vat. gr. 1056* βλ. και CCAG, V.3, σσ. 7-64, όπου αναλυτικότερη περιγραφή, ενώ για το απόσπασμα του Σηθ από τον κώδ. αυτό βλ. P.

Ταυτόχρονα με την σχετικώς πιο ισχυρή παρουσία στον 12ο αι. της επιστημονικής αστρονομίας σε σύγκριση με άλλους αιώνες παρατηρείται ιδιαίτερη έξαρση της αστρολογίας, γνωστής και με τα ονόματα *ή άποτελεσματική/τά άποτελεσματικά*,¹⁶¹ η οποία αν και ψευδο-επιστήμη βρισκόταν πάντοτε κατά την βυζαντινή περίοδο σε στενή συνάρτηση και συνάφεια με αυτήν.¹⁶² Ορισμένοι λόγιοι

MAGDALINO, “The Byzantine Reception of Classical Astrology”, εις: CATHERINE HOLMES – JUDITH WARING (eds.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden – Boston – Cologne, 2002, σσ. 33-57, ιδ. Appendix 3, σσ. 53-54, όπου αγγλ. μτφρ., σχολ. και διορθώσεις στην έκδ. του PINGREE. Οι ισλαμικές επιρροές στην αστρονομία είναι εμφανείς από τον 11ο ήδη αι., οπότεν χρονολογείται βάσει εσωτερικών στοιχείων (αναφέρονται ως παραδείγματα εκλείψεις Ηλίου του έτους 1072) ανώνυμη πραγματεία στον κώδ. *Par. gr. 2425* με τίτλο *Μέθοδοι ψηφηφορίας διαφόρων ύποθέσεων άστρονομικών*, βασισμένη στο έργο γνωστών Αράβων αστρονόμων. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα εγχειρίδιο για τον υπολογισμό αστρονομικών μεγεθών, όπως η διάρκεια της ημέρας κ.ά. με την βοήθεια ακριβών μαθηματικών μετρήσεων, ed. AL. JONES, *An Eleventh-Century Manual of Arabo-Byzantine Astronomy*, [Corpus des Astronomes Byzantines, 3], Amsterdam, 1987. Πρόκειται μάλιστα για την πιο σημαντική Βυζαντινή πραγματεία που να επιδεικνύει τόσο μεγάλη εξοικείωση με την ισλαμική αστρονομία πριν τις μεταφράσεις του Χιονιάδη, βλ. J. EVANS, βιβλιοκρισία του JONES, *An Eleventh-Century Manual*, *Journal for the History of Astronomy* 20.3 (1989), 217-19, ιδ. σ. 218. Για τον κώδ. *Par. gr. 2425* βλ. CCAG, VIII.4, σσ. 22-42. Για το έργο του Abû Ma’shar βλ. CCAG, XI.1, σσ. 168-202, 266-69 και την κριτ. έκδ. του D. PINGREE, *De Revolutionibus nativitatium*, Teubner, Leipzig, 1968.

¹⁶¹ Κατά κύριο λόγο με τον όρο *ή άποτελεσματική τέχνη/τά άποτελεσματικά* νοούνταν η αστρολογία, βλ. LSJ⁹, s.v. άποτελεσματικός, σ. 222. Ο όρος επικράτησε μάλλον εξ αιτίας του συγγράμματος του Πτολεμαίου *Τετράβιβλος ή τών προς Σύρον άποτελεσματικών βιβλίον*, πρβλ. Νικ. Γρηγορά, *Ρωμ. Ιστ.*, ed. SCHOPEN, III, σ. 32.16-17: «... τήν Πτολεμαίου άποτελεσματικήν τετράβιβλον ...», ή από το διδακτικό, αστρολογικό ποίημα *Άποτελεσματικά* που από την παράδοση αποδίδεται στον Αιγύπτιο Μανέθωνα. Σπανιότατα, μπορούσε καταχρηστικώς να δηλώνει και την αστρονομία, βλ. TREU, “Byzantinisches Schulgespräch”, σ. 99.78-79: «... καί τά άποτελεσματικά, ήτοι τήν άστρονομίαν ...». Πρβλ. BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σ. 223.

¹⁶² Το αστρολογικό υλικό που ευρίσκεται σε ελληνικούς κώδ. της Βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου έχει καταγραφεί υποδειγματικά, και σε ορισμένες περιπτώσεις εκδοθεί, στην σειρά *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, που αριθμεί δώδεκα τόμους. Για τους προφανείς λόγους που η αστρολογία θεωρείται ψευδο-επιστήμη βλ. K. POPPER, *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*, New York – London, 1962, σσ. 37, 38, 229, 256. Για την αστρολογία θεμελιώδεις παραμένουν οι μελέτες των A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *L’Astrologie Grecque*, Paris, 1899 και F. CUMONT, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York – London, 1912. Πρβλ. G. LUCK, *Arcana Mundi. Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds. A Collection of Ancient Texts*, The John Hopkins Univ. Press, Baltimore, 2006², σσ. 369-431. Βλ. επίσης και ορισμένες από τις μελέτες στον τόμο των P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult*

της εποχής δείχνουν μία αμυδρή έστω γνώση αστρολογικών θεμάτων, όπως ο Κωνσταντίνος Στιλβής σε ποίημα του οποίου φαίνεται να υπάρχει απόηχος από το αστρολογικό έργο του Ηφαιστίωνος του Θηβαίου (380 – 450 μ.Χ.).¹⁶³ Ασφαλώς, η βασικότερη πηγή για τα ζητήματα αυτά εξακολούθησε να είναι η *Τετράβιβλος* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, στην οποία παραπέμπει ο Ιωάννης Τζέτζης και που ήταν προφανώς διαθέσιμη, αν και δεν έχει διασωθεί κώδ. με το έργο σε πλήρη μορφή προγενέστερος του 13ου αι. (*Vat. gr. 1038*).¹⁶⁴ Επιπλέον, ο συντάκτης των *Φιλοσοφικῶν Συμμείκτων* παραφράζει, όπως είδαμε παραπάνω, τον ανώνυμο εξηγητή του ιδίου έργου.¹⁶⁵ Ενίοτε γίνεται λόγος και για άλλους γνωστούς

Sciences in Byzantium, La Pomme d'Or, Geneva, 2006. Για την πρόσληψή της στο Βυζάντιο βλ. P. MAGDALINO, "The Byzantine Reception of Classical Astrology", εις: CATHERINE HOLMES – JUDITH WARING (eds.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden – Boston – Cologne, 2002, σσ. 33-57· IDEM, *L'Orthodoxie des Astrologues. La science entre de dogme et la divination à Byzance (VIIe – XIVe siècle)*, [Réalités byzantines Nouveautés, 12], Paris, 2006. Δεν θα ασχοληθούμε εδώ με τα άλλα είδη μαντείας στον 12ο αι. (κατοπτρομαντεία, λεκανομαντεία, κ.ά.), για τα οποία βλ. S. COSTANZA, "Libri, cultori e pratica della mantica. Per un bilancio della circolazione di idee e testi della divinazione in età comnena e paleologa", εις: A. RIGO (ed.), *Vie per Bisanzio. VIII Congresso Nazionale dell'Associazione Italiana di Studi Bizantini. Venezia, 25-28 novembre 2009*, [Due punti, 25], Bari, 2013, σσ. 771-784.

¹⁶³ Βλ. J. DIETHART – W. HÖRANDNER, *Constantinus Stilbes, Poemata*, Teubner, Monachi & Lipsiae, 2005, σ. 39.810-11, και ιδ. το κριτ. υπόμνημα, όπου διατυπώνεται με επιφυλάξεις ότι ο Στιλβής άντλησε από τον Ηφαιστίωνα (Liber 2, 26). Για τον τελευταίο βλ. A. ENGELBRECHT, *Hephaistion von Theben und sein astrologisches Compendium*, Wien, 1887, ενώ την νεώτερη κριτική έκδ. έκαμε ο D. PINGREE, *Hephaistionis Thebani apotelesmaticorum libri tres*, vol. I-II, Teubner, Lipsiae, 1973-74. Ας σημειωθεί ότι τα αρχαιότερα χφφ. των *Αποτελεσματικῶν* που διασώζουν ολόκληρο το έργο ανήκουν στον 13ο αι., βλ. PINGREE, *ό.π.*, σσ. XI-XXI, όμως ο κώδ. *Laur. Plut. 28,34* του 11ου αι. διασώζει μεγάλα αποσπάσματα. Ο Στιλβής, αν όντως χρησιμοποίησε το έργο του Ηφαιστίωνος, είχε υπ' όψιν του κάποιο χαμένο σήμερα χφ., διότι το δάνειό του από το δεύτερο βιβλίο του τελευταίου δεν συμπεριλαμβάνεται σε αυτά που παραδίδει ο κώδ. *Laur. Plut. 28,34*, βλ. PINGREE, *Hephaistionis Thebani apotelesmaticorum libri tres*, I, σσ. XIII-XIV.

¹⁶⁴ LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, II.167-68, σ. 49: «... και Πτολεμαῖος γράφει έν Τετραβίβλω τῆ αὐτοῦ...». Για την κριτική έκδ. του έργου βλ. W. HÜBNER, *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia*, vol. III.1: *Apotelesmatika* post F. BOLL et Æ. BOER, Teubner, Stuttgartiae et Lipsiae, 1998, ιδ. σσ. XI-XVIII για την χειρόγραφη παράδοση.

¹⁶⁵ Για τα δάνεια των *Φιλοσοφικῶν Συμμείκτων* από τον ανώνυμο εξηγητή βλ. σ. 325. Η πρώτη, και μόνη ως τώρα, έκδ. του έργου από τον H. WOLF, *In Claudii Ptolemaei quadripartitur enarrator ignoti nominis*, Basileae, 1559. Για τον πρώτο ίσως (αρχές 3ου μ.Χ. αι.), ανώνυμο επίσης, εξηγητή

αστρολόγους της αρχαιότητας, όπως ο Αιγύπτιος Μανέθων (fl. 120 – 140 μ.Χ.), τον οποίο αναφέρει η Άννα Κομνηνή και ο Μιχαήλ Ιταλικός, ενώ ο Ιωάννης Τζέτζης κάνει μία εκτεταμένη παρέκβαση για τον Αθηναίο Μέτωνα (fl. 440 – 410 π.Χ.).¹⁶⁶

Όπως και στην αρχαιότητα, κατά τον ίδιο τρόπο κατά την Βυζαντινή εποχή, έως και τις μέρες μας ακόμη, η αστρολογία δεν προκαλούσε μόνο το ενδιαφέρον λογίων από θεωρητικής πλευράς ως ένα μέρος της γνώσης των αρχαίων, αλλά εξητείτο και πρακτικό αντίκρουσμα –ει δυνατόν!– από την χρήση της σε πτυχές του

του Πτολεμαίου, βλ. την έκδ. του AL. JONES, “Ptolemy’s First Commentator”, *TAPhS.* 80.7 (1990), 1-60.

¹⁶⁶ Για τις αναφορές στον Μανέθωνα βλ. REINSCH – KAMBYLIS, *Άλεξιάς*, VI.7.2,11, σ. 181 και GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 198.1. MAGDALINO, *L’Orthodoxie des Astrologues*, σ. 97. Σύγχυση επικρατεί γύρω από το πρόσωπό του, διότι είναι γνωστός ως ιστορικός της πτολεμαϊκής περιόδου, και μάλλον το αστρολογικό έργο *Άποτελεσματικά*, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στον κώδ. *Laur. Plut.* 28,27 του 11ου αι., είτε ανήκει σε συνώνυμό του ή είναι ψευδεπίγραφο, βλ. *RE*, XIII. Band – 27. Halbband: Lysimachos – Mantike (1930), s.v. Manethon 1 (ιστορ.), sp. 1060-1102 και Manethon 2 (αστρολ.), υπό W. KROLL, sp. 1102-1106. Για την έκδ. του έργου βλ. A. KOECHLY, *Manethonis apotelesmaticorum qui feruntur libri VI, accedunt Dorothei et Anubionis fragmenta*, Teubner, Lipsiae, 1858. Όσο για την παρέκβαση του Τζέτζη με θέμα τον Μέτωνα, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, XII.119-291, σσ. 472-78. Ο Μέτων ήταν περίφημος αστρονόμος και γεωμέτρης του 5ου αι. π.Χ., ο οποίος πρώτος παρατήρησε την ύπαρξη του σεληνιακού κύκλου των 19 ετών (*έννεακαιδεκαετηρίς*) που έκτοτε φέρει το όνομά του, και όχι αστρολόγος, όπως αναφέρει ο Τζέτζης, βλ. την πραγμάτευση του θέματος από τον L. ZHMUD, *The Origin of the History of Science in Classical Antiquity*, translated from the Russian by A. CHERNOGLAZOV, De Gruyter, Berlin – New York, 2006, σ. 306. Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι ο Διόδωρος Σικελιώτης χρησιμοποιεί μεν σε συνδυασμό με την αναφορά του στον Μέτωνα την λέξη *άστρολογία*, ed. F. VOGEL (post I. BEKKER & L. DINDORF), *Diodori Bibliotheca Historica*, vol. II: Libri V-XII, Teubner, 1890, ανατύπ. Stuttgartiae, 1985, XII.36.2.5-13, σ. 395: «*ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις Μέτων ὁ Παισαίου μὲν υἱός, δεδοξαμένος δὲ ἐν ἄστρολογίᾳ, ἐξέθηκε τὴν ὀνομαζομένην ἔννεακαιδεκαετηρίδα ... διὸ καὶ τινες αὐτὸν Μέτωνος ἐνιαυτὸν ὀνομάζουσι.*», είναι σαφές όμως ότι η λέξη φέρει εδώ την αρχική σημασία της αστρονομίας, βλ. και την αγγλ. μτφρ. του P. GREEN, *Diodorus Siculus, The Persian Wars to the Fall of Athens, Books 11-14.34 (480-401 BCE)*, Univ. of Texas Press, Austin, 2010, σ. 120: «*Meton ... who had won a high reputation as an astronomer ...*». Δεν αποκλείεται όμως ότι ο Τζέτζης, ο οποίος φαίνεται πως γνώριζε το έργο του αρχαίου ιστορικού –βλ. W. SPOERRI, “Über die Quellen der Kulturentstehungslehre des Tzetzes”, *Museum Helveticum* 14 (1957), 183-88, ιδ. σσ. 187-88–, παρασύρθηκε από την διατύπωση του Διοδώρου στον χαρακτηρισμό του Μέτωνος ως αστρολόγου. Για τον Μέτωνα βλ. και *RE*, XV (1930), s.v. Meton 2, υπό W. KROLL, sp. 1458-1466. Βλ. και HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. I, σσ. 220-21. Πρβλ. B. R. GOLDSTEIN, “A Note on the Metonic cycle”, *Isis* 57 (1966), 115-16 [= IDEM, *Theory and Observation in Ancient and Medieval Astronomy*, Variorum Reprints, London, 1975, αρ. III]

καθημερινού βίου.¹⁶⁷ Όσον αφορά στην περίοδο που εξετάζουμε, ιδιαίτερης μνείας χρήζει η άκρως ενδιαφέρουσα, αχρονολόγητη όμως επιστολή του Μιχαήλ Ιταλικού προς άγνωστο παραλήπτη. Η επιστολή αυτή, αν και αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα αυτής της «πρακτικής» εφαρμογής της αστρολογίας, διέλαθε την προσοχή της σύγχρονης έρευνας.¹⁶⁸ Ο Ιταλικός λοιπόν ανέλαβε να εξηγήσει βάσει των ζωδίων στον μη κατονομαζόμενο επιστολογράφο του πότε θα ήταν ο κατάλληλος καιρός να νυμφευθεί κάνοντας χρήση του έργου του Αλεξανδρέως Μαξίμου (300 – 400 μ.Χ.·) *Περὶ καταρχῶν*, ενός αστρολογικού ποιήματος συντεθειμένου σε ηρωϊκό εξάμετρο,¹⁶⁹ στηριζόμενος επίσης και στην αστρονομική

¹⁶⁷ Η προσφυγή σε μαντεία και σε προφητικούς χρησμούς ήταν ως γνωστόν ο πιο διαδεδομένος τρόπος στην αρχαιότητα για την λήψη απαντήσεων σε σημαντικά ζητήματα, ενίοτε και πολύ προσωπικής φύσεως, όπως π.χ. πότε είναι η κατάλληλη εποχή για την σπορά του γης ή την σύναψη γάμου. Για παράδειγμα, τα μολύβδινα χρηστήρια ελάσματα του αρχαίου μαντείου της Δωδώνης αποτελούν πλούσια πηγή σχετικών πληροφοριών, βλ. S. DAKARIS, A.-PH. CHRISTIDIS & JULIA VOKOTOPOULOU, “Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes d’Épire du Nord”, εις: P. CABANES (ed.), *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité. Actes du IIIe Colloque International de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Paris, 1993, σσ. 55-60. Από τον χώρο της αστρολογίας από την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας και εντεύθεν διαπιστώνουμε ότι εζητούντο προβλέψεις μέσω της παρατηρήσεως των άστρων προ της επιχειρήσεως ή ενάρξεως οποιουδήποτε πράγματος. Αυτό είναι ακριβώς το περιεχόμενο της λέξεως *καταρχή*, την οποία συχνά συναντούμε σε αστρολογικές πραγματείες, όπως του Μαξίμου και του Ηφαιστίωνος, βλ. LSJ⁹, s.v. *καταρχή* 2, σ. 910. Το αυτό εύκολα αποδεικνύει και μία αναδρομή στους καταλόγους των αστρολογικών χφφ., όπου υπάρχουν προβλέψεις για κάθε είδους ζητήματα [βλ. π.χ. *CCAG*, I, σσ. 94-99 (*Περὶ ἀπωλείας πράγματος κατὰ Ἐρασίστρατον· εὐρεῖν τὸν κλέπτοντα καὶ τὸ ἀπολλύμενον καὶ ποῦ κεῖται κλπ.*), σσ. 103-104 (*Ἐρώτησις καταρχῆς περὶ φόβου πλοίου ἐν Ἀθήναις, Ἄλλη ἐρώτησις ἐν Σμύρῃ περὶ φόβου πλοίου*), σσ. 122-24 (*Περὶ κατακλίσεων καὶ νόσων*), σσ. 131-34 (*Περὶ ὑετῶν...*): *CCAG*, III, σσ. 88-91 (*Περὶ τοῦ ποῦ ἔστι τὸ κλαπέν κ.ά.*), σσ. 94-95 (*Περὶ τοῦ εἶδέναι τοῦ δείπνου τὴν κατασκευὴν*)], ἀκόμη και εκπαιδευτικά [*CCAG*, XI.1, σσ. 168, 267 (*Περὶ καταρχῆς διδασκαλίας*)].

¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον GAUTIER, *Michel Italikos*, επ. 30, σσ. 197-200, ἐδῶ σ. 197 υποσημ. 1, ἐνδέχεται ὅτι ὁ ἀνώνυμος παραλήπτης τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς ταυτίζεται με τὸν ἀποδέκτη δύο ἄλλων ἐπ. τοῦ Ἰταλικοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ τοῦ ἐξηγήσει, ἔχοντας ἴσως ὑπ’ ὄψιν και τὴν σχετικὴ ἐξήγηση τοῦ Μιχ. Ψελλοῦ, τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς Χαλδαϊκῆς φιλοσοφίας (ἐπ. 29, σσ. 187-92) και ὀρισμένες ρῆσεις τοῦ Ἐμπεδοκλή (ἐπ. 30, σσ. 194-95). Ἀπ’ ὅσον μπορέσαμε νὰ δοῦμε, ὁ μόνος που ἀναφέρεται στὴν ἐπ., ἐν παρόδῳ και χωρὶς νὰ τὴν ἀναλύσει, εἶναι ὁ MAGDALINO, *L’Orthodoxie des Astrologues*, σ. 98 υποσημ. 48.

¹⁶⁹ Ἐκθέτει ὁ Ἰταλικὸς τοὺς λόγους που προτίμησε τὸ ἔργο τοῦ Μαξίμου ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ ψευδο-Μανέθωνος, τοῦ Δωροθέου κ.ά., βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 198.9-199.2: «... παραιτούμενος τὰ τε τοῦ Μανέθωνος καὶ Δωροθέου τοῦ Σιδωνίου, παρατρέχων δὲ καὶ τοὺς ἄλλους διὰ τὸ μῆκος τοῦ λόγου καὶ τὸ δυσπόριστον τῆς ψηφηφορίας τῶν ἐν πλάτει καὶ μήκει κινουμένων ἀστέρων· δεῖ γάρ, οἶμαι, πρὸς ταῦτας τὰς βίβλους ἐφημερίδος· δεῖ δὲ ἀστρολάβου καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων

του κατάρτιση.¹⁷⁰ Οι συστάσεις που δίδει ακολουθώντας πιστά τον Μάξιμο είναι ότι είναι «*χαλεπόν και άσύμφορον γυναίκα λαβεῖν*», όταν η Σελήνη διέρχεται από τα ζώδια του Κριού και του Ταύρου· επίσης ότι είναι ευδαιμονέστερος ο γάμος με χήρα και όχι με παρθένο κόρη, όταν η Σελήνη βρίσκεται στο ζώδιο της Παρθένου, και ότι είναι καλύτερο να νυμφεύεται κανείς στα ζώδια του Τοξότη, του Υδροχόου και των Ιχθύων, γιατί τότε ο γάμος θα αποβεί ευτυχέστατος κ.ο.κ.¹⁷¹ Ο Ιταλικός διατυπώνει πάντως μία συνολικά επικριτική στάση απέναντι στην αστρολογία και κρατά τις αποστάσεις του από την χρήση τέτοιων πρακτικών.¹⁷² Είναι μολοταύτα ενδιαφέρον ότι του είναι γνωστά και έχει πρόσβαση στα σχετικά συγγράμματα διασήμων αστρολόγων, όπως ο Πτολεμαίος, ο Μανέθων, ο Δωρόθεος Σιδώνιος (fl. 50 – 100 μ.Χ.), ο προαναφερθείς Μάξιμος, αλλά και ο Ιωάννης Λυδός (490 – 565 μ.Χ. σύμφωνα με το σχετικό λήμμα στο ODB, II, σ. 1061), το έργο του οποίου *Περί*

ἀφ' ὧν εἰς κατάληψιν τῶν ἀποτελουμένων οἱ τὴν ἀστρολογικὴν μετιόντες ἔρχονται τέχνην. Ἀπλούστερον δὲ περὶ τούτων εἰδῶς τὸν περὶ καταρχῶν συγγραψάμενον Μάξιμον, ἠρώω μέτρω τὴν πραγματείαν αὐτοῦ κοσμήσαντα, τούτω χρώμαι πρὸς τὴν τῶν ἠρωτημένων ἐπίλυσιν, ὀλίγα τῶν αὐτοῦ συνοψίας, ἵνα μὴ πέραν τοῦ δέοντος ἀστρονομοίην.» Για τον Μάξιμο βλ. *RE*, XIV. Band – 28. Halbband: *Mantikles – Mazaion* (1930), s.v. Maximus 44, υπό W. KROLL, sp. 2073-76. Την έκδ. του ποιήματος έκαμε ο γνωστός Γερμανός κλασικός φιλόλογος και ομηριστής A. LUDWICH, *Maximi et Ammonis carminum de actionum auspiciis reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1877. Για τον Δωρόθεο βλ. D. PINGREE, *Dorothei Sidonii carmen astrologicum*, Teubner, Lipsiae, 1976.

¹⁷⁰ GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 199.30-199.2: «*Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως δῆλα τοῖς τὰς ἐφημερίδας τοῖς κόλποις ἔχουσιν, οἷς καὶ τὸν ἥλιον ἔξεστι τῷ ἀστρολάβῳ μετεωρίζειν καὶ τὰς ἐποχὰς τῶν ἀστέρων λαβεῖν... ἀλλ' ἐγὼ τοι καὶ πρὸς ταῦτα μέθοδον δοίην τεχνικωτάτην καὶ εὐκατάληπτον ἐν ἐτέρᾳ ἐπιστολῇ.*» Η επιστολή αυτή που αναφέρει ο Ιταλικός έχει χαθεί.

¹⁷¹ Βλ. LUDWIG, *Maximi carminum de actionum auspiciis reliquiae*, σσ. 84-86.

¹⁷² GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 197-200. Παραθέτουμε στη συνέχεια ορισμένα παραδείγματα από την επιστολή ενδεικτικά της στάσεώς του αναφορικά με την αστρολογία: i) σ. 197.4-6: «*Ἐγὼ γὰρ μὴ ὄτι τὸν γάμον τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἀλλ' οὐδὲ ἄλλο τι τῶν ἡμετέρων τῆς τῶν ἀστρων κινήσεως ἐξαρτῶ· οὐδὲ γὰρ τοῖς πλέκουσι τὰς γενέσεις συμφέρομαι, μὴ οὕτω μανείην.*» ii) σσ. 197.7-198.3: «*... πολλοῦ δέω πιστεῦσαι Μανέθωνί τε καὶ Δωροθέῳ καὶ Κολοκύνθῳ καὶ τῷ πάντων μάλιστα τὰ τοιαῦτα ἠκριβωκότι, ταῖς ἐκείνων γενεθλιαλογουμένοις βίβλοις τὰ ἡμέτερα ταλαντεύουσιν.*» iii) σ. 200.2-10: «*Ταῖς δὲ Λυδοῦ μαντεῖαις ... μὴ πάνυ τι πρόσεχε· τερατολόγος γὰρ ὁ ἀνὴρ οὗτος καὶ πολυφόρητος. ... Καί, εἴ γε πιστεύει τῷ Λυδῷ Ἰωάννῃ, πρὸς τὰ ἐκείνου σὲ πέμποιμι Βροντολόγια.*» Για τον χαρακτηρισμό του Λυδού από τον Ιταλικό βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 200 υποσημ. 8, όπου ο εκδότης της επιστολής υπενθυμίζει την αντίστοιχη επικριτική στάση του Φωτίου (*Βιβλ.*, ed. HENRY, vol. II, κώδ. 180).

διοσημειῶν ἦταν, ὅπως φαίνεται γνωστό, και χρησιμοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αι.¹⁷³

Είμαστε σε θέση να αποτολμήσουμε μία εύλογη υπόθεση σχετικά με τις πηγές που είχε στην διάθεσή του ο Μιχαήλ Ιταλικός, και δη δύο χφφ που απόκεινται σήμερα στην Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας. Πρόκειται για τον κώδ. *Laur. Plut. 28,27*, του 9ου αι., ο οποίος παραδίδει τα ποιήματα *Περὶ καταρχῶν* του Μαξίμου και *Ἀποτελεσματικά* του Μανέθωνος και για τον κώδ. *Laur. Plut. 28,34*, ένα κομψό, περγαμηνό χφ. με περιεχόμενο κατ' ἐξοχήν αστρολογικό, που χρονολογείται στα τέλη του 11ου αι.¹⁷⁴ Ο τελευταίος κώδ. παραδίδει *inter multa alia* το ἔργο του Μαξίμου, και μάλιστα παραφρασθέν από το ηρωϊκό μέτρο σε πεζό λόγο (φφ.

¹⁷³ Από τον Λυδό άντλησε και ο ανώνυμος συντάκτης των *Φιλοσοφικῶν Συμμείκτων*, βλ. PONTIKOS, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικὰ Σύμμεικτα*, σ. LV και σ. 115, όπου ο πίναξ χωρίων. Το ἔργο εξέδωσε ο IM. BEKKER, *Ioannes Lydus*, [C.S.H.B.], Bonnae, 1837, σσ. 273-382, αλλά η κριτική έκδ. ἔγινε από τον C. WACHSMUTH, *Ioannis Laurentii Lydi liber de ostendis et calendaria graeca omnia*, Teubner, Lipsiae, 1897, ιδ. σσ. XII-XX, όπου η εξέταση της χειρόγραφης παράδοσης του ἔργου, οι αρχαιότεροι φορεῖς της οποίας είναι οι κώδ. *Par. Suppl. gr. 257* του 10ου/11ου αι., ο *Laur. Plut. 28,34* των τελῶν του 11ου. και ο *Matrit., Biblioteca de Palacio 41* του 12ου. Για τον τελευταίο βλ. CH. GRAUX – A. MARTIN, “Notices sommaires des manuscrits grecs d’Espagne et de Portugal”, *Nouvelles archives des Missions scientifiques et littéraires* 2 (1892), 1-321, ιδ. σσ. 109-10· τα χφφ του Παλατίου το 1954 μεταφέρθηκαν στην Σαλαμάνκα, βλ. OLIVIER, *Repertoire*, σ. 516. Φαίνεται πως υπήρχε ενδιαφέρον για τα ἔργα του Λυδού στην Κων/πολη του 12ου αι., καθώς και το *Περὶ μηνῶν* ἔργο του παραδίδεται από δύο κώδ., τους *Vat. gr. 1854* και *Vat. Pal. gr. 13* του ἔτους 1167, βλ. R. WUENSCH, *Ioannis Lydi liber de mensibus*, Teubner, Lipsiae, 1898 [ανατύπ. 1967], σ. XIII. Βλ. και την έκδ. αποσπασμάτων από τον ZURETTI, *CCAG*, XI,1, σσ. 147-66. Για τον Λυδό βλ. A. KALDELLIS, “The Religion of Ioannes Lydos”, *Phoenix* 57 (2003), 300-16, όπου συζητώνται ζητήματα σχετικά με την ορθοδοξία του σε σχέση με τα ἔργα *Περὶ διοσημειῶν* και *Περὶ μηνῶν*, και την μονογραφία του M. MAAS, *John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and politics in the age of Justinian*, Routledge, New York – London, 1992, όπου συζητεῖται εκτενῶς το παραπάνω ζήτημα, ενώ για το *Περὶ διοσημειῶν* βλ. ιδ. κεφ. 8, σσ. 89-96.

¹⁷⁴ Για τον κώδ. *Laur. Plut. 28,27* βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, στήλ. 52-53 και *CCAG*, I, σ. 4. Και στους δύο καταλόγους ο κώδ. χρονολογείται στον 11ο αι., βλ. ὅμως WILSON, *Scholars*, σ. 85, ο οποίος αναγνώρισε ὅτι προέρχεται από το χέρι του ἰδίου βιβλιογράφου που ἔγραψε τον περίφημο κώδ. της *Μεγίστης Συντάξεως* του Πτολεμαίου, τον κώδ. *Vat. gr. 1594* τον 9ο αι. Για τον κώδ. *Laur. Plut. 28,34* βλ. BANDINI, *Catalogus*, II, στήλ. 59-62 και *CCAG*, I, σσ. 60-72. PINGREE, *Hephaestionis Thebani apotelesmaticorum libri tres*, I, σσ. XIII-XIV (siglum L). Æ. BOER, *Heliodori, ut dicitur, in Paulum Alexandrinum Commentarium*, Teubner, Lipsiae, 1962, σ. IX (siglum L). Πρβλ. MARCHETTI, “La trasmissione”, σ. 123, η οποία υποθέτει ὅτι ο κώδ. μπορεί να αντεγράφη ἔχοντας ως πρότυπο κάποιο χφ. του 9ου αι.

164r-167r, siglum M), αποσπάσματα της *Τετραβίβλου* του Πτολεμαίου (φφ. 103r-106r, 148v, siglum L) και τον σχολιασμό της (φφ. 28v-58v) από τον ανώνυμο εξηγητή (ed. WOLF), αποσπάσματα από το *Περί Διοσημειῶν* έργο του Ιωάννη Λυδού (φφ. 110r-114r, 124r-130r, 153r-v, siglum F), καθώς και ποικίλα άλλα αστρολογικά αποσπάσματα ή σύντομα έργα, δηλ. *ψηφηφορίες* (φφ. 22v-23v: *ψηφος περι ἀρρωστούντων, ψηφος του Ἰφίλαι <sic> ἐπὶ τῶν κβ', ἑτέρα ψηφος του Ἰφίλε <sic>*), *ἡμερίδες*, όπως το ανέκδοτο ακόμη *Ἡμεροδρόμιον Πάππου τῶν διεπόντων καὶ πολευόντων* (φφ. 137r-v), χρονολογικά δεδομένα εκ της χρήσεως αστρολάβου για αστρολογικές προβλέψεις (φ. 143v: «*ἔτους ,ςυις' (= 907/8) ἔποχαι ἀπλανῶν ἐν τῇ ἀράχνη του ἀστρολάβου*»,¹⁷⁵ ἔπεται ο πίναξ με τα στοιχεία των 19 αστερων, π.χ. *ιβ' => ἀρκτοῦρος, ιγ' => βόρειος στέφανος, ιδ' => ἀντάρης*), ερμηνεία φυσικῶν φαινομένων («*ἄνεμοι, βροχαί, βρονταί, πρηστῆρες, αὐχμοί, λιμοί, λοιμοί, σεισμοί*» κλπ.) εν επιτομή εκ της Χαλδαϊκῆς φιλοσοφίας (φφ. 95r-98r) κ.ά.¹⁷⁶

Ὅπως εύκολα παρατηρούμε από τα παραπάνω, πολλά από τα περιεχόμενα των κώδ. ταυτίζονται ή μπορούν να συνδυαστούν με εκείνα που αναφέρει ο Ιταλικός, π.χ. στον *Laur. Plut. 28,27* υπάρχει το έργο του Μανέθωνος και στον *Laur. Plut. 28,34*η παράφραση του ποιήματος του Μαξίμου, την οποία αν και όχι *verbatim* χρησιμοποίησε πιθανότατα ως πηγή. Θεωρούμε επομένως ότι μπορούμε ίσως να συνδέσουμε την δραστηριότητα του Μιχαήλ Ιταλικού με τα δύο αυτά φλωρεντινά χφφ., στα οποία δεν είναι απίθανο ότι είχε πρόσβαση. Δεν αποκλείεται όμως ότι μπορεί να είχε πρόσβαση ασφαλώς και σε άλλους απολεσθέντες πια κώδικες.

Ὅπως και στην περίπτωση του Ιταλικού, αρνητική απέναντι στην αστρολογία ήταν και η στάση του Αλεξίου Α' Κομνηνού, όπως ιστορείται από την κόρη του Άννα Κομνηνή. Παρ' όλο αυτά, την ίδια περίοδο είναι γνωστή η δράση τεσσάρων αστρολόγων: του προαναφερθέντος για τα επιστημονικά του

¹⁷⁵ Το έτος 907/8 που αναφέρεται στο παραπάνω απόσπασμα δεν είναι απαραίτητο ότι αποτελεί ένδειξη για την χρονολόγηση του κώδ. στον 10ο αι., όπως πάρα πολύ επιφυλακτικά και διστακτικά προτείνει ο KROLL, *GGAG*, I, σ. 70 υποσημ. 1, διότι το πιθανότερο είναι ότι απλά το απόσπασμα αντεγράφη ως είχε εκ του πρωτοτύπου.

¹⁷⁶ Υπενθυμίζουμε εδώ ότι ο Ιταλικός είχε αναλάβει να εξηγήσει στον ίδιο μάλλον ανώνυμο επιστολογράφο (επ. 28) τα βασικά σημεία της Χαλδαϊκῆς φιλοσοφίας.

συγγράμματα Συμεών Σηθ που, όπως μαρτυρείται στην *Άλεξιάδα*, προέβλεψε και τον θάνατο του Νορμανδού Ροβέρτου Γυισκάρδου (1085), του Ελευθερίου Ζεβεληνού ωροσκόπια του οποίου έχουν διασωθεί, ενός Θεοδώρου Αλεξανδρινού που χρησιμοποιούσε αστρολογικές μεθόδους για να προβλέπει τα αποτελέσματα των ιπποδρομιών στον Ιππόδρομο της πρωτεύουσας και ενός Αθηναίου με το παρωνύμιο Κατανάγκης.¹⁷⁷ Η στάση του εγγονού του Αλεξίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνού απέναντι στην αστρολογία ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη. Ως γνωστόν ο Μανουήλ όχι μόνο συμβουλευόταν αστρολόγους πριν την λήψη σημαντικών αποφάσεων σε προσωπικά και κρατικά ζητήματα, αλλά ευνοούσε την καλλιέργεια της αστρολογίας και ήταν ένθερμος υποστηρικτής της. Αποτέλεσμα αυτής της εύνοιας είναι ότι επί της βασιλείας του συνετάχθησαν δύο μακροσκελείς και φλύαρες έμμετρες συνθέσεις από τον Ιωάννη Καματηρό, η μία εισαγωγική στο αντικείμενο της αστρολογίας, σε 4107 δεκαπεντασύλλαβους δημωδέστερου χαρακτήρα και η άλλη περί ζωδιακού κύκλου σε 1351 δωδεκασύλλαβους στίχους, αμφότερες αφιερωμένες στον Μανουήλ.¹⁷⁸ Παράλληλα, ένα εκτενές αστρολογικό

¹⁷⁷ Για μία διεξοδική και διεισδυτική ανάλυση της περιγραφής της Άννας Κομνηνής, της προσωπικότητας και του έργου των τεσσάρων αστρολόγων, αλλά και της στάσης του Αλεξίου απέναντι στην αστρολογία, βλ. P. MAGDALINO, “The Porphyrogenita and the Astrologers: A Commentary on *Alexiad* VI.7.1-7”, εις: C. DENDRINOS *et al.* (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Ashgate, Aldershot, 2003, αρ. 2, σσ. 15-31· IDEM, *L’Orthodoxie des Astrologues*, σσ. 99-104, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

¹⁷⁸ Το πρώτο ποίημα εξεδόθη από τον L. WEIGL, *Johannes Kamateros, Εισαγωγή άστρονομίας. Ein Kompendium griechischer Astronomie und Astrologie, Meteorologie und Ethnographie in politischen Versen*, Leipzig – Berlin, 1908 και το δεύτερο από τον E. MILLER, “Poèmes astronomiques de Théodore Prodrome et de Jean Camatère”, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* 23.2 (1872), 1-112, ιδ. σσ. 53-111. Για το πρώτο ποίημα βλ. F. BOLL, *Sphaira. Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder*, Teubner, Leipzig, 1903, σσ. 25-30, κυρίως L. WEIGL, *Studien zu dem unedierten astrologischen Lehrgedicht des Johannes Kamateros*, Würzburg, 1902, όπου ανάλυση των πηγών, της παιδείας, του ύφους και της γλώσσας. Επίσης, για μετρικές και γλωσσικές παρατηρήσεις στο ίδιο βλ. I. HILBERG, “Ein Accentgesetz der byzantinischen Jambographen”, *BZ* 7 (1898), 337-365, ιδ. σσ. 343, 348, 357-8 και E. TRAPP, “Ιωάννης Καματηρός και ο κανόνας τῆς Δημώδους Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας”, εις: Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (έπιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Βενετία, 1993, τόμ. 2, σσ. 89-96. Ακόμη, για ένα ενδιαφέρον χωρίο βλ. S.-G.

ποίημα αφιέρωσε στην σεβαστοκράτειρα Ειρήνη ο διδάσκαλος Κωνσταντίνος Μανασσής,¹⁷⁹ ενώ και ένας άλλος ελάχιστα γνωστός διδάσκαλος, ο Γεώργιος Αγιοτεσσαρακοντίτης, συνέθεσε ένα στιχούργημα δώδεκα δωδεκασυλλάβων για τα δώδεκα ζώδια.¹⁸⁰ Τέλος, από την ίδια εποχή προέρχονται τα δύο ωροσκόπια της στέψεως του Αλεξίου Α΄ (1 Απρ. 1081) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (31 Μαρ. 1143) στον κώδ. *Vat. gr. 1056*,¹⁸¹ καθώς και το ωροσκόπιο ενός Ιωάννου Συναδηνού, που είναι χρονολογημένο στις 5 Φεβρουαρίου 1153.¹⁸²

Πέραν του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο Μανουήλ για την αστρολογία προέβη και σε μία άλλη ενέργεια. Θέλοντας να υπερασπισθεί την αξία της στα μάτια των υπηκόων του συνέγραψε πραγματεία επί τούτου υπογραμμίζοντας ότι η αστρολογία στηρίζεται στην παρατήρηση και ερμηνεία των φυσικών νόμων και ως εκ τούτου η πρακτική της δεν ήταν αξιόμηπτος. Πίσω όμως από την κίνηση

MERCATI, “Nota a Giovanni Camatero (*Εἰσαγωγή ἀστρονομίας* v. 3750)”, *BZ* 26 (1926), 286-87 [=IDEM, *Collectanea*, I, σσ. 373-74]. Φαίνεται δε ότι το ποίημα αναγινω-σκόταν στα ανάκτορα σύμφωνα με την ερμηνεία που δίδει σε χωρίο της *Ἱστορίας* του Νικ. Χωνιάτη ο J. DRÄSEKE, “Zu Niketas Akominatos”, *BZ* 20 (1911), 101-105.

¹⁷⁹ Βλ. E. MILLER, “Poèmes astronomiques de Théodore Prodrome et de Jean Camatère”, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et d’autres bibliothèques* 23.2 (1872), 1-112, ιδ. σσ. 8-39. Αν και συχνά στην χειρόγραφη παράδοση αποδίδεται στον Θεόδωρο Πρόδρομο, προήλθε μάλλον από την γραφίδα του Κων. Μανασσή, βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 133, II.6, σ. 341, όπου οι παραπομπές και η σχετική επιχειρηματολογία.

¹⁸⁰ Η πιο πρόσφατη έκδοση του στιχουργήματος έγινε από τον BROWNING, “Ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας XI.31”, κείμεν. στις σσ. 514-515.

¹⁸¹ Βλ. D. PINGREE, “Gregory Chioniadēs and Palaeologan Astronomy”, *DOP* 18 (1964), 133-160, ιδ. σσ. 138-39 υποσημ. 29. Βλ. και *ODB*, II, s.v. Horoscope, υπό D. P(INGREE), σ. 948. Για τα κείμεν. που συνοδεύονται από ωροσκοπικά διαγράμματα και που διασώζουν μοναδικές εν πολλοίς πληροφορίες για τα γεγονότα αυτά, δηλ. τις ακριβείς ημερομηνίες, τον τόπο της αναγόρευσης του Μανουήλ, δηλ. την Μοψουεστία, τα μεσαιων. Μάμιστρα της Κιλικίας, ενώ η λήψη του μοναχικού σχήματος πριν τον θάνατό του με το όνομα Ματθαῖος επιβεβαιώνεται και από τον Γρηγόριο Αντίοχο, βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 13.I.6, σσ. 40-41) βλ. την έκδ. με διορθώσεις του P. SCHREINER, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, vol. I: *Einleitung und Text*, [CFHB, XII.1], Wien, 1975, αρ. 18, σσ. 171-72. Για τα ωροσκόπια και την σχετική τεχνική ορολογία πολύτιμη είναι η μονογραφία των O. NEUGEBAUER και H. B. VAN HOESEN, *Greek Horoscopes*, [Memoirs of the American Philosophical Society, vol. 48], Philadelphia, 1959, ανατύπ. 1987.

¹⁸² ANNE-LAURENCE CAUDANO, “An Astrological Handbook from the Reign of Manuel I Komnenos”, *Almagest* 3.2 (2012), 46-65.

αυτή έχει υποστηριχθεί ότι υποκρύπτονταν και πολιτικά κίνητρα. Η υπεράσπιση της «ορθοδοξίας» της αστρολογίας από τον αυτοκράτορα φαίνεται ότι είχε απήχηση σε ορισμένους κύκλους,¹⁸³ προκάλεσε όμως και αντιδράσεις. Βασικός εκφραστής της αντίδρασης υπήρξε ο *γραμματικός* Μιχαήλ Γλυκάς, ο οποίος προέβη σε λεπτομερή απάντηση και ανατροπή όλων των σχετικών επιχειρημάτων του αυτοκράτορος, αργότερα όμως τιμωρήθηκε με φυλάκιση και μερική τύφλωση.¹⁸⁴ Παρόμοια αντίδραση εντοπίζεται και στο σκωπτικό ποίημα

¹⁸³ CAUDANO, “An Astrological Handbook”, *passim*.

¹⁸⁴ Η πραγματεία του Μανουήλ εξεδόθη από τον F. CUMONT, στο F. CUMONT – F. BOLL, *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, vol. V, pars prior: *Codicum Romanorum*, σσ. 108-125 και η απάντηση του Γλυκά *αυτόθι*, σσ. 125-40, αλλά και από τον ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ κεφάλαια, Α΄*, σσ. 476-500. Για τις πολιτικές προεκτάσεις, λόγω των οποίων επέδειξε τόσο ζωνρό ενδιαφέρον ο Μανουήλ για την αστρολογία, τις οποίες δεν είναι κατάλληλο να αναλύσουμε εδώ βλ. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos*, σσ. 377-79· IDEM, “The Porphrogenita”, σσ. 28-31. Είναι όμως σημαντικό να σημειωθεί ότι η διάδοση, ίσως και διάσωση, της πραγματείας του Μανουήλ οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε ιδεολογικούς και πάλι σκοπούς και στις αντιγραφικές δραστηριότητες του Ιωάννη Αβραμίου και των μαθητών του κατά τον ύστερο 14ο αι., διότι ο Αβράμιος ως αστρολογικός σύμβουλος ενός άλλου αυτοκράτορος, του Ιωάννη Δ΄ Παλαιολόγου, είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να προπαγανδίσει την σημασία της αστρολογίας, βλ. D. PINGREE, “The Astrological School of John Abramius”, *DOP* 25 (1971), 189-215, ιδ. σ. 203. Η αντιπαράθεση του Μανουήλ Κομνηνού με τον Μιχαήλ Γλυκά κίνησε το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας και έλαβε ιδιαίτερος μεγάλη έκταση στην βιβλιογραφία, βλ. MAGDALINO, *L’Orthodoxie des Astrologues*, κεφ. V, σσ. 109-32. Βλ. ακόμη ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ – ΝΟΤΑΡΑ, “Όποῖον ἔστι μέρος τῆς ἀστρολογίας κακιζόμενόν τε καὶ ἀποτρόπαιον (Αστρολογία – Αστρονομία και οι σχετικές αντιλήψεις κατά τον ΙΒ΄ αἰώνα)”, εις: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ (ed.), *Byzantium in the 12th Century: Canon Law, State and Society*, [Δίπτυχα – Παράφυλλα, 3], Αθήνα, 1991, σσ. 447-63. Επίσης, τις εργασίες της ANNA MARIA IERACI BIO, “Astrologia e medicina nella polemica fra Manuele I Comneno e Michele Glikas”, *Sileno* 25 (1999), 79-96 και “Michele Glikas, «Sul contrasto fra astronomia e astrologia» (epist. 39 Eustr.)”, εις: T. CREAZZO – G. STRANO (eds.), *Atti del VI Congresso Nazionale dell’Associazione Italiana di Studi Bizantini*, Catania/Messina, 2-5 ottobre, 2000 [= *Sicilorum Gymnasium* N.S. 57 (2004)], σσ. 429-48. Πρβλ. DEMETRA GEORGE, “Manuel I Komnenos and Michael Glykas: A Twelfth-Century Defence and Refutation of Astrology”, *Culture and Cosmos* 5/1 (2001), 3-49. ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, “Μία εκ νέου προσέγγιση δύο γνωστών επιστολικών κειμένων του 12ου αι. περί αστρολογίας”, εις: *Λόγια και Δημόδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα. Πρακτικά Θ΄ Επιστημονικής Συνάντησης (11-13 Μαΐου 2000). Αφιέρωμα στον Εύδοξο Θ. Τσολάκη*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 193-210. Βλ. τέλος τα άρθρα των P. MAGDALINO, “Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th–12th Centuries)”, εις: MAGDALINO – MAVROUDI, *The Occult Sciences*, σσ. 119-162 και W. ADLER, “Did the Biblical Patriarchs Practise Astrology? Michael Glykas and Manuel I

των 28 ελεγειακών διστίχων (δηλ. 56 στίχ.), με τίτλο: *Eis ástronómon* [inc.: *Ástrolóγων ὄχ' ἄριστος ἔην καλέεσκ' ἐπὶ δαῖτα ...* – des.: *... λάθρη κατ' ástrolóγων μίσγειαι Ἀφροδίτῃ*], το οποίο παραδίδεται σε μία μικρή συλλογή επιγραμμάτων του 12ου αι. στον κυπριακό κώδ. *Vat. gr. 743*, του 14ου αι., φφ. 102r-103v και αποτελεί παρωδία ενός μη κατονομαζομένου αστρολόγου.¹⁸⁵

Ίσως υπό το πρίσμα της διαμάχης μεταξύ της αστρονομίας και της αστρολογίας στον 12ο αι. θα μπορούσε να ιδωθεί μία τρίτη κοσμολογική τάση που βρήκε πρόσφορο έδαφος την εποχή εκείνη. Όπως φαίνεται από τις πραγματείες που συνέθεσε κάποιος άγνωστος Πέτρος διάκονος και φιλόσοφος (βλ. Τόμ. Β', αρ. 175) υπό την αιγίδα του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1156-69) την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκε μία συνειδητή προσπάθεια από εκκλησιαστικούς κύκλους για την επιστροφή στην βιβλική και πατερική κοσμολογία, όπως αυτή εκφράστηκε καλύτερα από τον Μέγα Βασίλειο και τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη αργότερα, και δεν πρέσβευε κάτι άλλο πέρα από τα γνωστά περί του επιπέδου της γης κλπ.¹⁸⁶ Δεν είναι σαφές αν είχε μεγάλο αντίκτυπο, καθώς δεν έχουμε διαπιστώσει αντιδράσεις

Komnenos on Seth and Abraham”, σσ. 245-63. Η μετέπειτα τιμωρία του Γλυκά φαίνεται πως εν τέλει δεν είχε σχέση με την απόρριψη της αστρολογίας, αλλά πιθανότατα με την συμμετοχή του στην στάση του Θεοδώρου Στυππειώτη, βλ. Ο. KRESTEN, “Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes”, *JÖB* 27 (1978), 49-103, ιδ. Exkurs 5.2: Die Gründe der Verurteilung des Michael Glykas, σσ. 93-95.

¹⁸⁵ Για τον κώδ. βλ. R. DEVREESE, *Codices Vaticani Graeci 604-866*, in *Bibliotheca Vaticana*, 1950, σσ. 257-58 (με εσφαλμένη χρονολόγηση στον 16ο αι.) και κυρίως P. CANART, “Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: la chypriote 'bouclée'”, εις: *La Paleographie Grecque et Byzantine, Paris 21-24 octobre 1974*, CNRS, Paris, 1977, σσ. 303-21, ιδ. σ. 317 και πίν. 5 στη σ. 320. Για τη μικρή συλλογή των επιγραμμάτων του κώδ. *Vat. gr. 743* και την χρονολόγησή της στον 12ο αι. βλ. M. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, vol. 1, [Wiener Byzantinische Studien, 24/1], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003, σσ. 293-95.

¹⁸⁶ Βλ. ANNE TIHON, “Sul identità del astronomo Alim”, *Archives internationales d'histoire des sciences* 39 (Rome, 1989), 3-21 [=EADEM, *Études d'astronomie byzantine*, ch. IV], ιδ. σσ. 8, 13· EADEM, “Enseignement scientifique à Byzance”, *Organon* 24 (Wrocław, 1988), 89-108 [=EADEM, *Études d'astronomie byzantine*, ch. IX], ιδ. σ. 102 & n. 11· EADEM, “Astrological Promenade in Byzantium in the Early Byzantine Period”, εις: P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d'Or, Geneva, 2006, σσ. 265-290, ιδ. σ. 270. Πρβλ. ANNE-LAURENCE CAUDANO, “Un univers sphérique ou voûté? Survivance de la cosmologie antiochienne à Byzance (XIe et XII s.)”, *Byz* 78 (2008), 66-86.

στην τάση αυτή, πάντως δεν είχε συνέχεια, καθώς στις αρχές του 14ου αιώνα συντέλεστηκε μία μεγάλη άνθηση στον κλάδο της επιστημονικής αστρονομίας με πρωταγωνιστή τον *λογοθέτη του γενικού* Θεόδωρο Μετοχίτη.¹⁸⁷

4. ΑΡΜΟΝΙΚΗ

Όσον αφορά στην αρμονική, την αρχαία δηλ. μουσική θεωρία,¹⁸⁸ έμεινε σε όλη την βυζαντινή περίοδο βασισμένη στις πλατωνικές, νεοπλατωνικές και αριστοτελικές απόψεις (συμπεριλαμβανομένων των ψευδο-Αριστοτελείων *Προβλημάτων*)· πιο συγκεκριμένα σε εισαγωγές ή εξειδικευμένα εγχειρίδια, όπως εκείνα του μαθητή του Αριστοτέλους Αριστόξενου του Ταραντίνου (ca. 375/360 – post 320 π.Χ.), τα *Άρμονικά στοιχεῖα* και *Ρυθμικά στοιχεῖα* (που σώζεται αποσπασματικά), του Ευκλείδου, του Κλαυδίου Πτολεμαίου, του Νικομάχου Γερασηνού της νεοπυθαγόρειας σχολής, του Θέωνος του Σμυρναίου, του Κλεονίδου (2ος αι. μ.Χ.), του ψευδο-Πλουτάρχου (διάλογος με τίτλο *Περὶ μουσικῆς*), του Αριστείδου Κοϊντιλιανού (3ος/4ος αι. μ.Χ.) και του συγχρόνου του Γαυδεντίου, του Βακχείου Γέροντος (4ος αι. μ.Χ.), του Αλυπίου (4ος/5ος αι. μ.Χ.) και του *Αωνύμου Bellermannianus* (*terminus ante quem* ο 5ος/6ος αι. μ.Χ.), ενώ χρησιμοποιούνταν και τρεις ύμνοι του λυρικού ποιητή και μουσικού Μεσομήδους από την Κρήτη (2ος αι.

¹⁸⁷ Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 92. Βλ. και την έκδ. μέρους του έργου του Μετοχίτη *Στοιχείωσις ἀστρονομική* από τον BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*.

¹⁸⁸ Για την αρμονική παραμένει κλασική και αναντικατάστατη η μονογραφία του M. L. WEST, *Ancient Greek Music*, Clarendon Press, Oxford, 1992, ελλην. μτφρ. ΣΤ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, Αθήνα, 1999. Βλ. ακόμη τις μελέτες των A. BARKER, *The Science of Harmonics in Classical Greece*, Cambridge Univ. Press, 2007 και ST. HAGEL, *Ancient Greek Music. A New Technical History*, Cambridge Univ. Press, 2009. Πολύ χρήσιμο είναι το βιβλίο του TH. J. MATHIESEN, *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, Univ. of Nebraska Press, Lincoln – London, 1999. Για την μουσική στη Βυζαντινή περίοδο βλ. E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Clarendon Press, Oxford, 1962². Επίσης, το σχετικό κεφ. περί μουσικής του CHR. HANNICK εις HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σσ. 383-425. Πρβλ. AL. LINGAS, "Music", εις: ELIZABETH JEFFREYS *et al.* (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, σσ. 915-35, ενώ αρκετά στοιχεία για την μελέτη της αρμονικής στα πλαίσια της *τετρακτύος* δίδει στη συμβολή της στον ίδιο τόμο και η ANNE TIHON, "Numeracy and Science", σσ. 803-19, ιδ. σ. 809.

μ.Χ.), στο κείμενο των οποίων έχει διασωθεί η αρχαία μουσική σημειογραφία.¹⁸⁹ Το περί μουσικής έργο του επικουρείου Φιλοδήμου του Γαδαρηνού (1ος αι. π.Χ.), το οποίο σώζεται μόνο σε πάπυρο (PHerc. 1471), φαίνεται πως δεν ήταν γνωστό κατά την βυζαντινή περίοδο.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Τα πιο πολλά εκ των έργων αυτών έχουν εκδοθεί ήδη από την Αναγέννηση, βλ. M. MEIBOMIUS, *Antiquae Musicae Auctores Septem*, Amstelodami, 1652. Ευρύτερα διαδεδομένη είναι η εκδ. του C. JANUS (KARL VON JAN), *Musici Scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus, Bacchius, Gaudentius, Alypius, et melodiarum veterum quidquid exstat* και IDEM, *Supplementum, melodiarum reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1895-1899. Για τα *Προβλήματα*, μία συλλογή απορημάτων μαθηματικών, ιατρικής, μουσικής κ.ά., βλ. ROSS, *Αριστοτέλης*, σ. 11. Τώρα βλ. και SOPHIA KAPETANAKI – R. W. SHARPLES, *Pseudo-Aristoteles (Pseudo-Alexander), Supplementa Problematorum*, [Peripatoi, 20], De Gruyter, Berlin – New York, 2006. Για τα *Άρμονικά στοιχεία* του Αριστοξένου βλ. την έκδ. με αγγλ. μτφρ. και συνοδευτικά σχόλια του H. S. MACRAN, *The Harmonics of Aristoxenus*, Oxford at the Clarendon Press, 1902, ενώ για τα *Ρυθμικά στοιχεία* βλ. L. PEARSON, *Aristoxenus, Elementa Rhythmica. The Fragment of Book II and the Additional Evidence for Aristoxenean Rhythmic*, Oxford at Clarendon Press, 1990. Theory. Επίσης SOPHIE GIBSON, *Aristoxenus of Tarentum and The Birth of Musicology*, Routledge, New York – London, 2005. Ενδιαφέρον είναι και το άρθρο του A. BRANCACCI, “Aristosseno e lo statuto epistemologico della scienza armonica”, εις: G. GIANNANTONI – M. VEGETTI (eds.), *La scienza ellenistica. Atti delle tre giornate di studio tenutesi a Pavia dal 14 al 16 aprile 1982*, Bibliopolis, Napoli, 1984, σσ. 151-85. Για τα *Άρμονικά* του Πτολεμαίου βλ. την έκδ. του I. DÜRING, *Die Harmonienlehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg, 1930 και την αγγλ. μτφρ. και σχολ. του J. SOLOMON, *Ptolemy, Harmonics*, [Mnemosyne, Supplementa 203], Brill, Leiden – Boston – Köln, 2000. Ιταλ. μτφρ. με σχολ. έκαμε ο M. RAFFA, *La Scienza armonica di Claudio Tolomeo. Saggio critico, traduzione e commento*, Messina, 2002. Βλ. επίσης, A. BARKER, *Scientific Method in Ptolemy's Harmonics*, Cambridge Univ. Press, 2000. Για τα σχόλια του Πορφυρίου βλ. I. DÜRING, *Porphyrrios Kommentar zur Harmonienlehre des Ptolemaios*, Göteborg, 1932. Για τον Νικόμαχο βλ. την αγγλ. μτφρ. και σχολ. από την FLORA R. LEVIN, *The Manual of Harmonics of Nicomachus the Pythagorean*, Grand Rapids (U.S.A.), 1994. Για τον Αριστείδη βλ. R. P. WINNINGTON-INGRAM, *Aristidis Quintilianii de musica libri tres*, Teubner, Lipsiae, 1963. Για τον *Ανώνυμο* βλ. F. BELLERMANN, *Anonymi scriptio de musica, Bacchii Senioris introductio artis musicae*, Berolini, 1841· νεώτερη έκδ. από τον D. NAJOCK, *Anonyma de musica scripta Bellermaniana*, Teubner, Leipzig, 1975. Για τον ψευδο-Πλούταρχο βλ. H. WEIL – TH. REINACH, *Plutarque, de la musique. Édition critique et explicative*, Paris, 1900. Για την δραστηριότητα στον τομέα της αρμονικής στην Αλεξάνδρεια της Ελληνιστικής εποχής υπό από το φως νέων παπυρικών ευρημάτων βλ. L. PRAUSCELLO, *Singing Alexandria. Music between Practice and Textual Transmission*, [Mnemosyne, Supplementa 274], Brill, Leiden – Boston, 2006. Για μία αναλυτική παρουσίαση των έργων και του περιεχομένου τους βλ. MATHIESEN, *Apollo's Lyre*, σσ. 287-607.

¹⁹⁰ D. DELATTRE, *Philodème de Gadara. Sur la Musique, Livre IV*, 2 vols., Paris, 2007. Για το έργο του Φιλοδήμου στην μουσική βλ. ακόμη M. GIGANTE, *Philodemus in Italy. The Books from Herculaneum*, transl. by DIRK OBBINK, Ann Arbor, The Univ. of Michigan Press, 1995, σσ. 29-31. Για τις συνθήκες της ανεύρεσης του συγκεκριμένου έργου σε πάπυρο και την ιστορία της βιβλιοθήκης του Οίκου

Κατά τον 12ο αι. δεν συνετέθησαν πρωτότυπες πραγματείες περί αρμονικής,¹⁹¹ υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες για την σπουδή και την διδασκαλία της. Ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο οποίος δίδασκε τα αντικείμενα της *τετρακτύος*, σε επιστολή του προς τον *έφορο* Θεοφάνη αναφέρεται εκτεταμένα μεταξύ άλλων και σε αυτό το αντικείμενο.¹⁹² Επίσης, σε άλλη του επιστολή προς τον ιατρό Λειψιώτη αναφέρει ότι διεξήλθε το έργο του Αριστεΐδη Κοϊντιλιανού.¹⁹³

στην Ηράκλεια (*Herculaneum*), όπου ανήκε, βλ. D. SIDER, “The Books of the Villa of the Papyri”, εις: MANTHA ZARMAKOUPH (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum. Archaeology, Reception and Digital Reconstruction*, [Sozomena. Studies in the Recovery of Ancient Texts, vol. 1], De Gruyter, Berlin-New York, 2010, σσ. 115-127, εδώ σ. 120.

¹⁹¹ Ουσιαστικά μετά τον *Ανώνυμο Heiberg*, ο οποίος στο *Quadrivium* του αξιοποίησε τις αρχαίες πηγές και ενδεχομένως επεξεργάστηκε και μία ακόμη διδακτική συγγραφή περί μουσικών διαστημάτων που παραδίδεται από τον κώδ. *Matritensis 4692* (olim N 62) του έτους 1460, και ορισμένες επιστολές και μικρές πραγματείες του Ψελλού φθάνουμε στην Παλαιολογία περίοδο, όταν ασχολήθηκαν με το αντικείμενο ο Νικηφ. Γρηγοράς, ο Ιω. Πεδιάσιμος και κυρίως ο Γεώργιος Παχυμέρης και ο Μανουήλ Βρυέννιος, βλ. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σσ. 388-400.

¹⁹² Βλ. GAUTIER, *Michel Italikos* (ο εκδ. χρονολογεί την επιστολή μεταξύ των ετών 1118 και 1133), σσ. 158.15-23: «... φιλοτιμουμαι την τράπεζαν και καταυλῶ τοῖς μέλεσι και καταθέλω τοῖς κρούμασιν και συνέχω ρυθμοῖς, και νῦν μὲν τὴν χρωματικὴν ἄδω, νῦν δὲ τὴν σύντονον μουσικὴν ἀναβάλλομαι, νῦν δὲ τὴν ἀρμονικὴν ἀρμόττομαι χάριν και ἅπαν γένος βαρβίτων ἀνάπτομαι, ἐποποιητικόν, τραγικόν, κωμικόν, σατυρικόν, και οὔτε ἡ λύρα Ὀρφέως ἄπεστι τῆς εὐωχίας ... και ὅσοι τῶν ἐκείνης μελῶν ἀποπνεύουσιν.» Οι υπογραμμισμένοι ὀροι ἀφοροῦν σε μουσικὲς πρακτικὲς ἢ ὄργανα (βάρβιτος). Ο ὀρος *χρωματικὸς* προέρχεται σαφῶς ἀπὸ τὴν θεωρία τῆς ἀρμονικῆς και ἀπαντᾷ πολλὰκις στὸν Αριστόξενο, τὸν Κλεονίδη και τὸν Αριστ. Κοϊντιλιανό, βλ. ειδικὰ Η. HUSMANN, “Chromatik und Enharmonik in der byzantinischen Musik”, *Byz 51* (1981), 179-88.

¹⁹³ Βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 206.10-207.4: «Ἐπεξῆλθον ἂν ... περὶ μέτρων και τομῶν και παθῶν ... ὅσα τε Ἑφαιστίων και ὀπόσα ὁ Κοϊντιλιανός (sic) Ἀριστεΐδης γεγράφατον, ὁ μὲν γραμματικῶς, ὁ δὲ μουσικῶς, ἐπεὶ και ὁ μὲν γραμματικὸς, ὁ δὲ μουσικὸς, ἔχει δὲ και τίνα συγγένειαν ἢ γραμματικὴ πρὸς τὴν μουσικὴν, μᾶλλον δὲ ἀρχιτεκτονικωτέρα μουσικὴ τῆς γραμματικῆς, ὡσπερ ἰατρικὴ <τῆς> φυσικῆς και γεωμετρία τῆς ὀπτικῆς.» Εδῶ ὁ Ιταλικός, κάνοντας χρῆση ἐξαιρετικὰ σπανίου τύπου *ἀρχιτεκτονικωτέρα* ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ μουσικὴ εἶναι πιο πολὺπλοκο και θεμελιώδες αντικείμενο ἀπὸ τὴν γραμματικὴ. Απ' ὅσον ἐρευνήσαμε με τὴν βοήθεια τοῦ TLG (CD-ROM ed.), ὁ συγκριτικὸς αὐτὸς βαθμὸς τοῦ ἐπιθέτου *ἀρχιτεκτονικὸς* ἀπαντᾷ ἄλλες οκτῶ μόνον φορές στὴν ἀρχαία και μεσαιων. Ἑλληνικὴ γραμματεία: μία φορά στο ὑπόμνημα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως στα *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* τοῦ Αριστοτέλους και τρεῖς στο ὑπόμνημά του στα *Μεταφυσικά*, μία φορά στο ὑπόμνημα τοῦ Συριανοῦ και και δύο στο ὑπόμνημα τοῦ Ἀσκληπιού *Μεταφυσικά* ἐπίσης, και τέλος μία φορά στο ὑπόμνημα τοῦ Πρόκλου στὸν *Κρατύλο* τοῦ Πλάτωνος.

Η επόμενη αναφορά μας εντοπίζεται στο γνωστό χωρίο από την *έκφραση* του ναού των Αγίων Αποστόλων του Νικολάου Μεσαρίτη, ο οποίος τονίζει ότι η σπουδή της αρμονικής βρισκόταν σε πλήρη άνθηση. Πολλοί από τον όμιλο των νέων που φοιτούσε στο σχολείο ασχολούνταν με το αντικείμενο αυτό και συνδιαλέγονταν μεταξύ τους αναφερόμενοι σε τεχνικούς όρους (π.χ. *επίτριτος*, *ήμιόλιος* κ.ά.) ακατανόητους στον καθημερινό άνθρωπο.¹⁹⁴ Ο Μεσαρίτης, ασχέτως αν ο ίδιος κατανοούσε τους όρους αυτούς, σύμφωνα με την κριτική του Egon Wellesz, φαίνεται ότι είχε υπ' όψιν του και εμπνεύστηκε από έργα, όπως τα ψευδο-Αριστοτέλεια *Προβλήματα* και τα εισαγωγικά εγχειρίδια του Γαυδεντίου και του Νικομάχου Γερασηνού.¹⁹⁵ Στον 12ο αι. και άλλοι λόγιοι πέραν του Μεσαρίτη δείχνουν μία εξοικείωση με μουσικά θέματα και γνωρίζουν ορισμένους από τους αρχαίους θεωρητικούς της αρμονικής. Ο διάκονος Ιωάννης Γαληνός στα αλληγορικά σχόλιά του στην *Θεογονία* του Ησιόδου παραπέμπει στο τρίτο βιβλίο των *Άρμονικῶν* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, ενώ και σε άλλο σημείο του έργου του δείχνει μία στοιχειώδη γνώση θεωρητικῶν ζητημάτων της αρμονικής.¹⁹⁶ Παρόμοια γνώση επιδεικνύει και ο

¹⁹⁴ DOWNEY, "Nicholas Mesarites", § XLII.8-9, σ. 917: «*Ἐγγύς που τούτων τοὺς περὶ φθόγγων καὶ ἀρμονίας ... κατακούσειας οὖν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλων διαπορούντων, ἀσύνηθή τινα τοῖς πολλοῖς καὶ ἀκατακρόατα, νήτας ἀντὶ χορδῶν ὑπάτάς τε καὶ παρυπάτας, μέσας καὶ παραμέσας προσφθεγγομένων ἀλλήλοις, καὶ πῶς ὁ μὲν διὰ τεσσάρων παρ' αὐτοῖς ἐπονομαζόμενος συμφώνως τοῖς ἀριθμητικοῖς ἐπίτριτος ὀνομάζεται, ὁ δὲ διὰ πέντε καλούμενος ἡμιόλιός τις εἶναι τούτοις δοκεῖ, τῶ τῶν ἀριθμητικῶν διὰ πέντε ἀπεναντίας ἰστάμενος· ἵνα τὶ τὴ ὀγδόη διὰ πασῶν ἐπικέκληται καὶ πῶς ὁ τῶν ἤχων πρῶτος ἐν αὐτῇ κυριώτατος ἐφευρίσκειται, καὶ ὅπως ἡ πεντεκαιδεκάτη τούτοις χορδῆ δις διὰ πασῶν ἐπωνόμασται καὶ πεντεκαιδεκάχορδον ἐν ἑξκαιδεκαχόρδῳ τὸ σύμπαν ὄργανον ὀνομάζεται.*». Για τον σχολ. του χωρίου βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σσ. 62-63 και 364.

¹⁹⁵ Βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σ. 63, ο οποίος αναφέρεται στις πηγές του Μεσαρίτη, όπως αυτές προκύπτουν από το κριτικό υπόμνημα του HEISENBERG, *Grabeskirche und Apostelkirche*, II, σ. 94.

¹⁹⁶ Βλ. H. FLACH, *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886, σ. 335.17-19: «... *ψοφοῦσι μὲν οὖν* (scil. τὰ μέγιστα καὶ τιμιώτατα τῶν οὐρανίων σωμάτων) *καὶ κατὰ τὴν κρείττω τῶν ἀρμονιῶν μεθαρμόζονται, ὡς Πτολεμαίῳ τε δοκεῖ ἐν τῷ τρίτῳ τῶν ἀρμονικῶν, καὶ πρό γε τούτου Πυθαγόρα.*...». Το αντίστοιχο απόσπασμα της Πυθαγόρειας σχολής, επίκεντρο της θεωρίας ότι τα ουράνια σώματα παράγουν ήχους (*ψοφοῦσι*) κατά την κίνησή τους για την οποία ισχύουν οι κανόνες της αρμονικής, είχε πιθανότατα υπ' όψιν ο Γαληνός μέσω του έργου του Αριστοτέλους *De caelo*, βλ. H. DIELS – W. KRANZ, *Die Fragmente die*

Μιχαήλ Εφέσιος.¹⁹⁷ Επιπλέον, στα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη στα *Έργα και ημέραι* του Ασκραίου ευρίσκεται ένα χωρίο δάνειο από τον Αριστόξενο.¹⁹⁸ Το ίδιο απαντά και στην *Έξήγησίν* του στην *Ιλιάδα*, όπου εντοπίζεται και ένα ακόμη δάνειο από τον Αριστείδη Κοϊντιλιανό.¹⁹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τζέτζης στα σχόλιά του στον *Πλουίτο* χρησιμοποίησε για την επεξήγηση λέξεως μια ωραία μεταφορά από τον χώρο της μουσικής.²⁰⁰ Παράλληλα, ο σύγχρονός του Ευστάθιος Θεσσαλονίκης δεν

Vorsokratiker, vol. I, Berlin, 1951⁶, ανατύπ. 1966, αρ. 45, απόσπ. Β 35. Βλ. τώρα και την πραγμάτευση του θέματος από τον C. A. HUFFMAN, *Philolaus of Croton, Pythagorean and Presocratic. A Commentary of the Fragments and Testimonia with Interpretative Essays*, Cambridge Univ. Press, 1993, σσ. 279-83. Επιστρέφοντας στον Γαληνό, αξίζει να σημειωθεί ότι η σχετική εξοικείωσή του με την θεωρία της αρμονικής προκύπτει από την αναφορά του στην στενότερη συνάφειά της με την αριθμητική και την χρήση τεχνικών όρων, βλ. FLACH, σ. 304.15-18: «*Μελομένην δέ και Τερψιχόρην άκουστέον τήν τε μουσικήν και τήν άριθμητικήν· τούς γάρ λόγους τών άρμονιών ή άριθμητική δίδωσιν· οϊον τον ήμιόλιον ή τον επίτριτον και τās συμφωνίας αύτη άρμόζεται...*». Την ίδια στενή σχέση τονίζει κι ο Ευστράτιος Νικαίας, βλ. G. HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [CAG, XX], Berlin, 1892, σ. 368.5.

¹⁹⁷ HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis in Ethica Nicomachea commentaria*, σσ. 561.49-562.18.

¹⁹⁸ Βλ. TH. GAISFORD, *Poetae Minores Graeci*, vol. II, σ. 150.7-8, σχολ. στίχ. 190: «*Αιδώς και αισχύνη κατά Αριστόξενον τον μουσικόν διαφέρουσιν*» σ. 212.14-15, σχολ. στίχ. 316: «*Και ό μέν μουσικός Αριστόξενος αισχύνης οϊδε και αιδούς διαφοράν, ...*» (πρβλ. και την επόμ. υποσημ.). Βλ. και τα όσα αναφέρει ο Τζέτζης, σ. 420.26-27, σχολ. στίχ. 767: «*Καπνούς Προκλικούς άρμονικούς ένθάδε, / και τούς άριθμούς ει σκοπεϊν θέλεις, σκοπει.*», όπου η ειρωνεία του (η λέξη καπνός εδώ με την σημασία της φλυαρίας, βλ. LSJ⁹, s.v. καπνός, σ. 876) στρέφεται προς την εξήγηση του Πρόκλου στον ίδιο στίχο του Ησιόδου με βάση νεοπυθαγόρειες μαθηματικές και μουσικές πηγές.

¹⁹⁹ Βλ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Έξήγησις*, σ. 310.5: «*Διαφέρει αιδώς και αισχύνη καθά πού φησι ό μουσικός Αριστόξενος*»· βλ. σ. 395.6-10 για το δάνειο από τον Αριστ. Κοϊντ.: «*... τῶ Κρόνω άφορίζουσι τὰ ψυχρά ... τὰ δ' εϋκρατα πάντα Διῖ και ήλίω.*». Παρατηρούμε ότι και στις δύο αυτές περιπτώσεις ο Τζέτζης αντλεί πάλι μεν από μουσικά εγχειρίδια, αλλά το ενδιαφέρον του δεν εστιάζεται σε αμιγώς μουσικά θέματα.

²⁰⁰ Βλ. LYDIA MASSA-POSITANO, O. HOLWERDA, W.J.W. KOSTER, *Jo. Tzetzae Commentarii in Aristophanem*, Pars IV,1: *Prolegomena et Commentarium in Plutum*, [Scripta Academica Groningiana, IV.1], Groningen-Amsterdam, 1960, σ. 68,1-21: «*παραπλήγα: παράφρονα, από μεταφοράς τής μουσικής τής παρά τό δέον πληττομένης και κρουομένης· εοικε γάρ και ό άνθρωπος τριχόρδω λύρα κατά τό λογικόν, θυμικόν και έπιθυμητικόν. όταν οϋν κυριεύση τό λογικόν του θυμικού και έπιθυμητικού, τότε εύρύθμως άδει ή τοιαύτη χορδή, ήγουν λέγει λόγους συνετούς και έμμελεις. όταν δε κυριεύσωσι τό τε θυμικόν και έπιθυμητικόν του λογικού, τότε λέγομεν "παραπλήττει", έξ οϋ και ό παράπληξ. ίνα δέ τήν ύπερβολήν τής φιλαργυρίας σημάνη προκεκριμένης και τών χρηστών φίλων, "παραπλήγα", ήτοι τον άφρονα και μωρόν, από τών κρουμάτων τών διαπεπτοκότων του έναρμονίου λυρισμοϋ. άληθώς γάρ ή ασωτία παραπεπληγμένη έστι διάνοια.*».

υπολείπεται σε παρόμοιες παραπομπές και δάνεια. Έτσι, αναφέρεται ονομαστικά ο μουσικός *Ἀριστοξένος* (ed. VAN DER VALK, III.486.6) –ο επιθ. προσδιορισμός τίθεται προφανώς για την διάκρισή του από τον Κυρηναίο φιλόσοφο (III.271.17)– όχι για μουσικό ζήτημα στην συγκεκριμένη περίπτωση όμως, αλλά για γραμματικό. Πηγή του λογίου ιεράρχη στον πρόλογο των σχολίων του στον Πίνδαρο απετέλεσε το έργο του Αριστοξένου,²⁰¹ το έργο του Πτολεμαίου, ο οποίος αναφέρεται ρητά σε μία περίπτωση,²⁰² ενώ εντοπίζεται και απόηχος από την πραγματεία του Ευκλείδου.²⁰³

Απόδειξη της σπουδής και της χρήσης των παραπάνω έργων τον 12ο αι. συνιστά και η αντιγραφική δραστηριότητα που συντελέστηκε την περίοδο αυτή, κατά την οποία παρήχθησαν δύο σημαντικοί κώδ. μουσικού περιεχομένου, αμφότεροι αποκείμενοι τώρα στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Ο πρώτος είναι ο κώδ. *Marc. gr. VI,3*, κτήμα κάποτε του καρδηνάλιου Βησσαρίωνος, που παραδίδει το εγχειρίδιο αρμονικής του Ευκλείδου και την *Κατατομή κανόνος* του ίδιου, καθώς και τα αντίστοιχα εγχειρίδια του Αριστοξένου (μαζί με ορισμένα *fragmenta* εκ των *Ρυθμικῶν στοιχείων* του), του Αλυπίου και του Γαυδεντίου. Στις ευρείες επίσης ώες προστέθηκαν από λίγο μεταγενέστερα χέρια, πιθανότατα του 13ου αι., τα έργα του Αριστείδη Κοϊντιλιανού, του λεγομένου *Αωνύμου Bellermannianus*, του Νικομάχου Γερασηνού και του Βακχείου Γέροντος.²⁰⁴ Ο δεύτερος κώδ. είναι ο κομψός και επιμελημένος *Marc. gr. VI,10*, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αι.

²⁰¹ Βλ. Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar. Einleitung, kritischer Text, Indices*, Göttingen, 1991, σ. 5.7-14.

²⁰² VAN DER VALK, *Eustathii Thessalonicensis Commentarii*, vol. IV, σ. 770.14: «... καθὰ ἡ ᾄσις ἢ ἀρμονικὴ ἢ παρὰ Πτολεμαίῳ, ἢ δηλοῦσα τὴν ᾠδὴν...». Πρβλ. σ. 508.2-3: «... ἢ δέ (scil. ᾄσις) κατὰ τοὺς Ἀρμονικοὺς, ἐπεὶ ἐκ τοῦ ᾄδω ᾄσω γίνεται, ἄλλως ἔχει τὴν κράσιν...». Πρόκειται στο δεύτερο χωρίο για γραμματικό πάλι ζήτημα, για το οποίο ο Ευστάθιος αντλεί το υλικό του από τους θεωρητικούς της αρμονικής, πιθανώς δε τον Πτολεμαίο, όπως προτείνει ο εκδ. στο κριτικό του υπόμνημα. Ενδεχομένως με το περιληπτικό ουσιαστικό *ἢ ἀρμονικὴ σοφία*, βλ. τόμ. I, σ. 14.21 εννοούνται πάλι οι συγγραφείς θεωρητικῶν εγχειριδίων μουσικής.

²⁰³ VAN DER VALK, *Eustathii Thessalonicensis Commentarii*, vol. III, σ.137.20.

²⁰⁴ Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. II: *Codices qui in Sextam Septimam atque Octavam Classem Includuntur Continens*, Instituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1960, σσ. 6-7. JANUS, *Musici Scriptores Graeci*, σσ. XVI-XXIV. PEARSON, *Aristoxenus, Elementa Rhythmica*, σ. XII (siglum M). MATHIESEN, *Apollo's Lyre*, σσ. 296, 367, 393, 585, 594, 660.

και παραδίδει το δημοφιλέστατο εγχειρίδιο του Πτολεμαίου με τον σχολιασμό του Πορφυρίου επ' αυτού, καθώς και τις πραγματείες του ψευδο-Πλουτάρχου, του Αριστείδη Κοϊντιλιανού, του *Ανωνύμου Bellermannianus*, του Βακχείου Γέροντος –η οποία είναι συντεθειμένη υπό μορφήν ερωταποκρίσεων– μαζί με την εξήγηση τινός Διονυσίου (10ος αι. μ.Χ.), αλλά και τους τρεις ύμνους του Μεσομήδη.²⁰⁵ Τα έργα του Κλεονίδου, του Ευκλείδου, του Γαυδεντίου, του Θέωνος Σμυρναίου, του Αριστοξένου και του Πτολεμαίου παραδίδονται και από ένα άλλο χφ. του 12ου αι., τον κώδ. *Vat. gr. 2338*, ο οποίος είναι όμως λίγο νεώτερος του μαρκιανού κώδ. *VI.3* και αποτελεί τον υπαρχέτυπο κώδ. της χειρόγραφης παράδοσης στην περίπτωση αρκετών εκ των έργων που περιέχει.²⁰⁶ Η σημασία δε των τριών αυτών χφφ για την ιστορία της αρμονικής στο Βυζάντιο έγκειται στο ότι αποτελούν, απ' όσο κατέστη εφικτό να ερευνησουμε, τους αρχαιότερους μάρτυρες όλων των έργων που

²⁰⁵ ΜΙΟΝΙ, *Codices Graeci Manuscripti*, vol. II, σσ. 12-13. JANUS, *Musici Scriptores Graeci*, σσ. XI-XVI. DÜRING, *Porphyrus Kommentar*, σσ. XIV, XVIII-XIX (siglum M). Ο WINNINGTON-INGRAM, *Aristidis Quintiliani*, σσ. VIII, XII-XIII [και με τέσσερεις πίνακες στο τέλος του βιβλίου που αναπαράγονται τα φφ. 150r, 152r, 153r, 153v] χρονολογεί τον κώδ. στον 13ο-14ο αι. (siglum V). WEIL – REINACH, *Plutarque*, σ. XLI (siglum V). MATHIESEN, *Apollo's Lyre*, σσ. 296, 432, 512, 524, 585, 662, 664. SOLOMON, *Ptolemy, Harmonics*, σ. 2. Η πραγματεία του Διονυσίου (inc. Τῆ μουσικῆ τέχνη ...) στα χφφ συνήθως προσγράφεται στον Βακχείο Γέροντα (inc. Μουσικὴ τίς ἐστίν ...), βλ. ΧΡ. ΤΕΡΖΗΣ, *Διονυσίου <Τέχνη μουσική>, εισαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια – κριτική έκδοση*, [Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, 11], Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι, 2010, κείμε. σσ. 4-18 με αντικρυστή νεοελλην. απόδοση, σχόλια 21-228. Η χρονολόγηση του Διονυσίου στον 10ο αι. επί της βασιλείας του Κων/νου Ζ' Πορφυρογεννήτου τεκμαίρεται βάσει του συνοδευτικού επιγράμματος που υπάρχει και στον κώδ. *Marc. gr. VI, 10*, φ. 205r (inc. Τῆς μουσικῆς ἔλεξε Βακχεῖος γέρων..., ed. JANUS, *ό.π.*, σ. 285. COUGNY, *Epigrammatum Anthologia Palatina*, vol. III, cap. III, αρ. 244, σ. 331), βλ. ΤΕΡΖΗΣ, *ό.π.*, σσ. 15*-30*, και ιδ. 26* κ.ε. Σημειωτέον ότι ο ΤΕΡΖΗΣ, *ό.π.*, σσ. 132*-134*, χρονολογεί το χφ. στον 13ο αι.

²⁰⁶ Ο *Vat. gr. 2338* συγκαταλέγεται στους ακαταλογογράφητους ακόμη κώδ. του Βατικανού, βλ. CANART – PERI, *Sussidi bibliografici*, σ. 702. Ευρισκόταν δε στην βιβλιοθήκη του Βατικανού ήδη από το 1518, βλ. M. L. SOSOWER – D. F. JACKSON – A. MANFREDI, *Index seu inventarium Bibliothecae Vaticanae divi Leonis Pontificis optimi anno 1518 c. series Graeca*, [Studi e Testi, 427], Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2006, αρ. 319, σ. 40. Βλ. κυρίως όμως J. SOLOMON, "Vaticanus gr. 2338 and the *Εισαγωγή Ἀρμονική*", *Philologus* 127 (1983), 247-53 και MATHIESEN, *Apollo's Lyre*, σσ. 296 και υποσημ. 17 όπου περισσότερη βιβλιογραφία, 367, 499, 661.

παραδίδουν.²⁰⁷ Είναι σημαντικό να προσθέσουμε ότι οι κώδ. αυτοί ευρίσκονται στην πρωτεύουσα κατά τον 13ο και 14ο αι., όταν διαδραμάτισαν και έναν ακόμη ρόλο. Προκύπτει λοιπόν ότι στα πλαίσια της ενασχόλησής τους με το αντικείμενο της αρμονικής ο Μάξιμος Πλανούδης, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Μανουήλ Βρυέννιος και ο Νικηφόρος Γρηγοράς αντιπαρέβαλαν τις γραφές τους και τους χρησιμοποίησαν ως πρότυπα για την σύνθεση κωδίκων με πληρέστερο περιεχόμενο.²⁰⁸

Ωστόσο, είναι σαφές ότι η σπουδή της αρχαίας μουσικής επιστήμης κατά την Βυζαντινή περίοδο παρέμεινε ένα κατά βάση θεωρητικό ζήτημα, χωρίς δηλ. να συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένα θέματα τεχνικής φύσεως ή σύγχρονες πρακτικές εφαρμογές. Καθώς δεν έχει διασωθεί κοσμική μουσική από την Βυζαντινή περίοδο, πρέπει εκ των πραγμάτων να σταχυολογήσουμε τέτοιου είδους πληροφορίες σχετικές με τη χρήση μουσικών οργάνων σε πολεμικές εκστρατείες, σε τελετές και εορτές της αυτοκρατορικής αυλής, στα θεάματα του ιπποδρόμου και σε εκδηλώσεις του καθημερινού βίου στις γραπτές πηγές της περιόδου και να ανατρέξουμε επίσης σε αναπαραστάσεις σε έργα τέχνης (κυρίως σε τοιχογραφίες ναών και σε μικρογραφίες χειρογράφων) ή ακόμη και σε υλικά ευρήματα, όταν

²⁰⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι σώζονται αποσπάσματα –τα οποία όμως δεν παραδίδονται από κάποιο γνωστό κώδ.–, των *Ρυθμικῶν στοιχείων* του Αριστοξένου σε πάπυρο της Οξυρύγχου (3ος αι. μ.Χ.), edd. B. P. GRENFELL – A. S. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. I, London, 1898, αρ. IX, σσ. 14-21, pl. III. Πρβλ. WILLIS, “A Census of Literary Papyri from Egypt”, πίν. VII, σ. 224 και MONTEVECCHI, *La papirologia*, σ. 345.

²⁰⁸ MATHIESEN, *Apollo's Lyre*, σσ. 651, 660-62. Επίσης, για την μεταγενέστερη τύχη των χφφ αυτών IDEM, “Hermes or Clio? The Transmission of Ancient Greek Music Theory”, εις: BARBARA R. HANNING – NANCY K. BAKER (eds.), *Musical Humanism and Its Legacy. Essays in Honor of Claude V. Palisca*, [Festschrift Series, 11], New York, 1992, σσ. 3-35, ιδ. 11-15. Ο PEARSON, *Aristoxenus*, σ. XII, επίσης τονίζει ότι τα μουσικά κείμενα στον κώδ. *Vat. gr. 191* προέρχονται εμφανώς από τον *Marc. gr. VI,3*, αλλά είναι πληρέστερα, γεγονός που σημαίνει ότι αντιγράφηκαν προτού εκπέσουν φφ. από τον τελευταίο. Ειδικά για την χρήση του κώδ. *Marc. gr. VI,10* από τον Γρηγορά βλ. INMACULADA PÉREZ MARTÍN, “Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus Graecus 228)”, *MHMH, Revista internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas*, 4 (2004) 197-219, ιδ. σ. 207. Για την ενασχόληση του Γρηγορά με την αρμονική βλ. την επιστολή του προς τον σεβαστό Μιχαήλ Καλοειδά που χρονολογείται μετά το 1331/32, ed. P.A.M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, vol. II, Matino, 1982, επ. 114, σσ. 298-302.

σπανιότερα υπάρχουν.²⁰⁹ Ο Ευστάθιος, παραδείγματος χάριν, κάνει συχνά στα σχόλιά του στα ομηρικά έπη παρεκβάσεις για την ετυμολογία «μουσικών» λέξεων. Αναφέρεται ακόμη σε σχετικά μυθολογικά και ιστορικά γεγονότα ή επιπλέον δίδει πληροφορίες για διάσημους μουσικούς της αρχαιότητας και την διδασκαλία της μουσικής, για μουσικά όργανα, τεχνικές και χορούς, κάνοντας όμως και τις συνήθεις αναφορές του σε σύγχρονα ζητήματα.²¹⁰ Παρομοίως και ο Μιχαήλ Χωνιάτης ξεκινά μία, ανέκδοτη ακόμη, κατήχησή του με παρομοίωση εμπνευσμένη από τον χώρο της μουσικής.²¹¹ Πολύ πιο ενδιαφέρουσα είναι όμως η

²⁰⁹ Βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σσ. 46-122. Για το ρόλο της μουσικής στις επίσημες τελετές βλ. και J. HANDSCHIN, *Das Zeremonienwerk Kaiser Konstantins und die singbare Dichtung*, Basel, 1942. Για την ορολογία την σχετική με την μουσική, το τραγούδι και τον χορό μέσα από την ποίηση του Θεοδώρου και του «Μαγγανείου» Προδρόμου βλ. I. VASSIS, “Das Vokabular des Festes in der mittelbyzantinischen Hofdichtung”, εις: S. KOTZABASSI – G. MAVROMATIS (eds.), *Realia Byzantina*, [Byzantinisches Archiv, 22], De Gruyter, Berlin-New York, 2009, σσ. 293-301. Για άλλες λογοτεχνικές πηγές βλ. B. SCHARTAU, “On collecting ‘Testimonia’ of Byzantine musical practice, I”, *Cahiers de l’Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 57 (1988), 159-66· “‘Testimonia’ of Byzantine musical practice, chiefly collected from non musical (literary) sources, II”, *Cahiers de l’Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 72 (2001), 3-10, όπου αναφορές σε χωρία της Άννας Κομνηνής, του Ιω. Κιννάμου, του Ευσταθίου Θεσ/νίκης και του Νικ. Χωνιάτη· “‘Testimonia’, III.”, *Cahiers de l’Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 68 (1998), 159-66. Για τις αναπαραστάσεις του χορού των ψαλτών σε έργα τέχνης της Παλαιολόγειας περιόδου βλ. N. MORAN, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, [Byzantina Neerlandica, 9], Brill, Leiden, 1986, και κυρίως την εξαιρετικά ενδελεχή μονογραφία που εκπόνησε ο Ν. ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινά μουσικά όργανα*, [Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις, 6], Αθήνα, 2007, ιδ. σσ. 155-265, ο οποίος εξήντησε το θέμα αξιοποιώντας με τον καλύτερο τρόπο τον συνδυασμό των μαρτυριών από γραπτές και μνημειακές πηγές. Για ένα σπάνιο εύρημα, μία κιθάρα από τον 10ο/11ο αι. που ανέκλυψε στις ανασκαφές της Κορίνθου βλ. Φ. ΑΝΩΓΕΙΑΝΑΚΗΣ, “Ένα Βυζαντινό μουσικό όργανο (πίν. 40)”, *ΔΧΑΕ3* (1962-63), περ. Δ’, 115-25.

²¹⁰ Π.Χ. VAN DER VALK, *Eustathii Thessalonicensis Commentarii*, vol. I, σ. 462.20, 662.11· II, σ. 132.2-4, 322.17-19 («*Ἐκ δὲ τοῦ ἀφῶω γίνεται καὶ τὸ ψηλαφῶ, λέξις αὕτη μουσική, ἐπεὶ καὶ κυρίως ἐπὶ χορδῶν τὸ ψηλαφᾶν λέγεται παρὰ τὸ τὸ ψαλτήριον ἀφᾶν.*»), 694.22-23, 695.9-10, 754.3· III, σ. 137.11-13, 337.16, 838.35 κ.ε., 906.22-30· IV, σ. 233.14, 258.20, 27-28, 502.7-12, 637.10-11, 798.12-15, 815.5-10. Πρβλ. STALLBAUM, *Eustathii Commentarii ad Odysseam*, vol. I, σ. 43.30 («*μουσική γὰρ λέξις καὶ ἡ ἀναφύσησις*»), 75.32-33, 123.26-29. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά*, Αθήνα, 1950, τόμ. Β’, σσ. 350-4.

²¹¹ Κατήχησις Ι’, κώδ. *Mosq. Synodal. 230* (Vladimir 218), του 14ου αι., φ. 73r = κώδ. *Mosq. Synodal. 262* (Vladimir 219), του 17ου αι., φ. 59v: «*Οὔτε μουσικός ἀνὴρ τέρπειν τὸν ἀκροατὴν ἐθέλων τὴν αὐτὴν ἀρμονίαν ἀσπάζεται· καὶ τῷ προσκορεῖ τῆς ᾠδῆς, καὶ τῷ ἐώλω τῶν κρουμάτων παρενοχλῆ* (cod. *Mosq. Synodal. 262*: παρενοχλή), ἄλλοτε (cod. *Mosq. Synodal. 262*: ἀλλ’ ὅτε) δ’

μαρτυρία του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, ο οποίος περιγράφει με σαφήνεια τα διάφορα μέρη του βυζαντινού οργάνου, αλλά και τα στάδια που έπρεπε να διέλθει ο μουσικός για την εκμάθηση του χειρισμού του.²¹²

Ο 12ος αι. είναι η εποχή που συντελέστηκαν σημαντικές εξελίξεις στην Βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική,²¹³ στην οποία εντοπίζονται και ορισμένες επιβιώσεις από την αρχαία θεωρία.²¹⁴ Το χάσμα που τις χώριζε όμως ήταν μεγάλο και η διαφορά ουσιαστική, διότι η αρμονική αποτελούσε ένα θεωρητικό αντικείμενο βασισμένο εξ ολοκλήρου σε μαθηματικές αρχές, ενώ αντιθέτως η διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής είχε περισσότερο πρακτικό χαρα-

ἄλλην μεθαρμόζεται καινοτέραν, καὶ τὴν φιλόμουσον ἀκοὴν διυπνίζουσιν, οὔτε φιλόμουσος καὶ εὐτράπεζος ἐστίατωρ τοῖς αὐτοῖς ὄμοις ἀεὶ δεξιούται τ(οὺς) δαιτυμόν(ας).» [ΣΗΜ.: Ἐχει διατηρηθεῖ η στίξη του αρχαιότερου κώδ. *Mosq. Synodal. 230*, έχει όμως προστεθεῖ το υπογεγραμμένο γιώτα, όπου ήταν απαραίτητο].

²¹² GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, II, επ. 127, σ. 575.59-66: «Εἰ δὴ τι καὶ μουσικός γένοιτο, δίκαιον δε· τὸ γὰρ ἀριθμητικὸν τῶ ἀρμονικῶ συγγενές, ἐπεὶ καὶ παρὰ τὸ διωρισμένον πόσον ἄμφω ἔχεται. Γένοιτο δ' ἄν, εἰ πρῶτον μὲν ἐπιβαίῃ τῶν ἀσκωμάτων τῶν τὸ πνεῦμα χορηγούντων τοῖς χαλκοῖς δόναξι καὶ μάθοι ταῦτα πρὸς ῥυθμὸν διαστέλλειν τε καὶ συστέλλειν ὥστε τῇ μὲν πληροῦν, τῇ δ' ἀποκενοῦν, ἔπειτα καὶ τοὺς κανόνας ἀμφιψηλαφῶν καὶ ἀπλῶς τοῖς τε ἄλλοις τε ἐμπνευστοῖς ὀργάνοις καὶ τοῖς ἐντάτοις καὶ νευροσπάσταις ἐνασκηθεῖη.». Για την λεπτομερή ανάλυση του αποσπάσματος, βλ. ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινά μουσικά ὄργανα*, σσ. 421-22 (κέιμ. υπ' αρ. 336, σ. 623).

²¹³ Για μία επισκόπηση της Βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής βλ. την παλαιά μελέτη του Γ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὕμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, ἐν Ἀθήναις*, 1890. Κυρίως όμως βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σσ. 123-427. *ODB*, II, s.v. Music, υπό D. E. C(ONOMOS), σσ. 1424-26. Μία εξέλιξη που συντελέστηκε υπό την επίδραση των χριστολογικῶν ερίδων ήταν κάποιες αλλαγές στο τελετουργικό της Προσκομιδῆς των Τιμίων Δώρων στο Τυπικό της Αγίας Σοφίας, βλ. N. K. MORAN, "The Musical 'Gestaltung' of the Great Entrance Ceremony in the Twelfth Century in Accordance with the Rite of Hagia Sophia", *JÖB* 28 (1979), 167-93, ιδ. σ. 174. Για το Τυπικό βλ. R. TAFT, "The pontifical liturgy of the Great Church according to a twelfth-century diataxis in codex British Museum Add. 34060", *OCP* 45 (1979), 279-307· 46 (1980), 88-124 [= IDEM, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Reprints, Aldershot, 1995, αρ. II].

²¹⁴ Για τον εντοπισμό ορισμένων τέτοιων επιβιώσεων βλ. ΙΩΑΝΝΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, "Η επιστήμη της Αρμονικής: Από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο", *Παρνασσός* 52 (2010), 141-54. Άλλες επιρροές της αρχαίας μουσικής θεωρίας, και ιδίως της πραγματείας του Βακχείου Γέροντος, στη Βυζαντινή εντόπισε ο C. TROELSGÅRD, "Ancient Musical Theory in Byzantine Environments", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 56 (1988), 228-38.

κτήρα.²¹⁵ Για τις μεθόδους διδασκαλίας της τελευταίας διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες.²¹⁶ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Στεφάνου Σκυλίτζη από τις αρχές του 12ου αι. η εκπαίδευση των *ἀναγνωστών* ξεκινούσε ευλόγως με την εκμάθηση των μουσικών συμβόλων.²¹⁷ Από την *έκφραση* των Αγ. Αποστόλων του Νικολάου Μεσαρίτη μπορούμε να σχηματίσουμε μία ελαφρώς καλύτερη εικόνα. Στο παρακείμενο του ναού εκκλησιαστικό σχολείο ψαλτικής τέχνης παιδιά όλων των ηλικιών έκαναν πρακτική άσκηση στην μουσική και μάθαιναν να άδουν εκκλησιαστικούς ύμνους και ψαλμούς καθοδηγούμενα προφορικώς και με *χειρονομίες* από τους πιο προχωρημένους μαθητές ή τους διδασκάλους τους.²¹⁸

²¹⁵ Για την διάσταση μεταξύ αρμονικής και εκκλησιαστικής μουσικής βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σσ. 62-63 και 364.

²¹⁶ Για τις λιγοστές πληροφορίες σχετικά με τις μεθόδους διδασκαλίας βλ. HANNICK εις HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σ. 402.

²¹⁷ Βλ. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam*, σχολ. εις 1403b.22, σ. 309.22-26: «ἀλλὰ καὶ τοῖς τόνοις χρηστέον ἀρμοζόντως. διὰ τοῦτο καὶ οἱ τὰ ἅγια εὐαγγέλια ἀναγινώσκειν μανθάνοντες, μιμῶνται πρῶτον τοὺς τόνους, ὁξεῖαν καὶ συρματικὴν καὶ βαρεῖαν καὶ λείαν ἐκπαιδευόμενοι. ἔστι μὲν οὖν ἀρμονία φθόγγος ἐξ ὁξέος καὶ βαρέος· ρύθμου δὲ ἴδιον τὸ ταχὺ καὶ βραδύ.» Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι το χωρίο είναι παρεφθαρμένο είτε ως προϊόν απλοποίησης κατά την αντιγραφική διαδικασία ή ως εκδοτική επιλογή του RABE, καθότι η φράση «καὶ λείαν» πρέπει προφανώς να διορθωθεί σε «τελείαν», όπως ονομάζεται το αντίστοιχο εκφωνητικό σύμβολο. Για τα σύμβολα που αναφέρει ο Σκυλίτζης, δηλ. την *οξεία* ('), την *βαρεία* (·), την *συρματική* (~) και την *τελεία* (+), βλ. Κ. ΦΛΩΡΟΣ, *Η ελληνική παράδοση στις μουσικές γραφές του μεσαίωνα. Εισαγωγή στη νευματική επιστήμη*, ελλην. μτφρ. – επιμ. Κ. ΚΑΚΑΒΕΛΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη, 1998.

²¹⁸ DOWNEY, "Nicholas Mesarites", § IX, σ. 899: «Ἐκεῖθεν ἴδοις ὡς πρὸς δυσμὴν ψαλτωδούς σὺν παισὶ νηπιόχοις σχεδὸν καὶ ὑποπελλίζουσιν καὶ τῆς θηλῆς ἀρτίως ἀποσπασθεῖσιν, οἱ καὶ ἀνοίγουσι στόμα καὶ λαλοῦσιν σοφίαν καὶ καταρτίζουσιν αἶνον τῷ πάντων βασιλεῖ καὶ θεῷ καὶ τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ τοῖς τὴν ἐκείνου πολιτείαν μιμησαμένοις καὶ τὰ παθήματα. μικρὸν παριῶν μειρακίοις ἐντύχοις σὺν νεανίσκοις ἄρτι τὸν μείρακα παραμείβουσιν, εὐρυθμον μέλος καὶ σύντονον ἀρμονίαν ἐκ φάρυγγος, ἐκ στόματος, ἐκ γλώττης, ἐκ χειλέων, ἐξ ὀδόντων προπέμπουσιν. νωμῶσι οὗτοι καὶ χεῖρα πρὸς φωνῶν καὶ ἤχων ἐξίσωσιν τὸν ἀρτιμαθῆ χειραγωγούσαν οἶον τοῦ μὴ συντόνου ἐξολισθαίνειν κάκ τοῦ ρύθμου καταπίπτειν μῆδ' ἐκ τῆς συμφωνίας ἐκνεύειν καὶ διαμαρτάνειν τοῦ ἐμμελοῦς.» Για τον σχολιασμό του χωρίου βλ. WELLESZ, *History of Byzantine Music*, σσ. 62-63 και 364. Πρβλ. και το επίγραμμα του 12ου αι. στον κυπριακό κώδ. *Vat. gr. 743*, του 14ου αι., φφ. 106r-v: *Εἰς τὸν χορὸν τῶν ψαλτῶν καὶ εἰς τὸν χειρονόμον* (8 στίχ. σὲ δακτυλ. ἐξάμετρο). Για τον κώδ. και τη συλλογή των επιγραμμάτων βλ. παραπάνω σ. 344. Στο επίγραμμα γίνεται λόγος για τον *χειρονόμο*, ο οποίος προφανώς διηύθυνε τον χορό των ψαλτών με νεύματα των χεριών, για τον οποίο βλ. τα λεξικά των DuCange, II, στήλ. 1746 και Sophocles, s.v. χειρονόμος, σ. 1163. Επίσης, βλ. το άρθρο του J. THIBAUT, "Étude de musique

Ανάμεσα στους μαθητές αυτούς υπήρχαν ενδεχομένως και ορισμένοι ευνούχοι, γιατί όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, του Θεοδώρου Βαλσαμώνος και ξένων ταξιδιωτών στην πρωτεύουσα κατά τον 12ο αι. η χορωδία της Αγίας Σοφίας αποτελούνταν αποκλειστικώς από ευνούχους.²¹⁹

Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική στηρίζεται σε ένα είδος σημειογραφίας παρασάγγας διαφορετικό από εκείνο της αρχαίας ελληνικής μουσικής. Από τον 10ο αι. ως το τελευταίο τέταρτο του 12ου είχε καθιερωθεί ένα απλούστερο στενογραφικό εκφωνητικό σύστημα, στο οποίο γινόταν χρήση σημείων επινόησης των αλεξανδρινών γραμματικών για την προσωδία, στην κατανόηση των οποίων ο αναγνώστης/ψάλτης είχε μνηθεί προφορικά από τον διδάσκαλό του ακολουθώντας ορισμένους αγνώστους σε μας σήμερα κανόνες. Διακρινόταν δε σε δύο τύπους, στην λεγομένη σημειογραφία *Chartres* (που χρησιμοποιήθηκε πρώτα στην Κων/πολη) και την *Coislin* (που χρησιμοποιήθηκε πρώτα στην Παλαιστίνη). Στην συνέχεια, από το τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. και εξής (1175/77) προέκυψε ένα νέο είδος σημειογραφίας, η καλουμένη *νευματική*, η οποία ήταν περισσότερο πολύπλοκη και στηριζόταν και σε μαθηματικές αρχές.²²⁰ Γνωστή είναι η πραγματεία η καλουμένη *Άγιοπολίτης* –ονομάζεται έτσι από τον τίτλο και την πρώτη κιόλας παράγραφο όπου διατυπώνεται ότι «Tit.: Βιβλίον Άγιοπολίτης, συγκεκριημένον ἔκ τινων μουσικῶν μεθόδων· § 1: Άγιοπολίτης λέγεται τὸ βιβλίον, ἔπειδὴ περιέχει ἀγίων τινῶν καὶ ἀσκητῶν βίῳ διαλαμπάντων [.....] ἐν τῇ ἀγία πόλει τῶν

byzantine”, *IRAIK* 6 (1900), 360-96, ο οποίος πραγματεύθηκε ειδικά το ζήτημα της «χειρονομίας», βλ. ιδ. σ. 365 κ.ε. Για το ίδιο θέμα βλ. τώρα MORAN, *Singers*, σ. 46 κ.ε.

²¹⁹ N. MORAN, “Byzantine Castrati”, *Plainsong and Medieval Music* 11.2 (2002), 99-112. Η ύπαρξη ευνούχων μαθητών επιβεβαιώνεται και από ορισμένα επιγράμματα του Βαλσαμώνος, τα οποία απευθύνονται σε *ευνούχοπουλον* ή *εύνουχοπουλίδιον* που ξεκινούσε την μελέτη της σχεδογραφίας, βλ. K. HORNA, “Die Epigramme des Theodoros Balsamon”, *WSt* 25 (1903), 165-217, ιδ. επιγρ. υπ’ αριθ. 21, 23, 25, 41.

²²⁰ Βλ. CHR. HANNICK εις HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ’, σσ. 401-406. *ODB*, II, s.v. Music, υπό D. E. C(ONOMOS), σσ. 1424-26. ΦΛΩΡΟΣ, *Η ελληνική παράδοση*, σσ. 114-64. Για ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της σημειογραφίας *Coislin* από τον γνωστό κώδ. *Vindob. Theol. gr. 136* (το λεγόμενο *Sticherarion Vindobonense*) του 12ου αι., βλ. GERDA WOLFRAM, *Sticherarium antiquum Vindobonense*, [Monumenta Musicae Byzantinae, 10], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987.

Ἱεροσολύμων, συγ[γρα.....] παρά τε τοῦ κυροῦ Κοσμά καὶ τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ τῶν ποιητῶν.»), η οποία προέρχεται από αυτήν ακριβώς την περίοδο στα τέλη του 12ου αι. και αντιπροσωπεύει τις αλλαγές στην σημειογραφία των μουσικών χφφ.²²¹ Είναι, μάλιστα, η αρχαιότερη σωζόμενη θεωρητική πραγματεία βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής, η οποία όμως λαμβάνει υπ' όψιν τις αρχαίες θεωρίες της αρμονικής (βλ. τον τίτλο). Εντοπίζονται δε ιδιαιτέρως επιρροές από τον Νικόμαχο, τον Αριστείδη Κοϊντιλιανό, τον Γαυδέντιο, τον *Ανώνυμο Heiberg* και μεγάλες ομοιότητες με το τρίτο τμήμα του *Ανωνύμου Bellermannianus*.²²² Η αλλαγή κατευθύνσεως στην σημειογραφία πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα ήταν ευκολότερη η πρόσβαση στα θεωρητικά κείμενα της αρμονικής, όμως στην περιφέρεια του βυζαντινού κόσμου, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, η αλλαγή έφθασε αργότερα. Η Αμερικανίδα ιστορικός της τέχνης Annemarie Weyl Carr εντόπισε μία ομάδα δεκαπέντε μουσικών χφφ από τα τέλη του 12ου αι. προερχόμενα πιθανότατα από την περιοχή της Παλαιστίνης, τα οποία χρησιμοποιούν την παλαιότερη σημειογραφία *Coislín*. Είναι όμως αξιοσημείωτα διότι είναι εικονογραφημένα, αποτελούσαν δηλ. προϊόντα πολυτελείας και δεν προορίζονταν για απλή χρήση.²²³

Γνωρίζουμε από την περίοδο αυτή ορισμένους διακεκριμένους εκπροσώπους της εκκλησιαστικής μουσικής. Ο Ιωάννης Τζέτζης για παράδειγμα απευθύνεται με βραχεία επιστολή του στον *πρωτοψάλτη* Όστέο ζητώντας του να μεσολαβήσει για λογαριασμό του πατριάρχου στον αυτοκράτορα, επομένως ο Όστέος κατείχε ίσως το *οφφίκιο* αυτό στον ναό της Αγίας Σοφίας.²²⁴ Ακόμη, μεταξύ των

²²¹ Ed. J. RAASTED, "The Hagiopolites. A Byzantine Treatise on Musical Theory. Preliminary Edition", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 45 (1983), 1-99, με αγγλ. μτφρ. και σχολ., κείμεν. στις σσ. 9-94. Βλ. τώρα και B. SCHARTAU, "Towards the Editio Maior of the 'Hagiopolites'", *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, Ser. 3, 3 (2006), 137-42.

²²² Βλ. RAASTED, "The Hagiopolites", σ. 7. CHR. HANNICK εις HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ', σσ. 407-409. ΦΛΩΡΟΣ, *Η ελληνική παράδοση*, σσ. 121-124.

²²³ ANNEMARIE WEYL CARR, "Illuminated Musical Manuscripts in Byzantium: A Note on the Late Twelfth Century", *Gesta* 28.1 (1989), 41-52.

²²⁴ P.A.M. LEONE, *Ioannes Tzetzae Epistulae*, Teubner, Leipzig, 1972, αρ. 45, σ. 64, ενώ είναι γνωστός από σχέδος που συνέθεσε και ο *πρωτοκουροπαλάτης* Μανουήλ ο Όστέος, μάλλον συγγενής του πρωτοψάλτου (Τόμ. Β', αρ. 134).

επιγραμμάτων του κώδ. *Marc. gr. 524* παραδίδεται ένα επιτύμβιο για τον πρωτοψάλτη Ιωάννη Μανουγρά,²²⁵ και επίσης ένας μελωδός Μιχαήλ Βασιώτης είναι γνωστός από επίγραμμα του Νικηφόρου Προσούχ.²²⁶

* * *

Εν κατακλείδει αναφορικά με τις θετικές επιστήμες, είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο δεν παραγνωρίσθηκε η σημασία τους. Απεναντίας εξακολούθησαν να καλλιεργούνται και κυρίως να διδάσκονται αντικείμενα, όπως μαθηματικά, μουσική, αστρονομία, τα οποία είχαν παγιωθεί στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήδη από την αρχαιότητα.²²⁷ Αυτό είναι ασφαλώς ευεξήγητο δεδομένου ότι, αντίθετα από την Δύση, στον χώρο της ελληνικής Ανατολής συνεχίστηκε αδιάλειπτη η αρχαία επιστημονική παράδοση μέσα από το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο. Στους Βυζαντινούς πιστώνεται συνήθως το γεγονός ότι είχαν αφομοιώσει πολύ καλά τα επιστημονικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων και ότι αναδείχθηκαν σε φορείς και συντηρητές της κληρονομίας αυτής με την μεταγραφή αρχαιοτέρων κωδίκων με επιστημονικά έργα της αρχαιότητας από την μεγαλογράμματη στην μικρογράμματη γραφή και με την συνεχή έπειτα αναπαραγωγή νέων

²²⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, “Ο Μαρκιανός κώδιξ 524”, σ. 163.

²²⁶ M. TREU, *Eustathii Macrembolitae quae feruntur aenigmata*, Programm des Königl. Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau 1893, σσ. 46-47. Πιθανότατα ο Βασιώτης ήταν και αυτός πρωτοψάλτης, ο όρος μελωδός όμως που χρησιμοποιεί ο Προσούχ δηλώνει ότι συνάμα ήταν και υμνογράφος.

²²⁷ Για τις θετικές επιστήμες στην αρχαιότητα βλ. το σημαντικό έργο του J. L. HEIBERG, *Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum*, [Handbuch der Altertumswissenschaft, fünfter Abteilung, erster Teil, zweiter Band], C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1925² [ανατύπ. 1960], καθώς και την αγγλ. του μτφρ. υπό D. C. MACGREGOR, *Mathematics and Natural Sciences in Classical Antiquity*, [Chapters in the History of Science, II], Oxford Univ. Press, 1922 (μτφρ. της 1ης έκδ.). Ο HEIBERG, δεινός φιλόλογος, προχώρησε και σε φιλολογικές μελέτες του κειμένου των αρχαίων Ελλήνων μαθηματικών, βλ. IDEM, *Philologische Studien zu griechischen Mathematikern*, I-II, Leipzig, 1880. Βλ. επίσης G. SARTON, *A History of Science. Hellenistic science and culture in the last three centuries B.C.*, Harvard Univ. Press, 1959 και O. NEUGEBAUER, *The exact sciences in antiquity*, New York, 1969².

χειρογράφων.²²⁸ Η παραδοχή όμως ότι οι Βυζαντινοί ευθύνονται με αυτόν τον τρόπο απλώς για την προστασία και την διάδοση της αρχαίας κληρονομιάς και την περιστασιακή αναβίωση του ενδιαφέροντος για τομείς των επιστημών, χωρίς ωστόσο να πραγματοποιήσουν οποιεσδήποτε προόδους και να συνεισφέρουν οτιδήποτε πρωτότυπο, όπως πιστευόταν παλαιότερα, θεωρείται σήμερα το λιγότερο μονόπλευρη.²²⁹ Λόγιοι της βυζαντινής περιόδου, από τον Θέωνα τον Αλεξανδρέα, τον Λέοντα τον Φιλόσοφο ή Μαθηματικό και τον Μιχαήλ Ψελλό έως

²²⁸ Είναι πολλά τα παραδείγματα πολυτίμων κωδικών περιεχόντων αρχαία επιστημονικά έργα που θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ, αλλά θα αρκεσθούμε σε ορισμένα μόνον, όπως ο περίφημος κώδ. *D'Orville 301* του έτους 888 που ήταν κτήμα του γνωστού βιβλιοφίλου λογίου Αρέθα Καισαρείας, βλ. TH. GAISFORD, *Codices manuscripti et impressi cum notis manuscriptis, olim D'Orvilliani, qui in Bibliotheca Bodleiana apud Oxonienses adservantur*, Oxford, 1806, σσ. 75-77. Πρβλ. και LEMERLE, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, σ. 200. Ένας άλλος πολύτιμος κώδικας του Ευκλείδη ήταν αυτός που αντεγράφη από τον γνωστό βυζαντινό μαθηματικό Ισαάκ Αργυρό τον 14ο αι. και περιήλθε ένα αιώνα αργότερα στην βιβλιοθήκη του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, τα ίχνη δυστυχώς του οποίου είναι σήμερα χαμένα, βλ. LOTTE LABOWSKY, "Cardinal Bessarion's precious manuscript of Euclid", *JÖB* 28 (1979), 129-39. Την αντίθετη τύχη είχε ο για πολλά χρόνια χαμένος *παλίμψητος* κώδικας του Αρχιμήδη του 10ου αι., που επανευρέθη στη δεκαετία του 1990, εξετέθη σε δημοπρασία, απεκτήθη σε υψηλό τίμημα από ανώνυμο αγοραστή και φυλάσσεται σήμερα στην Walters Art Gallery, όπου και μελετάται από ομάδα ειδικών ερευνητών. Η πρόσφατη βιβλιογραφία για το πολύτιμο αυτό χειρόγραφο που κίνησε πολύ έντονα το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας –όχι μόνον για τα άγνωστα έργα του αρχαίου μαθηματικού που διασώζει, τα οποία εθεωρούντο έως τώρα απολεσθέντα, αλλά και για τις πρωτοποριακές μεθόδους στην ανάγνωση του κατωτέρου στρώματος γραφής– είναι αρκετά εκτεταμένη, βλ. ενδεικτικά R. NETZ *et al.*, *The Archimedes Palimpsest*, vol. I: *Catalogue and Commentary*, II: *Images and Transcriptions*, Cambridge Univ. Press, 2011.

²²⁹ Βλ. για παράδειγμα την ανυπόστατη άποψη του M. KLINE, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, vol. I, Oxford Univ. Press, 1972, σσ. 177-82, ο οποίος επηρεασμένος εμφανώς από τον E. GIBBON στο υποκεφ. που επονομάζεται εμφατικά «The Demise of Greek Civilization» κάνει λόγο για την εξαφάνιση των Ελλήνων μαθηματικών μετά την Ύστερη Αρχαιότητα κλπ. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλές ιστορίες των επιστημών από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, γενικές επί το πλείστον και συνοπτικές επισκοπήσεις προορισμένες για το ευρύτερο συχνά κοινό, απηχώντας την παραπάνω άποψη προσπερνούν την βυζαντινή συμβολή εντός ολίγων σελίδων, ενώ δεν λείπουν ακόμη και λάθη, βλ. για παράδειγμα MERZBACH – BOYER, *A History of Mathematics*, σσ. 173-74. Παλαιότερη μιν, νηφάλια όμως και επιστημονικώς πολύ καλά τεκμηριωμένη είναι η προσέγγιση του SIR THOMAS HEATH, *A History of Greek Mathematics*, vol. II: *From Aristarchus to Diophantus*, Oxford at the Clarendon Press, 1921, για τους βυζαντινούς λογίους βλ. ιδ. σσ. 518-55. Βλ. και D. J. GEANAKOPOLOS, "A Byzantine Looks at the Renaissance", *GRBS* 1 (1958), σ. 162 υποσημ. 13.

τον Μάξιμο Πλανούδη, τον Γεώργιο Παχυμέρη, τον Γρηγόριο Χιονιάδη, τον Μανουήλ Βρυέννιο, τον Ιωάννη Πεδιάσιμο, τον Θεόδωρο Μετοχίτη, τον Νικηφόρο Γρηγορά, τον Νικόλαο Ραβδά, τον μοναχό Ισαάκ Αργυρό κ.ά., έκαναν βήματα προόδου με την έκδοση, συστηματοποίηση και διόρθωση έργων της αρχαιότητας, με την μελέτη και την διδασκαλία τους, τη δημιουργία –μικρών έστω– κύκλων λογίων που ήταν σε θέση να τα εκτιμήσουν και να τα κατανοήσουν, και περισσότερο με την παραγωγή σχολίων στα έργα αυτά ή πρωτοτύπων μελετών προορισμένων για διδακτική κυρίως χρήση.²³⁰

Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Vogel, η επιστημονική αυτή δραστηριότητα στις θετικές επιστήμες υπήρξε ασφαλώς συνεχής, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των τριών περιόδων της βυζαντινής εποχής (πρώιμη, μέση και ύστερη) υπήρξαν διακριτές φάσεις θεαματικής έξαρσης ακολουθούμενες από φάσεις ύφεσης.²³¹ Πιο συγκεκριμένα δε ο 12ος αιώνας, με τον οποίο κλείνει η μέση βυζαντινή περίοδος το 1204, σύμφωνα με την θέση του Vogel απετέλεσε φάση ύφεσης, ειδικότερα στους τομείς της αρμονικής (μουσικής) και της αστρονομίας. Με την άποψη αυτή φαίνεται πως συμφωνεί και ο Byden, ο οποίος εντόπισε τους λόγους του μειωμένου αυτού ενδιαφέροντος στους δύο τελευταίους τομείς στο γεγονός ότι η αριθμητική και η γεωμετρία ήταν απαραίτητες για την εκμάθηση της αρμονικής και της αστρονομίας, αλλά όχι και το αντίθετο.²³²

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι η παραδοσιακή θεώρηση του Vogel χρήζει δραστηρικής αναθεώρησης. Βάσει των όσων περιγράψαμε παραπάνω προκύπτει ότι ο 12ος αι., παρ' όλο που δεν μπορεί να θεωρηθεί περίοδος έξαρσης του

²³⁰ Βλ. τα ευσύνοπτα, αλλά σαφή επιχειρήματα του Μ. V. ANASTOS, "The History of Byzantine Science. Report on the Dumbarton Oaks Symposium of 1961", *DOP* 16 (1962), 409-11. Για μία πολύ καλή επισκόπηση βλ. και VOGEL, "Byzantine Science", σσ. 806-33. Πολύ ενημερωμένη και κατατοπιστική είναι η συμβολή επίσης της ANNE TIHON, "Les sciences exactes à Byzance", *Byz* 79 (2009), 380-433· ΕΑΔΕΜ, "Numeracy and Science", εις: ELIZABETH JEFFREYS *et al.* (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford Univ. Press, 2008, σσ. 803-19. Πιο συγκεκριμένα, για τους λογίους της Μακεδονικής Αναγέννησης βλ. LEMERLE, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, *passim*, και για την Παλαιολόγεια περίοδο CONSTANTINIDES, *Higher Education*, *passim*.

²³¹ VOGEL, "Byzantine Science", σ. 806.

²³² BYDEN, *Stoicheiosis Astronomike*, σ. 223.

ενδιαφέροντος για τις θετικές επιστήμες, όπως ειδικά η Παλαιολόγεια περίοδος, εντούτοις δεν δύναται να θεωρηθεί και περίοδος ύφεσης. Η μελέτη και η διδασκαλία των θετικών επιστημών, οι οποίες δεν απώλεσαν την θέση τους μέσα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, υπήρξε αδιάλειπτη, όπως επιμαρτυρούν τόσο η καλή γνώση του έργου των αρχαίων επιστημόνων από λογίους της εποχής όσο και τα σημαντικά χειρόγραφα που παρήχθησαν τότε. Επίσης, η ανεύρεση των συντόμων σχολίων του Μιχαήλ Εφεσίου και του Ευστρατίου Νικαίας στον Νικόμαχο Γερασηνό καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι υπήρξε σχολιαστική δραστηριότητα κατά τον 12ο αι., ενδεχομένως μεγαλύτερη απ' όσον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, λόγω της επερχομένης *πλημμυρίδος*. Τέλος, το γεγονός ότι στην περίοδο μετά την Άλωση του 1204 διδάσκαλοι και μμητές σημαντικών λογίων στις θετικές επιστήμες υπήρξαν πρόσωπα που ήκμασαν ή είχαν ανδρωθεί στο πνευματικό περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνας (όπως ο μαθητής του Κωνσταντίνου Καλοήθους μοναχός Πρόδρομος, ο οποίος διετέλεσε διδάσκαλος του Νικηφόρου Βλεμμύδη) αποτελεί από μόνο του ένα στοιχείο που δεν μπορεί να παραγνωρισθεί.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΜΕΘΟΔΟΙ

ΑΝ Ο ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΤΗΣ, ο διδάσκαλος δηλ. των πρώτων ή *ιερῶν γραμμάτων*, δεν απέλαυε ιδιαίτερου κύρους μέσα στην βυζαντινή κοινωνία, πολύ διαφορετικά ήταν τα πράγματα για τους διδασκάλους των δύο επομένων εκπαιδευτικών βαθμίδων, της *έγκυκλιου* και ανωτέρας παιδείας. Οι τελευταίοι αποτελούσαν μέλη μικρών κύκλων με σημαντικές ενίοτε διασυνδέσεις και υψηλό τις περισσότερες φορές *status* μέσα στην κοινωνία του 12ου αι. Το κύρος και η απήχησή τους πήγαιζαν από συγκεκριμένους παράγοντες. Σε αντίθεση με τους ανυπόληπτους και ταπεινής καταγωγής *γραμματιστές*, αρκετοί εκ των διδασκάλων αυτών, γεννημένοι στην πρωτεύουσα οι περισσότεροι,¹ κατάγονταν είτε από παλαιούς αριστοκρατικούς

¹ Η γέννηση στην πρωτεύουσα αποτελούσε καύχημα πολλών λογίων του 12ου αιώνας. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής στο *Όδοιπορικόν* του αφιέρωσε πολλούς στίχους στην αγαπημένη του γενέτειρα, την οποία παρομοιάζει με μητέρα (I,331-36 και II.153-58), βλ. Κ. HORNA, “Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses”, *BZ* 13 (1904), 313-55, ιδ. σσ. 334-35 και 339 αντιστοίχως. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε ποίημά του αποκαλεί την Κωνσταντινούπολη «*φίλη γενέτειρα*», ed. HÖRANDNER, *Historische Gedichte*, αρ. 79, σ. 551.36. Κι ακόμη ο Νικηφόρος Βασιλάκης στο εγκώμιο που συνέθεσε προς τιμήν του διακεκριμένου νομομαθούς Αλεξίου Αριστηνού αφιέρωσε χαρακτηριστικά δύο ολόκληρες εκτενείς παραγράφους στο θέμα αυτό, ed. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et Epistolae*, § 6-7, σσ. 12-13 (ενώ στην συνέχεια ο λόγος τρέπεται σε εγκώμιο της Νέας Ρώμης και γίνεται σύγκριση με την Παλαιά, § 8-10, σσ. 13-14). Ένας άλλος διαπρεπής κανονολόγος του 12ου αι., ο Θεόδωρος Βαλσαμών, υπερηφανευόταν emphaticά για την καταγωγή του από την βασιλίδα των πόλεων: «*Εγὼ δὲ Κωνσταντινουπολίτης ὦν ἀκραιφνέστατος...*», βλ. Κ. HORNA, “Die Epigramme des Theodoros Balsamon”, *WSt* 25 (1903), σ. 166. Η παραπάνω διατύπωση θυμίζει βεβαίως την αντίστοιχη στον πολύ γνωστό πρόλογο του ιστορικού Γεωργίου Παχυμέρη έναν αιώνα αργότερα, έστω και αν ο τελευταίος δεν γεννήθηκε εκεί: «*Γεώργιος Κωνσταντινουπολίτης μὲν τὸ ἀνέκαθεν, ἐν Νικαίᾳ δὲ καὶ γεννηθεὶς καὶ τραφεῖς...*», ed. A. FAILLER, *Georges Pachymères – Relations historiques*, I: *Livres I-III*, [CFHB, 24/1], Paris, 1984, I.1, σ. 24.3. Τον ίδια εποχή με τον Παχυμέρη ο Νικηφόρος Βλεμμύδης έγραφε λιτά μόνον: «*Ἡ πατρίς τὸ Βυζάντιον...*», ed. J. MUNITIZ, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, [Corpus Christianorum/Series Graeca, 13], Turnhout, 1984, II.7,1, σ. 49. Η καταγωγή επομένως από την πρωτεύουσα ήταν ένα πολύ σημαντικό «προσόν» –«All Byzantines were *Romaioi*, but Constantinopolitans were more Byzantines than the rest», όπως πολύ εύστοχα το θέτει ο P. MAGDALINO, “Constantinople and the outside world”, στο: D.C. SMYTHE (ed.), *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider. Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies,

οίκους (όπως οι Καματηροί,² οι Βασιλάκαι,³ οι Καταφλώρον,⁴ οι Χρυσοβέργαι,⁵ οι Γαληνοί,⁶ οι Τορνίκαι,⁷ οι Κασταμονίται⁸) ή τουλάχιστον από εύπορες οικογένειες από τα μεσαία αστικά στρώματα με αξιοσέβαστη κοινωνική θέση, που προσέγγιζαν δηλ. την αριστοκρατία (όπως οι Άντιόχοι,⁹ οι Ευγενειανοί,¹⁰ οι Σκυλίτζαι,¹¹ οι Μεσαρίται,¹² οι Μουζάλωνες,¹³ οι Σαραντηνοί,¹⁴ οι Πεδιαδίται,¹⁵ οι Σεναχηρείμ,¹⁶ οι Σκουταριώται,¹⁷ οι Κατωτικοί,¹⁸ ενώ ευκατάστατες ήταν ακόμη οι οικογένειες του Θεοδώρου

Publications 8], Ashgate, Aldershot, 2000, σσ. 149-162, εδώ σ. 151– η απουσία του οποίου μπορούσε να επιφέρει επικρίσεις, βλ. MAGDALINO, “Constantinople and the outside world”, σσ. 151-52. Η παιδεία όμως αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα που μπορούσε να συντελέσει αποφασιστικά στην άνοδο του κατόχου της, έστω και “ξένου”, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως στην περίπτωση του Μιχαήλ Ατταλειάτη στα μέσα του 11ου αι., βλ. MAGDALINO, “Constantinople and the outside world”, σ. 152· βλ. και Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – Σ. ΦΡΑΝΚΛΙΝ, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge Univ. Press, 1984, σ. 84. Παρ’ όλα αυτά, υπάρχουν στον 12ο αι. και οι περιπτώσεις λογιωτάτων ανδρών, όπως οι αδελφοί Μιχαήλ και Νικήτας Χωνιάτης και ο Ευθύμιος Τορνίκης, οι οποίοι αν και βλέπουν την Κωνσταντινούπολη ως την «κρείττονα πατρίδα» (λ.χ. Μιχ. Χωνιάτης, επ. 152, ed. ΚΟΛΟΒΟΥ, σ. 246.33-34), δεν νιώθουν ωστόσο μειονεκτικά για την καταγωγή τους από την επαρχία, αλλά αντιθέτως περιγράφουν με νοσταλγία και αίσθηση υπερηφάνειας την γενέτειρά τους (Χώναι και Θήβα αντιστοίχως), βλ. Ρ. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, “Hellenism and Nationalism in Byzantium”, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorum, Aldershot, 1991, XIV, σ. 8.

² ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 199.

³ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 206.

⁴ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 205.

⁵ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 204.

⁶ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 213.

⁷ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 201.

⁸ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 200.

⁹ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 200.

¹⁰ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 208.

¹¹ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 209.

¹² ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 205.

¹³ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 214.

¹⁴ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 202 (υπό το λήμμα Καραντηνός).

¹⁵ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 211.

¹⁶ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 206.

¹⁷ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L’aristocrazia*, σ. 209.

¹⁸ J.-C. CHEYNET, “The Byzantine aristocracy in the 10th to 12th centuries: a review of the book by A. Kazhdan and S. Ronchey)” [= αγγλ. μτφρ. του “*L’aristocrazia bizantina dal principio dell’ XI alla fine del XII secolo: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey*”, *Rivista Storica Italiana* 113.2

Προδρόμου¹⁹ και του Ιωάννη Τζέτζη²⁰). Αρκετοί γόννοι των παραπάνω οικογενειών επέλεξαν, πέραν της διδασκαλίας, να ακολουθήσουν μία σταδιοδρομία είτε ως ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί είτε εντός των κόλπων της Εκκλησίας.²¹ Επρόκειτο, εν ολίγοις, για οικογένειες που παραδοσιακά εντάσσονταν στην σφαίρα της λεγομένης αριστοκρατίας της γραφειοκρατίας, παρ' όλο που, όπως ορθώς έχει υπογραμμισθεί από τον J.-C. Cheynet,²² η κατάταξη μίας οικογένειας δεν μπορεί να είναι πάντοτε αυστηρώς οριοθετημένη.

Η αριστοκρατική καταγωγή, η οποία πολύ εύγλωττα συνοψίζεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης στην ακόλουθη φράση: «... οὐ γὰρ εἰμί οὔτε χυδαῖος οὔτε τυχαῖος ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐξάρχῳ διδασκαλικῶς ...»,²³ δεν αποτελούσε μόνο ένα

(2001), 413-440], *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2006, II, σσ. 1-28, ιδ. σ. 10.

¹⁹ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές*, σ. 172.

²⁰ Ο Ιωάννης Τζέτζης, τέκνο μεικτού γάμου, ήταν εξαιρετικά υπερήφανος για την ελληνική του καταγωγή από την πλευρά του πατέρα του: «γονῆς Ἑλλάδος καθαρᾶς, γονῆς ἀκραϊφνεστάτης», ενώ η Γεωργιανή μητέρα του ήταν ευγενικής καταγωγής, γεγονός που ο λόγιος δεν παραλείπει να τονίσει δεόντως, βλ. παραπάνω σ. 159.

²¹ ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L'aristocrazia*, σ. 260 κ.ε.

²² Παρατηρούμε συχνά ότι άλλα μέλη της ίδιας οικογένειας σταδιοδρομούν στην κρατική υπαλληλία και άλλα στις τάξεις του στρατού, ή ακόμη ότι άλλες ήταν οι αρχικές καταβολές μίας οικογένειας και άλλη η μετέπειτα εξέλιξή της, βλ. CHEYNET, “The Byzantine aristocracy in the 10th to 12th centuries”, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, αρ. II, σσ. 16-27.

²³ Για το επίθετο *χυδαῖος* ο Ευστάθιος σημειώνει ότι διαφορετικό περιεχόμενο είχε στην αρχαιότητα και άλλο στην εποχή του (το οποίο ισχύει μέχρι και σήμερα ασφαλώς): «... καὶ ἄλλα δὲ μυρία τῆς ἀρχαίας ἐνήλλακται χρήσεως ... χυδαῖοι οἱ πεπληθυσμένοι, νῦν δὲ οἱ οὐδαμνοί ...», ed. M. VAN DER VALK, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vol. I, σ. 48.4-9. Για τον Ευστάθιο βλ. παραπάνω σ. 91. Για τις πτυχές του αριστοκρατικού ιδεώδους της εποχής βλ. M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, [BAR International Series, 221], London, 1984. Με το ζήτημα αυτό έχει ασχοληθεί εκτεταμένα στις μελέτες του ο ALEXANDER ΚΑΖΗΔΑΝ, βλ. το άρθρο του “Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής; Ο συγκερασμός των κοινωνικών ιδανικών στο Βυζάντιο”, *Δωδώνη* 15/1 (1986), 203-217. Επίσης, ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Ἀλλαγές*, σσ. 166-90 και ΚΑΖΗΔΑΝ – ΡΟΝΤΣΕΥ, *L'aristocrazia*, σ. 77-93. Για το ζήτημα της ευγενικής καταγωγής βλ. ακόμη J.-C. CHEYNET, “The Byzantine aristocracy, (8th – 13th centuries)” [= αγγλ. μτφρ. του “L'aristocratie byzantine (VIIIe – XIIIe siècle)”, *Journal des Savants*, July-December 2000, 281-322], *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2006, I, σσ. 1-43, ιδ. 2-19. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ωστόσο ότι το ιδεώδες αυτό είχε καθολική αποδοχή· για την στάση ορισμένων λογίων του 12ου αι., όπως ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Ευθύμιος Τορνίκης, οι οποίοι στηλιτεύουν και

από τα πιο βασικά ιδεώδη της εποχής των Κομνηνών, αλλά εξασφάλιζε συνάμα και τα εχέγγυα για την λήψη μίας καλής ανατροφής και ανωτέρας παιδείας. Δεν είναι λίγες οι φορές, λοιπόν, που οι ίδιοι οι λόγιοι επεδίωκαν να προβάλλουν την υπερηφάνειά τους για την παιδεία αυτή της οποίας μετείχαν. Αρκεί να αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος απαριθμεί διεξοδικά τα στάδια που διήλθε με επιτυχία, αλλά προσθέτει ότι και ο πατέρας του δεν ήταν άμοιρος παιδείας.²⁴ Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικηφόρου Βασιλάκη, ο οποίος στον *Πρόλογο* των έργων του γράφει ότι είχε εντρυφήσει εξίσου καλά τόσο στην θεολογική όσο και στην κοσμική παιδεία: «*Ταῦτ' οὖν εἰδὼς ἐγὼ (καὶ πῶς γὰρ οὐ, λόγοις παιδόμενος ἐντραφεὶς καὶ ὡς θεωρῦτου μὲν πηγῆς καὶ τῆς παλαιᾶς σοφίας ὁσημέραι ἀπαρῦόμενος, ἀλλ' οὐδὲ τῆς θυραίας ἀμελῶν μούσης;)...*».²⁵ Παρομοίως, στην αρχή της *Προθεωρίας* του ο Μιχαήλ Χωνιάτης χαρακτηρίζει τον εαυτό του «*φιλόλογο*» και «*σοφίας ἐραστή ἑκατέρας*», ιδιότητες που, όπως γράφει, μπορεί να διαγνώσει εύκολα ο αναγνώστης των έργων του.²⁶

Αφήνοντας κατά μέρος το ζήτημα του κύρους, ο κυριότερος λόγος για τον οποίο θα μπορούσε αποδεδειγμένα κάποιος διδάσκαλος να καταστεί πόλος έλξης για επίδοξους μαθητές ήταν πρωτίστως η φήμη που είχε αποκτήσει χάρις στην λογιοσύνη και τις διδακτικές του ικανότητες. Το πιο τρανό ίσως παράδειγμα προέρχεται από την γραφίδα του Ευθυμίου Μαλάκη, ο οποίος στην μονωδία του για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης γράφει χαρακτηριστικά ότι ο τελευταίος όφειλε το

ειρωνεύονται την εμμονή με την ευγενική καταγωγή, βλ. ΚΑΖΗΔΑΝ – ΕΡΣΤΕΙΝ, *Άλλαγές*, σ. 167. Πρβλ. και το σχέδος –το οποίο δεν είναι χρονολογημένο, αλλά μπορεί πιθανότατα να χρονολογηθεί στον 12ο αι.– του κώδ. *Vat. gr. PP Pii II 54*, φφ. 428r-v, όπου έναντι της ευγενικής καταγωγής («*Ἐπὶ προγόνων εὐγενεία μηδεὶς ἐναβρυνέσθω...*») προκρίνεται το ήθος («*ἀλλ' ἐπὶ χρηστότητι σεμνυνώμεθα τρόπων*»).

²⁴ Για την παιδεία που έλαβε ο Πρόδρομος βλ. παραπάνω, σσ. 82-83.

²⁵ GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, § 2, σ. 2.25-27.

²⁶ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1879 [ανατύπ. Groningen, 1968], σ. 4: «*Φιλόλογος ὁ τοῦ βιβλίου τοῦδε πατὴρ καὶ σοφίας ἐραστὴς ἑκατέρας, τῆς ἡμετέρας φημί καὶ τῆς θύραθεν, ὡς ἔστιν ἀπ' αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων γινῶναι τὸν ἐντυγχάνοντα*».

την αίγλη του σε αυτούς ακριβώς τους λόγους.²⁷ Δεν είναι τυχαίο επομένως ότι ο ίδιος ο διδάσκαλος ή ο κύκλος του φρόντιζαν να τονίσουν επιμελώς την διάσταση αυτή. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης, γνωστός για τις ικανότητές του στην ρητορική και στην σχεδोगραφία, επεδίωκε ο χαρακτήρας των έργων του να ένα όσο το δυνατόν πιο ποιοτικός από υφολογικής πλευράς.²⁸ Οι νεωτερισμοί δε του προσωπικού του ύφους είχαν προκαλέσει ένα ιδιαίτερο αντίκτυπο στον περίγυρο των εκπαιδευτικών κύκλων σε τέτοιο βαθμό που είχαν επινοηθεί ακόμη και οι σχετικοί νεολογισμοί *βασιλακισμός* και *βασιλακίζειν*.²⁹ Παράλληλα, ο Μιχαήλ Ιταλικός λόγω της εμβριθείας του στην φιλοσοφία, και ειδικότερα στην πλατωνική, αποκαλούνταν από τον Θεόδωρο Πρόδρομο «*ὁ μιμητῆς τοῦ Πλάτωνος καί μετ' ἐκεῖνον Πλάτων*».³⁰ Ὅσο για τον μοναχό Ιωαννίκιο, φημισμένο σχεδोगράφο, στην μικρή σχεδोगραφική συλλογή του κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, και συγκεκριμένα στο φ. 280r όπου ξεκινά μία σειρά αλληλένδετων σχεδών του, υπάρχει ο έμμετρος τίτλος: «*Τοῦ τῶν μοναχῶν ἐξόχου σχεδεκδότου*». Προφανώς ο συντάκτης των σχεδών ήταν τόσο γνωστός στους εκπαιδευτικούς κύκλους που η παράλειψη του ονόματός του

²⁷ Κ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Υπάτης), [δεύτερον ἡμῖσις ἰβ' ἑκατ.] τὰ σωζόμενα*, [Θεολογική Βιβλιοθήκη, 2] Αθήνα, 1937, σσ. 82.35-83.5: «... ἡ φιλολόγος νεολαία πᾶσα περὶ αὐτὸν καὶ ἦν μουσεῖον ἄντικρυς τὸ δωμάτιον, ἄλλη τις Ἀκαδημία καὶ Στοὰ καὶ Περίπατος. καὶ οἷς μὲν ἐχορήγει γραμματικὴν καὶ μέτρα καὶ ποίησιν, τοσαύτην ἔχων τούτων τὴν ἐπιστήμην, ὡς μηδὲν τῶν ἀρξαμένων σφῶν εὐρέσεως ἀπολείπεσθαι· οἷς δὲ τὴν γλώτταν ἠκόνοι ρητορικῶς ἐξηγούμενος καὶ ἄλλους ἄλλοις ἐνήσκει καὶ παιδεύμασιν καὶ μαθήμασιν. ὅθεν καὶ κλέος ἔσχεν εὐρύ, τοῖς ἀπάντων κείμενος στόμασι.».

²⁸ Στον *Πρόλογό* του επισημαίνει με σαφήνεια τα στοιχεία εκείνα που διείπαν το προσωπικό του ύφος, βασικότερο εκ των οποίων η *ἠδυέπεια* («*τὸ εὖ λέγει καὶ ὀρθοεπεῖν ἐπιτήδευμα*»), σε σύγκριση με την «*ἀρχαιότροπο παλαιὰ σχεδική*», GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, § 3, σ. 3.12-28.

²⁹ GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, § 4, σ. 3.29-30: «*Καὶ ἦν ἤδη λεγόμενον τὸ βασιλακίζειν ἐν σχεδοπλόκοις, ὡς πάλαι το γοργιάζειν ἐν σοφισταῖς...*». Για τους δύο όρους βλ. και HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Α', σσ. 33, 202. Ὅπως παραδίδει ο Φλάβιος Φιλόστρατος (δηλ. ο δεύτερος με το όνομα αυτό), ο Γοργίας είχε τέτοια φήμη στην Θεσσαλία, ώστε εκεί το γοργιάζειν είχε καταστεί συνώνυμο του *ρήτορεύειν*: «*Πρῶτον μὲν οἱ κατὰ Θετταλίαν Ἕλληνες, παρ' οἷς τὸ ρητορεύειν γοργιάζειν ἐπωνυμίαν ἔσχεν, εἶτα ...*» (επ. 73, ed. C. L. KAYSER, *Flavii Philostrati Opera*, Teubner, Leipzig, 1871, ανατύπ. Hildesheim – Zürich – New York, 1985, σ. 257.3-5)· για τον όρο γοργιάζειν βλ. περαιτέρω και τα όσα γράφει ο ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἰσοκράτους Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί, μετὰ σχολίων παλαιῶν ...*, τόμ. Α', ἐν Παρισίοις, 1807, σ. ο'.

³⁰ GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 17.

δεν θα παρεκώλυε την αναγνώρισή του. Ο Θεόδωρος Εξαπτέρυγος τέλος, γνήσιο τέκνο του δωδεκάτου αιώνας, ο οποίος όμως ήκμασε στο βασίλειο της Νικαίας μετά την Άλωση του 1204, είχε αποκτήσει την φήμη του χάρη στις ικανότητές του στην ρητορική.³¹

Ποιά ήταν, όμως, η θέση όλων των διδασκάλων, φημισμένων και μη, στην κοινωνία της Κωνσταντινουπόλεως του 12ου αι. και ποιά ήταν η θέση τους στα κοινωνικά και εκπαιδευτικά δρώμενα; Από την εξέταση των προσφωνήσεων με τις οποίες προσαγορεύονταν οι διδάσκαλοι, ειδικά από την στιγμή που αρκετοί ανήλθαν σε έμμισθα, υψηλά διδακτικά οφφίκια, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία. Υπενθυμίζουμε ότι σε μία κοινωνία, όπου οι τύποι και η εθιμοτυπία διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο, οι προσφωνήσεις ευρίσκονταν απαραίτητως σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνική θέση, το αξίωμα και την ιδιότητα του αποδέκτη.³² Από την διερεύνηση του ζητήματος,³³ που βρίσκεται σε εμβρυακό

³¹ CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 10.

³² Στο *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου, για παράδειγμα, που χρονολογείται στο έτος 899, παρατηρούμε ότι ορισμένα επίθετα συνοδεύουν συγκεκριμένους τίτλους, λ.χ. διαβάζουμε: «...ή τῶν ἔνδοξοτάτων μαγίστρων ἀξία...» και «... ἡ τῶν λαμπροτάτων πραιποσίτων ἀξία ...», ed. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles. Introduction, traduction, texte et commentaire*, Paris, 1972, σσ. 95 και 127 αντιστοίχως. Για τα επίθετα που συνοδεύουν τον κάθε τίτλο βλ. πιο συγκεκριμένα τις μελέτες του R. GUILLAND, συγκεντρωμένες στον τόμο *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, London, 1976. Ένα άλλο παράδειγμα από τον χώρο της Εκκλησίας αφορά παρομοίως στην προσφώνηση των εκκλησιαστικών αρχόντων, βλ. DARROUZES, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, σσ. 122-23, οι οποίοι ανάλογα με το οφφίκιο που κατείχαν προσφωνούνταν αναλόγως *τιμιώτατοι*, *θεοφιλέστατοι* ή *έντιμότατοι*. Το αυτό ίσχυε και για τους επισκόπους, για το παράδειγμα λ.χ. του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, βλ. την μελέτη της ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 42], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 73-110. Για τις μορφές επικλήσεως στην αρχαιότητα σημαντικές είναι οι μελέτες του Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, “Anredeformen bei Pindar”, στο: *Χάρις Κωνσταντίνω Ι. Βουρβέρη. Αφιέρωμα τῶν μαθητῶν του ἐπὶ τῇ ἐξηκονταπενταετηρίδι τοῦ βίου αὐτοῦ*, Ἀθήναι, 1964, σσ. 95-199 [εκυκλοφορήθη και ως αυτοτελῆς τόμος κατά το ἴδιο ἔτος] και της ELEANOR DICKEY, *Greek Forms of Address from Herodotus to Lucian*, Oxford Univ. Press, 1996. Για την βυζαντινή περίοδο αναντικατάστατο είναι το βιβλίο του M. GRÜNBAERT, *Formen der Anrede im byzantinischer Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert*, [Wiener Byzantinische Studien, XXV], Wien, 2005, παρ’ ὅλο που περιορίζεται ὁμως στην επιστολογραφία και σε μία περίοδο επτά μόνον αιώνων. Βλ. και το ἄρθρο του ἰδίου, “*Tis love that has warm’d us. Reconstructing networks in 12th century Byzantium*”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 83 (2005), 301-

στάδιο, προκύπτει ότι για την προσαγόρευση ενός διδασκάλου ή ενός λογίου ανδρός κατ' επέκτασιν πέραν των απλών *διδάσκαλος*, *μαΐστωρ* κ.ά., χρησιμοποιούνταν συγκεκριμένοι όροι αρμόζοντες στην διδασκαλική ιδιότητα και το όχι αμελητέο *status* των προσώπων αυτών. Οι πιο συνηθισμένοι εξ αυτών ήταν οι ακόλουθοι:³⁴ «σοφός», «σοφή κεφαλή» και «σοφώτατος»,³⁵ «λογιώτατος»,³⁶ «φιλοσοφώτατος»,³⁷ «φιλολόγος» και «φιλολογώτατος»,³⁸

13, ιδ. σσ. 308-09. Το αντικείμενο των προσφωνήσεων θίγει και η ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, “Οι κατακλείδες των επιστολών ως μέσον ανίχνευσης αντιλήψεων των Βυζαντινών (10ος-12ος αιώνας)”, στο: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ & ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (eds.), *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 177-220, ιδ. σ. 179.

³³ Επί του προκειμένου –και σε συνδυασμό με τα πορίσματα της προαναφερθείσης μελέτης του GRÜNBART από τον χώρο της επιστολογραφίας– αξιοποιήθηκαν οι τίτλοι όλων των έργων των διδασκάλων του 12ου αι., όπως εμφανίζονται στην κριτική τους έκδοση (βλ. Παράρτημα 2). Στην περίπτωση που για κάποιο λόγο δεν γίνεται ικανοποιητική αναφορά των τίτλων στις εκδόσεις αυτές ή τα έργα παραμένουν ανέκδοτα (π.χ. *σχέδη*, *ρητορικοί λόγοι*), ανατρέξαμε και στην χειρόγραφη παράδοση. Θα πρέπει εδώ να υπογραμμισθεί ότι λόγω του μεγάλου όγκου του υλικού η έρευνα παρέμεινε προς το παρόν στους τίτλους των έργων και δεν υπεισήλθε σε μεγάλο βαθμό στο περιεχόμενό τους (με την επικουρική χρήση και του TLG). Ωστόσο, ο ικανός αριθμός των δειγμάτων που ελήφθησαν υπ' όψιν (πάνω από 50 τον αριθμό) θεωρούμε ότι καθιστά τα αποτελέσματα ικανοποιητικά.

³⁴ Εξυπακούεται ότι υπάρχει, ως ένα βαθμό, μία ποικιλομορφία, απαντούν δηλ. και άλλες προσφωνήσεις. Έτσι, για παράδειγμα, στον τίτλο επιστολής του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον Γεώργιο Τορνίκη τον νεώτερο, που παραδίδεται από τον κώδ. *Marc. gr. XI,22*, ευρίσκουμε την εξής διατύπωση: «*Τοῦ αὐτοῦ ἀξιολογωτάτου ῥήτορος κῦρ Γρηγορίου τοῦ Ἀντιόχου ἐπιστολαὶ διάφοροι...*», ed. AL. SIDERAS, “Ein unedierter Brief des Gregorios Antiochos an Demetrios Tornikes (Brief I)”, *BZ* 100.2 (2007), 785-817.

³⁵ GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σσ. 179, 322-23. Πρβλ. και Παράρτημα 2, όπου εντοπίσαμε τον όρο «σοφώτατος» σε 24 περιπτώσεις. Για τον όρο «σοφή κεφαλή» που πολλακίς αποκαλεί ο Θεόδωρος Πρόδρομος τον μοναχό Ίωαννίκιο, βλ. παρακάτω υποσημ. 53. Η ίδια προσφώνηση συχνά ευρίσκεται στο έργο λογίων άλλων εποχών, βλ. ενδεικτικά Η. ΤΑΖΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 250.

³⁶ GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σσ. 294-95. Πρβλ. και Παράρτημα 2, όπου ο όρος εντοπίστηκε 14 φορές. Σε μία από τις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για προσφώνηση μαθητού από τον διδάσκαλό του: «*λογιώτατος υἱός*» καλείται ο Γεώργιος Βαρδάνης από τον Μιχαήλ Χωνιάτη, βλ. ΑΙΚ. ΓΑΛΩΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 325.

καθώς και συνδυασμοί των παραπάνω, όπως «σοφώτατος και λογιώτατος»,³⁹ «φιλοσοφώτατος και λογιώτατος»,⁴⁰ «φιλοσοφώτατος και ρητορικώτατος»⁴¹ και «φιλοσοφώτατος και γραμματικώτατος».⁴² Η συχνή χρήση του υπερθετικού βαθμού των παραπάνω επιθέτων, αν και δύναται να θεωρηθεί ότι αποδυναμώνει την ισχύ τους,⁴³ είναι όμως ενδεικτική του σεβασμού με τον οποίο αντιμετωπίζονταν δίχως αμφιβολία όσοι έφεραν την ιδιότητα του διδασκάλου. Πρέπει να προστεθεί ότι οι προαναφερθέντες όροι απαντούν σε πηγές από προηγούμενους ήδη αιώνες και συνεχίζουν να ευρίσκονται και κατά τους

³⁷ GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σ. 351. Πρβλ. και Παράρτημα 2. Και τις 3 φορές που χρησιμοποιήθηκε η προσφώνηση είναι σε συνδυασμό με πρόσωπα αρρήκτως συνδεδεμένα με την διδασκαλία της φιλοσοφίας (δix με τον Ευστράτιο Νικαίας και άπαξ με τον Μανουήλ Σαραντηνό).

³⁸ Θα πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι οι όροι αυτοί, απ' όσο τουλάχιστον μπορέσαμε να ερευνήσουμε, χρησιμοποιούνται από διδασκάλους της εποχής ως προσφωνήσεις όχι μόνο προς άλλους συναδέλφους τους, αλλά και προς λόγια ή φιλομαθή πάντως πρόσωπα του κύκλου τους. Έτσι, όπως είδαμε παραπάνω, «φιλόλογος» καλείται η νεολαία που συνέρρεε στην οικία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, «φιλόλογο» καλεί επίσης τον εαυτό του και ο άλλοτε μαθητής του Μιχαήλ Χωνιάτης. Και η Άννα Κομνηνή αποκαλείται «βασιλίσ φιλολόγος» από τον Ευστράτιο Νικαίας, βλ. G. HEYLBUT, *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [Commentaria in Aristotelem Graeca, 20], Berlin, 1892, σ. 256.5. Ακόμη η σεβαστοκράτειρα Ειρήνη προσφωνείται «φιλολογωτάτη βασιλίδων» και «φιλολογωτάτη ψυχή» από τον Θεόδωρο Πρόδρομο, βλ. C. W. GOETTLING, (*Pseudo-*) *Theodosii Alexandrini Grammatica*, Leipzig, 1822, σ. xvii, και παρομοίως δε «... ψυχή βασίλισσα και φιλολογωτάτη» από τον Κωνσταντίνο Μανασσή στη *Χρονική του Σύνοψι*, βλ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, [CFHB, Series Atheniensis, 36/1], Αθήνα, 1996, σ. 5.3, και «... ψυχή βασίλισσα μεγαλοπρεπεστάτη, λαμπρόψυχε, φιλόκαλε, φιλόστορ, φιλόλογε» στο αστρολογικό ποίημα που του αποδίδεται, βλ. Μ. ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ et P. GEHIN, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique. Les Manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, Patriarcat Œcuménique, Istanbul - I.R.H.T. Paris, Brepols, Turnhout, 2008, vol. I, σ. 369 (κώδ. 151).

³⁹ Βλ. Παράρτημα 2, ο συνδυασμός απαντά 2 φορές.

⁴⁰ Βλ. Παράρτημα 2, ο συνδυασμός απαντά 2 φορές, προσδιορίζει σε αμφότερες τον Θεόδωρο Πρόδρομο.

⁴¹ Βλ. Παράρτημα 2, ο συνδυασμός απαντά 2 φορές, επίσης προσδιορίζει τον Θεόδωρο Πρόδρομο. Για τον όρο «ρητορικώτατος» βλ. GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σ. 320.

⁴² Απαντά μία μόνο φορά και αποτελεί προσφώνηση που απηύθυνε ο Μιχαήλ Ιταλικός στον ιατρό Λειψιώτη, ο οποίος ήταν ταυτοχρόνως και *γραμματικός*, βλ. GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σσ. 246, 341.

⁴³ Για το φαινόμενο αυτό κατά την βυζαντινή περίοδο βλ. τις παρατηρήσεις του F. T. GIGNAC, *A Grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods*, Vol. II: *Morphology*, Milano, 1981, σ. 145.

επομένους μετά τον δωδέκατο. Δεν χρησιμοποιούνται ωστόσο με απόλυτη συνέπεια και ακρίβεια, αλλά απαραλλάκτως μεταξύ τους και όχι για τον προσδιορισμό της ίδιας κάθε φορά ιδιότητας.⁴⁴

Ως προς τις σχέσεις των διδασκάλων, παρατηρούμε ότι χαρακτηρίζονταν από αξίες όπως εκείνη της φιλίας, του θαυμασμού, της αμοιβαίας εκτίμησης και της αγαστής συνεργασίας. Στον αντίποδά τους βρίσκονταν ο φθόνος, η αντιζηλία, η λοιδωρία και παρόμοια αισθήματα.

Όσον αφορά στο πρώτο σκέλος, διαφωτιστικά συμπεράσματα μπορούν να συναχθούν από την παρατήρηση του προσωπικού δικτύου (*network*) διδασκάλων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεοφυλάκτου Αχρίδος,⁴⁵ ο οποίος ακόμη και κατόπιν της προχέρισεώς του ως αρχιεπισκόπου στην Βουλγαρία, φρόντισε να διατηρήσει τις επαφές και την σχέση που είχε αναπτύξει με τους συναδέλφους του. Φιλικός δεσμός τον συνέδεε με τον Νικόλαο Καλλικλή, τον ιατρό του Αλεξίου

⁴⁴ Ένα καλό παράδειγμα της ποικιλομορφίας στην χρήση μας δίδεται στην περίπτωση του όρου «σοφώτατος», ο οποίος χρησιμοποιείται από τον Μιχαήλ Ιταλικό για έναν αξιωματούχο της Εκκλησίας και παλαιό μαθητή του: «... ὁ γάρτοι σοφώτατος ἐπὶ τῶν γονάτων ...», GAUTIER, *Michel Italikos*, σ. 226.11. Για το *οφφίκιο* του ἐπὶ τῶν γονάτων, ο οποίος συγκαταλεγόταν στην τρίτη πεντάδα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων βλ. Ι. ΠΗΛΙΗΣ, *Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα, 1985, σ. 98· ειδικότερα για τον 12ο αι. βλ. DARROUZÈS, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, σ. 100. Κατά τον 11ο αι. ο Μιχαήλ Ψελλός στον λόγο που απηύθυνε *Πρὸς τὸν οἰκεῖον γραμματικόν* (δηλ. διδάσκαλο της γραμματικής, Or. 17) χρησιμοποίησε την εξής προσφώνηση: «Ὑπὲρ σοῦ ... τὸν λόγον πεποίημαι λογιώτατε γραμματικέ ...», ed. A. LITTLEWOOD, *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1985, 17.2-3, σ. 62. Σε σημείωμα, όμως, συνοδικής διαδικασίας του έτους 1156 (GRUMEL-DARROUZES, *Les registres*, αρ. 1038, σσ. 495-96) ευρίσκουμε τον ίδιο πάλι όρο ως προσηγορικό νοταρίων, βλ. DARROUZES, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ*, σσ. 84 υποσημ. 2 και 529.14. Για την κοινωνική θέση των νοταρίων και την εκπαίδευσή τους βλ. Η. SARADI, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 86], Αθήνα, 1991, σσ. 149-57. Για την χρήση τέτοιων προσδιορισμών, όπως *σοφώτατος*, *λογιώτατος* και *ρήτορικώτατος*, στους επομένους αιώνες βλ. ενδεικτικά Ν. GAUL, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 10], Wiesbaden, 2011, σ. 229.

⁴⁵ Το δίκτυο του Θεοφυλάκτου ανέλυσε διεξοδικότατα στην μονογραφία της η MARGARET MULLETT, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, vol. 2], Aldershot, 1997.

Κομνηνού και *διδάσκαλο τῶν ἰατρῶν* (μετά τον Μιχαήλ Ιταλικό), γεγονός που αποδεικνύεται από τις επιστολές που του απηύθυνε (βλ. επ. 93, 94, 110, 111 και 112, ed. GAUTIER). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της επιστολής με την οποία ο Θεοφύλακτος ζητά από τον Καλλικλή να του στείλει κάποιο βιβλίο που χρειαζόταν και να μεριμνήσει για τον αδελφό του Δημήτριο.⁴⁶ Εγκάρδια ήταν επίσης η σχέση του Θεοφυλάκτου και με τον Θεόδωρο Σμυρναίο (επ. 6, 28 και 95, ed. GAUTIER). Είναι ενδιαφέρον μάλιστα ότι ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων* ήταν διδάσκαλος του Δημητρίου, ενώ ταυτοχρόνως ο Θεοφύλακτος είχε ως μαθητή του τον αδελφό του Σμυρναίου Παύλο.⁴⁷ Καλές σχέσεις με τον Θεόδωρο Σμυρναίο διατηρούσε και ο Καλλικλής, όπως διαφαίνεται από το γεγονός ότι ο τελευταίος συνέθεσε και αφιέρωσε ένα επαινετικό επίγραμμα σε επιτάφιο λόγο που εξεφώνησε ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*.⁴⁸ Στον φιλικό κύκλο του Θεοφυλάκτου ανήκε και ο Νικήτας Ηρακλείας *ὁ τοῦ Σερρῶν* (βλ. επ. 7, 70, 91, ed. GAUTIER). Αυτός εκτός από συνάδελφο, αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα και διδάσκαλο του, Δημητρίου αδελφού του Θεοφυλάκτου· αν και δεν γνωρίζουμε τον βαθμό της φιλίας που συνέδεε τα δύο πρόσωπα, επιστολή του Θεοφυλάκτου προς τον Νικήτα, με την οποία ζητά τη βοήθειά του, αποδεικνύει το χαρακτήρα της αλληλεγγύης που διείπε τη σχέση τους.⁴⁹

Αξίζει σε αυτό το σημείο να θυμίσουμε την άριστη σχέση του Θεοδώρου Προδρόμου με τον συνάδελφό του μοναχό Ιωαννίκιο. Δύο ποιήματα που ο Πρόδρομος απηύθυνε στον Ιωαννίκιο επιβεβαιώνουν τους στενούς φιλικούς δεσμούς των δύο ανδρών, καθώς και την τακτική τους επικοινωνία.⁵⁰ Στον

⁴⁶ MULLETT, *Theophylact of Ochrid*, σ. 349, αρ. 3.

⁴⁷ MULLETT, *Theophylact of Ochrid*, σ. 355, αρ. 20.

⁴⁸ Εἰς τὸν Σμυρναῖον ἐκφράσαντα τὸν τελευτήσαντα υἱὸν τοῦ πρωτοστράτορος, ed. R. ROMANO, *Nicola Callicle, Carmi. Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, [Byzantina et Neohellenica Neapolitana, 8], Naples, 1980, σσ. 111-12.

⁴⁹ MULLETT, *Theophylact of Ochrid*, σ. 356, αρ. 22.

⁵⁰ Το πρώτο ποίημα, με τίτλο «*Πρόγραμμα εἰς κοντάκιον ἔχον σχέδη τοῦ κυροῦ Ἰωαννικίου*», προοριζόταν ως ἔμμετρο προοίμιο σε βιβλίο με σχέδη του Ιωαννικίου και συνιστά ουσιαστικά εγκώμιο της σχεδογραφικής του παραγωγής· με το δεύτερο, που φέρει τον τίτλο «*Εἰς τὸν μοναχὸν κῦρον Ἰωαννικίου*», ο Πρόδρομος απολογείται που δεν μπόρεσε να τον επισκεφθεῖ για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω κάποιας σοβαρῆς ασθένειάς του, βλ. HÖRANDNER, *Historische*

σχεδογράφο μοναχό απευθύνεται πιθανότατα και μία ερμηνευτική πραγματεία του Προδρόμου ενός δυσκόλου βιβλικού χωρίου, την οποία συνέταξε μετά από παράκλησή του.⁵¹ Πέραν τούτων, ο Πρόδρομος εγκωμιάζει πολύ συχνά μέσα από τα σχέδη του τον Ιωαννίκιο,⁵² κυρίως για την φιλολογική του κατάρτιση, ενώ δεν κρύβει τον θαυμασμό του και για τις εξαιρετικές του ικανότητες στην σχεδογραφία.⁵³ Ενισχυτικά για την στήριξη της προαναφερθείσης άποψης λειτουργεί η ακόλουθη μαρτυρία που παρέχεται από ένα σχέδος: όταν ο Ιωαννίκιος επιφορτίστηκε, για αδιευκρίνιστους έως τώρα λόγους, με το καθήκον της διδασκαλίας ορισμένων μαθητών του Προδρόμου, εκείνοι εξέφρασαν έντονες τις ενστάσεις τους και ζητούσαν επίμονα την επιστροφή τους κοντά στον παλαιό τους διδασκάλο. Το γεγονός ότι ο Πρόδρομος τους συνέστησε να μαθητεύσουν δίπλα στον σοφό μοναχό και να «εκμεταλλευθούν» στο έπακρο τις διδακτικές του ικανότητες μαρτυρεί την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση που έτρεφε ο ίδιος για το πρόσωπο του συναδέλφου του.⁵⁴ Και ο Ιωαννίκιος με την σειρά του γράφει

Gedichte, αρ. 62-63, σσ. 492-94. Για την έννοια της φιλίας και το περιεχόμενό της στον 12ο αι. βλ. A. KAZHDAN – G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, D. Oaks, 1982, σσ. 28-29 και MARGARET MULLETT, “Byzantium: A Friendly Society?”, *Past & Present* 118 (1988), 3-24.

⁵¹ Για την πραγματεία αυτή, βλ. σ. 89 και υποσημ. 115.

⁵² Ουσιαστικά τρία σχέδη του Προδρόμου αποτελούν εγκώμια του Ιωαννικίου (όλα παραδιδόμενα από τον κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 177r-78r, 215r-16r και 216r). Επίσης, περιστασιακές αναφορές σε αυτόν κάνει σε άλλα δύο ακόμη σχέδη του, εκ των οποίων το πρώτο είναι αφιερωμένο στον αγ. Νικόλαο και παραδίδεται από τον κώδ. *Laur. Conv. Soppr. 2*, φ. 196v (ed. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας”, σσ. 279-280), ενώ το δεύτερο στον αγ. Βασίλειο και ευρίσκεται στον κώδ. *Vat. gr. 18*, φ. 100r), ed. GALLAVOTTI, “Nota sulla schedographia”, σ. 16).

⁵³ Χαρακτηριστικές του θαυμασμού είναι οι παρακάτω προσφωνήσεις και φράσεις, κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 216r: «... σοφήν κεφαλὴν τὴν Ἰωαννικίου», «Ἀγὼν ὡς πλήρης ὀρώμαι τῷ (supra lineam: πλήθει) τῶν σοφῶν ἰδ’ ἰσόφρον διδάσκαλε, ἐξεπλάγην γὰρ τὸ ἐν σοι χάρισμα, ἢ τεθαύμακ’ ἐνόη ... σοφὴ κεφαλὴ, τίς σ’ οὐ θαυμάσει ... Χριστὸς δ’ ἔδωκέ (cod. ἔδω καὶ) σοι χάριν τὴν τῶν λόγων».

⁵⁴ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 215v-216r: «... οὐν ἐγὼ πολὺ πλέον ἢ λέγειν ἀξιωτέος. μὴ γοῦν τοῦ λοιποῦ βιαίως λόγον αἰτήτε με μὴδ’ ἂν ἰμέρω ζητήτε. ἔχετε τὴν ἰσχυρὰν ὑπὲρ πᾶσα σάλπιγγα φωνὴν (cod. φωνεῖν), ἄφετε τὴν ἄναυδον γλῶτταν. ἔχετε φλέβα λόγον ἰκανὴν καὶ βρύσειν καὶ πηγαῖσαι, ἄσατε χαίρειν τῷ τοῦ χειμάρρου. ἔχετε τὴν γῆν (cod. γ’ ἰν’) εἰς ἑκατὸν καρποφορεῖν ἔχουσαν, καταλείψατε τὴν πονηρὰν ἄρουραν. φωνὴν γὰρ ὄντως καὶ λόγου καλῶ φλέβα, καὶ

χαρακτηριστικά σε σχέδος του: «*Εὖγε ὑμῖν ὧ παῖδες γένοιτ' ὄπωρισσάμενοι τὸν Πρόδρομον...*», του ανταποδίδει το εγκώμιο επαινώντας τον όχι μόνο ως διδάσκαλο της γραμματικής («*ἄριστον γραμματικῶν*»), αλλά και ρήτορα («*ῥητόρων τοῦτον τὸν πρόκριτον*»), φιλόσοφο, ποιητή, λογογράφο, σχεδογράφο και συγγραφέα του «*Δοσικλέος*», του μυθιστορήματος δηλ. *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα*.⁵⁵

Ωστόσο δεν ήταν λίγες οι φορές που οι εξαιρετικές ικανότητες ενός διδασκάλου και η αυξανόμενη φήμη του μπορούσαν προξενούσαν και το συναίσθημα του φθόνου.⁵⁶ Ο Νικηφόρος Βασιλάκης αναγνωρίζει ότι στους κύκλους των συναδέλφων του, που υστερούσαν σε σχέση με αυτόν σε ικανότητες και όραμα, ο φθόνος

γῆν ἀγαθὴν ἦν νεοῦσι μὲν λόγοι, ἀπόστολοι δ' ἀροῦσιν οἱ Χριστοῦ βόες. σπείρει δὲ Χριστὸς ὁ σπορεὺς τῶν κρειττόνων, ἀμῶσι δ' οἱ θέλοντες, οὐδεὶς γὰρ φθόνος ἢ σοφὴν κεφαλὴν τὴν Ἰωαννικίου». Ἄρα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κατακλείδα τοῦ σχεδου, ὁ Πρόδρομος ἦταν πιστὸς φίλος τοῦ Ἰωαννικίου.

⁵⁵ Κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 217r.

⁵⁶ Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι το μοτίβο του φθόνου προβάλλει, μεταξύ άλλων, ως κεντρικό θέμα παραινετικών σχεδών του 12ου αι., βλ. κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 138r [ΒΑΣΣΗΣ, αρ. 44] και φφ. 225r-v [ουσιαστικά αποτελεί παράφραση ἀπὸ τὸν γνωστὸ λόγο τοῦ Μεγ. Βασιλείου περὶ τοῦ φθόνου, ΒΑΣΣΗΣ, αρ. 191]. Για τους ιστοριογράφους τῆς εποχῆς ἀναγνωρίζεται ὄντως ὡς βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητάς (βλ. για παράδειγμα ΚΑΜΒΥΛΙΣ-REINSCH, *Alexias*, I, 12.1, σ. 39.65) ἢ γενεσιουργὸς αἰτία και κινητήριος δύναμη πίσω ἀπὸ τις πράξεις τῶν «αντι-ἠρώων» τους (ΚΑΜΒΥΛΙΣ-REINSCH, *Alexias*, II, 2.4, σ. 59.34· III, 1.2, σ. 87.23 κ.ά.). Ὅμως, τα αποτελέσματα τῶν υποκινημένων ἀπὸ φθόνον ενεργειῶν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης με βάση τὴν γνώση τοῦ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, εἶναι κακά ὄχι μόνο για τους πράττοντες, ἀλλὰ ἀκόμη και για τις ἐπόμενες γενεές, βλ. τὴν δεύτερη ἀπὸ τις πραγματείες τοῦ *Περὶ ὑποκρίσεως*, ed. ΤΑΦΕΛ, *Eustathii Thessalonicensis opuscula*, σ. 88.44-45, 49: «Ἐγνωμεν ἐκεῖθεν καί, ὅποσα φαῦλα τοὺς ἥρωας ὁ φθόνος διέθετο, εἰκότα ὄντα διαβαίνειν τῷ χρόνῳ καὶ εἰς τοὺς ὕστερον». Για τὸν φθόνον βλ. Μ. HINTERBERGER, “Ο φθόνος, ἀνθρώπινη ἀδυναμία και κινητήρια δύναμη”, στο: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ (ed.), *Το Βυζάντιο Ὀριμο για Ἀλλαγές. Επιλογές, εὐαισθησίες και τρόποι ἐκφράσεως ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο στὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13], Ἀθήνα, 2004, σσ. 299-312, ὅπου και περισσότερα παραδείγματα, καθὼς και IDEM, “Envy and Nemesis in the Vita Basilii and Leo the Deacon: literary mimesis or something more?”, στο: RUTH MACRIDES (ed.), *History as Literature in Byzantium*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies/Publications 15], Ashgate, Farnham, 2010, σσ. 187-203. Για τους συγγραφείς τοῦ 12ου αι. βλ. τὴν συμβολή πάλι τοῦ Μ. HINTERBERGER, “Phthonos als treibende Kraft in Prodromos, Manasses und Bryennios”, *Medioevo Greco* 11 (2011), 83-106. Εἰδικότερα για τὴν ρητορικὴ τοῦ φθόνου βλ. Ε. SANDERS, “Pathos phaulon: Aristotle and the Rhetoric of Phthonos”, στο: ΙΝΕΚΕ SLUITER – R. M. ROSEN (eds.), *ΚΑΚΟΣ. Badness and anti-value in classical antiquity*, [Mnemosyne, Supplements, 307], Leiden-Boston, 2008, σσ. 255-81.

λειτουργούσε ως κινητήρια δύναμη της μεταξύ τους διαμάχης. Κάποιοι από αυτούς τον συκοφαντούσαν και παρουσίαζαν μια παραπλανητική εικόνα για το διδακτικό του έργο.⁵⁷ Ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε στίχους *κατά φθονούντων*, χωρίς ωστόσο να καθίσταται σαφές από τα συμφραζόμενα εναντίον ποιου ατόμου είχε στραφεί.⁵⁸

Απέναντι στο «*φθονείν τῶν ἐχθρῶν*» οι διδάσκαλοι έβρισκαν διέξοδο και καταφύγο με την επίκληση στο Θείο, και ενίοτε με την βοήθεια ισχυρών τους φίλων, ώστε «*τὰ βέλη*» και «*τῶν δυσμενῶν τὰς ἄρκυς* (δηλ. τα δίκτυα) *έκφυγεῖν τάχει*».⁵⁹

⁵⁷ GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, § 4, σ. 3.30-37: «... καὶ φθόνος πολὺς ὑπεκάετο τούτοις (scil. σχεδοπλόκοις) δὴ τοῖς τὸ ἀρχαιότροπον καὶ σαπρὸν μεταδιώκουσιν ὑπ' ἀμαθίας ... ὧν καὶ τὸ ἀκριβές ἀμαθές καὶ τὸ εὐσταθές ἀγεννές καὶ τὸ ὑψηλὸν χθαμαλόν, οἷ καὶ βασιλακισμὸν ὡς φιλιππισμὸν ἢ μηδισμὸν τοῖς τῶν ἡμετέρων ζηλωταῖς ἐνεκάλου». Για μία ανάλυση του ύφους του Βασιλάκη και της διαμάχης με τους αντιπάλους του λογίους βλ. τις διεισδυτικές μελέτες του Α. GARZYA, “Literarische und rhetorische Polemiken der Komnenenzeit”, *BSI* 34 (1973), 1-14, ιδ. σ. 5· “Intorno al Prologo di Niceforo Basilace”, *JÖB* 18 (1969), 57-71, σ. 63 [=Storia e interpretazione di testi bizantini: saggi e ricerche, Variorum Reprints, London, 1974, κεφ. VII, XII αντιστοίχως]. Πρβλ. και ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥΔΑΚΗ, “Ο ‘Πρόλογος’ του Νικηφόρου Βασιλάκη και η διαμάχη με τους αντιπάλους του”, *Ελληνικά* 57 (2007), 169-77, ιδ. σσ. 169-74.

⁵⁸ Η τελευταία, κριτική έκδοση των στίχων έγινε από τον W. HÖRANDNER, “Visuelle Poesie in Byzanz. Versuch einer Bestandsaufnahme”, *JÖB* 40 (1990), 1-42, κείμε. σ. 32. Για παλαιότερες εκδόσεις βλ. τόμ. Β', αρ. 175, έργο Χ.6, σ. 449.

⁵⁹ Οι παραπάνω φράσεις προέρχονται από ένα σχέδος υπό τύπον προσευχής του αγνώστου κατά τα άλλα Βερίστορος προς την Θεοτόκο, βλ. κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 165r-v [ΒΑΣΣΗΣ, αρ. 98]· το σχέδος παραδίδεται και από τον κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 280r. Την Θεοτόκο επικαλείται και ένας άλλος διδάσκαλος, ο Νικήτας Σκουταριώτης, ο οποίος ζητά την βοήθειά Της ως ακολούθως: «*Οἶδας μου τὴν ἀχλὺν τῆς ψυχῆς ὧ τεκοῦσα φῶς καὶ (cod. φῶσκε) ζωὴν ... ἄρασεε προ(ς) γῆν τοῦ φθόνου τὰς ὀφρύας, κόλαζε καὶ σύντριβε πρὸς δὲ καὶ κλόνει, τοὺς τὴν καθ' ἡμῶν ἐξανάπτοντας μάχην*», κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 184v. Ο Λέων Ρόδου (προφανῶς υποστηρικτῆς του δόγματος *σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει*!) ένωσε την ανάγκη να ζητήσει την συνδρομή του προϊσταμένου του ορφανοτρόφου (του Αλεξίου Αριστηνού πιθανῶς), ὡστε και με την συνεργασία του Απ. Παύλου ως μεσίτη να αντεπεξέλθει στον φθόνο των ανθρώπων: «... τοσοῦτον αὐτὸς ἐν βροτοῖς ἔρρει φθόνος», ed. T. S. MILLER, “Two Teaching Texts from the Twelfth-Century Orphanotropheion”, εις: J. NESBITT (ed.), *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*, Brill, Leiden-Boston, 2003, σ. 16. Παρομοίως ο Θεόδωρος Πρόδρομος επικαλέστηκε την βοήθεια τόσο του αγίου Νικολάου, ὡς ενός μη κατονομαζομένου *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* (ίσως του μαθητῆ του Θεοδώρου Στυππειώτη): «*Νικόλαε, φρούρει με συνήθως πάλιν ... κανικλείου ρύου με συνήθως πάλιν ... νικά τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἀντάρσιτό σοι, μέμνησο τῆς προδρομικῆς ἐστίας καὶ Νικολάου συμμαχοῦντος εὐτύχῃ*», ed. I. VASSIS, “*Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos*”, *BZ* 86/87 (1993/94), [Herbert Hunger

Μία ακόμη αιτία που θα μπορούσε να ενεργοποιήσει το συναίσθημα της ζήλιας έναντι ενός λογίου ήταν η απόδοση τιμών σε κάποιον ομοτεχνό του, τις οποίες θεωρούσε ότι δεν άξιζε ή άξιζε ο ίδιος εν πάση περιπτώσει περισσότερο.⁶⁰ Ασφαλώς,

zum 80. Geburtstag], 1-19, το κείμεν. του σχεδίου στις σσ. 14-17, βλ. ιδιαιτέρως σ. 16, στιχ. 39-47. Ικεσίες προς τον ίδιο άγιο απευθύνει και αλλού ο Πρόδρομος, όπως στους ανέκδοτους ακόμη στίχους του που παραδίδονται από τον κώδ. *Laur. Conv. Sopp. 627*, φ. 21ν: «... ἀλλ' ἰκετάω, μὴ φύγῃς μου κ(αὶ) [...], ὁ Νικόλαος ἡ πνοὴ τῶ Προδρόμω, ἂν ἡ πνοὴ λίπῃς με, πῶς ζήσω πάτερ», αλλά και στο σχέδιο του κώδ. *Laur. Conv. Sopp. 2*, φ. 196ν: «Σὺ τοὺς πένητας πλουτίζεις, σὺ τοὺς στρατιώτας ἐλευθεροῖς ... ἀλλὰ προμάχου τῆς ἐμῆς τύχης, μάκαρ, χρυσάσπιδάς μοι συμμάχους στρατηλάτας πέμπων ἄνωθεν κατὰ τῆς ὀλεθρίας», ed. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Προβλήματα της βυζαντινῆς σχεδογραφίας”, σσ. 279-280.

Φαίνεται πως κατά τον 12ο αι. ο άγιος Νικόλαος απέλαυε μίας εξαιρετικής δημοφιλίας, κυρίως λόγω της ιδιότητός του ως συμπαραστάτου στον ανθρώπινο πόνο. Γράφει χαρακτηριστικά σε σχέδιο του ο άγνωστος κατά τα λοιπά Χανδρηνός: «... ὑπέρμαχος σὺ τῶν καταπονουμένων, παρήγορος σὺ τῶν λύπαις βαρουμένων», κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 230ν = *Laur. Conv. Sopp. 2*, φ. 210γ. Από την περίοδο αυτή προέρχονται συνολικά εννέα σχέδια (εγκώμια και εξιστορήσεις των θαυμάτων του αγίου Νικολάου), από διδασκάλους, όπως ο Νικήτας ὁ τοῦ Μαρωνείας (ένα, βλ. Τόμ. Β', αρ. 155, ἔργο I,2, σ. 395), ο Κωνσταντίνος Καλοήθης (ένα, βλ. Τόμ. Β', αρ. 93, ἔργο II,1, σ. 268), ο Χανδρηνός (ένα, βλ. Τόμ. Β', αρ. 216, ἔργο I,1, σ. 557), και ο Θεόδωρος Πρόδρομος (πέντε, βλ. Τόμ. Β', αρ. 177, ἔργο VIII,4,14,19,23,24, σσ. 444-46), ενώ ένα παραδίδεται ανωνύμως (βλ. Τόμ. Β', αρ. 15, ἔργο I,127, σ. 73). Η μελέτη των κειμένων αυτών μπορεί να συνδράμει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της έξαρσης της λατρείας του αγίου Νικολάου κατά την εν λόγω περίοδο. Για τα εγκώμια και τα θαύματά του βλ. G. ANRICH, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, Bde. I (Texte)-II (Prolegomena, Untersuchungen, Indices), Leipzig-Berlin, 1913-17, ενώ για τον άγιο στην τέχνη βλ. NANCY PATTERSON-ŠEVČENKO, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino, 1983 και J. COTSONIS, “The Contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of Saints (Sixth-Twelfth Century)”, *Byz 75* (2005), 383-497, ιδ. σσ. 433-37.

⁶⁰ Ο Τζέτζης σε επιστολή του (αρ. 97) προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό – χρονολογούμενη στα 1155, βλ. GRÜNBART, “Prosopographische Beiträge”, σ. 201– αναφέρεται στην περίπτωση συγχρόνου του φιλοσόφου από το Πάνιον της Θράκης, στον οποίο ο Μανουήλ ως ανταπόδοση για τους λόγους που εξεφώνησε προς τιμήν του τού επέτρεψε να τελέσει κάποιου είδους θρίαμβο επιβαίνοντας πάνω σε δίφρο· ο φιλόσοφος αυτός που δυστυχώς δεν κατονομάζεται, είχε ήδη τιμηθεί λαμβάνοντας την τίτλο του *πρωτοκουροπαλάτη*—δικαίως φροντίζει να προσθέσει προσεκτικά ο Τζέτζης— βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σ. 141.11-14: «ἤκουσαί μοι, φιλανθρωπώτατε βασιλεῦ, ὡς θριαμβικῶ δίφρω μέλλεις τιμᾶν τὸν τοὺς λόγους τιμήσαντα, τὸν ἐκ Πανίου φιλόσοφον τὸν διπλοτριπλως τῆς πρωτοκουροπαλατικῆς ἀξίας ἀξίως ἀξιωθέντα». Θα Για το Πάνιον βλ. A. KÜLZER, *Ostthrakien (Eurōpē)*, [T.I.B., 12], Wien, 2008, σσ. 562-65 και για τον τίτλο του *πρωτοκουροπαλάτου* βλ. R. GUILLAND, “Curopalate”, *Βυζαντινά 2* (1970), 187-249, ιδ. σ. 228 [ανατύπ. στο IDEM, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, London, 1976, III]. Η αναφορά του όμως στο γεγονός ότι ο φιλόσοφος είχε ήδη τιμηθεί περισσότερο από

όμως, συνηθέστερα μπορούσαν να προκύπτουν διενέξεις εξαιτίας αλληλοσυγκρουομένων συμφερόντων. Η άγρα μαθητών, η υπαρπαγή τους από ένα άλλο διδάσκαλο⁶¹ και η εύρεση ενός πιθανού πάτρωνος αποτελούσαν λόγους για τους οποίους θα μπορούσε να ξεκινήσει μία διένεξη. Σημαντική πηγή χρήσιμων και ενδιαφερόντων πληροφοριών για τον κόσμο των ιδιωτικών διδασκάλων που δραστηριοποιούνταν στην πρωτεύουσα κατά τον 12ο αι. αποτελεί το έργο του Ιωάννη Τζέτζη. Με τις επιστολές του αναγκάζεται να απολογηθεί πολύ συχνά, τότε σε κάποιον γνωστό του διάκονο διαψεύδοντας τις λοιδωρίες των αντιπάλων του (επ. 1),⁶² και τότε σε διακεκριμένα πρόσωπα, όπως ο *σεβαστός* Ισαάκιος Κομνηνός (αδελφός του αυτοκράτορος Ιωάννη Β΄ Κομνηνού;), ο γραμματεύς του

ικανοποιητικά για την προσφορά του (*διπλοτρίπλωσ*), η διατύπωση της τελευταίας φράσης –όπου όχι τυχαία, αλλά σκοπίμως– δημιουργείται επανάληψη (*ἀξίας ἀξίως ἀξιωθέντα*), σε συνδυασμό και με τον ίδιο τον σκοπό της επιστολής (ο Τζέτζης θέλει να φροντίσει ότι ο αυτοκράτορας θα τηρήσει το τελετουργικό του θριάμβου σύμφωνα με τα καθιερωμένα) οδηγούν τον αναγνώστη να αναγνωρίσει έναν τόνο ειρωνείας και την εντύπωση ενός αισθήματος ζήλιας από πλευράς του διδασκάλου. Για μερικά παραδείγματα ειρωνείας από βυζαντινούς συγγραφείς βλ. J. LJUBARKIJ, “The Byzantine irony –the case of Michael Psellos”, στο: ANNA ABPAMEA, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΙΟΥ & ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ (eds.), *Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα, 2003, σσ. 349-60 και Idem, “Byzantine Irony. The example of Niketas Choniates”, στο: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ (ed.), *Το Βυζάντιο Ύριμο για Αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13], Αθήνα, 2004, σσ. 287-98.

⁶¹ Βλ. *Ανωγύμου εις Αριστ. Ρητορικήν*, ed. RABE, σ. 98.1-2.

⁶² LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 1-4. Οι εχθροί του Τζέτζη, οι οποίοι προέρχονταν από το περιβάλλον του διακόνου αυτού, αποκαλούνται χαρακτηριστικά «*ἐπιφυλλίδες τε καὶ στωμύλματα γλῶτταν ἀχαλίνωτον ... βεκεσέληνοι καὶ βλιττομάμμαντες ... ἀνθρωπιῶντα πιθήκια...*» και άλλα παρόμοια ευφάνταστα· πολλά εξ αυτών προέρχονται από τον Αριστοφάνη και τα επεξηγεί ο Τζέτζης τόσο στα σχόλιά του στον κωμικό όσο και στις *Χιλιάδες* του, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae historiae*, IV.1-6, 783-885, σσ. 156-61 (όπου στο κριτικό υπόμνημα οι αντίστοιχες αναφορές στα διάφορα σχόλια του Τζέτζη στα αριστοφανικά επίθετα). Για τις ύβρεις στον Αριστοφάνη βλ. I. C. STOREY, “‘Bad’ language in Aristophanes”, στο: INEKE SLUTTER – R. M. ROSEN (eds.), *ΚΑΚΟΣ. Badness and anti-value in classical antiquity*, [Mnemosyne, Supplements, 307], Leiden-Boston, 2008, σσ. 119-41. Παρά την αξιοσημείωτη εφευρετικότητά του στο υβρεολόγιο ο Τζέτζης φαίνεται ότι δεν μπορεί καν να πλησιάσει τις επιδόσεις του Μιχαήλ Ψελλού, ο οποίος συνέθεσε ένα ποίημα 321 στίχων αποτελούμενο εξ ολοκλήρου από ύβρεις, μειωτικά ή άλλα “κοσμητικά” επίθετα και προσβλητικές εκφράσεις εναντίον ενός Σαββαΐτη μοναχού που είχε την ατυχή έμπνευση να τον ειρωνευτεί, βλ. L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1992, αρ. 21, σσ. 259-69.

οποίου Λέπρεος τον συκοφαντούσε (επ. 6).⁶³ Άλλοτε δεν χάνει την ευκαιρία να επιτεθεί ο ίδιος εναντίον των συκοφαντών του αντικρούοντας τις ανυπόστατες κατηγορίες και τις ύβρεις τους ή απλώς ειρωνευόμενός τους (επ. 12, 20, 63 και 64).⁶⁴ Σε κάποιες, μάλιστα, περιπτώσεις η φαυλότητα των αντιζήλων του υπερέβαινε τα όρια. Είναι ενδεικτικό ότι ορισμένοι δεν δίσταζαν να διαδίδουν ότι ο Τζέτζης είχε δήθεν εγκαταλείψει την Πόλη ή χειρότερα ότι είχε αποβιώσει, γεγονός το οποίο ο τελευταίος αναγκάστηκε να διαψεύσει με επιστολές του προς τους φίλους του που ανησύχησαν από τα δυσοίωνα νέα που έφθαναν σε αυτούς (επ. 19, 95).⁶⁵ Ορισμένες φορές οι διαμάχες με τους αντιπάλους του στους κύκλους των λογίων αφορούσαν στην λογισσύνη και τις διδακτικές του ικανότητες, κατηγορίες τις οποίες φροντίζει να καταρρίπτει emphaticά. Όταν αμφισβητήθηκαν οι ικανότητές του στην στιχοπλοκία από κάποιον Σκυλίτζη και έναν Γρηγόριο βασιλικό γραμματικό, τους απηύθυνε στίχους «*αὐθωρούς καὶ πάντη ἀμελέτητους*», δηλ. αυθόρμητα και εκ του προχείρου συντιθεμένους, για να αποδείξει την αξία του.⁶⁶ Και όταν ένας αντίζηλος διδάσκαλος, ο γραμματικός Πελαγονίτης, τον κατηγορήσε ότι δήθεν έβλαπτε τους μαθητές του τού απηύθυνε μία ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα επιστολή σε αρκετά

⁶³ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 9-15. Βλ. και LEONE, *Ioannis Tzetzae historiae*, V.20,684-700, σ. 194.

⁶⁴ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 20-21, 37 και 93 αντιστοίχως.

⁶⁵ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 34-37, 138-40 αντιστοίχως. Στην επ. 19 (η οποία χρονολογείται στα 1140, βλ. GRÜNBART, "Prosopographische Beiträge", σσ. 188-89) ο Τζέτζης εξηγεί στον επ. Κλοκότνιτσας Λέοντα ότι δεν έφυγε από την πρωτεύουσα ακολουθώντας τον διδάσκαλο Βασίλειο σε έναν υποτιθέμενο διορισμό του τελευταίου στην Φιλιππούπολη. Στην επ. 95 (που χρονολογείται στα 1155, βλ. GRÜNBART, "Prosopographische Beiträge", σσ. 189-90) γράφει στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Βασίλειο Αχριδινό ότι, αν και ταλαιπωρημένος στην υγεία του, δεν πήγε στον άλλο κόσμο: «*δεικνύς ὡς ἔτι μὲν ζῶ*»!

⁶⁶ S. PÉTRIDÈS, "Vers inédits de Jean Tzetzes", *BZ* 12 (1903), 568-70, κείμεν. στις σσ. 569-70. Φαίνεται πως ο Σκυλίτζης θα πρέπει να ταυτιστεί με τον γνωστό αξιωματούχο του Μανουήλ Κομνηνού Γεώργιο Σκυλίτζη (βλ. Τόμ. Β', αρ. 188) και ο Γρηγόριος με τον Γρηγόριο Καματηρό, πατέρα των *σεβαστῶν* Ανδρονίκου και Θεοδώρου, διότι ο Τζέτζης προσπάθησε αργότερα με επιστολές του προς αυτούς (αρ. 89, 90) να λύσει την παρεξήγηση που είχε δημιουργηθεί, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 129-31. Οι δύο επιστολές χρονολογούνται στο διάστημα μεταξύ των ετών 1154 και 1157, βλ. GRÜNBART, "Prosopographische Beiträge", σσ. 216-17.

δηκτικό και ειρωνικό τόνο (επ. 78).⁶⁷ Επιπλέον θέλησε να τον ενημερώσει πώς μάταια ασχολούνταν με τον σχολιασμό των προγυμνασμάτων του Αφθονίου, διότι η πρόσβασή του στην βιβλιοθήκη της μονή του Παντοκράτορος θα στο εξής ανέφικτη, ειδικά από την στιγμή που είχε αρχίσει και ο ίδιος τον σχολιασμό πάνω στο έργο αυτό. Έχουμε ήδη αναφερθεί παραπάνω στην διαμονή του Τζέτζη σε κελλίο της Μονής Παντοκράτορος και την κατ' οίκον διδασκαλία του από εκεί, αλλά και στα σωζόμενα σχόλιά του στον Αφθόνιο. Ο Τζέτζης φρόντισε, επηρεάζοντας τον ηγούμενο της Μονής Ιωσήφ Αγιογλυκερίτη, να απαγορευθεί η πρόσβαση στον Πελαγονίτη, επειδή προφανώς στην βιβλιοθήκη της Μονής πρέπει να φυλασσόταν κάποιο αντίτυπο του Αφθονίου και ενδεχομένως άλλο υλικό χρήσιμο για τον σχολιασμό του έργου πάνω στο οποίο εργάζονταν και οι δύο διδάσκαλοι.⁶⁸

Επίσης, δεν αποκλείεται το γεγονός ότι ο Τζέτζης φοβόταν το ενδεχόμενο κλοπής της πνευματικής του ιδιοκτησίας, καθώς στο παρελθόν υπήρξε θύμα μίας τέτοιας πράξεως. Από ποίημά του 37 στίχων, που παραμένει ακόμη ανέκδοτο στον

⁶⁷ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 116-17. Ο ίδιος ο τίτλος της επιστολής (*Ἐπιστολή εἰρωνική δριμεῖα. Ὁ ἀμαθὴς Τζέτζης τῷ τῆν Ἑρμοῦ τέχνην ἄκρως ἐξησκηκῶτι Πελαγονίτῃ, ὃν αἱ Ἀθῆναι βοῶσι καὶ Κολοφῶν*) φανερώνει ευθύς εξ αρχῆς τις διαθέσεις του Τζέτζη. Η επιστολή αυτή χρονολογείται μεταξύ του 1150 και 1154, βλ. GRÜNBBART, "Prosopographische Beiträge", σσ. 214. Βέβαια, και ο Τζέτζης δεν παραλείπει να απευθύνει παρόμοιες κατηγορίες εναντίον αντιζήλων του γράφοντας ότι λόγω της αμάθειας και της ανικανότητάς τους εξαπατούν τους μαθητές τους διδάσκοντάς τους ανούσια πράγματα και χωρίς να συμβουλεύονται βιβλία, αλλά λέγοντάς τους ότι τους έρχεται στο μυαλό, βλ. LEONE, *Ioannis Tzetzae historiae*, XII, 399.223-43, σσ. 476-77:

« Τὰ δ' ἀμαθῆ καθάρματα τὰ ληροσχεδοπλόκα,
ἅπερ κατεβαρβάρωσαν τὴν τέχνην τῶν γραμμάτων,
ταῖς βίβλοις μὴ προσέχοντες, ἐν αἷς παντοῖος ὄλβος ... (στίχ. 223-25)

Τὰ δ' ἀμαθῆ καθάρματα ταῦτα, τὰ κοπροφάγα
ἐρωτηθέντα τοῖς αὐτοῖς φοιτῶσι παιδαρίοις,
τίνες τοῦ Μέτωνος εἰσὶ κλπ. ... (στίχ. 233-34)

ὅπερ ἡ βάρβαρος ψυχὴ τοῦτοις ἀνατυπώσει,
τοῖς μεираκίοις λέγουσι. Ταῦτα δ' ἠπατημένα,
τὰ τῶν βαρβάρων γράφουσι λογύδρια τοῖς βίβλοις,
ταῦτας ποιοῦντες ἐν αὐτοῖς Αὐγείου κοπρεῶνας...» (στίχ. 239-42).

⁶⁸ Για την βιβλιοθήκη της Μονής βλ. παραπάνω σ. 162.

Μεσαρίτη, πιθανώς ακροατή των μαθημάτων αυτών, ο οποίος με παρρησία αποκάλυψε την αλήθεια σχετικά με την λογοκλοπή.⁷³ Το γεγονός ότι ο Τζέτζης με την επιστολή επιχειρεί να μεσολαβήσει υπέρ του Μεσαρίτη, ώστε να κατευνασθεί ο θυμός του λογοκλόπου διδασκάλου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως επρόκειτο ίσως για μαθητή του.⁷⁴ Επιπλέον, ο εξαιρετικά ήπιος για τα δεδομένα του Τζέτζη σε ανάλογες περιπτώσεις τόνος της επιστολής, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως και συγκαταβατικός σε ορισμένα σημεία,⁷⁵ μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι

Τζέτζη αφορούσε αναμφίβολα στον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, που απέθανε από ατύχημα κατά τη διάρκεια κυνηγίου στις 8 Απριλίου του 1143, βλ. R. GUILLAND, “La destinée des emperors de Byzance”, *ΕΕΒΣ* 24 (1954), 37-66, ιδ. σσ. 47-48 [ανατύπ. εις: *Études Byzantines*, Paris, 1959, 1-32, εδώ σ. 12], και κυρίως M. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political history*, London – New York, 1984, σσ. 157-58. Για τον θάνατο του Ιωάννη συνέθεσε στίχους ο Τζέτζης, βλ. R. BROWNING, “The Death of John II Komnenos”, *Byz* 31 (1961), [*Hommage à G. Ostrogorsky*], 229-35, κείμ. στις σσ. 232-33 και MELINA ARCO MAGRI, “Il carme inedito di Giovanni Tzetzes *De imperatore occiso*”, *Bollettino dei Classici* 9 (1961), 73-75. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε και αυτός μία έμμετρη μονωδία και μία σειρά επιταφίων επιγραμμάτων για τον αποθανόντα αυτοκράτορα, ed. HÖRANDNER, *Historische Gedichte*, αρ. 25-29, σσ. 335-47. Καθώς όμως δεν έχει σωθεί κανένας επιτάφιος λόγος για τον Ιωάννη Κομνηνό, δεν είναι δυνατόν να κάνουμε κάποια υπόθεση για την ταυτότητα του λογοκλόπου.

⁷³ Ο Μεσαρίτης αυτός, όπως παρατηρεί ο GRÜNBART, ανήκει στην προηγούμενη γενιά από τον Νικόλαο και τον Ιωάννη Μεσαρίτη. Αν δεν πρόκειται για τον πατέρα τους Κωνσταντίνο, ο οποίος είναι γνωστός ως *κριτής του βήλου* και συγγραφέας ενός λόγου στα Εισόδια της Θεοτόκου (βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 140), τότε μπορεί ενδεχομένως να ταυτιστεί με τον Νικήτα Μεσαρίτη που τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1172, μαρτυρείται ως διάκονος, πατριαρχικός νοτάριος και *διδάσκαλος του ψαλτήρος*, βλ. Τόμ. Β΄, αρ. 141, σσ. 355-56.

⁷⁴ Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και το νεαρόν της ηλικίας του Μεσαρίτη, αφού ο Τζέτζης τον αποκαλεί δύο φορές *μειράκιον* στην επιστολή: «...*σύγνωθι τῷ μειρακίῳ...*» (σ. 62.3) και «...*τῷ μειρακίῳ μὴ ἀποσκύδμινε...*» (σ. 63.1-2), επρόκειτο δηλ. για έφηβο μεταξύ των 14 και 21 ετών. Για την μέτρηση του χρόνου και τον προσδιορισμό της νεότητας στην ύστερη αρχαιότητα και στην ρωμαϊκή περίοδο βλ. την επισταμένη εργασία του B. LEGRAS, *Néotés. Recherches sur les jeunes grecs dans l'Égypte ptolémaïque et romaine*, [Hautes études du monde gréco-romain, 26], Geneve, 1999 και για την βυζαντινή περίοδο της ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα τῶν ηλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα, 1997, ιδ. σσ. 46-58. Φυσικά, δεν αποκλείεται να υπήρχαν και άλλοι λόγοι για την παρέμβαση του Τζέτζη υπέρ του νέου, όπως φιλικοί ή συγγενικοί δεσμοί με την οικογένειά του.

⁷⁵ Ο Τζέτζης κατηγορεί μεν τον λογοκλόπο για θράσος και αναίδεια («*Ἐγὼ μὲν κάκ τῶν προτέρων κατέμαθόν σου τὴν τόλμαν καὶ τὴν ἀναίδειαν, ἄνθρωπε...*», σσ. 60.15-16), δεν χρησιμοποιεί όμως το λεξιλόγιο που συνηθίζει όταν απευθύνεται στους αντιπάλους του. Αντιθέτως, τον προσφωνεί με

ενδεχομένως ο αντίζηλός του κατείχε κάποιο υψηλό διδακτικό οφφίκιο και είχε οπωσδήποτε σημαντική επιρροή ή διασυνδέσεις σε υψηλούς κύκλους. Προκύπτει όντως από την δεύτερη επιστολή ότι ανήκε πιθανότατα στον κύκλο της *σεβαστοκράτειρας* Ειρήνης. Πιο συγκεκριμένα, πληροφορούμαστε ότι, όταν είχε λοιπόν ξεπερασθεί κάθε όριο πια, καθώς ο λογοκλόπος είχε αρχίσει να παρουσιάζει και φίλους του ως ερμηνευτές του έργου που στην πραγματικότητα ανήκε στον Τζέτζη, ο τελευταίος αναγκάστηκε να απευθυνθεί στην Ειρήνη ζητώντας της να του επιστραφεί τουλάχιστον το βιβλίο του.⁷⁶

Μια εξίσου σημαντική πτυχή, η οποία προσδιόριζε την θέση των διδασκάλων στην κοινωνία της εποχής τους ήταν και η σχέση που είχαν με τους μαθητές τους. Μπορούμε να την εξερευνήσουμε από τις μαρτυρίες των τελευταίων, κατοπινών πολλές φορές διδασκάλων και των ιδίων ή κρατικών λειτουργών και ιεραρχών, για τους άνδρες κοντά στους οποίους μύηθηκαν στην γνώση και στους οποίους συχνά όφειλαν πολλά περισσότερα. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να κάνουμε λόγο για σχέσεις σεβασμού και αλληλοεκτίμησης του μαθητή προς το πρόσωπο των διδασκάλου του. Αισθήματα τέτοιου είδους κάνουν την εμφάνισή τους στα γραπτά των συγκεκριμένων ανδρών, όταν χρόνια μετά αναπολούν τα μαθητικά τους χρόνια και ενθυμούνται τους διδασκάλους τους. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρεται στους δικούς του διδασκάλους –τους οποίους δεν κατονομάζει, αλλά κατά πάσα πιθανότητα ο ένας εξ αυτών ήταν, όπως είδαμε, ο συγγενής του Νικόλαος Καταφλώρον– με χαρακτηρισμούς όπως «*ιέρως*», «*σοφός*», και «*χρηστός*».⁷⁷

κομφό τρόπο και απευθύνεται σε αυτόν με ικετευτική διάθεση υπέρ του Μεσαρίτη («...*ικέτης οὖν γίνομαι καὶ τῆς ἀγχινόιας ἰκνοῦμαι...*», σσ. 62.2-3) και στην συνέχεια ζητά σε ήπιο τόνο να αναγνωρίσει την δουλειά του, έστω και αν την εκμεταλλεύεται («...*μηδὲ περὶ τὴν μέλισσαν ἀχαριστότερος γίνου κηφήνων· ἀλλὰ γε τρύγα μὲν τοῦ μέλιττος ὅσον ἐθέλεις καὶ ἀπαρύου τῶν σίμβλων, τῇ δὲ μέλισση τὸν πόνον ἐπίγραφε...*», σσ. 63.4-6). Για την προσφώνηση *ἀγχινόια* βλ. GRÜNBART, *Formen der Anrede*, σ. 44.

⁷⁶ LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σσ. 77-79. Η επ. χρονολογείται στο έτος 1146, βλ. GRÜNBART, "Prosopographische Beiträge", σσ. 197-98.

⁷⁷ TAFEL, *Eustathii Thessalonicensis Opuscula*, σ. 103.90-91: «*Ὁ παιδεύσας με καὶ διδάξας ἰέρως καὶ μέγας ἐκεῖνος ἀνήρ...*» και σ. 111.52-54: «*Διδασκάλω ἤτην σοφῶ, καὶ ἄμφω ἄνδρε, ὁ μὲν ἐμοὶ τεταγμένος ἐς ἀγωγήν, ὁ δὲ ἕτερος χρηστός αὐτῶ κατὰ συνήθειαν...*».

Το αυτό κλίμα αποτυπώνεται ειδικότερα και στις μονωδίες, πεζές και έμμετρες, που συνετέθησαν για τους διδασκάλους του 12ου αι. από τους μαθητές τους: χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν εκείνες του Θεοδώρου Προδρόμου για τον διδάσκαλό του Στέφανο Σκυλίτζη, του Νικήτα Ευγενειανού με την σειρά του για τον Θεόδωρο Πρόδρομο, του Γρηγορίου Αντιόχου για τον Νικόλαο Καταφλώρον, καθώς και του Μιχαήλ Χωνιάτη για τον Ευστάθιο.⁷⁸ Στα συγκεκριμένα έργα, πέρα από τα συνήθη, συμβατικά στοιχεία του θρήνου, της παραμυθίας και του επαίνου του νεκρού που επιβάλουν οι παραδεδομένες ρητορικές συμβάσεις, μπορούμε να διαγνώσουμε τα γνήσια αισθήματα του γράφοντος και την εκδήλωση του προσωπικού πάθους.⁷⁹ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης μάλιστα δεν δίστασε να προχωρήσει ένα βήμα περαιτέρω. Σε κατήχησή του ο αποβιώσας διδάσκαλός του, «... ὁ μέγας Εὐστάθιος, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης, μᾶλλον δὲ ἀπάσης οἰκουμένης μέγα θαῦμα καὶ καινὸν σεμνολόγημα, ὄν ἐπὶ τῆς

⁷⁸ SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden*, αρ. 8.32, σσ. 160-63 (μονωδία Προδρόμου): αρ. 10.25, σσ. 171-72 (μονωδία Ευγενειανού): αρ. 16.48, σσ. 202-04 (μονωδία Αντιόχου): αρ. 17.58, σ. 219 (μονωδία Χωνιάτη). Τις δύο έμμετρες μονωδίες του Ευγενειανού για τον Πρόδρομο εξέδωσε ο C. GALLAVOTTI, "Novi Laurentiani codicis analecta", *SBN*4 (1935), 203-36, εδώ σσ. 223-29 και 229-31 αντιστοίχως.

⁷⁹ Θα πρέπει να προστεθεί ότι κοινός, ίσως, τόπος ήταν η επίκληση του μονωδού στον αποθανόντα διδάσκαλό του να μεσιτεύσει υπέρ των μαθητών του στον επουράνιο Πατέρα, όπως γράφει ο Γρηγόριος Αντιόχος: «*Ἄλλὰ σὺ μὲν, ὦ θεῖον κάρα, διδάσκαλε, πρὸ ὥρας ἀποτμηθεὶς ... ἀνεληλυθὼς δὲ τῷ πνεύματι πρὸς τὸν κοινὸν πατέρα τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, μὴ ἀπροστατεύτους καὶ ἀποϊμάντους ἐάσης ἡμᾶς, ἀλλ' ἐρώτησον τὸν πατέρα καὶ ὡς ἄλλον παράκλητον δώσει ἡμῖν, τοῖς σοῖς μαθηταῖς, τὴν ἄνωθεν ἐποπτεία καὶ τοῦ βίου τὴν πρὸς τὰ βελτίω διεξαγωγὴν τε καὶ διευθέτησιν*», ed. SIDERAS, *25 unedierte Grabreden*, σσ. 73.24-74.4. Αν όμως, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Αντιόχος ζητά μέριμνα για τα εγκόσμια, ο Μιχαήλ Χωνιάτης έχει το βλέμμα στραμμένο στα επέκεινα: «*Δοίη δὲ θεός, ἰλεούμενος παρὰ σοῦ, ἀκούειν μὲν Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν, πείθεσθαι δὲ διαμαρτυρομένῳ ἡμῖν καὶ τῷ ἐκ νεκρῶν ἀναστάντι δεσπότη Χριστῷ καὶ γνησίως μετανοεῖν· ἵνα μὴ καὶ αὐτοὶ εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους τῆς βασάνου ἀπέλθοιμεν, ἀλλ' ἀξιοθείημεν σὺν σοὶ θῦσαι τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως, εἰς τὸ ἐνδότερον ἅγιον τῆς ἀληθινῆς σκηνῆς, ἣν ἔπηξε Κύριος καὶ οὐκ ἄνθρωπος, εἰσιόντες καὶ τῷ ἐκεῖ νοητῷ θυτηρίῳ καθαρῶτερον προσεδρεύοντες καὶ λατρεύοντες*», ed. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, Α', σ. 306.1-9. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται για τις καταληκτικῆς προτάσεις των μονωδιῶν.

καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ὁ θεὸς φέρων εἰς μέσον παρήγαγε...», αναφέρεται ως θαυματουργός, και δη ως μυροβλήτης.⁸⁰

Οι σχέσεις όμως μεταξύ διδασκάλων και μαθητών ήσαν αμφίδρομες. Ο σεβασμός, ο θαυμασμός και η εκτίμηση που επεδείκνυαν οι τελευταίοι στους πρώτους δεν ήταν αισθήματα χωρίς ανταπόκριση. Παρατηρούμε ότι οι διδάσκαλοι συχνά περιέβαλλαν με πατρική στοργή τους νέους που εδίδασκαν,⁸¹ και επεδείκνυαν με κάθε τρόπο και σε κάθε περίπτωση το ενδιαφέρον τους καθοδηγώντας τους με συμβουλές, ακόμη και για ζητήματα της καθημερινότητας, μπορούμε δε να διακρίνουμε γνήσια αισθήματα βαθύτατης θλίψης στις μονωδίες που συνέθεταν όταν κάποιος από τους μαθητές τους τύχαινε να γνωρίσει έναν άωρο και αδόκητο θάνατο. Τέτοια είναι η περίπτωση της εύγλωττης έμμετρης σύνθεσης που συνέταξε στην μνήμη του μαθητή του Στεφάνου Χορηγητοπούλου ή Εξαπτερύγου ο Κωνσταντίνος Στιλβής,⁸² ενώ την θέση αυτή ενισχύουν και τα παρόμοια επιγράμματα που παραδίδονται ανωνύμως από τους κώδ. *Oxon. Barocci 131* και *Upsaliensis gr. 15*.⁸³ Επίσης, ένα άλλο σημείο από το οποίο

⁸⁰ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, “Χωρίον Μιχαήλ Άκομινάτου περί Εϋσταθίου Θεσσαλονίκης”, *NE* 13 (1916), 359-61.

⁸¹ Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, για παράδειγμα, χαρακτηρίζει τον εαυτό του *πατέρα* του διακόνου Νικήτα του τοῦ Χαλκηδόνας (επ. 84): «*Εγὼ δέ σε οὐ πρὸς κινδύνους καλῶ ὁ σὸς πατήρ...*», ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida, Lettres*, σ. 441.4, ενώ καλεί έναν άλλο μαθητή του, τον ιατρό Μιχαήλ Παντεχνή (επ. 102), *τέκνον*, ed. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida, Lettres*, σ. 515.2. Παρομοίως, ο Ιωάννης Τζέτζης σε επιστολή προς παλαιό μαθητή του, τον Γεώργιο Κλάδωνα (επ. 85), απευθύνεται σε αυτόν με την προσφώνηση «*γλυκύτατον τέκνον*», ed. LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae*, σ. 126.2-3. Επίσης βλ. και την αμέσως επόμενη υποσημείωση.

⁸² Στην έμμετρη αυτή, που έχει διαλογικό χαρακτήρα, διαφαίνεται ακριβώς αυτή η πατρική σχέση στην οποία αναφερθήκαμε ακριβώς παραπάνω. Ο εκλιπών προσφωνείται *τέκνον* από τον απαρηγόρητο διδάσκαλό του Στιλβή και ο τελευταίος καλείται, μεταξύ άλλων, *πατήρ*:

«*παιδευτά, πάτερ, φίλε, πάντα τῷ ξένω,
οὐ λήσομαί σου κἄν τάφω, διδάσκαλε.
οὐ λήσομαί σου, τέκνον, οὐδ' ἐγὼ, τέκνον,
οὐ ζήσομαί σοι, συνθανοῦμαι σοι, τέκνον,
λύπη βυθισθεῖς καὶ θαλάσση δακρύων*»,

edd. DIETHART-HÖRANDNER, *Constantinus Stilbes, Poemata*, σ. 6.49-53.

⁸³ Δεν μπορούμε να διατυπώσουμε με ασφάλεια ότι αποτελούν λογοτεχνικά προϊόντα του 12ου αι., πρόκειται πάντως για δύο επιτάφια επιγράμματα *ad discipulum* (εἰς μαθητήν), όμοια με εκείνο του Στιλβή, τα οποία απευθύνει ο διδάσκαλος-συντάκτης στον αποθανόντα μαθητή του. Για τα γενικά χαρακτηριστικά των επιταφίων επιγραμμάτων βλ. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry*, σσ. 213-40.

προκύπτει η πατρική στάση των διδασκάλων προς τους μαθητές τους ήταν οι προσπάθειές τους ενίοτε να φροντίσουν για την αποκατάσταση των τελευταίων εφοδιάζοντάς τους με τις απαραίτητες συστάσεις και μεσολαβώντας για λογαριασμό τους.⁸⁴ Επίσης, όπως αποδεικνύεται από τις σχετικές παραινετικές επιστολές του Ιωάννη Τζέτζη προς τον παλαιό μαθητή του Ιωάννη Τριφύλλη, ο οποίος μόλις είχε αρχίσει την σταδιοδρομία του, το ενδιαφέρον του διδασκάλου για τους μαθητές του δεν σταματούσε με το πέρας της διδασκαλίας.⁸⁵

Παρ' όλα αυτά οι σχέσεις των διδασκάλων με τους μαθητές τους δεν είναι δυνατό να ήσαν πάντοτε άψογες,⁸⁶ για λόγους οι οποίοι ποίκιλλαν από την

Για το επίγραμμα του κώδ. της Οξφόρδης, το οποίο εκδίδουμε στο Παράρτημα 4, βλ. N.G. WILSON, "A Byzantine Miscellany: MS. Barocci 131 described", *JÖB* 27 (1978), 157-79, σ. 159, αρ. 17. Το χφ. χρονολογείται μεταξύ των ετών 1250-1280, ως γνωστόν διασώζει όμως πολύτιμο υλικό του 11ου και του 12ου αι., οπότε δεν αποκλείεται το επίγραμμα να ανήκει στην περίοδο αυτή· για την χρονολόγηση του κώδ. βλ. και N. G. WILSON, "The Date and Origin of Ms. Barocci 131", *BZ* 59 (1966), 305-306. Το επίγραμμα του κώδ. *Upsaliensis* 15 εξέδωσε ο PAUL MAAS στα πλαίσια βιβλιοκρισίας του στην *BZ* 18 (1908), σ. 243. Ο κώδ. αυτός χρονολογείται στον 14ο αι. και αποτελεί ένα διδακτικό εγχειρίδιο καθώς παραδίδει τραγωδίες του Ευριπίδη, προγυμνάσματα (*μύθους*) του Αφθονίου, αποφθέγματα του Φωκυλίδη, επιστολές του Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη κ.ά., βλ. την περιγραφή των CH. GRAUX – A. MARTIN, "Notices sommaires des manuscrits grecs de Suède", *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 3e série, 15 (1889), 293-370, ιδ. σ. 334 [και αυτοτελής τόμος με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση, εδώ σ. 46], όπου όμως δεν αναφέρεται το επίγραμμα. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την χρονολόγηση του επιγράμματος αυτού, ωστόσο, ακόμη και αν δεν πρόκειται για έργο του 12ου αι., εντάσσεται στην ίδια κατηγορία του επιταφίου επιγράμματος *εις μαθητήν*, και διαφαίνονται σαφώς τα ίδια αισθήματα θλίψης από τον διδάσκαλο-συντάκτη του ποιήματος.

⁸⁴ Ένα ενδεικτικό παράδειγμα προέρχεται από την σταδιοδρομία του Γρηγορίου Αντιόχου, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη στη νομική επιστήμη και έπειτα διετέλεσε δικαστικός λειτουργός χάρις στην προτροπή και μεσολάβηση μάλλον του διδασκάλου του, βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, "Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Πανιερώτατος Μητροπολίτης Αθηνών και Υπέρτιμος", (Βυζαντινά) Σύμμεικτα 19 (2009), 147-181, ιδ. σ. 160. Ένα άλλο πολύ γνωστό παράδειγμα είναι οι συστάσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη για τον μαθητή του Γεώργιο Βαρδάνη σε επιστολές του προς τον Ιωάννη Απόκαυκο, ώστε ο Γεώργιος να ανέλθει σε εκκλησιαστικά αξιώματα στο κράτος της Ηπείρου, όπερ και εγένετο, βλ. ΦΩΤΕΙΝΗ Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Κοιρπύ των επιστολών*, [Ακαδημία Αθηνών/Πονήματα, Συμβολές στην έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα, 1999, σσ. 81-82.

⁸⁵ Πρόκειται για τις επιστολές υπ' αριθ. 60 και 61 της έκδ. LEONE.

⁸⁶ Δεν είναι σπάνια ενίοτε η άσκηση κριτικής από τους αλλοτινούς μαθητές στους διδασκάλους τους, ιδίως όταν αυτοί αποδεικνύονταν κατώτεροι των προσδοκιών τους. Για παράδειγμα, στον 13ο αι.

άβελτηρία ορισμένων μαθητών, την οποία περιγράφει με ζωνρά χρώματα ο Ιωάννης Τζέτζης,⁸⁷ ως την αχαριστία τους, η οποία οδήγησε τον Θεοφύλακτο Ἡφαιστο στο σημείο να τους απευθύνει σε έντονο ύφος δύο λόγους του (ο πρώτος μάλιστα φέρει τον τίτλο «*Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἀτακτήσαντας*») και να τους αποκαλεί χαρακτηριστικά *ἔχιδνας* και *λυκιδεῖς*.⁸⁸ Ακόμη, ο Νικήτας Σκουταριώτης σε ανέκδοτο σχέδος του στον κώδ. *Par. gr. 2556* αναφέρεται στις έριδες και τις διαμάχες των μαθητών με τον διδάσκαλό τους,⁸⁹ ενώ και ο Λέων Ρόδου εξηγεί σε σχέδη του την κατάσταση που επικρατούσε στη σχολή του Αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου που δίδασκε, η οποία του προκαλούσε δυσφορία και σε συνδυασμό με την μεγάλη του ηλικία τον οδήγησε στην παραίτηση.⁹⁰ Είναι

ο Γεώργιος Ακροπολίτης δεν θεωρούσε σπουδαίο επιστήμονα τον διδάσκαλό του Θεόδωρο Εξαπτέρυγο, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 10. Επίσης, πικρία μπορούσε να δημιουργήσει και η συμπεριφορά ορισμένων διδασκάλων που η συμπεριφορά τους δεν αποδεικνυόταν πάντοτε η ενδεδειγμένη. Ένα παράδειγμα προερχόμενο πάλι από τον 13ο αι. (ca. 1223) ήταν η στάση που τήρησε ο τότε ὕπατος τῶν φιλοσόφων Δημήτριος Καρύκης απέναντι στον μαθητή του Νικηφόρο Βλεμμύδη, τον οποίο από φθόνο και με πανουργία («... και ὅς, ἀφιλοσόφως βασκαίνων και πανουργῶν, δείξαι πειρᾶται μηδέν ἐπισταμένους ἡμᾶς...», II.8.7-9) προσπάθησε, ανεπιτυχώς τελικά, να εκθέσει κατά την διάρκεια της προφορικής του εξετάσεως ενώπιον του αυτοκράτορος Ιωάννη Γ' Βατάτζη, βλ. MUNIIZ, *Nicephori Blemmydae Autobiographia*, II.8.1-16.15, σσ. 50-54. Για την εξέταση αυτή βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 7 υποσημ. 13 και σ. 9.

⁸⁷ Βλ. τις επιστ. υπ' αριθ. 22 και 62 της έκδ. LEONE, σσ. 40-41 και 92 αντιστοίχως. Είναι ιδιαιτέρως χαρακτηριστική η δεύτερη, που είναι εξαιρετικά σύντομη, επιγράφεται «*Ἀπαιδύτου πατρί*» και έχει ως εξής: «*Οὐ βούλομαι δι' ἀβελτηρίαν υἱοῦ πατέρα λυπεῖν· σωφρόνιζε οὖν σὺ τὸν υἱόν, εἰ τῶ ὄντι πατήρ.*»

⁸⁸ Για τους λόγους βλ. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida*, I, σσ. 129-143 (λόγ. 1) και 145-165 (λόγ. 2). Βλ. και Δ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, “Ἐχιδναί και ἑλακιδεῖς”, *Ελληνικά* 41 (1990), 118-20, όπου ο συγγραφέας αποκαθιστά την παρανόηση του εκδ. *λακιδεῖς* στο ορθόν *λυκιδεῖς*. Ένα χωρίο, όπου ο Θεοφύλακτος εκφράζει την αγανάκτησή του, σχολιάζει και ο C. SIMELIDIS, *Selected Poems of Gregory of Nazianzus, I.2. 17; II.1.10, 19, 32: A Critical Edition with Introduction and Commentary*, [Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, Bd. 177], Göttingen, 2009, σσ. 73-74, όπου εκφράζεται η υπόνοια ότι ο διδάσκαλος χρησιμοποιεί στίχο από το «*Πρὸς εὐγενῆ δύστροπον*» ποίημα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.

⁸⁹ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 187, έργο I.6, σ. 489. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σκουταριώτης γράφει: «... πράγματι οὖν μοι παρέξετε παιδάρια μικρά και ούτιδανὰ και ὀχλήσεις δύητε και βία πρὸς ταλαιπωρεῖν ἀναγκάσετε...» (κώδ. *Par. gr. 2556*, φ. 83r), ενώ κάνει λόγο για τον εαυτό του ως *κρόνιο γέροντα*.

⁹⁰ Βλ. Τόμ. Β', αρ. 125, έργα I.1,4-5,7,9, σσ. 324-25. Στο άγνωστο σχέδος του κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 280r, ο Λέων καλεί τον εαυτό του «*τριπέμπελο γέροντα*»!

πάντως ενδεικτικό ότι για διδάσκαλο καταπονημένο από το γήρας και την απώλεια των μαθητών του κυκλοφορούσε τον 12ο αι. σκωπτικό άσμα το οποίο διασώζει ο Ευστάθιος.⁹¹ Ωστόσο, ένας από τους πλέον ισχυρούς, αλλά και διαχρονικούς λόγους θα προσθέταμε, για τους οποίους ένας διδάσκαλος ήταν απογοητευμένος με τους μαθητές του ήταν ότι εσύχναζαν στον Ιππόδρομο και τα άλλα θεάματα της πρωτεύουσας παραμελώντας την μελέτη τους.⁹²

Ο σωφρονισμός των μαθητών αποτελούσε μια πολύ σημαντική παράμετρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Μπορούσε να επιτευχθεί *λόγω*, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη πολυάριθμων σχεδών, τα οποία έχουν παραινετικό περιεχόμενο και προβάλλουν τα πρότυπα της φιλομαθείας, της επιμελείας, της εργατικότητας, της αξίας της γνώσεως και ψέγουν τα θεάματα και τις διασκεδάσεις, επίσης την νωθρεία, τη ραστώνη και άλλες *κακίες*. Όπου όμως τέτοιου είδους σωφρονιστικές μέθοδοι αποτύγχαναν η χρήση σωματικής τιμωρίας ήταν το τελευταίο διαθέσιμο μέσο. Οι διδάσκαλοι της εποχής δεν επιδεικνύουν συστολές στην χρήση της μεθόδου αυτής, την οποία θεωρούν εξάλλου άκρως αποδεκτή παιδαγωγικώς και απαραίτητη. Ο μοναχός Ιωαννίκιος σε σχέδος του υπενθυμίζει στους μαθητές του ότι μόνο με την φιλοπονία θα διεκφυγει έκαστος αυτών «...*αίνήν τε πείραν μαστίγων...*» (κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 123v), ενώ σε άλλο σημείο επισημαίνει ότι η συνεχής ραθυμία θα είναι αιτία «*αίκίσεων πολλῶν*» και στο τέλος ο ανυπάκουος μαθητής «*πόρρω διωχθῆ τῆς σχολῆς τῆς ἐνθάδε*». (κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 138v). Παρατηρούμε μάλιστα ότι επανέρχεται συνεχώς στα σχέδη η τυπική φράση

⁹¹ VAN DER VALK, *Comm. ad Il.*, II, σ. 543.4-8: «[*Εἰ δὲ καὶ διδάσκαλος γῆρα κατάπονος ἐλαττοῖτο μαθητῶν, παρωδηθείη ἂν οὕτω ὡς γέρον, ἧ μάλα δὴ σε νέοι τείρουσι μαθηταί.*] *Εἰ δὲ καὶ λόγιος ὁ σκωπτόμενος γέρον, ἵπποι μὲν βραδέες οἱ ἐκείνου λόγοι νοηθεῖεν ἂν, οὐκέτι πτερόντες ὄντες εἰς τὸ πᾶν ἀλλὰ νωθρῶς προϊόντες, θεράπων δὲ ὁ νοῦς μηκέτι ὄξυς ὢν καὶ ὑψηλός ἀλλὰ περιπέζιος καὶ ταπεινός.*»

⁹² Είναι αρκούντως ενδεικτικό για την κατάσταση αυτή το ανώνυμο σχέδος του κώδ. *Vat. Pal. gr. 92*, φφ. 186r-v, όπου ο διδάσκαλος απευθυνόμενος στους μαθητές του γράφει: «*ἐπὶ θεωρεῖα δὲ τὸν καιρὸν καταναλίσκετε τῆς μαθήσεως, ἐνθ' ἀδρῶμοι (lege ἐνθα δρόμοι) καὶ ἵππων ἄμιλλαι καὶ γυμνάσια*» και εν τέλει τους παρακινεί ως εξής: «*τοίνυν παρέντ(ες) [supra lineam: καὶ ἐγκαταλείψαντες] ἵππικούς δρόμους νέοι, καὶ τοὺς μ(όνον) σθένοντας [supra lineam: καὶ τοὺς δυναμένους] ἀρμάτων κρότους, ταῖς ἀκοαῖς ἄμετρον ὄχλον εἰσφέρειν, θέντες παρ' οὐδέν, τῶν λόγων ἔχεσθαί [supra lineam: καὶ ἄπτεσθε] μοι.*»

«πεῖρα τῶν μαστίγων» (π.χ. *Vat. Pal. gr. 92*, φ. 145v, 168v κ.α.), ενώ σε ανεπίγραφο σχέδος ο διδάσκαλος αναφέρει και πιο συγκεκριμένα τα μέσα που θα μεταχειρισθεί στον αμετανόητο μαθητή, δηλ. δερμάτινα λουριά και ράβδους από ξύλο λεπτοκαρείας: «ἀλλ' ἴσθι ὡς εἰ μὴ μεταβληθείσῃ τὸ ραθυμεῖν ἀπωσάμενος, καὶ τὴν ἀμέλεια σφόδρ' ἀπωθήσης, καὶ ραστώνης, πόρρω γενήσῃ, καὶ νωθείας, καὶ νωθρείας, καὶ νωχελίας, βοείοις λώροισι καὶ κρανείαισι ράβδοις τὸ σὸν σαρκίον παίειν οὐ παραιτήσομαι » (*Vat. Pal. gr. 92*, φ. 163v).⁹³ Είναι εξάλλου ιδιαιτέρως ενδιαφέρων ο ορισμός του *Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ* λεξικού, όπου ο ἀκόλαστος (δηλ. αυτός που δεν έχει τιμωρηθεί) εξισώνεται με τον ἀπαιδευτο.⁹⁴

Εν κατακλείδει, είναι προφανώς αναμφισβήτητο ότι κανείς από τους λογίους και τους διδασκάλους της εποχής που εξετάζουμε, με τα προβλήματα, τις φοβίες, τα πάθη και τις αντιδικίες τους, αλλά και τον θαυμασμό, τον σεβασμό και την πρόδηλη πολλές φορές εκτίμηση των μαθητῶν τους προς αυτούς, δεν μπορούσε ποτέ να φαντασθεί την πλημμυρίδα που θα επακουλουθούσε με την λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Τα βιβλία και οι βιβλιοθήκες σκόρπισαν, και ο συνεχής φόβος της εξορίας φάνταζε πλέον μόνιμος. Δεν μπορούμε παρά να εκτιμήσουμε όμως ότι ορισμένοι από αυτούς με την στάση τους στην εξορία που επιβλήθηκε στον *Νέο Ισραήλ* από τον Κύριο, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης, στάθηκαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο ύψος των περιστάσεων και απέδειξαν έμπρακτα με την συμπεριφορά τους ότι τα διδάγματα της παιδείας της οποίας μετείχαν και για την οποία ήταν υπερήφανοι δεν ήταν για αυτούς κενό γράμμα.

⁹³ Η φράση *βοείοις λώροισι* ίσως αποτελεί δάνειο από τα *Scholia in Pindarum vetera*, ed. DRACHMANN, 4.416.2 & 4.417a.1.

⁹⁴ Έχει ο ορισμός ως εξής: «*Ἀκόλαστος: Κυρίως ὁ ἀπαιδευτος· παρὰ τὸ μὴ κολάσεως τετυχηκέναι, τούτέστι παιδείας· ἐπὶ δὲ τοῦ κατωφεροῦς, παρὰ τὸ μὴ κολάσαι τὴν ἐπιθυμίαν*», ed. Z. KALLIERGES, Βενετία, 1499, s.v. ἀκόλαστος, σ. 50.19-20 = *Ἑτυμολογικὸν τὸ Μέγα, ἤγουν ἡ Μεγάλη Γραμματικὴ / Etymologicum Magnum seu ...*, ed. FR. SYLBURGIUS, editio nova correctior, Lipsiae, 1816, στήλ. 46.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ απετέλεσε περίοδο εξαιρετικής άνθησης της παιδείας, γεγονός που οφειλόταν, παρά τις κατά καιρούς δυσχέρειες από την επιβουλή εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών, στο κλίμα σχετικής σταθερότητας που εξασφάλισαν οι Κομνηνοί αυτοκράτορες. Έτσι κατέστη εφικτό να συνεχισθεί η εξέλιξη της αναδιοργάνωσης του συστήματος της εκπαίδευσης που είχε ξεκινήσει από τον προηγούμενο αιώνα.

Η διαμόρφωση, λοιπόν, του θεσμού της λεγομένης «Πατριαρχικής Σχολής» βασίσθηκε κατά την εποχή αυτή σε προϋπάρχουσες δομές. Η *Νεαρά* του Αλεξίου Α΄ για την αναμόρφωση του κλήρου του έτους 1107 υπήρξε η αφετηρία της διαδικασίας αυτής. Με το διάταγμα θεσμοθετήθηκαν τα τρία γνωστά οφφίκια των διδασκάλων *τουΰ Ψαλτῆρος, τουΰ Άποστόλου και τουΰ Εύαγγελίου*. Ο τελευταίος ήταν επικεφαλής και διατηρούσε και τον τίτλο του *οίκουμενικού διδασκάλου*, κατάλοιπο προγενεστέρων εποχών. Παράλληλα με το ερμηνευτικό, διδακτικό τους έργο ήσαν επιφορτισμένοι και με άλλα καθήκοντα δημοσίου περισσότερο χαρακτήρα, όπως η αναγγελία χαρμόσυνων ειδήσεων και η εκφώνηση λόγων που προέβαλαν την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική. Παρ' όλο που το διδακτικό έργο της τριάδος των διδασκάλων δεν περιοριζόταν μόνο στην θεολογική διδασκαλία, αλλά, όπως προκύπτει από την περίπτωση του Μιχαήλ Ιταλικού, επεκτεινόταν και στην σφαίρα της θύραθεν γνώσεως, για τα κοσμικά αντικείμενα κατ' εξοχήν υπεύθυνοι ήσαν ο *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* και ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*.

Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση των τριών διδασκάλων, στην αρμοδιότητά τους ενέπιπτε η εκφώνηση εγκωμιαστικών λόγων σε συγκεκριμένες ημερομηνίες προς τιμήν του αυτοκράτορος και του πατριάρχη. Ειδικά από τον *μαΐστορα*, ο οποίος ακολουθείτο από τους μαθητές του στην εκφώνηση λόγων, εζητείτο συχνά η σύνθεση περιστασιακών λόγων για κάποια επίσημη περίπτωση, όπως η ετήσια τελετή των εγκαινίων της Αγίας Σοφίας. Οι διαθέσιμες πληροφορίες από τον δωδέκατο αιώνα αποδεικνύουν ότι λειτουργούσαν

ορισμένα από τα γνωστά από τον προηγούμενο αιώνα σχολεία, π.χ. των Αγ. Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου, τα οποία ήσαν προσαρτημένα ή βρίσκονταν πλησίον ναών και μονών. Μερικά από τα σχολεία σταματούν να εμφανίζονται στις πηγές μας, όπως το σχολείο της Διακονίσσης, αλλά την ίδια περίοδο προκύπτει ότι ήταν ενεργό το σχολείο του ναού των Αγίων Πάντων, η λειτουργία του οποίου ήταν άγνωστη κατά την προηγούμενη περίοδο. Βάσει των πηγών τις εποχής, και ιδίως των πολυάριθμων σχεδών, δυνάμεθα να σχηματίσουμε εικόνα όχι μόνο για το διδακτικό προσωπικό των προαναφερθέντων σχολείων, αλλά και για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους. Πράγματι η μαρτυρία των σχεδών φέρνει στο προσκήνιο μεγάλο αριθμό διδασκάλων αγνώστων έως τώρα, όπως ο Περιβλεπτηνός, ο Χριστόδουλος Άγιοευπλίτης κ.ά. Επίσης, αποκαλύπτονται λεπτομέρειες και πτυχές της σχολικής ζωής. Χαρακτηριστικοί ήταν οι διαγωνισμοί στο τέλος του έτους που συχνά ελάμβαναν χώραν παρόντος του αυτοκράτορος ή η διαδικασία της αντικατάστασης ασθενούντος διδασκάλου από συνάδελφό του, ώστε να μην διακοπεί η εκπαίδευση των νέων.

Ακόμη, από τα σχέδια αποκαλύπτονται ενίοτε και ορισμένες πολύτιμες λεπτομέρειες για τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορος και του πατριάρχη ως προς το εκπαιδευτικό σύστημα. Μια τέτοια περίπτωση είναι εκείνη του Λέοντος Ρόδου, ο οποίος απευθυνόταν στον πατριάρχη (και στον ορφανοτρόφο, καθώς δίδασκε στο σχολείο του Ορφανοτροφείου) αιτούμενος την παύση από τα καθήκοντά του. Με το πέρασμα του χρόνου εκχωρήθηκε μέρος των αρμοδιοτήτων για τον συντονισμό του εκπαιδευτικού μηχανισμού στον πατριάρχη, όπως η μεσολάβηση για τον διορισμό και την απομάκρυνση διδασκάλων, η χρήση τους κατά την τελετή ανάληψης των καθηκόντων τους, η παρέμβαση για τον καθορισμό του ύψους της αμοιβής τους και ο έλεγχος του περιεχομένου της θεολογικής διδασκαλίας. Εντούτοις είναι σαφές ότι διδάσκαλοι, όπως ο *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* και ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*, ενίοτε και ορισμένοι *μαΐστορες* σχολείων διορίζονταν απευθείας από τον αυτοκράτορα, ο οποίος διατηρούσε τον ρόλο της συνολικής εποπτείας του εκπαιδευτικού οργανισμού. Υπό την έννοια αυτή προκύπτει ότι ο

όρος «Πατριαρχική Σχολή» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των όσων συνέβαιναν στον χώρο της παιδείας κατά τον 12ο αιώνα και πρέπει να χρησιμοποιείται εντός εισαγωγικών, αφού την εποπτεία των σχολείων και παρά τον ενισχυμένο ρόλο του πατριάρχου εξακολουθούσε να διατηρεί ο αυτοκράτωρ.

Εντός του πλαισίου που περιγράφηκε παραπάνω έδρασε μεγάλος αριθμός «μειζόνων» και «ελασσόνων» διδασκάλων. Η δραστηριότητα μεγάλου διαμετρήματος και κύρους λογίων, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Νικήτας Ηρακλείας κ.ά. κατά την βασιλεία των Κομνηνών αυτοκρατόρων σκιαγραφείται μέσα από την παραγωγή των κειμένων που συνέθεσαν προς χρήση στην αίθουσα διδασκαλίας, έργων διαχρονικών και μεγάλης διδακτικής αξίας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ακόμη και έως τις αρχές του 19ου αιώνας.

Ξεχωρίζει η προσωπικότητα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, από την πρώιμη σταδιοδρομία του οποίου ως γραμματικοῦ παρουσιάσαμε και αναλύσαμε ένα ελάχιστο γνωστό σχέδος. Ο Ευστάθιος είναι όμως κατά κύριο λόγο γνωστός για την σύνταξη εκτενών και ιδιαιτέρως λεπτομερών σχολίων στα δύο ομηρικά έπη. Για την συγγραφή του έργου του ο πολυμαθής αρχιεπίσκοπος βασισμένος σε πλήθος αρχαίων και βυζαντινών πηγών, αρκετές εκ των οποίων δεν έχουν διασωθεί, επιχειρεί μία αλληγορική προσέγγιση των αρχαίων ελληνικών μύθων. Η συγγραφική και διδακτική του δραστηριότητα, καθώς και τα δείγματα φιλολογικής και υφολογικής κριτικής που επιδεικνύει, τον καθιστούν πρόδρομο των σπουδαίων φιλολόγων των επομένων αιώνων. Οι ευρείς του ορίζοντες και το ανθρωπιστικό πνεύμα κατατάσσουν αναμφισβήτητα τον Ευστάθιο στην χορεία των πιο διακεκριμένων Βυζαντινών λογίων.

Στην σκιά των «μειζόνων» έδρασαν και ορισμένοι λιγότερο γνωστοί ή και παντελώς άγνωστοι έως τώρα διδάσκαλοι, οι οποίοι έρχονται στο φως μέσα από την μελέτη πολυπληθούς ανεκδότου σχεδογραφικού υλικού. Αν και το διαμέτρημά τους δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνο των προαναφερθέντων, αυτό δεν συνεπάγεται ότι η αναδίφηση του έργου τους στερείται ενδιαφέροντος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αιγιματικής, αλλά παρά ταύτα ελκυστικής προσωπικότητας του μοναχού Ιωαννικίου, σχεδογράφου και συναδέλφου του Θεοδώρου

Προδρόμου (ίσως στο σχολείο του Ορφανοτροφείου), την ταύτιση του οποίου προτείνουμε με τον *ἄζυγα* Ιωαννίκιο, τον πιο παραγωγικό κωδικογράφο της μέσης Βυζαντινής περιόδου. Ο Ιωαννίκιος όχι μόνο συνέθεσε πολυάριθμα σχέδια με θρησκευτικό και κοσμικό ομού περιεχόμενο, αλλά από το χέρι του προέρχονται άνω των είκοσι κωδίκων με αποκλειστικά σχεδόν κοσμικό περιεχόμενο (Όμηρος, οι τραγικοί, Αριστοτέλης, Γαληνός, Απολλόδωρος, Κλεομήδης), ορισμένοι εκ των οποίων αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες στην χειρόγραφη παράδοση των έργων που περιέχουν. Πολύτιμες εικόνες από την καθημερινότητα ενός ιδιωτικού διδασκάλου, της σταδιοδρομίας του και του κόσμου εν γένει των ιδιωτικών σχολείων μας προσφέρει η παρουσίαση του έργου του Ιωάννη Τζέτζη.

Από την εξέταση του βίου και της δράσης των διδασκάλων της περιόδου των Αγγέλων διαπιστώνεται ότι με η δυναστική αλλαγή δεν επέφερε καμία μεταβολή στα εκπαιδευτικά δρώμενα. Η διάλυση ωστόσο του εκπαιδευτικού συστήματος επήλθε αναπόφευκτα με το αναπάντεχο και καταστροφικό γεγονός της Αλώσεως του 1204, που προκάλεσε την αποσύνθεση του Βυζαντινού κράτους και των θεσμών του. Οι λόγιοι και διδάσκαλοι της περιόδου αυτής, όπως ο Νικόλαος Μεσαρίτης, ο Κωνσταντίνος Στιλβής, ο Κωνσταντίνος Καλοήθης, ο Μανουήλ Σαραντηνός κ.ά., οι οποίοι κατέφυγαν στα διάδοχα κράτη, της Νικαίας κυρίως, ανήλθαν σε επισκοπικούς θρόνους και στον πατριαρχικό (ο τελευταίος) διατηρώντας την αίσθηση της συνέχειας των Βυζαντινών θεσμών.

Η μελέτη της γραμματικής ήταν το απαραίτητο στάδιο για την γνώση των κλασικών και άλλων αρχαίων συγγραφέων, ούτως ώστε ταυτοχρόνως με την χρήση παλαιότερων εγχειριδίων, λεξικών και πραγματειών, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον η μέθοδος της σχεδογραφίας. Τα σχέδια εντάσσονται ειδολογικά σε διάφορες κατηγορίες, λ.χ. ένα σχέδος μπορεί να αποτελεί *ήθοποιία* ή *ἔκφρασις*. Επίσης, πέραν των πολλών στοιχείων που μπορούμε να αντλήσουμε από αυτά (ιστορικών ή μεθοδολογικών ως προς την διεξαγωγή της διδασκαλίας), είναι πολύ σημαντική μία άλλη παράμετρος, η οποία έχει παραγνωρισθεί: ο γλωσσικός τους πλούτος, καθώς διασώζουν πλήθος ονοματικών και ρηματικών τύπων άλλως αθησαυρίστων και μεγάλο αριθμό *ἄπαξ λεγομένων*. Ο δωδέκατος αιώνας ωστόσο

έχει θεωρηθεί ο χρυσός αιώνας της ρητορικής στο Βυζάντιο, καθώς όχι μόνο εκφωνήθηκαν για διάφορες περιστάσεις δεκάδες περίτεχνοι λόγοι από διακεκριμένους λογίους, όπως ο Ευστάθιος, αλλά βρήκε πρόσφορο έδαφος και η διδασκαλία της ρητορικής. Για τον λόγο αυτό συνετέθησαν πλήθος *προγυμνασμάτων*, ενώ εξακουλούθησε να διδάσκεται η θεωρία από την *Ρητορική* του Αριστοτέλους και τα ειδικά εγχειρίδια της αρχαιότητας, δηλ. τα προγυμνάσματα του Αφθονίου και του Ερμογένους, καθώς και η τέχνη ρητορικής του τελευταίου. Στον κλάδο της φιλοσοφίας δεν συντελέστηκαν δραματικές αλλαγές. Παρ' όλο που η ανάγνωση του Πλάτωνος δεν ήταν πάντοτε ευπρόσδεκτη υπό το καθεστώς του κλίματος που καλλιεργήθηκε με την καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού και τις ακόλουθες χριστολογικές έριδες, υπάρχουν πληροφορίες ότι δεν έπαυσε. Ασφαλώς όμως στο επίκεντρο της διδασκαλίας ευρισκόταν η αριστοτελική Λογική, ενώ ο δωδέκατος αιώνας έπεται μόνον της Ύστερης Αρχαιότητας στην παραγωγή υπομνημάτων στα έργα του Σταγίριτου, κυρίως από μέλη του κύκλου της Άννας Κομνηνής. Στον χώρο των θετικών επιστημών παρατηρούμε ότι συνεχίστηκε η διδασκαλία και ο σχολιασμός των σπουδαίων έργων του παρελθόντος, λ.χ. του Νικομάχου Γερασηνού και του Διοφάντου, του Ευκλείδου, του Αράτου και του Κλεομήδους, και του Αριστοξένου. Μάλιστα, διαλύεται με την ενδελεχή εξέταση της διδασκαλίας των αντικειμένων του *Quadrivium* η καθιερωμένη, αλλά παραπλανητική διατύπωση ότι ο δωδέκατος αιώνας υπολείπεται μακράν στο πεδίο αυτό σε σχέση με άλλες περιόδους. Δεν είναι τυχαίο ότι διδάσκαλοι που έδρασαν λίγο πριν ή μετά την Άλωση του 1204 ήταν εκείνοι που μύησαν στις θετικές επιστήμες ορισμένους από τους σημαντικούς λογίους της περιόδου της εξορίας στην Νίκαια, όπως ο μαθητής του Καλοήθους Πρόδρομος, ο οποίος εισήγαγε τον Βλεμμύδη στα ανώτερα μαθηματικά και την αστρονομία. Επίσης, είναι ενδεικτικό της σπουδαιότητας των χειρογράφων με τέτοιο περιεχόμενο το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν τον αρχαιότερο μάρτυρα του έργου που παραδίδουν, αλλά και ότι κατά την πρώιμη Παλαιολογία περίοδο αναζητήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από διδασκάλους, όπως ο Μάξιμος Πλανούδης.

Το κύρος και η φήμη της οποίας απέλαυαν οι διδάσκαλοι του δωδεκάτου αιώνας ήταν σχετικό των ικανοτήτων τους και επομένως άμεσα συναρτημένο με την δυνατότητα που θα τους δινόταν να αναρριχηθούν σε ένα ανώτερο διδακτικό οφφίκιο, να προσελκύσουν μαθητές ή την εύνοια ενός επιζήλου πάτρωνος. Οι παράγοντες αυτοί συντελούσαν συχνά στην δημιουργία ερίδων μεταξύ αντιμαχομένων διδασκάλων, που μπορούσαν να φθάσουν ως το σημείο της λογοκλοπής ή ακόμη και της διασποράς ψευδών ειδήσεων. Σε τέτοιες περιπτώσεις εκδήλωσης φθόνου και αντιζηλίας οι καταδιωκόμενοι διδάσκαλοι συχνά προσέφευγαν μέσα από τα έργα τους (κυρίως σχέδη και στίχους) στην επίκληση της Θεοτόκου και των αγίων για προστασία από τους εχθρούς τους. Παράλληλα, η αποχή των μαθητών από τις διαλέξεις και η ραστώνη τους μπορούσε να προκαλέσει τριγμό στα θεμέλια της σχέσης με τους διδασκάλους τους, όμως πολύ συχνά μπορούσε να αναπτυχθεί ένας πατρικός δεσμός μεταξύ διδασκάλου και μαθητή, όπως προκύπτει εναργώς από τις μονωδίες της εποχής προς τιμήν του απολεσθέντος (είτε αυτός ήταν ο διδάσκαλος ή ο μαθητής).

Στην παρούσα διατριβή εξετάσαμε τους τρόπους με τους οποίους αποκρυσταλλώθηκε κατά τον 12ο αιώνα η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, που στηρίχθηκε αφ' ενός σε προϋπάρχουσες δομές, αφ' ετέρου στην αξιοποίηση ορισμένων νεωτερικών μεθόδων που συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και κατά τους επόμενους αιώνες. Υπό την έννοια αυτή ο δωδέκατος αιώνας αποτελεί ένα πολύ σημαντικό και αναπόσπαστο κρίκο στην μακρά αλυσίδα της εκπαίδευσης στο Βυζάντιο. Ευελπιστούμε ότι το ανά χείρας πόνημα συνετέλεσε στην διαφώτιση όλων των παραμέτρων που προαναφέραμε, μέσω της προσεκτικής ανάγνωσης των πηγών της εποχής, γνωστών και πολύ περισσότερο αγνώστων.

SUMMARY

HIGHER EDUCATION IN CONSTANTINOPLE IN THE TWELFTH CENTURY

THE TWELFTH CENTURY was undoubtedly a period characterized by the extensive promotion of the arts and letters, a fact which was due to a climate of relative stability that the Comnenian emperors were able to procure, despite the occasional threat by external and internal enemies. This made it possible to continue with the development of the educational system, a process that had already begun during the previous century.

The decree of Alexios I Komnenos for the reform of the clergy that was issued in the year 1107 was the starting point of this process. With this decree the three known teaching posts of the teacher of the Psalter (*διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος*, the Pauline Epistles (*τοῦ Ἀποστόλου*) and the Gospel (*τοῦ Εὐαγγελίου*) were founded. The latter was placed in charge and was also invested with the title of the Ecumenical teacher (*οἰκουμενικός διδάσκαλος*), which was in use in earlier times. Along with their duties in the interpretation of the Scriptures and their teaching work, these three teachers were entrusted with other duties as well of a more formal character, such as the announcement of pleasant news to the public of Constantinople and the delivery of speeches that highlighted and supported formal imperial policy.

Despite the fact that the teaching of the aforementioned teachers was not limited solely to theological subjects, but could expand well into the realm of secular knowledge, as can be deduced from the example of Michael Italikos, responsible for secular teaching was *par excellence* the *maistōr of the rhetors* (*μαίστωρ τῶν ῥητόρων*) and the *hypatos of the philosophers* (*ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*). Moreover, as in the case of the Scriptural teachers, within their jurisdiction fell the delivery of encomiastic speeches in honour of the emperor and the patriarch in special ceremonies that took place in the palace or the patriarchate at specific dates of the year (e.g. the feast of Epiphany or the Lazarus Saturday). The *maistōr of the rhetors* especially, who was followed by his pupils in the delivery of these speeches, was also anticipated to compose occasional speeches or works for any other formal occasion, such as the annual opening ceremony

of the church of Hagia Sophia, the arrival of an imperial bride or the birth of an offspring, esp. a *porphyrogenitus*.

In the twelfth century, as we can glean from the available sources of the period, it becomes evident that some of the schools that operated in the previous century and were mostly attached to or located closely to adjacent churches or monasteries, such as the school of the Saints Peter and Paul in the Orphanage, were still in existence and functioned normally. At the same time some other schools stopped appearing in our sources in the twelfth century, such as the school of the Diakonissa (τῆς Διακονίσσης). Most probably this silence should be taken as indicative of the fact that for some reason their operation had ceased. It is a point of interest here that the school of the Hagioi Pantēs (Ἅγιοι Πάντες), unattested in the previous and following centuries, made its only documented appearance during this period.

The numerous, mostly unpublished, twelfth-century schedē constitute a valuable source with regard to the teaching staff of these schools and the way they operated on a daily basis. Indeed their testimony brings to light a large number of teachers otherwise unknown, such as a certain Peribleptēnos, Christodoulos Hagioeuplitēs, Leo, who later became bishop of Rhodes, and many others. In addition, they reveal vital details about aspects of school life. One characteristic example of this would be the examinations at the end of the school year that often took place in the presence of the emperor or the procedure of the short term replacement of a teacher who was temporarily incapacitated by an illness by another, so that the pupils' courses would not be interrupted.

It is by far more important that the schedē sometimes disclose interesting information about the jurisdiction of the emperor and the patriarch over the system of education. One such instance was that of the teacher Leo, who made an appeal to the patriarch as well as the *orphanotrophos*—since he taught at the school of the Orphanage and the latter was in charge of the operation of the whole complex— thereby requesting to be relieved of his duties. It is obvious that with the lapse of time some of the responsibilities for the supervision of the school system were conveyed onto the patriarch, thus enabling him to intervene for the appointment of a teacher or the dismissal of another, acquiring the right to anoint them during their inaugural ceremony, the stipulation of the height of the

teachers' salaries and finally, the inspection of the content of the theological teaching provided. However it is clear that the *hypatos of the philosophers* and the *maistor of the rhetors* –in some cases even the headmasters of specific schools, also called *maistores*– were appointed directly by the emperor, who retained for himself the overall role of the supervisor for the system of education.

In this light it can be determined that the term «Patriarchal School» does not fully correspond to the reality of developments in the twelfth century. Its use may therefore be maintained, but only within quotation marks, since, despite the upgraded status the patriarch enjoyed, it was the emperor who remained the *de jure* and *de facto* regulator of the system of education.

A large number of “major” and “minor” teachers was active within the framework described above during the reign of the Comneni (1081-1185) and the Angeli (1185-1204). At first, the teaching activities of prestigious scholars of a very high intellectual calibre during the reign of the Comnenian emperors, such as Theophylactos of Achrida, Theodoros Prodromos, Nicetas of Heraclea and others, is described in an analytical overview through the examination of the works they composed for use in the classroom. It is in fact a point of interest that some of these works, e.g. the scholia of Nicetas of Heraclea on the orations of Gregory Nazianzenus or the tetrasticha of Theodoros Prodromos on the Old and New Testament, were still used as teaching material in schools of the Greek speaking world right up to the beginning of the modern era.

The most distinguished amongst them was Eustathios of Thessalonica. From his early career as a grammarian (*γραμματικός*) we present and analyse in detail a mostly unknown, short but simple in form schedos of his. It is to his extensive commentaries on the *Iliad* and the *Odyssey* though that Eustathios owes his reputation. For their composition the polymath scholar relied on a number of ancient and byzantine sources many of which have not been preserved, or at least in some cases, they have not been preserved in the fuller form that Eustathios came to know and used them. In his lengthy commentaries, which were based on the cernel of this teaching material, but were expanded to treat all sorts of matters (geographical, historical, ethnographical etc.), his approach is that of the allegorical interpretation of the ancient greek myths. The teaching

activities of Eustathios, his vast and multi-faceted literary output in combination with the signs of philological and literary criticism he exhibited in his works make him a forerunner of the great philologists of the next century. His broad horizons and his humanist values undoubtedly place Eustathios amidst the company of the most distinguished byzantine intellectuals of all times.

In the shadow of these literary “giants” some less known or even completely unknown teachers were active in twelfth-century Constantinople. These, as we specified earlier, come to light through the study of the vast, but to a certain degree neglected, schedographic material. Although they cannot stand a comparison with the “major” teachers of the same period, this does not mean that the examination of their work is of not merit. The best example of this is the case of the enigmatic, but quite interesting case of the monk Ioannikios, schedographer and colleague of Theodore Prodromos (possibly at the school of the Orphanage), whose identification we tentatively suggest with the monk Ioannikios, the most prolific scribe of the middle byzantine period. Not only did he compose a large number of schedē based on secular and theological content, but from his hand come more than twenty manuscripts almost entirely of secular content (Homer, the tragedians, Aristotle, Galen, Apollodorus, Cleomedes), some of which constitute important witnesses in the manuscript tradition of these works. Finally, the examination of the work of John Tzetzes provides valuable images of the daily life, career and teaching activities of a private tutor, and by extension of the world of private schools in general.

From a thorough and systematic examination of the life and teaching activities of the teachers of the last two decades of the century it can be deduced that the dynastic change that occurred with the rise of the dynasty of the Angeli inflicted no alteration whatsoever on the structures already in existence. It was the unprecedented and unexpected destruction that took place with the fall of Constantinople to the forces of the Fourth Crusade in 1204 that dismantled the capital’s system of education, along with every other institution of course. Eminent scholars and teachers of this period, such as Nikephoros Chrysoberges, Constantine Stilbes, Constantine Kaloethes, Nikolaos Mesarites and Manuel Sarantenos, sought refuge mainly in the successor state of Nicaea,

where they rose to the episcopal throne (or the patriarchal in the case of the last) and tried to provide a sense of institutional continuity.

The study of grammar was the necessary stage of initiation of students to the study of the classics and other writers of the hellenistic period, which would be accomplished with the use of older, specialized manuals, lexica and scholia in tandem with the extensive use of the method of schedography. The schedē can be subdivided into many different categories by type: a schedos can constitute a *progymnasma*, eg. an *ethopoiia* (ἠθοποιία) or an *ekphrasis* (ἐκφρασις). Apart from the many other pieces of information that derive from these schedē (historical, methodological etc.) it is important to note here that a neglected aspect is that of their lexicological richness, for they preserve many types and forms of words otherwise unattested, as well as many *hapax legomena*.

It is a fact though that the twelfth century is the golden era of rhetoric in Byzantium, since not only were elaborate orations for various occasions delivered by eloquent rhetors like Eustathios, but the teaching of rhetoric flourished as well. For this specific reason a substantial number of *progymnasmata* were composed, while the theory of rhetoric continued to be taught through the medium of Aristotle's *Rhetoric* and the other ancient manuals of Aphthonios and Hermogenes.

As far as philosophy was concerned, no drastic changes were carried out. Despite the fact that the works of Plato had to be treated with caution, especially in the light of the recent conviction of John Italos and the subsequent christological disputes, there is sufficient information that this important ancient Greek philosopher continued to be read, mainly as an example of style, and perhaps taught. It is the aristotelian Logic though that held the lion's share in the curriculum. In fact the twelfth century comes second only to the period of Late Antiquity as far as the production of hypomnemata on the works of the Stagirite is concerned, mainly from members of the philosophical circle of Anna Comnena, which included Eustratios of Nicaea and Michael of Ephesos.

It is to be observed that in the field of natural sciences the teaching and annotation of great works of Antiquity, e.g. of Nikomachos Gerasenos and Diophantos, Euclid, Aratos and Cleomedes, and Aristoxenos, carried on uninterrupted. A very detailed examination of the teaching of the subjects of *Quadrivium* (arithmetic, geometry,

astronomy and harmonics, i.e. music) enables us to establish on solid ground the fact that the twelfth century does not lag behind in this aspect in comparison to other periods, as it has been considered so far. Besides, it cannot be a random phenomenon the fact that some of the scholars who were active just before and after the events of 1204 were exactly those who initiated into the subjects of the natural sciences scholars of the following period. A good example is that of the hermit Prodromos, a student of Constantine Kaloethes, who introduced Blemmydes into the subjects of higher mathematics and astronomy. Moreover, indicative of the importance of many of the manuscripts with such content that were copied in the twelfth century are two facts. Firstly, that in some cases they constitute the earliest, and a quite valuable testimony, in the manuscript tradition, and secondly that in subsequent times they were sought after and used by teachers of the calibre of Maximos Planoudes and others.

The prestige and reputation twelfth-century teachers enjoyed was directly dependent upon their skills, and therefore determined up to a certain degree the possibilities which opened to them for the ascension to a higher teaching post and the attraction of students or their ability to obtain the support of a wealthy patron. These factors were often conducive to the creation of a climate of discord between teachers, who could reach up to the point of plagiarism or even of resort to the dissemination of false news about their rivals. It was not rare that in such instances the “persecuted” teachers would seek the help of powerful friends (sometimes their old students, who rose to prominence) and resort to the invocation of the Theotokos and their patron saints for protection from their enemies.

On another level, the relationship of these teachers with their students could show signs of strain whenever the latter preferred to leave the classroom for the hippodrome and the other spectacles of the capital. Their incorrigible laziness or constant failures in the examinations would be another point of friction. The teacher was left in these cases with no other way, but the use of corporal punishment, in order to correct his students’ behaviour and bring them back on the right track. On the other hand, there were plenty a case when a paternal bond would develop between teacher and student. This is very well documented from the various monodies of this era –in the form of an oration, verses

or schedos— to honour the deceased, whether they be addressed by the teacher to his lost student or vice versa.

In the present study we examined the ways the system of education operated in Constantinople in the twelfth century based on already existing structures and the new functions which emerged as a result of the legislation of Alexios I Komnenos. Many of the teaching resources, methods and practices that prevailed in the twelfth century continued to be appraised and used in the next few centuries. In this sense the twelfth century is a very important and integral link in the long chain of the education process in Byzantium.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1) ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΩΝ

i. Του μοναχού Ιωαννικίου

α). Κώδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 280r: Τοῦ τῶν μοναχῶν ἐξόχου σχεδεκδότου †

[Τ]ῶ ἐπεκτείνεσθαι, τὸ ραθυμεῖν ἄποθεν ^[supra lineam: ἔξω] ἡμῶν βαλώμεθα ὡς δειν(όν), |² τῶ ἔμπροσθεν. καὶ μετὰ λαμπάδων, χ(ριστὸν) ὑποδεξώμεθα νυμφίον, |³ φαιδρῶν. ὑπαντῆ ^[supra lineam: ὑπ(αν)τήσῃ] θεαρέστῳ βίῳ χρώμενοι, τῶν ἄνω εἰσάγοντα |⁴ στολισμὸν ^[supra lineam: ἔνδυμα] ψυχῆς ἔχοντες πάντα βροτὸν εἶσω νυμφείων ^[supra lineam: παστ(ῶν)], καθαρὸν. |⁵ εὐλογεῖτε βοῶντες τὰ ἔργα τὸν κ(ύριον). †

β). φ. 280v:

[Φ]ροντίδα ποιησώμεθα τὸ, τῶ ^[supra lineam: ἄγγει], ψυχικῶν ἔλαιον ἐναποθέσθαι ^[supra lineam: κ(αί) βαλλ(εῖν)], |² πλεῖστον, ἴαν ^[supra lineam: μί(αν)], ἀγγέων. ὅπερ ἐστὶ τὸ, πρὸς ἰτῶν ^[supra lineam: πτωχ(ῶν)]. ὁ ἔχομ(εν) |³ ἐν χειρὶ συμμορίας ^[supra lineam: κ(αί) τ(ὰς) πληθῦς] εἴπερ πλουτοῦμ(εν) φρένα στερεὰν, κενοῦν ^[supra lineam: χέ(ειν)] |⁴ ἀφειδεῖ. ὅπερ ἐμπορικῶν, ἔνον ^[supra lineam: χρόν(ον)] ἐπάθλων ^[supra lineam: ἀμοιβ(ῶν), βραβεί(ων)] κλεισμῶν μὴ |⁵ θέντες ^[supra lineam: ποιήσ(αν)τ(ες)] βίῶν, εὐλογεῖτε βοῶμ(εν) τὰ ἔργα τὸν Κύριον :~

γ). φ. 280v:

[Τ]ὸ τάλαντον ὅσοι πρὸς ^[supra lineam: π(αρά)] θε(ο)ῦ τ(ήν) πρὸς ἰνὶ ^[supra lineam: κ(αί) πρ(ὸς) τῇ] δυνάμ(ει) φημὶ χάριν ἐδέξασθε |² τῶ συμμαχῖν ^[supra lineam: βοηθ(όν)] δέξασθαι καὶ αὐξήσατε τοῦτο κ(αί) πολυπλασιάσατε |³ τὴν θείαν δυνάμιν. ἴν'εὐλογεῖτε ἄδοι τ(όν) τ(ῆς) δικαιοσύνης ἡλίον |⁴ καὶ ὑμνεῖτε τὰ ἔργ' ἀεὶ τὰ στόματα ὑμῶν. †

δ). φ. 280ν:

[Τ]οῖς μαθητ(αῖς) ὁ χρηστὸς ὑπετίθης [supra lineam: π(ερί)βαλ(ε)s] ἦδες [supra lineam: κ(αί) ἔλεγ(ε)s] τε τὸ [supra lineam: τοῦτο], ἦδεσθαι [supra lineam: εὐφραίνεσθ(αί)] νήφοντες |² εἰς τὸ καλὸν διδασχάις, ὠρῶν [supra lineam: καρ(ῶν)] γ(ὰρ) ὁ κ(ύριος) [supra lineam: ἐγὼ] ἀγνοεῖτε ἢ [supra lineam: ἦτινί] γε εἰς χῶρ(ον) |³ ἴξομαι γῆς τῶν ἀμοιβῶν ἀξιώσων [supra lineam: κ(αί) μεταξιώσαι] ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. †

ε). φ. 280ν:

[Ε]ν τῇ δευτέρᾳ σου παρουσίᾳ δέσποτα ἦν ὅλος [supra lineam: κ(αί) πεπληρωμ(ένος)] γίνομαι ἐννοῶν |² ὅταν ἦξεις [supra lineam: ἔλθ(η)s] μετὰ μυριάδων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων δείμων [supra lineam: φόβ(ων)] |³ δεξιοῖς με σύνταξον σπλάχνους χρηστότητος οἰκτιρμῶν οἰσί [supra lineam: προβ(ά)τ(οί)s] γε, |⁴ τῶ παριδεῖν, ἐμῶν ἀπειράριθμα [supra lineam: πολλὰ] πλήθη πταισμάτων. †

ς). φφ. 280ν-281r:

[Ο]ὔτω μὲν ἡ παρθένος ὠρῶσα τὸν κ(ύριον) ἐλκόμενον ὑπὸ ἀνόμων, |² κριτὸν σφοδρῶς θρηνοῦσα καὶ πικρῶς τυγχάνει κωκύουσα. |³ καὶ τ(ὴν) καρδίαν διχθεῖσα [supra lineam: τρωθεῖσα] βοᾷ πρὸς αὐτόν. οἶμοι τέκνον γλυ|⁴κύτατον ὦ [supra lineam: φεῦ] τ', εἰ [supra lineam: κ(αί) ἐπειδ(ὴ)] ὠρῶ σὲ ἐπὶ ξύλου κρεμάμεν(ον). οἶμοι ὁ τὰ πάντα |⁵ πεποικ(ῶ)s), ραπίσματα καταδέχεσαι ὦ υἱέ μου, κ(αί) κύρεια [supra lineam: ἐξουσία] ὦ [supra lineam: κ(αί) ἰδία], |⁶ λυτρωτά μου καὶ ρύστα μου. οἶμοι ὁ ἐμὸς ὀφθαλμὸς οὐ φέρω |⁷ γὰρ ἰδεῖν ἀνόμοις ἀνδράσιν ιδέαν [supra lineam: θεωρί(αν)] σὴν ἐπ'ὠμμέν(ην) [supra lineam: βλεπομ(ένην)], κ(αί) ὦψ' [supra lineam: κ(αί) ὀφθαλμ(οῖ)s] |⁸ δίκους ἐμπαιζομένην κριταῖς. ὅτι σε ταγμάτων ἀγγέλ(ων) |⁹ βλέπουσι πάσχοντα φόβῳ συνέχονται ὅλ' ὦ γε προάναρχε κ(αί) |¹⁰ ἀκατάληπτε υἱέ τοῦ θεο(υ). τὰ θεμέλια τῆς γῆς ἐσαλεύθησαν ὁ |¹¹ ρῶντα σὲ τὸν ποιητὴν οὐ(ρα)νοῦ κ(αί) γεῖσ' [supra lineam: κ(αί) τὰ θεμέλι(α)] ἐπὶ ξύλου κρεμάμενον. |¹² καὶ ὁ ἥλιος τὰς ἰδίας ἀκτῖν(ας) ἀπέκρυψε μὴ φέρων σε βλέπειν οὐκ ἐν || (φ. 281r) γλυκυτάτῳ πόματι δεξιούμενον ὄν αἰνοῦσιν ἄγγελοι κ(αί) ὦ ἐν δόξει [supra lineam: ἀλλὰ] |¹⁴ παρίστανται. ἀλλ' ἐξανάστα σ(ῶ)τερ αὐτεξουσί(ως), καὶ πᾶσ(ιν) οὔτω χαρμονὴν |¹⁵ πλείστην δίδου. †

ii. Του Θεοδώρου Προδρόμου

Κώδ. Neapol. Branc. IV A 5, φ. 238v: «*Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ θεοδώρου τοῦ προδρόμου*»*

Αιάσω¹ (supra lineam : (καί) θρηνήσω) παῖδες τὸν λόγον. ὄτ[ι] [μῆ] (supra lineam : οὐ) τῶ λογικῶν γ', ἐν ν[... (supra lineam: (καί) [ῥ...]) | τιμᾶται. χλεύη δ' αἱ' (supra lineam: ῶ γῆ) αὐτοῦ κατάρχει καὶ πᾶσ' ἀτί[μία] | πόλοι (supra lineam: ῶ οὐ(ρα)νοί), τε καὶ ὡς οὐδένημ' (supra lineam : (καί) ἐξουδένημα) εἶναι (supra lineam: (καί) ὑπάρχειν), νοεῖται. ἀλλὰ κα[ι] | κάλως (supra lineam: ἐν σχοινίοις) πάντοσε (supra lineam : (καί) πανταχοῦ) δεῖται (supra lineam: (καί) δεσμεῖται) τοῦ σώματος καὶ βολα[... | σόλων (supra lineam: (καί) λίθων) θρύπτεται τὸ κρανίον καὶ σῶμα ἔχει αἰκί[... (supra lineam: (καί) μαστίγι) | σπαστόν. Καὶ οὐ μόνων, ὁρᾶται κατὰ τούτου, ἡῶν (supra lineam: (καί) ἡμέρα) | τὸ δεινόν; ἀλλὰ καὶ αὐτῶν, πῆζει τὸν τάλαν, ἅ βροτ[... | (καί) ταῦτα ὠρῶ (supra lineam: κ(αί) φυλάσσω) κατὰ νοῦν τῶ ὄντ' (supra lineam: (καί) θρηνήσω) εἰσαθρῶν (supra lineam: (καί) εἰσβλέπων). καὶ | ..π]ὸς θεῶν (supra lineam: (καί) θεωριῶν) δαίομαι (supra lineam: (καί) καίομαι) (καί) τούτω ἐπίφωνῶ. μέχρι | τίνος ἀθυμίᾳ καὶ λύπη βασιλεύη. μέταιρε (supra lineam : (καί) μετάβαινε) μέχρ[ι] | τίνος κακοῖ (supra lineam: (καί) κακίνη) ῶδ' εἶκε (supra lineam: (καί) ὑποχώρησον). ἕως πότε τῶ (supra lineam: πλήθει) δεινῶν πῆζει | ἴθ' (supra lineam: (καί) ἄπειθε) ἄλλη (supra lineam: (καί) ἀλλαχοῦ). μόλις ἐνταῦθα, φιλολόγον εὔρης χωρίων | μόλ' (supra lineam: (καί) παραγίνου) εἰς πεδίον (supra lineam: (καί) εἰς γῆν) φίλόμουσον. καθ' ὃ οὐδεὶς σε πημή (supra lineam: (καί) βλάβη); | οὐδεὶς σοι βρίσει (supra lineam: (καί) βλ...), τῶν θυμῶν ἐπειλημμένος (supra lineam: (καί) κεκρατημένος). | οὐκ ἀλοίων (supra lineam: (καί) ...) πόνον παρέξοιτο. οὐ καὶ λεύσει ἰταμῶς.

* Ο τίτλος ερυθρόγραφος.

¹ αιάσω = α' εν. ορ. μέλλ. ρήμ. αιάζω = θρηνώ κλπ, βλ. LSJ, s.v., 34· πρβλ. διάστιχ. εξηγητ. γλώσσα. Ο Ηρωδιανός αναφέρει πως τα τετάρτης συζυγίας ρήμ. που είναι υπερδισύλλαβα και λήγουν σε -ζω σχηματίζουν τον μέλλοντα σε -ξω. Προφανώς ο Πρόδρομος θέλεια να κάνει το λογοπαίγνιο με το *εάσω παῖδες τὸν λόγον* και να ελέγξει και τον σχηματισμό του μέλλοντος. Ακριβώς για τον λόγο αυτό η περίπτωση λάθους του αντιγραφέα θα πρέπει να αποκλειστεί.

	<i>σοφώτατος</i>	<i>φιλοσοφώτατος</i>	<i>λογιώτατος</i>	<i>σοφώτατος & λογιώτατος</i>	<i>φιλοσοφώτατος & λογιώτατος</i>	<i>φιλοσοφώτατος & ρητορικώτατος</i>	<i>φιλοσοφώτατος & γραμματικώτατος</i>
1	Διδασκαλία του σοφωτάτου οίκουμεικοῦ διδασκάλου κυροῦ Λέοντος του Βαλιανίτου ..., cod. Escur. Y-II-10, ff. 48v-55.	Του ἁγιωτάτου καὶ φιλοσοφωτάτου μητροπολίτη(ου) Νικαίας κυροῦ Εὐστρατίου, cod. Rom. Angelicus 30, ff. 273v-274v, ed. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη</i> , εδῶ σσ. 102,23-111,20.	Λόγος του λογιωτάτου μαίστορος τῶν ῥητόρων κῆρ Γεωργίου του Τορνίκη εἰς τὸν αὐτοκράτορα ... edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, <i>Fontes Rerum Byzantinorum</i> , αρ. XV, σσ. 254-280.	Του σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυροῦ Ἰωάννου του Ζωναρά ὑπόμνημα εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Σωφρόνιον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ed. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, <i>Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας</i> , τόμ. Ε', σσ. 137-50.	Του αὐτοῦ φιλοσοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Θεοδώρου του Προδρόμου ἐπιθαλάμιος τοῖς του εὐτυχεστάτου καίσαρος υἱοῖς, ed. P. GAUTIER, <i>Nicéphore Bryennios, Histoire</i> , CFHB IX, Bruxelles, 1975, I, σσ. 340-354.	Του φιλοσοφωτάτου καὶ ῥητορικωτάτου κυροῦ Θεοδώρου του Προδρόμου, cod. Mon. gr. 201, ff. 93-94 = Vat. Ottob. gr. 32, ff. 29-30v, ed. S.D. PAPADEMETRIU, <i>Feodor Prodrom. Istoriko-literaturnoe izsledovanie</i> , Odessa, 1905, σσ. 422-424.	<Μιχ. Ἱταλικού> Τῶ ἱατρῶ Λειψιώτη, inc.: Φιλοσοφώτατέ μοι καὶ γραμματικώτατε ἱατρῶν..., ed. P. GAUTIER, <i>Michel Italikos, Lettres et discours</i> , [Archives de l'Orient chrétien 14], Paris, 1972, no. 32, σσ. 204-207.
2	Ἀλληγορία ἀναγωγική εἰς τὸ παρ' Ὀμήρω ῥηθέν· οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ ... (Ἰλ. Δ, 1-4). Του αὐτοῦ, ὡς ἔοικε, του σοφωτάτου διακόνου κυρίου Ἰωάννου του Γαληνοῦ, ed. FLACH, <i>Glossen und Scholien</i> , σσ. 420-24.	Του ἁγιωτάτου καὶ φιλοσοφωτάτου μητροπολίτου Νικαίας κυροῦ Εὐστρατίου ἐλεγκτικός περὶ τῶν προσφερομένων παρὰ Ἱταλοῖς ἀζύμων (tit. cod. Vat. gr. 2224) – Λόγος δεύτερος περὶ τῶν ἀζύμων, cod. Mosq. Synodalis 208 (Vladimir 250), ff. 351r-357v;	Του λογιωτάτου ῥήτορος, του μεγάλου δρουγγαρίου κυροῦ Γρηγορίου του Ἀντιόχου ἐπιστολή πρὸς τὸν καθηγούμενον τῆς ἐν τῇ νήσῳ του Ἀντιγόνου μονῆς, cod. Escur. Y-II-10, ff. 198v-199v.	Του σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Ἰωάννου διακόνου του Γαληνοῦ εἰς τὴν του Ἡσιόδου Θεογονίαν ἀλληγορία, ed. H. FLACH, <i>Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena</i> , Teubner, Leipzig, 1886, σσ. 293-365.	Του φιλοσοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Θεοδώρου του Προδρόμου σύντομος διήγησις εἰς τὰ ἐρωτήματα. Ποιεῖται δὲ λόγον πρὸς τὴν σεβαστοκρατορίσσαν κυρίαν Εἰρήνην, cod. Laurent. Plut. 55,7, 15ου αἰ., ff. 6v-90v, ed. C.W. GOETTLING, <i>(Pseudo-) Theodosii Alexandrini Grammatica</i> , Leipzig, 1822, σσ. 80-197 – πρβλ. SPATHARAKIS, "An illuminated greek grammar manuscript in Jerusalem", p. 231 & n. 2.	Του φιλοσοφωτάτου καὶ ῥητορικωτάτου κυροῦ Θεοδώρου του Προδρόμου, cod. Mon. gr. 201, ff. 134-135.	
3	Μονωδία του σοφωτάτου κυρίου Εὐθυμίου, ἀναγνωσθεῖσα ἐπὶ τῷ τάφῳ του	Του αὐτοῦ φιλοσοφωτάτου κυροῦ Μανουήλ του Καραντηνοῦ, ed. U. CRISCUOLO, "Σημείωμα patriarcale inedito di Manuele	Τῶ τιμωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ κυρῶ Ἰωαννίκῳ τῶ γραμματικῶ. Εἰ χρὴ προσέχειν τοῖς λέγουσιν				

	<p>ἀγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυρίου Εύσταθίου..., ed. Κ.Γ. ΜΠΟΝΗΣ, <i>Εὐθύμιου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Υπάτης), [δευτερον ἡμῶν ἰβ' ἐκατ.] τὰ σωζόμενα</i>, [Θεολογική Βιβλιοθήκη, 2] Αθήνα, 1937, σσ. 78-94.</p>	<p>Karanteno o Saranteno", <i>Boll. Badia gr. Grottaferrata</i> N.S. 36 (1982), 123-36.</p>	<p>ὅτι ὁ ἐν Κορίνθῳ τῆ μητριᾷ αὐτοῦ ..., ed. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, <i>Μηχαὶλ τοῦ Γλυκᾶ κεφάλαια</i>, Β', σσ. 405-09.</p>			
4	<p>Τοῦ σοφωτάτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας κυρίου Θεοφυλάκτου λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, ὅτε προσημέχθη τῷ ναῶ παρά τῶν γεννητόρων αὐτῆς, ed. PG 126, cols. 129-144.</p>		<p>Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς ἐν ἠθοποιῶ, οἷους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκρησοῦ, ..., ed. TAFEL, <i>ibid.</i>, σσ. 328-332.</p>			
5	<p>Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου τῶν ἱατρῶν κυροῦ Νικολάου τοῦ Καλικιέως ἐπιτύμβιοι ἴαμβοι., ed. ROMANO, <i>Nicola Callicle, Carmi</i>, Napoli, 1980, σσ. 83-</p>		<p>Τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Χρυσοβέργη λόγος ἐξιτήριος τῷ ἐπὶ τοῦ κανικλείου κῆρ Κωνσταντῖνῳ τῷ Μεσοποταμίτῃ (tit. cod. <i>Escur. gr. Y-II-10</i>), ed.</p>			

	85.		ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΣΟΦΙΑ, “Ένας ανέκδοτος λόγος του Νικηφόρου Χρυσο- βέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη”, <i>Ελληνικά</i> 42 (1991/92), 291-301, σσ. 297-301.				
6	Λόγος αναγνωσθείς συνήθως ἐν τῇ ἐορτῇ τῶν φώτων τοῦ σοφωτάτου ῥήτορος καὶ ὑπερτίμου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Καματη- ροῦ, edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, <i>Fontes Rerum Byzantinorum</i> , IX, σσ. 244-254.		Τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου λόγος εἰς τὸν ἀγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην, Κ.Α. ΜΑΝΑΦΗΣ– Ι.Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, “Βασιλείου Πεδιαδίτου Ἀνέκδοτα ἔργα. α΄: Συνοδικὴ ἀπόφαισις καὶ λόγοι, β΄: Σχέδη”, <i>ΕΕΒΣ</i> 49 (1994/98), 1-62, ἰδ. σσ. 30-37.				
7	Τῆς σοφωτάτης πορ- φυρογεννήτου καὶ Κομνηνῆς κυρίας Ἄννης καισαρίσεως εἰς τὸν Χ(ριστό)ν, ed. G.N. SOLA, “De Codice Laurentiano X plutei V”, <i>BZ</i> 20 (1911), 373- 83, ἰδ. σσ. 375-76. BUCKLER, <i>Anna Comnena</i> , σ. 6.		Τοῦ λογιωτάτου διδα- σκάλου κυροῦ Βασι- λείου τοῦ Πεδιαδίτου λόγος εἰς τὸν ἀγιώ- τατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην..., ΜΑΝΑΦΗΣ – ΠΟΛΕΜΗΣ, “Βασιλείου Πεδιαδίτου Ἀνέκδοτα ἔργα”, σσ. 16-29.				
8	Παρεκβόλαια περὶ		Τοῦ λογιωτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ				

	<p>συντάξεως καὶ ἀντιστοίχων πάνυ ὠφέλιμα τοῦ σοφωτάτου ἀνδρῶν Λογγιβάρδου, ed. N. FESTA, "Longibardos", <i>Byz 6</i> (1931), 101-222.</p>	<p>Προδρόμου ἐξήγησις εἰς τὸ ὑστερον τῶν ὑστέρων ἀναλυτικῶν Ἀριστοτέλους, ἤτοι εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τῆς ἀποδεικτικῆς, ed. M. CACOUROS, <i>Le commentaire de Théodore Prodrome aux Analytiques postérieurs, livre II d'Aristote: texte (editio princeps, tradition manuscrite), étude du commentaire de Prodrome</i>, Ph.D. diss., Paris -IV Sorbonne, 1992.</p>			
9	<p>"Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μανασσῆ, ed. L. STERNBACH, "Analecta Manassea", <i>Eos 7</i> (1901), 180-94, ιδ. σσ. 181-86.</p>	<p>Τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Στιλβῆ ἐπιστολὴ τῶν πρωτονοταρίων τοῦ δρόμου κυρῶ Θεοδώρῳ τῶν Αὐλικαλάμῳ, ed. U. CRISCUOLO, "Due epistole inedite di Costantino Stilbes", <i>RSBS 3</i> (1983), [<i>Miscellanea Agostino Pertusi</i>, Tomo 3], 11-19, ιδ. σσ. 14-17.</p>			
10	<p>"Ἐκφρασις τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, λεχθεῖσα ... παρὰ τοῦ σοφωτάτου διακόνου καὶ διδασκάλου τῶν</p>	<p>Τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου Κωνσταντίνου τοῦ Στιλβῆ διδασκαλία ἐκφωνηθεῖσα ἐν τῶν εἰς τὸ γηροκωμῆτον (sic) ἀγίῳ Παύλῳ ..., - cod. Escur. Y-II-10, ff. 277r-283v.</p>			

	<p>εὐαγγελίων κυροῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ καὶ μαΐστορος τῶν ῥητόρων γεγονότος, ed. C. MANGO – J. PARKER, “A twelfth- century description of St. Sophia“, <i>DOP</i> 14 (1960), 233-45. [=C. MANGO, <i>Studies on Constantinople</i>, Var. Reprints, Aldershot, 1993, ch. XVIII].</p>					
11	<p>Στίχοι ιαμβικοί τοῦ σοφωτάτου Κερκύρων κῦρ Νικολάου γεγονότες ἐπὶ τῇ παραίτησει αὐτοῦ, ed. A. MUSTOXIDI, <i>Delle cose Corciresi</i>, Corfu, 1848, appendix, σσ. xxxv-xxxvii· ed. ΛΑΜΠΡΟΣ, <i>Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα</i>, σσ. 30-41.</p>	<p>Στίχοι τοῦ λογιωτάτου ῥήτορος κῦρ (sic) Νικηφόρου τοῦ Χρυσοβέργη μητροπολίτου Σάρδεων εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ed. S.G. MERCATI “Poesie giambiche di Niceforo Chrysoberges metropolita di Sardi”, <i>Miscellanea Giou. Galbiati</i>, II, 1951, σσ. 253-68 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, <i>Collectanea</i>, I, σσ. 574- 94], κείμε. σσ. 593-594.</p>				

12	<p>“Ἐτέρος κανὼν τοῦ ἁγίου καὶ ποιητοῦ Κοσμά ... ἐρμηνευθεὶς καὶ οὗτος παρὰ τοῦ προρρηθέντος σοφωτάτου Προδρόμου, ed. STEVENSON, <i>Theodori Prodromi Commentarios</i>, σσ. 29-57.</p>		<p>Τοῖς περὶ τὸν λογιώτατον κῦρ Εὐθύμιον τὸν Τορνίκην λογιωτάτοις διακόνοις, ed. FOTEINI KOLOVOU, <i>Michaelis Choniatae Epistulae</i>, CFHB XLI, Series Berolinensis, Berlin-New York, 2001, σσ. 184-189.</p>				
13	<p>Ἀπὸ τῶν ἐν τοῖς καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἁγίοις τετραστίχων τοῦ σοφωτάτου Προδρόμου, ed. C. GIANNELLI, “Tetrastici di Teodoro Prodromo sulle feste fisse e sui santi del calendario bizantino”, <i>AB</i> 75 (1957), 299-336 [= <i>SBN</i> 10 (1963), 255-89] & “Un altro ‘Calendario metrico’ di Teodoro Prodromo”, <i>EEBS</i> 25 (1955), 158-69 [= <i>SBN</i> 10 (1963), 203-13].</p>		<p><Ἰω. Τζέτζου > Πρὸς τινα γραμματικόν, inc.: Λογιώτατε γραμματικέ, ἀρκούντως παρὰ τῆς σῆς μεγαλεπιφανείας παροινηθέντες, ed. P.A.M. LEONE, <i>Ioannes Tzetzae Epistulae</i>, Teubner, Leipzig, 1972, ἐπ. 12, σσ. 20-21.</p>				
14	<p>Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, “Τοῦ σοφωτάτου</p>						

	κυρού Θεοδώρου του Προδρόμου τὰ Σχέδη τοῦ Μυός”, <i>Παρνασσός</i> 21 (1979), 377-99. [ανατύπ. στο: Μ. ΡΑΡΑΤΗΟΜΟΡΟΥΛΟΣ, <i>Variā Philologica et Papyrologica</i> , Jannina, 1990, σσ. 217-239.						
15	Τοῦ σοφωτάτου κυρού Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, cod. Mon. gr. 201, ff. 137r-v , ed. S. ΡΑΡΑΔΕΜΕΤΡΙΟΥ, <i>Feodor Prodróm</i> , σσ. 433-435.						
16	Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, cod. Neapol., Bibl. Nationalis, Brancaccianus, IV A 5, ff. 238r-239v.						
17	Διδασκαλία τρίτη τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυροῦ Κωνσταντίνου του Στιλβῆ ..., ed. U. CRISCUOLO,						

	“Didascalia e versi di Costantino Stilbes”, <i>Δίπτυχα</i> 2 (1980-81), 78-97, ιδ. σσ. 83-85.						
18	Τοῦ σοφωτάτου οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ Σχιζηνοῦ διδασκαλία ..., edd. REGEL – NOVOSADSKIJ, <i>Fontes Rerum Byzantinorum</i> , αρ. XXII, σσ. 362-369.						
19	Ἐξήγησις τοῦ σοφωτάτου γραμματικοῦ Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας τοῦ Ἡσιόδου, ed. TH. GAISFORD, <i>Poetae Minores Graeci</i> , vol. II, Lipsiae, 1823, σσ. 10-447.						
20	Τοῦ σοφωτάτου Τζέτζου ἐξήγησις εἰς τὸν Ἀριστοφάνη: εἰς Ἀριστοφάνους						

	<p>Πλούτων, ed. LYDIA MASSA-POSITANO, <i>Jo. Tzetzae Commentarii in Aristophanem</i>, Pars IV, fasc. I: <i>Prolegomena et Commentarium in Plutum</i>, [Scripta Academica Groningiana, IV.1], Groningen-Amsterdam, 1960.</p>					
21	<p>Λόγος ἀναγνωσθεὶς συνήθως ἐν τῷ πατριαρχείῳ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Λαζάρου ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου μαΐστορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Γεωργίου τοῦ Τορνίκη, ed. ΛΟΥΚΑΚΙ, <i>Discours annuels</i>, no. I, σσ. 72-105.</p>					
22	<p>Τοῦ σοφωτάτου μαΐστορος τῶν ῥητόρων κυροῦ Γεωργίου τοῦ Τορνίκη λόγος</p>					

	<p>δεύτερος ..., ed. ΛΟΥΚΑΚΙ, <i>ibid</i>, no. II, σσ. 106-135.</p>						
23	<p>Τοῦ σοφωτάτου Τριχᾶ σύνοψις τῶν ἑννέα μέτρων, ed. ΜΑΧ. CONSRBRUCH, <i>Hephaestionis</i> <i>Encheiridion, cum</i> <i>commentariis</i> <i>veteribus. Accedunt</i> <i>variae metricorum</i> <i>graecorum reliquiae,</i> In Aedibus B. G. Teubner, Lipsiae, 1906, σσ. 363-65.</p>						
24	<p>Στίχοι τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου, ..., ed. ΛΑΜΠΡΟΣ, <i>Μιχαήλ</i> <i>Ἀκομινάτου τοῦ</i> <i>Χωνιάτου τὰ</i> <i>σωζόμενα</i>, τόμ. Β', σσ. 397-398.</p>						

van Thiel, *Die D-Scholien in der Handschriften*, (proekdosis), σ. 4

Χρύσης ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος παραγίνεται ἐπὶ τὸν ναύσταθμον τῶν Ἑλλήνων βουλόμενος λυτρώσασθαι τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Χρυσήδα· οὐκ ἀπολαβῶν δὲ, ἀλλὰ καὶ μεθ' ὕβρεως ὑπὸ Ἀγαμέμνονος ἀποδιωχθεὶς, ἠΰξατο τῶ Ἀπόλλωνι κατὰ τῶν Ἑλλήνων. λοιμοῦ δὲ γενομένου καὶ πολλῶν, ὡς εἰκὸς, διαφθειρομένων, ἐκκλησίαν Ἀχιλλεὺς συνήγαγε. Κάλχαντος δὲ τὴν ἀληθῆ διαφήσαντος αἰτίαν καὶ κελεύσαντος Ἀχιλλέως ἐξιλάσκεσθαι τὸν θεόν, Ἀγαμέμνων ὀργισθεὶς διηνέχθη πρὸς τὸν Ἀχιλλέα καὶ αὐτοῦ τὸ γέρας ἀπέσπασε τὴν Βρισηίδα. ὁ δὲ ὀργίζεται τοῖς Ἑλλησι. Θέτις δέ, τοῦ υἱοῦ δεηθέντος, εἰς Ὀλυμπον ἀνελθοῦσα ἠτήσατο παρὰ τοῦ Διὸς ὅπως τοῦς Τρῶας ἐπικρατεστέρους ποιήσῃ τῶν Ἑλλήνων. Ἥρα δὲ γνοῦσα διηνέχθη πρὸς τὸν Δία, ἕως αὐτοὺς διέλυσεν Ἥφαιστος οἰνοχοήσας. οἱ δὲ τὸ λοιπὸν τῆς ἡμέρας εὐωχηθέντες εἰς ὕπνον τρέπονται :

Cod. Vat. gr. 1319, f. 1r

ὑπόθεσις τῆς α' ὁμήρου ἰλιάδος

Χρύσης ἱερεὺς ἀπόλλωνος παραγίνεται ἐπὶ τὸν ναύσταθμον τῶν |² ἑλλήνων, βουλόμενος λυτρώσασθαι τὴν θυγατέρα αὐτοῦ χρυ-|³σηίδα. οὐκ ἀπολαβῶν δὲ, ἀλλὰ κ(αὶ) μεθ' ὕβρεως ὑπὸ ἀγαμέμνονος |⁴ ἀποδιωχθεὶς, ἠΰξατο ἀπόλλωνι κ(α)τ(ὰ) τῶν ἑλλήν(ων). λοιμοῦ δὲ |⁵ γενομ(έν)ου, (καὶ) πολλῶν ὡς εἰκὸς φθειρομένων, ἐκκλησίαν ἀχιλλεὺς |⁶ συνήγαγε. **κάλχαντος δὲ διαφήσαντος** αὐτῶ τὴν **ἀληθῆ αἰ-|⁷τίαν, (καὶ) κελεύσαντος ἀχιλλέως ἐξιλάσκεσθαι τὸν θεόν, ἀγαμέ-|⁸μνων ὀργισθεὶς, διηνέχθη πρὸς τὸν ἀχιλλ(έα) (καὶ) αὐτοῦ τὸ γέρας ἐπέ-|⁹σπασε τὴν βρισηίδα. ὁ δὲ, ὀργίζεται τοῖς ἑλλησι. θέτις δὲ τοῦ |¹⁰ υἱοῦ δεηθέντος εἰς ὄλυμπον ἀνελθοῦσα, ἠτήσατο παρὰ τοῦ διός, |¹¹ ὅπως τοῦς τρῶας τῶν ἑλλήνων ἐπικρατεστέρους ποιήσῃ. ἥρα |¹² δὲ γνοῦσα, διηνέχθη πρὸς τὸν διά, ἕως αὐτοὺς διέλυσεν ὁ ἥ-|¹³φαιστος οἰνοχοεύσας. οἱ δὲ τὸ λοιπὸν τῆς ἡμέρας εὐωχηθέν-|¹⁴τες εἰς ὕπνον τρέπονται :**

Cod. Vat. Pal. gr. 92, f. 166v

τοῦ (μον)αχ(οῦ) κυρ(οῦ) Ἰωαννικ(ίου)

Οὔτω μὲν ὁ λοιμὸς τῶν ἀχαιῶν κ(α)τηνάλισκε βίον. |² τοῦ δὲ **κάλχαντος** τοῦ θεστορίδου **διασαφήσαντος** |³ τὴν **ἀληθῆ αἰτίαν, καὶ κελεύσαντος ἀχιλ<λ>έως, ἐξ|⁴ιλάσκεσθαι τὸν θε(ὸ)ν ὠργίσθη ὁ πελοπίδης ἀγαμέμν(ων)** |⁵ καὶ ἐχθρῶς διετέθη πρὸς τὸν ἀχιλ<λ>έα. καὶ αὐτοῦ |⁶ τὸν κλείσμον τὴν βρισηίδα ἀφείλετο. ὁ δὲ λυπ(ῶν) |⁷ πληροῦται καὶ ὡς εἰκὸς, γε, ὀργῇ καὶ μῆνιδι βαρεία |⁸ κ(α)τέχεται. ἡ δὲ νηρέως θυγάτηρ θέτις τοῦ υἱοῦ |⁹ αὐτῆς ἰκετείαν ποιήσαντος, εἰς ὄλυμπον ἄνεισι. (καὶ) |¹⁰ αἰτεῖται παρὰ τοῦ κελαινεφέος, καὶ αἰγιόχου διός |¹¹ ὅπως τὸν τρῶων, ἐπικρατέστερον ποιήσῃ τῶν ἑλλήν(ων) |¹² δῆμον. ἡ δὲ ἀργεία καὶ βοῶπις ἦρα γνοῦσα τοῦτο |¹³ διηνέχθη πρὸς τὸν δωδωναῖον, καὶ ἔταιρειον |¹⁴ διά. ἕως αὐτοὺς διέλυσεν ὁ ἀμφιγυῆεις καὶ κλυτο|¹⁵τέχνης ἥφαιστος οἰνοχοήσας. Οἱ δὲ τὸ λοιπὸν |¹⁶ τῆς ἡμέρας εὐωχηθέντες εἰς ὕπνον τρέπονται †

Cod. Barocci 131, f. 75v

<Στίχοι εἰς μαθητήν – ἀνώνυμοι στὸν κώδικα>

Ἐκειτό μοι κ(αὶ) τοῦτο τ(ῶν) ἄλλων πλέον,
ὧν εἶδον ὧν ἔπαθ(ον) αὐτ(ὸς) ἐν βίῳ,
πολλ(ῶν) μεγάλ(ων) δϋσχερῶν πολϋπλόκ(ων).
κ(αὶ) μήδ' ἀρίθμεῖν εὐχερ(ῶς) ἐνεστὶ μοι,
ἰδεῖν πρὸ ὤρ(ας) ἀρπαγῆναι τοῦ βίου. 5
κ(αὶ) τῷ τάφῳ κρυβέντα φεῦ δεινοῦ πάθ(ους).
κ(αὶ) τόνδε τ(ὸν) κάλλιστ(ον) ἐν νεανίαις
ὄν γνησί(ως) ἔστεργ(ον) ἦν εἶχε βλέπων,
πρ(ὸς) τ(ὴν) μάθησ(ῖν) τ(ῶν) λόγ(ων) προθυμίαν.
κ(αὶ) τοῦτο δηλὸν τοῖς ὀρῶσιν τ(ὸν) τάφ(ον). 10
δεικνύς γ(ὰρ) οὗτ(ος) ὄνπερ εἶχε πρ(ὸς) λόγ(ους),
ἔρωτα θερμ(ὸν) κ(αὶ) διάπυρον πόθ(ον),
μετὰ τελευτὴν ἔσχε τὴν σχολὴν τάφον,
μὴ σϋσχολίτ(ῶν) τ(ὴν) διάστας(ῖν) στέ<ρ>γων.
ὀρᾶς τὸ φίλτρον σϋμμαθητ(ῶν) τὸ στίφ(ος), 15
μέμνησο λοιπ(ὸν) τοῦ πόνου τοῦ κειμ(έν)ου.
δακρῦρρο(εῖν) (δὲ) μὴ παραιτοῦ τῷ τάφῳ,
καθ' ἡμέραν ἄπασ(αν) εἰς τοῦτον βλέπ(ων).
ἐκλιπαρεῖ δὲ πρ(ὸς) μον(ὰς) ἀκηράτ(ους),
τὸ πν(εῦμ)α τούτου τ(οῖς) χορ(οῖς) τ(ῶν) ἀγίω, 20
καταταγῆναι, ναὶ θεοῦ π(ατ)ρ(ὸς) λόγε †

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΛΕΞΙΚΑ

- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ Δ., *Μέγα λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1933 (ανατ. 1964).
- ΚΑΖΗΔΑΝ Α. Ρ. *et al.*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vols. I–III, New York – Oxford, 1991.
- LAMPE G. W., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.
- LIDDELL H. G. – SCOTT R. – JONES H. S., *A Greek English Lexicon, with a revised supplement*, London⁹ 1940 (ανατ. 1996).
- MANN F., *Lexikon Gregorianum. Wörterbuch zu den Schriften Gregors von Nyssa*, Bd. VI: *λαβή – ὀμοφύρος*, Brill, Leiden – Boston, 2007.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Β' Έκδοση, Αθήνα, 2005.
- NIERMEYER J. F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Brill, Leiden, 1976.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford at the Clarendon Press, 1968.
- TRAPP E. *et al.*, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Fasz. I–XII, Wien, 1976—1995
_____, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, Fasz. I–VII, 2001–2011.

Β) ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

- ASTRUC C. *et al.*, *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France*, vol. I: *XIIIe siècle*, Bibliotheque Nationale, Paris, 1989.
- ASTRUC C. – CONCASTY MARIE LOUISE, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le supplément grec, tome 3: Nos 901-1371*, Paris, 1960.
- BANDINI A. M., *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, vols. I–III, Florentiae, 1764, 1768, 1770, [ανατύπ. ως: *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Medicae Laurentianae, vol. secundum & tertium, accedunt Supplementa tria, ab E. ROSTAGNO & N. FESTA necnon Additamentum ex inventariis Bibl. Laurentianae depromptum accuravit FRIDOLF KUDLIEN*, Leipzig, 1961].
- BARBOUR RUTH, *Greek Literary Hands, A.D. 400–1600*, Oxford, 1981.
- BENEŠEVIĆ V., *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, tomus I: *Codices manuscripti notabiliores bibliothecae monasterii Sinaitici eiusque metochii Cahirensis, ab archimandrita Porphyrio (Uspenskiio) descripti*, St. Petersburg, 1911, [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965].
- BURGMANN L. *et al.*, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, Teil I. *Die Handschriften des westlichen Rechts (Nr. 1-327)*, [Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte, Bd. 20], Frankfurt am Main, 1995.
- CANART P. – PERI V., *Sussidi bibliografici per I manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano, 1970.

- CONSTANTINIDES C. N. – BROWNING R., *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, [DOS, XXX/Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XVIII], Washington D.C. – Nicosia, 1993.
- COXE H. O., *Catalogus codicum manuscriptorum qui in collegiis aulisque oxoniensibus hodie adservantur*, pars II, Oxonii, 1852, II. *Codices manuscripti Collegii B. Mariae Magdalenae*.
 _____, *Bodleian Library Quarto Catalogues, I: Greek Manuscripts*, reprinted with corrections from the edition of 1853, Bodleian Library, Oxford, 1969.
- CUMONT F. – BOLL F., *CCAG*, vol. V, pars prior: *Codices Romani*, Bruxellis, 1904.
- DE ANDRÉS G., *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, t. II: *Códices 179-420*, Madrid, 1965.
 _____, *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real biblioteca de El Escorial*, el Escorial, 1968.
 _____, *Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1987.
- DE MEYER K.A., *Codices Vosiani Graeci & Miscellanei*, Leiden, 1955.
- DELISLE L., *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, vol. I, Paris, 1868.
- DEVRESSE R., *Codices Vaticani Graeci. Codices 330-603*, In Bibliotheca Vaticana, 1937.
 _____, *Catalogue des Manuscrits Grecques, II: Le Fonds Coislin*, Paris, 1945.
 _____, *Codices Vaticani Graeci 604-866*, In Bibliotheca Vaticana, 1950.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ. – ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Paris, 1924.
- FERON E. – BATTAGLINI F., *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Romae, 1893.
- FRANCHI DE' CAVALIERI P.–LIETZMANN J., *Specimina codicum graecorum Vaticanorum*, Bonnae, 1910.
- GAISFORD TH., *Codices manuscripti et impressi cum notis manuscriptis, olim D'Orvilliani, qui in Bibliotheca Bodleiana apud Oxonienses adservantur*, Oxford, 1806.
 _____, *Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a cel. E.D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur*, Oxonii, 1812.
- GARDTHAUSEN V., *Katalog der griechischen Handschriften der Univesitäts-Bibliothek zu Leipzig*, Leipzig, 1898.
- GASELEE S., *The Greek Manuscripts in the Old Seraglio at Constantinople*, Cambridge Univ. Press, 1916.
- GRAUX CH. – MARTIN A., “Notices sommaires des manuscrits grecs de Suède”, *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 3e série, 15 (1889), 293-370 [και αυτοτελής τόμ. με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση].
 _____, “Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal”, *Nouvelles archives des Missions scientifiques et littéraires* 2 (1892), 1-321.
- HARDT I., *Catalogus Codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae. Tomus III: Codices CCXXXIV-CCCXLVII continens*, Monachii, 1806.
 _____, *Catalogus Codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae. Tomus IV: Codices CCCXLVIII-CCCCLXII continens*, Monachii, 1810.

- HUNGER H. (unter Mitarbeit von O. KRESTEN), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 1: Codices historici, philosophici et philologici*, [Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N.F., 4. Reihe, Bd. I], Wien, 1961.
- HUNGER H. und LACKNER W. (unter Mitarbeit von CHR. HANNICK), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/3: Codices Theologici 201-337*, [Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N.F., 4. Reihe, Bd. I], Wien, 1992.
- ΚΑΡΟ G. – LIETZMANN J., *Catenarum Graecarum Catalogus*, Göttingen, 1902.
- ΚΑΥΡΟΣ-HOFFMANN NADEZHDA, “Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part VII: Madison, NJ, Drew University, Rose Memorial Library”, *Manuscripta* 57.1 (2013), 57-111.
- ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘ., *Πίνακες Χρονολογημένων Πατριαρχικών Κωδίκων*, ἐν Ἀθήναις, 1968.
- _____, *Πατριακή Βιβλιοθήκη ἤτοι Νέος Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων ...*, τόμ. Α', κώδ. 1-101, ἐν Ἀθήναις, 1988.
- ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΣΟΦΙΑ, *Βυζαντινά Χειρόγραφα ἀπὸ τὰ Μοναστήρια τῆς Μικρᾶς Ασίας*, Αθήνα, 2004.
- ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ ΜΑΤΟΥΛΑ et GEHIN P., *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique. Les Manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, Patriarcat Œcuménique, Istanbul – I.R.H.T. Paris, vol. I: Notices descriptives· vol. II: Illustrations, Brepols, Turnhout, 2008.
- ΛΑΦΙΤΤΕ M., “Inventaire des manuscrits de la famille Hurault”, *Libraria, Éditions d’inventaires*, (Janvier, 2010) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.libraria.fr/en/editions/inventaire-des-mss-de-la-famille-hurault> (ημερομ. προσπέλασης 26/4/2013).
- LAMBROS SP., *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vols. I-II, Cambridge University Press, 1895-1900.
- ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ ΕΥΡΙΔΙΚΗ – ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ ΜΑΤΟΥΛΑ, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.)*, Μουσείο Μπενάκη – Institut de Recherche et d’Histoire des textes (C.N.R.S.), Αθήνα, 1991.
- LAZARIS S., “Inventaire sommaire des manuscrits grecs scientifiques illustrés de la Bibliothèque Nationale de Paris. Manuscrits zoologiques, botaniques, remèdes, recettes d’antidotes, alchimiques, astrologiques”, *Βυζαντικά* 13 (1993), 193-265.
- LILLA S., *Codices Vaticani Graeci. Codices 2162-2254 (Codices Columnenses)*, In Bibliotheca Vaticana, 1985.
- ΜΑΔΑΝ F., *Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, vol. IV: *Nos. 16670-24330*, Oxford, 1897.
- MARTINI AE. – BASSI D., *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, vols. I-II, Mediolani, 1906, [ανατύπ. ανατύπ. 2 Bände in 1 Band, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim-New York, 1978].
- MERCATI S.G. – FRANCHI DE’ CAVALIERI P., *Codices Vaticani Graeci. Codices 1-329*, In Bibliotheca Vaticana, 1923.
- MILLER E., *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l’Escurial*, Paris, 1848, [ανατύπ. A.M. Hakkert, Amsterdam, 1966].
- ΜΙΟΝΙ E., *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. II: *Codices qui in Sextam Septimam atque Octavam Classem Includuntur Continens*, Instituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1960.

- _____, *Catalogi di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, 2 vols., Istituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1964.
- _____, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. III: *Codices in Classes Novam Decimam Undecimam Inclusos et Supplementa Duo Continens*, Roma, 1970.
- _____, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. I: *Codices 1-299*, Roma, 1981.
- _____, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti, Thesaurus Antiquus*, vol. II: *Codices 300-625*, Istituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1985.
- MORAUX P. *et al.*, *Aristoteles Graecus. Die Griechische Manuscripte des Aristoteles*, I. Bd. (Alexandrien-London), [Peripatoi, Bd. 8], Berlin-New York, 1976.
- OLIVIER J.-M., *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Troisième édition, [Corpus Christianorum], Brepols, Turnhout, 1995.
- OLIVIER J.-M. – MONEGIER DU SORBIER MARIE AUDE, *Catalogue des manuscrites grecs de Tchecoslovaquie*, CNRS, Paris, 1983.
- OMONT H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, t. I: Ancien Fonds Grec, Theologie, Paris, 1886· t. II: Ancien Fonds Grec, Droit – Histoire – Sciences, Paris, 1888· t. III: Ancien Fonds Grec, Belles Letters/Coislin – Supplément, Paris et départements, Paris, 1888· t. IV-V, Paris, 1898.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α' (Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη)· Β' (Λαύρας Ἁγ. Σάββα)· Γ' (Τιμίου Σταυροῦ)· Δ' - Ε' (Μετοχίου Παναγίου Τάφου), ἐν Πετροπόλει, 1891-1915 [αναστατ. ανατύπ. Bruxelles, 1963].
- PIERLEONI G., *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Neapolitanis Neapolitanae*, vol. I, Istituto Poligrafico dello Stato P.V., Roma, 1962.
- REVILLA P. A., *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, t. I: *Códices 1-178*, Madrid, 1936.
- RICHARD M., *Inventaire Sommaire des manuscrits grecs de du British Museum*, Paris, 1952.
- ROSTAGNO E. – FESTA N., “Indice dei codici greci laurenziani non compressi nel Catalogo del Bandini”, *SIFC* 1 (1893), 129-232.
- SCHREINER P., *Codices Vaticani Graeci 867-932*, In Bibliotheca Vaticana, 1988.
- SOSOWER M. L. – JACKSON D. F. – MANFREDI A., *Index seu inventarium Bibliothecae Vaticanae divi Leonis Pontificis optimi anno 1518 c. series Graeca*, [Studi e Testi, 427], Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2006.
- ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ Π., *Ἱερά Μονὴ Ἰβήρων, Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, Τόμ. Α' (1-100), Ἅγιον Ὄρος, 1998.
- SPATHARAKIS I., *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, vols. I-II, Brill, Leiden, 1981.
- STEVENSON H. SR., *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae, Romae e typographeo Vaticano*, 1885.

- _____, *Codices Manuscripti Graeci Reginae Suecorum et Pii PP. II Bibliothecae Vaticanae*, Romae e typographeo Vaticano, 1888.
- STORNAJOLO C., *Codices Urbinales graeci Bibliothecae Vaticanae*, Romae e typographeo Vaticano, 1895.
- TOVAR A., *Catalogus codicum graecorum Universitatis Salamantinae. I. Collectio Universitatis Antiqua*, Ediciones Universidad, Salamanca, 1963.
- TURYN A., *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, In Civitate Vaticana, 1964.
- _____, *Dated greek manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, University of Illinois Press, 1972.
- VAN DER HORST C. – DELEHAYE H., *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae*, [Subsidia Hagiographica, 13], Bruxellis, 1913.
- VOGEL M. – GARDTHAUSEN V., *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1966].
- WARTELLE A., *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs*, Paris, 1963.
- ZURETTI C. O., *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, vol. V: *Codices Hispanienses*, pars prior: *Codices Scorialenses*, Bruxellis, 1932.

Γ) ΠΗΓΕΣ

- AB ARNIM I., *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vols. I-IV, B.G. Teubner, Stuttgart, 1964.
- Actes de Iviron*, vol. II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, edd. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSAANTHOU, avec la collaboration de V. KRAVARI et H. METREVELI, [Archives de l'Athos, XVI], CNRS Éditions, Paris, 1998.
- AGIOTIS N., "Tzetzes on Psellos revisited", *BZ* 106.1 (2013), 1-8.
- AMATO E., *Severus sophista Alexandrinus progymnasmata quae exstant omnia*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], De Gruyter, Berolini – Novi Eboraci, 2009.
- ANGELOU A., *Νικολάου Μεθώνης, Ανάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi – Philosophi Byzantini, vol. 1], Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα-Leiden, 1984.
- ANRICH G., *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, I. Bd.: *Texte* – II. Bd.: *Prolegomena, Untersuchungen, Indices*, Leipzig-Berlin, 1913-17.
- ANTONOPOULOU THEODORA, *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini homiliae*, [Corpus Christianorum, Series Graeca, 63], Brepols, Turnhout, 2008.
- ARCO MAGRÌ MELINA, "Il carne inedito di Giovanni Tzetzes *De imperatore occiso*", *Bollettino del Comitato per la preparazione dell' Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini della Accademia Nazionale dei Lincei* 9 (1961), 73-75.
- AUJAC G., *Géminos, introduction aux Phénomènes*, Paris, 1975.
- AUSTIN C. et BASTIANINI G., *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, Milano, 2002.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Κ. ἁγιοταφίτης, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς Ὀκτωήχου παρὰ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*, ἐν Ἱεροσολύμοις, 1862.

- BALDWIN B., *Timarion. Translated with Introduction & Commentary*, Detroit, 1984.
- BANDINI A. M., *Graecae Ecclesiae vetera monumenta ex Bibliothecae Laurentianae*, tom. III, Florentiae, 1763.
- BARNES J., *Porphyry, Introduction*, Oxford University Press, 2003.
- ΒΕΗΣ Ν.Α., “Aus dem Nachlasse von N.A. BEES : α) Περιγραφή του κώδικος Ισαάκ Μεσοποταμίτου (=Petropol. Graec. CCL), β) Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos in Aetolien”, *BNJ* 21 (1971-74), εκδ. 1976, 1-160 [με προλεγόμενα, προσθήκες και παρατηρήσεις της ΕΛΕΝΗΣ ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ].
- BEKKER IM., *Ioannis Tzetzae Antehomerica, Homerica et Posthomerica*, Berlin, 1816.
- _____, *Ioannes Lydus*, [CSHB], Bonnae, 1837.
- _____, “Die Theogonie des Johannes Tzetzes, aus der Bibliotheca Casanatensis (Ms. J.II.10) herausgegeben”, *Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin, philosoph.–hist. Klasse* 1840, σσ. 147-169 [= IDEM, *Opuscula Academica Berolinensia, Gessamelte Abhandlungen zur Klassischen Altertumswissenschaft, Byzantinistik und Romanischen Philologie, 1826-1871*, 1. Bd.: *Aus der Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1826-1847*, Leipzig, 1974, σσ. 443-65].
- BELLERMANN F., *Anonymi scriptio de musica, Bacchii Senioris introductio artis musicae*, Berolini, 1841.
- BENAKIS L., *Michael Psellos. Kommentar zur Physik des Aristoteles, editio princeps. Einleitung, Text, Indices*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/Commentaria in Aristotelem Byzantina, 5], Ακαδημία Αθηνών/Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Αθήνα, 2008.
- BENTEIN K. *et al.*, “Book epigrams in honour of the Church Fathers: Some inedita from the Eleventh Century”, *GRBS* 49 (2009), 281-94.
- BERENSON MCLEAN JENNIFER K. – BRADSHAW AITKEN ELLEN, *Flavius Philostratus: On Heroes*, transl. with an introduction and notes, [Writings from the Greco-Roman World, 3], Brill, Leiden, 2002.
- BERNARDINELLO S., *Theodori Prodrumi, De Manganis*, Padova, 1972.
- BERNHARDY G., *Geographi Graeci Minores*, Lipsiae, 1828.
- BERNARDI J., *Grégoire de Nazianze, Discours 4-5 Contre Julien*, [SC, 309], Paris, 1983.
- BILLERBECK MARGARETHE, *Stephani Byzantii Ethnika*, vol. I: A-Γ, [CFHB, XLIII/1], De Gruyter, Berlin-New York, 2006.
- BOER Æ., *Heliodori, ut dicitur, in Paulum Alexandrinum Commentarium*, Teubner, Lipsiae, 1962.
- BOISSONADE J. FR., *Herodiani Partitiones e codd. Parisinis*, Londini, 1819, [ανατύπ. 1963].
- _____, *Nicetae Eugeniani narratione amatoriam et Constantini Manassis fragmenta*, vol. II: *Notae*, Lugduni Batavorum, 1819.
- _____, *Anecdota Graeca e codicibus Regiis*, vol. II, Paris, 1830, [ανατύπ., Hildesheim, 1962].
- _____, *Anecdota Graeca e codicibus Regiis*, vol. III, Paris, 1831, [ανατύπ., Hildesheim, 1962].
- _____, *Tzetzae Allegoriae Iliadis accedunt Pselli Allegoriae*, Paris, 1851.
- BONCOMPAGNI B., *Scritti di Leonardo Pisano*, vol. I: *Il Liber Abaci di Leonardo Pisano*, Roma, 1857.
- BOWEN A. C., *Cleomedes' Lectures on Astronomy. A Translation of the Heavens with Introduction and Commentary*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2004.
- BROWNING R., “An anonymous βασιλικός λόγος addressed to Alexios I Comnenus”, *Byz* 28 (1958), [Mélanges R. Guiland], 31-50.
- _____, “An Unpublished Funeral Oration on Anna Comnena”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 188 (1962), 1-12. [= IDEM, *Studies*, ch. VII].

- _____, “Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos”, *Byzantinobulgaria* 1 (1962), 279-97 [=IDEM, *Studies*, ch. VI].
- _____, “An Unpublished Address of Nicephoros Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros”, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978), 37-68. [= IDEM, *History*, ch. IX].
- BÜHLER W., *Zenobii Athoi Proverbia*, vol. I: *Prolegomena*, Gottingae, 1987.
- BURNETT IO., *Platonis Opera*, tom. V.2: *Tetralogiam IX, Definitiones et Spuria continens*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Oxonii e typographeo Clarendoniano, 1913.
- BUSSE A., *Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorías Commentarium*, [CAG, IV.1], Berolini, 1887.
- BÜTTNER-WOBST TH., *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum Libri XVIII ex recensione Mauricii Pinderi*, vol. III: *Libri XIII-XVIII*, [CSHB], Bonnae, 1897.
- BYDEN B., *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66], Göteborg, 2003.
- CACOUROS M., *Le commentaire de Théodore Prodrome aux Analytiques postérieurs, livre II d'Aristote: texte (editio princeps, tradition manuscrite), étude du commentaire de Prodrome*, αδημ. διδ. διατριβή, Paris –IV Sorbonne, 1992.
- CARELOS P., *Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ Λογιστική/Barlaam von Seminara Logistike*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini, 8], Ακαδημία Αθηνών, 1996.
- CAREY C., *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], Clarendon Press, Oxford, 2007.
- CATS BUSSEMAKER U., *Scholia in Theocritum auctiora. Scholia et Paraphrases in Nicandrum et Oppianum*, Parisiis, 1878.
- ΧΑΛΚΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Το Μαθηματικό περιεχόμενο του Codex Vindobonensis Phil. Graecus 65 (φφ.11-126): εισαγωγή, έκδοση και σχόλια*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 41], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2006.
- CHRIST W. – PARANIKAS M., *Anthologia graeca carminum christianorum*, Teubner, Lipsiae, 1871.
- CHRISTE A. et al., *Anselm of Havelberg. Anticimenon: On the Unity of Faith and the Controversies with the Greeks*, Cistercian Publications, Liturgical Press, Minnesota, 2010.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ Δ., *Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα*. 1. *Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας*. 2. *Ἐπιστολές – Σιγίλλιο*, [ΕΕΦΣΑΠΘ, Παράρτημα, 45], Θεσσαλονίκη, 1984.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Γ., *Τὰ ἀρχαία σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 34], Αθήνα, 1977.
- COLONNA A., *Himerii declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, Romae, 1951.
- CONSRUCH MAX., *Hephaestionis Encheiridion, cum commentariis veteribus. Accedunt variae metricorum graecorum reliquiae*, In Aedibus Teubner, Lipsiae, 1906.
- CONSTANTINESCU R., *Nicetae Heracleensis commentariorum XVI orationum Gregorii Nazianzeni fragmenta rem litterariam, historiam atque doctrinam antiquitatis spectantia*, Praesidium generale archivorum rei publicae, Bucarest, 1977.
- COUGNY E., *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice Nova*, III, Parisiis, 1890.
- CRAMER J. A., *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, vol. I, Oxford, 1839 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967].
- _____, *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vols. II-IV, Oxford, 1835-1836 [ανατύπ. Hakkert, Amsterdam, 1963].

- CRESCI LIA RAFFAELLA, *Costantino Stilbes. La prolusione del Maestro dell' Apostolo*, [Letteratura e civiltà bizantina, 2], Messina, 1987.
- CREUZER F., “Nicetae Serrariensis, Metropolitae, Deorum Dearumque epitheta, ex cod. Palatin. eruta et collata cum codd. Dresdensi et Monacensi, subjectâ singulis epithetis annotatione”, εις: F. CREUZER, *Meletemata e disciplina antiquitatis. Opuscula mythologica, philosopha, historica et grammatica, ex codicibus graecis maxime Palatinis*, Lipsiae, 1817.
- CRISCUOLO U., “Un opuscolo inedito di Manuele Karanteno o Saranteno”, *EEBS* 42 (1975-76), 213-21.
- _____, “Un' inedita didascalìa di Manuele Karanteno o Saranteno”, *BollGrott* N.S. 30 (1976), 139-50.
- _____, “Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno”, *BollGrott* N.S. 31 (1977), 103-19.
- _____, “Altri inediti di Manuele Karanteno o Saranteno”, *EEBS* 44 (1979-80), 151-63.
- _____, “Didascalìa e versi di Costantino Stilbes”, *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 78-97.
- _____, “Due epistole inedite di Costantino Stilbes”, *RSBS* 3 (1983), [*Miscellanea Agostino Pertusi*, Tomo 3], 11-19.
- CUFALO D., *Scholìa Graeca in Platonem, I: Scholìa ad Dialogos Tetralogiarum I-VII continens*, [Pleiadi, 5.1], Romae, 2007.
- DALY L. W., *Ioannis Philoponi de vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus*, [American Philosophical Society Memoir Series, 151], Philadelphia, 1983.
- D'AMBROSI M., *Teodoro Prodromo. I tetrastici giambici ed esametrici sugli episodi principali della vita di Gregorio Nazianzeno*, introduzione, edizione critica, traduzione e commento, [Testi e Studi Bizantino-Neellenici, 17], Roma 2008.
- DALSGAARD LARSEN B., *Jamblique de Chalcis. Exégète et philosophe. Appendice: Testimonia et fragmenta*, Aarhus, 1972.
- DARROUZÈS J., “Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173”, *BSI* 23 (1962), 276-84· 24-25 (1963-64), 65-86, 278-280.
- _____, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, *REB* 21 (1963), 50-100.
- _____, *Documents inédits d' ecclésiologie byzantine*, [Archives de l' Orient Chrétien, 10], Paris, 1966.
- _____, “Les discours d' Euthyme Tornikès (1200-1205)”, *REB* 26 (1968), 49-117.
- _____, *Georges et Dèmètrios Tornikès. Lettres et discours*, Éditions du CNRS, Paris, 1970.
- _____, “L' éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon”, *REB* 46 (1988), 5-53.
- DE FALCO V., *Jamblichii Theologumena Arithmeticae*, Teubner, Lipsiae, 1922.
- DE GROOTE M., *Christophori Mitylenaii versuum variorum collectio Cryptensis*, [CCSG, 74], Brepols, Turnhout, 2012.
- DE LAGARDE P., *Ioannis Eucharitorum metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Gottingae, 1882.
- DEGANI E., *Hipponactis Testimonia & Fragmenta*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1991.
- DELATTE A., *Anecdota Atheniensi et alia*, vol. II: *Textes grecs relatifs a l' histoire des sciences*, Paris, 1939.
- DELATTRE D., *Philodème de Gadara. Sur la Musique, Livre IV*, 2 vols., Paris, 2007

- ΔΕΝΤΑΚΗΣ Β., *Βυζαντινή Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία*, τόμ. 3: Ὑμνολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τμῆμα 2ον: Βιβλιογραφία – κείμενα, Αθήνα, 1983.
- DE VELSEN A., *Tryphonis grammatici Alexandrini fragmenta*, Berolini, 1853.
- DIELS H. – KRANZ W., *Die Fragmente die Vorsokratiker*, vol. I, Berlin, 1951⁶, ανατύπ. 1966.
- DIETHART J. – HÖRANDNER W., *Constantinus Stilbes, Poemata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], K.G. Saur, Monachi et Lipsiae, 2005.
- DIETHART J., *Der Rhetor und Didascalos Konstantinos Stilbes*, Diss., Wien, 1971.
- DILLON J., *Iamblichus Chalcidensis in Platonis dialogos commentariorum fragmenta*, Brill, Leiden, 1972, ανατύπ. The Prometheus Trust, 2010.
- DINDORF W., *Grammatici Graeci*, I, Lipsiae, 1823.
- _____, “[Aelius] Aristides, τόμ. I, Lipsiae, 1829 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1964].
- ΔΟΑΝΙΔΟΥ ΣΟΦΙΑ, “Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ποίημα”, *Ἑλληνικά* 7 (1934), 109-50.
- DÖLGER F., *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon*, Verlag der Bayer. Akademie der Wissenschaften, München, 1949.
- DONNET D., *Le traité Περὶ συντάξεως λόγου de Grégoire de Corinthe. Étude de la tradition manuscrite. Édition, traduction et commentaire*, Brüssel-Rom, 1967.
- DOWNEY G., “Nicholas Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople”, *TAPhS* N.S. 47 (1957), 855-924.
- DRACHMANN A. B., *Scholia vetera in Pindari carmina*, I-III, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1903-1927 [ανατύπ. 1997].
- DUFFY J. M., *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, vol. I: *opuscula logica, physica, allegorica, alia*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1992.
- _____, “Tzetzes on Psellos”, εἰς: C. F. COLLATZ *et al.* (eds.), *Dissertationum criticae: Festschrift für Günther Christian Hansen*, Würzburg, 1998, σσ. 441-45.
- DÜRING I., *Die Harmonienlehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg, 1930.
- _____, *Porphyrios Kommentar zur Harmonienlehre des Ptolemaios*, Göteborg, 1932.
- DYCK A., *Epimerismi homerici*, I, Berlin – New York, 1983.
- _____, *Michael Psellus, The Essays on Euripides and George of Pisidia and on Heliodorus and Achilles Tatius*, [Byzantina Vindobonensia, Bd. XVI], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ Κ., “Νικήτα Ἡρακλείας Ἑρμηνεία εἰς τὸν λόγον περὶ φιλοπτωχείας τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ”, *Θεολογία* 21 (1950), 354-84.
- ENGELBRECHT A., *Hephaestion von Theben und sein astrologisches Compendium*, Wien, 1887.
- ERBSE H., *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, vols. I-VII, De Gruyter, Berlin, 1959-1988.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ ΣΩΦΡ., *Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς κεφάλαια*, τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις, 1906· τόμ. Β΄, Ἀλεξάνδρεια, 1912.
- FELTEN I., *Nicolai Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1913.

- FESTA N., *Iamblichi <Chalcidensis> de communi mathematica scientia liber*, Teubner, Lipsiae, 1891 (ανατύπ. με διορθ. και προσθήκες του U. KLEIN, Stuttgart, 1975).
 _____, “Longibardos”, *Byz* 6 (1931), 101-222.
- FLACH H., *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena*, Teubner, Leipzig, 1886.
- FLUSIN B., “Didascalie de Constantine Stilbès sur le mandylion et la sainte tuile (BHG 796m)”, *REB* 55 (1997), 53-79.
- FÖRSTER R., *Libanii Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vols. V-VIII: *Declamationes et Progymnasmata*, Leipzig, 1909-15· vol. XI: *Epistulae 840-1544 una cum pseudepigraphis et Basilii cum Libanio commercio epistolico, fragmenta*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1922 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1963].
 _____, *Choricii Gazaei Opera*, editionem confecit E. RICHTSTEIG, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1972 (editio stereotypa editionis anni 1929).
- FORTENBAUGH W. W., *Theophrastus of Eresus. Sources for his Life, Writings, Thought & Influence. Commentary*, vol. 8: *Sources on Rhetoric and Poetics*, [Philosophia Antiqua, vol. 97], Brill, Leiden-Boston, 2005.
- FRIEDLEIN G., *Procli Diadochi in primum Euclidis Elementorum librum commentarii*, Teubner, Lipsiae, 1873.
- GAISFORD TH., *Poetae Minores Graeci*, vol. II, Lipsiae, 1823.
- GARCIA NOVO ELSA, *Galen on the anomalous dyskrasia. Editio maior*, Madrid, 2010.
- GARZYA A., *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1984.
- GAUTIER P., “Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l’autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088)”, *REB* 20 (1962), 93-130.
 _____, *Michael Italikos, Lettres et discours*, [Archives de l’Orient chrétien, 14], Paris, 1972.
 _____, “L’edit d’Alexis Ier Comnène sur la réforme de clergé”, *REB* 31 (1973), 165-201.
 _____, “Typikon du Christ Saviour Pantokrator”, *REB* 32 (1974), 1-145.
 _____, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, [CFHB, IX], Bruxelles, 1975, IV.
 _____, “Un second traité contre les Latins attribué à Théophylacte de Bulgarie”, *Θεολογία* 48 (1977), 546-69.
 _____, *Michael Psellus, Theologica*, vol. I [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1989.
 _____, *Theophylacte d’Achrida*, t. I: *Discours, traités, poésies*, [CFHB, Series Thessalonicensis, XVI/1], Thessalonique, 1980· t. II: *Lettres*, [CFHB, Series Thessalonicensis, XVI/2], Thessalonique, 1986.
- GAYMONAT M., *Scholia in Nicandri Alexipharmaca cum glossis*, Milano, 1974.
- GIBSON G. A., *Libanius’ Progymnasmata. Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, Atlanta, 2008.
- GOETTLING C. W., *(Pseudo-) Theodosii Alexandrini Grammatica*, Leipzig, 1822.
- GOUILLARD J., “Le procès officiel de Jean l’Italien. Les actes et leurs sous-entendus”, *TM* 9 (1985), 133-74.
- GOW A.S.F. – PAGE D.L., *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I, Cambridge Univ. Press, 1965.
- GOW A. S. F., *Theocritus*, vol. I: *Introduction, text and translation*, II: *Commentary*, Cambridge Univ. Press, 1950.

- GRANSTREM E., MEDVEDEV I., PAPACHRYSSANTHOU DENISE, “Fragment d’un praktikon de la région d’Athènes (avant 1204)”, *REB* 34 (1976), 5-48.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Ι. (εισαγ. – νεοελλην. απόδοση – σχόλ.), *Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, εκδ. Κανάκη, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα, 1999.
- GREEN G. C., *Scholia Platonica*, Haverford, 1938 [ανατύπ. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York, 1988].
- GREEN P., *Diodorus Siculus, The Persian Wars to the Fall of Athens, Books 11-14.34 (480-401 BCE)*, Univ. of Texas Press, Austin, 2010.
- GRENFELL B. P. – HUNT A. S., *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. I, London, 1898.
- HALKIN F., “Passion grecque abrégée de Sainte Lucie”, *C & M* 17 (1956), 71-74.
- HALPORN J. W., *Cassiodorus. Institutions of Divine and Secular Learning. On the Soul*, [Translated texts for historians, 42], Liverpool Univ. Press, 2003.
- HART A., *De Dionysii Thracis Grammaticae epitoma partim inedita quae est in codice Veneto Marciano DXXXI*, Berolini, 1871.
- HARRIS STAHL W., *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts. Vol. I: The Quadrivium of Martianus Capella. Latin Traditions in the Mathematical Sciences, 50 B.C. - A.D. 1250. With a Study of the Allegory and the Verbal Disciplines*, by R. JOHNSON and E. L. BURGE, Columbia University Press, New York – London, 1971.
- HASE H., “Joannis Alexandrini, cognomine Philoponi, de usu astrolabi eiusque constructione libellus”, *RhM* 6 (1839), 127-171.
- HAYDUCK M., *Eustratii in Analyticorum posteriorum librum secundum commentarium*, [CAG, XXI.1], Berlin, 1907.
- HEATH TH., *Aristarchus of Samos, the Ancient Copernicus. A History of Greek Astronomy to Aristarchus together with Aristarchus’s Treatise on the Sizes and Distances of the Sun and Moon. A New Greek Text with Notes and Translation*, Oxford, 1913.
- HEIBERG J. L., *Euclidis opera omnia*, I-V: *Euclidis Elementa*, Teubner, Lipsiae, 1883-88· HEIBERG J. L. – MENGE H., *Euclidis opera omnia*, vol. V: *Continens Elementorum qui feruntur libros XIV-XV et scholia in Elementa*, Teubner, Lipsiae, 1888· vol. VI: *Euclidis Data cum commentarii Marini et scholiis antiquis*, Teubner, Lipsiae, 1896· vol. VII: *Euclidis Optica, Opticorum recensio Theonis, Catoptrica, cum scholiis antiquis*, Teubner, Lipsiae, 1895· vol. VIII: *Euclidis Phaenomena et Scripta Musica – Fragmenta*, Teubner, Lipsiae, 1916.
- _____, *Apollonii Pergaei quae graece exstant cum commentariis antiquis*, vol. I-II, Teubner, Lipsiae, 1891-93.
- _____, *Sereni Antinoensis opuscula*, Teubner, Lipsiae, 1896.
- _____, *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia*, vol. I: *Syntaxis mathematica, Pars I: Libros I-VI continens*, Teubner, Lipsiae, 1898.
- _____, *Mathematici Graeci Minores*, [Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-filologiske Meddelelser XIII,3], København, 1927.
- _____, *Anonymi Logica et Quadrivium cum scholiis antiquis*, [Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Historisk-filologiske Meddelelser XV,1], København, 1929.
- HEIKE SEFRIN-WEIS, *Pappus of Alexandria. Book 4 of the Collection*, Springer, London-Heidelberg-New York, 2010.

- HEIL G., VAN HECK A., GEBHARDT E., SPIRA A. (eds.), *Gregorii Nysseni Opera*, vol. IX: *Sermones*, Pars I, Leiden, Brill, 1967.
- HEISENBERG A., *Grabeskirche und Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins. Untersuchungen zur Kunst und Literatur des Ausgehenden Altertums*, Zweiter Teil: *Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig, 1908.
- _____, “Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion: Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch.-philologische und historische Klasse. Jahrgang 1922*, 5, σσ. 3-75 [= IDEM, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von HANS-GEORG BECK*, Variorum Reprints, London, 1973, αρ. II.1].
- HELPER B., *Niketas Eugenianos, ein Rhetor und Dichter der Komnenenzeit. Mit einer Edition des Epitaphios auf Grossdrungarios Stephanos Komnenos*, Ph.D. Thesis, Univ. zu Wien, 1972.
- HENRY R., *Photius, Bibliothèque*, Tome III: «codices» 186-222, Les Belles Lettres, Paris, 1962.
- HENSE O.–WACHSMUTH C., *Ioannis Stobaei anthologium*, vol. II, Berlin, 1884.
- HERCHER R., *Claudii Aeliani De natura animalium libri XVII, Varia historia, Epistolae fragmenta*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vol. I, Leipzig, 1864.
- HERRINGTON C. J., *The older scholia on Prometheus Bound*, Brill, Leiden, 1972.
- HEYLBUT G., *Eustratii et Michaelis et Anonyma in Ethica Nicomachea commentaria*, [CAG, XX], Berlin, 1892.
- HILGARD A., *De artis grammaticae ab Dionysio Thrace compositae interpretationibus veteribus in singulos commentarios distribuendis*, Teubner, Lipsiae, 1880.
- _____, *Grammatici Graeci*, vol. IV, fasc. 1-2: *Theodosii Alexandrini Canones, Georgii Choerobosci Scholia in Canones nominales et verbales, Sophronii excerpta e Characis commentario*, Teubner, Lipsiae, 1889-94.
- HILLER E., *Theonis Smyrnaei philosophi platonici expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium*, Teubner, Lipsiae, 1878.
- HOCHE R., *Nicomachi Geraseni pythagorei introductionis arithmeticae libri II*, Teubner, Lipsiae, 1866.
- _____, “Soterichi ad Nicomachi Geraseni introductionem arithmetica de Platonis psychogonia scholia: e codice manuscripto hamburgensi”, *Jahresbericht über das Gymnasium zu Elberfeld*, 1871.
- HOCK R. F.–O’NEIL E. N. (engl. trans. & ed.), *The Chreia and Ancient Rhetoric Classroom Exercises*, Atlanta, 2002.
- HOLLIS A. S., *Callimachus Hecale, second edition with introduction, text, translation, and enlarged commentary*, Oxford University Press, 2009.
- HÖRANDNER W., *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [WBS, XI], Wien, 1974.
- HORNA K., “Die Epigramme des Theodoros Balsamon”, *WSt* 25 (1903), 165-217.
- _____, “Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses”, *BZ* 13 (1904), 313-55.
- HÜBNER W., *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia*, vol. III.1: *Apotelesmatika* post F. BOLL et Æ. BOER, Teubner, Stuttgartiae et Lipsiae, 1998.
- HUDE C., *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata*, Lipsiae 1927 [ανατύπ. New York, 1973].
- HUFFMAN C. A., *Philolaus of Croton, Pythagorean and Presocratic. A Commentary of the Fragments and Testimonia with Interpretative Essays*, Cambridge Univ. Press, 1993.
- HULTSCH F., *Heronis Alexandrini geometricorum et stereometricorum reliquiae ...*, Berolini, 1864.

- _____, *Metrologorum scriptorum reliquiae*, vol. I: *Scriptores Graeci*, Teubner, Lipsiae, 1864.
- _____, *Pappi Alexandrini collectionis quae supersunt*, vol. I-III, Berolini, 1876-78.
- HUNGER H. – VOGEL K., *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts. 100 Aufgaben aus dem Codex Vindobonensis Phil. gr. 65. Text, Übersetzung und Kommentar*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-Hist. Klasse, Denkschriften, 78. Band, 2. Abhandlung], Wien, 1963.
- HUNGER H., “Johannes Tzetzes, Allegorien zur Odyssee, Buch 13-24. Kommentierte Textausgabe”, *BZ* 48 (1955), 4-48.
- _____, “Johannes Tzetzes, Allegorien zur Odyssee, Buch 1-12. Kommentierte Textausgabe”, *BZ* 49 (1956), 249-310.
- _____, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg des Theodoros Prodromos, Einleitung, Text und Übersetzung*, [BV, 3], Wien, 1968.
- HUNTER R., *Theocritus. Encomium of Ptolemy Philadelphus*, [Hellenistic Culture and Society, 39], Univ. of California Press, 2003.
- HURST A. (ἀρχαῖο κείμε. - εισαγωγή) – ΦΑΝΗ ΠΑΪΔΗ (μτφρ. - σημ.), *Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα*, Ἀθήνα, 2004.
- ΙΑΚΟBS FR., *Ioannis Tzetzae Antehomerica, Homerica et Posthomerica*, Lipsiae, 1793.
- JANUS C. (KARL VON JAN), *Musici Scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus, Bacchius, Gaudentius, Alypius, et melodiaram veterum quidquid exstat · IDEM, Supplementum, melodiaram reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1895-1899.
- JOANNOU P., *Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales (Ἀπορίαι και λύσεις), Editio Princeps*, [Studia Patristica et Byzantina, 3], Ettal, 1956.
- _____, “Le sort des évêques hérétiques reconcilés: un discours inédit de Nicétas de Serres contre Eustrate de Nicée”, *Byz* 28 (1958), 1-30.
- JONES AL., *Pappus of Alexandria. Book 7 of the Collection*, vols. I-II, Springer, Berlin-Heidelberg-New York, 1986.
- ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ ΕΛΕΝΗ, *Το αγιολογικό και ομιλητικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά. Εισαγωγική μελέτη – κριτική έκδοση*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 60], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2013.
- KAMBYLIS A., *Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar. Einleitung, kritischer Text, Indices*, Göttingen, 1991.
- ΚΑΡΕΤΑΝΑΚΙ SOPHIA – SHARPLES R. W., *Pseudo-Aristoteles (Pseudo-Alexander), Supplementa Problematorum*, [Peripatoi, 20], De Gruyter, Berlin – New York, 2006.
- KAYSER C.L., *Flavii Philostrati Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], vol. II, Leipzig, 1871, ανατύπ. Hildesheim, 1985.
- KENDRICK PRITCHETT W., *Dionysius of Halicarnassus: On Thucydides*, Univ. of California Press, 1975.
- KEYDELL R., *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, τόμ. I, Berlin 1959.
- KIDD D., *Aratus, Phaenomena*, [Cambridge Classical Texts & Commentaries, 34], Cambridge Univ. Press, 1997.
- ΚΟΛΟΒΟΥ FOTEINI, *Michaelis Choniatae Epistulae*, [CFHB, Series Berolinensis, XLI], Berlin-New York, 2001.

- _____, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes*, [Beiträge zur Altertumskunde, vol. 239], Leipzig, 2006.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Β. Λ., “Inedita Tzetziana. Δύο ανέκδοτοι λόγοι του Ιωάννου Τζέτζη”, *Ελληνικά* 33 (1981), 178-84.
- ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ., *Ἰσοκράτους Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί, μετὰ σχολίων παλαιῶν ...*, τόμ. Α', ἐν Παρισίοις, 1807.
- KOSTER W. J. W., *Tractatus Graeci de re metrica inediti*, Paris, 1922.
- _____, *Prolegomena de Comoedia*, [Scholia in Aristophanem, IA], Groningen, 1975.
- ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΣΟΦΙΑ, “Ένας ανέκδοτος λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη”, *Ελληνικά* 42 (1991/92), 291-301.
- _____, *Byzantinische Kommentatoren der aristotelischen Topik. Johannes Italos & Leon Magentinos*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 17], Θεσσαλονίκη, 1999.
- _____, “An unknown poem of Constantine Stilbes”, *Νέα Ρώμη* 6 (2009), [“Εξεμπλον. Studi in onore di Irmgard Hutter, I], 441-44.
- ΚΡΙΚΩΝΗΣ Χ. Θ., *Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371)*, [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται, 9], ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 1973.
- KURTZ E., *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*. Leipzig, 1903.
- _____, “Eustathija Thessalonikijskago I Konstantina Manassi monodii na končinu Nikifora Komnina (= Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ Κωνσταντίνου Μανασσοῦ, μονωδία περὶ τοῦ θανάτου Νικηφόρου Κομνηνοῦ)”, *VV* 17 (1910), 283-322.
- _____, “Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos”, *BZ* 16 (1907), 69-119.
- _____, “Johannes Tzetzes, Epitaph auf Theodoros Kamateros”, *BZ* 25 (1925), 144.
- KURTZ E. – DREXL F., *Michaelis Pselli Scripta Minora*, vol. I: *Orationes et dissertationes*, Milano, 1936· vol. II: *Epistulae*, Milano, 1941.
- KYRIAKIDIS ST., *Εὐσταθίου, Ἱστορία τῆς Ἀλωσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν, Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica (Testo critico, introduzione, annotazioni). Proemio di Bruno Lavagnini, versione italiana di Vincenzo Rotolo*, [Inst. Siciliano di Studi Bizantini e Neo-ellenici: Testi e monumenti, Testi 5], Palermo, 1961.
- LACKNER W., “Eine Abhandlung des Konstantinos Stilbes zum Problem der Pseudo-Chrysostomica”, *JÖB* 34 (1984), 107-21.
- _____, “Ιωάννου τοῦ Τζέτζου περὶ ῥημάτων αὐθυποτάκτων στίχοι πολιτικοί”, *NE* 16 (1922), 191-97.
- _____, “Ο Μαρκιανὸς κώδιξ 524”, *NE* 8 (1911), 5-59, 123-92.
- ΛΑΓΟΠΑΤΗΣ ΣΠ., *Γερμανὸς ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως – Νικαίας, (1222-1240). Βίος, συγγράμματα, καὶ διδασκαλία αὐτοῦ, ἀνέκδοτοι ὁμιλίας καὶ ἐπιστολαί*, Τρίπολις, 1913.
- LA PORTE-DU THEIL F. J. G., “Notice et extraits d'un volume de la Bibliothèque nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et le Lettres anecdotes de Théodôre l'Hyrtacênien, *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque National et d' autres bibliothèques* 5 (1798), 709-744· 6 (1800), 1-48.
- LAMOUREAUX J. – AUJOULAT N., *Synesios de Cyrene*, tom. IV: *Opuscules I*, Paris, 2004.
- ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠ., *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1879 [ανατύπ. Groningen, 1968].
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ Ο., *Ephraem Aenii Historia Chronica*, [CFHB, Series Atheniensis, 27], Αθήνα, 1990.

- _____, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, [CFHB, Series Atheniensis, 36/1], Αθήνα, 1996.
- LASSERRE F., *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, [Texte und Kommentare, Bd. 4], Berlin, 1966.
- LENFANT D., *Ctésias de Cnide. La Perse, l'Inde, autres fragments*, Les Belles Lettres, Paris, 2004.
- LENTZ A., *Grammatici Graeci*, vol. III, fasc. 1-2: *Herodiani Technici Reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1867-70.
- LEONE P.A.M., *Ioannes Tzetzae Historiae (Chiliades)*, Liberia Scientifica Editrice, Naples, 1968.
- _____, “Ioannis Tzetzae Iambi”, *RSBNN.S.* 6-7 (1969-70), 127-56.
- _____, *Ioannes Tzetzae Epistulae*, Teubner, Leipzig, 1972.
- _____, *Nicephori Gregorae Epistulae*, vols. I-II, Martino, 1982.
- _____, “Un’epitome dei Carmina Iliaca di Giovanni Tzetzes”, *Rivista di Bizantinistica* 1,2 (1991), 11-16.
- _____, *Ioannis Tzetzae Carmina Iliaca*, Catania, 1995.
- _____, *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*, Università di Lecce, 2002.
- LITTLEWOOD A., *The progymnasmata of Ioannes Geometres*, Amsterdam, 1972.
- _____, *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1985.
- LLOYD-JONES H. – WILSON N. G., *Sophoclis Fabulae*, Oxonii e typographeo Clarendoniano, 1990.
- LOLOS A., *Der unbekannte Teil der Ilias-Exegesis des Johannes Tzetzes (A 97-609). Editio princeps*, [Beiträge zur klass. Philologie, 130], A. Hain, Königstein, 1981.
- LOUKAKI MARINA, “Première didascalie de Serge le Diacre: Éloge du Patriarche Michel Autôreianos”, *REB* 52 (1994), 151-73.
- _____, (avec la coll. de CORINNA JOUANNO), *Discours annuels en l’honneur du patriarche Georges Xiphilin*, [Travaux et Memoires, Monographies, 18], CNRS, Paris, 2005.
- LUDWICH A., *Maximi et Ammonis carminum de actionum auspiciis reliquiae*, Teubner, Lipsiae, 1877.
- LUZZATTO MARIA JAGODA, *Tzetzes lettore di Tucidide. Note autografe sul Codice Heidelberg Palatino Greco 252*, [Paradosis, 1], Bari, 1999.
- _____, “Note inedite di Giovanni Tzetzes e restauro di antichi codici alla fine del XIII secolo: Il problema del Laur. 70,3 di Erodoto”, εἰς: G. PRATO (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V colloquio internazionale di paleografi greca (Cremona 4-10 ottobre 1998)*, Firenze, 2000, σσ. 633-54 & 5 πίν.
- ΜΑΙΑ Α., *Spicilegium Romanum* V 2, Roma, 1841.
- MAIDMENT J. – LOGAN W.H., *The dramatic works of John Wilson, with prefatory memoir, introductions, and notes*, London-Edinburgh, 1874.
- MAISANO R., *Gli encomî per l’imperatore e per il patriarca. Testo critico, introduzione e commentario*, [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana, V], Univ. di Napoli, 1977.
- MANDILARAS B.G., *Isocrates, Opera Omnia*, vol. I, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Monachi et Lipsiae, 2003.
- MANGO C. – PARKER J., “A twelfth-century description of St. Sophia“, *DOP* 14 (1960), 233-45. [= C. MANGO, *Studies on Constantinople*, Var. Reprints, Aldershot, 1993, αρ. XVII].
- MANITIUS C., *Hipparchi in Arati et Eudoxi Phaenomena commentariorum libri tres*, Teubner, Lipsiae, 1894.

- _____, *Gemini Elementa Astronomiae*, Teubner, Lipsiae, 1898.
- MARCOVICH M., *Heraclitus. The greek text with a short commentary, including fresh addenda, corrigenda and a select bibliography (1967-2000)*, Akademie Verlag, Berlin, 2001².
- _____, *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum*, vol. I: *Libri I-X* II: *Excerpta Byzantina et Indices* III: *Indices*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], De Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, 2008.
- MARKOPOULOS A., *Anonymi professoris epistulae*, [CFHB, Series Berolinensis, 37], De Gruyter, Berlin-New York, 2000.
- MARTIN J., *Scholia in Aratum Vetera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae, 1974.
- _____, *Aratos. Phénomènes*, text établi, traduit et commenté, tomes I-II, Les Belles Lettres, Paris, 1998.
- MARTIN TH. H., *Theonis Smyrnaei platonici liber de astronomia*, Parisiis, 1849.
- MASCIALINO L., *Lycophronis Alexandra*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1954.
- MASSA-POSITANO LYDIA, HOLWERDA O., KOSTER W.J.W., *Jo. Tzetzae Commentarii in Aristophanem*, Pars IV, fasc. I-III, [Scripta Academica Groningiana, IV.1-3], Groningen-Amsterdam, 1960-1964.
- MATTHIESSEN K., *Euripides, Hekabe*, [Texte und Kommentare, Band 34], De Gruyter, Berlin – New York, 2010
- MATRANGA P., *Anecdota Graeca e MSS Bibliothecis Vaticana, Angelica, Barberiana, Vallicelliana, Medicea, Vindobonensi*, vols. I-II, Roma, 1850.
- MEIBOMIUS M., *Antiquae Musicae Auctores Septem*, Amstelodami, 1652.
- MERCATI S. G., “Poesie giambiche di Niceforo Chrysoberges metropolita di Sardi”, *Miscellanea Giovanni Galbiati*, vol. II, 1951, σσ. 253-68 [ανατύπ. εις: IDEM, *Collectanea Byzantina*, vol. I, Bari, 1970, σσ. 574-94].
- METTE H.J., *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin/ Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, Bd. 15], Akademie Verlag, Berlin, 1959.
- METZLER KARIN, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, [CFHB, 45], Berlin – New York, 2006.
- MIGLIORINI T., *Gli scritti satirici in greco letterario di Teodoro Prodromo. Introduzione, edizione, traduzione e commento*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Scuola Normale Superiore, Pisa, Classe di Lettere, 2010.
- MILLER E., “Poèmes astronomiques de Théodore Prodrome et de Jean Camatère”, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* 23.2 (1872), 1-112.
- _____, “Poesies inédites de Theodore Prodrome”, *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques* 17 (1883), 18-64.
- MILLER T. S., “Two Teaching Texts from the Twelfth-Century Orphanotropheion”, εις: J. NESBITT (ed.), *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*, Brill, Leiden-Boston, 2003.
- ΜΠΟΝΗΣ Κ. Γ., *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Υπάτης), [δεύτερον ἡμισυ ἰβ' ἑκατ.] τὰ σωζόμενα*, [Θεολογική Βιβλιοθήκη, 2] Αθήνα, 1937.

- MÜLLER C., *Geographi Graeci Minores*, vol. II: *Eustathii Commentarii in Dionysium*, Paris, 1861.
- MUNITIZ J., *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, [Corpus Christianorum/Series Graeca, 13], Turnhout, 1984.
- ΜΑΝΑΦΗΣ Κ.Α., “Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου λόγος εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ’ τὸν Ἀγαπητόν”, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 223-42.
- NAJOCK D., *Anonyma de musica scripta Bellermaniana*, Teubner, Leipzig, 1975.
- NAUCK A., *Aristophanis Byzantii grammatici Alexandrini fragmenta*, Halis, 1848.
- NEGRI MONICA, *Eustazio di Tessalonica, Introduzione al commentario a Pindaro*, Brescia, 2000.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β': *Ἐγγραφα Δημοσίων Λειτουργῶν*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1980.
- O'MEARA D. J., *Michaelis Pselli Philosophica Minora*, vol. II: *Opuscula psychologica, theologica, daemonologica*, Stuttgart-Leipzig, 1989.
- OIKONOMIDÈS N., *Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles. Introduction, traduction, texte et commentaire*, Paris, 1972.
- OP DE COUL M.D.J., *Théodore Prodrome, Lettres et Discours. Édition, traduction, commentaire*, Thèse pour obtenir le grade de Docteur de l'Université Paris IV en Études Grecques, 2 τόμ., Paris, 2007.
- PACE GIOVANNA, *Giovanni Tzetzes, La poesia tragica, edizione critica, traduzione e commento*, Napoli, 2011.
- PAPADAKIS A. – TALBOT ALICE-MARY, “John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence”, *BSI* 33 (1972), 26-41.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων ...*, τόμ. Α'-Ε', ἐν Πετρούπολει, 1891-98 [αναστατ. ανατύπ., Bruxelles, 1963].
- _____, “Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου”, *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 463-78.
- _____, *Varia Graeca Sacra*, Ἀγ. Πετρούπολη, 1909 [ανατύπ. Leipzig, 1975].
- ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Μ., “Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου τὰ Σχέδη τοῦ Μυός”, *Παρνασσός* 21 (1979), 377-99 [ανατύπ. εἰς: Μ. ΡΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Varia Philologica et Papyrologica*, Jannina, 1990, σσ. 217-239].
- _____, *Ἐξήγησις Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, [Ακαδημία Αθηνῶν/Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα, 2007.
- PAPAGEORGIUS P. N., *Scholia in Sophoclis tragoedias vetera e codice Laurentiano denuo collato*, Teubner, Lipsiae, 1888.
- PAPPA ELENI, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Buch 10, Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles, editio princeps*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/ Commentaria in Aristotelem Byzantina, 2], Ακαδημία Αθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Αθήνα, 2002.
- PASCHOS E. A. – SOTIROUDIS P., *The Schemata of the Stars. Byzantine Astronomy from A.D. 1300*, Singapore – New Jersey – London – Hong Kong, 1998.
- PATILLON M. – BOLOGNESI G., *Ailius Théon, Progymnasmata*, Les Belles Lettres, Paris, 1997.
- PATILLON M. – BRISSON L., *Longin, Fragments, Art Rhétorique – Rufus, Art Rhétorique*, Les Belles Lettres, Paris, 2001.
- PATILLON M., *Apinès. Art Rhétorique, Problèmes, À faux semblants*, Les Belles Lettres, Paris, 2001.

- PAVLOV A., “Κοιιονιηεσκησικιι οτβιιτι νικιιτιι, μιιτροπολιιτα ιρακλιιισκαγο (XI-XII βιικα), βιι ιιιιι περιιναηαηιιλομβ βιιδιι ι βιι ποζδιινηιισκειι περιιραβοτκιι ματεεεα βλα-στανρ (Κανονικαιι αηποκρισειι Νικιιητα μητροπολιιτου Ηρακλειιας (ια'-ιβ' εκατ.) καηαη τε τοιι πρωτοτυπον καιη τηη μεταγραφηη Μαηθαίου του Βλασάρεωσ)”, *VV2* (1895), 160-76.
- PEARSON L., *Aristoxenus, Elementa Rhythmica. The Fragment of Book II and the Additional Evidence for Aristoxenean Rhythmic*, Oxford at Clarendon Press, 1990.
- PENELLA J., *Rhetorical exercises from Late Antiquity. A Translation of Choricius of Gaza's Preliminary Talks and Declamations with an epilogue on Choricius' reception in Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 2009.
- PERTUSI A., *Scholii vetera in Hesiodi Opera et Dies*, Milano, 1955.
- PETT L., “Monodie de Théodore Prodrome sur Étienne Skylitzès métropolitain de Trébizonde”, *IRAIK* 8 (1902), 1-14.
- _____, “Monodie de Nicéas Eugénianos sur Théodore Prodrome”, *VV9* (1902), 446-63.
- PÉTRIDÈS S., “Vers inédits de Jean Tzetzes”, *BZ* 12 (1903), 568-70.
- _____, “Építaphe de Théodore Kamateros”, *BZ* 19 (1910), 7-10.
- PIGNANI ADRIANA, *Niceforo Basilace, Progimnasmi e monodie. Testo critico, introduzione e traduzione*, [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 10], Neapoli, 1983.
- PINGREE D., *De Revolutionibus nativatum*, Teubner, Leipzig, 1968.
- _____, *Hephaestionis Thebani apotelesmaticorum libri tres*, vol. I-II, Teubner, Lipsiae, 1973-74.
- _____, *Dorothei Sidonii carmen astrologicum*, Teubner, Lipsiae, 1976.
- PISTELLI H., *Iamblichii in Nicomachi arithmetican introductionem liber ad fidem codicis florentini*, Teubner, Lipsiae, 1894.
- PODESTÀ GIUDITTA, “Le Satire Lucianesche di Teodoro Prodromo”, *Aevum* 21 (1947), 3-25.
- POLEMIS I. D., “An Unknown Treatise of Theodore Prodromos”, *Byz* 62 (1992), 414-23.
- _____, “Μία ανέκδοτη διδασκαλία του «Διδασκάλου του Ψαλτηρίου» Σεργίου”, *Ελληνικά* 43 (1993), 65-75.
- _____, “Ο λόγος επί τοις θεωρηκοις δημοτελεσιι τραπεζώμασι του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης”, *Παρνασσός* 36 (1994), 402-20.
- POLESSO SCHIAVON PAOLA, “Un Trattato Inedito di Meteorologia di Eustrazio di Nicaea”, *RSBNN.S.* 2-3 (1965-66), 285-304.
- PONTANI F., *Scholii graeca in Odyseam*, I: *Scholii ad libros α – β*: II: *γ – δ*, [Pleiadi, 6.1/2], Roma, 2007-2010.
- PONTIKOS I. N., *Ανωώνυμου Φιλοσοφικά Σύμμεικτα/Anonymi Miscellanea Philosophica. A Miscellany in the Tradition of Michael Psellos (Codex Baroccianus Graecus 131)*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi/Philosophi Byzantini, 6], Ακαδημία Αθηνών, Αθηηαι-Paris-Bruxelles, 1992.
- POWELL I. A., *Collectanea Alexandrina. Reliquiae Minores Poetarum Graecorum Aetatis Ptolemaicae 323 – 146 B.C. Epicorum, Elegiacorum, Lyricorum, Ethicorum*, Oxonii, 1925.
- PRINZING G., *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, [CFHB/Series Berolinsis, XXXVIII], Berlin-New York, 2002.
- PRUNETI PAOLA, “Frammento di διδασκαλική”, ειις: G. GIANGRANDE (ed.), *Museum Philologum Londiniense*, vol. II: *Special Papyrological Number*, Uithoorn (The Netherlands), 1977, σσ. 43-48, 318 (plate).

- RAASTED J., “The Hagiopolites. A Byzantine Treatise on Musical Theory. Preliminary Edition”, *CIMAGL* 45 (1983), 1-99.
- RABE H., *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam commentaria*, [CAG, vol. 21.2], Berlin, 1896.
- _____, *Hermogenis Opera*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae, 1913.
- _____, *Aphthonii Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae, 1926.
- _____, *Ioannis Sardiani Commentarium in Aphthonii Progymnasmata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1928.
- RAFFA M., *La Scienza armonica di Claudio Tolomeo. Saggio critico, traduzione e commento*, Messina, 2002.
- ΡΑΛΛΗΣ Γ.Α – ΠΟΤΛΗΣ Μ., *Σύνταγμα των Ιερών και Θείων Κανόνων...*, Τόμ. Α'-ΣΤ', Αθήνα, 1852-59.
- RASHED R., *Apollonius de Perge, Coniques, Tomes 1.1 (Livre 1) – 4 (Livre VII): Commentaire historique et mathématique, édition et traduction du texte arabe*, De Gruyter, Berlin – New York, 2008-2009.
- REGEL W. E. – NOVOSADSKIJ N.I., *Fontes Rerum Byzantinarum*, Fasc. I/II: *Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, S. Petersburg, 1892-1917 [=ανατύπ. Leipzig, 1982].
- REICHLING D., *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei*, [Monumenta Germaniae Paedagogica, XII], Berlin, 1893.
- REINSCH D.R. – KAMBYLIS A., *Annae Comnenae Alexias*, [CFHB XL/1, Series Berolinensis], Berlin-New York, 2001.
- RENAULD E., *Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, tom. I, Paris, 1967.
- ROMANO R., *Timarione, Introduzione, testo critico, traduzione, commentario, e lessico*, Napoli, 1974.
- _____, *Nicola Callicle, Carmi. Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, [Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana, 8], Naples, 1980.
- _____, *Costantino Acropolita, Epistole, Saggio introduttivo, testo critico*, Napoli, 1991.
- ROSE V., *Anecdota Graeca et Graecolatina. Mitteilungen aus Handschriften zur Geschichte der griechischen Wissenschaft*, vol. I, Berlin, 1864.
- ROSSI TAIBBI G., *Martirio di Santa Lucia, Vita di Santa Marina*, Palermo, 1959.
- RUSSELL D.A. – WILSON N. G., *Menander Rhetor, edited with english translation and commentary*, Oxford at the Clarendon Press, 1981.
- ΣΑΙΪΔΑΚ Ι., “Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni”, εις: *Symbola Grammatica in honorem Rozwadowski*, Krakau, 1927, σσ. 153-177 [ανατύπ. εις: K. LATTE, *Lexika Graeca Minora*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965, σσ. 166-190].
- ΣΑΚΚΟΣ Σ. Ν., “Ο Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν». Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα”, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 11 (1967), 13-212.
- SALLET G., *Anselme de Havelberg, Dialogues, Livre I: «Renouveau dans l'Église»*, [SC, 118], Paris, 1966.
- ΣΑΘΑΣ Κ., *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', Βενετία, 1873.

- SCHEER E., *Lycophronis Alexandra*, vol. I: *Alexandra cum paraphrasibus*, Berolini, 1881· vol. II: *Scholia continens*, Berlin, 1908 [ανατύπ. Berlin, 1958].
- SCHILBACH E., *Byzantinische metrologische Quellen*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 19], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 1982.
- SCHÖNAUER S., *Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Große Quadragesima*, [Meletemata, 10], Beerenverlag, Frankfurt am Main, 2006.
- SCHNEIDER R.–UHLIG G., *Grammatici Graeci*, vol. I, fasc. 1-2: *Apollonii Dyscoli quae supersunt*, Teubner, Lipsiae, 1878-1902.
- SCHREINER P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, vol. I: *Einleitung und Text*, [CFHB, XII.1], Wien, 1975.
- _____, “Zwei bilder aus dem byzantinischen Schulleben”, *Βυζαντινά* 13.1 (1985) [Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο], 283-90 [= IDEM, *Byzantinische Kultur. Eine Aufsatzsammlung*, II: *Das Wissen*, herausgegeben von N. GAUL & SILVIA RONCHEY, Roma, 2009, IX].
- SCHWARTZ E., *Scholia in Euripidem*, vols. I-II, Berlin, 1887-1891.
- SEARBY D.M., “A Collection of Mathematical Problems in cod. Ups. Gr. 8”, *BZ* 96.2 (2003), 689-702.
- SEGONDS A. P., *Jean Philopon. Traité de l’astrolabe*, Paris, 1981.
- ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ Δ., *Πινδάρου σχόλια πατμιακά, νῦν πρώτον ... ἐκδιδόμενα*, Αθήνα, 1875.
- SESIANO J., *Books IV to VII of Diophantus’ Arithmetica in the Arabic Translation Attributed to Qusṭā ibn Lūqā*, Springer Verlag, New York, 1982.
- SHARE M. (ed.), *Scholia on Porphyry’s Isagoge and Aristotle’s Categories: Codex Vaticanus Urbinas Graecus 35*, Corpus philosophorum Medii Aevi/Commentaria in Aristotelem Byzantina, 1, Ακαδημία Αθηνών, 1994.
- SIDERAS AL., *25 unedierte byzantinische Grabreden*, Θεσσαλονίκη, 1990.
- _____, “Ein unedierte Brief des Gregorios Antiochos an Eustathios von Thessalonike”, *Göttinger Beiträge zur byzantinischen und neugriechischen Philologie* 3 (2003), 79-116.
- _____, “Ein unedierte Brief des Gregorios Antiochos an Demetrios Tornikes (Brief I)”, *BZ* 100.2 (2007), 785-817.
- SIGLER L. E., *Leonardo Pisano Fibonacci, The Book of Squares*, Academic Press, Orlando, Florida, 1987.
- _____, *Fibonacci’s Liber Abaci. A Translation into Modern English of Leonardo Pisano’s Book of Calculation*, Springer, New York, 2003.
- SIMELIDIS C., *Selected Poems of Gregory of Nazianzus, I.2. 17; II.1.10, 19, 32: A Critical Edition with Introduction and Commentary*, [Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, Bd. 177], Göttingen, 2009.
- SMITH O. L., *Scholia graeca in Aeschylum, quae exstant omnia*, Pars II, fasc. 2: *Scholia in Septem adversus Thebas continens*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana], Leipzig, 1982.
- SOLOMON J., *Ptolemy, Harmonics*, [Mnemosyne, Supplementa 203], Brill, Leiden – Boston – Köln, 2000.
- ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ ΕΥ., *Ἡ ἀριθμητικὴ εἰσαγωγή τοῦ Νικομάχου τοῦ Γερασσηνοῦ, εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφή – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Αθήνα, 2001.
- _____, *Ἡ μαθηματικὴ συναγωγή τοῦ Πάππου τοῦ Ἀλεξανδρέως, τόμ. Α’ (βιβλία β’, γ’, δ), εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφή – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Αθήνα, 2001.

- _____, “Περὶ κυλίνδρου τομῆς” καὶ “Περὶ κώνου τομῆς” τοῦ Σερήνου. *Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2001.
- _____, *Γεμίνου τοῦ Ροδίου «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Σπουδὴν τῶν Οὐρανίων Φαινομένων»*. *Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2002.
- _____, *Στοιχείων βιβλίον ἰδ’ τοῦ Ὑφικλέους καὶ Στοιχείων βιβλίον ἰε’ Ἀνωνύμου*, *εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2002.
- _____, *Τὰ «Φαινόμενα καὶ Διοσημεῖα» τοῦ Ἀράτου τοῦ Σολέως*. *Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2002.
- _____, *Το ἔργο τοῦ Κλεομήδους «Κυκλικὴ Θεωρία Μετεώρων»*. *Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2002.
- _____, “*Τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρῆσιμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν*” τοῦ Θεώνος τοῦ Σμυρναίου, *εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – μεταγραφὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2003.
- _____, *Ἡ «Μαθηματικὴ Σύνταξις» τοῦ Πτολεμαίου*. *Εἰσαγωγή – ἀρχαίον κείμενον – ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ – ἐπεξηγήσεις – σχόλια – ἱστορικὰ στοιχεῖα*, Ἀθήνα, 2003.
- STALLBAUM G., *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli romani editi*, 2 vols., Leipzig, 1825/26 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim-New York, 1970].
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΕΥ., *Εὐκλείδου Γεωμετρία*. *Εἰσαγωγή – ἀρχαῖον κείμενον – μετάφρασις*, τόμ. Α’-Δ’, Ἀθήνα, 1952-57.
- _____, *Διοφάντου ἀριθμητικά. Ἡ ἄλγεβρα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀρχαῖον κείμενον, μετάφρασις – ἐπεξηγήσεις*, Ο.Ε.Δ.Β., ἐν Ἀθήναις, 1963.
- _____, *Ἀπολλωνίου Κωνικά. Ἀρχαῖον κείμενον – μετάφρασις*, τόμ. Α’-Δ’, Ἀθήνα, 1975-76.
- STANFORD W. B., “Tzetzes’ farewell to Thucydides”, *G&R* 11 (1941/2), 40-41.
- STEVENSON H., *Theodori Prodromi Commentarios in carmina sacra melodorum Cosmae Hierosolymitani et Ioannis Damasceni*, Romae, ex typographeo Vaticano, 1888.
- STURZ F. W., *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*, Leipzig, 1818, [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1973].
- SYLBURGIUS FR. *Ἐτυμολογικὸν τὸ Μέγα, ἧγουν ἡ Μεγάλῃ Γραμματικῇ / Etymologicum Magnum seu ...*, editio nova correctior, Lipsiae, 1816.
- TAFFEL T. L. F., *Eustathii metropolitanae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt, 1832 [ανατύπ., Amsterdam, 1964].
- TANNERY P., “Le scholie du moine Néophytos sur les chiffres hindous”, *Revue Archéologique*, III ser., 5 (1885), 99-102 [= IDEM, *Mémoires scientifiques*, publiés par J.-L. HEIBERG, IV: *Sciences exactes chez les Byzantines*, 1884-1919, Toulouse-Paris, 1920, αρ. II, σσ. 20-26].
- _____, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. I: *Diophanti quae exstant omnia* continens, Teubner, Lipsiae, 1893.
- _____, *Diophanti Alexandrini opera Omnia*, vol. II: *Continens pseudepigrapha, testimonia veterum, Pachymerae paraphrasin, Planudis commentarium, scholia vetera ...*, Teubner, Lipsiae, 1895.

- _____, *Quadrivium de Georges Pachymère, ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας*, texte révisé et établi par le R. P. E. STÉPHANOU A.A, preface par le R. P. V. LAURENT, [Studi e Testi, 94], Città del Vaticano, 1940.
- TARAN L. – GUTAS D., *Aristotle Poetics. Editio Maior of the Greek Text with Historical Introductions and Philological Commentaries*, [Mnemosyne Supplements, 338], Brill, Leiden-Boston, 2012.
- TARAN L., “Asclepius of Tralles commentary to Nicomachus' Introduction to Arithmetic”, *T.A.Ph.S.* 59.4 (1969), 1-89.
- ΤΕΡΖΗΣ ΧΡ., *Διονυσίου <Τέχνη μουσική>, εισαγωγή – κείμενο – μετάφραση – σχόλια – κριτική έκδοση*, [Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, 11], Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι, 2010.
- TESSIER A., *Scholía metrica vetera in Pindari Carmina*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1989.
- The Oxyrhynchus Papyri*, vol. LXXVI, ed. with english transl. & notes by D. COLOMO & J. CHAPA, [Greco-Roman Memoirs, 97], Egypt Exploration Society & The British Academy, London, 2011.
- TODD R., *Cleomedis Caelestia (Μετέωρα)*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae, 1990.
- TOOMER G.J., *Ptolemy's Almagest*, London, 1984.
- TREU M., *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Breslau, 1892.
- _____, “Ein byzantinisches Schulgespräch”, *BZ* 2 (1893), 96-105.
- _____, *Eustathii Macrembolitae quae feruntur aenigmata*, Programm des Königl. Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau 1893.
- ΤΣΟΛΑΚΗΣ ΕΥΔ., “Χριστοφόρου Ζωναρά, Ι. Λόγος παραινετικός εις τὸν υἱὸν αὐτοῦ κυρὸν Δημήτριον, ΙΙ. Ἐπιστολές”, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 20 (1981), 385-407.
- TSOUGARAKIS D. (ed.), *The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem. Text, Translation & Commentary*, [The Medieval Mediterranean, 3], Brill, Leiden-New York-Köln, 1993.
- TURYN AL., *Pindari carmina cum fragmentis*, Oxonii, 1952.
- U SENER H. – RADERMACHER L., *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, vol. 5 [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig, 1899, ανατύπ. Stuttgart, 1965.
- VAN DER VALK M., *Εὐσταθίου, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, Eustathii Archiepiscopi Thessalonikensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vols. I-IV, Lugduni Batavorum, 1971-79.
- VAN DEUN P., “La profession de foi de Constantine Stilbès dans l’Athous Vatopedinus 474”, *Byz* 59 (1989), 258-63.
- VAN DIETEN J.-L., *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, CFHB III, Berlin-New York, 1972.
- _____, *Nicetae Choniatae Historia*, CFHB XI/1-2, Berlin-New York, 1975.
- VAN OPSTALL EMILIE MARLÈNE, *Jean Géomètres. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques, édition, traduction, commentaire*, [The Medieval Mediterranean, 75], Brill, Leiden-Boston, 2008.
- VAN THIEL H., *Scholía D in Iliadem secundum codices manu scriptos*, Proekdosis, 2000. [ευρίσκεται στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/klassphil/vanthiel/index.html>]
- VASILIEVSKIJ V., “Epirotica saeculi XIII”, *VV* 3 (1896), 233-299.

- VASSIS I., “Zu einigen unedierten Gedichten des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos”, εις: M. HINTERBERGER – ELIZABETH SCHIFFER (Hrsg.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet W. HÖRANDNER zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv, 20], de Gruyter, Berlin-New York, 2007, σσ. 330-345.
- VIAN F., *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, Tome I: *chants I-II*, Paris, 1976.
- ΒΛΑΧΑΚΟΣ Π. (κείμενο-εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια) – ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β. (πρόλογος), *Θεοφύλακτος Αχρίδος. Οι δεκαπέντε μάρτυρες της Τιβεριούπολης*, Θεσσαλονίκη, 2008.
- VOGEL F. (post I. BEKKER – L. DINDORF), *Diodori Bibliotheca Historica*, vol. II: Libri V-XII, Teubner, 1890, ανατύπ. Stuttgartiae, 1985.
- VOGEL K., *Ein byzantinisches Rechenbuch des frühen 14. Jahrhunderts*, [Wiener Byzantinische Studien, 6], Wien, 1968.
- WACHSMUTH C., *Ioannis Laurentii Lydi liber de ostendis et calendaria graeca omnia*, Teubner, Lipsiae, 1897.
- WACHSMUTH C. – O. HENSE, *Ioannis Stobaei Anthologium*, vol. III, Berolini, 1894.
- WAGNER R., *Epitoma vaticana ex Apollodori Bibliotheca, Accedunt Curae mythographae de Apollodori fontibus*, Lipsiae, 1891.
- _____, *Apollodori Bibliothecae Epitoma ex Epitoma Vaticana et fragmentis Sabbaiticis composita*, στον τόμο *Mythographi graeci*, vol. I: *Apollodorus, Pediasimus*, Teubner, Stuttgartiae – Lipsiae, 1925 [ανατύπ. 1996].
- WALLIES M., *Alexandri [scil. Michaelis Ephesii] quod fertur in Aristotelis Sophisticos elenchus commentarium*, [CAG, II.3], Berlin, 1898.
- WALZ CHR., *Rhetores Graeci ex codicibus florentinis...*, vols. II-III, Stuttgartiae – Tubingae, 1835-36 [ανατύπ. Osnabrück, 1968].
- WEIGL L., *Johannes Kamateros, Εισαγωγή άστρονομίας. Ein Kompendium griechischer Astronomie und Astrologie, Meteorologie und Ethnographie in politischen Versen*, Leipzig – Berlin, 1908.
- WEIL H. – REINACH TH., *Plutarque, de la musique. Édition critique et explicative*, Paris, 1900.
- WENDEL C., *Scholia in Theocritum vetera*, Teubner, Lipsiae, 1914.
- _____, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlin, 1958.
- WEST M. L., *Iambi et elegi Graeci*, vol. II, Oxford, 1972.
- _____, *Hesiod, Works & Days*, Oxford at the Clarendon Press, 1978.
- _____, *Greek Epic Fragments from the Seventh to the Fifth Centuries BC*, [Loeb Classical Library, 497], Harvard Univ. Press, Cambridge Mass.-London, 2003.
- WESTERINK L. – DUFFY J., *Michael Psellus, Theologica*, vol. II, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], München-Leipzig, 2002.
- WESTERINK L. G., *Michaelis Pselli Poemata*, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig, 1992.
- WESTPHAL, *Scriptores Metrici Graeci*, vol. I: *Hephaestionis de metris encheiridion et de poemate libellus cum scholiis et Trichae epitomis, adjecta Procli Chrestomatheia grammatica*, In Aedibus Teubner, Lipsiae, 1866,
- WIDMAN F., “Die Progymnasmata des Nikephoros Chrysoberges”, *BNJ* 12 (1936), 12-41, 241-99.
- WILSON N. G., *Saint Basil on the Value of Greek Literature*, Duckworth, London, 1975.
- _____, *Aristophanis fabulae*, I-II, [Oxford Classical Texts], Oxonii, 2007.

- WINNINGTON-INGRAM R. P., *Aristidis Quintiliani de musica libri tres*, Teubner, Lipsiae, 1963.
- WIRTH P., *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, [CFHB, XXXII], Berlin-New York, 2000.
- WOLF H., *In Claudii Ptolemaei quadripartitur enarrator ignoti nominis*, Basileae, 1559.
- WOLFRAM GERDA, *Sticherarium antiquum Vindobonense*, [Monumenta Musicae Byzantinae, 10], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987.
- WUENSCH R., *Ioannis Lydi liber de mensibus*, Teubner, Lipsiae, 1898 [ανατύπ. 1967].
- XENIS G., *Scholia vetera in Sophoclis Electram*, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 12], De Gruyter, Berlin – New York, 2010.
- _____, *Scholia vetera in Sophoclis Trachinias*, [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 13], De Gruyter, Berlin – New York, 2010.
- ΖΗΣΗ Θ., “Ο πατριάρχης Νικόλαος Δ΄ Μουζάλων (Παράρτημα: Μουζάλωνος, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος)”, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 23 (1978), 233-330.
- ZIEGLER C., *Codicis Ambrosiani 222 scholia in Theocritum*, Tubingae, 1867.

Δ) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABEL F., “Zum Génoς Ἡσιόδου des Johannes Tzetzes”, *WSt* 11 (1889), 88-93.
- ACERBI F., “On the Shoulders of Hipparchus”, *AHES* 57.6 (2003), 465-502.
- _____, “Euclid’s *Pseudaria*”, *AHES* 62.5 (2008), 511-51.
- _____, “The meaning of *πλασματικόν* in Diophantus’ *Arithmetica*”, *AHES* 63 (2009), 5-31.
- _____, “Pappus, Aristote et le *ΤΟΠΟΣ ΑΝΑΛΥΟΜΕΝΟΣ*”, *REG* 124.1 (2011), 93-113.
- _____, “The language of the “Givens”: its forms and its use as a deductive tool in Greek mathematics”, *AHES* 65.2 (2011), 119-53.
- _____, “I codici stilistici della matematica greca: dimostrazioni, procedure, algoritmi”, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* N.S. 101.2 (2012), 167-214.
- _____, “Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil”, *GRBS* 53.2 (2013), 379-89.
- ADLER W., “Did the Biblical Patriarchs Practise Astrology? Michael Glykas and Manuel Komnenos I on Seth and Abraham”, εις: P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d’Or, Geneva, 2006, σσ. 245-263.
- ADRADOS F. R., *A History of the Greek Language From Its Origins to the Present Day*, Brill, Leiden – Boston, 2005.
- AGAPITOS P.A. – REINSCH D.R. (eds.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit. Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998*, [Meletemata. Beiträge zur Byzantinistik und Neugriechischen Philologie, 8], Frankfurt a.M., 2000.
- AHRWEILER HÉLÈNE, “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle”, *TM* 1 (1965), σ. 130.
- ALLARD A., “La tradition du *texte* grec des *Arithmétiques* de Diophante d’Alexandrie”, *RHT* 12-13 (1982-83), 57-137.
- _____, “Les scolies aux arithmétiques de Diophante d’Alexandrie dans le *Matritensis Bibl. Nat.* 4678 et les *Vaticani gr.* 191 et 304”, *Byz* 53 (1983), 682-710.

- ALLEGRI S., “Note di Giovanni Tzetzes ad Eschilo”, *AFLPer(class)* 9 (1971-72), 219-33.
- ALLEN TH. W., *Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries*, London, 1890.σ
- ALPERS K., *Untersuchungen zu Johannes Sardianos und seinem Kommentar zu den Progymnasmata des Aphonios*, [Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft, Bd. 62], Braunschweig, 2009.
- AMATO E., “Epilogue. The fortune and reception of Choricus and of his works”, εις: R. J. PENELLA (ed.), *Rhetorical exercises from Late Antiquity. A Translation of Choricus of Gaza’s Preliminary Talks and Declamations with an epilogue on Choricus’ reception in Byzantium*, Cambridge Univ. Press, 2009, σσ. 261-302.
- AMBAGLIO D., “Tzetze e la tradizione storica frammentaria”, *Rend. Ist. Lombardo Sc. e Lett., Class. Lett. e Sc. Mor. e Stor.* 115 (1981), 65-71.
- ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ Δ. Α., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Αθήνα, 2009⁷.
- ANASTOS M., “Υπόγειος, a Byzantine term for perigee, and some Byzantine views of the date of perigee and apogee”, *OCP* 13 (1947), [Miscellanea Guillaume de Jerphanion], 385-403 [= IDEM, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, London, 1979, αρ. XV].
- _____, “The History of Byzantine Science. Report on the Dumbarton Oaks Symposium of 1961”, *DOP* 16 (1962), 409-11.
- _____, “Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century”, εις: M. CLAGETT *et al.* (ed.), *Twelfth Century Europe and the Foundations of Modern Society*, Univ. of Wisconsin Press, Madison Wisconsin, 1966, σσ. 131-88 [= IDEM, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, London, 1979, αρ. XII].
- ANDERSON G., *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, London – New York, 1993.
- ANGOLD M., *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under The Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, 1975.
- _____, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political history*, London, 1984 (1997²), ελλην. μτφρ. Ε. ΚΑΡΓΙΑΝΙΩΤΗ, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα, 1997.
- _____ (ed.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, [BAR International Series, 221], London, 1984.
- _____, “The Imperial Administration and the Patriarchal Clergy in Twelfth Century”, *BF* 19 (1993), 17-24
- _____, *Church and Society under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press, 1995.
- _____, “Belle époque or crisis”, εις: J. SHEPARD (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500 – 1492*, Cambridge University Press, 2008, σσ. 583-626.
- ΑΝΩΓΕΙΑΝΑΚΗΣ Φ., “Ένα Βυζαντινό μουσικό όργανο (πίν. 40)”, *ΔΧΑΕ* 3 (1962-63), περ. Δ', 115-25.
- ANTONOPOULOU THEODORA, *The Homilies of the emperor Leo VI*, [The Medieval Mediterranean, 14], Brill, Leiden – New York - Köln, 1997.
- _____, “The Orthographical Kanons of Niketas of Heraclea”, *JÖB* 53 (2003), 171-85.
- ARNESANO D. – SCIARRA ELISABETTA, “Libri e testi di scuola in Terra d’Otranto”, εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall’ Antichità al Rinascimento. Atti del*

- Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 Maggio 2008*, vol. II, [Edizioni Università di Cassino, Collana Scientifica, 26], Cassino, 2010, σσ. 425-73
- ΑΣΔΡΑΧΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, “Τὸ θέμα Κύπρου”, εἰς: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (εκδ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. Γ.1: *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία, 2005, σσ. 199-233.
- ASMUS J. R., “Die Ethopöie des Nikephoros Chrysoberges über Julians Rhetorenedikt”, *BZ* 15 (1906), 125-36.
- ASTRUC-MORIZE G., “Un nouveau «Codex Mesopotamitoux»: le Parisinus graecus 194A”, *Scriptorium* 37 (1983), 105-109.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΠΟΛΥΜΝΙΑ, *Ίουλιανός. Μία βιογραφία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2001.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥΔΑΚΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, “Ο ‘Πρόλογος’ του Νικηφόρου Βασιλάκη και η διαμάχη με τους αντιπάλους του”, *Ελληνικά* 57 (2007), 169-77.
- ATSALOS B., *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, Première partie: *Termes désignant de livre-manuscrit et l'écriture*, [Ελληνικά, Παράρτημα, 21], Θεσσαλονίκη, 1971.
- AVEZZÙ G., “Text and Transmission”, εἰς: A. MARKANTONATOS (ed.), *Brill's Companion to Sophocles*, Brill, Leiden – Boston, 2012, σσ. 39-57.
- ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ Χ., *Ο Άρατος στους συγχρόνους και στους μεταγενέστερούς του*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Ιωάννινα, 2006.
- AUSSEDAT MATHILDE, “Le Prologue du *Commentaire sur les Petits Prophètes* de Théophylacte d'Achrida”, *REB* 68 (2010), 61-93.
- AWERINZEW S., “Zu den Ethiopien des Nikephoros Basilakes”, εἰς: H. GOLTZ (ed.), *Eikon und Logos. Beiträge zur Erforschung byzantinischer Kulturtraditionen, 1.2 und Bildtafeln*, Halle, 1981, σσ. 9-14.
- BACKMAN C., *The Worlds of Medieval Europe*, Oxford University Press, 2003.
- BALDI D., “Il palinsesto Laur. Plut. 57.26. Studio codicologico e paleografico. Con una postilla su alcuni codici Laurenziani di origine Salentina”, *Byz* 77 (2007), 466-500.
- _____, “Ioannikios e il Corpus Aristotelicum”, *RHT* 6 (2011), 15-26.
- _____, “Note sul Ricc. 46 e la fine della *Poetica* di Aristotele”, *Hermes* 139.1 (2011), 88-91.
- BALDWIN B., “Euripides in Byzantium”, εἰς: J. R. C. COUSLAND – J. R. HUME (eds.), *The Play of Texts and Fragments. Essays in Honour of Martin Cropp*, [Mnemosyne Supplements. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, vol. 314], Brill, Leiden-Boston, 2009, σσ. 433-43.
- _____, “Tzetzes on Thucydides”, *BZ* 75 (1982), 313-16.
- BARBIERI CHIARA, *Le citazioni dei poeti antichi all'interno delle opere di Niceta Coniata*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Università Ca' Foscari Venezia, 2009.
- BARKER A., *Scientific Method in Ptolemy's Harmonics*, Cambridge Univ. Press, 2000.
- _____, *The Science of Harmonics in Classical Greece*, Cambridge Univ. Press, 2007.
- BARTELINK G. J. M., “Homerismen in Nikolaos Mesarites' Beschreibung der Apostelkirche in Konstantinopel”, *BZ* 70 (1977), 306-309.
- BAZZANI MARINA, “The Historical Poems of Theodore Prodromos, the Epic-Homeric Revival and the Crisis of Intellectuals in the Twelfth Century”, *BSI* 65 (2007), 211-28.
- BECK H.-G., *Das byzantinische Jahrtausend*, Munchen, 1978, ελλην. μτφρ. Δ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1992².
- _____, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, [Die Kirche in Ihrer Geschichte, Bd. 1, Lieferung D 1], Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980, ελλην. μτφρ. Λ.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Ιστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία*, [Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Φιλολογίας, 3], Ἱστορικὲς Ἐκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, τόμ. Β', Ἀθήνα, 2004.

- _____, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959 (1977²).
- BENSON R. & CONSTABLE G. with LANHAM CAROL D. (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Harvard University Press, 1982 [reprinted by University of Toronto Press and the Medieval Academy of America, 1991].
- BERGER F., “Bemerkungen zur Überlieferung der aristotelischen Schrift *De Incessu Animalium*”, εἰς: SOFIA KOTZABASSI *et al.* (eds.), *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger*, Amsterdam, 1993, σσ. 23-42.
- BERNARD A. – CHRISTIANIDIS J., “A new analytical framework for the understanding of Diophantus’s *Arithmetica* I-III”, *AHES* 66.1 (2012), 1-66.
- BERNARD A., “Sophistic Aspects of Pappus’ Collection”, *AHES* 57.2 (2003), 93-150.
- BERNARD F., *The Beats of the Pen. Social Contexts of Reading and Writing Poetry in Eleventh-Century Constantinople*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Universiteit Gent, 2010.
- _____, “The Anonymous of Sola and the School of Nosiai”, *JÖB* 61 (2011), 81-88.
- BERSCHIN W., *Griechisch-Lateinisches Mittelalter*, Bern/München, 1980 [ελλην. μτφρ. Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998]
- BEVILACQUA FIORENZA, “Il commento di Giovanni Tzetze a Sofocle”, *AFLPer(class)* 11 (1973-74), 557-70.
- BIANCHI ELISA, “La colometria della seconda Olimpica di Pindaro in due codici di eta commena e in frammenti papiracei: sua antichità e origine”, *Aevum* 86.1 (2012), 155-187.
- BIRKERNMEIER J., *The Development of the Comnenian Army, 1081-1180*, [History of Warfare, 5], Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- BLACK R., *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge Univ. Press, 2001. [βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισία του R. DELPH, *The Sixteenth Century Journal* 34.1 (2003), 123-26].
- BOLL F., *Sphaira. Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder*, Teubner, Leipzig, 1903.
- BOMPAIRE J., “Photius et la Seconde Sophistique, d’après la Bibliothèque”, *TM* 8 (1981), [*Hommage à M. Paul Lemerle*], 79-86.
- _____, “Les historiens classiques dans les exercices préparatoires de rhétorique (progymnasmata)”, εἰς: *Recueil Plassart. Études sur l’antiquité grecque offertes à André Plassart par ses collègues de la Sorbonne*, Paris, 1976, σσ. 1-8
- BORG BARBARA (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*, [Millennium Studies / Millennium Studien, vol. 2], De Gruyter, Berlin – New York, 2004.
- BOTER G., *The Textual Tradition of Plato’s Republic*, [Mnemosyne Supplements, 107], Brill, Leiden – New York – København – Köln, 1989.
- BOUCHÉ-LECLERCQ, A., *L’Astrologie Grecque*, Paris, 1899.
- BOWEN A. C. – GOLDSTEIN B. R., “Geminus and the concept of mean notion in Greco-Latin astronomy”, *AHES* 50.2 (1996), 157-85.

- BOWEN A. C., "The Demarcation of Physical Theory and Astronomy by Geminus and Ptolemy", *Perspectives on Sciences* 15.3 (2007), 327-58.
- BOWRA C. M., "The Two Palinodes of Stesichorus", *CR N.S.* 13 (1963), 245-52.
- BRANCACCI A., "Aristosseno e lo statuto epistemologico della scienza armonica", εις: G. GIANNANTONI – M. VEGETTI (eds.), *La scienza ellenistica. Atti delle tre giornate di studio tenutesi a Pavia dal 14 al 16 aprile 1982*, Bibliopolis, Napoli, 1984, σσ. 151-85.
- _____, *Rhetorike philosophousa. Dione Crisostomo nella cultura antica e bizantina*, [Elenchos, 11], Napoli, 1986.
- BRAND C. M., *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Cambridge Mass., 1968.
- _____, "The Turkish element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *DOP* 43 (1989), 1-25.
- BREHIER L., "Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople", *Byz* 3 (1926), 73-94· 4 (1927/28), 13-28.
- _____, "L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 21 (1941), 34-69.
- BROCKMANN C., "Zur Überlieferung der aristotelischen Magna Moralia", εις: SOFIA KOTZABASSI *et al.* (eds.), *Symbolae Berolinenses für Dieter Harlfinger*, Amsterdam, 1993, σσ. 43-80.
- BROWNING R., "The so-called Tzetzes scholia on Philostratus and Andreas Darmarios", *CQ N.S.* 5 (1955), 195-200.
- _____, "The Death of John II Komnenos", *Byz* 31 (1961), [*Hommage à G. Ostrogorsky*], 229-35.
- _____, "The Speeches and Letters of George Tornikes Metropolitan of Ephesos (XIIth century)", *Actes du XIIe Congrès International d' Études Byzantines*, Ochride, 1961, vol. II, σσ. 421-27.
- _____, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byz* 32 (1962), [*Hommage à Paul van den Ven*], 167-201· 33 (1963), 11-40 [= IDEM, *Studies*, αρ. X].
- _____, "An unpublished corpus of byzantine poems", *Byz* 33 (1963), 289-316 [= IDEM, *Studies*, αρ. VII].
- _____, "Tzetzes' Commentary on Ptolemy: a Ghost Laid", *CR N.S.* 15 (1965), 262-63.
- _____, "Ο Μαρκανός ελληνικός κώδικας XI.31 και η βυζαντινή σχεδιογραφία", *Παρνασσός* 15 (1973), 506-19 = "Il codice Marciano Gr. XI.31 e la schedografia bizantina", *Miscellanea Marciana di Studi*, Padua, 1976, σσ. 21-34 [= IDEM, *Studies*, αρ. XVI].
- _____, "Homer in Byzantium", *Viator* 8 (1975), 15-33 [= IDEM, *Studies*, ch. XVII].
- _____, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, Variorum Reprints, London, 1977.
- _____, "Literacy in the Byzantine World", *BMGS* 4 (1978), [*Essays Presented to Sir Steven Runciman on the Occasion of his 75th Birthday*], 39-54 [= IDEM, *History*, αρ. VII = "L'Alfabetizzazione nel mondo bizantino", εις: G. CAVALLO (ed.), *Libri e lettori nel mondo bizantino. Guida storica e critica*, Bari, 1990, σσ. 3-20].
- _____, *Medieval and Modern Greek*, Cambridge Univ. Press, 1983².
- _____, *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Variorum Reprints, Northampton, 1989.
- _____, "The Byzantines and Homer", εις: R. LAMBERTON – J. J. KEANEY (eds.), *Homer's Ancient Readers. The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton Univ. Press, Princeton/New Jersey, 1992, σσ. 134-48.

- _____, “Further Reflections on Literacy in Byzantium”, εις: J. S. LANGDON *et al.* (eds.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 69-84.
- _____, “Eustathios of Thessalonike Revisited”, *BICS* 40 (1995), 83-90.
- _____, “Teachers”, εις: G. CAVALLO (ed.), *The Byzantines*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997, κεφ. 4, σσ. 95-116.
- BRUBAKER LESLIE –HALDON J., *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources, an annotated survey*, [Birmingham Byzantine & Ottoman Monographs, 7], Ashgate, 2001.
- BUCHWALD H., “The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications (With six plates)”, *JÖB* 42 (1992), 293-321.
- BUDELMANN F., “Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature”, εις: R. K. GIBSON – CHRISTINA SHUTTLEWORTH KRAUS (eds.), *The Classical Commentary, The Classical Commentary. History, Practices, Theory*, [Mnemosyne Supplement, 232], Leiden, Brill, 2002, σσ. 141-169.
- _____, “Metrical Scholia on Pindar”, *BICS* 43 (1999), 195-201.
- BÜHLER W. – CHR. THEODORIDIS, “Johannes von Damaskos *terminus post quem* für Choïroboskos”, *BZ* 69 (1976), 397-401.
- BÜHLER W., “Tzetzes über die *ΕΚΤΟΠΟΣ ΛΥΤΡΑ* des Dionysios”, *ZPE* 11 (1973), 69-79.
- BULGAKOVA VIKTORIA, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die Funde auf dem Territorium Altrußlands*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 6], Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, Wiesbaden, 2004.
- BURGMANN L., “Athanasios diglossos. Latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa”, *Subseciva Gronignana* 4 (1990), [Novella Constitutio, Studies in honor of Nicholas van der Wal], 57-82.
- BURRI RENATE, *Die >Geographie< des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Bd. 110], De Gruyter, Berlin – Boston, 2013.
- BURTON JOAN B., “A reemergence of Theocritean poetry in the Byzantine Novel”, *CPh* 98 (2003), 251-73.
- _____, “The Pastoral in Byzantium”, εις: M. FANTUZZI–TH. PAPANGHELIS (eds.), *Brill’s Companion to Greek and Latin Pastoral*, Brill, Leiden-Boston, 2006, σσ. 549-79.
- BURY J. B.– MEIGGS R., *Ιστορία τῆς Αρχαίας Ελλάδας μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, Γ’, Αθήνα, 1992².
- BYDEN B., “«Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!»: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, εις: J. O. ROSENQUIST (ed.), *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December 1999*, [Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, 13], 2004, σσ. 133-57.
- CABALLERO SANCHEZ PAULA, “Biblioteca Nacional Mss/4683: il codice e i suoi scoliasti”, *MEG* 13 (2013), 1-10.
- CACOUIROS M., “La tradition du commentaire de Théodore Prodrome au deuxième livre des *Seconds Analytiques* d’Aristote: quelques étapes dans l’enseignement de la logique à Byzance”, *Δίπτυχα* 6 (1994-95), [Μνήμη Bruno Lavagnini], 329-54.

- _____, “Néophytos Prodromènos copiste et responsable (?) de l'édition *Quadrivium-Corpus aristotelicum* du 14e siècle”, *REB* 56 (1998), 193-212.
- _____, “Το αριστοτελικό υπόμνημα στο Βυζάντιο και οι μη ευρέως γνωστές πλευρές του: χαρακτηριστικά, τάσεις και προοπτικές”, *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 4 (2006), 155-190.
- CALDERONE S., “L'Exegesis ad 'Opera et Dies' di Tzetzes e il Codex Messanius”, *GIF* 1 (1948), 363-72.
- CANART P., “Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: la chypriote 'bouclée'”, εις: *La Paleographie Grecque et Byzantine, Paris 21-24 octobre 1974*, CNRS, Paris, 1977, σσ. 303-21.
- _____, “Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes Normand et Souabe: aspects matériels et sociaux”, *Scrittura e Civiltà* 2 (1978), 103-62.
- _____, “Quelques exemples de division du travail chez les copistes byzantines”, εις: P. HOFFMANN (ed.), *Recherches de codicologie comparée. La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*, Paris, 1998, σσ. 49-67.
- _____, “Additions et corrections au *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, 3¹”, εις: J. MARTIN et al. (eds.), *Vaticana et Medievalia. Études en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, [Millennio medievale, 71], Firenze, 2008, σσ. 41-63.
- CARAWAN E., *Erotesis: Interrogation in Greek Judicial Debate and Rhetorical Theory*, Diss., Univ. of North Carolina, 1980.
- CARDIN MARTA, “*Heroogonia. Il Catalogo delle Donne* di Giovanni Tzetze”, *Philologus* 153 (2009), 237-49.
- CARELOS P., “Die Autoren der Zweiten Sophistik und die *Χρονογραφία* des Michael Psellos”, *JÖB* 41 (1991), 133-40.
- CARMAN C.C., “Two Problems in Aristarchus's treatise *On the sizes and distances of the sun and the moon*”, *AHES* 68.1 (2014), 35-65.
- CASSIN M., “Théophylacte et Théodoret sur les douze prophètes”, *Scriptorium* 62 (2008), 252-77.
- CAUDANO ANNE-LAURENCE, “Un univers sphérique ou voûté? Survivance de la cosmologie antiochienne à Byzance (XIe et XII s.)”, *Byz* 78 (2008), 66-86.
- _____, “An Astrological Handbook from the Reign of Manuel I Komnenos”, *Almagest* 3.2 (2012), 46-65.
- CAVARRA BERENICE, “Su alcune annotazioni di carattere medico contenute in un manoscritto greco (Ambr. C 222 inf., f. 40r)”, *Aevum* 78 (2004), 517-30.
- CESARETTI P., *Allegoristi di Omero a Bisanzio. Ricerche ermeneutiche (XI-XII secolo)*, Milano, 1991.
- ΧΑΛΚΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Ιστορία Μαθηματικών. Τα Μαθηματικά στο Βυζάντιο. Λογιστική*, Αθήνα, 2007.
- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 42], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2007.
- CHEYNET J.-CL., *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris, 1990.
- _____, “The Byzantine aristocracy, (8th – 13th centuries)” [= αγγλ. μτφρ. του “L'aristocratie byzantine (VIIIe – XIIIe siècle)”, *Journal des Savants*, July-December 2000, 281-322], *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2006, αρ. I, σσ. 1-43.
- _____, “The Byzantine aristocracy in the 10th to 12th centuries: a review of the book by A. Kazhdan and S. Ronchey)” [= αγγλ. μτφρ. του “*L'aristocrazia bizantina dal principio dell' XI*

- alla fine del XII secolo: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey*”, *Rivista Storica Italiana* 113.2 (2001), 413-440], *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2006, αρ. II, σσ. 1-28.
- _____, “Les gestionnaires des biens impériaux: étude sociale (Xe-XIIe siècle)”, *TM* 16 (2010), [Mélanges Cécile Morrisson], 163-204.
- CHEYNET J.-C. – THEODORIDIS D., *Sceaux Byzantins de la collection D. Theodoridis. Les sceaux patronymiques*, [Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance/Monographies, 33], Paris, 2010.
- ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Δ., *Ο Κωνσταντίνος Θ’ Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 151-249.
- _____, “Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα”, *Σύμμεικτα* 15 (2002), [Μνήμη Νίκου Οικονομίδη], 149-59.
- _____, “Κωνσταντίνος Λειχούδης, Ιωάννης Μαυρόπουλος, Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ξιφιλίνος: «ή τετράς τῶν σοφῶν». Η άνοδος και η πτώση της γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα”, εις: ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (εκδ.), *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση (:) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, [Διεθνή Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 409-23.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ Δ., “Έχιδναι καὶ τλακιδεῖς”, *Ελληνικά* 41 (1990), 118-20.
- _____, “Πρόκλος Διάδοχος και Μιχαήλ Ιταλικός”, *ΕΕΦΣΑΠΘ/Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991), 165-72.
- _____, “Ξεχασμένες μαρτυρίες τραγικών και κωμικών αποσπασμάτων” εις: Σ. ΤΣΙΤΣΙΡΙΔΗΣ (εκδ.), *ΠΑΡΑΧΟΡΗΓΗΜΑ. Μελετήματα για το αρχαίο θέατρο προς τιμήν του Καθηγητή Γρηγόρη Μ. Σηφάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2010, σσ. 167-196.
- ΧΡΟΝΗΣ Ν.Δ., *Τὸ πρόβλημα τῶν Κατηγοριῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 30], Αθήνα, 1975.
- CHRYSOCHOOU STELLA, *The Cartographical Tradition of Ptolemy’s Geographike Hyphegesis in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th-16th Century)*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Univ. of London (Royal Holloway), 2010.
- ΧΡΥΣΟΣ ΕΥ. (εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992.
- CICCOLELLA FEDERICA, *Donati Graeci. Learning Greek in the Renaissance*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, vol. 32], Brill, Leiden-Boston, 2008.
- CICHOCKA HELENA, “Progymnasma as a literary form”, *SIFC*, 3 Serie, 10 (1992), 991-999.
- ČIČUROV I., “Novye rukopisnye svedenija o vizantijskom obrazovanii (= Νέες χειρόγραφες μαρτυρίες για την βυζαντινή εκπαίδευση)”, *VV* 31 (1971), 238-42.
- CINGANO E., “The Hesiodic Corpus”, εις: F. MONTANARI *et al.* (eds.), *Brill’s Companion to Hesiod*, Brill, Leiden – Boston, 2009.
- CLASSEN P., *Burgundio von Pisa. Richter – Gesandter – Übersetzer*, [Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philosoph.-historische Klasse, 4. Abhandlung], Heidelberg, 1974.
- CLUCAS L., *The Trial of John Italos and the crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, [Miscellanea Byz. Monacensia, 26], München, 1981.

- COLONNA A., “I ‘Prolegomeni’ ad Esiodo e la ‘Vita esiodea’ di Giovanni Tzetzes”, *Bollett. del Comitato per la preparazione dell’ Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini della Accademia Nazionale dei Lincei* NS. 2 (1953), 27-39.
- _____, “Il commento di Giovanni Tzetzes agli Halieutica di Oppiano”, εις: *Lanx satura N. Terzaghi oblata* [Univ. di Genoa, Fac. di lett., Pubblicazioni dell’ Ist. di Filol. Class. e medioevale 16], Genoa, 1963, σσ. 101-104.
- CONCASTY MARIE-LOUISE, “Un manuscrit scolaire (?) de mathématiques”, *Scriptorium* 31 (1967), 284-88.
- CONCETTA CACCAMO MARIA, “Il Commentario ai Profeti minori di Teofilatto di Achrida”, στο : *Byzantina Mediolanensia. Atti di V Congresso Nazionale di Studi Bizantini. Milano, 19-22 ottobre 1994*, a cura di F. CONCA, Soveria Manelli, Messina, 1996, σσ. 71-77.
- CONLEY TH. M., “Grammar and Rhetoric in Euthymius Zigabenus’ Commentary on Psalms 1-50”, *ICS* 12 (1987), 265-75.
- _____, “Notes on the Byzantine Reception of the Peripatetic Tradition in Rhetoric”, εις: W. W. FORTENBAUGH – D. MIRHADY (eds.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*, New Brunswick, 1994, σσ. 217-42.
- _____, “Byzantine criticism and the uses of literature”, εις: A. MINNIS – I. JOHNSON (eds.), *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. 2: *The Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, 2005, pp. 669-692.
- CONSTANTELOS D. A., “The Greek Classical Heritage in Greek Hagiography”, εις: J. S. LANGDON *et al.* (eds.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, Vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 91-116.
- CONSTANTINIDES C. N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia, 1982.
- _____, “George of Cyprus as a Teacher”, εις: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ – Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ (εκδ.) *Πρακτικά του Β’ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β’: *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, Λευκωσία, 1986, σσ. 431-39.
- _____, “Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts”, εις: A. A. M. BRYER – G. C. GEORGHALLIDES (eds.) *‘The Sweet Land of Cyprus’. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1 Papers 991*, The Univ. of Birmingham, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies/Cyprus Research Centre, Nicosia, 1993, σσ. 319-380.
- _____, *Η Συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Πανηγυρικός λόγος στην έορτή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, 30 Ἰανουαρίου 1995* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Πανηγυρικοί Λόγοι, αρ. 48], Ιωάννινα, 1995.
- _____, “Ἡ Τυπικὴ Διαθήκη τῆς Ἐγκλείστρας τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου. Μιὰ ἱστορικὴ ἀνάγνωση”, *Επετηρὶς Κέντρου Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου* 4 (1999), 357-382.
- _____, *Ἡ Παιδεία στὸ Βυζάντιο*, [Παν. Ιωαννίνων, Φιλοσοφ. Σχολή, Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν/ Σειρά Μεταπτυχιακῶν Σεμιναρίων, 1], Ιωάννινα, 2000.

- _____, “Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον”, εἰς: Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (εκδ.), *Διαλέξεις Ι (Χειμῶνας 1996 – Ἀνοιξη 1997)*, Οἱ φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα, 2000, σσ. 57-88, 167-70 (Εἰκ. I-IV).
- _____, “Ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου (1204 - c.1340)”, εἰς: IDEM (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Ἡπειρος*, σσ. 231-256
- _____, (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Ἡπειρος, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἰωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, [Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή/Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν, Σειρά Συμποσίων, 1], Ἰωάννινα, 2001.
- _____, “Ἡ Παιδεία καὶ τὰ Γράμματα στὴ βυζαντινὴ Κύπρον”, εἰς: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (εκδ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Γ'.1: *Βυζαντινὴ Κύπρος*, Λευκωσία, 2005, σσ. 413-63.
- _____, “Τὸ «Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν» ἔργο τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου. Μία ἱστορικὴ ἀνάγνωση”, εἰς: Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ (εκδ.), *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἁγίου Νεοφύτου ὁ Ἐγκλειστος. Ἱστορία-Θεολογία-Πολιτισμὸς, 22-26 Ἀπριλίου 2009*, ἐκδ. Ἱερᾶς Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἁγίου Νεοφύτου, Πάφος, 2010, σσ. 527-554.
- _____, “Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου τοῦ Πλάτωνος, τοῦ βυζαντινοῦ λογίου Ἀρέθα Οξφόρδης, *Clarke 39*”, ομιλία στο Συνέδριο: *Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαιότητος στο Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους, (Σπάρτη 3 – 5 Νοεμβρίου 2012)*, ὑπὸ ἐκδοσὴ στα πρακτικὰ τοῦ τόμου.
- CORALES PÉREZ YOLANDA, *Die Überlieferungsgeschichte des pseudo-hesiodischen Scutum Herculis*, Hamburg, 1994.
- CORCELLA A., “Una testimonianza sulle *Προλαλαίαι* di Procopio e Coricio di Gaza nel *Περὶ Λογογραφίας*”, *Segno e Testo* 8 (2010), 247-64.
- CORMACK R. – HAWKINS E.J.W., “The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: the rooms above the Southwest vestibule and Ramp”, *DOP* 31 (1977), 175-251.
- COSTANZA S., “Libri, cultori e pratica della mantica. Per un bilancio della circolazione di idee e testi della divinazione in età comnena e paleologa”, εἰς: A. RIGO (ed.), *Vie per Bisanzio. VIII Congresso Nazionale dell'Associazione Italiana di Studi Bizantini. Venezia, 25-28 novembre 2009*, [Due punti, 25], Bari, 2013, σσ. 771-784.
- COTSONIS J., “The Contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of Saints (Sixth-Twelfth Century)”, *Byz* 75 (2005), 383-497.
- CRESCI LIA RAFFAELLA, “*Exempla* storici greci negli encomi e nella storiografia bizantini del XII secolo”, *Rhetorica*, 22.2 (2004), 115-45.
- CREVANS NITA, “The Editor's Toolbox: Strategies for Selection and Presentation in the Milan Epigram Papyrus”, εἰς: KATHRYN GUTZWILLER (ed.), *The New Posidippus. A Hellenistic Poetry Book*, Oxford Univ. Press, 2005, σσ. 81-96.
- CRIBIORE RAFFAELLA, *Writing, teachers & students in Graeco-Roman Egypt*, [American Studies in Papyrology, 36], Atlanta, 1996.
- _____, “The Grammarian's Choice: The Popularity of Euripides *Phoenissae* in Hellenistic and Roman Education”, εἰς: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001, σσ. 241-59.
- _____, “Libanius's Letters of Evaluation of Students”, εἰς: W. HÖRANDNER – M. GRÜNBART (eds.), *L'Épistolographie et la poésie épigrammatique. Actes de la 16e Table ronde du XXe*

- Congrès international d'Études byzantines*, [Dossiers Byzantins, 4], Centre d'études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, Paris, 2003, σσ. 11-20.
- _____, "Higher Education in early Byzantine Egypt: Rhetoric, Latin and the Law", εις: R. BAGNALL (ed.), *Egypt in Byzantine World, 300-700*, Cambridge Univ. Press, 2007, σσ. 47-66.
- _____, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton Univ. Press, 2007.
- _____, "Education in the Papyri", εις: R. BAGNALL (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford Univ. Press, 2009, σσ. 320-37.
- _____, "The Use of Books in Late Antique Higher Education", εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall' Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 Maggio 2008*, vol. I, [Edizioni Università di Cassino, Collana Scientifica, 26], Cassino, 2010, σσ. 153-68.
- CRISCUOLO U., "Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: Sul problema della cosiddetta Accademia Patriarcale", *SicGymn* N.S. 28 (1975), 373-90.
- CROSTINI BARBARA, "The Emperor Basil II's Cultural Life", *Byz* 66 (1996), 55-80.
- CULLHED E., "The Autograph Manuscripts Containing Eustathius' Commentary on the *Odyssey*", *Mnemosyne* 65 (2012) 445-461.
- CUMONT F., *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York – London, 1912.
- CUOMO SERAFINA, *Pappus of Alexandria and the Mathematics of Late Antiquity*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge Univ. Press, 2000.
- DAHLÉN G., *Zu Johannes Tzetzes' Exegesis der Hesiodischen Erga*, Diss. Upsalla, 1933.
- DAIN A., "Metrologie byzantin. Calcul de la superficie des terres", εις: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'Histoire et d'Archéologie Byzantines*, [Archives de l'Orient Chrétien, 1], Bucarest, 1948, σσ. 56-63.
- DAITZ S. G., *The Jerusalem Palimpsest of Euripides. A Facsimile*, De Gruyter, Berlin, 1970.
- D'AIUTO F., "Un'attività di famiglia? un copista 'Discendente del calligrafo Efrem'", *RSBN* 48 (2011), 71-91.
- DAKARIS S., CHRISTIDIS A.-PH. & VOKOTOPOULOU JULIA, "Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes d'Épire du Nord", εις: P. CABANES (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Paris, 1993, σσ. 55-60.
- D'ALFONSO FRANCESCA, *Euripide in Giovanni Malala*, [Hellenica, Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica, 19], Alessandria, 2006.
- DARK K. – HARRIS A., "The Orphanage of Byzantine Constantinople: An Archaeological Identification", *BSI* 66 (2008), 189-201.
- DARK K. – ÖZGÜMÜŞ F., "New Evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istanbul", *OJA* 21/4 (2002), 393-413.
- DARROUZÈS J., "Les catalogues récents de manuscrits grecs", *REB* 7 (1949), 56-68.
- _____, "Notes de littérature et de critique, I. Nicéas d'Héraclée ó τοῦ Σεργῶν II. Constantine Stilbès et Cyrille, métropolitte de Cyzique", *REB* 18 (1960), 179-87. [=IDEM, *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London, 1972, αρ. VI]
- _____, "Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès", *REB* 23 (1965), 148-67.
- _____, *Recherches sur les ΟΦΘΙΚΙΑ de l'église byzantine* [Archives de l'Orient chrétien 10], Paris, 1970.

- DAVIES M., “Tzetzes and Stesichoros”, *ZPE* 45 (1982), 267-69.
- DAWE R. D., *The collation and investigation of MSS of Aeschylus*, Cambridge Univ. Press, 1964.
- _____, *Studies on the Text of Sophocles*, vol. I: *The Manuscripts and the Text*· vols. II-III: *The collations*, Brill, Leiden, 1973.
- DE FALCO V., “L’aritmologia pitagorica nei Commenti ad Esiodo”, *Riv. Indo-Graeco-Italica* 7/3-4 (1923), 25-53.
- DE MARCO V., “Sulla tradizione manoscritta degli scolii sofoclei”, *SIFCN.S.* 13 (1936), 3-44.
- DE VICO G., “Noterelle su Tzetzes”, *GIF* 10 (1957), 221-24.
- DECORPS-FOULQUIER MICHELINE, “La tradition manuscrite du texte grec des Coniques d’Apollonios de Pergé (Livres I-IV)”, *RHT* 31 (2001), 61-116.
- DEGNI PAOLA, “ ‘In margine’ a Gioannicio: nuove osservazioni e un nuovo codice (Laur. San Marco 695)”, εις: M. D’AGOSTINO – PAOLA DEGNI (eds.), *Alethes Philia. Studi in onore di Giancarlo Prato*, [Collectanea, 23], Centro italiano di studi sull’ alto medioevo, Spoleto, 2010, σσ. 321-339.
- DEISSMANN S., *Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*, Berlin – Leipzig, 1933.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. αρχιμ., *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία, 1872 [ανατύπ., Αθήνα, 1968].
- DEMETRACOPOULOS F. A., “The Exegeses of the Canons in the Twelfth Century as School Texts”, *Δίπτυχα* 1 (1979), 143-58.
- DESCHAUER S., “About Numismatics and Some Problems of Algebra from a Byzantine Manuscript of 1436 (Cod. Vind. phil. gr. 65)”, *RN* 167 (2011) [Hommage à Pierre Bastien], 185-200.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. Ε., *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 28], Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1979.
- DEVLIN K., *The Man of Numbers. Fibonacci’s Arithmetic Revolution*, New York, 2011.
- DI BENEDETTO V., *La tradizione manoscritta euripidea*, Padova, 1965.
- DICKEY ELEANOR, *Greek Forms of Address from Herodotus to Lucian*, Oxford University Press, 1996.
- _____, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, [American Philological Association/Classical Resources Series], Oxford University Press, 2007.
- DIJKSTERHUIS E. J., *Archimedes*, Princeton Univ. Press, 1938.
- DILLER A., “The Text History of the Bibliotheca of Pseudo-Apollodorus”, *TAPhA* 66 (1935), 296-313.
- _____, “The Tradition of Stephanus Byzantius”, *TAPhA* 69 (1938) 333-348.
- _____, “Byzantine Quadrivium”, *Isis* 36 (1945-46), 132.
- _____, “Nonnus Dionysiaca in Genesius *Regna*”, *CPh* 46 (1950) 176-177 [ανατύπ. εις: IDEM, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Amsterdam, 1983, αρ. 26, σσ. 275-76 (με διπλή σελιδαρίθμηση, την πρωτότυπη κάθε άρθρου και νέα, ενιαία και συνεχόμενη σε όλον τον τόμο)]
- _____, “A Lost Manuscript of Nonnus’ *Dionysiaca*”, *CPh* 48 (1953), 177 [ανατύπ. εις: IDEM, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Amsterdam, 1983, αρ. 27, σ. 277 (με διπλή σελιδαρίθμηση, την πρωτότυπη κάθε άρθρου και νέα, ενιαία και συνεχόμενη σε όλον τον τόμο)]
- _____, “Pausanias in the Middle Ages”, *TAPhA* 87 (1956), 84-97.

- _____, “The age of some early greek classical manuscripts”, εις: J. HELLER (ed.), *SERTA TURYNIANA. Studies in Greek Literature and Palaeography in honor of Alexander Turyn*, Univ. of Illinois Press, 1974, σσ. 514-24.
- DÖLGER F., *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des X. und XI. Jahrhunderts*, [Byzantinisches Archiv, 9], Teubner, Leipzig – Berlin, 1927.
- _____, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 2. Teil: Regesten von 1025 bis 1204. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von P. WIRTH*, München, 1995.
- DORANDI T., *Laertiana: Capitoli sulla tradizione manoscritta e sulla storia del testo delle Vite dei filosofi di Diogene Laerzio*, [Beiträge zur Altertumskunde, 274], De Gruyter, Berlin-New York, 2009.
- ΔΟΣΙΘΕΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων διηρημένη ἐν δώδεκα βιβλίοις ...*, 1723 [ανατύπ. εκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη, 1983].
- DOUGLAS A. E., “Cicero, Quintilian, and the canon of ten Attic orators”, *Mnemosyne* N.S. 9 (1956), 30-40.
- DOWNEY G., “The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople”, *DOP* 9 (1956), 301-305.
- DRÄSEKE J., “Zu Niketas Akominatos”, *BZ* 20 (1911), 101-105.
- DREYER J. L. E., *A History of Astronomy from Thales to Kepler*, Dover Publ. – Cambridge University Press, 1953².
- DUNEAU J. F., *Les Écoles dans les provinces de l'empire Byzantin jusqu'à la conquete Arabe*, Thèse presentee pour le doctorat ès lettres d'Etat, Université de Paris-I, 1971.
- DVORNIK FR., “Photius et la réorganisation de l'academie patriarcale”, *AB* 68 (1950), [Mélanges Paul Peeters, II], 108-25.
- DYCK A. R., “Notes on the *Epimerismoï* Attributed to Herodian”, *Hermes* 109/2 (1981), 225-235.
- _____, “Did Eustathius Compose a Commentary on Oppian's *Halieutica*?”, *CPh* 77 (1982), 153-54.
- _____, “Iliad and Alexiad: Anna Comnena's Homeric Reminiscences”, *GRBS* 27 (1986), 113-20.
- _____, “The Glossographoi”, *HSPH* 91 (1987), 119-160.
- ΕASTERLING PATRICIA E. – KNOX B. M. W., *Ἱστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ελλην. μτφρ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ *et al.*, Αθήνα, 2005⁷.
- _____, “A taste for the classics”, εις: T. P. WISEMAN (ed.) *Classics in progress*, Oxford, 2002, σσ. 21-37.
- _____, “Sophocles and the Byzantine Student”, εις: CH. DENDRINOS *et al.* (eds.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Litterature of Byzantium and the Latin East in Honour of JULIAN CHRYSOSTOMIDES*, Ashgate, 2003, σσ. 319-334.
- _____, “Looking for Omphale”, εις: VICTORIA JENNINGS – A. KATSAROS (eds.), *The World of Ion of Chios*, [Mnemosyne, Monographs on Classical Greek and Roman Language and Literature, 288], Brill, Leiden-Boston, 2007, σσ. 282-92.
- EASTWOOD B. – MARTIN JR. H., “Michael Italicus and heliocentrism”, *GRBS* 27 (1986), 223-30.
- EBBESSEN S., *Commentators and Commentaries in Aristotle's Sophistici Elenchi*, I, Leiden, 1981.
- EIDENEIER H., “Tou Ptochoprodromou”, εις: M. HINTERBERGER – ELISABETH SCHIFFER (eds.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur. Gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv 20], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 56-76.
- EINARSON B., “On certain mathematical terms in Aristotle's logic”, *AJPh* 57 (1936), 33-54, 151-72.

- ΕΛΕΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Ἡ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ Βιβλιογραφικὸν Ἔργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, Αθήνα, 1967.
- ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ–ΝΟΤΑΡΑ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ, “Ὅποῖον ἔστι μέρος τῆς ἀστρολογίας κακιζόμενόν τε καὶ ἀποτρόπαιον (Ἀστρολογία – Ἀστρονομία καὶ οἱ σχετικές ἀντιλήψεις κατὰ τον ΙΒ΄ αἰώνα)”, εἰς: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (ed.), *Byzantium in the 12th Century: Canon Law, State and Society*, [Δίπτυχα – Παράφυλλα, 3], Αθήνα, 1991, σσ. 447-63.
- _____, “Οἱ γραφεῖς χειρογράφων στη βυζαντινὴ κοινωνία”, εἰς: Θ. ΚΟΡΡΕΣ *et al.*, *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὴν ομότιμη καθηγήτρια Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 173-187.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΤΡ., *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τόμ. Α΄-Β΄, ἐν Ἀθήναις, 1936.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ CH., *Aristotle's Categories and Porphyry*, [Philosophia Antiqua, 48], Brill, Leiden-New York-Köln, 1996².
- EVANS J., βιβλιοκρισία τοῦ “AL. JONES, *An Eleventh-Century Manual...*”, *Journal for the History of Astronomy* 20.3 (1989), 217-19.
- FERRARID’OCCHIEPPO K., “Zur Identifizierung der Sonnenfinsternis während der Petschenegenkriegen Alexios’ I. Komnenos (1084)”, *JÖB* 23 (1974), 179-84.
- FINGLASS P., “Laurentianus 31.10 and the text of Sophocles”, *CQ* 58.2 (2008), 441–451.
- FISHER ELIZABETH H., “The Anonymous Commentary on *Nicomachean Ethics VII*: Language, Style, and Implications”, εἰς: CH. BARBER – D. JENKINS (eds.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Bd. 101], Brill, Leiden, 2009.
- FELBER H., *Quellen der Ilias-Exegesis des Johannes Tzetzes*, διδ. διατριβή, Zürich, 1925.
- FERNÁNDEZ-GALIANO E., *Posidipo de Pela*, Madrid, 1987.
- FERRIN SUTTON DANA, “Evidence for Lost Dramatic Hypotheses”, *GRBS* 29 (1988), 87-92.
- FESTA N., “Note preliminari su Longibardos”, *BZ* 16 (1907), 431-53.
- ΦΛΩΡΟΣ Κ., *Ἡ ἑλληνικὴ παράδοση στὶς μουσικὲς γραφές τοῦ μεσαίωνα. Εἰσαγωγή στὴ νευματικὴ ἐπιστήμη*, ἑλλην. μτφρ. – ἐπιμ. Κ. ΚΑΚΑΒΕΛΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη, 1998.
- FOLLIERI ENRICA, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, vol. I (A-Z), Città del Vaticano, 1960.
- _____, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, vol. V, pars prior (Φ-ω), [Studie e Testi, 215], Città del Vaticano, 1966.
- _____, “La poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica”, *ZRV* 8/2 (1964) [= *Melanges Georges Ostrogorsky*, II], 133-48.
- _____, “Ἀντίστοιχα”, *Δίπτυχα* 4 (1986/87), [= *Ἰδιὴ ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò*], 217-28.
- FOWLER R., “Two More New Verses of Hipponax (and a Spurious of Philoxenus) ?”, *JCS* 15 (1990), 1-22.
- FRANCI RAFFAELLA, “Mathematics in the Manuscript of Michael of Rhodes”, εἰς: PAMELA O. LONG, D. MCGEE & A. M. STAHL (eds.), *The Book of Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, Vol. 3: *Studies*, The MIT Press, Cambridge Mass. – London, 2009, σσ. 115-146.
- FRANKLIN S., “Who was the Uncle of Theodore Prodromos ?”, *BSI* 45 (1984), 40-45.
- FRANKOPAN P., “The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth-Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*”, εἰς: CH. BARBER – D. JENKINS (eds.), *Medieval Greek Commentaries*

- on the Nicomachean Ethics*, [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Bd. 101], Brill, Leiden, 2009.
- FRIED M. N., *Edmond Halley's Reconstruction of the Lost Book of Apollonius's Conics. Translation & Commentary*, Springer, 2011.
- FUCHS F., *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv, 8], Stuttgart, 1926 [ανατύπ. Amsterdam, 1964].
- GALLAVOTTI C., “Novi Laurentiani codicis analecta”, *SBN* 4 (1935), 203-36.
- _____, “Nota sulla schedographia di Moscopulo e suoi precedenti fino a Teodoro Prodromo”, *Bolletino dei Classici [dell'] Accademia Nazionale dei Lincei*, N.S. III, 4 (1983), 3-35.
- _____, “Pap. Hamb. 201 e quæstioni varie della tradizione Teocritea”, *Bolletino dei Classici [dell'] Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. III, 7 (1986), 3-36.
- ΓΑΛΩΝΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2008.
- GAMILLSCHEG E., “Griechische Kopisten medizinischer Handschriften (mit zwei Abbildungen)”, *Medicina nei Secoli* 11/3 (1999), 477-86.
- GARLAND LYNDA – RAPP ST., “Mary of ‘Alania’: Woman and Empress Between Two Worlds”, εις: LYNDA GARLAND (ed.), *Byzantine Women: Varieties of Experience*, London, 2006, σσ. 91-123.
- GARLAND LYNDA, “Basil II as Humorist”, *Byz* 69 (1999), 321-43.
- GARZYA A., “Literarische und rhetorische Polemiken der Komnenenzeit”, *BSI* 34 (1973), 1-14 [= IDEM, *Storia*, αρ. VII].
- _____, “Intorno al *Prologo* di Niceforo Basilace”, *JÖB* 18 (1969), 57-71 [= IDEM, *Storia*, αρ. XII].
- _____, *Storia e interpretazione di testi bizantini: saggi e ricerche*, Variorum Reprints, London, 1974.
- GASTGEBER CHR., “Das unexpedierte (zweite) Schreiben des Patriarchen Ioannes X. Kamateros von Konstantinopel an Papst Innozenz III.” εις: CHR. GASTGEBER – O. KRESTEN (eds.), *Sylloge Diplomatico-Palaeographica I. Studien zu byzantinischen Diplomatiek und Paläographie*, [Denkschriften der phil.-hist. Klasse, 392/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 19], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010, σσ. 135-161.
- _____, “Patriarch Manuel Sarantenos von Konstantinopel und die handschriftliche Namensverwirrung” εις: GASTGEBER – KRESTEN (eds.), *Sylloge Diplomatico-Palaeographica I.*, σσ. 163-178.
- GAUL N., *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 10], Wiesbaden, 2011.
- GAUTIER P., “L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques”, *REB* 21 (1963), 159-78.
- _____, “La curieuse ascendance de Jean Tzetzes”, *REB* 28 (1970), 207-20.
- _____, “Precisions historiques sur le monastere de Ta Narsou”, *REB* 34 (1976), 101-110.
- GEANAKOPOLOS D. J., “A Byzantine Looks at the Renaissance”, *GRBS* 1 (1958), 157-62.
- ΓΕΔΕΩΝ Μ. Ι., *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, Κωνσταντινούπολη, 1890 [Β' έκδ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὑφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1996, ανατύπ. 2003].

- GEORGE DEMETRA, “Manuel I Komnenos and Michael Glycas: A Twelfth-Century Defence and Refutation of Astrology”, *Culture and Cosmos* 5/1 (2001), 3-49.
- ΓΙΑΠΕΝΗΣ Η., *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12], Αθήνα, 2008.
- GIBSON G. A., “Learning greek history in the ancient classroom: The evidence of the treatises on progymnasmata”, *CP* 99 (2004), 103-129.
- _____, “The anonymous progymnasmata in John Doxapatres’ *Homiliae in Aphthonium*”, *BZ* 102.1 (2009), 83-94.
- _____, “Two technical terms in Greek progymnasmata treatises”, *RhM* 152.2 (2009), 141-49.
- GIBSON SOPHIE, *Aristoxenus of Tarentum and The Birth of Musicology*, Routledge, New York – London, 2005.
- GIGANTE M., *Philodemus in Italy. The Books from Herculaneum*, transl. by DIRK OBBINK, Ann Arbor, The Univ. of Michigan Press, 1995.
- GIGNAC F. T., *A Grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods*, Vol. II: *Morphology*, Milano, 1981.
- ΓΚΕΝΑΚΟΥ-ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ ΑΦΡΟΔΙΤΗ, “Επιμερισμοί κατά στοιχείον γραφικά: Παρατηρήσεις στη δομή και στον τρόπο σύνθεσής τους”, *Βυζαντινά* 28 (2008), [Αφιέρωμα στη μνήμη του Γεωργίου Λάββα], 21-50.
- _____, “Επιμερισμοί κατά Στοιχείον Γραφικά και Ιαμβικοί Κανόνες Χριστουγέννων, Φώτων και Πεντηκοστής”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009), 83-97.
- GOLDSTEIN B. R., “A Note on the Metonic cycle”, *Isis* 57 (1966), 115-16 [ανατύπ. εις: IDEM, *Theory and Observation in Ancient and Medieval Astronomy*, Variorum Reprints, London, 1975, αρ. III].
- GREGO CLAUDIA, “Late Antique Portraits: Reading Choricus of Gaza’s Encomiastic Orations (I - VIII F.-R.)”, *WS* 124 (2011), 95-116.
- GREGORY JUSTINA, “Euripidean tragedy”, εις: JUSTINA GREGORY (ed.), *A Companion to Greek Tragedy*, [Blackwell Companions to the Ancient World], Blackwell, 2005.
- GRENDLER MARCELLA, “A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)”, *Renaissance Quarterly* 33.3 (1980), 386-416.
- GRIFFITH M., *The authenticity of ‘Prometheus Bound’*, Cambridge Univ. Press, 1977.
- GRIGORYEVNA BASHMAKOVA ISABELLA, *Diophantus and diophantine equations*, [Dolciani Mathematical Expositions, Nr. 20], The Mathematical Association of America, Washington D.C., 1997.
- GRIMM R., “The Autobiography of Leonardo Pisano”, *The Fibonacci Quarterly* 11 (1973), 99-104.
- GROSSART P., “Zum Inhalt der *Hektoros lytra* des Dionysios I. (TGrF 1,76 F 2A)”, *RhM* 148 (2005), 225-41.
- GRUMEL V., *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. II et III : Les registes de 715 à 1206*, Paris, 1947, [deuxième édition revue et corrigée par JEAN DARROUZÈS, Paris, 1989].
- GRÜNBART M., “Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes”, *JÖB* 46 (1996), 175-225.
- _____, “Ein übersehenes Textfragment der Chiliaden des Johannes Tzetzes (Vat. Gr. 1408 [Va])”, *JÖB* 49 (1999), 95-100.
- _____, *Epistularum Byzantinarum Initia*, Hildesheim-Zürich-N. Y., 2001

- _____, *Formen der Anrede im byzantinischer Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert*, [Wiener Byzantinische Studien, XXV], Wien, 2005.
- _____, “‘Tis love that has warm’d us. Reconstructing networks in 12th century Byzantium”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 83 (2005), 301-13.
- _____, “Byzantinische Briefkultur”, *Acta antiqua* 47 (2007), 117-38.
- GUICHARD L. A., “Simias’ pattern poems: the margins of the canon”, εις: M. A. HARDER *et al.* (eds.), *Beyond the Canon*, [Hellenistica Groningana], Peeters, Leuven, 2006, σσ. 83-99.
- GUILLAND R., “La destinée des emperors de Byzance”, *ΕΕΒΣ* 24 (1954), 37-66 [ανατύπ. εις: IDEM, *Études Byzantines*, σσ. 1-32].
- _____, *Études Byzantines*, Paris, 1959.
- _____, “Maître des Requêtes”, *Byz* 35 (1965), 97-118 [= IDEM, *Titres*, αρ. XXII].
- _____, “Curopalate”, *Βυζαντινά* 2 (1970), 187-249, [ανατύπ. εις: IDEM, *Titres*, αρ. III].
- _____, *Titres et fonctions de l’Empire byzantin*, Variorum Reprints, London, 1976.
- GÜNTHER H.-CH., *The Manuscripts and the Transmission of the Palaeologan Scholia on the Euripidean Triad*, [Hermes Einzelschriften, 68], Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1995.
- GUTZWILLER KATHRYN (ed.), *The New Posidippus. A Hellenistic Poetry Book*, Oxford University Press, 2005.
- HAGEL ST., *Ancient Greek Music. A New Technical History*, Cambridge University Press, 2009.
- HAKKARAINEN M., “Der Rhetor Johannes Kamateros”, *BZ* 89 (1996), 377-78.
- HANDSCHIN J., *Das Zeremonienwerk Kaiser Konstantins und die singbare Dichtung*, Basel, 1942.
- HARDER CHR., *De Ioannis Tzetzae Historiarum fontibus quaestiones selectae*, Diss., Kiliae, 1886.
- _____, “Johannes Tzetzes’ Kommentar zu Porphyrius *περί πέντε φωνῶν*”, *BZ* 4 (1895), 314-18.
- HARLFINGER D. – REINSCH D. R., “Die Aristotelica des Parisinus gr. 1741”, *Philologus* 114 (1970), 28-50.
- HART G., “De Tzetzarum nomine, vitis, scriptis”, *Jahrbücher für Classische Philologie, Supplementband* 12 (1881), 1-76.
- HARVEY A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, ελλην. μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΜΠΟΓΛΗ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997.
- HASKINS CH. H., *Studies in the history of mediaeval science*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1924.
- _____, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1927.
- HASLAM M., “Οι Ομηρικοί πάπυροι και η παράδοση του κειμένου”, εις: I. MORRIS – B. POWELL (eds.), *A New Companion to Homer*, σσ. 69-126.
- HEATH TH., “On an allusion in Aristotle to a construction for parallels”, *Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik* 9 (1899), 155-60.
- _____, *Diophantus of Alexandria: a study in the history of Greek algebra*, New York, 1910².
- _____, *A History of Greek Mathematics*, vol. II: *From Aristarchus to Diophantus*, Oxford at the Clarendon Press, 1921.
- HEATH M., “Theon and the history of the progymnasmata”, *GRBS* 43 (2002/3), 129-160.
- HEIBERG J. L., *Philologische Studien zu griechischen Mathematikern*, I-II, Leipzig, 1880.
- _____, “Byzantinische Analekten”, *Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik* 9 (1899), 161-74.
- _____, “Paralipomena zu Euclid”, *Hermes* 38 (1903), 46-74, 161-201, 321-356,

- _____, *Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum*, [Handbuch der Altertumswissenschaft, fünfter Abteilung, erster Teil, zweiter Band], C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1925² [ανατύπ. 1960], αγγλ. μτφρ. D. C. MACGREGOR, *Mathematics and Natural Sciences in Classical Antiquity*, [Chapters in the History of Science, II], Oxford Univ. Press, 1922 (μτφρ. της 1ης έκδ.).
- HERINGTON C. J., "Homer. A Byzantine perspective", *Arion* 8 (1969), 432-434.
- _____, *The Author of the Prometheus Bound*, Univ. of Texas Press, Austin & London, 1970.
- HERNÁNDEZ DE LA FUENTE D., "Nonnus and Theodore Hyrtakenos", *GRBS* 43 (2002/3), 397-407.
- HERRIN JUDITH, "Mathematical mysteries in Byzantium: the transmission of Fermat's last theorem", *Dialogos* 6 (1999), 22-42.
- HILBERG I., "Ein Accentgesetz der byzantinischen Jambographen", *BZ* 7 (1898), 337-365.
- HINTERBERGER M., "Ο φθόνος, ανθρώπινη αδυναμία και κινητήρια δύναμη", εις: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ (εκδ.), *Το Βυζάντιο Ώριμο για Αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13], Αθήνα, 2004, σσ. 299-312.
- _____, "Envy and Nemesis in the Vita Basilii and Leo the Deacon: literary mimesis or something more?", εις: RUTH MACRIDES (ed.), *History as Literature in Byzantium*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies/Publications 15], Ashgate, Farnham, 2010, σσ. 187-203.
- _____, "Phthonos als treibende Kraft in Prodromos, Manasses und Bryennios", *MEG* 11 (2011), 83-106.
- HOBSBAWM E., "Έχει κάνει η Ιστορία πρόοδο;", εις: IDEM, *Για την Ιστορία*, ελλην. μτφρ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, Αθήνα, 1998, σσ. 91-92.
- HOCK R. F. – O'NEIL E. N., *The Chreia and Ancient Rhetoric. Classroom Exercises*, Atlanta, 2002.
- HOCK R. F., "Cynics and rhetoric", εις: S. PORTER (ed.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period, 330 B.C. – A.D. 400*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1997, σσ. 755-773.
- HOFFMANN PH., "Les manuscrits grecs dates du Mont Sinai (IXe-XIIe siecle)", *Scriptorium* 38 (1984), 347-55.
- HOGENDIJK J. P., "Arabic traces of lost works of Apollonius", *AHES* 35.3 (1986), 187-253.
- HOLMES U. T., "The Idea of a Twelfth-Century Renaissance", *Speculum* 26 (1951), 643-51.
- HOLLUM K., *Theodosian Empress. Women and Imperial Domination in Late Antiquity*, Univ. of California Press, 1989.
- HOPKINSON N., *Studies in the Dionysiaca of Nonnus*, [Supplementary vol., 17], Cambridge Univ. Press, 1994.
- HÖRANDNER W. – ANNELIESE PAUL, "Zu Ps.-Psellos Gedichte 67 (Ad monachum superbum) und 68 (Ad eundem)", *Medioevo greco* 11 (2011), 107-37.
- HÖRANDNER W., "Bemerkungen zu den Chiliaden des Johannes Tzetzes", *Byz* 39 (1969), 108-20.
- _____, "Zu den Progymnasmata des Nikephoros Basilakes. Bemerkungen zu kritischen Neuedition", *JÖB* 36 (1986), 73-88.
- _____, "Visuelle Poesie in Byzanz. Versuch einer Bestandsaufnahme", *JÖB* 40 (1990), 1-42.
- _____, "Der Aristoteles-Kommentator Stephanos in seiner Zeit", εις: K. BELKE – E. KISLINGER – A. KÜLZER – MARIA A. STASSINOPOULOU (eds.), *BYZANTINA MEDITERRANEA. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Böhlau Verlag, Wien, 2007, σσ. 257-67.

- HORROCKS G., *Greek. A History of the Language and Its Speakers*, Wiley-Blackwell, 2010².
- HØYRUP J., “CH. BURNETT, *Numerals and arithmetics in the Middle Ages*, [Variorum Collected Studies Series, 967], Ashgate, Farnham, 2010”, *Aestimatio* 9 (2012), 103-118.
- HUFFMAN C.A., *Archytas of Tarentum. Pythagorean, Philosopher, and Mathematician King*, Cambridge Univ. Press, 2005.
- HUNGER H., *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinische Kultur*, Verlag Styria, Wien-Graz-Köln, 1965.
- _____, “On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature”, *DOP* 23/24 (1969/70), 17-38 [= IDEM, *Byzantinische Grundlagenforschung, Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, London, 19, αρ. XV· ανατύπ. και εις: G. NAGY (ed.), *Greek Literature in the Byzantine Period*, (Greek Literature, vol. 9), New York, 2001, αρ. 4].
- _____, *Schreiben und Lesen in Byzanz*, München, 1989.
- _____, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Ηλόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ελλην. μτφρ. Α. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ, κ.ά, ΜΙΕΤ, τόμ. Β', 2η έκδοση, Αθήνα, 1997.
- HURLBUT S. A., “A Forerunner of Alexander de Villa-Dei”, *Speculum* 8/2 (1933), 258-263.
- HUSMANN H., “Chromatik und Enharmonik in der byzantinischen Musik”, *Byz* 51 (1981), 179-88.
- HUXLEY G., *Anthemius of Tralles. A Study in Later Greek Geometry*, [Greek, Roman, and Byzantine Monographs, 1], Cambridge Mass., 1959.
- ΙΑΚΩΒ Δ. Ι., “Στο περιθώριο ελληνικών κειμένων, Α'”, *Ελληνικά* 30 (1977-78), 383-91.
- _____, “Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη”, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984), 145-89.
- _____, “Συμπληρωματικά για την «Εξήγηση» του Τζέτζη”, *Ελληνικά* 35 (1984), 169-70.
- _____, “Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη, Β'”, *Ελληνικά* 36 (1985), 27-77.
- _____, “Στο περιθώριο ελληνικών κειμένων, Γ'”, *Ελληνικά* 37 (1986), 133-41.
- IERACI BIO ANNA MARIA, “Astrologia e medicina nella polemica fra Manuele I Comneno e Michele Glikas”, *Sileno* 25 (1999), 79-96.
- _____, “Michele Glikas, «Sul contrasto fra astronomia e astrologia» (epist. 39 Eustr.)”, εις: TIZZIANA CREAZZO – G. STRANO (eds.), *Atti del VI Congresso Nazionale dell'Associazione Italiana di Studi Bizantini*, Catania/Messina, 2-5 ottobre, 2000 [= *Siculorum Gymnasium* N.S. 57 (2004)], σσ. 429-48.
- IERODIAKONOU KATERINA, “Psellos' Paraphrasis on Aristotle's *De Interpretatione*”, εις: KATERINA IERODIAKONOU (ed.), *Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources*, Oxford Univ. Press, 2002, σσ. 157-81.
- IGLESIAS-ZOIDO J. C., “Thucydides in the School Rhetoric of the Imperial Period”, *GRBS* 52 (2012), 393-420.
- IRIGOIN J., *Histoire du Text du Pindare*, [Études et Commentaires, XIII], Paris, 1952.
- _____, *Les scholies métriques de Pindare*, Paris, 1958.
- _____, “Sur un distique de Callimaque (Fr. 496 + 533 Pfeiffer)”, *REG* 73 (1960), 439-47.
- _____, *Παράδοση και κριτική τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων*, ελλην. μτφρ. ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΠΑΓΩΝΑΡΗ-ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Αθήνα, 2007.

- JACOBY D., “The Greeks of Constantinople under Latin rule, 1204-1261”, εις: TH. F. MADDEN (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25-29 August, 2004*, Ashgate, Aldershot, 2008, σσ. 53-73.
- JAEGER MARY, *Archimedes and the Roman Imagination*, Univ. of Michigan Press, 2008.
- JAL P., “Archimède et les miroirs ardents: quelques remarques”, *REL* 85 (1975), 39-45.
- JANKO R., *Aristotle on Comedy. Towards a reconstruction of Poetics II*, Univ. of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1984.
- JARRY C., “Sur une recension du *traité de l’astrolabe* de Jean Philopone a l’époque des Paléologues”, *RHT* N.S., 4 (2009), 31-78.
- JEFFREYS ELIZABETH, “Constantine Hermoniakos and Byzantine Education”, *Δωδώνη* 4 (1975), 81-109 [ανατύπ. εις: ELIZABETH M. – M. J. JEFFREYS, *Popular Literature in Late Byzantium*, Variorum Reprints, London, 1983, αρ. IX].
- JEFFREYS M., “The Comnenian Prokypsis”, *Parergon* N.S. 5 (1987), 38-53.
- JEFFREYS ELIZABETH & MICHAEL, “Who was the Sebastokratorissa Eirene?”, *Byz* 64 (1994), 40-68.
- JONES AL., “Ptolemy’s First Commentator”, *T.A.Ph.S.* 80.7 (1990), 1-60.
- _____, “William of Moerbeke, the Papal Greek Manuscripts and the *Collection* of Pappus of Alexandria in Vat. gr. 218”, *Scriptorium* 40.1 (1986), 16-31.
- _____, *An Eleventh-Century Manual of Arabo-Byzantine Astronomy*, [Corpus des Astronomes Byzantines, 3], Amsterdam, 1987.
- _____ (ed.), *Ptolemy in Perspective. Use and Criticism of His Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, [Archimedes. New Studies in the History of Science and Technology, 23], Springer, New York, 2010.
- JOUANNO CORINNE, “Les Byzantines et la Seconde Sophistique: Étude sur Michel Psellos”, *REG* 122 (2009), 113-144.
- JUREWICZ O., *Andronikos I. Komnenos*, Amsterdam, 1970.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ ΕΛΕΝΗ Δ., “Η βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου-Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη”, *Ελληνικά* 21 (1968), 3-39.
- ΚΑΚΡΙΔΗΣ Ι. Θ., “Ποικίλα ἑλληνικά”, *Φιλολογος* 43 (1986), 4-21.
- KALDELLIS A., “The Religion of Ioannes Lydos”, *Phoenix* 57 (2003), 300-16.
- _____, “The dates of Psellos’s theological lectures and higher religious education in Constantinople”, *BSI* 63 (2005), 143-151.
- KALOGERAS N. M., *Byzantine Childhood Education and Its Social Role from the Sixth Century until the end of Iconoclasm*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Univ. of Chicago, 2000.
- ΚΑΛΟΓΕΡΙΔΟΥ ΟΥΡΑΝΙΑ Δ., *Μιχαήλ Εφεσίου εις τό Αριστοτέλους περί ζώων γενέσεως. Από την αρχαία εξηγητική παράδοση στη βυζαντινή ερμηνευτική πρακτική*, [Αριστοτελικά Μελετήματα, 2,], Θεσσαλονίκη, 2010.
- KAMBYLIS A., “Anredeformen bei Pindar”, εις: *Χάρις Κωνσταντίνω Ι. Βουρβέρη. Αφιέρωμα τῶν μαθητῶν του ἐπὶ τῇ ἐξηκονταπενταετηρίδι τοῦ βίου αὐτοῦ*, Ἀθῆναι, 1964, σσ. 95-199 [και ως αυτοτελῆς τόμος κατὰ το ἴδιο ἔτος].
- _____, “Textkritische beobachtungen zu den Briefen des Johannes Tzetzes”, *JÖB* 20 (1971), 133-48.

- ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ Κ., “Διαλεκτικά στοιχεία στον Ευστάθιο και η ποντιακή διάλεκτος” *ΑΠ* 39 (1984), 135-44.
- KARATHANASIS D. K., *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, Diss., München, 1936.
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ ΑΠ., *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ἰωάννη Μαυρόποδος*, [Δωδώνη/Παράρτημα ἀριθ. 18], Ἰωάννινα, 1982.
- _____, “Realia in Byzantine Epistolography X-XIIc”, *BZ* 77 (1984), 20-37.
- _____, “Varia Philologica”, *JÖB* 38 (1988), 257-62.
- _____, “Books and Bookmen in the 14th C. The epistolographic evidence”, *JÖB* 41 (1991), 255-76.
- _____, “The Biography of Ioannes Mauropous Again”, *Ελληνικά* 44 (1994), 51-60.
- _____, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, τόμ. Γ': (11ος-12ος αἰ.), Αθήνα, 2009.
- KAISTER R., *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Univ. of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1997².
- _____, KAISTER R. A., “Controlling reason: Declamation in rhetorical education”, εις: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman antiquity*, Leiden, 2001, σσ. 317-337.
- ΚΑΤΙČÍĆ R., “Ἄννα ἢ Κομνηνὴ καὶ ὁ Ὅμηρος”, *ΕΕΒΣ* 27 (1957), 213-23.
- _____, “Ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ τὸ ἐπικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἀλεξιάδα τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς”, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 81-86.
- _____, “Βιογραφικὰ περὶ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος”, *ΕΕΒΣ* 30 (1960/61), 364-85.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά κείμενα και Μελέται, 22], Θεσσαλονίκη, 1988.
- _____, “Προδρομικοί «θεσμοί» για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνηνεια περίοδο”, εις: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (εκδ.), *Ἡ Αυτοκρατορία σε Κρίση (:): Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, [Διεθνὴ Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 443-71.
- ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ ΓΙΑΝΝΑ, *Πρόσληψη, μετάδοση και λειτουργία των επιστημῶν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και το Quadrivium του 1008*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2004.
- _____, “The *Quadrivium* of 1008 and Pachymeres’ *Syntagma*: Comparing two byzantine *Quadrivia*”, εις: L. DEL CORSO – O. PECERE (eds.), *Libri di scuola e pratiche didattiche: Dall’Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Cassino, 7-10 maggio 2008*, [Edizioni Università Di Cassino, Collana Scientifica 26], Tomo II, Cassino, 2010.
- KATZ V., *A History of Mathematics. An Introduction*, Addison-Wesley, 1998².
- KAVRUS-HOFFMANN NADEZHDA, “Two solar eclipses and the date and localization of the Kerasous Gospels from the Morgan Library and Museum”, *Νέα Ῥώμη* 5 (2008), 193-207.
- KAZHDAN A. – CONSTABLE G., *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, D. Oaks, 1982.

- KAZHDAN A. – EPSTEIN ANN WHARTON, *Change in the Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, [The Transformation of the Classical Heritage, 7], Berkeley, 1985 [ελλην. μτφρ. Α. ΠΑΠΠΑΣ, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997.
- KAZHDAN A. – FRANKLIN S., *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and the Twelfth Centuries*, [Past & Present Publications], Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΤΖΙΩΓΑ, *Μελέτες στη Βυζαντινή Λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, Αθήνα, 2007.
- KAZHDAN A. – RONCHEY SILVIA, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo, 1997.
- KAZHDAN A., “Hagiographical notes (1-4)”, *Byz* 53 (1983), 538-558.
- _____, “Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας”, *Βυζαντικά* 3 (1983), 93-109.
- _____, “Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής: Ο συγκερασμός τῶν κοινωνικῶν ιδανικῶν στὸ Βυζάντιο”, *Δωδώνη* 15.1 (1986), 203-217.
- _____, *Authors and Texts in Byzantium*, Variorum Reprints, Ashgate, Aldershot, 1993.
- KEANEY J.J., “Moschopulea”, *BZ* 64 (1971), 303-321.
- _____, “A New Fragment of Sophocles and its Schedographic Content”, *AJPh* 122 (2001), 173-77.
- KEIZER HELENA MARIA, *Indices in Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarios ad Homeri Iliadis pertinentes a fidem codicis Laurentiani editos a Marchino van der Valk*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1995.
- KENNEDY G. A., *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton Univ. Press, 1983.
- _____, *Progymnasmata. Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, Atlanta, 2003.
- KEYSER P. – IRBIE-MASSEY GEORGIA (eds.), *Encyclopedia of ancient Natural Scientists. The Greek tradition and its many heirs*, Routledge, London – New York, 2008.
- KINDSTRAND J. F., “Gnomologium Vaticanum and Codex Clarkianus 11”, *Byz* 60 (1990), 164-82.
- KING C., “Leonardo Fibonacci”, *The Fibonacci Quarterly* 1.4 (1963), 15-19.
- ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑ, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα τῶν ηλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα, 1997.
- KIRK G. S., *The Iliad: A Commentary*, vol. I: *books 1-4*, Cambridge Univ. Press, 2001 (6η ανατύπ. της έκδ. του 1985).
- KLINE M., *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, vol. I, Oxford Univ. Press, 1972.
- KLINKE G., *Quaestiones Aeschineae Criticae*, Leipzig, 1897.
- KODER J., *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [CFHB/Series Vindobonensis, 33], Wien, 1991.
- KOECHLY A., *Manethonis apotelesmaticorum qui fenuntur libri VI, accedunt Dorothei et Annubionis fragmenta*, Teubner, Lipsiae, 1858.
- KOLBABA TIA M., “On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?”, *BMGS* 29 (2005), 39-51.
- _____, “The Orthodoxy of the Latins in the twelfth century”, εις: A. LOUTH - A. CASIDAY (eds.), *Byzantine Orthodoxies. Papers from the Thirty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Durham, 23-25 March 2002*, [SPBS, 12], Ashgate, Aldershot, 2006, σσ. 199-214.

- ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ ΑΘΗΝΑ, “Οι κατακλείδες των επιστολών ως μέσον ανίχνευσης αντιλήψεων των Βυζαντινών (10ος-12ος αιώνας)”, εις: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (εκδ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 177-220.
- ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΘΕΩΝΗ, *Περί του προβλήματος της β' ωδής*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2005.
- ΚΟΛΟΒΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ Χ., *Μιχαήλ Χωνιάτης, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών*, [Ακαδημία Αθηνών/Πονήματα, Συμβολές στην έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα, 1999.
- _____, “Die Rezeption der Platonischen Opsopoiia in der byzantinischen Literatur”, εις: Μ. HINTERBERGER – ELIZABETH SCHIFFER (hrsg.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv, 20], De Gruyter, Berlin – New York, 2007, σσ. 181-93.
- _____, “Der Mythos im *imitatio*-Konzept des Michael Psellos”, εις: Α. RHOBY – ELIZABETH SCHIFFER (hrsg.), *Imitatio, Aemulatio, Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.-25. Oktober 2008)*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 402. Bd./Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. XXI], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010, σσ. 165-173.
- ΚΟΜΙΝΗΣ Α., *Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου, και τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ρώμη-Αθήνα, 1960.
- KONSTAN D., *Friendship in the Classical World*, Cambridge Univ. Press, 1997.
- KOSTER W.J.W. – HOLWERDA D., “De Eustathio, Tzetzta, Moschopulo, Planude, Aristophanis Commentatoribus”, *Mnemosyne* NS. 7 (1954), 136-56.
- KOSTER W.J.W., “Aristophane dans la tradition byzantine”, *REG* 76 (1963), 381-96.
- KOTZABASSI SOFIA, “Aristotle’s Organon and Its Byzantine Commentators”, *Princeton University Library Chronicle* 64.1 (2002), 51-62.
- ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, “Τὸ μέλι πικρὸν τοῖς ἰκτεριῶσι φαίνεται”, *Ελληνικά* 37 (1986), 242-259.
- KOUAME TH., “*Rex fundator*. Royal interventions in university colleges: Paris, Oxford, Cambridge (fourteenth-fifteenth centuries)”, *History of Universities* 25.1 (2010), 1-25.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., “Δημῶδεις παροιμῖαι καὶ παροιμιῶδεις φράσεις παρὰ Χρυσοστόμῳ”, εις: *Τεσσαρακονταετηρίς Θεοφίλου Βορέα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1940, σσ. 355-368.
- _____, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Α'.1, ἐν Ἀθήναις, 1947.
- _____, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά*, [Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Επιστημονικὰ Πραγματεῖα. Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, 5-6], τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 1950.
- _____, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά*, [Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Επιστημονικὰ Πραγματεῖα. Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, 8], Αθήνα, 1953.
- KRESTEN O., “Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes”, *JÖB* 27 (1978), 49-103.
- KRETSCHMER P., “Neugriech. *τσέτουλα* und lat. *scheda*”, *Glotta* 10 (1920), 168-72.
- ΚΡΙΑΡΑΣ Ε., “Κριτική και Sprachliche Bemerkungen zum Texte eines byzantinischen Rechenbuches des XV. Jahrhunderts”, *BF* 3 (1968) [= *POLYCHORDIA, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag*, III], 141-156.

- KRUMBACHER K., *Michael Glykas. Eine Skizze seiner Biographie und seiner litterarischen Thätigkeit nebst einem unedierten Gedichte und Briefe desselben*, [Sitzungsberichte der philos.-philol. und der historischen Klasse der k. bayer. Akademie der Wissenschaften, III], München, 1894.
- KÜLZER A., *Ostthrakien (Eurōpē)*, [T.I.B., 12], Wien, 2008.
- KURTZ E., “Die Sprichwörter bei Eustathios von Thessalonike”, παράρτημα εις: O. CRUSIUS – L. COHN, *Zur Handschriftliche Ueberlieferung, Kritik und Quellenkunde der Paroemiographen*, [Philologus Supplement, VII], Göttingen, 1892, σσ. 307-321 [= ανατύπ. εις: *Corpus Paroemiographorum Graecorum (Leutsch-Schneidewin) Supplementum continens*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1961, no. IV].
- _____, “Zu Nikephoros Chrysoberges’ Ethopöie über Julians Rhetorenedikt”, *BZ* 25 (1925), 312.
- KUSTAS G., *Studies in Byzantine Rhetoric*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 17], Θεσσαλονίκη 1973.
- LABATE A., “Sulla didascalia di Costantino Stilbes per Giorgio Xifilino”, εις: *Byzantina Mediolanensia. Atti di V Congresso Nazionale di Studi Bizantini. Milano, 19-22 ottobre 1994*, a cura di F. CONCA, Soveria Manelli, Messina, 1996, σσ. 227-34.
- LABOWSKY LOTTE, “Cardinal Bessarion’s precious manuscript of Euclid”, *JÖB* 28 (1979), 129-39.
- ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ., *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο*, [Μονογραφίες, 5], Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα, 2004.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, [Ιστορικές Μονογραφίες, 6], Αθήνα, 1988.
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ Ο., “Η ακουστική μετρική εις τούς στίχους Νικολάου του Μουζάλωνος”, *Βυζαντινά* 4 (1972), 357-72.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι., *Νοσήματα βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Αθήνα, 1995.
- LASKARATOS J. – TSIAMIS C., “Two cases of smallpox in Byzantium”, *International Journal of Dermatology* 41 (2002), 792-95.
- LASSERRE F., “Aristoph. Byz. Fragm. Neglecta (Tzet., *Exeg. In Hom. Il. A 1 et 601*)”, *MCr* 21-22 (1986-87), 303-15.
- LAURENT V., “Mélanges: III. Etienne Chrysoberges, archeveque de Corinthe”, *REB* 20 (1962), 214-18.
- _____, *Le Corpus des Sceaux de l’empire byzantin*, tome V, 1-3: *L’Église*, Publications de l’Institut Français d’Études Byzantines, Paris, 1963-1965-1972.
- LAURITZEN FR., “Students of Pindar, Readers of Mitylenaios. Allusions in Christopher Mitylenaios 6 KURTZ”, *Byz* 80 (2010), 188-96.
- LAUXTERMANN M., *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, vol. 1, [Wiener Byzantinische Studien, 24/1], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003.
- _____, “Byzantine Didactic Poetry and the Question of Poeticity”, εις: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS – M. HINTERBERGER (eds.), *«Deux remède». Poésie et Poétique à Byzance. Actes du IVe colloque international philologique, Paris, 23-24-25 février 2006*, [Dossiers Byzantins, 9], Centre des études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2009, σσ. 37-46.
- _____, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres*, Wien, 1999, ελλην. μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Οι απαρχές του ρυθμού. Ένα δοκίμιο για τον πολιτικό στίχο και άλλα βυζαντινά μέτρα*, Θεσσαλονίκη, 2007.

- ΛΑΖΟΣ Χ. Δ., *Μηχανική και τεχνολογία στο Βυζάντιο, Ι: Αστρονομία, όργανα μέτρησης του χρόνου*, Αθήνα, 2005.
- _____, “«Le gouvernement des philosophes»: L’enseignement, les écoles, la culture”, εις: IDEM, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le Monde Byzantin], Paris, 1977, σσ. 195-248.
- _____, “La tradizione manoscritta degli Scholia in Lycophronem (IV)”, *Studi sull’Oriente christiano* 8/2 (2004), 5-22.
- _____, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Ό πρώτος βυζαντινός ούμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2001³.
- LEES J. T., *Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth Century*, [Studies in the History of Christian Thought, vol. 79], Brill, Leiden - New York - Köln, 1998.
- LE GOFF J., “What Did the Twelfth-century Renaissance Mean?”, εις: P. LINEHAN–J. L. NELSON (eds.), *The Medieval World*, Routledge, London – New York, 2001, σσ. 635-47.
- LEFORT J., *Géométries du fisc byzantine*, [Réalités Byzantines, 4], Paris, 1991.
- LEGRAS B., *Néotés. Recherches sur les jeunes grecs dans l’Égypte ptolémaïque et romaine*, [Hautes études du monde gréco-romain, 26], Geneve, 1999.
- LEIB B., “La Παιδεία βασιλική de Theophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l’histoire de la fin du XIe siècle”, *REB* 11 (1953), [Mélanges Martin Jugie], 196-204.
- LEMERLE P., *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, [Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 113e année, N. 4], Paris, 1969, σσ. 576-587.
- LENZ F. W., “On the Authorship of the Leptinean Declamations attributed to Aristeides”, *AJPh* 63.2 (1942), 154-73.
- LEONE P.A.M., “Sull’ *Hypomnema in S. Luciam* di Giovanni Tzetzes”, *Rivista di Bizantinistica* 1,2 (1991), 17-22.
- LESKY A., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, ελλην. μτφρ. ΑΓΑΠ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, 5η έκδ. αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη, 1983.
- LEVEN K.-H., “Der Tod des Alexios I. Komnenos”, εις: H. SCHADEWALDT – K.-H. LEVEN (eds.), *Akten des XXX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin, Düsseldorf 1986*, Düsseldorf, 1988, σσ. 896-904.
- LEVIN FLORA R., *The Manual of Harmonics of Nicomachus the Pythagorean*, Grand Rapids (U.S.A.), 1994.
- LINDBERG GERTRUD, *Studies in Hermogenes and Eustathios. The Theory of ideas and its application in the commentaries of Eustathios on the epics of Homer*, Lund, 1977.
- _____, “Eustathius on Homer: Some of His Approaches to the Text, Exemplified from His Comments on the First Book of the Iliad”, *Eranos* 83 (1985), 125-40.
- LINGAS AL., “Music”, εις: ELIZABETH JEFFREYS *et al.* (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, σσ. 915-35.
- LINTON C. M., *From Eudoxus to Einstein. A History of Mathematical Astronomy*, Cambridge Univ. Press, 2004.

- LITTLEWOOD A.R., “A Statistical Survey of the Incidence of Repeated Quotations in Selected Byzantine Letter-Writers”, εις: J. DUFFY – J. PERADOTTO (eds.), *GONIMOS. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L.G. Westerink at 75*, Buffalo – New York, 1988, σσ. 137-54.
- LJUBARKIJ J. N., *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, 2004².
- _____, “The Byzantine irony – the case of Michael Psellos”, εις: ANNA ABPAMEA, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ – ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ (εκδ.), *Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα, 2003, σσ. 349-60.
- _____, “Byzantine Irony. The example of Niketas Choniates”, εις: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ (εκδ.), *Το Βυζάντιο Ώριμο για Αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 13], Αθήνα, 2004, σσ. 287-98.
- LJUNGVIK H., “Kritische und exegetische Bemerkungen zu einigen Stellen der Erga-Exegesis des Johannes Tzetzes”, *BZ* 34 (1934), 262-71.
- LLOYD-JONES H., “Problems of Early Greek Tragedy: Pratinas and Phrynichus”, *Estudios sobre la tragedia griega, Cuadernos de la Fundación Pastor* 13 (1966), 11-33 [ανατύπ. εις: *Greek Epic, Lyric and Tragedy. The Academic Papers of Hugh Lloyd-Jones*, Oxford 1990, σσ. 225-37].
- LOLOS A. CHR., “Antike Scholien zu Anthologia Graeca-Palatina”, *Ελληνικά* 33 (1981), 374-81.
- LOSACCO MARGHERITA, “I manoscritti greci della Biblioteca dell’Archiginnasio a Bologna”, *Incontri triestini di filologia classica* 5 (2005-2006), 39-53.
- ΛΟΥΚΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ, “Ο ιδανικός πατριάρχης μέσα από τα ρητορικά κείμενα του 12ου αιώνα”, εις: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (ed.), *Byzantium in the 12th century. Canon Law, State and Society*, [Δίπτυχα – Παράφυλλα, 3], Athens, 1991, σσ. 301-19.
- _____, “*ΤΥΜΒΩΡΥΧΟΙ ΚΑΙ ΣΚΥΛΕΥΤΕΣ ΝΕΚΡΩΝ*. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα”, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-66.
- _____, “Le Samedi de Lazare et les éloges annuels du Patriarche de Constantinople”, ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (εκδ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 327-346.
- _____, “*Ekphrasis earos*. Le topos de la venue du printemps chez des auteurs byzantins”, *Parekbolai* 3 (2013) 77-106.
- LOWDEN J., “The luxury book as diplomatic gift”, εις: J. SHEPARD – S. FRANKLIN (eds.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, [SPBS, Publications, 1], Ashgate/Variorum, Aldershot, 1992, αρ. 16, σσ. 249-60.
- LUCK G., *Arcana Mundi. Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds. A Collection of Ancient Texts*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2006².
- LUSCOMBE D. E. – EVANS G. R., “The twelfth-century renaissance”, εις: J. H. BURNS (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought, c. 350 – c. 1450*, Cambridge Univ. Press, Cambridge – New York, 1988, σσ. 306-38.
- LUZ CHRISTINE, *Technopaignia. Formspiele in der griechischen Dichtung*, [Mnemosyne Supplements, 324], Brill, Leiden – Boston, 2010.
- LUZZATTO MARIA JAGODA, “Leggere i classici nella biblioteca imperiale: note tzetziene su antichi codici”, *Quaderni di storia* 48 (1998), 69-86.
- ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ Δ., *Αρχαία ελληνική μετρική. Μιά πρώτη προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, 1977.

- MAAS M., *John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and politics in the age of Justinian*, Routledge, New York – London, 1992.
- MAAS P. – DÖLGER F., “Zu dem Abdankungsgedicht des Nikolaos Muzalon”, *BZ* 35 (1935), 2-14.
- MAAS P., “Zwei Noten zu dem Epitaph des Tzetzes auf Theodoros Kamateros”, *BZ* 19 (1910), 11
 _____, “Verschiedenes zu Eustathios”, *BZ* 45 (1952), 1-3. (= *Kleine Schriften*, ch. 135, pp. 520-23), ιδ. αρ. 2. “Ein Zitat aus Joannes Diakonos”.
- MAASS E., *Aratea*, Berlin, 1892.
- MACRAN H. S., *The Harmonics of Aristoxenus*, Oxford at the Clarendon Press, 1902.
- ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ ΕΛΙΣΑΒΕΤ, *Η οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών και τα σχετικά με αυτούς κείμενα*, αδημ. διδ. διατριβή, Ρέθυμνο, 2001.
- _____, “Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Πανιερώτατος Μητροπολίτης Αθηνών και Υπέρτιμος”, (Βυζαντινά) Σύμμεικτα 19 (2009), 147-181.
- MAGDALINO P. – MACRIDES R., “The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism”, εις: P. MAGDALINO (ed.), *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, London, 1992, σσ. 117-156.
- MAGDALINO P. – MAVROUDI MARIA (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d’Or, Geneva, 2006.
- MAGDALINO P. – NELSON R., “Introduction”, εις: P. MAGDALINO – R. NELSON (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia], D. Oaks, Washington D.C., 2010, σσ. 1-38.
- MAGDALINO P., “Hellenism and Nationalism in Byzantium”, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorum, Aldershot, 1991, αρ. XIV.
- _____, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorum, Aldershot, 1991.
- _____, “The *Bagoas* of Nikephoros Basilakes: A Normal Reaction?”, εις: L. MAYALI – MARIA M. MART (eds.), *Of Strangers and Foreigners (Late Antiquity-Middle Ages)*, Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, σσ. 47-63.
- _____, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, ελλην. μτφρ. ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008.
- _____, “The reform edict of 1107”, εις: MARGARET MULLETT – D. SMYTHE (eds.), *Alexios I Komnenos, I: Papers*, [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], 1996, αρ. 10, σσ. 199-218.
- _____, “Constantinople and the outside world”, εις: D.C. SMYTHE (ed.), *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider. Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 8], Ashgate, Aldershot, 2000, σσ. 149-162.
- _____, “The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid Twelfth Century in the *Alexiad*”, εις: THALIA GOUMA-PETERSON (ed.), *Anna Komnene and Her Times*, New York – London, 2000, σσ. 15-43.
- _____, “The Byzantine Reception of Classical Astrology”, εις: CATHERINE HOLMES – JUDITH WARING (eds.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden – Boston – Cologne, 2002, σσ. 33-57.

- _____, “The Porphyrogenita and the Astrologers: A Commentary on *Alexiad* VI.7.1-7”, εις: C. DENDRINOS *et al.* (eds.), *PORPHYROGENITA. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Ashgate, Aldershot, 2003, αρ. 2, σσ. 15-31.
- _____, *L’Orthodoxie des Astrologues. La science entre de dogme et la divination à Byzance (VIIe – XIVe siècle)*, [Réalités byzantines Nouveautés, 12], Paris, 2006.
- _____, “Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th–12th Centuries)”, εις: MAGDALINO – MAVROUDI, *The Occult Sciences*, σσ. 119-162.
- _____, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Ashgate, Variorum, Aldershot, 2007.
- MAGEE J. – MARENBOJ J., “Appendix: Boethius’ Works”, εις: J. MARENBOJ (ed.), *The Cambridge Companion to Boethius*, Cambridge Univ. Press, 2009, σσ. 303-04.
- MAGNELLI E., “Un nuovo indizio (e alcune precisazioni) sui drammi «alfabetici» di Euripide a Bisanzio tra XI e XII secolo”, *Prometheus* 29 (2003), 193-212.
- MAKRINOS A., “Eustathius, Archbishop of Thessalonica, *Commentary on the Odyssey* : Codex Marcianus 460 and Parisinus 2702 revisited”, *BICS* 50 (2007), 171-92.
- ΜΑΛΙΑΡΑΣ Ν., *Βυζαντινά μουσικά όργανα*, [Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις, 6], Αθήνα, 2007.
- MANGO C., *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, [Arkaeol.-Kunsthist. Medd. Dan. Vid. Selsk. 4, no. 4], Copenhagen, 1959.
- _____, “Byzantine literature as a distorting mirror”, Oxford University Press, 1975 [ανατύπ. εις: IDEM, *Byzantium and Its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and Its Culture*, Variorum Reprints, London, 1984, αρ. II].
- MANZANO TEREZA M., “Die Aufenthalte des Andreas Darmarios in Madrid und Salamanca und ihre Bedeutung für die recensio der Philostrat- und Oppianscholien”, *RhM* 151 (2008), 400-424.
- ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ANNA, “Παραστάσεις του πατριάρχου Νικολάου Γ΄ του Γραμματικοῦ σε μικρογραφίες χειρογράφων”, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, 10 (1980-81), 147-60.
- MARCHETTI FRANCESCA, “La trasmissione della cultura scientifica greca a Bisanzio: codici di medicina e astronomia della Biblioteca Medicea Laurenziana”, εις: *Voci dell’Oriente. Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana*, a cura di M. BERNABO, Firenze, 2011, σσ. 121-32.
- MARCINIAK P., “A Dramatic Afterlife: The Byzantines on Ancient Drama and its Authors”, *C&M* 60 (2009), 311-326.
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘ., “Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία”, εις: ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ *et al.* (eds.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005*, [Βιβλιοαμφιάστης, 3], Αθήνα, 2008.
- MARTIN J. R., *The Illustration of The heavenly ladder of John Climacus*, [Studies in Manuscript Illumination, 5], Princeton Univ. Press, 1954.
- MARTIN J., *Histoire du texte des Phénomènes d’Aratos*, [Études & Commentaires, 22], Paris, 1956.
- MASCIANDRI V., “Autolykos und der Silen. Eine übersehene Szene des Euripides bei Tzetzes”, *MH* 44 (1987), 1-7.
- MASTRONARDE D. J. – BREMER J. M., *The textual tradition of Euripides’ Phoinissai*, [Classical Studies, 27], Univ. of California Press, 1982.

- MATHIESEN TH. J., “Hermes or Clio? The Transmission of Ancient Greek Music Theory”, εις: BARBARA R. HANNING – NANCY K. BAKER (eds.), *Musical Humanism and Its Legacy. Essays in Honor of Claude V. Palisca*, [Festschrift Series, 11], New York, 1992, σσ. 3-35.
- _____, *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, Univ. of Nebraska Press, Lincoln – London, 1999.
- MATTHAIOS S. *et al.* (eds.), *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts*, [Trends in Classics, Supplementary Vols., 8], De Gruyter, Berlin – New York, 2011.
- MATTHIESSEN K., *Studien zur Textüberlieferung der Hekabe des Euripides*, Heidelberg, 1974.
- MAVROUDI MARIA, “Occult Science and Society in Byzantium: Considerations for Future Research”, εις: P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d'Or, Geneva, 2006, σσ. 39-95.
- ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ ΑΙΜ., “Ιωάννης Τζέτζης και Αλέξανδρος Αφροδισιεύς”, *Ελληνικά* 38 (1987), 383-88.
- _____, “Σχόλια σε ιατρικού περιεχομένου χωρία της *Ἐξηγήσεως τῆς Ἰλιάδος* του Ιωάννη Τζέτζη”, *Ελληνικά* 40 (1989), 387-402.
- _____, “Ἡ *Ἐξήγησις τῆς Ἰλιάδος* του Ιωάννη Τζέτζη και τα σχόλια D στην Ἰλιάδα”, *Ελληνικά* 42 (1991-92), 363-71.
- _____, “Κριτικές παρατηρήσεις στην *Ἐξήγησιν τῆς Ἰλιάδος* (A 97-609) του Ιωάννη Τζέτζη”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, περ. Β', 2 (1992), 155-230.
- ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΑ, “Μία εκ νέου προσέγγιση δύο γνωστών επιστολικών κειμένων του 12ου αι. περί αστρολογίας”, εις: *Λόγια και Δημώδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα. Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης (11-13 Μαΐου 2000). Αφιέρωμα στον Εύδοξο Θ. Τσολάκη*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 193-210.
- MAZZUCCHI C.M., “Una curiosa legatura *epsilon-iota* nel codice Ambrosiano C 222 inf.”, *BollGrott* 54 (2000), [Omaggio a Enrica Follieri], 203-207.
- _____, “Ambrosianus C 222 inf. (Graecus 886): il codice e suo autore”, *Aevum* 77 (2003), 263-75· 78 (2004), 411-40.
- _____, “Per la storia medievale dei codici biblici B E Q, del Demostene Par. gr. 2934, del Dione Cassio Vat. gr. 1288 e dell' *Ilias Picta* Ambrosiana”, εις: A. BRAVO GARCIA *et al.* (eds.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid – Salamanca, 15-20 September 2008)*, [Bibliologia, 31], Brepols, Turnhout, 2010.
- _____, “*Venetus A e Ambr. B 114 Sup.* Due codici del medesimo copista e la loro storia”, *Aevum* 86 (2012), 417-56.
- MENCHELLI MARIELLA, “Bibliologia dell' *ad Demonium*: osservazioni sulla tradizione manoscritta e sulla scansione in sentenze”, εις: P. ODORICO (ed.), «*L'Éducation au Gouvernement et à la Vie*». *La Tradition des «Règles de Vie» de l'Antiquité au Moyen-Âge. Actes du colloque international, Pise, 18 et 19 mars 2005*, [Autour de Byzance, 1], Centre d'études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, Paris, 2009, σσ. 45-73.
- MERCATI S.-G., “Nota a Giovanni Camatero (*Εισαγωγή αστρονομίας* v. 3750)”, *BZ* 26 (1926), 286-87 [= IDEM, *Collectanea*, I, σσ. 373-74].
- MERZBACH UTA C. – BOYER C. B., *A History of Mathematics, with a foreword by I. ASIMOV*, New Jersey, 2011³.

- MESKENS A., *Travelling Mathematics – The Fate of Diophantos’ Arithmetic*, [Science Network. Historical Studies, vol. 41], Birkhäuser/Springer, Basel, 2010.
- METTE H. J., “Εγκύκλιος παιδεία”, *Gymnasium* 67 (1960), 300-307 [= IDEM, *Kleine Schriften*, (Athenäums Monographien, Beiträge zur Klassischen Philologie, Bd. 184), Frankfurt am Main, 1988, σσ. 120-127].
- MIGUÉLEZ CAVERO LAURA, *Poems in Context. Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200-600 AD.*, [Sozomena. Studies in the Recovery of Ancient Texts, vol. 2], De Gruyter, Berlin – New York, 2008.
- MILAZZO A. M., “Motivi bucolici e tecnica alessandrina in due «idilli» di Niceta Eugenio”, εις: *Studi di Filologia Bizantina*, III, [Quaderni di *Sicilorum Gymnasium*, XV], Univ. di Catania, 1985, σσ. 97-114.
- MILLER T. S., *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic Univ. of America Press, Washington D.C., 2003.
- MONDRAIN BRIGITTE, “Traces et mémoire de la lecture des textes: les *marginalia* dans les manuscrits scientifiques byzantins”, εις: DANIELLE JACQUART – CH. BARNETT (eds.), *Scientia in margine. Études sur les marginalia dans les manuscrits scientifiques du Moyen Âge à la Renaissance*, [École Pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques/V: Hautes Études Médiévales et Modernes, 88], Droz, 2005.
- MONIOY ΔΗΜΗΤΡΑ Ι., *Γεώργιος Μοσχάμπαρ. Ένας ανθενωτικός θεολόγος της πρώιμης Παλαιολογίας περιόδου, βίος και έργο*, Αθήνα, 2011.
- MONTAFAUCON BERNARD DE, *Palaeographia Graeca, sive de ortu et progressu literarum graecarum*, Paris, 1708, ανατύπ. Farnborough, 1970.
- MONTEVECCHI ORSOLINA, *La papirologia*, Torino, 1973.
- MORELLI G., “Isacco Tzetze rimaneggiatore di Efestione”, *Riv. Cult. Class. Med.* 36 (1994), [*Scritti in memoria di Carlo Gallavotti*], 257-58.
- MOORE C., “The Myth of Theuth in the *Phaedrus*”, εις: Catherine Collobert *et al.* (eds.), *Plato and Myth. Studies on the Use and Status of Platonic Myths*, [Mnemosyne Supplements, 337], Brill, Leiden-Boston, 2012, σσ. 279-303.
- MOORE P., *Iter Psellianum. A detailed listing of manuscript sources for all works attributed to Michael Psellos, including a comprehensive bibliography*, [Subsidia Mediaevalia, 26], Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 2005.
- MORAN N. K., “The Musical ‘Gestaltung’ of the Great Entrance Ceremony in the Twelfth Century in Accordance with the Rite of Hagia Sophia”, *JÖB* 28 (1979), 167-93.
- _____, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, [Byzantina Neerlandica, 9], Brill, Leiden, 1986.
- _____, “Byzantine Castrati”, *Plainsong and Medieval Music* 11.2 (2002), 99-112.
- MORELLI G., “Isacco Tzetze rimaneggiatore di Efestione”, *RCCM* 36 (1994), [*Scritti in memoria di Carlo Gallavotti*], 257-58.
- MORGAN G., “Homer in Byzantium: John Tzetzes”, εις: C. RUBINO - C. SHELMERDINE (eds.), *Approaches to Homer*, Texas Univ. Press, Austin, 1983, σσ. 165-88.
- MORGAN TERESA, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge University Press, 1998 [reprinted, 2000].

- MORRISSON CÉCILE, “Les traités d’arithmétique byzantins des XIIIe-XVe siècles, source d’histoire monétaire”, *RN*167 (2011) [Hommage à Pierre Bastien], 171-83.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ., *Παιδεία, εκπαίδευση και γλώσσα. Εκτιμήσεις και προτάσεις. Μελετήματα, διαλέξεις και άρθρα, 1984-1994*, [Γλωσσολογική Βιβλιοθήκη, 3], Αθήνα, 1994.
- MUCCIO G., “Studi per un’edizione critica di Sallustio filosofo”, *SIFC*3 (1895), 1-31.
- MULLETT MARGARET – D. SMYTHE (eds.), *Alexios I Komnenos, I: Papers*, [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], 1996.
- MULLETT MARGARET, “Aristocracy and Patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople”, εις: M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine aristocracy IX to XIII Centuries*, [BAR International Series 221], 1984, αρ. 10, σσ. 173-201.
- _____, “Byzantium: A Friendly Society?”, *Past & Present* 118 (1988), 3-24.
- _____, “Patronage in action: the problems of an eleventh-century bishop”, εις: ROSEMARIE MORRIS (ed.), *Church and People in Byzantium, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Manchester, 1986*, Birmingham, 1990, σσ. 125-47.
- _____, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, vol. 2], Aldershot, 1997.
- _____, “The Poetics of Paraitesis: The Resignation Poems of Nicholas of Kerkyra and Nicholas Mouzalon”, εις: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS – M. HINTERBERGER (eds.), «*Deux remède*». *Poésie et Poétique à Byzance. Actes du IVe colloque international philologique, Paris, 23-24-25 février 2006*, [Dossiers Byzantins, 9], Centre des études byzantines, néo-helleniques ed sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2009, σσ. 157-178.
- MURRAY O., “Ptolemaic royal patronage”, εις: P. MCKECHNIE – P. GUILLAUME (eds.), *Ptolemy II Philadelphus and His World*, [Mnemosyne Supplements, 300], Brill, Leiden – Boston, 2008, σσ. 9-24.
- NAGY G., “Τα ομηρικά σχόλια”, εις: I. MORRIS – B. POWELL (eds.), *A New Companion to Homer*, Brill, Leiden, 1997, *Εγχειρίδιο ομηρικών σπουδών*, ελλην. μτφρ. ΦΑΝΗ ΠΕΤΙΚΑ *et al.* - επιμ. Α. ΡΕΓΚΑΚΟΣ, Αθήνα, 2007, σσ. 127-53.
- _____, *Homer’s Text and Language*, Univ. of Illinois Press, 2004.
- NESBITT J.W. – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. I: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Dumbarton Oaks, 1991· MCGEER E. – NESBITT J. – ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. V: *The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain readings*, D.Oaks, Washington D.C., 2005.
- ΝΕΣΣΕΡΗΣ Η., “Η εικόνα του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού Δούκα της Ηπείρου και η δολοφονία του (τέλη 1214/αρχές 1215): πολιτικές επιδιώξεις και ιδεολογική εκμετάλλευση”, *HX*40 (2006), 441-465.
- _____, “Αρχαίοι Έλληνες και Χριστιανοί συγγραφείς στο έργο του Ιωάννου Αποκαύκου”, εις: ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ – ΓΡ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ (εκδ.), *Ζ’ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (20-23/9/2007, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)*, Κομοτηνή, 2011, σσ. 380-82.
- _____, “Τα άγνωστα επιγράμματα του κώδ. Ε.Β.Ε. 1907 (*olim* Βυλίζης). Πρόδρομη παρουσίαση”, εις: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (εκδ.), *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Βύλιζας στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνον (Δημοτικὸ σχολεῖο Ματσουκίου – Σάββατο, 2 Ἰουλίου 2011), Πρακτικὰ Ἡμερίδος, Ἰωάννινα, 2014 (υπό εκτύπωση).*

- _____, “Ο Ιωάννης Απόκαυκος, η δένδροτομία των Αχαρνών και ο Συνέσιος Κυρήνης”, εις: *Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Διημερίδας του Τομέα Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας του Πανεπ. Ιωαννίνων (14-15 Μαΐου 2010)*, (υπό έκδ. προσεχώς σε ειδικό τόμο του επιστημονικού περιοδικού *Δωδώνη*).
- NETZ R. *et al.*, *The Archimedes Palimpsest*, vol. I: *Catalogue and Commentary*, II: *Images and Transcriptions*, Cambridge Univ. Press, 2011.
- NEUGEBAUER O. – VAN HOESEN H. B., *Greek Horoscopes*, [Memoirs of the American Philosophical Society, vol. 48], Philadelphia, 1959, ανατύπ. 1987.
- NEUGEBAUER O., *The exact sciences in antiquity*, New York, 1969².
- _____, *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, 3 vols., Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York, 1975.
- ΝΙΑΡΧΟΣ Κ. Γ., *Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή της Περίοδο*, Αθήνα, 1996.
- NICOL D.M., *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957.
- _____, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- _____, “The Prosopography of the Byzantine Aristocracy”, εις: M. ANGOLD (ed.), *The Byzantine aristocracy IX to XIII Centuries*, [BAR International Series 221], 1984, κεφ. 5, σσ. 79-91.
- NICOLAI R., *La storiografia nell'educazione antica*, Pisa, 1992.
- ΝΙΚΗΤΑΣ Δ. Ζ., “Petrus Morrelus Turonensis (Pierre Moreau), De Bello Troiano”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Περίοδος Β΄, Τμήμα Φιλολογίας 4 (1994), 265-439.
- NIIZE W., “The so-called Twelfth Century Renaissance”, *Speculum* 23 (1948), 464-71.
- NOUSIA FEVRONIA, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan Period*, αδημ. διδ. διατριβή, University of London, 2007.
- NÜNLIST R., *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge Univ. Press, 2009.
- _____, “Homer as a Blueprint for Speechwriters: Eustathius’ Commentaries and Rhetoric”, *GRBS* 52.3 (2012), 493-509.
- NUTTON V., *Ancient Medicine*, Routledge, London – New York, 2004.
- NYSTRÖM EVA, *Containing Multitudes. Codex Upsaliensis Graecus 8 in Perspective*, [Acta Univ. Upsaliensis/Studia Byzantina Upsaliensia, 11], Uppsala, 2009.
- O’NEIL W. M., *Early Astronomy: from Babylonia to Copernicus*, Sydney Univ. Press, 1986.
- ORBINK D., “New Old Posidippus and Old New Posidippus: From Occasion to Edition in the Epigrams”, σσ. 91-115.
- OBOLENSKY D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford Univ. Press, 1988, ελλην. μτφρ. ΠΟΠΗ ΠΟΥΓΙΟΥΡΟΥ – ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, *Έξι Βυζαντινές Προσωπογραφίες*, Αθήνα, 1998.
- ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ Κ., *Προλεγόμενα στην κριτική έκδοση των Άλεξιφαρμάκων του Νικάνδρου*, [Πονήματα/ Συμβολές στην έρευνα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, 4], Ακαδημία Αθηνών, 2002.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., “Mount Athos: levels of literacy”, *DOP* 42 (1988), 167-78 [= IDEM, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Variorum Reprints/ Ashgate, Aldershot, 2005, αρ. III].

- _____, “Literacy in thirteenth-century Byzantium: an example from Western Asia Minor”, εις: JOHN S. LANGDON *et al.* (eds.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, New York, 1993, σσ. 253-65 [= IDEM, *Society*, αρ. IV].
- _____, “Η εγγραματοσύνη των Κρητικών γύρω στο 1200”, *Πεπραγμένα του Ζ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β’, Ρέθυμνο, 1995, σσ. 593-98 [= IDEM, *Society*, αρ. VI].
- _____, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Variorum Reprints/ Ashgate, Aldershot, 2005.
- OLDING G., “Shot from the Canon: Sources, Selections, Survivals”, εις: VICTORIA JENNINGS – A. KATSAROS (eds.), *The World of Ion of Chios*, [Mnemosyne, Monographs on Classical Greek and Roman Language and Literature, 288], Brill, Leiden-Boston, 2007, σσ. 45-63.
- OSSWALD BR., *L’Épire du treizième au quinzième siècle. Autonomie & hétérogénéité d’une région balkanique*, Univ. Toulouse II Le Mirail, 2011.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ., *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αιώνας)*, Αθήνα, 2006.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου στοῦ Βυζάντιο*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Ἀθήνα, 1986, σσ. 78-107.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ ΓΡ., “Επισημάνσεις σε μία επιστολή (= Gautier 4) του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας”, εις: ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, ΓΡ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ (εκδ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΣ. Τιμητικός τόμος Γεωργίου Ν. Δημητροκάλλη*, Κομοτηνή, 2003, σσ. 118-26.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Α. (με τη συνεργασία του J. MEYENDORFF), *Ἡ χριστιανική Ἀνατολή καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, ἑλλην. μτφρ. ΣΤ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα, 2003.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., *Εἷς καὶ μόνος Πρόδρομος*, Οδησός, 1899.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. Ι., *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς παρ’ ἡμῖν Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, ἐν Ἀθήναις*, 1890.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝΝΑ Ν., “Η επιστήμη της Αρμονικής: Από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο”, *Παρνασσός* 52 (2010), 141-54.
- ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ STR., “*Language Games, Not the Soul’s Beliefs*: Michael Italikos to Theodoros Prodromos, On Friendship and Writing”, εις: M. HINTERBERGER – ELISABETH SCHIFFER (eds.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur. Gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, [Byzantinisches Archiv 20], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 218-33.
- ΠΑΡΑΤΗΜΟΡΟΥΛΟΣ Μ., “Pour une nouvelle édition de la *Bibliothèque* d’Apollodore”, *Ελληνικά* 26 (1973), 18-40.
- ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ ΝΙΚΗ, “Παρατηρήσεις στην Κατομμομαχία”, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, περ. Β’, 8 (1999), 139-56.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Γ. Κ., *Ἰωσήφ Φιλάργρης ἢ Φιλάργριος*, Θεσσαλονίκη, 1978.
- PASINI C. – TURCO C., “Ambrosianus L 43 inf. (10): Integrazioni a un antico elenco di mss greci ambrosiani (Ambr. X 289 inf., ff. 110-141)”, *Aevum* 83.3 (2009), 859-74.
- PATTERSON-ŠEVČENKO NANCY, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino, 1983.
- PATZIG E., “Malalas und Tzetzes”, *BZ* 10 (1901), 385-93.
- PECHSTEIN N., *Euripides Satyrographos. Ein Kommentar zu den euripideischen Satyrspielfragmenten*, [Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 115], Teubner Verlag, Stuttgart und Leipzig, 1998,

- PEDERSEN O., *A Survey of the Almagest, with Annotation and New Commentary* by ALEXANDER JONES, Springer, 2011.
- ΠΗΛΙΑΗΣ Ι., *Τίτλοι, όφφίκια και άξιόματα έν τη Βυζαντινή Αύτοκρατορία και τη Χριστιανική Όρθοδόξω Έκκλησία*, Αθήνα, 1985.
- PENDORFF J., *Progymnasmata. Rhetorische Anfangsübungen der Alten Griechen und Römer*, Ostern, 1911.
- PÉREZ MARTÍN INMACULADA, “Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus Graecus 228)”, *MHNH, Revista internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas*, 4 (2004) 197-219.
- _____, “Maxime Planude et le *Diophantus Matritensis* (Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 4678): un paradigme de la récupération des textes anciens dans la ‘renaissance Paléologue’”, *Byz* 76 (2006), 433-62.
- _____, “Al calor del texto antiguo: la lectura de textos matemáticos en Bizancio”, εις: *Relegados al margen: marginalidad y espacios marginales en la cultura medieval*, CSIC, Madrid, 2009, σσ. 55-68.
- _____, “L’écriture de *l’hypatos* Jean Pothos Pédiasimos d’après ses scholies aux *Elementa* d’Euclide”, *Scriptorium* 64 (2010), 109-19, πιν. 11-16.
- PERRIA LIDIA, “Un aspetto inedito dell’attività del copista Efrem: l’uso delle abbreviazioni nel Laur. 28.3”, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 53 (1999), 97-101.
- PERTUSI A., “Τά δράματα μέ βυζαντινή και τουρκική ύπόθεση στο εύρωπαϊκό και τó βενετικό θέατρο άπό τó τέλος του 16ου ώς τις άρχές του 18ου αιώνα”, *Ελληνικά* 22 (1969), 341-369.
- PINGREE D., “Gregory Chionides and Palaeologan Astronomy”, *DOP* 18 (1964), 133-160.
- _____, “The Astrological School of John Abramius”, *DOP* 25 (1971), 189-215. ιδ. σ.
- _____, “The Byzantine Version of the ‘Toledan Tables’: The Work of George Lapithes?”, *DOP* 30 (1976), 85-132.
- ΠΟΛΕΜΗΣ Ι., “Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας”, *Ελληνικά* 45 (1995), 277-302.
- _____, “A Note on the Praefatio of Nikephoros Basilakes”, *BZ* 94.2 (2001), 605-607.
- _____, “Μία ύπόθεση για τήν προέλευση τής σχεδογραφικής συλλογής του κώδικα Vaticanus palatinus graecus 92”, εις: ELENI KARAMALENGOU – EUGENIA MAKRYGIANNI (eds.), *Αντιφίλησις. Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture in Honour of John-Theophanes A. Papademetriou*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2009, σσ. 558-565.
- ΠΟΛΙΤΗΣ Λ., “Eine Schreiberschule im Kloster τών Οδηγών”, *BZ* 51 (1958), 17-36 και 261-87.
- PONTANI F., *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all’ Odissea*, [Sussidi eruditi, 63], Roma, 2005.
- PONZIO A., “Gli scoli di Tzetze agli Erga di Esiodo: elementi per la costituzione del testo e rapporti con il commentario plutarcheo”, εις: PAOLA VOLPE CACCIATORE (ed.), *L’erudizione scolastico-grammaticale a Bisanzio. Atti della VII Giornata di Studi bizantini sotto il patrocinio della Associazione Italiana di Studi Bizantini*, Salerno, aprile 2001, Napoli, 2003, σσ. 129-47.
- POPPER K., *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*, New York – London, 1962.
- PRATSCH TH., *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in der mittelbyzantinischen Zeit*, Berlin – New York, 2005.

- PRAUSCELLO L., *Singing Alexandria. Music between Practice and Textual Transmission*, [Mnemosyne, Supplementa 274], Brill, Leiden – Boston, 2006.
- PREISER-KAPPELLER J., *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropolen und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken, 2008.
- PRICE WALLACH BARBARA, “Ps.-Hermogenes and the Characterizing Oath”, *GRBS* 22 (1981), 257-67.
- PRIMAVESI O., “Lecteurs antiques et byzantines d’Empédocle: de Zenon à Tzétzès”, εις: A. LAKS - C. LOUGUET (eds.), *Qu’est-ce que la Philosophie Présocratique*, [Cahiers de Philologie, 20], 2002, 183-204.
- PSALTES S., *Grammatik der byzantinischen Chronisten*, Göttingen, 1913.
- RABE H., “Aus Rhetoren-Handschriften, 5”, *RhM* 63 (1908), 127-151.
- RADIĆ R., “Η ποδάγρα στα ιστορικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής”, εις: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ (εκδ.), *Η Αυτοκρατορία σε Κρίση (: Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, [Διεθνή Συμπόσια, 11], ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2003, σσ. 381-92.
- RADOŠEVIĆ NINOSLAVA, “The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine *Basilikoi Logoi*”, εις: J. S. LANGDON *et al.* (eds.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, Vol. I: *Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York, 1993, σσ. 267-287.
- ΡΑΪΟΣ Δ. Κ., “Ποικίλα κριτικά και ετυμολογικά”, *Δωδώνη/Φιλολογία* 38-39 (2009-2010), [In memoriam Εμμανουήλ Παπαθωμόπουλου], 76-124.
- RAVENNA GIOVANNI, “Per l’identità di *ekphrasis*”, *Incontri triestini di filologia classica* 4 (2004-2005), 21-30.
- REINSCH D. R., “Byzantine adaptations of Thucydides”, εις: A. RENGAKOS – A. TSAKMAKIS (eds.), *Brill’s Companion to Thucydides*, Leiden-Boston, 2006, 755-778.
- _____, *Η δύναμη του λόγου στη «Χρονογραφία» του Μιχαήλ Ψελλού*, Αθήνα, 2009.
- RHOBY A., “Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld”, *Νέα Ψώμη* 6 (2009), 305-336.
- _____, “Metaphors of nature in the poetry of Manuel Philes (XIVth c.)”, εις: FLORENCE GARAMBOIS-VASQUEZ – D. VALLAT (eds.), *Le lierre et le statue. La nature et son espace littéraire dans l’épigramme gréco-latine tardive*, [Centre Jean Palerme, Memoires XXXVII], Publications de l’Université de Saint-Étienne, 2013, σσ. 263-73.
- RICE D.T., *The Twelfth Century renaissance in Byzantine art: an inaugural lecture delivered in the University of Hull on 28 October 1964*, Hull University Press, 1965. [=IDEM, *Byzantine Art and its Influences*, Variorum Reprints, London, 1973, ch. VIII].
- ROBINS R. H., *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Mouton – De Gruyter, Berlin – New York, 1993.
- ROEMER A., *Die exegetischen Scholien der Ilias im Codex Venetus B. Eine philologisch-kritische Untersuchung*, München, 1879.
- ROILOS P., *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Center for Hellenic Studies, Cambridge Mass. – London, 2005.
- RONCHEY SILVIA, “L’Exegesis in canonem iambicum di Eustazio di Tessalonica. Saggio di edizione critica (acrostico-irmo-dell’ode prima)”, *Aevum* 59 (1985), 241-66.
- _____, “Sulla datazione dell’*Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica”, *Athenaeum* N.S. 74 (1986), 103-10.

- _____, “Riferimenti pindarici nell’ *Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica”, *QUCC* 54 (N.S. 25,1) (1987), 53-56.
- _____, “An Introduction to Eustathios’ *Exegesis in canonem iambicum*”, *DOP* 45 (1991), 149-58.
- _____, “Those ‘Whose Writings were Exchanged’: John of Damascus, George Choeroboscus and John ‘Arklas’ according to the Prooimion of Eustathius’ *Exegesis in Canonem Iambicum de Pentecoste*”, εις: CLAUDIA SODE – SAROLTA TAKÁCS (eds.), *NOVUM MILLENIUM, Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 December 1999*, Ashgate, Aldershot, 2001, σσ. 327-36.
- RONCONI F., “La miscellanea che non divenne mai silloge: il caso del Bodl. Barocci 50”, εις: R. M. PICCIONE – M. PERKAMPS (eds.), *Selecta colligere II*, Alessandria, 2006, σσ. 295-353.
- ROOSEN B., “The Works of Nicetas Heracleensis (ὁ τοῦ Σερρών)”, *Byz* 69 (1999), 119-44.
- ROSE V., “Pseudo-Psellus und Gregorius Monachus”, *Hermes* 2 (1867), 465-67.
- ROSELLI EMANUELA, “Anna Comnena e la tragedia greca”, *MEG* 8 (2008), 275-81.
- ROSS W. D., *Ἀριστοτέλης, ελλην. μτφρ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, γ’ ανατύπ.*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2005.
- RUNCIMAN S., *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford Univ. Press, 1955 [ανατύπ. Eugene, Oregon, 2005].
- RUSSELL D. A., *Greek Declamation*, Cambridge Univ. Press, 1983.
- RUSSELL TH. N., “Anselm of Havelberg and the Union of the Churches”, *Κληρονομία* 10 (1978), 85-120.
- RUSSO G., “Una declamazione con notazioni didattiche (P.Lond. Lit. 138, coll. III 5 – IV 18)”, *APF* 59.2 (2013), 301-325.
- SAJDAK I., *Historia crítica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, vol. I: *De codicibus scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. Accedit Appendix de pseudogregorianis et Gregorii encomiis*, [Meletemata Patristica, 1], Krakau, 1914.
- ΣΑΚΚΟΣ Σ.Ν., “Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν». Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ἰβ’ αἰῶνα”, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 11 (1967), 13-212.
- SAMODUROVA Z. G., “К вопросу о сущчествовании монастырских школ в Византии VIII-XII вв. (= Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ὑπαρξῆς μοναστηριακῶν σχολείων στο Βυζάντιο κατὰ τοὺς 8ο-12ο αἰ.)”, *VV* 56 (81) (1995), 204-214.
- SANDBACH F.H., “Five Textual Notes”, *ICS* 2 (1977), 49-53.
- SANDERS E., “*Pathos phaulon*: Aristotle and the Rhetoric of *Phthonos*”, εις: INEKE SLUTTER – R. M. ROSEN (eds.), *KAKOS. Badness and anti-value in classical antiquity*, [Mnemosyne, Supplements, 307], Leiden – Boston, 2008, σσ. 255-81.
- ŠANDROVSKAJA VALENTINA – SEIBT W., *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen. 1. Teil: Sammlung Lichačev – Namen von A bis I*, Wien, 2005.
- SANSONE D., “Tadpoles!”, *Classica & Mediaevalia* 59 (2008), 187-200.
- SARADI HELEN, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 86], Αθήνα, 1991.
- SARTON G., *A History of Science. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, vol. II, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1959.
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α. Γ. Κ., *Μελέτες Βυζαντινῆς Ἱστορίας 11ου – 13ου αἰῶνα*, Αθήνα, 1995.
- _____, “*Θερμουργὸς Ἀντιχριστοφορίτης, ἀνὴρ αἱμάτων*. Ἡ τύχη τοῦ Στεφάνου Ἀγιοχριστοφορίτη, κυρίου ὀργάνου τοῦ Ἀνδρονίκου Ἀ΄ Κομνηνοῦ”, εις: Σ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (επιμ.), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 2001, σσ. 67-95.

- SCHARTAU B., “On collecting ‘Testimonia’ of Byzantine musical practice, I”, *CIMAGL* 57 (1988), 159-66. “‘Testimonia’ of Byzantine musical practice, chiefly collected from non musical (literary) sources, II”, *CIMAGL* 72 (2001), 3-10. “‘Testimonia’, III”, *CIMAGL* 68 (1998), 159-66.
- _____, “Towards the Editio Maior of the ‘Hagiopolites’”, *BollGrott*, Ser. III, 3 (2006), 137-42.
- SCHEER E., “Die Überlieferung der Alexandra des Lykophron”, *RhM* 34 (1879), 272-291.
- SCHISSEL O., “Stephanos 11”, *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, III, 6.2 (1929), στήλ. 2364-2369.
- SCHLANGE-SCHÖNINGEN H., *Kaisertum und Bildungswesen in spatantiken Konstantinopel*, [Historia, Einzelschriften, 94], Stuttgart, 1995.
- SCHMID J., *Studien zur Geschichte des griechischen Apokalypse-Textes*, 1. Teil: *Der Apokalypse-Kommentar des Andreas von Kaisareia*, Text, [Münchener theologische Studien, 1. Ergänzungsband], München, 1955.
- SCHNEIDER J., “La poésie didactique à Byzance: Nicéas d’Héraclée”, *BAGB* 58/4 (1999), 388-423.
- SCHÖNAUER SONJA, “Zum Eustathios – Codex Basileensis A.III.20”, *JÖB* 50 (2000), 231-41.
- SCHRADER H., “Die hexametrischen Überschriften zu den achtundvierzig homerischen Rapsodien. Mit Exkurs: Eine Studie über die daktylischen Versen des Theodoros Prodromos und des Johannes Tzetzes”, *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik* 137 (1888), 577-609.
- SCHREINER P., “Diplomatische Geschenke zwischen Byzanz und dem Westen ca. 800–1200: Eine Analyse der Texte mit Quellenanhang”, *DOP* 58 (2004), 251-82.
- SCIARRA ELISABETTA, *La tradizione degli scholia iliadici in Terra d’Otranto*, [Supplemento al “Bollettino dei Classici”, 23], Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 2005.
- SCOTT R., “The Classical Tradition in Byzantine Historiography”, εἰς: M. MULLETT – R. SCOTT (eds.) *Byzantium and the Classical Tradition, Univ. of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, Birmingham, 1981, 61-74.
- SEIBT W., βιβλιοκρισία του “V. LAURENT, *Le Corpus des Sceaux de l’empire byzantin*, tome V, 1-3: *L’Église*, Publications de l’Institut Français d’Études Byzantines, Paris, 1963-1965-1972”, *BSI* 35 (1974), 73-84.
- SERRUYS D., “Deux lexiques attribués à Théophylacte de Bulgarie”, *RPh* 32 (1908), 143-147.
- SETTON K. M., *Το Βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, ελλην. μτφρ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Αθήνα, 2008.
- SHELBY L. R., “The Geometrical Knowledge of Mediaeval Master Masons”, *Speculum* 47 (1972), 395-421.
- SHEPARD J., “Tzetzes’ Letters to Leo at Dristra”, *BF* 6 (1979), 191-239.
- SIDER D., “The Books of the Villa of the Papyri”, εἰς: MANTHA ZARMAKOUPHI (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum. Archaeology, Reception and Digital Reconstruction*, [Sozomena. Studies in the Recovery of Ancient Texts, vol. 1], De Gruyter, Berlin-New York, 2010, σσ. 115-127.
- SIDERAS A., *Die byzantinischen Grabreden. Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, [Wiener Byz. Studien, 19], Wien, 1994.
- SILVA-BARRIS J., *Metre and Rhythm in Greek Verse*, [Wiener Studien, Beihefte 30], Wien, 2011.
- SINIOSSOGLU N., *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, [Cambridge Classical Studies], Cambridge Univ. Press, 2011.

- ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, Ἀθήνα, 1993.
- ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ Β., *Les personnages byzantins de l'Alexiade: analyse prosopographique et synthèse*, [Recueil de travaux d'histoire et de philologie/ Université de Louvain, 6e sér., fasc. 20], Louvain-la-Neuve, 1980.
- SLUITER INEKE, "Some Notes on the Edition of Tzetzes' *Ilias-Exegesis*", *Mnemosyne* 45 (1992), 482-500.
- SMITH O. L., *Studies in the Scholia on Aeschylus. I: The Recensions of Demetrius Triclinius*, Brill, Leiden, 1975.
- _____, "The A Commentary on Aeschylus: Author and Date", *GRBS* 21 (1980), 395-99.
- SMYTH H. W., "Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus", *HSPH* 44 (1933), 1-62.
- SOLOMON J., "Vaticanus gr. 2338 and the *Εἰσαγωγή Ἀρμονική*", *Philologus* 127 (1983), 247-53.
- ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ Π., "Ευσταθίου Θεσσαλονίκης γεωγραφικά", εις: *Ἅγιος Ευστάθιος. Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εις τιμὴν καὶ μνήμην του ἐν αγίοις πατρὸς ἡμῶν Ευσταθίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (7-9 Νοεμβρίου 1988)*, Θεσσαλονίκη, 1989, σσ. 253-66.
- SPANOUDAKIS K., "Nonnus and Theodorus Prodromus", *MEG* 13 (2013), 241-250.
- SPATHARAKIS I., "Some Observations on the Ptolemy *Ms. Vat. gr. 1291*: Its Date and the Two Initial Miniatures", *BZ* 71 (1978), 41-49.
- _____, "An illuminated greek grammar manuscript in Jerusalem. A contribution to the study of comnenian illuminated ornament", *JÖB* 35 (1985), 231-44.
- SPECK P., *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, [Byzantinisches Archiv, 14], München, 1974.
- SPOERRI W., "Über die Quellen der Kulturentstehungslehre des Tzetzes", *MH* 14 (1957), 183-88.
- STADTMÜLLER G., *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, [Orientalia Christiana Analecta, 33], Rome, 1934.
- _____, "Zur Geschichte der Familie Kamateros", *BZ* 34 (1934), 352-58
- STALLEY R. F., "Persuasion and the tripartite soul in the Republic", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 32 (2007), 63-89.
- STANKOVIĆ V., "A generation gap or political enmity? Emperor Manuel Komnenos, byzantine intellectuals and the struggle for domination in twelfth-century Byzantium", *ZR* VI 44 (2007), 209-227.
- ΣΤΑΘΗΣ ΓΡ. Θ., *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἐν Κορpus*, [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται, 1], Ἀθήναι, 1977.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ ΑΛΚΜΗΝΗ, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τον 13ο αἰώνα. Ἰδεολογική ἀντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινῶν Ερευνῶν, 7] Θεσσαλονίκη, 1990.
- ΣΤΕΦΑΝΗΣ Ε., "Παρατηρήσεις στον *Βαγῶα* του Νικηφόρου Βασιλάκη", *Ελληνικά* 35 (1984), 147-50.
- STEFEC R. S., "Zwei Fragmentmappen des Athosklosters Vatopedi", *CodMan* 91/92 (2013), 57-64.
- _____, "Mitteilungen aus Athos-Handschriften", *Wiener Studien* 147 (2014) (υπό έκδοσης).
- STEPHENSON P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge Univ. Press, 2000.

- STOREY I. C., “‘Bad’ language in Aristophanes”, εις: INEKE SLUTTER – R. M. ROSEN (eds.), *KAKOS. Badness and anti-value in classical antiquity*, [Mnemosyne, Supplements, 307], Leiden – Boston, 2008, σσ. 119-41.
- STRANO G., “Nicola Muzalone e l’elogio per il patriarca Nicola III Grammatico. Note chronologiche”, *Bizantinistica* 8 (2006), 183-97.
- SUESS W., “Der ältere Dionys als tragiker”, *Rheinisches Museum für Philologie* 109 (1966), 299-318.
- SVORONOS N., *Recherches sur le cadaster byzantine et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles. Le cadastre de Thèbes*, École française d’Athènes, Athènes, 1959 [αυτοτελής δημοσίευση εκ του BCH 83 (1959)].
- ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ Ιω., *Αρχαία επιστολογραφία* (μτφρ. από τα Γερμανικά Δ.Ι. ΙΑΚΩΒ), Εταιρεία Σπουδών Νεοελλην. Πολιτισμού και Γεν. Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1988.
- SZABÓ Á. – MAULA E., *ENKLIMA – ΕΓΚΛΙΜΑ. Untersuchungen zur Frühgeschichte der griechischen Astronomie. Geographie und der Sehntafeln*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1982.
- ΤΑΦΤ R., “The pontifical liturgy of the Great Church according to a twelfth-century diataxis in codex British Museum Add. 34060”, *OCP* 45 (1979), 279-307· 46 (1980), 88-124 [ανατύπ. εις: IDEM, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Reprints, Aldershot, 1995, αρ. II].
- ΤΑΙΣΒΑΚ C. M., “The Date of Anonymous Heiberg”, *CIMAGL* 39 (1981), 97-102.
- TALBOT A(LICE)-M(ARY), s.v. Staphidakes, ODB, III, σ. 1942.
- TANNERY P., “Rapport sur une mission en Italie”, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, 13 (1888), 405–455. [ανατύπ. εις: IDEM, *Mémoires Scientifiques*, tome II (1912), αρ. 44, σσ. 269–331]
- _____, “Psellus sur Diophante”, *Zeitschrift für Mathematik und Physik. Historisch-literarische Abteilung* 37 (1892), 41-45 [ανατύπ. εις: *Mémoires scientifiques*, publiés par J-L. HEIBERG, IV: *Sciences exactes chez les Byzantines*, 1884-1919, Toulouse - Paris, 1920, αρ. XI, σσ. 275-82].
- _____, *Recherches sur l’histoire de l’astronomie ancienne*, Paris, 1893.
- TARAN L., “Nicomachus of Gerasa (fl. ca. A.D. 100)”, *Dictionary of Scientific Biography*, vol. X, New York, 1974, σσ. 112-14 [= IDEM, *Collected Papers (1962-1999)*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001, αρ. 28, σσ. 544-48].
- ΤΑΞΙΔΗΣ Η., *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών του*, αδημ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2008.
- TEEUWEN MARIKEN, *Harmony and the Music of the Spheres. The Ars Musica in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella*, [Mittelateinische Studien und Texte, 30], Brill, Leiden-Boston, Köln, 2002.
- THIBAUT J., “Étude de musique byzantine”, *IRAIK* 6 (1900), 360-96.
- ΤΙΗΟΝ ANNE, “L’astronomie byzantine (du Ve au XVe siècle)”, *Byz* 51 (1981), 603-24 [= EADEM, *Études*, αρ. I].
- _____, “Enseignement scientifique à Byzance”, *Organon* 24 (1988), 89-108, [= EADEM, *Études*, αρ. IX],
- _____, “Sul identità del astronomo Alim”, *Archives internationales d’histoire des sciences* 39 (Rome, 1989), 3-21 [= EADEM, *Études d’astronomie byzantine*, ch. IV].
- _____, “Tables islamiques à Byzance”, *Byz* 60 (1990), 401-25 [= EADEM, *Études*, αρ. VI].
- _____, *Études d’astronomie byzantine*, Variorum Reprints, London, 1994.

- _____, “Traité byzantins sur l’astrolabe”, *Physis. Rivista internazionale di storia della scienza*, n.s. 32 (1995), 323-57.
- _____, “Les textes astronomiques arabes importés à Byzance aux XIe et XIIe siècles”, εις: I. DRAELANTS, A. TIHON & B. VAN DEN ABEELE (eds.), *Occident et Proche-Orient: Contacts scientifiques au temps des Croisades. Actes du colloque de Louvain-la-Neuve, 24 et 25 mars 1997*, Brepols, 2000, σσ. 313-24.
- _____, “Le calcul de la date de Pâques de Stéphane-Héraclius”, εις: B. JANSSENS, B. ROOSEN & P. VAS DEUN (eds.), *Philomathestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for His Sixty-Fifth Birthday*, [Orientalia Lovaniensia Analecta, 137], Leuven, 2004, σσ. 625-46.
- _____, “Astrological Promenade in Byzantium in the Early Byzantine Period”, εις: P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d’Or, Geneva, 2006, σσ. 265-290.
- _____, “Numeracy and Science”, εις: ELIZABETH JEFFREYS *et al.* (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford Univ. Press, 2008, σσ. 803-19.
- _____, “Les sciences exactes à Byzance”, *Byz* 79 (2009), 380-433.
- TIMPLALEXI PARASKEVI, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, Frankfurt, 2002.
- TINNEFELD F., *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971.
- _____, “«Freundschaft» in der Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit”, *JÖB* 22 (1973), 151-168.
- _____, “Freundschaft und ΠΑΙΔΕΙΑ: Die Korrespondenz des Demetrios Kydones mit Rhadenos (1375-87/8)”, *Byz* 55 (1985), 210-44.
- TODD R., “An inventory of the manuscripts of Cleomedes”, *Scriptorium* 50 (1986), 261-64.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν. Β., *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τόμ. Δεύτερος, ἔκδοσις Τρίτη, Ἀθῆναι, 1965.
- _____, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἀνατύπωσις τῆς τρίτης ἐκδόσεως (1969-70) μετὰ προθηκῶν*, Θεσσαλονίκη, 1993.
- TOOMER G.J., “Hipparchus on the distances of the Sun and the Moon”, *AHES* 14.2 (1974), 126-42.
- TOUGHER S., *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Routledge, London & N.Y., 2008.
- TOVAR A., “Some passages of Euripides’ Hecuba in the light of recent textual research”, *GRBS* 2 (1959), 130-35.
- _____, “Nicetas of Heracleia and Byzantine Grammatical Doctrine”, εις: *Classical Studies Presented to Ben E. Parry*, [Illinois Studies in Language and Literature, 58], Urbana, 1969, σσ. 223-35.
- TRAPP E., βιβλιοκρισία του: “D. I. POLEMIS, *The Doukai, A contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968”, *JÖB* 19 (1970), 292-94.
- _____, “Ἰωάννης Καματηρὸς καὶ ὁ κανὼνας τῆς Δημῶδους Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας”, εις: Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (ἐπιμ.), *Ἀρχές τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Βενετία, 1993, τόμ. 2, σσ. 89-96.

- TREADGOLD W., “Photius on the Transmission of Texts (*Bibliotheca*, Codex 187)”, *GRBS* 19 (1978), 171-175.
- TREU M., “Ein Kritiker des *Timarion*”, *BZ* 1 (1892), 361-65.
 _____, “Antistoichien”, *BZ* 5 (1896), 337-38.
 _____, “Manuel Holobolos”, *BZ* 5 (1896), 538-559.
- TREWEEK A. P., “Pappus of Alexandria. The manuscript tradition of the *Collectio Mathematica*”, *Scriptorium* 11 (1957), 195-233.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μ., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη, 1995 (ανατύπ. της έκδ. του 1982).
- TRIZIO M., “A New Testimony on the Platonist Caius”, *GRBS* 54.1 (2014), 136-145.
- TROELSGÅRD C., “Ancient Musical Theory in Byzantine Environments”, *CIMAGL* 56 (1988), 228-38.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ., “Η Νεαρά Κωνσταντίνου του Μονομάχου ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), 243-63
- ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ Κ., *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση – χειρόγραφη παράδοση*, [Ἑλληνικά, Παράρτημα 17], Θεσσαλονίκη, 1967.
- TUILLIER A., *Étude comparée du texte et des scholies d'Euripide*, Paris, 1972.
 _____, “Remarques sur les fondements historiques et rationnels de l'édition critique des drames d'Euripide”, *REG* 123 (2010), 881-895.
- TURYN A., *The manuscript tradition of the tragedies of Aeschylus*, New York, 1943 [ανατύπ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967].
 _____, “The manuscripts of Sophocles”, *Traditio* 2 (1944), 1-44.
 _____, *Studies in the manuscript tradition of the tragedies of Sophocles*, [Studia Philologica, 15], Roma, 1970.
 _____, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, Urbana, Illinois, 1957, [ανατύπ. (Studia Philologica, 16), Roma, 1970].
- ΤΖΙΑΤΖΙ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ ΜΑΡΙΑ, “Zur panegyrischen Rede des Theophylaktos von Achrida auf Kaiser Alexios I. Komnenos”, *JÖB* 54 (2004), 191-206.
- UCCIARDELLO G., “Hyperides in the Archimedes Palimpsest. Palaeography & Textual Transmission”, *BICS* 52 (2009), 229-252.
- V ALIAVITCHARSKA VESSELA, “Byzantine Oratorical Rhythm and the Classical Heritage”, *JÖB* 59 (2009), 213-227.
- VAN DER WAERDEN B. L., *Η αφύπνιση της Επιστήμης. Αιγυπτιακά, Βαβυλωνιακά και Ελληνικά Μαθηματικά*, ελλην. μτφρ. Γ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΔΗΣ, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2000.
- VAN DIETEN J.-L., “Das genau Datum der Rede des Georgios Tornikes an Isaak II Angelos”, *BF* 3 (1968) [= *POLYCHORDIA, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag*, III], 114-16.
 _____, *Zur Überlieferung und Veröffentlichung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates*, [Zetemata byzantina, 3], Hakkert, Amsterdam, 1970.
 _____, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, [Supplementa byzantina, 2], de Gruyter, Berlin – New York, 1971.
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΑΓΝΗ, “Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς καὶ Ὀδυσσεύς”, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 251-259.

- _____, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 14], Εθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον, Αθήνα, 1971
- _____, Ἡ ὑφολογικὴ κριτικὴ τῶν βυζαντινῶν καὶ ὁ Θεουκιδίδης. *ΕΕΦΣΠΑ*, περ. Β΄, 29 (1986-91) 69-80.
- VASSIS I., *Die handschriftliche Überlieferung der sogenannten 'Psellos-Paraphrase' der Ilias*, [Meletemata, Bd. 2], Hamburg, 1991.
- _____, “*Graeca sunt, non leguntur*. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos”, *BZ* 86/87 (1993/94), [Herbert Hunger zum 80. Geburtstag], 1-19.
- _____, “Das Vokabular des Festes in der mittelbyzantinischen Hofdichtung”, εἰς: SOFIA KOTZABASSI – G. MAVROMATIS (eds.), *Realia Byzantina*, [Byzantinisches Archiv, 22], De Gruyter, Berlin-New York, 2009, σσ. 293-301.
- ΒΑΣΣΗΣ Ι., “Τῶν νέων φιλολόγων παλαίσματα. Ἡ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ κώδικα *Vaticanus Palatinus gr. 92*”, *Ελληνικά* 52 (2002), 37-68.
- ΒΕΗΣ Ν. Α., “Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου”, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 122-48.
- VILLANI EVA, “Un nuovo lessico polisemantico bizantino (Ambr. C 222 inf., ff. 210v-212r)”, *Aevum* 78 (2004), 441-515
- _____, “Un lessico etimologico bizantino (Ambr. C 222 inf., f. 209v)”, *Aevum* 81 (2007), 405-27.
- _____, “L’inedito lessico ambrosiano *ANTIXEIP* (Ambr. C 222 inf., ff. 207r-208r): fonti e composizione”, *Aevum* 85 (2011), 369-88.
- VOGEL K., “Buchstabenrechnung und indische Ziffern in Byzanz”, εἰς: *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958*, F. DÖLGER – H.-G. BECK (hrsg.), München, 1960, σσ. 660-64.
- _____, “Eine Aufgabe der Unterhaltungsmathematik in Byzanz”, *POLYCHORDIA. Festschrift FRANZ DÖLGER zum 75. Geburtstag*, besorgt von PETER WIRTH, III [= *BF* 3 (1968)], σσ. 222-228.
- _____, “Byzantine Science”, εἰς: JOAN M. HUSSEY, with the editorial assistance of D. M. NICOL – G. GOWAN, *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilization*, Cambridge Univ. Press, 1967, σσ. 264-305, ἑλλην. μτφρ. ὑπὸ Ν. ΣΑΟΥΛ, Αθήνα, 1979, σσ. 806-33.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Α., *Μικρογραφίες τῶν Βυζαντινῶν Χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἔκδ. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, Ἀθῆναι-Ἱεροσόλυμα, 2002.
- VOLK R., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, VI.1: *Historia animae utilis de Barlaam et Iosaph (Spuria)*, [Patristische Texte und Studien, Bd. 61], De Gruyter, Berlin-New York, 2009.
- ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ Κ. Ι., “Παιδεία καὶ Ἀρετὴ. Ἀνθρωπιστικὴ ἐρμηνεία Πλάτ. Νόμ. Α 643 a 4 – 644 b 4”, εἰς: *Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη, 1975, σσ. 1-10.
- WALSH G. B., “Sublime Method: Longinus on Language and Imitation”, *CLAnt* 19 (1988), 252-69.
- WAQUET FR., “Academic Hommage and Intellectual Genealogy: Inaugural Lectures at the Collège de France (1949-2003)”, *History of Universities* 21.2 (2006), 202-27.
- WATERFIELD R., *The Theology of Arithmetic*, Michigan, 1988.
- WEBB RUTH, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate, 2009.

- WEBB RUTH, “A Slavish Art ? Language and Grammar in Late Byzantine Education and Society”, *Dialogos* 1 (1994), 81-103.
- _____, “Greek grammatical glosses and scholia: The form and function of a late Byzantine commentary”, εις: N. MANN – B.M. OLSEN (eds.), *Medieval & Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation Workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages & the Renaissance*, Brill, Leiden-N.Y.-Köln, 1997, σσ. 1-18.
- _____, “Poetry and rhetoric”, εις: S. E. PORTER (ed.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B.C. – 400 A.D.)*, Brill, Boston – Leiden, 2001, σσ. 339-369.
- _____, “The Progymnasmata as Practice”, εις: YUN LEE TOO (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 2001, σσ. 289-316.
- _____, “The Model Ekphrasis of Nikolaos the Sophist as Memory Images”, εις: M. GRÜNBAIT (ed.), *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter / Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, [Millennium Studien / Millenium Studies, 13], De Gruyter, Berlin, 2007, σσ. 463-75.
- _____, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate, Farnham, 2009.
- _____, “Libanios' use of homeric subjects in his Progymnasmata”, *QUCC* 124 (2010), 131-152.
- WEBER MAX, *The Methodology of the Social Sciences*, transl. and ed. by E. A. SCHILLS – H. A. FINCH, Illinois, 1949.
- WEIGL L., *Studien zu dem unedierten astrologischen Lehrgedicht des Johannes Kamateros*, Würzburg, 1902.
- _____, “Zum Cod. Vindob. philol. gr. 108”, *BZ* 17 (1908), 141-42.
- WEITZMANN K., *Die Byzantinische Buchmalerei des IX. Und X. Jahrhunderts*, Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-Hist. Klasse, Denkschriften, 243. Bd./Veröffentlichungen der Kommission zur Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Band 2, Teil 1], Wien, 1996, vol. I
- WELLESZ E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Clarendon Press, Oxford, 1962².
- WENDEL C., “Tzetzes”, *Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, VII A 2 (1948), στήλ. 1959-2011, αρ. 31, στήλ. 2001-02.
- _____, “Die ταπεινότης des griechischen Schreibenmönches”, *BZ* 43 (1950), 259-66.
- WEST M. L., *Studies in Aeschylus*, [Beiträge zum Altertumskunde, Bd. 1], B.G. Teubner Verlag, Stuttgart, 1990.
- _____, *Ancient Greek Music*, Clarendon Press, Oxford, 1992, ελλην. μτφρ. ΣΤ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, Αθήνα, 1999.
- _____, *Studies in the Text and Transmission of the Iliad*, K.G. Saur, München-Leipzig, 2001.
- _____, *Introduction to Greek Metre*, Oxford University Press, 1987, ελλην. μτφρ. Μ. ΖΑΝΘΟΥ – Τ. ΤΥΦΛΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ. Γ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη, 2004.
- WEYL CARR ANNEMARIE, “Illuminated Musical Manuscripts in Byzantium: A Note on the Late Twelfth Century”, *Gesta* 28.1 (1989), 41-52.
- WHITE J. W., “Tzetzes's (sic) Notes on the Aves of Aristophanes in Codex Urbinas 141”, *HSPH* 12 (1901), 69-108.

- WHITMARSH T., *The Second Sophistic*, [Greece & Rome, New Surveys in the Classics, no. 35], Oxford University Press, 2005.
- WILLIS W. H., “A Census of Literary Papyri from Egypt”, *GRBS* 9 (1968), 205-241.
- WILSON N. G., “A list of Plato manuscripts”, *Scriptorium* 16 (1962), 386-95.
- _____, “Tzetzes on Frogs”, *CR N.S.* 13 (1963), 274-75.
- _____, “The Date and Origin of Ms. Barocci 131”, *BZ* 59 (1966), 305-306.
- _____, “A Chapter in the History of Scholia”, *CQ N.S.* 17 (1967), 244-256.
- _____, “The Church and Classical Studies in Byzantium”, *A&A* 16 (1970), 68-77.
- _____, “Books and Readers in Byzantium”, εἰς: *Byzantine Books and Bookmen*, D.Oaks, Washington D.C., 1975, σσ. 1-15. [= IDEM, “Libri e lettori a Bisanzio”, εἰς: G. CAVALLO (ed.), *Libri e lettori nel mondo bizantino. Guida storica e critica*, Bari, 1990, σσ. 37-61].
- _____, “A Byzantine Miscellany: MS. Barocci 131 described”, *JÖB* 27 (1978), 157-79.
- _____, “Miscellanea Paleographica”, *GRBS* 22.4 (1981), 395-404.
- _____, “A mysterious byzantine scriptorium: Ioannikios and his colleagues”, *Scrittura e Civiltà* 7 (1983), 161-76.
- _____, “Aspects of the Tradition of Galen”, εἰς: G. CAVALLO (ed.), *Le strade del testo*, Bari, 1987, σσ. 45-64.
- _____, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London, 1983, ἑλλην. μτφρ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1991.
- _____, “New Light on Burgundio of Pisa”, *Studi Italiani di Filologia Classica*, Terza Serie, 4 (1986), 113-18.
- _____, “Ioannikios and Burgundio: a Survey of the Problem”, εἰς: G. CAVALLO, G. DE GREGORIO, MARILENA MANIACI (eds.), *Scritture, Libri e Testi nelle Aree Provinciali di Bisanzio, Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, vol. II, 1991, σσ. 447-55.
- _____, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, Duckworth, London, 1992.
- _____, *Aristophanea. Studies on the Text of Aristophanes*, Oxford Univ. Press, 2007.
- _____, “Scholiasts and Commentators”, *GRBS* 47 (2007), 39-70.
- _____, “Greek Palaeography”, εἰς: ELIZABETH JEFFREYS, J. HALDON, R. CORMACK (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 2008, σσ. 101-114.
- WIRTH G., *Katastrophe und Zukunftshoffnung. Mutmaßungen zur zweiten Hälfte von Diodors Bibliothek und ihren verlorenen Büchern*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, philos.-historische Klasse, Sitzungsberichte, 750. Bd.], Wien, 2007.
- WIRTH P., *Untersuchungen zur byzantinischen Rhetorik des 12. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike*, München, 1960.
- _____, “Die Wahl des Patriarchen Niketas III. Muntanes von Konstantinopel”, *Oriens Christianus* 46 (1962), 124-26.
- _____, “Die Jugendbildung des Eustathios von Thessalonike. Zur Entmythologisierung der «Patriarchalakatademie» von Konstantinopel”, *OCP* 34 (1968), 148-50. [= IDEM, *Eustathiana*, σσ. 7-9].
- _____, “Ein verkanntes Nomen Gentile der Komnenen- und Laskaridenära”, *BF* 3 (1968) [= *POLYCHORDIA. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, besorgt von PETER WIRTH, III*], 256-59.

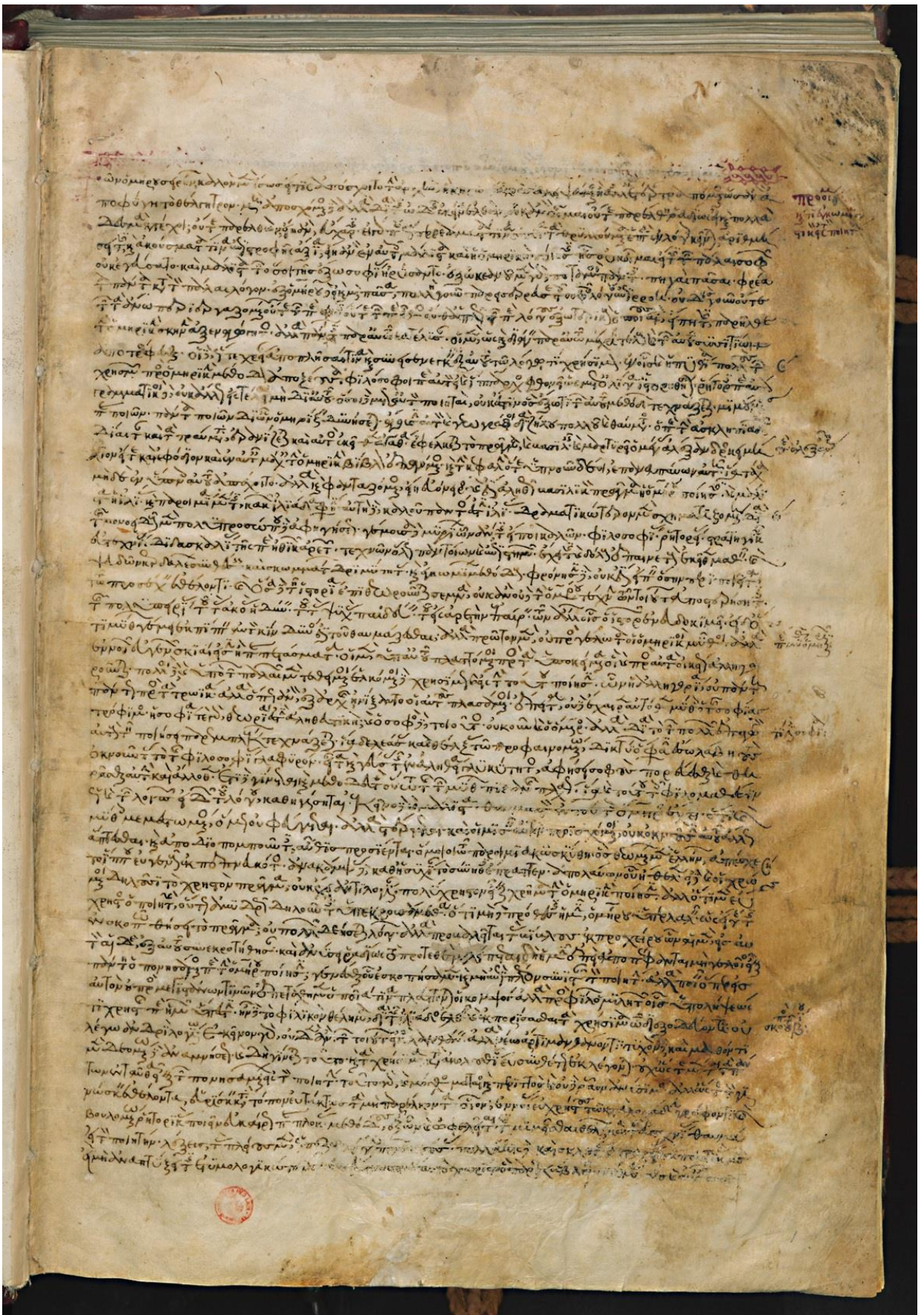
- _____, “Zur Kenntnis heliosatellitischer Planetartheorien im griechischen Mittelalter”, *Historische Zeitschrift* 212 (1971), 363-66.
- _____, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, A. M. Hakkert, Amsterdam, 1980.
- WISSMANN JESSICA, “Athena’s ‘Unreasonable Advice’: The Education of Telemachus in Ancient Interpretations of Homer”, *GRBS* 49 (2009), 413-52.
- WOLSKA-CONUS WANDA, “À propos des scolies de Stephanos à la Rhétorique d’Aristote, l’auteur, l’œuvre, le milieu”, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, III, Bucarest, 1976, σσ. 599-606.
- _____, “Stephanos d’Athènes et Stephanos d’Alexandrie: Essai d’identification et de biographie”, *REB* 47 (1989), 5-89.
- _____, “Les commentaires de Stephanos d’Athènes au Prognostikon et aux Aphorismes d’Hippocrate: de Galien à la pratique scolaire alexandrine”, *REB* 50 (1992), 5-86.
- _____, “Sources des commentaires de Stéphanos d’Athènes et de Théophile le Prôtospathaire aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 54 (1996), 5-66.
- _____, “Un «Pseudo-Galien» dans le commentaire de Stephanos d’Athènes aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 56 (1998), 5-78.
- _____, “Palladios –«de Pseudo-Galien» (Νεώτερος ἐξηγητής)– dans le commentaire de Stéphanos d’Athènes aux Aphorismes d’Hippocrate”, *REB* 58 (2000), 5-68.
- WORTHINGTON I., “The canon of the ten Attic orators”, εις: IDEM, *Persuasion. Greek rhetoric in action*, London, 1994, σσ. 244-63.
- WRIGHT D. H., “The Date of the Vatican Illuminated Handy Tables of Ptolemy and Its Early Additions”, *BZ* 78 (1985), 355-62.
- X**ANTHAKIS-KARAMANOS GEORGIA, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, Αθήνα, 1980.
- Z**ACHER K., “Die Handschriften und Klassen der Aristophanesscholien. Mitteilungen und Untersuchungen”, *Jahrbücher für Classische Philologie, Supplementband* 16. (1888), 503-746.
- ZEEGERS N. – VORST VANDER, “L’arithmétique d’un quadrivium anonyme du XIe siècle”, *AC* 32 (1963), 129-61.
- ZHMUD L. (transl. from Russian by AL. CHERNOGLAZOV), *The Origin of the History of Science in Classical Antiquity*, [Peripatoi, 19], De Gruyter, Berlin-N.Y., 2006.
- ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΛΥΡΑ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥΛΑ, “Συμβολή στην έρευνα τών Τρωϊκών του Ί. Τζέτζη (Ο μύθος του Παλαμήδη στις Άλληγορίες και στα Προομηρικά – σχετική χρονολόγηση και πηγές)”, *Δωδώνη* 6 (1977), 406-18.
- _____, *Ο μύθος του Παλαμήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, 1987.
- ZUNTZ G., *An inquiry into the transmission of the plays of Euripides*, Cambridge Univ. Press, 1965.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

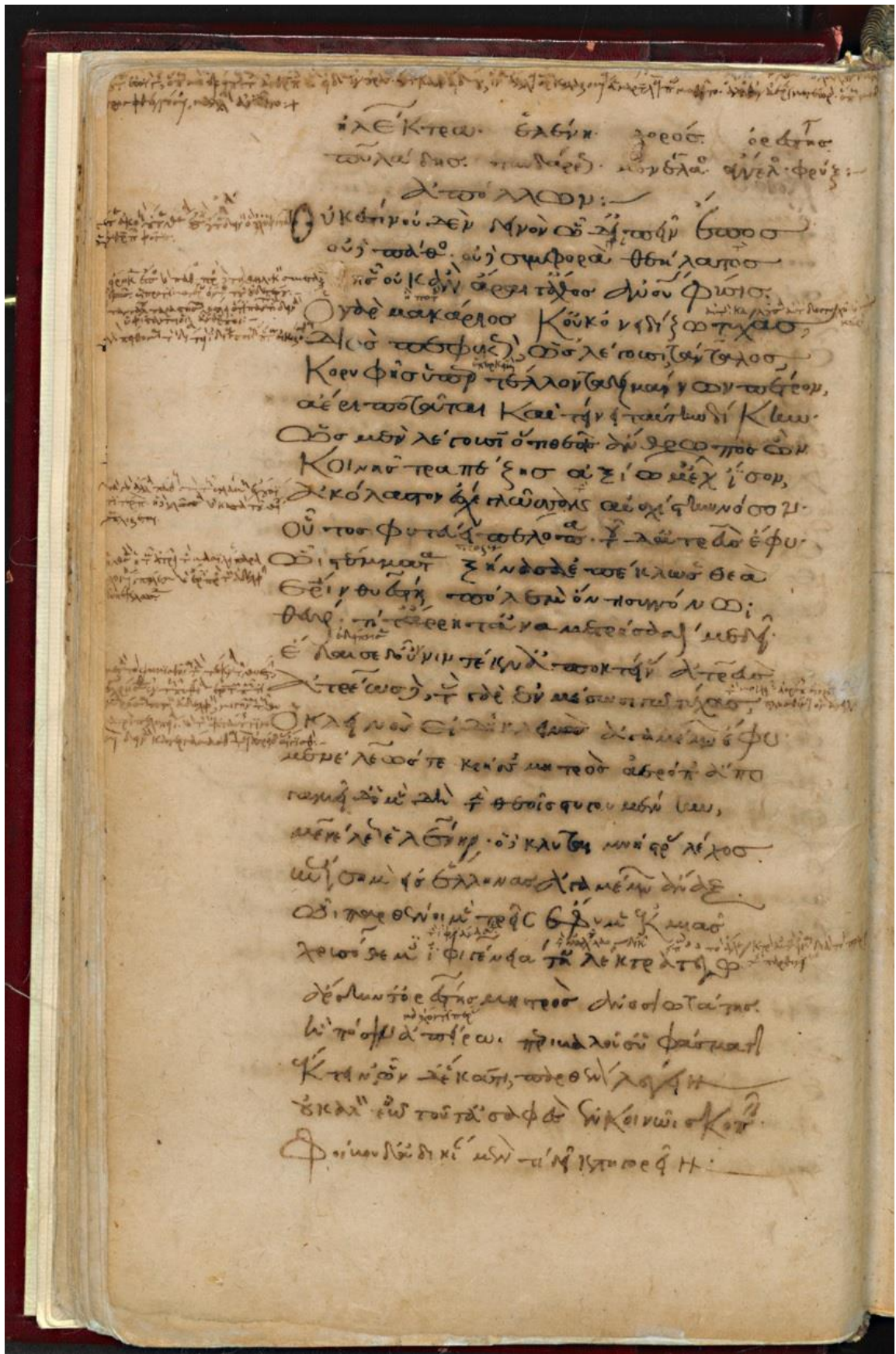
- Ambros. gr. 49 (A 152 sup.):* 149 υποσημ. 146
Ambros. gr. 404 (G 62 sup.): 286-287
Ambros. gr. 426 (H 22 sup.): 146 υποσημ. 136
Ambros. gr. 560 (N. 175 sup.): 178
Ambros. gr. 884 (C 215 inf.): 280 υποσημ. 16
Ambros. gr. 886 (C 222 inf.): 132, 143 υποσημ. 115, 147 υποσημ. 138, 203 υποσημ. 12, 235 246 και υποσημ. 82, 249
Bratislavensis 394kt: 2 υποσημ. 6
Constantinopol. Seragliensis I: 279 υποσημ. 15, 308 υποσημ. 94
Constantinopol. Seragliensis 40: 323 και υποσημ. 137
Cremonensis 160: 130 υποσημ. 75
Oxon. D'Orville 301: 293 υποσημ. 53, 359 υποσημ. 228
Escor. gr. A-IV-17 (36): 130 υποσημ. 75
Escor. gr. B-VI-9 (147):
Escor. gr. Σ-I-8 (68): 21 υποσημ. 12
Escor. gr. Σ-III-1 (100): 284 υποσημ. 30
Escor. gr. Y-II-10 (265): 20 υποσημ. 12, 93, 102 υποσημ. 24, 207, 214 υποσημ. 44,
Göttingen. phil. gr. 29: 182 υποσημ. 234
Göttingen. phil. gr. 66: 283 υποσημ. 26
Hamburg Phil. 089: 286 υποσημ. 34
Heidelberg. Pal. gr. 252: 191
Heidelberg. Pal. gr. 281: 285 υποσημ. 8
Laur. Conv. Soppr. 2: 144 υποσημ. 127, 375 υποσημ. 52
Laur. Conv. Soppr. 192: 151 υποσημ. 147, 152
Laur. Conv. Soppr. 627: 218 υποσημ. 60
Laur. Plut. 5,10: 132
Laur. Plut. 7,19: 216 υποσημ. 53
Laur. Plut. 9,24: 209 υποσημ. 29
Laur. Plut. 28,03: 308 υποσημ. 94, 317 υποσημ. 116
Laur. Plut. 28,34: 335 υποσημ. 163, 339 και υποσημ. 173-174, 340
Laur. Plut. 28,35: 287
Laur. Plut. 28,39: 330 υποσημ. 153
Laur. Plut. 31,10: 151 υποσημ. 147, 155, 247, 248
Laur. Plut. 32,09: 177 υποσημ. 224, 247
Laur. Plut. 57,24: 73 υποσημ. 57
Laur. Plut. 57,26: 66 υποσημ. 35, 73 υποσημ. 57
Laur. Plut. 58,29: 288 υποσημ. 39
Laur. Plut. 59,12: 210 υποσημ. 29
Laur. Plut. 60,11: 80
Laur. Plut. 70,03: 166 υποσημ. 192, 191 και υποσημ. 257
Laur. Plut. 71,32: 14, 20 υποσημ. 11, 125 υποσημ. 61, 134 υποσημ. 88, 135 και υποσημ. 91, 137 υποσημ. 97, 141 υποσημ. 108, 144 υποσημ. 120, 145, 369, 377 υποσημ. 59, 388 υποσημ. 90, 405-406
Laur. Plut. 74,05: 151 και υποσημ. 147, 149
Laur. Plut. 74,18: 148 υποσημ. 143, 151 και υποσημ. 147
Laur. Plut. 75,05: 151 και υποσημ. 147
Laur. Plut. 81,18: 151 και υποσημ. 147, 152
Laur. Plut. 86,03: 284 υποσημ. 29
Laur. Plut. 87,04: 151 υποσημ. 147, 152
Laur. Riccardianus 46: 151 υποσημ. 147, 153
Lipsiensis 16: 151 υποσημ. 147, 154, 155 υποσημ. 156, 157 (εικ. 1-2), 321, 322 υποσημ. 133
London Old Royal 16 D 1: 280 υποσημ. 16
Madison (NJ), Drew Univ., Rose Memorial Library MS 6: 28 υποσημ. 39
Marc. gr. 68: 280 υποσημ. 16
Marc. gr. 69: 280 υποσημ. 16
Marc. gr. 175: 315 και υποσημ. 111
Marc. gr. 185: 266
Marc. gr. 214: 321, 322 υποσημ. 133
Marc. gr. 229: 151 υποσημ. 147, 154
Marc. gr. 307: 311
Marc. gr. 313: 323
Marc. gr. 439: 253 υποσημ. 108
Marc. gr. 444: 259
Marc. gr. 453 (Venetus B): 245
Marc. gr. 458: 245
Marc. gr. 469: 178 υποσημ. 227
Marc. gr. 471: 248
Marc. gr. 474: 79
Marc. gr. 476: 77, 79, 248, 319 και υποσημ. 127
Marc. gr. 483: 236 υποσημ. 37
Marc. gr. 524: 131 υποσημ. 77, 358
Marc. gr. 620: 130 υποσημ. 75
Marc. gr. VI,03: 350, 352 υποσημ. 208
Marc. gr. VI,10: 350, 351 υποσημ. 205, 352 υποσημ. 208
Marc. gr. XI,22: 146, 371
Matrit. 4678: 277 και υποσημ. 11, 290 υποσημ. 45-46, 291 υποσημ. 48, 308 υποσημ. 94

- Matrit. 4683*: 249
Matrit. 4692: 347 υποσημ. 191
Matrit., Biblioteca de Palacio 41: 339 υποσημ. 172
Mon. gr. 201: 135 υποσημ. 92, 212 υποσημ. 35, 218
Mon. gr. 287: 300 υποσημ. 74, 318 υποσημ. 119
Mon. gr. 427: 310, 311 υποσημ. 101
Mosq. Syn. 53 (Vlad. 149): 28 υποσημ. 41
Mosq. Syn. 230 (Vlad. 218): 353-354 υποσημ. 211
Mosq. Syn. 262 (Vlad. 219): 353 υποσημ. 211
Mutin. Estens. III C 11: 275 υποσημ. 8
Neapol. Bibl. Nationalis, Brancaccianus IV A 5: 14, 86 υποσημ. 106, 87, 407
Neapol. gr. 105 (II C 37): 71 υποσημ. 53
Neapol. gr. II F 9: 179
New Haven, Beinecke Library, Yale 1121 (olim British Library, Phillips 4614): 151 υποσημ. 147, 152
Oxon. Barocci 50: 75 υποσημ. 65, 250
Oxon. Barocci 68: 66 υποσημ. 35
Oxon. Barocci 131: 20 υποσημ. 12, 252 υποσημ. 103, 386, 387 υποσημ. 83
Oxon. Bodl. Auct. E.5.14 [Misc. 79]: 89 υποσημ. 114
Oxon. Bodl. Auct. F.6.23 [Misc. 117]: 245, 293 υποσημ. 53, 310
Oxon. Bodl. Auct. T.2.7 [Misc. 207]: 245
Oxon. Clarke 11: 300 υποσημ. 73
Oxon. Clarke 39: 10, 266
Oxon. Collegii Corporis Christi 108: 153 υποσημ. 151
Oxon. Cromwell 9: 280 υποσημ. 16
Oxon. Magdalen College 4: 27 και υποσημ. 39
Oxon. Seldenianus 16 (Seld. supra 17): 333
Padova, Bibl. Semir. 194: 294 υποσημ. 55
Par. Coislin. 21: 65 υποσημ. 29
Par. Coislin 158: 299 υποσημ. 69
Par. Coislin 235: 283 υποσημ. 26
Par. Coislin 345: 61 υποσημ. 16
Par. gr. 147: 64 υποσημ. 68
Par. gr. 194A: 210 υποσημ. 29
Par. gr. 1302: 203 υποσημ. 13
Par. gr. 1559: 275 υποσημ. 7
Par. gr. 1741: 138, 262, 309
Par. gr. 1849: 150 υποσημ. 147, 151 και υποσημ. 149, 153 και υποσημ. 151
Par. gr. 1854: 271 υποσημ. 183, 299 υποσημ. 68
Par. gr. 1874: 263
Par. gr. 1917: 271
Par. gr. 1921: 332 υποσημ. 157
Par. gr. 1925: 150 υποσημ. 147, 153 και υποσημ. 151
Par. gr. 1973: 210 υποσημ. 29
Par. gr. 2162: 194
Par. gr. 2265: 151 υποσημ. 147
Par. gr. 2342: 277 και υποσημ. 11
Par. gr. 2344: 309 και υποσημ. 98, 311 υποσημ. 101
Par. gr. 2372: 288 υποσημ. 39
Par. gr. 2425: 333, 334 υποσημ. 160
Par. gr. 2466: 293 υποσημ. 53, 309 και υποσημ. 98
Par. gr. 2479: 286 υποσημ. 34
Par. gr. 2484: 286 υποσημ. 34
Par. gr. 2500: 64 υποσημ. 68
Par. gr. 2534: 309
Par. gr. 2556: 127 υποσημ. 67, 143, 388 και υποσημ. 89
Par. gr. 2559: 72
Par. gr. 2713: 248
Par. gr. 2722: 150 υποσημ. 147, 156
Par. gr. 2771: 250 υποσημ. 91
Par. gr. 2934: 203 υποσημ. 11, 263
Par. gr. 3070: 263
Par. Suppl. gr. 20: 284
Par. Suppl. gr. 55: 332 υποσημ. 157
Par. Suppl. gr. 83: 332 υποσημ. 157
Par. Suppl. gr. 257: 339 υποσημ. 173
Par. Suppl. gr. 387: 271 υποσημ. 1, 313 υποσημ. 107
Par. Suppl. gr. 676: 61 υποσημ. 16
Par. Suppl. gr. 1284: 14, 98, 108 υποσημ. 8, 120, 145 υποσημ. 132
Petropol. gr. 250: 4 υποσημ. 15, 210 υποσημ. 29
Prague Zamek VI Fa 01: 266
Rom. Angelicus 30: 65, 193 υποσημ. 260
Rom. Angelicus 43: 65
Salam. M 31 (olim 1-1-18): 178 υποσημ. 227
Salam. M 229 (olim 1-2-10): 72 υποσημ. 54
Sinait. gr. 1117: 205
Upsal. gr. 8: 314 υποσημ. 108
Upsal. gr. 15: 386, 387 υποσημ. 83
Vat. Barb. gr. 591: 151 και υποσημ. 147, 153
Vat. gr. 18: 143 υποσημ. 119, 375 υποσημ. 52
Vat. gr. 32: 246
Vat. gr. 173: 266
Vat. gr. 180: 324
Vat. gr. 190: 311 υποσημ. 101
Vat. gr. 191: 291 υποσημ. 48, 330 υποσημ. 153, 352 υποσημ. 208

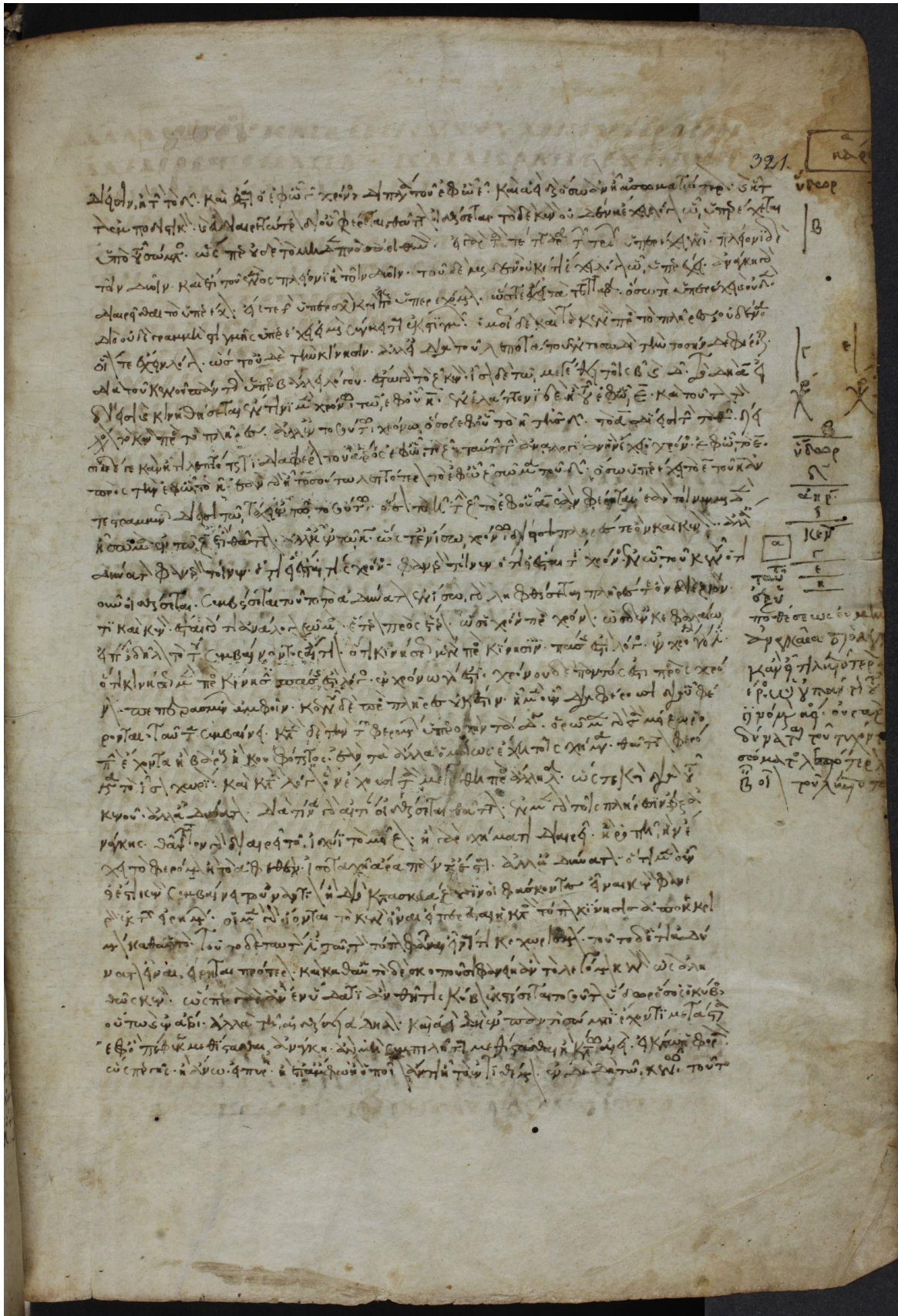
- Vat. gr. 198*: 286 υποσημ. 34
Vat. gr. 204: 311 υποσημ. 101, 317 υποσημ. 116, 330 υποσημ. 153
Vat. gr. 206: 312 και υποσημ. 106
Vat. gr. 212: 333 υποσημ. 157
Vat. gr. 218: 306 υποσημ. 91-92
Vat. gr. 308: 133
Vat. gr. 358: 148 υποσημ. 143
Vat. gr. 381: 323 και υποσημ. 137
Vat. gr. 394: 109
Vat. gr. 435: 61 υποσημ. 16
Vat. gr. 446: 280 υποσημ. 16
Vat. gr. 712-713: 151 υποσημ. 147, 156
Vat. gr. 743: 344 και υποσημ. 185, 355 υποσημ. 217
Vat. gr. 889: 61 υποσημ. 16
Vat. gr. 900: 61 υποσημ. 16
Vat. gr. 903: 245 και υποσημ. 78
Vat. gr. 909: 178 υποσημ. 227
Vat. gr. 950: 170
Vat. gr. 1038: 335
Vat. gr. 1056: 333 και υποσημ. 160, 342
Vat. gr. 1209: 309
Vat. gr. 1291: 324 και υποσημ. 141
Vat. gr. 1307: 249, 319 και υποσημ. 127
Vat. gr. 1312: 172 και υποσημ. 209, 241, 250
Vat. gr. 1315: 245 και υποσημ. 78
Vat. gr. 1316: 168 υποσημ. 197
Vat. gr. 1319: 151 υποσημ. 147, 156, 244, 245 υποσημ. 76
Vat. gr. 1345: 182 υποσημ. 234
Vat. gr. 1408: 165 υποσημ. 186
Vat. gr. 1455: 28 υποσημ. 41
Vat. gr. 1594: 333, 339 υποσημ. 174
Vat. gr. 1854: 339 υποσημ. 173
Vat. gr. 1898: 173 και υποσημ. 212
Vat. gr. 1907: 280 υποσημ. 16
Vat. gr. 2125: 309
Vat. gr. 2180: 65 υποσημ. 31
Vat. gr. 2299: 96 και υποσημ. 12, 98, 100
Vat. gr. 2338: 311, 351 και υποσημ. 206
Vat. Ottob. gr. 32: 135 υποσημ. 92
Vat. Pal. gr. 13: 339 υποσημ. 173
Vat. Pal. gr. 92: 20 υποσημ. 11, 32 υποσημ. 56, 33, 41 και υποσημ. 94, 43 υποσημ. 102, 49 υποσημ. 135, 72 υποσημ. 55, 74, 87 υποσημ. 109, 108, 125 υποσημ. 60/61, 127 υποσημ. 67, 132, 134 και υποσημ. 88, 135 και υποσημ. 90/92, 137, 140 υποσημ. 106, 141 υποσημ. 107, 143 και υποσημ. 117-119, 144 υποσημ. 120-127, 145 και υποσημ. 129-131, 134-135, 146 υποσημ. 136, 216, 220, 230 υποσημ. 24, 233 και υποσημ. 29, 264, 375 υποσημ. 52-54, 376 υποσημ. 55-56, 377 υποσημ. 59, 378 υποσημ. 59, 389 και υποσημ. 92, 390
Vat. Pal. lat. 1343: 296 υποσημ. 62
Vat. Reg. gr. 3: 32
Vat. Reg. gr. PP Pii II 54: 20 υποσημ. 11, 74, 132, 134 υποσημ. 88, 135 και υποσημ. 91, 138, 143 υποσημ. 118, 144 υποσημ. 120-121, 128, 230, 232, 256 υποσημ. 123, 368 υποσημ. 23
Vat. Urbin. gr. 142: 178 υποσημ. 227
Vind. Med. gr. I: 294 υποσημ. 55
Vind. Phil. gr. 31: 293 υποσημ. 53, 309 και υποσημ. 95, 317 και υποσημ. 116
Vind. Phil. gr. 65: 313-314 υποσημ. 108
Vind. Phil. gr. 108: 333
Vind. Phil. gr. 130: 163 υποσημ. 179, 187
Vind. Phil. gr. 321: 19 υποσημ. 9, 20 υποσημ. 12, 212
Vind. Theol. gr. 42: 280 υποσημ. 16
Vind. Theol. gr. 136: 356 υποσημ. 220
Vind. Theol. gr. 203: 71 και υποσημ. 52
Voss. gr. Q I: 187, 188 υποσημ. 249
Αθω, Βατοπεδ. 751: 114 και υποσημ. 132
Αθω, Βατοπεδ. 1217: 322 υποσημ. 133
Αθω, Ιβήρων 90: 70 υποσημ. 49
Αθω, Ιβήρων 161: 177 και υποσημ. 224
Αθω, Ιβήρων 191: 275-276 υποσημ. 8
Αθω, Ιβήρων 710: 203 υποσημ. 13
Αθω, Λαύρας Γ 17: 150 υποσημ. 146
Κων/πολ. Παναγίας Χάλκης 10: 280 υποσημ. 16
Λεσβ. Λειμ. 79: 88-89 υποσημ. 114
Λεσβ. Μυτιλ. Μον. Αγ. Ιωάννου Θεολόγου 6: 280 υποσημ. 16
Μουσ. Μπενάκη 34.3: 136
Μουσ. Μπενάκη 75 (Τ.Α. 152): 71 υποσημ. 53
Πατμ. 33: 202, 203 υποσημ. 11
Πατμ. 175: 2 υποσημ. 7

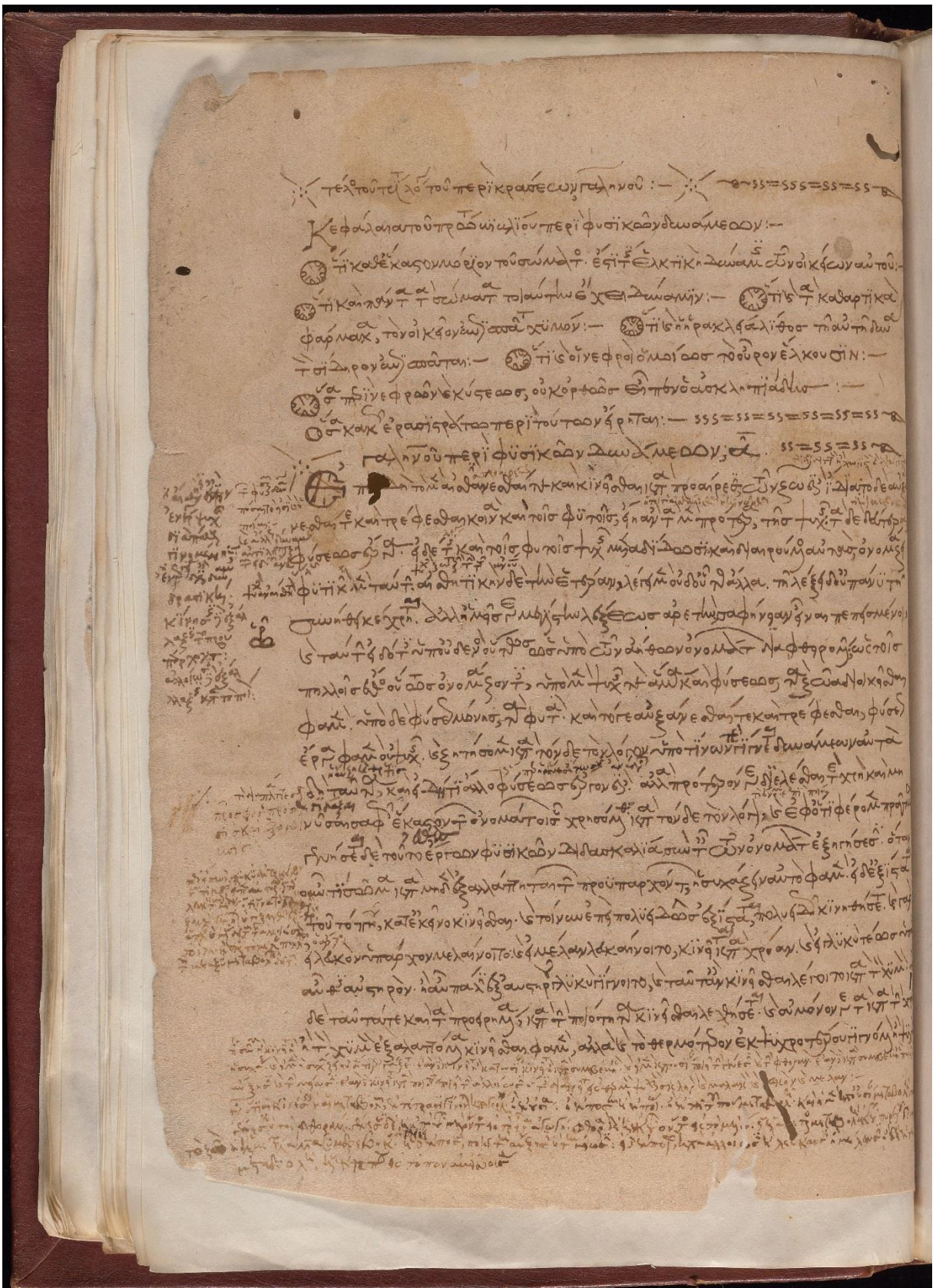
ΠΙΝ. 1: Κώδ. Laur. Plut. 59,2, αυτόγραφα σχόλια Ευσταθίου εις Ψλ., [βλ. RGK II 153] φ. 1r [ed. VAN DER VALK, *Comm. ad Il.*, I, σσ. 1.2 – 3.17]

ΠΙΝ. 6: Κώδ. Laur. Plut. 31,10, διδακτικό εγχειρίδιο (τραγ. Σοφ., Ευριπ.), 12ου αι., κωδικογράφος Ιωαννίκιος [RGK II 283· III 341], φ. 20ν: *dramatis personae*, Ευρ. *Ὁρέστης* (στίχ. 1-28) με διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια

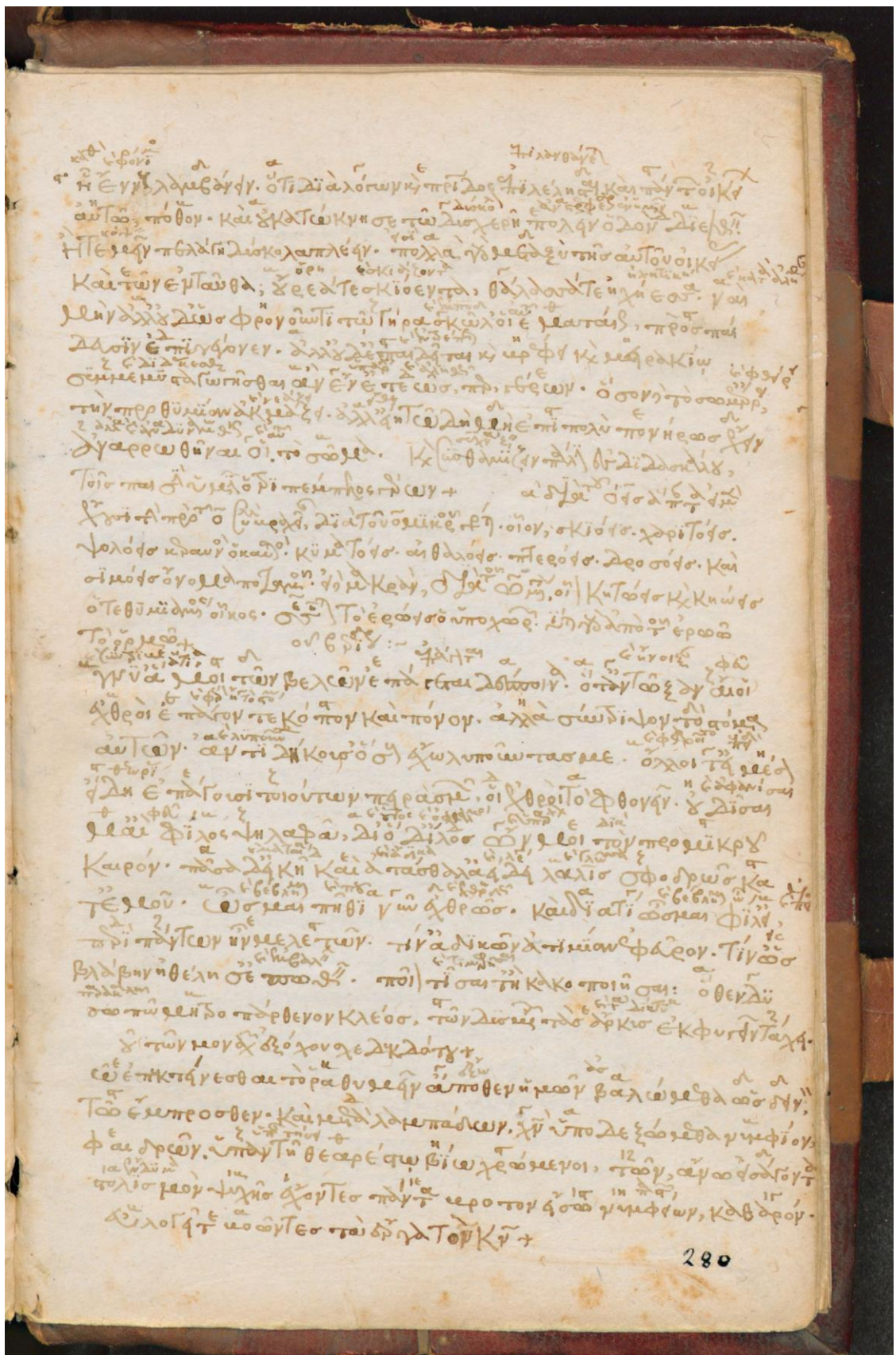
Πιν. 8: Κώδ. Lipsiensis 16, πολυμιγής κώδ. διαφόρων εποχών, φ. 321r: άνω στρώμα: Αριστ. Φυσικά με παρασελίδια σχόλια, γραφεύς Ιωαννίκιος κάτω στρώμα: κεφαλαιογράμματο θεολογικό κείμενο 9ου αι.

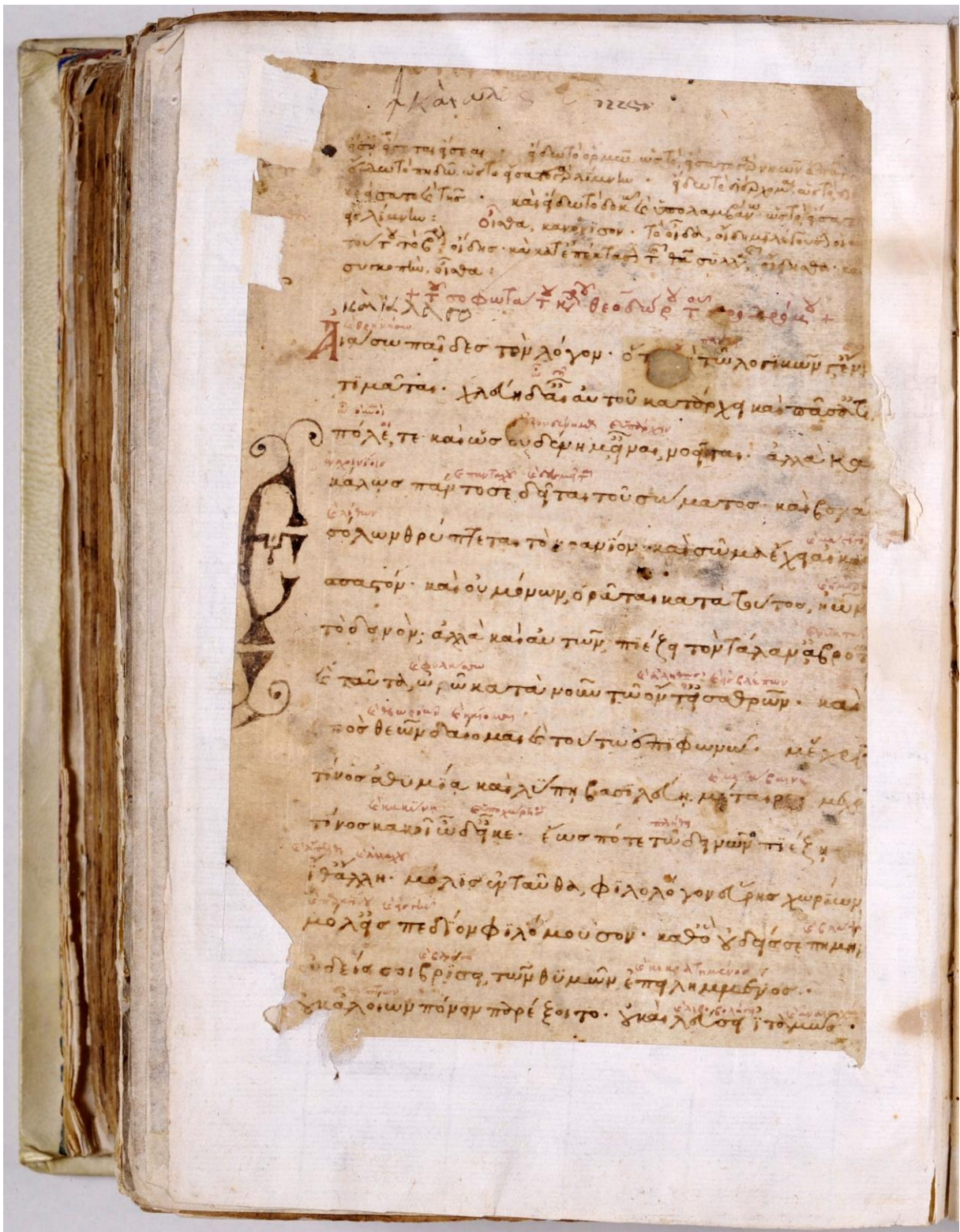
ΠΙΝ. 9: Κώδ. *Yalensis 1121*, Γαληνός, 12ου αι., κωδικογράφος Ιωαννίκιος, φ. 15ν: αρχή του Γαληνοῦ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, Ἄμε διάστιχες γλώσσες και παρασελίδια σχόλια

μάλα τού τώ χρόνω· ἀλλ' οὐκ οὐτὶ· ἐγὼ δὲ μόνον
 οὐχ' ἔπειτα ἐκείνον κατὰ τὰς σφῶν ὑπαλήθεσ' ἄτονω
 κατ' ἐκείνον ὁμοίως ἔστω ἰσχύω ὑπερβαίνω μοι τ'
 ἀλλ' καὶ ἐμῶν τοῦ δι' αὐτὸς πικρῶν ἀλόγῳ ἠτὴ μεμνῶν· καὶ
 οὐδὲν αἰρεῖν ἀνάμειοι οὐκ ἔστιν ἐπὶ τὸ ἀθύρῳ φθάρσασθαι.
 ὅπου τε τῶν ἐκείνων παρὰ βιβλῶν καὶ ἐπιγράμτων
 λευγαλέοι τ' ἐσομέναι οὐδὲ δὲ ἀνεκὸς τὸ ἀλλ' ἴστω· τὸ ἔκδοξί·
 βεδῆ τῶν πολλῶν· ἐπιμνησθῆναι μεροῖ τῶν ἐπιμνησθῆναι
 ὅμοιοι σῶν· καὶ ἰδῶν ὅσον τούτων τὸ λαμπρὸν τὸ
 καὶ χαρῖεν· μὴ ὁμοίως ὅπως ἠνέκο τούτων· διαμαρτυρεῖ
 δὲ κρυφῶν τὸ ἐαυτῶν πρόσωπον ἐφ' ὃ καὶ ὅμοιοι ὁμοίως
 ἐκαστὸν ἐπιμνησθῆναι· μὴ πᾶσιν ἐπιμνησθῆναι τὸ χρονοδότηρον
 μεμνῶν ἀλλ' ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 μὴ τῆ μεμνῶν ἀλλ' ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 κλονφάμοτρον· μὴ ἀλλ' ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 ἀπὸ οὐδὲ ὁμοίως ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 οὐκ ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 τὸ πᾶσι πᾶσι ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 ὅμοιοι τῶν ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 οὐκ ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν
 ἐπιμνησθῆναι τὸν φασφάρον λαμπρῶν τῶν

ΠΙΝ. 10: Κώδ. Vat. Pal. gr. 92, σχεδोगραφία, β' μισό 13ου αι., κωδικογράφος Νικάνδρος [RGK II 413], φ. 223v: ἀρχὴ σχεδίου Τοῦ Καλλικλέος (ἔκφρασις ἔαρος)

ΠΙΝ. 13: Κώδ. Laur. Plut. 71,32, σύμμεικτος κώδ., 14ος αι., φ. 280r: σχέδια με διάστιχες γλώσσες Λέοντος Ρόδου [συν. από το φ. 279v - des.: ... ό τρίπεμπелος γέρων, στίχ. 10· έπονται σύντομα γραμμ. σχόλια, στίχ. 10-15], Τοῦ Βερίστ(ο)ρ(ος) [des.: ... έκφυγειν τάχα, στίχ. 25] και Τοῦ τῶν μοναχῶν έξόχου σχεδεκδότη (scil. Ιωαννικίου) [des.: ... τὰ έργα τὸν κύριον], στίχ. 31]

ΠΙΝ. 14: Κώδ. Neapol. Branc. IV A 5, σχεδoγραφία Μοσχoπούλου κ.ά., 14ος αι., φ. 239ν: άγνωστο σχέδος του σοφωτάτου κυρού θεοδώρου του προδρόμου με διάστιχες γλώσσες

